T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ABBASİLER DÖNEMİNDE HALİFELERE VE SULTANLARA VERİLEN UNVANLARIN SİYASİ HAYATA YANSIMALARI

Doktora Tezi

Nuri KÖSE

Danışman
Prof. Dr. Metin YILMAZ

SAMSUN
2021

TEZ KABUL VE ONAYI

Nuri KÖSE tarafından, **Prof. Dr. Metin YILMAZ** danışmanlığında hazırlanan **"Abbasiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları"** başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 5.11.2021 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı **Üniversitesi** **Ana Bilim/Ana Sanat Dalı**	**İmza**	**Sonuç**
Başkan **(Danışman)**	Prof. Dr. Metin YILMAZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Fahri SAKAL Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç Dr. Kenan AYAR Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Nesimi YAZICI KTO Karatay Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL Necmettin Erbakan Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
… / … / …
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi? Evet ☐ Hayır ☒

İmza
… /… / 2021
Nuri KÖSE

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: ABBASİLER DÖNEMİNDE HALİFELERE VE SULTANLARA VERİLEN UNVANLARIN SİYASİ HAYATA YANSIMALARI

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 23/09/2021 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 5

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

İmza
… /… / 2021
Prof. Dr. Metin YILMAZ

ÖZET

ABBASİLER DÖNEMİNDE HALİFELERE VE SULTANLARA VERİLEN UNVANLARIN SİYASİ HAYATA YANSIMALARI

Nuri KÖSE

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Doktora, Kasım/2021

Danışman: Prof. Dr. Metin YILMAZ

"Abbasiler Döneminde Halifelere ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları" adlı doktora çalışmamız kökenleri İslam öncesi döneme kadar uzanan Orta çağ İslam dünyasında siyasi ve sosyal alanın hiyerarşik düzenini sembolize eden isim verme geleneği üzerine bina edilmiş bir çalışmadır.

Arapların lakap fenomeni kültürlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çalışmanın başlığında kullanıldığı gibi unvan, resmi lakap demektir. Halife, devlet başkanlığını ifade etmede ortaya çıkmış bir unvandır. Hz. Ömer döneminde "emirü'l-mü'minîn" şeklinde bir başka resmî unvan ortaya çıkıncaya kadar devam etmiştir.

İslam dünyasının her yerinde sıkça kullanılan "Abdullah" ismi, Hz. Ömer döneminde resmî yazışmalarda kullanılan bir lakap olmuştur. Abdullah lakabının bu süreçten sonra resmî evraklarda halife lakabı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Gerek Dört Halife gerekse Emeviler döneminde halifeler, halife, emirü'l-mü'minîn ve Abdullah vs. dışında bir unvan kullanmamışlardır.

Abbasiler döneminde ise halifeler, gerçek isimleriyle değil kullandıkları özel resmî unvanlar ile tanınmışlardır. İlk halife es-Seffah'ın gerçek ismi Abdullah'tır. Sonraki halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ismi de Abdullah'tır. Ancak tarih kitapları tüm halifeleri gerçek isimleri üzerinden değil, unvanları üzerinden tanıtmıştır. Şu ana kadar ülkemizde bu konuyla ilgili bilimsel formatta bir tez çalışması yapılmamıştır. "Abbasiler döneminde niçin bu tür özel resmî unvanlar ortaya çıkmıştır?" sorusunun kapsamlı bir araştırmasını yaptık. Bulgular bize halife resmî unvanlarının form açısından Arap kültürüyle bağı olduğunu gösterse de dini ve siyasi açıdan birçok nedene bağlı olarak ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr ile başladığını göstermektedir.

Araştırmanın diğer kısmı olan "sultan" unvanı ise Selçuklulara gelinceye kadar halife, vezir, kumandan ve mahalli hükümdarlar için kullanılan bir lakap iken Selçuklular döneminde resmî bir unvana dönüşmüştür. Selçuklular, Abbasî Devleti ile siyasi münasebetlerini bu unvan üzerinden yürütmüşlerdir. Büyük Selçuklu Sultanlığ'ından sonra da bu unvan kullanılmaya devam etmiştir. Sırası ile Gurlular, Harezmşahlar ve Delhi sultanları bu unvanı siyasi amaçla kullanmışlardır.

Anahtar Sözcükler: Halife, Emirü'l-mü'minîn, Sultan, Lakap, Unvan

ABSTRACT

REFLECTIONS OF TITLES GIVEN TO CALIPHS AND SULTANS ON POLITICAL LIFE IN THE ABBASID PERIOD

Nuri KÖSE

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Islamic History and Arts

Ph.D., November/2021

Supervisor: Prof. Dr. Metin YILMAZ

Our doctorate study named "Reflections of Titles Given to Caliphs and Sultans on Political Life in the Abbasid Period" is a study built on the old Arabian naming tradition whose origins extend to the pre-Islamic period, which symbolizes the hierarchical order of the political and social area in the medieval Islamic world.

Arabs' nickname phenomenon is an inseparable part of their culture. The title means the official nickname, as it is used in the title of the study. "Caliph" is a title which emerged expressing the president of the state. This title was used until Hz. Umar period when another official title in the form of "Amir al-Mu'minin " emerged.

The name "Abdollah", frequently used name everywhere in the Islamic world, had become a nickname used in official correspondence during the period of Hz. Umar. We see that the nickname Abdullah was used as the caliph nickname in official documents after this process. The caliphs did not use any titles other than the Caliph, Amir al-Mu'minin and Abdollah in the both of the periods of the Four Caliphs and the Umayyads.

In the Abbasid period, the caliphs were known not by their real names, but by the special official titles they used. The real name of As-Saffāh, the first caliph, was Abdollah. The name of the next caliph, Abu Jafar al-Mansur, was Abdullah, too. However the history books introduces all caliphs over their titles, not over their real names. No thesis on this subject has been studied in scientific formats in our country so far. We did a comprehensive research on the question of why such specific caliph official titles emerged during the Abbasid period. Although the findings show us that the official titles of caliphs have a connection with Arabian culture in terms of form, they show that, religiously and politically depending on many reasons, it started with the second caliph, Abu Ja'far al-Mansur.

When the title, "Sultan", which is the second research part of the study, was a title used for caliph, vizier, the local rulers until the Seljuk period, it became an official title during the Seljuk period. The Seljuks carried out their political relations with the Abbasid state over this title. After the Great Seljuk Sultanate, this title was lasted to be used. Ghurids, Khwarazm Shahs and Delhi Sultans, respectively, used this title for political purposes.

Keywords: Caliph, Amir al-Mu'minin, Sultan, Nickname (Laqab), Title

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Abbasilerin Emeviler karşısındaki iktidar mücadelelerini çok yönlü olarak ele almak gerekmektedir. Abbasoğulları Emevilere karşı iktidar taleplerini başlangıçta Hâşimoğularından Ehlibeyt namına yürütmüşlerdir. Ehlibeyt, iktidar mücadelesini mehdilik üzerinden başlatmışlardır. Abbasoğulları siyasete taşınan mehdilik olgusu üzerinden ilk beş halifeye özel resmi lakaplar vererek, başlangıçta birlikte ortaya koydukları söylemlere uygun hareket etmişlerdir. Batılı birçok tarihçi Abbasoğullarının iktidar mücadelelerinde halifelerin dini içerikli unvanlar almasını onların Emevilere göre gerçek dini temsil yetkisini göstermeye matuf olduğuna işaret etmişlerdir.

Çok geniş bir açıdan olaylara bakmak için kapsamlı okumalar yaptık. Bu konuda tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Metin Yılmaz'a, tez izleme komitemde bulunan Prof. Dr. Fahri Sakal ve Doç. Dr. Kenan Ayar Hocama çok değerli rehberliklerinden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca kişisel kütüphanesini şahsıma yararlanma imkanı verdiği için Sayın Prof. Dr. İsrafil Balcı Hocama da teşekkürü bir borç bilirim. Bu günlere gelmemde büyük emek sahibi merhum babam ve merhume anneme, her zaman desteğiyle yanımda olan kıymetli eşime ve çocuklarıma özellikle yurt dışındayken tez sürecin resmi işlemlerini takip eden kızım Büşra'ya minnet duyduğumu ifade etmek istiyorum.

Nuri KÖSE

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR v
İÇİNDEKİLER vi
SİMGELER VE KISALTMALAR viii
1.GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Problemi, Alt Problemleri, Amacı, Önemi, Kapsamı ve Yöntemi 1
1.2. Kaynaklar 4
1.3. Araştırmalar 20
2.BİRİNCİ BÖLÜM: ABBASİLER ÖNCESİ LAKAP GELENEĞİ 31
2.1. Abbasi Coğrafyasının İslam Öncesi Özellikleri 31
2.2. Kur'an'da "Lakap" Kavramı ve Belli Başlı Lakaplar 31
2.3. Güney Arabistan'da Kadim Lakaplar 34
2.4. Kuzey Arabistan'da Kadim Lakaplar 36
2.5. Bazı Lakapların Kur'an'daki Kullanımlarıyla Ortaklığı 37
2.5.1. Kur'an'da "Emr" Kavramı ve "Emîr" İlişkisi 37
2.5.2. Kur'an'da "Emîn", "Halife" ve "Halifetullâh" Lakabı 37
2.5.3. Kur'an'da "Reşîd" Kavramı 38
2.5.4. Kur'an'da "Hâdî" ve "Sultan" Kavramı 39
2.6. Bazı Halife Lakaplarının Hz. Peygamber'e Atfedilen İsimler ile Benzerliği 39
2.7. Abbasi Lakap Kullanımında Farklı İnaç ve Kültürlerin İzleri 40
2.8. Dört Halife Döneminde Lakaplar 45
2.8.1. Hz. Ebû Bekir'in İsim, Künye ve Lakapları 45
2.8.2. Hz. Ömer'in İsim, Künye Ve Lakapları 48
2.8.3. Hz. Osman'ın İsim, Künye Ve Lakapları 50
2.8.4. Hz. Ali'nin İsim, Künye Ve Lakapları 51
2.9. Emeviler Dönemi Lakaplar 54
2.10. Lakapların Dayandığı Tarihsel Arka Plan 62
2.10.1. İsim 63
2.10.2. Künye 66
2.10.3. Lakap 71
2.10.4. Lakap ve Unvan Farkı 72
2.10.5. Künye, Lakap ve İsmin Birlikte Kullanımı 72
3.İKİNCİ BÖLÜM: ABBASİLER'DE SÂMERRÂ DÖNEMİNE KADAR HALİFE UNVANLARI 78
3.1. Abbâsî Karakteristiğinin Lakaplara Yansımaları 78
3.2. Hâşimîlerin Kullandıkları "el-İmâm" Unvanı 82
3.3. Hâşimîlerin Kullandıkları "Mehdî" Unvanı 86
3.4. Halifelerin Kullandıkları Genel Lakaplar 101
3.4.1. Halife Lakabı 101
3.4.2. Abdullah Lakabı 108
3.4.3. "Emirü'l-Mü'minîn" Lakabı 109
3.5. Abbasi Halifelerine Verilen Özel Resmi Unvanların Arka Planı 127
3.6. Halifelerin "Mehdî" Çağrışımlı Özel Remî Unvanları 128
3.6.1. Halife es-Seffâh ve Lakabı 130
3.6.2. Halife el-Mansûr ve Lakabı 142
3.6.3. Halife el-Mehdî ve Lakabı 157
3.6.4. Halife Hâdî ve Lakabı 161
3.6.5. Halife er-Reşîd ve Lakabı 165
3.7. Halife el-Emin ve Lakabı 171
3.8. Halife el-Me'mûn ve Lakabı 177
4.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SÂMERRÂ DÖNEMİ HALİFE UNVANLARI 193
4.1. Türklerin İktadar Dönemi "Sâmerrâ" Devri 193
4.1.1. Halife el-Mu'tasım-Billâh ve Lakabı 194
4.1.2. Halife el-Vâsık-Billâh ve Lakabı 204

4.1.3. Halife el-Mütevekkil-Alellâh ve Lakabı 208
4.1.4. Halife el- Muntasır-Billâh ve Lakabı 212
4.1.5. Halife el-Müstaîn-Billâh ve Lakabı 216
4.1.6. Halife el-Mu'tez Billâh ve Lakabı 220
4.1.7. Halife el-Mühtedî Billâh ve Lakabı 227
4.1.8. Halife el-Mu'temid-Alellâh ve Lakabı 231
5.DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MU'TAZID VE SONRASI DÖNEM HALİFE UNVANLARI 238
5.1. Halife el-Mu'tazıd-Billâh ve Lakabı 238
5.2. Halife el- Müktefî-Billâh ve Lakabı 242
5.3. Halife el-Muktedir-Billâh ve Lakabı 251
5.4. Halife el-Kâhir-Billâh ve Lakabı 264
5.5. Halife er-Râzî-Billâh ve Lakabı 268
5.6. Halife el-Müttakî-Lillâh ve Lakabı 278
6.BEŞİNCİ BÖLÜM: BÜVEYHÎ EMİRLERİ VE HALİFE UNVANLARI 285
6.1. Halife el-Müstekfî-Billâh ve Lakabı 285
6.2. Halife el-Mutî'-Lillâh ve Lakabı 295
6.3. Halife et-Tâi'-Lillâh ve Lakabı 302
6.4. Halife el-Kâdir-Billâh ve Lakabı 313
7.ALTINCI BÖLÜM: SELÇUKLULAR VE SONRAKİ DÖNEM SULTANLARI VE HALİFE UNVANLARI 327
7.1. Halife el-Kâim-Biemrillâh ve Lakabı 327
7.1.1. el-Kâim-Biemrillâh Döneminde Gaznelilerde Sultan Unvanı 328
7.1.2. Kâim-Biemrillâh Döneminde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Unvanları 332
7.1.3. Kâim-Biemrillâh Döneminde Selçuklu Sultanı Alp Arslan ve Unvanları 344
7.1.4. Sultan Melikşah'ın Abbasi Halifelerinden Aldığı Unvanlar 349
7.2. Halife el- Muktedî-Biemrillâh ve Lakabı 353
7.2.1. Sultan Berkyaruk'a Halifenin Verdiği "Rükün" Lafzına Bitişik Lakab 356
7.3. Halife el-Müstazhir-Billâh" ve Lakabı 361
7.3.1. Muhammed Tapar'ın Halifeden Aldığı Lakaplar 364
7.4. Halife el-Müsterşid-Billâh ve Lakabı 368
7.5. Sultan Sencer'in Kullandığı Unvanlar 370
7.6. Halife er-Râşid Billâh ve Lakabı 376
7.7. Halife el-Muktefî-Liemrillâh ve Lakabı 379
7.8. Gurluların (Şensebânîler) "Sultan" Unvanını Almaları 381
7.9. Halife el-Müstencid-Billâh ve Lakabı 387
7.10. Halife el-Müstazî-Biemrillâh ve Lakabı 392
7.11. Halife en-Nâsır-Lidinillah ve Lakabı 393
7.12. Halife ez-Zâhir-Biemrillâh ve Lakabı 405
7.13. Halife el-Müstansır-Billâh ve Lakabı 406
7.14. Halife el-Müsta'sım-Billâh ve Lakabı 414
SONUÇ 418
KAYNAKLAR 428
ÖZ GEÇMİŞ 458

SİMGELER VE KISALTMALAR

A. H /A. D	Hicri Yıl (h.) /Milattan Sonra
ASBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AÜİFY	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Bkz	Bakınız
C.	Cilt
Çeviri	çvr.
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Et al.	Ve diğerleri, vd.
EI^2	The Encyclopaedia of *İslam* New Edition
H/M	Hicri/Miladi-Milattan Sonra
İSTEM	İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi
Ö	Ölüm tarihi
pp.	Sayfalar arası
Sayfa No	s.
TAV	Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi
TDK	Türk Dil Kurumu
Thk.	Tahkik
Trc.	Tercüme
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları
t. y	Tarih yok
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınlar

1.GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Problemi, Alt Problemleri, Amacı, Önemi, Kapsamı ve Yöntemi

"Abbasiler Döneminde Halife ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları" adlı doktora çalışmamız, dünya tarihinin uzun ömürlü devletlerden biri olan Abbasilerin siyasi hayatına ilişkin bir çalışmadır. Hz. Peygamberin vefatı ile İslam toplumu, yönetimde erk sorunuyla karşılaşmıştır. Müzakereler yolu ile başlangıçta bu sorun bir şekilde İslam toplumunda derin ayrışmalara yol açmadan halledilebilmiştir. Bu dönemde müzakerelerde ileri sürülen argümanlar bütünüyle din eksenli olmamıştır. Örneğin, devlet başkanlarının yani imamların Kureyşî olması yönündeki ileri sürülen tez aslında bundan sonra siyasette çözüm arayışlarında kamuoyu desteğinin önemli olduğunun işaretiydi.

İlk dönemde kamuoyu, yönetime talip olanların dini şahsiyetlerine öncelik verirken bu durum ilk iki halifeden sonra maddi unsurlara evrilmeye başlamıştır. Yaşanan siyasi olaylar toplumda erken denilebilecek bir zaman diliminde kırılmalara yol açınca siyasette kaos dönemleri yaşanmaya başlamıştır. Bu kaos döneminde yönetime alternatif olabilecek kitleler kısa vadede şiddet yoluyla devre dışı bırakılsalar da uzun vadede farklı argümanlarla siyasi taleplerine devam etmişlerdir.

Dört Halife Dönemi'nin son ikisinde yaşanan siyasi olaylar bu kaosun fitilini ateşlemiştir. Bir şekilde bu kaos döneminin kısa vadede siyasi kazanımları Emeviler lehine gelişmiştir ancak Emevilerin uyguladıkları ayrıştırıcı politikalar kısa zamanda kendi aleyhlerine olabilecek bir noktaya taşınmıştır. Böylelikle Emevilere alternatif olabilecek siyasi muhalif güç odakları ortaya çıkan yeni durumlardan yararlanabilmek için birkaç alternatifin yanı sıra dini içerikli bir takım argümanları devreye sokmuşlardır.

Hiç kuşkusuz bu argümanların başında "Mehdi" unvanı gelmektedir. Bu dönemde mehdi unvanı aslında her ne kadar ruhani bir karekterle tanzim edilmiş olsa da yönetime talip olanların siyasete dahil ettikleri maddi bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bunun için hem bir unvan hem de bu unvan üzerinden yürütülen iktidar mücadelesi aracı haline dönüşmüştür. Siyasi rekabetin öncüleri olan gruplar bu unvanla kamuoyu oluşturma çabasına girmişlerdir.

Kuşkusuz siyasette kamuoyu her dönemde merkezde yer alır. Bir şekilde ondan yoksun olan siyasi hareketin başarıya ulaşma şansı yoktur. Emevilere yönetimde alternatif olarak görülen Hâşimoğularından Ehlibeyt bu unvan üzerinden ilk teşebbüste bulunan grup olmuştur. Bu konuda Hâşimoğularının ikinci önemli aile üyesi Abbasoğullarından da destek görmüşlerdir. Ancak sonraki dönemlerdeki gelişmeler yönetimde Emevilere alternatif güç olma şansını Abbasoğullarına tanımıştır.

Abbasoğulları ise Emevilere yönetimde alternatif oluşturmak için siyasette Hz. Peygamber'e sıhriyeti bir argüman olarak kullanmışlardır. Aslında bu durum siyasette kamuoyu elde etmenin başka bir yönü olarak da görülebilir.

Kısaca halifelerin aldıkları özel şahsi unvanlarda bir çok saikler etkili olmuştur denilebilir. Din, gelenek, dönemin siyasi koşulları vs.

Tezimizin ana problemi Abbasi halifeleri ve onlara bağlı sultanların aldıkları unvanların nasıl bir siyasi konjonktürde ortaya çıktığının tespitidir. İşte bu temel problem üzerine araştırmamızı ikame ettik. Kuşkusuz Abbasiler döneminde gerek halife unvanları olsun gerekse araştırmanın diğer kısmını teşkil eden sultan unvanları olsun dönemlerine göre farklılıklar arz etmiştir. Başlangıçta Abbasi hilafeti hem dini hem de dünyevi gücü temsil eder bir noktadayken sonraki dönemlerde sadece dini riyaseti temsil etme noktasına gelmiştir.

Bu süreçlerde halifelerin aldıkları unvanlar da değişimden etkilenmiştir. Araştırmamızda bu noktaların her biri ihtiva ettiği değişiklikler açısından gösterilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca bilimsel bulguların önemli diğer bir ayağı da araştırmada tespit edilen problem cümlesinin alt problemlerinin ortaya konmasıdır. Alt problemler, aslında araştırmanın ana problem ile ortaya konmak istenen çerçevenin bir şekilde dayandığı temelleri göstermeye matuftur. Bir tezde ikiden az, altıdan da fazla alt problemler o tezin sınırlarıyla ilgili sorunlara işaret ettiği için altı alt problem oluşturarak bu sınırları korumaya çalıştık.

Tezimizde "Emevilerin yıkım sürecini gören Hâşimoğuları hangi argümanlarla iktidara talip olmuşlardır?", "Abbasoğulları iktidar mücadelelerinde niçin "Mehdi" unvanını kullanmışlar?" "Abbasîlerin ilk dönem halifeleri aldıkları resmî özel unvanlara ne zamana kadar mehdi unvanını yansıtmayı sürdürmüşlerdir?

“Abbasîlerin (750-1258) yılları arasında halifelerin bu özel unvanlarında görülen değişiklilerin başlıca nedenleri nelerdir?", "Sultan unvanın verilmesinde dönemin siyasi koşullarının bir etkisi olmuş mudur?" ve "Sultan unvanına sahip olma mücadelelerinde Abbasi halifelerinin rolü var mıdır?” şeklinde alt problemler tespit edilmiştir.

Bu çalışmamızda Abbasilerin siyaset sahnesinde resmi varlıklarının kabul gördüğü dönem baz alınmıştır. Tezimizin sınırlılıkları olarak düşünülen bu dönem (750-1258) yılları arasını kapsamaktadır.

Şu ana kadar bu alanda ansiklopedik bilgilerin dışında özellikle dilimizde, birkaç makale hariç mazbut bir çalışma yoktur. Konunun ansiklopedik bilgiler içermesi ayrı, yukarıda ifade edildiği gibi problem cümlesi ve alt problemlerin ışığında araştırılması ve bulgularının mütalaa edilmesi ayrıdır. Çok önemli bir boşluk olarak gördüğümüz bu konunun bilim dünyasına kazandırılmasını amaçladık.

Lakap konusunun sadece kültürel bir öge olarak görülmemesi gerektiğini, bunun yanı sıra tezimizin önemli bulgularının da işaret ettiği gibi siyasi alanda, diplomaside önemli bir araç olarak işlev üstlendiğinin fark edilmesi açısından da önemlidir.

Diğer taraftan lakaplar, Abbasîlerin ikinci döneminden itibaren toplumun birçok unsurlarının bir arada tutulmasında araç olarak kullanılmıştır. Bu da bize dinamik bir toplumun oluşturulmasında kültürel ögelerin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. İşte çalışmamız, bu hususlara işaret etmesi açısından da önemlidir.

Bir diğer önemli olarak gördüğümüz konu da şudur: “İslam tarihinde Abbasi halifeleri hariç pek çok saltanat unvanına sahip yöneticilerden hiçbirinin unvanı isimlerinin önüne geçememiştir. Abbasî halifeleri aldıkları bu özel şahsi unvanları ile tarihte adlarından söz ettirmişlerdir. Bugün bu halifelerin tamamına yakını bu unvanları ile bilinmektedir. ”

Ayrıca İslam kültür alanına da katkı sağlayacağını ümit ediyoruz. Bugün İslami alanda okuma, araştırma yapanlar Eski Arap isimlerin unsurları olan künye, nesep gibi konularla karşılaşmaktadırlar. Eğer bu konular hakkında yeterli bilgi düzeyine sahip değillerse bu alanda sıhhatli bir okuma yapma şansına sahip olamayacaklardır.

Özellikle hadis alanında bu konunun ne kadar önemli olduğu alanın mütehassıslarınca malumdur. En azından çalışmamız bir farkındalığa işaret etmesi ve

bu konunun teknik hususlarını ihtiva etmesi açısından da önemlidir. Araştırmamız yöntem olarak alanın literatür taramasına dayanmaktadır. Literatür taramasını çalışmamızın unsurlarını oluşturacak temelde yaptık.

1.2. Kaynaklar

Araştırmamızın bulgularının dayandığı kaynaklara gelince biz bu konuda öncelikle bu alanda yazınsal çalışmaları araştırmakla işe başladık. İSTEM olarak bilinen İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi'nde Abbasiler Dönemi Bibliyografyası[1] çalışmasını taradık. Bu konuda alanın uzmanlarının kişisel kütüphanelerinden yararlandık. Araştırmamızın neredeyse büyük bir kısmına kaynaklık eden eserleri bu şekilde oluşturduk. Ayrıca literatür oluştururken, Murtaza Bedir ve Fuat Aydın'ın tercümesini yaptıkları R. Stephan Humphreys 'in İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması[2] adlı yapıtından oldukça yararlandık. Bu eserden literatür taramasının yapılmasından başka tarih alanında çalışmalar yaparken hangi yolların izlenmesinin gerekli oluğuna dair önemli bilgiler edindik.

Abbasiler döneminde sınırlılık olarak (750-1258) yılları arası bir dönemi ihtiva etse de karakter olarak Eski Arap isimlerin unsurları olan isim, künye, lakap, nesep, nisbe gibi hususiyetleri dikkate alarak araştırmaya başlamak bir zaruret olarak görülmüştür. Bu ana karakteri baz almadan doğrudan halifelerin aldıkları özel resmî unvanlara teksif olmayı yöntem olarak doğru bulmadık.

Bir şekilde halife unvanları bu dönemde uygulama alanına ilk defa girdiği için mutlaka arka planının görülmesi gerekmektedir. Sonuçların nedenlerine dayandırılmaksızın açıklanmasını hem yöntem açısından hem de tutarlılık açısından doğru görmüyoruz. Bu konuda ilk olarak çalışmamızda yer alan konunun ihtiva ettiği bilginin birinci el kaynaklara dayandırılması öncül bir zorunluluktur.

Araştırmamızın teksif oluğu konu, siyasi tarihe yönelik olduğu için genel İslam Tarihi kitapları literatür taramasının ayrılmazı olsalar da konumuzun ihtiva ettiği bilgileri içeren başta ensâb, teracim, tabakât, edebiyat, hatta hadis kitapları da bu sınıfa dahil edilmişlerdir.

Çalışmamızda İbnü'l-Cevzî'nin (ö:597/1201), *Keşfü'n-nikâb ani'l-Esmâ ve'l-Elkâb*adlı yapıtından yararlandık. Eser ilk olarak peygamber lakaplarından işe

[1] İstem, *Abbasiler,* Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.287-329.
[2] R. Stephan Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, Murtaza Bedir ve Fuat Aydın (çev.), Litara Yayıncılık, İstanbul 2004.

başlamıştır. Sonra sahabeden lakap alanlara örnekler vermiştir. Aynı müellifin, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* adlı 19 ciltlik eserinden dört halife; Emeviler, Abbasiler dönemlerine ilişkin tezimizle ilgili tüm kısımlarında başvurduğumuz bir kaynak eser olmuştur.[3]

İbnü's-Sâî (ö:674/1276)'inin, *Kitabü'l-Muhtasar Ahbari'l-Hulefâ*'sından yararlandık. Eserde Abbasi halifelerinin tümüne değinilmiştir.[4] Ayrıca İbn Kuteybe'nin (ö:276/889), el-Maârif adlı eserinden yararlandık.[5]

Hz. Peygamber, Hulaf-i Raşidîn, Emeviler ve Abbasîlerin ilk dönemini içine alan konularda yararlanılan bir eser de el-Balâzurî, 'nin (ö:279/896), *Ensâbü'l-Eşraf*'ı dır.[6] Aynı müellifin bir diğer eseri olan *Fütuh'ul-Büldan*'ından yararlandık.[7]

İbn Tabataba (İbn Tıktıka)'nın *el-Fahrî* adlı eserin ikinci kısımdan (632-1258) arası konularda istifade edilmiştir. Ayrıca eser dilimize Ramazan Şeşen tarafından Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi olarak tercüme edilmiştir.[8]

*Tarihü'r-Rüsû'l ve'l-Mülûk*adlı et-Taberî (ö:310/923) 'nin eserinden yararlandık.[9] Bu önemli eser yaratılıştan müellifin yaşadığı (h. 302/915)'e kadar olan olayları ele alır. Eserlerini İslam'ın ilk üç asrında (50-250/670-864) yazılanları inceleyerek vücuda getirmiştir.[10]

ed-Dûlabî (ö:310/923), *el-Künâ ve'l-Esmâ*'sında, Hz. Peygamber'in isim ve künyelerini tanıtmıştır.[11] Tezimiz açısında bu eserin en önemli yönü Hz. Peygamber'e ait olduğu söylenen bazı isimlerin sonraki dönemlerde Abbasi halifelerinden bazısı tarafından özel resmî unvan olarak kullanılmış olmasıdır.

---

[3] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (thk.), I-XXIX, Daru'l-Kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut 1412/1992.

[4] Ali b. Enceb İbnü's-Sâî, *Kitabü'l-Muhtasar Ahbari'l-Hulefâ*, Mısır Matbaatü'l-Emiriyye, H.1309.

[5] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b.Kuteybe, *el-Maârif*, Servet Ukkâşe (thk.), 4 bsk., Kahire; Darü'l-Maârif, h.1119.

[6] Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Balâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Süheyl Zükkar-Reyaz Zerkili (thk.), I-XIII, Beyrut, 1417/1996.

[7] el-Balâzurî, *Fütuhü'l-Büldan*, Abdullah Enis (thk.), Beyrut, 1407/1987.

[8] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, Ramazan Şeşen (trc.), Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

[9] Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim(thk.), I-XI, Daru'l-Maârif: Mısır yy.

[10] Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, İstanbul 2010, C.XXXIX.

[11] Muhammed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlabî, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, I-II, Darü'l-Kütübi'l-I'lmiyye: Beyrut 1420/1999.

Lakaplarla ilgili bir kaynak eser de el-Hârizmî'nin (ö:387/997) *Mefâtihu'l-Ulûm* adlı eseridir.[12] Eserin altıncı kısmı tamamen lakaplara tahsis edilmiştir.

Din lafzına bitişik unvanlar konusunda müracaat edilen eserlerden birisi de İbnü'l-Füvatî (ö:723/1323), *Mu'cemü'l-Elkâb*'dır.[13] Hulafâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbasi dönemlerini ve özellikle halife ve sultan ilişkilerinde İbn Miskeveyh'in (ö:421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*'inden yararlanılmıştır.[14]

Tezimizin aşağı yukarı her bölümünde başvurulan bir eser de İbnü'l-Esir'in (ö:630/1233) el-Kâmil'idir.[15] Eserin ilk sekiz cildinde birinci baskı 1407/1987, sonraki ciltlerde ise 4. baskı kullanılmıştır.

Abbasî halifelerin tamamında başvuru kaynağımız İbn Kesîr'in (Ö:774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye'si* dir.[16] Eser yaratılıştan H. 767/1376'ya kadar olan zaman diliminde cereyan eden olayları ele alır. Eserin 10 ile 13'ncü ciltleri Abbasîlerden bahsetmektedir.

Halifeler tarihinin (H. 580/1184)'inci dönemine kadar bir bütün olarak görülmesine imkân tanıyan bir kaynak eser olarak İbnü'l-İmrânî'in (ö:580/1184), *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ'*sını örnek vermek mümkündür.[17] Abbasî halifelerinin otuz ikinci halifesi Müstencîd-Billâh dönemine kadar olan halifeleri ve dönemlerin olaylarını ele alınan kısımlarda eserden yararlandık.

Abbasîlerin kriz dönemlerde yazılmış bir önemli eser de İbn Düreyd' in (ö:321/933), *el-İştikâk* adlı eseridir.[18] Eserden halife ve sultan kelimelerinin etimolojileri konularda yararlanılmıştır.

---

[12] Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî, *Mefâtîhu*'l *Ulûm*, İbrahim Ebyârî (thk.), Dârül'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut 1409/1989.; Müellif ve eser için bknz. İlhan Kutluer, "Hârizmî, Muhammed Ahmed", *DİA*, İstanbul 1997, C.XVI.

[13] Ebu'l-Fazl Kemaleddîn Abdürrezzâk b. Ahmed İbnü'l-Füvatî, *Mu'cemü'l-Elkâb*, Muhammed el-Kâzım (thk.), I-V, Tahran 1416.; Müellif için bakınız.Cengiz Tomar, "İbnü'l-Füvatî", *DİA*, İstanbul 2000, C.XXI, s.47-49.

[14] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkü'l-Himem*, Seyyid Hüsrev Hasan (thk.), I-VI, Beyrut1434/ 2003.; Müellif için bknz. Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA,* İstanbul 1999, C.XX, s.201-208.

[15] İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), I-XI, Darü'l-Kitabi'l-I'lmiyye: Beyrut 1407-1424/1987/2003.; Eser için bakınız.Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA,* İstanbul 2001, C.XXIV.

[16] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Maarif, 1410/1990.; Müellif için bknz. Özaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA,* İstanbul 1999, C.XX

[17] Muhammed b. Ali Muhammed İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ fî târîhi'l-Hulefâ,* Kasım Samirâî (thk.), Kahire 1419/1999.

[18] İbn Düreyd, *el-İştikâk,* Abdüsselâm Muhammed Harun(thk), Beyrut 1411/1991.; Müellif için bknz. Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Düreyd", *DİA,* İstanbul 1999, C.XIX.

Künye ve isimler konusunda özellikle künyenin teknik formatlarının tespiti bağlamında başvurduğumuz bir önemli kaynak eser de el-Haccac Müslim'in (ö:261/875), *el-Esmâ ve'l-Künâ* adlı eserdir.[19] Aynı niteliklere haiz bir diğer kaynak eser de İbn Mende'nin (ö:395/1005), *Fethu'l-bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkâb* adlı eseridir.[20] Aynı künye altında onlarca tarihi şahsiyetleri tanıtan bu esere dört halifenin isim ve lakapları konusunda başvurulmuştur.

ez-Zehebî'nin (ö:748/1348), *Zatü'n-nikâb fi'l-Elkâb* adlı eserinden lakapların teknik olarak ele alınması, lakapların hikmetleri ve ortaya çıkışları, Hz. Peygamber'in lakapları konusundaki tutumları vs. kısımlarda oldukça yararlanılmıştır.[21] Ayrıca aynı müellifin kronolojik yöntemle ele aldığı *Düvelü'l-İslâm*[22]'ı ve lakaplar ve analizleri hakkında *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*[23]sı ve tarihi zatların hayat öykülerini ele alan *Târîhü'l-İslâm*'[24]adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

İbn Hallikân'ın (ö:681/1282) günümüze ulaşan iki eserinden birisi olan *Vefeyâtü'l-a'yân'*ımüracaat ettiğimiz eserdir.[25]

H. 231'nci yıla kadar olan olayları ele alan İbn Hayyât'ın (ö:240/855), *Târîhü Halîfe b. Hayyât* adlı eserinden yararlandık.[26] Unvanlar konusunda Mes'ûdî'nin (ö:345/957)'nin, *et-Tenbih ve'l-İşrâf'*ından yararlandık.[27] Emevi halifeleri ve Abbasiler dönemi halifelerinden yirmi üç halifeyi ele alan bu eserden ilgili kısımlara başvurulmuştur. Aynı müellifin Abbasi Devleti tarihi açısından çok önemli bir kaynak eser olan ve Mu'tî-Lillâh dönemine kadar olan halifeler hakkında ilgili

[19] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Esmâ ve'l-Künâ*, Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî, I-II, basım yy., 1404/1984.
[20] Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfahânî İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkâb,* Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Farayâbî (thk.), Riyad 1417/1996.
[21] Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Zatü'n-Nikâb fi'l-Elkâb,* Avvâdü'l-Hulf, Beyrut 1416/1996.
[22] ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm,* Hasan İsmail Merve-Mahmud el-Arnavut (thk.), I-II, Beyrut, 1999.
[23] ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ,* I-XXV, 11.baskı, Beyrut, 1417/1996.
[24] ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), I-III, Beyrut, 1410/1999.
[25] Ebû'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân,* İhsan Abbas, I-VIII, Daru's-Sâdır, Beyrut 1405/1985.; Müellif için bknz. Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA,* İstanbul 1999, C.XX.; bkz.*İbn Khallikan's Biografical Dictionary*, B.Mac Guckin De Slane(traslater from Arabic), Paris, Vol.II, Vol.III, Vol.IV, basım yy.
[26] Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfeti b. Hayyât,* Ekrem Dıyaü'l-Amedî (thk.), 2.bsk., Riyad 1405/1985.; Müellif için bknz. Fayda, "Halîfe b.Hayyât", *DİA,* İstanbul 1997, C.15.
[27] Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf,* Dârü'l-Mektebeti'l-Mülkiyye, Mısır 1358/1938; el-Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf,* Ramazan Şeşen (çev.), Bilge, Kültür, Sanat, İstanbul, 2018.

yerlerde başvurduğumuz bir eser de Mürûcü'z-Zeheb'i dir.[28] Ayrıca eser tek cilt halinde dilimize Ahsen Batur tarafından gerekli notlar eklenerek tercüme edilmiştir.

el-Kalkaşendî'nin (ö:820/1418), *Maasirü'l-İnafe fî Maalimi'l-Hilâfe* eserinden yararlanılmıştır.[29] Tezimiz açısından eseri önemli kılan yönler halifelerle ilgili hususlar anekdotlar şeklinde ele alınmış ve bu yerlerde oldukça halife unvanlarına yer verilmiştir.

Aynı müellifin 14 ciltlik ansiklopedik bir çalışması olan ve sıkça başvurduğumuz bir kaynak eser de Subhu'l-*A'şâ* adlı eseridir.[30] Aynı müellifin Eski Arap isimleri lakap ve künyelerin yanı sıra, erken dönem Arap tarihi ve Arap kabileleriyle ilgili hususlarda başvurduğumuz bir kaynak, *Nihayetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab* adlı eseridir.[31]

Abbasi hilafetinin yeniden eski ihtişamlı dönemlerine ulaşma mücadelesi verdikleri kısımların ele alınmasında ve bu dönemdeki unvanlarda öne çıkan hususiyetlerini ortaya koymada yararlandığımız bir diğer eser de el-Makdisî'nin (ö:665/1267) *Kitabu ravzateyn fî Ahbari'd-Devleteyn en-Nûriyye ve ve's-Selâhiyye* adlı eseridir. Halife, sultan ve yüksek devlet ricaliyle ilgili öne çıkan bilgilerin yanı sıra özellikle Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin ele alınmasında başvurduğumuz bir kaynak eserdir.[32]

Abbasilerin ilk dönemlerinin ele alındığı yerlerde başvurduğumuz bir diğer eser de el-Câhız 'ın (ö:868/1464) *Kitabü't-Tâc fî Ahlâkı'l-Mülûk* adlı eseridir.[33]

Lakapların geldiği noktayı örneklerle açıklayan, bir önemli başvuruduğumuz eser de et-Tûsî'nin *Siyasetname*'sidir.[34] İslamiyet öncesi dönemden ve İslamİ dönem paralarından bahsedilen yerlerde başvurduğumuz bir önemli eser de

---

[28] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, Beyrut 1425/2005.; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Ahsen Batur(trc.), 4.bsk., Selenge Yay., İstanbul, 2017.

[29] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Maasirü'l-İnafe fî Maalimi'l-Hilâfe,* Abbdüssettar Ahmed Ferrac, I-III, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1428/2006.

[30] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* I-XIV, Darü'l-Kütübi'l-I'lmiyye:Kahire 1340/1922.

[31] el-Kalkaşendî, *Nihayetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, İbrahim Ebyâri (thk.), 2.bsk., Dârü Kütübi'l-Lübnanî: Beyrut 1400/1980.

[32] Şihabüddîn Abdurrahman b.İsmâil b.İbrahim el-Makdisî, *Kitabu Ravzateyn fî Ahbari'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Selâhiyye*, İbrahim Zeybek (thk.), I-V, Beyrut 1418/1997.; Müellif için bknz.Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", *DİA,* İstanbul 1994.

[33] Ebû Osman Amr b.Bahr Muhib el-Câhız, *Kitabü't-Tâc fî Ahlâkı'l-Mülûk*, Ahmed Zeki Paşa (thk.), Kahire, 1914.; Müellif için bknz. Şeşen, "Câhız", *TDVİ,* İstanbul 1993, C.VII.

[34] Nizamülmülk et Tûsî, *Siyasetname (Siyerü'l-Mülûk)*, Yusuf Bekkâr (terc.), Darü'l-Menahir, Beyrut, basım yy.

Makrizî'nin(ö:845/1442), *Resail* 'i dir.[35] Aynı müellifin İslam paraları ve lakaplar konusunda Makrîzî'nin(ö:1442) en-Nükûdi'l-İslâmiye'sinden yararlandık.[36]

Eser Abbasilerin yanı sıra Emevi halife lakaplarından bahsetmesi müracaat nedenlerimiz arasından yer alır. Ayrıca çalışmamızla ilgili olarak ensap türü kitaplarının en meşhurlarından es-Sem'ânî (ö:562/1166)'nin *el-Ensab* adlı eserinden oldukça faydalanılmıştır.[37]

Abbasi-Gazneli Sultan ilişkilerinin yer aldığı kısımlarda el-Beyhakî (ö:470/1077)'nin, *Tarihü Beyhakî*'sine başvurulmuştur.[38] Abbasi halifelerinden ilk sekizine yer verildiği kısımlarda başvurduğumuz bir önemli kaynak eser de Dîneverî'nin (ö:282/896), *Ahbaru't-Tıvâl* adlı eseridir.[39] en-Nüveyrî'nin(ö:733/1333) otuz üç ciltlik kapsamlı eseri *Nihayetü'l-Ereb*' de yararlandığımız bir önemli kaynak eserdir.[40] Eserin 22 ve 23'ncü ciltleri Abbasi halifelerini konu edinmektedir.

es-Süyûtî'nin (ö:911/1505), *Tarihü'l-Hulefa'*sı halifeler hakkında çok kapsamlı bir diğer kaynak eserdir.[41] Eser ayrıca dilimize Onur Özatağ tarafından tercüme edilmiştir. İbn Dıhye el-Kelbî(ö:633/1235)'nin, *en*-Nibrâs'ıdır.[42] Abbasi halifeliğine ilişkin önemli bir kaynak eser olup müellifin yaşadığı dönem itibariyle Moğol istilasından hemen önceki Abbasi Devleti'ne ilişkin önemli bilgileri içermesi dolayısıyla sıkça başvurulan eserler arasında yer almaktadır.

Abbasilerin ilk asrı ile ilgli kısımlarında müracaat edilen bir önemli eser de Cehşiyârî'nin (ö:331/963), *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb* adlı eseridir.[43] Arapların Adnân,

---

[35] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî, *Resailü'l-Makrizî*, Ramazan el-Bedrî-Ahmed Mustafa Kasım (thk.), Daru'l-Hadis; Kahire, 1419/1998.; bkz. el-Makrizî, *el-Hıtatü'l-Makriziyye*, Muhammed Ziynihim-Mediha eş-Şerkavi (thk.), I-III, Kahire, 1997-1998.

[36] el-Makrîzî, *en-Nükûdi'l-İslâmiyye*, Matbaatü'l-Cevâib; Konstantıniyye, 1298.

[37] Ebû Sa'd Abdülkerim b.Muhammed b.Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Abdullah Ömer el-Baruhî (thk.), I-V, Beyrut, 1407/1988.

[38] Ebu'l-Fazl Muhammed Hüseyin el-Beyhakî, *Târîhü Beyhakî*, trc.Yahya el-Hassab-Sadık Neşet, Mısır, basım tarihi yok.

[39] Ebu Hanife Ahmed b. Davud Dîneverî, *Ahbarü't-Tıvâl*, Mısır, 1330.

[40] Şihabeddîn Ahmed b.Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fî fünûni'l-edeb*, Müfid Kameyha-Hasan Nureddin(thk.), I-XXXIII, Beyrut, 1424/2004.

[41] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, 3.baskı, Beyrut, 1434/2013.; bknz.Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, trc.Onur Özatağ, Ötüken, İstanbul, 2014.

[42] Ebu'l-Hattab Ömer b.Ebî Ali Hasan İbn Dıhye el-Kelbî, *en-Nibrâs fî Târîhi Beni'l-Abbâsî*, Abbas el-Azzavî (thk.), Bağdat, 1365/1946.; Müellif için bknz.Mehmet Özdemir, "İbn Dıhye el-Kelbî", *DİA,* İstanbul 1994, C.XIX.

[43] Ebu Abdullah Muhammed b.Abdûs el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Beyrut, 1408/1988. Müellif için bknz. Fayda, "Cehşiyârî", *DİA,* İstanbul 1993, C.VII.

Kahtân ve Huzâa kollarına yer verdiği İbn Hazm(ö:456/1064)'ın *Cemheretü'l-Ensâb* 'ı sıklıkla başvurulan diğer bir eser olmuştur.[44]

İbn Kuteybe ed-Dineverdî'nin(ö:276/889), *Uyunü'l-Ahbâr'*ına sultanlar bölümünde başvurulmuştur.[45]

İbn Haldun'nun (ö:808/1406), *Mukaddime'*sine lakaplarla ilgili bölümünde başvurulmuştur.[46] Ayrıca eser birçok kimse tarafından dilimize tercüme edilmiştir. Bunlardan Süleyman Uludağ'ın Mukaddime olarak tercümesini yaptığı eserden aynı kısımlarda yararlandık. Aynı müellifin çalışmamızın felsefi alt yapısından tut tarihi olayların analizine kadar olan kısımlarında müracaat ettiğimiz bir önemli eser de İbn Haldun'un (ö:808/1406) Tarihü İbn Haldun adlı eseridir.[47]

İslam halifeleri üzerine çok önemli bir ansiklopedik çalışma olarak Şefik el-Kûbî'nin hazırladığı *Mevsû'atü'l-Hulefâi'l-Müslimîn* adlı eserinden yararlandık.[48] Eserin önemi halifelerin tamamıyla ilgili bilgiler içermesidir. İbn Tayfur'un(ö:280/894)*Kitabü'l-Bağdat*'ından yararlanılmıştır.[49] Eser Abbasi tarihinde Muhtedî-Billâh (869-870) devrine kadar olan olayları içermektedir. Me'mun döneminin asıl kaynaklarını içermesi açısıından da çok önemlidir.

es-Sâbi'nin(ö:448/1056)*Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ* adlı eserden yararlanılmıştır.[50] Esere Büveyhî-Abbasi ilişkileri bağlamında müracaat edilmiştir. İbnü'l-I'mâd(ö:1089/1679)'ın *Şezerâtü'z-zeheb* adlı eseri de çalışmamızda kullanılmıştır.[51]

---

[44] İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b.Ahmed, *Cemheretü'l-Ensâbi'l-Arab,* Abdüsselâm Muhammed Harun (thk.), Kahire, 1962, 1977.; Müellif için bknz.H.Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *DİA,* İstanbul 1999, C.XX, s.39-52.

[45] Ebu Muhammed Abdullah b.Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyunü'l-Ahbâr*, Münzir Muhammed Sa'îd Ebu Şair (thk.), I-III, Beyrut, 1429/2008.

[46] Abdurrahman İbn Haldurn, *Mukaddimetü İbn Haldun*, I-II, Darü'l-Fikr; Beyrut, 1431/2001.; İbn Haldun, *Mukaddime,* Süleyman Uludağ (trc.), I-II, Dergah Yay., İstanbul, 2013.

[47] İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, Ebu Sayyib el-Kerim (nşr.)

[48] Züheyr Şefik el-Kûbî, *Mevsû'atü'l-Hulefâi'l-Müslimîn*, I-II, Beyrut, 1994.

[49] Ebu'l-Fazl Ahmed Tahir İbn Tayfur, *Kitabü'l-Bağdad*, Muhammed Zahid b.el-Hasan el-Kevserî (thk.), Kahire, 1368/1949.

[50] Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî, *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, Matbaatü'l-Maarif, Bağdad, 1367/1948.

[51] Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr men Zeheb*, Abdülkadir Arnavut- Muhammed Arnavut (thk.), I-X, Beyrut, 1406/1986.; Müellif için bknz. CengizTomar, "İbnü'l-Imâd", *DİA,* İstanbul 2000, C.XXI, s.95-96.

İbn Asâkir (ö:571/1176)'in *Tarihü Medineti Dimeşk'*ı başvurduğumuz bir diğer önemli eserdir.[52] Dört halife dönemi konularında ve Abbasiler dönemi "Ebû'l-Feth" gibi lakaplar konusında müracaat edilmiştir. Diğer taraftan tezimizde başvurduğumuz bir önemli eser de İbn Manzûr'un (ö:711/1317) *Lisânü'l-Arab'*ıdır.[53] Eserden lakapların etimolojileri konusunda oldukça yararlanılmıştır.

Abbasi halifeliği konusunda el-Müstencid Billâh (1160-1170) dönemi halifelerine kadar olan kısımlarda İbn Tağrîberdî (ö:874/1470) 'nin *Mevridü'l-Letâfe* adlı eserinden yararlandık.[54] Tezimiz açısından esere müracaat edilme nedenlerinin başında eserin ihtiva ettiği "ıstılah-ı kavramlar" gelmektedir. Büyük oranda tezimizin ana kavramlarını içermektedir.

Abbasilerin ilk asır olaylarıyla ilgili olarak yazılan kaynak eserlerden ez-Zücâcî'nin(ö:340/952) *el-Emâlî'si* yararlandığımız eserler arasındadır.[55] Müellifi meçhul ancak Abbasi tarihi açısından çok önemli bilgileri içermesi, İbn Tağrîberdî'nin(ö:874/1470) Mevridü'l-Letâfe'sinde başvurduğu kaynak eser olması dolayısıyla önemli ölçüde yararlandığımız bir eser olarak *el-Uyûn* adlı eseri zikredebiliriz.[56] Eser Mu'tez -Billâh (866-869) dönemine kadar olan olayları kronolojik esas üzere ele almaktadır. Eserin sadace üçüncü cildinden yararlanabildik.

el-İsfehânî'nin (ö:356/967)*Mekâtilü't-Tâlibîn'*inden isim, künye ve lakaplar yanı sıra Muktedir-Billâh (908-932) yılına kadar kısımda istifade edilmişitir.[57]

Abbasi halifelerinin muhtasar tarihini ele alan çok önemli bir kaynak eser de İbni's-Sâî'nin (ö:674/1276), *Kitâbü Muhtasarı Ahbari'l-Hulefâ'*sıdır.[58] Tezimiz açısından eseri önemli kılan husus tamamen Abbasi halifelerine teksif olmasıdır. Abbasiler dönemiyle ilgili bölümlerde çok önemli bilgileri içeren kaynak eserlerin başında gelmesi ve olayları kronolojik temelde ele alması dolayısıyla Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö:654/1256) *Mir'âtü'z-Zemân fî Tevârîhi'l-Ayân'*ından da

---

[52] Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tarihü Medineti Dimeşk*, Ömer b.Ğarame el-Umrevî (thk.), I-LXXX, Beyrut, 1415/1995.; Müellif için bknz.Mustafa Sabri Küçükaşçı-Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım", *DİA,* İstanbul 1999, C.XIX, s.321-324.

[53] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1300.

[54] Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe men veliye's-Saltanate ve'l-Hilafete*, Muhammed Abdülaziz Ahmed, I-II, Kahire, 1997.

[55] Ebu'l-Kasım Abdurrahman b.İshak ez-Zücâcî, *Emâlî'z-Zücâcî*, Abdüsselam Harun (thk.), Beyrut, 1407/1987.

[56] Müellif meçhul, *el-Uyûn ve'l-Hadâık fî Ahbâri'l-Hakâik,* C.3, *https://upload.wikimedia.org*(22.05.2011).

[57] Ebu'l-Ferec Ali b.Hüseyin el-İsfehânî, *Mekâtilü't-Tâlibîn,* Seyyid Ahmed Sakî r(thk.), 2bsk., Beyrut, 1374/1416.

[58] Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb İbnü's-Sâî), *Kitâbü Muhtasari Ahbâri'l-Hulefâ,* Mısır, 1309.

yararlanılmıştır.[59] Ayrıca eser özellikle XI. yy Selçuklu tarihi açısından da bir kaynak eserdir.

Hâşimilerin Ali kanadına ilişkin lakaplar konusunda el-İrbilî'nin(ö:692/1293) *Keşfü'l-Guma'*sına ilgili yerlerde müracaat edilmiştir.[60] Aynı tür nitelikteki müracaat edilen bir eser de el-Kuleynî'nin (ö:329/941)*el-Kâfî*'sidir.[61] Abbasilere gelinceye kadar ki dönemlerde tezle bağlantılı yerlerde el-Hamavî'nin(ö:642/1245) *et-Târîhü'l-Muzafferî* adlı eserine başvurulmuştur.[62] el-Himyerî'nin (ö:727/1327) *er-Ravzü'l-Mi'târ'*ına da tezimiz kaynakları arasında yer verdik.[63] Eser bir tarih-coğrafya sözlüğüdür. Kalkaşendî *subhu'l-a'şâ'*sında Orta Doğu İslam alemiyle ilgili kısımlarda tamamen bu eserden yararlanmıştır.[64] Aynı nitelikte yararlandığımız bir diğer eser de el-Bekrî'nin(ö:487/1094) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik'*idir.[65] Eser bir dünya coğrafyası kitabı niteliğindedir. Ülkelerin etnik ve dini yapılarını, halkların örf ve âdetlerini, hükümdarlarını ve yaşadıkları tarihi olayları bu eserde söz konusu etmiştir.[66]

İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin(ö:276/889) *el-İmâmütü's-Siyasiyye* adlı eserinden, Abbasilerin Harunurreşîd döneminin sonuna kadar olan yerlerde müracaat edilmiştir.[67] Eserin isminden anlaşılacağı üzere halifeler tarihi söz konusu döneme kadar ele alınmıştır. Erken dönem müelliflerden İbn Hişâm'ın (ö:218/813)*Kitâbü't-Tîcân'*ına Yemen krallarının unvanları konusunda başvurulmuştur.[68] İbnü's-Sikkît'in (ö:243/858) nüshasından yazılmış telif bir eser olan el-Esmâ'î'nin (ö:217/828) *Târîhü'l-Arab kable'l-İslâm*'ından yararlanılmıştır.[69] İbnü'l-Adîm'in (ö:660/1262)

---

[59] Ebû'l-Muzaffer Şemseddîn Yusuf b.Adullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Ayân*, Muhammed Berkât-Kamil el-Harrûd-Ammar Rayhavî (thk.), I-XXIII, Dımaşk, 1434/2013.; Müellif için bkz.Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA,* İstanbul 2009, C.XXXVII, s.87-88.

[60] Ebu'l-Hasan Ali b.İsâ el-İrbilî, *Keşfü'l-Ğuma fî Marifeti'l-Eimme*, Ali Âli Kevser (thk.), I-IV, Beyrut, 1433/2012.

[61] Ebu Ca'fer Muhammed b.Ya'kub el-Kuleynî, *eKâfî*, I-XXIII, 2.bsk., Tahran, 1431/2010.

[62] Ebû'd-Dem Şihabüddîn İbrahim el-Hamevî, *et-Târîu'l-Muzafferî,* Kahire, 1989.

[63]Muhammed b. Abdülmün'ım el-Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, İhsan Abbas (thk.), Beyrut, 1975, 1984.

[64] Mustafa Bilge, "Himyerî, İbn Abdülmün'ım", *DİA,* İstanbul, 1998, C.XVIII, s.60-61.

[65] Ebû Ubeyd Abdullah b.Abdilaziz Muhammed el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Cemal Talebe (thk.), I-II, Beyrut, 1424/2003

[66] Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA,* İstanbul 1994, C.X, s.247-248.

[67] Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâmetü's-Siyasiyye-Târîhu'l-Hulefâ*, Ali Şîrî (thk.), I-II, Beyrut, 1410/1990.

[68] Ebu Muhammed Cemalüddün Abdülmelik b.Hişâm, *Kitabü't-Tîcân fî mülûki Himyer*, 2.bsk., San'a, 1979.; Müellif için bkz. Fayda, "İbn Hişâm", *DİA,* İstanbul 1999, C.XX, s.71-73.

[69]Abdülmelik b.Kurayb el-Esamâ'î, *Târihü'l-Arab kable'l-İslâm*, Muhammed Hasan Âli Yasin, Bağdat, 1379/1959.

Buğyetü't-Taleb[70]'inden, Ebû'l-Fidâ'nın (ö:732/1331) *el-Muhtasar*[71]'ından lakapların kadim kültür bağlamında ele alınması konusunda yararlanılmıştır.

Tezin temel kavramlarının etimolojisinde başvurduğumuz önemli bir kaynak eser de el-İsfehânî'nin (ö:1108) *Müfredât* adlı eseridir.[72] Abbasilerin ilk asır tarihiyle ilgili İbnü'd-Dâye'nin (III-IV. yy yaşamış), *el-Mükâfee'*si müracaat edilen önemli bir kaynak eserdir.[73]

İlk dönem kaynak eserlerden olan başvurduğumuz bir temel eser de el-Minkârî'nin (ö:212/828) *Vak'atü's-Sıffîn* adlı eseridir.[74] el-Bağdadî'nin (ö:463/1071) *Tarihü Medineti's-Selâm'*ı da başvurulan kaynak eserler arsında yer alır.[75] Eser halife, sultan, kumandan, vezir vs. tezimiz hedef kitlesinden pek çok kişinin biyografisine yer vermiştir.[76]

Bîrûnî'nin (ö:440/1048) *el-Âsârü'l-Bâkıye*'si de çalışmamızda kaynak eser olarak yer almıştır.[77] Eserden öncelikle lakaplar bağlamında Büveyhîler dönemiyle olan kısımlardan yararlanma imkanımız olmuştur. el-Ezherî'nin (ö:370/981) *Tehzibü'l-Lüga'*sına çalışmamızda müracaat ettik.[78] Eser önemli biri Arapça sözlüktür. Lakapların etimolojilerinde faydanlandığımız bir eser olmuştur. Ayrıca eser İbnü'l-Manzur'un(ö:711) *Lisanü'l-Arab'*ında iktibas olunan kaynaklardan birni oluşturmaktadır.

Abbasilerde Mu'tasım-Billâh (833-842) dönemine kadar Hulafa-i Râşidîn, Emeviler ve Abbasileri ele alan ilk dönem temel kaynaklardan sayılabilecek İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö:314/962) *Kitabü'l-Fütûh* 'u çalışmamızda başvurduğumuz bir

---

[70] Kemaleddin Ömer b.Ahmed b.Ebî Cerâde İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Süheyl Zükkâr (thk.), I-X, Beyrut, basım yy.; Eser için bkz.Ali Sevim, "Buğyetü't-Taleb", *DİA,* İstanbul 1992, C.VI, s.361-362.

[71] El-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, basım yeri yok, basım yy.; Eser için bkz.Abdülkerim Özaydın, "el-Muhtasar", *DİA,* İstanbul 2006, C.XXXI, s.70-71.

[72] Ragıb el-İsfehânî, *Müfredât*, Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (çvr.), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2012.

[73] İbnü'd-Dâye, *Kitabü'l-Mükâfee*, Mahmud Muhammed Şakir(thk.), Kahire, 1359/1945.

[74] Nasr b. Müzahim el-Minkârî, *Vak'atü's-Sıffîn*, Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl; Beyrut, 1410/1990.

[75] Ebu Bekir Ahmed.Ali b. Sabit el-Bağdadî, *Târîhü Medîneti's-Selâm*, B eşşar Avvad Ma'ruf (thk.), I-XVII, Kahire, 1422/2001.

[76] Avcı, "Târîhu Bağdâd", *DİA,* İstanbul, 2011, C.XL, s.88-89.

[77] Ebu'r-Reyhan Muhammed b.Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsaru'l-Bâkıyye mine'l-Kuruni'l-Hâliyye*, Kahire, 1428/2008.; bkz.Günay Tümer, "el-Âsâru'l-Bâkıyye", *DİA,* İstanbul, 1991, C.III, s.462.

[78] Ebu Mansur Muhammed b.Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, I-XV, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, basım yeri yok, 1925.

diğer eser olmuştur.[79] Abbasilerde Mu'tı-Lillâh(946-974) döneminin sonuna kadar olan kısımlarda söz konusu ilgili yerlerde Makdisî'nin (ö:355/966) *el-Bed' ve't-Târîh* adlı eserine çalışmamızda kaynak eser olarak müracaat edilmiştir.[80] Eser 22 bölümden oluşmaktadır. Abbasilerle ilgili kısım 22'nci fasılda ele alınmıştır.[81]

Başlangıçtan (H. 259/873) döneminin sonuna kadar olan İslam tarihiyle ilgili konularda birinci el kaynak olarak müracaat ettiğimiz bir eser de el-Ya'kûbî'nin (ö:292/905) *Târîhu Ya'kûbî* adlı eseridir.[82] Tezimizin devlet ricaline verilen ünvanlar bağlamında müracaat ettiğimiz bir kaynak eser de es-Sâbî'nn (ö:448/1056) *el-Vüzerâ veya Tuhfetü'l-Ümerâ* adlı eserdir.[83] Aynı müellifin Bağdat hilafet protokol kurallarının, resmi yazışma örneklerinin, idari yapının işleyişi ve belgeler üzerinden çalışmamızla ilgili kısımların ele alınışında müracaat edilen bir kaynak eser de Rüsûmüdâr adlı eserdir.[84]

Unvanlar konusunda başvurulan önemli bir kaynak da Ebû Bekir Hidayetullah el-Hüseynî'nin (ö:1014) *Tabakâtü'ş-Şâfî'ıyye'*sidir.[85] el-Utbî'nin (ö:427/1036) *el-Yemînî* adlı eserinden Abbasi-Gazneli münasebetleri ve Sultan Mahmut dönemi olaylarının unvanlar bağlamında ele alınışları konusunda müracaat edilmiştir.[86]

Abbasiler ile Selçuklu ilişkilerinin ele alındığı yerde Ebû'l-Fevârîs el-Hüseynî'nin (ö:590/1194) *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye* adlı eserine müracaat edilmiştir.[87] Ayrıca aynı dönemde müteveffa olmuş el-İsfehanî'nin(ö:597/1201) *Kitabü Târîhi Devleti's-Selçûk'*undan da yararlanılmıştır.[88] Kaynak bir eser olarak Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklularından II. Tuğrul (1160-1194) dönemini ela alan er-Ravendî'nn(603/1207) *Râhâtü's-Sudûr ve ayâtü's-sürûr'*u söz konusu

[79] Ebu Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî İbn A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, Ali Şîrî (thk.), I-VII, Beyrut, 1411/1991.
[80] Mutahhar b.Tahir el-Makdîsî, *Kitabü'l-Be'i ve't-Târîh*, I-VI,, Kahire, basım yy.
[81] Özaydın, "el-Bed' ve't-Târîh", *DİA,* İstanbul, 1992, C.V, s.289-290.
[82] Ahmed b.Ebî Ya'kûb b.Ca'fer el-Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Abdülemir Mehna (thk.), I-II, Beyrut, 1431/2001.; Müellif için bkz.Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA,* İstanbul, 2013, C..XLIII, s.287-283.
[83] Ebu'l-Hasan Hilal b.Hasan es-Sâbî, *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, Abdüssettâr Ahmed Ferec (thk.), Mektebetü'l-A'yân, basım yeri yok, basım yy.
[84] es-Sâbî, *Rüsûmüdâri'l-Hilâfe*, Mihâil Avvad (nşr.), Beyrut, 1406/1986.
[85] Ebû Bekir Hidayetullah el-Hüseynî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'ıyye*, Adil Nüveyhîz (thk.), Beyrut, 1402/1982.
[86] Ebû Nasr Muhammed b.Adilcebbâr el-Utbî, *el-Yemînî*, İhsan Zünûn es-Sâmîrî, Beyrut, 1424/2004.
[87] Ebû'l-Fevâris Nasr b.Ali el-Hüseynî, *Ahbâru'ddevleti's-Selçûkiyye*, Muhammed İkbal (tashih), Lahor, 1993.
[88] İmâmüddîn Muhammed b.Muhammed b.Hâmid el-İsfehanî, *Kitâbü Târîhi Devleti's-Selçûk*, Mısır, 1318/1900.

edilebilir.[89] Eser kendinden sonra pek çok esere kaynaklık etmiştir. Modern anlamda ilk dünya tarihi kabul edilen ve Şemseddin Günaltay'a göre Türk tarihinin İslam devrinde yazılan ana kaynaklarının en önemlisi sayılan Reşîdüddîn Fazlullah (ö:718/1318) 'ın *Cami'ü't-Tevârih*'ine çalışmamızda yer verdik.[90]

ed-Dûrî'nin tahkikini yaptığı müellifi meçhul olan *Ahbaru'd- Devleti'l-Abbasiyye* adlı eserden de yararlanılmıştır.[91]

el-Gerdîzî'nin (ö:443/1052) *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserinden yararlanılmıştır.[92] Lakapların kadim kültürle ilişkileri bağlamında, Gazneliler, Sâmânîler ve Horasan'ın siyasi ve ictimaî tarihinde kaynak bir eser olması esere müracaat nedenleri arasında yer almaktadır.[93] *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* adlı eserden de yararlanılmıştır.[94]

Abbasilerde Mu'tî Lillâh(946-974) döneminin de ele alındığı yerde başvurulan önemli erken dönem kaynak eserler arasında İbn Abdi Rabbih(328/940) *el-Ikdü'l-Ferîd*'i zikredilebilir.[95] Ebû 'l-Farac (ö:685/1286) 'ın *Ebû'l-Farac Tarihi* adlıeserden yararlanılmıştır. Eser dilimize Ömer Rıza Doğrul tarafından iki cilt olarak tercüme edilmiştir.[96]

Ayrıca çalışmamızda Halil b. Aybeg es-Safedî (ö:743/1363) 'inin, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*adlı eserinden de yararlanılmıştır.[97] Eser, din, devlet, ilim ve sanat erbabından 140000 biyografiyi içermektedir.[98] Aynı müellifin Abbasilerin Şam vilayeti ile ilgili konuların yanı sıra Fâtımîler, Selçuklular, Tolunoğulları vs. konulardan unvan bağlamında başvurduğumuz bir önemli kaynak eser de Ümerâ-ü Dımaşk adlı

---

[89] Muhammed b.Ali b.Süleyman er-Ravendî, *Rahatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr fî târîhi'd-Devleti's-Selçûkiyye*, İbrahim Emin eş-Şevârîbî-Abdünna'îm Muhammed Haseneyn-Fuad Abdü'l-Mu'tî es-Seyyâd(thk.), Kahire, 1379/1960.

[90] Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş (Farsçadan tercüme edenler), Selenge Yay., İstanbul, 2010, s.7.

[91] Müellif meçhul., *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Abdülaziz ed-Dûrî(thk.), Beyrut, 1971.

[92] Ebû Saîd Abdülhay b.ed-Dehhâk el-Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, Affâf es-Seyyi Zeydan(trc.), Kahire, 2006.

[93] Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *DİA,* İstanbul, 1996, C.XIV, s.29-30.

[94] Komisyon-Heyet, *Doğuştan Günümüze* Büyük *İslam Tarihi*, I-XIV, Çağrı Yay., İstanbul, 1992

[95] Ahmed b.Muhammed b. İbn Abd Rabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Abülmecid et-Terhînî (thk.), I-IX, Beyrut, 1404/1983.

[96] Gregory Ebû'l-Farac, *Ebû'l-Farac Tarihi*, Ömer Rıza Doğrul (trc.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999 (I.cilt)-1950 (II.cilt); Müellif için bkz.Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Ibrî", *DİA,* İstanbul, XXI, s.92-94.

[97] Salâhuddîn Halil b.Aybeg es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, Ahmed Arnavud-Türkî Mustafa (thk.), I-XXIX, Beyrut, 1420/2000.

[98] İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA,* İstanbul 2008, C.XXXV, s.447-450.

eserdir.[99] Yâkût el-Hamavî (ö:626/1229'nin, *Mu'cemü'l-Büldân'ından* da yararlanılmıştır.[100] Eser bir yeri tanıtırken o yerin tarihini de ele almaktadır. Bu anlamda çalışmamızda oldukça yararlandığımız bir eser olmuştur.

Çalışmamızda hükümdar, halife, emir, vezir vs. olmak üzere ilk defa meydana gelen olayları konu alan "evail/ilkler" kaynak eserler arasında el-Askerî'nin(ö:400/1009) *el-Evâil'*adlı eseri yer almaktadır.[101] Aynı müellifin teknik alt yapıda müracaat ettiğimiz bir kaynak eser de, el-Askerî'nin (ö:400/1009'dan sonra) el-Furûku'l-Lügaviyye'sidir.[102]

Ümera ve vezirlerin unvanları konusunda sahasında önemli bir kaynak eser olarak sayılan İbn Talûn'un (ö:935/1546) *İnbâü'l-Ümerâ'*sından da yararlanılmıştır.[103] Ensab türleri içerisinde faydalandığımız bir eser de Ahmet Zeki Saffet'in *Cemheretü'r-Resâil'*idir.[104]

el-Ezdî'nin (ö:334/946) *Tarihu'l-Musıl'*undan da oldukça faydalanılmıştır.[105] Eser (h. 334) yılına kadar olan olayları ele alan kaynak bir eser olup metot olarak olayları kronolojik esas üzerine ele almaktadır.

Harezmşahlar ve Gurluların aldıkları "Sultan" unvanı bağlamında birinci el kaynak eser olarak Alaaddin Ata Melik'in(ö:681/1283) *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinden yararlanılmıştır.[106]

Tezimizin daha çok teknik alt yapısında yararlandığımız bir önemli kaynak eser de Neşvân el-Hımyerî'nin (ö:573/1178) *Şemsü'l-Ulûm* adlı eseridir.[107] Çalışmamızın bölümlerinden çoğuna ait bilgileri içeren çok önemli kaynak eserelerden biri olan el-Aynî'nin (ö:855/1451) *Ikdü'l-Cümân'*ına gerekli yerlerde

---

[99] es-Safedî, *Ümerâ-ü Dımaşk fi'l-İslam*, Beyrut, 1403/1983.
[100] Şihabüddin Ebi Abdillah Yâkût b.Abdullah el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut, 1397/1977.
[101] Ebu Hilal el-Hasan b.Abdillah b.Sehl el-Askerî, *el-Evâil*, Muhammed es-Seyyid el-Vekil, Kahire, 1406/1985.; Müellif için bkz.Ahmet Turan Arslan, "Askerî, Ebu Hilal", *DİA*, İstanbul, 1991, C.III, s.489-490.
[102] el-Askerî, *el-Furûku'l-Askeriyye*, Muhammed İbrahim Selim (thk.), Kahire, 1418/1997.
[103] Şemseddin Muhammed b. Ali İbn Talûn, *İnbâü'l-Ümerâ bi Enbâi'l-Vüzerâ*, Mühenna Hamü'l-Mühenna, Beyrut, 1418/1997.
[104] Ahmet Zeki Saffet, *Cemheretü'r-Resâili'l-Arab*, I-IV, Kahire, 1356/1938.
[105]Ebu Zekeriyya Yezid b.Muhammed b. İyas el-Ezdî, *Tarihu'l-Musıl*, I-II, Beyrut, 2006.
[106] Ahmet Zeki Saffet, *Cemheretü'r-Resâili'l-Arab*, I-IV, Kahire, 1356/1938.
[107] Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Hımyerî, *Şemsü'l-Ulûm ve devaü kelâmi'l-Arab mine'l-Kelâm*, Hüseyin Abdullah el-Umrî-Mutahhar b. Ali el-Iryânî-Yusuf Muhammed b.Abdullah (thk.), I-II, Dımaşk, 1999.

müracaat edilmiştir.[108] Eserden daha çok Abbasi halifeliği ile ilgili kısımlar öncelenmiştir.

Oldukça yararlandığımız bir kaynak eser de İbnü'l-Esîr'in (ö:606) *el-Murassa'* adlı eserdir.[109] Künye, lakaplar konusunda müracaat edilen kaynak eserlerden en-Nevevî'nin (ö:676) *el-Ezkâr'*ına ilgli yerlerde baş vurulmuştur.[110]

Emevi ve Abbasi halifelerinin tamamına ele alan kaynak eserlerden olması dolayısıyla müracaat ettiğimiz bir eser de, ed-Demirî'nin (ö:808/1405) *Hayatü'l-Hayavân* adlı eserdir.[111] *Sultan* lakabının *şeref* lafzının etimolojisinde ve lakap kelimelerin anlamları konusunda faydalandığımız bir kaynak eser de, Zemahşerî'nin (ö:538/1144) *Esâsü'l-belâğa* adlı eseridir.[112]

Abbasi halifelerinden Kâim-Biemrillâh (1031-1075) dönemine kadar halifelerin ele alındığı kaynak bir eser olarak müracaat edilen bir eser de, el-Kudâ'î'nin (ö:404/1014) *Uyûni'l-meârif* 'idir.[113]

Abbasilerin birinci asır halifelerinin lakapları konusunda müracaat ettiğimiz bir kaynak eser de, en-Nehhâs'ın (ö:338/950) *Sınâ'atü'l-Küttâb* adlı eserdir.[114] Unvanlar konusunda çok önemli bir kaynak eser olarak Şihabüddîn Ahmed b. Yahya'nın(ö:749/1348) *et-Tâ'rif*'inden çalışmamızın büyük bir kısmında yararlandık.[115] Eser unvan bağlamında önemli bir ansiklopedik bilgileri içermektedir. Lakapların Batı İslam dünyasındaki konumlarıyla ilgili kısımlarda mukayese bağlamında analizlerinin yapılabilmesi için kaynak eser olarak başvurulan bir eser de, el-Merâkiş'nin (ö:712/1312) *el-Beyânü'l-Mağrib'*idir.[116]

---

[108] Bedreddin Mahmûd el-Aynî, *Ikdü'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, Mahmud Rızkı Mahmud (thk.), I-IV, 2 bsk., Kahire, 1431/2010.

[109] Mecdüddîn el-Mübarek b.Muhammed (İbnü'l-Esîr), *el-Murassa'*, İbrahim es-Samarâî (thk.), Beyrut, 1411/1991.

[110] Muhyiddîn Ebû Zekeriyya en-Nevevî, *el-Ezkâr*, Abdülkadir el-Arnavud (thk.), Dımaşk, 1391/1971.

[111] Kemaleddin Muhammed b. Musa ed-Demirî, *Hayatü'l-Hayavâni'l-Kübrâ*, İbrahim Salih (thk.), I-IV, Dımaşk, 1426/2005.

[112]Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer b. Ahmed Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, Muhammed Basii Uyunû's-Sûd (thk.), I-II, Beyrut, 1419/1998.

[113] Muhammed b.Selâme b. Ca'fer el-Kudâ'î, *Uyûnü'l-Meârif ve Fünûni Ahbâri'l-Halâif*, Cemil Abdullah Muhammed Mısrî (thk.), basım yeri yok, 1415/1995.

[114] Ebu Ca'fer Ahmed b.Muhammed b. İsmâîl en-Nehhâs, *Sınâ'atü'l-Küttâbi*, Bedri Ahmed Zayıf, Beyrut, 1410/1990.

[115] Şihabüddîn Ahmed b.Yahya, *et-Tâ'rif bi'l-Mustalahı'ş-Şerîf*, Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.), Beyrut, 1408/1988.

[116] Ebu'l-Abbas Ahmed b.Muhammed el-Merâkiş, *el-Beyânü'l-Mağrib fî İhtisâri Ahbâri Mülûki'l Endelüs ve'l-Mağrib*, Muhammed Beşşar Avvad (thk.), I-IV, Tunus, 1434/2013.

Teknik alt yapısında çok önemli bir çalışma olarak müracaat edilen bir kaynak eser de es-Sehavî'nin(ö:902/1496) *Kitâbü't-Tibr* adlı eseridir.[117] Abbasilerin ilk asır olaylarını ele alan çok önemli bir kaynak eser olarak el-Ezdî'nin(ö:613/1216) *Ahbârü'd-Düvel'*ine müracaat edilmiştir.[118]

Aynı dönem İslam devletlerinde kullanılan lakapların mukayesesi bağlamında başvurduğumuz bir önemli kaynak eser de İbn Halef'in (ö:473/1046) *Mevâddü'l-Beyân'*ıdır.[119] İbn Halef, Fâtımîlerin döneminde Divânü'l-İnşâ'da resmi görev almış bir müellif olması eserde ele alınan konuların çalışmamızın teknik alt yapısının oluşturulmasında müracaat edilme nedenleri arasında yer almaktadır. Bir önemli eser de İbnü'l-Fûtî (ö:723/1323) 'nin *el-Havâdisü'l-Câmi'a* adlı çalışmasıdır.[120] Eser kronolojik esas üzere tertip edilmiş ve 1228-1301 yılları arası siyasi gelişmeleri konu edinmiştir. Abbasilerin son dönem halifelerinden bahsetmesi açısından da kendisine müracaat ettiğimiz bir çalışmadır. Ayrıca aynı müellifin çok önemli bir diğer eseri *Mu'cemü'l-Âdâb'*ından da yararlanılmıştır.[121] Eser, XIV. yy'ın başlarına kadar ki meşhur şahsiyetlerin biyografilerine yer vermiştir.

Hz. Peygamber dönemi ve Dört Halife Dönemi lakaplar konusunda müracaat ettiğimiz önemli bir kaynak eser de İbn Sa'd (ö:230/845) 'ın *Tabakâtü'l-Kebîr* adlı eseridir.[122] Halifelerin genel unvanlarından *Abdullah* unvanı konusunda ve Harûnurreşîd dönemi birinci el kaynaklar arasında yer alması dolayısıyla Ebû Yusûf'un (ö:183) *Kitâbü'l-Harac*'ına çalışmamızda yer verdik.[123]

Abbasi halifelerinin tamamını ele alan önemli bir kaynak eser olarak Ebû 'l-Fida'ın (ö:732/1331) *et-Tibrü'l-Mesbûk* adlı eserinden yararlanılmıştır.[124] H. 760/1339 yılına kadar olayları ele alan bir genel tarih niteliğindeki kaynak bir eser

---

[117] Muhammed b.Abdurrahman es-Sehavî, *Kitâbü't-Tibri'l-Mesbûk fî Zeylis's-Sülûk,* Necva Mustafa Kemal-Lebibe İbrahim Mustafa(thk.), I-IV, Kahire, 2002.

[118] Ebû'l-Hasan Ali b.Mansur Zafir b.Hüseyin el-Ezdî, *Ahbârü'd-Düve'l-Münkatı'a,* Asım Mustafa Huzeyme-Muhammed Abdilkerim Muhafaza-Muhammed Ali Yusuf Taânî (thk.), Ürdün, 1999, C.2.

[119] Ali b.Kâtib İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân,* Hâtîm Salih ez-Zâmin (thk.), Dımaşk, 1424/2003.; Müellif için bkz.Asrı Çubukçu, "İbn Halef", *DİA,* İstanbul, 1999, C.XX, s.14.

[120] Kemaleddin Ebû'l-Fazl Abdürrezzâk Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî İbn Fûtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve tecâribü'l-Nâfi'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a*, Mehdi en-Necm (thk.), Beyrut, 1424/2002.

[121] İbnü'l-Fûtî, *Mu'cemü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb,* Muhammed el-Kâzım(thk.), I-VI, Tahran, 1416

[122] Muhammed b.Sa'd ez-Zührî, *Kitâbü Tabakâti'l-Kebîr*, Ali Muhammed Ömer (thk.), I-XI, Kahire, 1421/2001.; Müellif için bkz. Fayda, "İbn Sa'd", *DİA,* İstanbul 1999, C.XX, s.294-297.

[123] Ebû Yusûf Ya'kub b.İbrahim, *Kitâbü'l-Harac*, Beyrut, 1399/1979.

[124] Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî, *et-Tıbrü'l-Mesbûk fî Tevarîhi'l-Mülûk,* Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb (thk.), Kahire, 1995.

olarak çalışmamızda yararlandığımız bir eser de el-Kütübî'nin (ö:764/1363) *Uyûnü't-Tevârîh* adlı çalışmasıdır.[125]

"Veliahdi'l-Müslimîn", "vali", "hümâm, mehdiy-i muntazâr", "Mansûr ve Mansûrî " vs. lakaplarda müracaat edilen bir eser de İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö:h749/1348)*et-Ta'rîf* adlı kaynak eseridir.[126] Çalışmamızın alt yapısında özellikle isimler konusunda müracaat edilen bir önemli kaynak da el-Cürcânî'ni (ö:h. 816/1413) *Kitâbü't-Ta'rîfât* adlı eseridir.[127] Ayrıca çalışmamızda Abbasi halifelerinden *Kâim-Biemrillâh* (hükümdarlık dönemi, 1031-1075) dönemine kadar ki halifeleri ele alan önemli bir kaynak eser olarak el-Kâdî eş-Şâfî'nin (ö:454/1062) *Târîhü'l-Kazâ'î'*sinden yararlanılmıştır.[128] Abbasilerde kullanılan lakapların yer aldığı kültür havzasında yaşanan önceki medeniyetlerden etkilenme olasılıklarının söz konusu edildiği yerlerde müracaat edilen önemli bir kaynak eser de es-Seâlîb'in (ö:429/1038) *Gurerü ahbâri'l-Mülûki'l-Fars* adlı eserdir.[129] Eserin H. Zotenberg tarafından 1900 senesinde Paris'te neşredildiği ileri sürülmüştür.[130] Eserden "Efresyâb" unvanı, Türk Hükümdarı için "Hakan" unvanı vs. geçen yerlerde ve ayrıca Kubad döneminde (488-531) hükümdar hediyeleri arasında hı'l'at'tan bahsedilen yerlerde bu geleneğin Abbasilerde de olması dolayısıyla müracaat edilmiştir.[131]

ed-Diyârbekrî'nin (ö:990/1582) *Târîhü'l-Hamîs* adlı esere başvurulmutur.[132] Karakter olarak ansiklopedik bir hüviyete sahip olan bu eser, tezimiz açısından Hulafâ-ı Râşidîn döneminden tut, Abbasi halifelerinin ve önemli zatların hakkında bilgiler içermesi dolayısıyla yararlandığımız kaynaklar arasında yer alımıştır.

---

[125] Muhammed b.Şakir el-Kütübî, *Uyûnü't-Tevârîh*, Afif Nayif Hatûm(thk.), Beyrut, 1416/1999.

[126] İbn Fazlıllah Şihabüddîn Ahmed b. Yahya el-Ömerî, *et-Tarîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*, Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.), Beyrut, 1408/1988.

[127] Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *Kitâbüt'-Tarîfât*, İbrahim el-Ebyârî (thk.), Dârü'r-yeyyân; basım yılı yok.

[128] El-Kâdî Muhammed b.Selâme b.Ca'fer eş-Şâfî, *Târîhü'l-Kazâ'î Kitâbi Uyûni'l-Maarif ve fünûnî ahbâri'l-halâif*, Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî (thk.), basım yeri yok, 1415/1995.; bkz. Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA,* İstanbul, 2001, C.XXIV, s.201-211

[129] Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlîbî, *Gurerü ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim*, basım yeri yok, basım yy.; Müellif için bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Seâlîbî, Ebû Mansûr", *DİA,* İstanbul 2009, C.XXXVI, s.236-239.

[130] Ali İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", *TESAM Akademi Dergisi-Turkish Journal of Tesam Academy Temmuz-July* 2017.4 (2).85-109.

[131] Esko Naskali, "Sâsânîler"*DİA,* İstanbul, 2009, C.XXVI, s.174-176.

[132] Hüseyin b. Muhammed b.el-Hasan ed-Diyârbekrî, *Târîhü'l-Hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut, basım yy.

Dönemsel açıdan çalışmamıza çok önemli katkısı olan bir diğer kaynak eser de Alâuddîn Moğaltay'ın (ö:762/1361)'in *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı çalışmasıdır.[133]

Yemen hükümdar unvanlarıyla ilgili olarak el-Hemdânî'nin (ö:360/971 sonrası) *el-İklîl* adlı eserinden yararlanılmıştır.[134] Şu ana kadar olan kaynaklar birinci el niteliği taşıyan eserlerdir. Çalışma alanımızın genişliği çok sayıda kaynağın kullanmasını elzem kılmıştır.

1.3. Araştırmalar

Gerek kendi dilimizde yazılanlar gerekse yabancı dilde yazılanlar çalışmamıza dahil edilmiştir. Bu anlamda gerek doğu gerek batı dünyasında hazırlanan tezler, konferanslar, hakemli dergilerde yayınlanan makaleler vs. de çalışma kaynaklarına dahil edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Mustafa Berekât'ın *el-Elkâb ve'l-Vezaifü'l-Osmaniyye,*[135] Carl Brockelmann'ın *Tarihü'ş-Şuûb,*[136] Abdülmün'ım el-Hâşimî'nin, *el-Hilâfetü'r-Raşide*'si,[137] önemli bir doktora çalışması olarak Sıddıkî'nin *Caliphate and Sultanate in Medival Persia,*[138] W. Arnold'un *The Caliphate,*[139] başlangıcından sükutuna kadar Abbasileri ele alan bir önemli telif eser olarak Takkûş'un *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye'*sine,[140] Kuteybe eş-Şihabî'nin *Mu'cemü'l-Elkâb'*ı,[141] Nâsır el-Hıttî'nin *Kâmusü'l-Arabiyye'*si,[142] el-Hudarî Bey'in *Muhadarât'*ı,[143] lakaplarla ilgili çok önemli bir ansiklopedik telif eser olan Fuad Salih'in *Mu'cemü'l-Elkâb'* ı,[144] H. F Amedroz'un *The Eclipse of The Abbasid Caliphate'*i,[145] Bernard Lewis'in "The Title of the First Abbasid Caliphs"

---

[133] Alâuddîn Moğaltay b.Kılıç el-Hanefî, *ez-Zehrü'l-Bâsim fî sîreti (siyeri) Ebî'l-Kâsim*, I-II, Mekke, 1421/2000.
[134] Ebû Muhammed el-Hasan el-Hemdânî, *el-İklîl*, Beyrut, basım yy.
[135] Mustafa Berekât, *el-Elkâb ve'l-Vezaifü'l-Osmaniyye*, Kahire, 2000.
[136] Carl Brockelmann, *Tarihü'ş-Şüûbi'l-İslâmiyye,* Emin Faris-Münir el-Baglabekkî (trc.), 5.baskı., Beyrut, 1968.
[137] Abdülmün'ım el-Haşimî, *el-Hilâfetü'r-Raşide,* Beyrut, 1423/2002.
[138] Amir Hasan Sıddıkî, *Caliphate and Sultanate in Medival Persia*, Kashmıiri, Bazar-Lahore, 1942
[139] Thomas W.Arnold, *The Caliphate,* London: Oxford University Press, 1924.
[140] Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu'd-devleti'l-Abbasiyye,* 7.baskı, Beyrut, 2009.
[141] Kuteybe eş-Şihabî, *Mu'cemü'l-Elkâb erbâbis-Sultan fi'd-düveli'l-İslâmiyye:*mine'l-Asri'r-Raşidî hatte bidayeti'l-k-I'şrîn, Dımaşk, 1995.
[142] Khannâ Nâsır el-Hıttî, *Kâmusü'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe ve tefsîri Meânihâ,* 3.bsk., Beyrut, 2003.
[143] Muhammed el-Hudârî Bey, *Muhadarât Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye,* Muhammed el-Osmanî (thk.), Beyrut, 1986.
[144] Fuâd Salih es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâb ve'l-Esmâi'l-Müsteâre fi't-Tarihi'l-Arabiyyi ve'l-İslâmiyyi*, Beyrut, 1990.
[145] H.F Amedroz, *The Eclipse of The Abbasid Caliphate,* London, 1921.

adlı makalesi,[146] Harunurreşid dönemine teksif olunmuş telif bir eser olan Beyûmî'nin *el-Hilafetü'l-Alim*'i,[147] Ahmed Muhtar el-I'badî'nin *fî't-Tarihi'l-Abbasî ve'l-Endelüsî* adlı eseri,[148] Hasan el-Başa'nın *el-Elkâbü'l-İslâmiyye'si,*[149] şu ana kadar bu konuda yazılan en önemli çalışmalardan biridir.

İslam kültür tarihinde en meşhurların biyografilerini konu edinen önemli telif eserlerden bir olarak da ez-Ziriklî'nin *el-A'lâm'* ı,[150] J. J Saunders'in *A History of Medival İslam'*ı,[151] A. J. W. Huısman, Richard Hartman ve T. Arnold'un birlikte hazırladıkları, *Mu'cezü'l-Darirati'l-Maarif* adlı eser,[152] H. Kennedy'nin *The Prophet and The Age of the Caliphates'*i,[153] The Ohio State University'de Patrick Scharfe tarafındanYüksek Lisans (Master) tezi olarak hazırlanmış, (936-1180) yılları arası Abbasi Büveyhî ve Selçuklu ilişkilerinin birinci el kaynaklara dayalı olarak ele alındığı yerlerde çalışmamızla unvan ilişkisi bağlamındaki kısımlarda müracaat edilen *Portrayals of Later Abbasid Caliphs* adlı çalışma,[154] Corci Zeydan'ın *el-Emîn ve el-Me'mûn* adlı çalışması,[155] ed-Dûrî'nin *el-Asru'l-Abbasiyyü'l-Evvel* adlı çalışması,[156] halife Me'mûn dönemini ele alan bir önemli telif eser olan Heddâre'nin *el-Me'mûn'*u,[157] lakapların kadim kültürle bağlamı konusunda el-Cârim'in *Edyânü'l-Arab'*ına,[158] Refik Bey el-Azm'ın *Eşherü Meşahîr'*i,[159] halife lakapları konusunda resmi belge niteliği taşıyan İslam paralarını konu alan eserlerden es-Sayığ'ın *en-Nükûdü'l-İslâmiyye'*si,[160] aynı nitelikteki önemli telif eserlerden el-Azzâvî'nin *Tarîhü'n-Nükûdi'l-Irakıyye'*si,[161] aynı karakterdeki bir diğer telif eser olarak da el-

[146] Bernard Lewis, "The Rignal Title of the Firs Abbasid Calıphs", Zâkir Hussain Presentation Volume, New Delhi, 1968, s.13-22.
[147]Muhammed Recep Beyûmi, *Harunurreşîd el-Halifetü'l-Alimü ve'l-Farisü'l-Mücahid*, Dımaşk, 1421/2000.
[148] Ahmed Muhtar el-I'badî, *fî't-Tarihi'l-Abbasî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, 1971.
[149] Hasan el-Başa, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fî't-Tarih ve'l-Vesâık ve'l-Asâr*, Kahire, 1409/1989
[150] Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut, 2002.
[151] J.J Saunders, *A History of Medival Islam*, London-Newyork, 2002.
[152] A.J.W.Huisman-Richard Hartman-T.Arnold, *Mu'cezü Dairati'l-Maarif fî'l-İslâmiyye*, İbrahim Zeki Hurşid-Ahmed eş-Şantavî-Abdülhamid Yunus-Hasan Habeşî-Abdurrahman eş-Şeyh (thk.), I-XXXIII, basım yeri yok, 1418/1997.
[153] Hugh Kennedy, *The Prophet and The Age of the Caliphates*, Second Edition, London1986, 2004.
[154] Patrick Scharfe, *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs:*The Role of The Caliphate in Buyid and Seljug-era Chronicles, 936-1180, The Ohio State University, Master, Columbus, 2010.
[155] Corci Zeydan, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*, Beyrut, basım yy.
[156] Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbasiyyü'l-Evvel*, Bağdad, 1988 (2.bsk.), 1997(3.bsk.)
[157] Muhammed Mustafa Heddâre, *el-Me'mûn el-Halîfetü'l-Alim*, İskenderiyye, 2000.
[158] Muhammed Numan el-Cârim, *Edyânü'l-Arab fî'l-Câhiliyye*, Mısır, 1341/1922.
[159] Refik Bey el-Azm, *Eşherü Meşahîri'l-İslâm fî'l-Hurûbi'l-İslâmiyye*, 2bsk., basım yeri yok, 1972.
[160] Halid b.Ali es-Sayığ, *en-Nükûdü'l-İslamiyye*, Ebû Dübâî, 2001.
[161] Abbas el-Azzâvî, *Tarîhü'n-Nükûdi'l-Irakıyye limâ ba'del Uhûdi'l-Abbasiyye (656-1258)-(1335-1917*, Bağdad, 1337/1958.

Mazenderânî'nin *Tarîhü'n-Nükûd'*u,[162] Mehdîlik üzerinden hilafet talebi bağlamında konuları ihtiva eden bir telif eser olarak Sadıkî'nin *Tarîhü'l-Yezîdiyye'*si,[163] Abbasi Devleti tarihinin dönemleri ve süreçleri üzerine kaleme alınmış çok önemli bir telif eser olarak Zağrût'un *en-Nevâzilü'l-Kübrâ'*sı,[164] ed-Düveyhî'nin *Tarihü'l-Ezmine'*si,[165] T. Nöldeke'nin *Sketches from Eastern History'*i,[166] Muir'in *The Caliphate İts Rise,*[167] Hitti'nin *History of the Arabs'*ı,[168] Zeydan'ının *Tarihü't-Temeddüni'l-İslâmî'*ı,[169] Wellhausen'ının *Arab Devleti ve Sukutu* adlı eseri,[170] C. Brockelmann'ın *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* eseri,[171] Bernard Lewis'in *Orta Doğu'*su,[172] Abbasiler tarihinde çok önemli bir dönem olan Sâmerra dönemini ele alan Abdülbâki'nin *Asımetü'd-Devle'*si,[173] yine aynı dönem üzerine konuları ele alan bir eser olarak Mûnis'in *Tarihü Mu'cez'*i,[174] John Alden Williams ve Hugh Kennedy tarafından tercüme edilen Taberî'nin *The History of al-Taberi* adlı,[175] lakaplar tarihi ve terimler sözlüğü bağlamında müracaat edilen önemli bir telif eser olarak el-Hatîbîn *Mu'cemü'l-Mustalahât ve'l-Elkâb* adlı eser,[176] Abbasilerin nesebiyle ilgili önemli bir telif eser olarak el-Abbâsî'nin *el-Esâsü'*ı,[177] halife lakapları konusunda Zafîr el-Kasımî'nin *Nizamü'l-Hüküm* adle eseri,[178] Abbasilerin güçlü ve zayıf dönemlerini ele alan telif eser olarak Muhammed İlhamî'nin *Rıhletü'l-Hilâfe'*si,[179]

---

[162] Musa el-Hüseynî el-Mazenderânî, *Tarîhü'n-Nükûdi'l-İslâmiyye,* 3.bsk., Beyrut, 1408/1988.
[163] Muhammed Sadıkî, *Tarîhü'l-Yezîdiyye*, basım yeri yok, 2008.
[164] Fethi Zağrût, *en-Nevâzilü'l-Kübrâ fî Tarihi'l-İslâmî,* basım yeri yok, 1430/2009.
[165] İstefân ed-Düveyhî, *Tarihül-Ezmine*, el-Ayâtî Patros Fehd (thk.), Beyrut, basım yy.
[166] Theodor Nöldeke, *Sketches from Eastern History*, London-Edinbugh, 1892.
[167] S.William Muir, *The Caliphate its Rise, Decline and Fall,* Edinburg, 1915.
[168] Philip K.Hitti, *History of the Arabs,* X.baskı, London, 1970.
[169] Zeydan, *Tarihü't-Temeddüni'l-İslâmî,* I-V, Beyrut, basım yy.
[170] Julius Wellhausen, *Arab Devleti ve Sukutu,* Fikret Işıltan (trc.), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XLII, 1963
[171]Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Neşet Çağatay (çvr.), 2.bsk., Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964
[172] Lewis, *Ortadoğu:*İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, Selen Y.Kölay (çvr.), 13.bsk, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2017
[173] Ahmed Abdülbâki, *Asımetü'd-Devleti'l-Arabiyye fî ahdi'l-Abbâsiyyîn, Sâmerra,* I-II, basım yeri yok, 2007
[174] Hüseyin Mûnis, *TarihünMu'cez li'l-fikri'l-Arabî,* Kahire, 1416/1996.
[175] Ehsan Yar-Shater (1985), "Ther History of al-Taberi:Volume XXVII The Abbasid Revolution A.D 743-750/A.H 126-132", translater:John Alden Williams, State University of New York Press, s.3-233; Ehsan Yar-Shater(1990), "The History of al-Taberi:Volume XXIX Al-Mansur and al-Mahdî A.D.763-786/ A.H.146-169", translator:Hugh Kennedy, State University of New York Press, s.3-298.
[176] Mustafa Abdülkerim el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahât ve'l-Elkâbü't-Tarihiyye,* Beyrut, 1416/1996.
[177] Hasenî İbn Ahmed Hüseyin el-Abbasî, *el-Esâs fî Ensâbi beni'l-Abbâs,* Kahire, 1421/2000.
[178]Zafîr el-Kasımî, *Nizamü'l-Hüküm fîş-Şeri'a ve't-Tarihu'l-İslâm,* Kitab 1.-Kitab 2.*Beyrut,* 1398/1978-1407/1987.
[179]Muhammed İlhâmi, *Rıhletü'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye:* el-Abbasiyyûne'l-Akviya (1)-el-Abbasiyyûne'd—Duafâ(2), Kahire, 2013.

bir benzer şekilde Abbasilerin Selçuklu nüfuzuna girdikleri tarihten devletin sukutuna kadar olan dönemin ele alındığı önemli bir telif eser Muhammed Şaban Eyyûb'un *Ahiru Eyyâmi'l-Abbâsiyyi* adlı eseri,[180] Farûk'un *Bühûs'*u, [181] Samî el-Mağlus'un *Atlasü't-Tarih'* ine,[182] İslam dünyasının çok önemli tarihi şahsiyetlerini konu edinen önemli bir telif eser olarak el-Cündî'in *min A'lâmi'l-İslâm'*ına,[183] Faruk Ömer Fevzi'nin *el-Hilafetü'l-Emeviyye'*sine,[184] Takkûş'un *et-Tarihü'l-İslâm'*ına,[185] Abbasilerin ikinci döneminde veliahtlık müessesinin ele alındığı yerlerde konunun unvanlar bağlamındaki kısımlarına teksif olduğumuz bir telif eser olarak Haccû ve el-Halidî'nin birlikte ortaya koyduğu eser *Velâyetü'l-Ahd* adlı esere,[186] hicri dördüncü asırda Abbasi Devleti'nin durumuyla ilgili önemli bir çalışma olarak Ebû Muhammed İsmail'in *ed-Devletü'l-Abbasiyye fî karni'r-Râbi'ı'l-Hicri el-Asrı'l-Milâdî*'si,[187] Mahmûd eş-Şerif ve Ahmed İbrahim'in birlikte kaleme aldıkları önemli bir telif eser *el-Alemü'l-İslâm fi'l-Asrı'l-Abbâsî* adlı çalışma,[188] hicri birinci asırdan hicri on dördüncü asra kadar halife, sultan, melik, emir ve önemli devlet ricali hakkında unvanlar bazında yararlanılan önemli bir kaynak eser olarak Lane-Poole'in *Tarîhü'l-Hulefa ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm mine'l-karni'l-Evvel hatte karni'rrâbi' aşera el-Hicrî el-Âşir ila ettâsi'a el-Miladî'*si,[189] Yusuf b. Abdullah'ın kaleme aldığı Abbasi halifelerinin söz konusu edildiği yerlerde müracaat edilmiş olan *eş-Şeceretü'z-Zekiyye* adlı esere,[190] Abbasilerin ikinci dönemi ve doğuda topraklarında ortaya çıkmış bağımsız hanedanların ele alındığı yerlerde önemli bir telif eser olarak el-Kûmî'nin *Tarihü'd-Düvel'l-Müstekille* adlı eserine,[191] önemli bir tarihçi olan Abbas İkbal'ın *el-Vizâret'*ine,[192] tezimiz ile ilgili olarak

---

[180]Muhammed Şaban Eyyûb, *Ahiru Eyyâmi'l-Abbâsiyyi*, Kahire, 2013.
[181] Farûk Ömer, *Bühûs fî't-Tarîhi'l-Abbâsî*, Bağdat, 1977.
[182] Sami b.Abdullah el-Mağlus, *Atlasü't-Tarihi'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Riyad, 1433/2012.
[183] Enver el-Cündî, *min A'lami'l-İslâm*, basım yeri yok, 2014.
[184] Faruk Ömer Fevzi, *el-Hilafetü'l-Emeviyye* (H.41-132/661-750), Amman, 2009.
[185] Takkûş, *et-Tarihü'l-İslâmî vel-Vecîzi*, 5.bsk., 1432/2011.
[186] Yusuf Muhammed Haccû-Halid Yunus el-Halidî, *Velâyetü'l-Ahdi fi'l-Asrı'l-Abbasi's-Sanî (247-334/861-945)*, Gazze, 1434/2012.
[187] Muhammed Ali Muhammed İsmail, "*ed-Devletü'l-Abbasiyye fî karni'r-Râbi'ı'l-Hicri el-Asrı'l-Milâdî*", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Âdâb*, IV/4 (basım yeri yok, basım yy), s.39-53
[188]Hasan Ahmed Mahmud eş-Şerif-Ahmed İbrahim, *el-Alemü'l-İslâm fi'l-Asrı'l-Abbâsî*, 5.bsk., Kahire, basım yy.
[189] Stanley Lane-Poole, *Tarîhü'l-Hulefa ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm mine'l-karni'l-Evvel hatte karni'rrâbi' aşera el-Hicrî el-Âşir ila ettâsi'a el-Miladî***,** Abbas İkbal (trc.), Beyrut, 1427/2006.

[190] Yusuf b.Abdullah Cemelü'l-Leyl, *eş-Şeceretü'z-Zekiyye fî Ensâbi beni Hâşim*, Riyad, 1433/2012.
[191] Atıyye el-Kûmî, *Tarihü'd-Düveli'l-Müstekılle fi'l-Meşrik ani'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, basım yeri yok, 1992.
[192] Abbas İkbal, *el-Vizâret fî ahdi's-Selâcika*, Ahmed Kemaleddin Hilmi (trc.), basım yeri yok, 1984.

Selçukluların siyasi ve askeri tarihine ilişkin kısımlarda çok önemli telif eser olan Muhammed Ebû Nasr'ın *es-Selâcika*[193]'ına başvurulmuştur.

Ayrıca kadim kültür olarak lakaplar ve Abbasiler ile olan münasebetleri bağlamında müracaat edilen telif bir eser olarak Mûnis'in *Maalim'*i,[194] İslam devletlerinde siyasi resmi unvanların mukayesesi bağlamında el-Münavî'in *el-Vizâret'*ine,[195] Mısır Zekâzik Üniversitesi İslam Tarihi bölümünde yayımlanmamış yüksek lisans tezi olarak çalışmamızla yakından alakalı Samah Muhammed Avvad Muhaysen 'in Sultan Sencer Dönemi *Devletü'l-Etrâki's-Selâcika'*sı,[196] ayrıca İslam tarihi üzerine kapsamlı bir çalışma olan Sykes'ın *A History of Persia*'sı,[197] tezimiz açısından çok önemli bir telif eser olarak Adam Mez'in *el-Hadâratü'l-İslâmiyye'*si,[198] ed-Dûrî'nin *en-Nizâmü'l-İslâmiyye'*si[199] ve aynı müellifin İSTEM'de yayınlanan *Abbâsî Propagandası Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru* adlı makalesi,[200] Abbasi Devleti'ni birinci el kaynaklara göre ele almış çok önemli bir telif eser olan ve ayrıca Fâtımî Devleti'nin Mısır dönemi halifelerini de anlattığı için, unvanların mukayesesi bağlamında da müracaat edilen eser olarak Michael Cherubim Beg'in dört ciltlik eserinden 2. cildi olan *el-Kâfî'*si,[201] ansiklopedik bir sözlük hüviyetinde çok önemli bir çalışma olan Janine et Dominique Sourdel'in bir heyet tarafından Arapça'ya tercümesi yapılmış olan *Mu'cemü'l-İslâmi't-Tarîhî (Dictonnarie Historique de I'İslam)* adlı eseri,[202] Selçukluların başlangıçta Abbasi münasebetlerinin nasıl bir düzlemde buluştuğu ve imparatorluk döneminde bu ilişkilerinin nasıl bir seyir takip ettiği süreçlerini anlatan, dilimizde yazılan önemli çalışmalardan biri olarak Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu*

[193] Muhammed Abdüla'zim Yusuf Ebu Nasr, *es-Selâcika tarihuhümü's-Siyasî ve'l-Askerî*, basım yeri yok, 2001.
[194] Hüseyin Munis, *Maalimü't-Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 5.bsk., Kahire, 1401/2000.
[195] Muhammed Hamdi el-Münavi, *el-Vizâretü ve'l-Vüzerâ fî asrı'l-Fatımî*, Mısır, basım yy.
[196] Samah Muhammed Avvad Muhaysen, *Devletü'l-Etrâki's-Selâcika, Asru's-Sultani's-Sencer (511-555/1117-1160)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Câmi'atü'z-Zekâzig, Küllüyetü'l-Âdab, Kısmü't-Tarih, et-Tarihü'l-İslâm*, 2008.
[197] P.M.Sykes, *A History of Persia*, I-II, London, 1915.
[198] Adam Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi'ıl-Hicrî ev Asrı'n-Nahda fi'l-İslam*, Muhammed Abdülhâdî Ebu Reyde (trc./Ar.), I-II, Beyrut, basım yy.
[199] Ed-Dûrî, *en-Nizâmü'l-İslâmiyye*, Beyrut, 2008.
[200] Ed-Dûrî, "Abbâsî Propagandası Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", *İstem*, Yıl:2, sayı:3, 2004, s.219-231.
[201] Michael Cherubim Beg, *el-Kâfî fî tarihi Mısrı'l-kadîm ve'l-hadîs*, Kahire, 1425/2004, C.2.
[202] Janine et-Dominique Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Tarîhî (Dictonnarie Historique de I'Islam)*, Heyet (trc), Press Univer, itaîres de France, 1996.

İmparatorluğu(Kuruluş Devri)[203] ve (İkinci İmparatorluk Devri)[204] çalışmamızın ikinci ayağını oluşturan Sultanlar kısmında müracaat edilen telif eserlerden biri olarak Sabri Selim'in *el-Etrâkü'l-Havarizmiyyûn* adlı eseri,[205] aynı paralellikte yazılımış diğer önemli bir telif eser olarak Afaf Seyyid Sabra'nın *et-Tarihü's-siyasî li'd-Devleti'l-Harizmiye'*si[206] Harezmşahlar ile ilgili dilimizde yazılan çok önemli telif bir eser olarak İbrahim Kafesoğlu'unun *Harezmşahlar Devleti Tarihi* adlı çalışması,[207] *Sultanlar* bağlamında araştırma kısmını oluşturan yerde Delhi Sultanlığı üzerine telif bir eser olan Haluk Kortel'in *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat* (1206-1414) adlı[208] çalışmasında Abbasi Devleti ile olan münasebetler bağlamında eserden yararlanılmıştır.

Selçuklular üzerine dilimizde yazılan araştırma dizilerinden oluşan farklı müelliflerin eserlerinden de yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda Kıvameddin Burslan'ın *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* çalışması,[209] Hakkı Dursun Yıldız'ın, *İslâmiyet ve Türkler* adlı çalışması,[210] Kafesoğlu'nun ayrıca *Selçuklu Tarihi,*[211] Osman Turan'nın *Selçuklular Tarihi ve Türk –İslâm Medeniyeti* adlı çalışması,[212] ayrıca aynı müellifin *Selçuklular ve İslâmiyet* adlı çalışması,[213] Kafesoğu, Yıldız ve Erdoğan Merçil'in birlikte ele aldıkları, Osmanlılar hariç, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* adlı çalışma,[214] Vasilij Vlademiroviç Barhold'un *Halife ve Sultan* adlı çalışması,[215] Halife Mu'tazıd ve Müktefî dönemlerini ele alan Saim Yılmaz'ın *Abbâsîler* adlı doktora çalışması,[216] çalışmamızın bütün bölümleriyle ilgili olan telif

---

[203] Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuTarihi (Kuruluş Devri)*, 3.bsk., Ank.Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, C.1.
[204] Köymen,, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuTarihi(İkinci İmparatorluk Devri)*, 2.bsk., Ank., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, C.2.
[205] Sabri Selim, *el-Etrâkü'l-Havarizmiyyûn fi'ş-Şerkı'l-ednâ el-İslâmî(H.628-644) (el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şâm)*, Kahire, 1419/2000.
[206] Afaf Seyyid Sabra, *et-Tarihü's-siyâsî li'd-Devleti'l-Harizmiyye*, Kahire, 1407/1987.
[207] İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
[208] Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat* (1206-1414), Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank., 2006.
[209] Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2.bsk, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank., 1999.
[210] Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 5.bsk, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
[211] Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.
[212] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk –İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul, 2016.
[213] Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken, İstanbul, 2017.
[214]İbrahim Kafesoğlu-H.Dursun Yıldız- Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İSAR, İstanbul, 1999.
[215] Vlademiroviç Barhold, *Halife ve Sultan*, İlyas Kamalov (trc.), Yeti Tepe Yayınevi, İstanbul, 2006.
[216] Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006.

bir eser olarak Hasan İbrahim Hasan'ın *Tarîhü'l-İslâm'*ı,[217] Yılmaz Öztuna'nın *Devletler ve Hanedanlar* adlı çalışması,[218] Abbasi halifelerinin Büveyhîler döneminin sonuna kadar siyasi nüfuzlarının yitirmeleri, Abbasi-Selçuklu münasebetleri ve sonraki dönemlerde özellikle halife en-Nasır dönemi Abbasi-Moğol münasebetleri ve Abbasilerin Eyyûbilerle olan münasebetleri bağlamında unvan temelinde müracaat edilen bir önemli telif eser olarak Mustafa Taha Bedrî'nin *Mihnetü'l-İslâm'*ı,[219] halife unvanlarının resmi belgelerde geçen bölümüyle ilgili Ramazan Atıf Mansûr'un *Mevsû'atü'n-Nükûd'*u,[220] aynı tür bir çalışma olarak Stanley'nin *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum* adlı çalışması,[221] halife Me'mûn dönemini ele alan telif bir eser olarak Ahmed Ferîd Rufa'î'nin *Asru'l-Me'mûn* adlı çalışması,[222] çalışmamızın önemli bölümleriyle ilgili telif bir eser olarak Fethî Zeğrut'un *en-Nevazilü'l-Kübrâ's*ı,[223] Mahmûd Şakir'in *et-Tarihü'l-İslâmî'*si,[224] çalışmamızda mukayese bağlamında müracaat edilen telif eserlerden birisi de Abdülkerim Donuk'un *İdârî-Askerî Unvan ve Terimler* adlı çalışması,[225] çalışmamızın teknik alt yapısında kullandığımız önemli bir telif eser olan Marie-France Plassard'in *Names of Persons* adlı çalışması,[226] Harunu'r-Reşîd'in dönemini çok farklı yollarla ele alan bir ansiklopedik eser olan Zannavî'inin *Mevsû'atü Harunü'r-Reşîd* adlı çalışması,[227] Takkûşî'nin *Tarihü Hulefâ-i Raşidîn* adlı çalışması,[228] Abbasilerin büyük halife dönemlerini konu edinen önemli bir telif eser olarak Zenîber'in *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî zılli'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye* adlı çalışması,[229] Selçukluların ortaya çıkışına kadar Abbasi Devleti'nin iç politikası

[217] Hasan İbrahim Hasan, *Tarîhü'l-İslâm "es-Siyasî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctima'î"*, I-IV, Dârü'l-Cîl, Beyrut; Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısrıyye, Kahire, 1416/1996.
[218] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* İslam Devletleri, 3bsk., Öncü Basımevi; Ankara, 2005, C.1.
[219] Mustafa Taha Bedrî, *Mihnetü'l-İslâmi'l-Kübrâ ev Zevâlü'l-Hilafeti'l-Abbasiyye min Bağdad alâ eydi'l-Moğal*, 3.bsk, basım yeri yok, 1999.
[220] Ramazan Atıf Mansûr Muhammed, *Mevsû'atü'n-Nükûd fi'l-Âlemi'l-İslâm*, Nükûdü'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye, Kahire, 2004, C.1.
[221] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.I, British Museum, London, 1875.
[222] Ahmed Ferîd Rüfa'î, *Asru'l-Me'mûn*, I-II, Kahire, 1346/1927.
[223] Fethi Zeğrut, *en-Nevazilü'l-Kübrâ fî Tarihi'l-İslâmî*, basım yeri yok, 1430/2009.
[224] Mahmud Şakir, *et-Tarihü'l-İslâmî*, Dimaşk, 1421/2000, C.5, C.6.
[225] Abdülkerim Donuk**,** *İdârî-Askerî Unvan ve Terimler***,** Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
[226]Marie-France Plassard, *Names of Persons:*National Usage for Entry in Catalogues, KG.Saur:München, New Providence, London.Paris 1996.
[227] Sa'dî Zannavî, *Mevsû'atü Haruni'r-Reşîd*, I-III, Beyrut, 1421/2001
[228] Takkûşî, *Tarihü Hulefâ-i Raşidîn*, Beyrut, 1432/2011.
[229] Muhammed Zenîber, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî zılli'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye* (132-232/750-847), Rabat, 1984.

üzerine yazılmış önemli bir telif eser olan Abdurraman Bedri'nin *ed-Devletü'l-Abbasiyye* adlı eseri,[230] Abbasi devleti zamanında Doğu İslam dünyasında ortaya çıkan devletlerle ilgili bilgilerin sunulduğu önemli bir telif eser olan Mahmûd Udvan'ın *Mucezü fî Tarihi düveylâti'l-meşrikı'l-İslâmî* adlı çalışması,[231] Abbas Hasan'ın lakap, künye ve isim sıralamasında takip edilen usullerde başvurulan *en-Nahvü'l-Vâfî* adlı çalışması,[232] Abbasilerin birinci asrındaki olayların ele alındığı yerlerde başvurulan önemli bir telif eser olarak Nebile Hasan Muhammed'in *Tarihü devleti'l-Abbasiyye* adlı çalışması,[233] Emevi ve Abbasi Devleti'ni konu edinen özellikle Abbasilerin tarihi içerisinde yaşadığı tüm süreçleri ele alması açısından önemli gördüğümüz Refik el-Mahaynî'in *Tarhü'l-Hilâfeti'l-Emeviyye ve'l-Abbasiyye* adlı çalışma,[234] Abbasilerin ilk asrının ele alındığı yerlerin yanı sıra Abbasi devlet tarihinde cereyan eden dini ve siyasi teşekküllerin söz konusu edildiği yerlerde Şakir Mustafa'nın *Devletü'l-Abbâsiyyîn* adlı çalışması,[235] çalışmamızda halife lakaplarıyla ilgili yararlanılan önemli çalışmalardan Selâhaddin Müneccid'in *el-Hulefâ ve'l-Huleâ fî Asrı'l-Abbasî* adlı çalışma,[236] Theodor Nöldeke'nin *The Historian's History of The World* adlı çalışması,[237] Abbasilerin ilk yedi halifesinin ele alındığı yerde Theophanes'in *Chronicle* adlı çalışması,[238] özelde Kâim-Biemrillâh dönemi genelde ise Abbasilerin Büveyhiler ve Selçuklular ile olan ilişkilerini ele alan bir eser olan Mahmûd Arafat Mahmûd'un "el-Ahvâlü's-Siyâsiyye ve'd-Diniyye fî bilâdi'l-Irâk ve'l-Meşriki'l-İslâmiyyi fî ahdi'l-hilafeti'l-Kâim-Biemrillâhi'l-Abbasiyyi (422-468/1031-1075)*"* adlı çalışması,[239] Guy Le Strange'in *Büldanü'l-Hilafeti'ş-Şarkıyye (The Lands of the Eastern Caliphate)* adlı çalışmasısı,[240] yayımlanmamış bir doktora tezi olan Amer Ayada Eyüb Alkubaisy'in *Tetavvüru'l-ulûmi'l-lüğaviyye fî asrı'l-*

---

[230] Abdurrahman Muhammed Bedri, *ed-Devletü'l-Abbasiyye*: Dirâsetü fî siyasetiha ed-dâhiliyye min evaili'l-karni's-salis el-hicrî hatte zuhuri's-Selâcika, Kahire, 1433/2010.
[231] Ahmed Mahmud Udvan, *Mucez fî Tarîhi düveylâti'l-meşriki'l-İslâmî*, Riyad, 1410/1990.
[232] Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfî*, I-IV, 2.bsk, baskı yeri yok, basım yy.
[233] Nebile Hasan Muhammed, *Tarihü devleti'l-Abbasiyye*, İskenderiyye, 1993.
[234] Refik el-Mahaynî, *Tarhü'l-Hilâfeti'l-Emeviyye ve'l-Abbasiyye*, Dımaşk, 1946
[235] Şakir Mustafa, *Devletü'l-Abbâsiyyîn*, I-II, Kuveyt, 1973.
[236] Selâhaddin Müneccid**,** *el-Hulefâ ve'l-Huleâ fî Asrı'l-Abbasî*, Beyrut, 1957.
[237] Nöldeke, *The Historian's History of The World*, Volum VII, Parthians, Sassanids, and Arabs; The Crusades And The Papacy, Ed.Edolf Erman ve arkadaşları, New York, 1907.
[238]*The Chronicle of Theophanes*, Harry Turledove (translator), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1982.
[239]Mahmud Arafat Mahmud'un "el-Ahvâlü's-Siyâsiyye ve'd-Diniyye fî bilâdi'l-Irâk ve'l-Meşriki'l-İslâmiyyi fî ahdi'l-hilafeti'l-Kâim-Biemrillâhi'l-Abbasiyyi (422-468/1031-1075)*"*, *Havliyyetü Külliyyeti'l-Âdab-el-Havliyyetü'l-Aşire er-Risâle* 61, 1410/1989.
[240] Guy Le Strange, *Büldanü'l-Hilafeti'ş*-Şarkıyye:The Lands of the Eastern Caliphate, Beşir Francis-Gûrgîs Hannâ.Avvâd (trs.), 3.bsk, Beyrut, 1405/1985.

halifeti'l-Me'mûn adlı çalışması,[241] Türklerin Abbasi halifelerine hakimiyet kurdukları dönemi anlatan önemli bir çalışma olarak el-Azîz'in *el-Bâbekiyye* adlı çalışması,[242] çalışmamızda Büveyhiler ile ilgili önemli bir çalışma da Ali Vefâ'nın *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye fî ahdi tesalluti'l-Büveyhiyyîn* adlı çalışması,[243] Büveyhilerin söz konusu edildiği bir önemli bilimsel çalışma da Halid Yunus el-Halidî'nin "el-Harbü'l-Ehliyyetü beyne's-sünneti ve'ş-Şi'a fi'l-Irak (133-656/750-1258) adlı makale,[244] çalışmamızda çok önemli bir telif eser olan Tayyibe Salih eş-Şezer'in *el-Fazü'l-Hadâratü'l-Abbasiyye fi müellefâti'l-Cahız* adlı çalışması,[245] çalışmamızda Hüsameddin es-Samirâî'nin *el-Müessesâtü'l-İdâriyye fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye* adlı çalışması,[246] Büveyhîler döneminin sonuna kadar olan Abbasi paraları ve üzerinde yer alan unvanların tespitinde çok önemli bir bilimsel çalışma olarak Talal b. Şerif el-Berekâtî'nin *el-Meskûkâtü'l-Abbasiyye hatte müntasafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* adlı Yayımlanmamış Doktora Tezi,[247] aynı tür bir başka çalışma da yine aynı üniversitesinde yapılmış yayımlanmamış Nur Başâ'nın *en-Nizâmü'l-İdârî fî'd-Devleti'l-Abbasiyye fî asrı's-Selçûkî* (435-485/1040-1092 doktora çalışması,[248] Abbasilerin ikinci dönemini ele alan önemli bir çalışma olarak Şevki Zayf'ın *el-Asru'l-Abbâsi's-Sânî* adlı çalışması,[249] birçok araştırma alanıyla alakalı olması dolayısıyla Faruk Omer'in *et-Tarihü'l-İslâmî* adlı çalışması,[250] ayrıca Hüseyin Atvân'ın *et-Da'vetü'l-Abbâsiyye* adlı çalışması,[251] Abbasilerin tarihinde çok önemli bir dönem olan ümerâlık dönemini anlatan bir bilimsel eser olarak Narîman Sadık Abdülkadir el-Elşî'inin hazırladığı *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye ve Asru'l-I'mâreti'l-*

---

[241] Amer Ayada Eyüb Alkubaisy, *Tetavvüru'l-ulûmi'l-lüğaviyye fî asrı'l-halifeti'l-Me'mûn,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Faculty of Languages and Linguistic University of Malaya Kuala Lumpur, 2016.

[242] Hüseyin Kasım el-Azîz, *el-Bâbekiyye,* Dımaşk, 2000.

[243] Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye fî ahdi tesalluti'l-Büveyhiyyîn,* İskenderiyye, 1411/ 1990.

[244] Halid Yunus el-Halidî, "el-Harbü'l-Ehliyyetü beyne's-sünneti ve'ş-Şi'a fi'l-Irak (133-656/750-1258), *Mecelletü Câmi'ati'l-İslâmiyye,* 21/2 (Gazze 2013), s.205-230.

[245] Tayyibe Salih eş-Şezer, *el-Fazü'l-Hadâratü'l-Abbasiyye fi müellefâti'l-Cahız,* Kahire, 1998

[246] Hüsameddin es-Samirâî, *el-Müessesâtü'l-İdâriyye fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*(248-334/861-945),, Mekke, 1403.

[247] Talal b.Şerif b.Abdullah el-Berekâtî, *el-Meskûkâtü'l-Abbasiyye hatte müntasafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atü Ümmi'l-Kura, Küllüyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, Mekke, 1420/200.

[248] M.Abdullah Muhammed Nur Başâ, *en-Nizâmü'l-İdârî fî'd-Devleti'l-Abbasiyye fî asrı's-Selçûkî* (435-485/1040-1092 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atü Ümmi'l-Kura, Küllüyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, Mekke, 1407/1987.

[249] Şevki Zayıf, *el-Asru'l-Abbâsi's-Sânî,* 2.bsk, Daru'l-Maarif (nşr.), Mısır, basım yy

[250] Omer, *et-Tarihü'l-İslâmî:*ve fikri'l-karni'l-ı'şrîn ve Derrâsâtü nakdiyye fî tefsîri't-Tarîh, Mektebetü'n-Nahdiyye; Bağdad, 1985.

[251] Hüseyin Atvân, *et-Da'vetü'l-Abbâsiyye,* Beyrut, 1415/1995.

ümerâ (324-334) adlı çalışması,[252] Erdoğan Merçil'in *Kiraman Selçukluları* adlı çalışması,[253] Kafesoğlu'un *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah* adlı çalışması,[254] çalışmamızda gerek Türk tarihi açısından olsun gerekse yağrus, yabgu, tigin, inal, terken, hakan vs unvanlarda müracaat edilen önemli bir çalışma olarak Reşat Genç'in *Kaşgarlı Mahmûd'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* adlı çalışması,[255] lakap kültürünün yalnızca kadim sınırlar içerisinde kalmadığı günümüzde de özellikle Arapça konuşan kimi ülkelerin devlet ricaline hitap şekillerinde hâlâ bu honorific (şeref) unvanlarının kullanımda olduğunu gösteren önemli bir çalışma olarak Ronak Hüsni-Daniel L. Newman'ın birlikte ürettikleri bir çalışma olan, *A-Z of Arabic-English-Translation* adlı çalışma,[256] Gurluların kullandığı sultan unvanı ile ilgili resmi belge niteliği taşıyan paralar üzerine önemli bir çalışma olan H. Nelson Wright'ın *The Coinage and Metrology of the Sultans of Delhi* adlı çalışma,[257] Delhi Sultanlığı ile ilgili olarak Peter Jackson'un *The Delhi Sultanate* A Political and Military History adlı çalışması,[258] Delhi Sultanlığı ile ilgili diğer bir önemli çalışma da Edward Thomas'ın *The Chronicle of The Pathan King of Delhi* adlı çalışma,[259] Gazneli sultanlarının unvanları konusunda çok önemli bir çalışma olan Abdülkerim Hıtâmle'nin *el-Alakatü'l-Hariciyye li Devleti'l-Gazneviyye* (351-382/961-1186) adlı yayımlanmamış bir doktora çalışması,[260] en-Nasır-Lidinillâh döneminde Abbasi-Harezmşahlar ilişkisini ele alan önemli bir çalışma ola Erkan Taha Abd'ın "el-Alakatü beyne hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fî ahdi'l-halifeti'n-Nâsır-Lidinillâh (575-622)" adlı çalışma,[261] Vasiliy Vlademiroviç Bartold'un

---

[252] Narîman Sadık Abdülkadir el-Elşî', *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye ve Asru'l-I'mâreti'l-ümerâ (324-334),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Câmiatü'l-Melik Abdilaziz, Küllüyetü'ş-Şerîa ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye ed-Dirâsâtü'l-'Ulya,* Mekke, 1399-1400/1979-1980.

[253] Merçil, *Kirman Selçukluları,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

[254] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.

[255] Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası,* Türk Kültürünü Araştırma Ensititüsü Yayınları, Ankara, 1997.

[256] Ronak Hüsnü-Daniel L.Newman, *A-Z of Arabic-English-Translation,* London, 2013.

[257] H.Nelson Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultans of Delhi,* Delhi Manager of Publication 1936.

[258] Peter Jackson, *The Delhi Sultanate* A Political and Military History**,** Cambridge University Press 1999.

[259] Edward Thomas, *The Chronicle of The Pathan King of Delhi,* London, 1871.

[260] Abdülkerim Hıtâmle, *el-Alakatü'l-Hariciyye li Devleti'l-Gazneviyye* (351-382/961-1186), (Yayımlanmamış Dok.Tezi), *Câmi'atü'l-Kuddîs Yusuf Küllüyeti'l-Âdâb ve Ulûmü'l-İnsâniyye Fürû'l-Âdâbiyye*, Beyrut, 1987-1988.

[261] Erkan Taha Abd, "el-Alakatü beyne hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fî ahdi'l-halifeti'n-Nâsır-Lidinillâh (575-622)**",** *Mecelletü'd-diraseti't-tarihiyye ve'l-hadariyye,* Cilt 5, sayı 15 (Tıkrit 1434/2013), s.197-225.

Turkistan mine'l-fethi'l-Arabî ilâ'l-gazvi'l-Moğolî adlı çalışlması,[262] aynı çalışmamın dilimize versiyonunu ise Hakkı Dursun Yıldız *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* şeklinde hazırlamıştır.[263] Mahmûd Şakir'in XXII ciltlik Abbasiler tarihini bütün yönleriyle ele alan çok önemli eseri *et-Târîhu'l-İslâmî* adlı çalışması,[264] Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* Cilt III, Alp Arslan ve Zamanı adlı çalışması[265] Mahmut Karapınar'ın "Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri" adlı çalışması,[266] Mehmet Azimli'nin "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu:Hassa Ordusu" adlı çalışması,[267] Muhammed Nâzım'ın *The Life and Times Sultân Mahmûd of Ghazna* adlı çalışması,[268] aynı konuda Mohammad Habib'in *Sultan Mahmûd of Ghaznin* adlı çalışması,[269] çalışmamızda C. E. Bosworth'un "Laqab" adlı makalesine,[270] ayrıca Alfred Felix Landon Beeston'ın "Arabic Nomenclature *A summery guide for beginners"*[271] *adlı çalışması* vs çalışmaları araştırmamızın temel referansları müracaat edilmiştir.

Araştırmamızın dönemsel olarak geniş bir zaman dilimini içermesi, konunun daha önce bu alanda makale formatının ötesinde ele alınmamış olması, araştırma konumuzun dışardan bakıldığında ansiklopedik bir karakter taşıması gibi nedenlerle referanslarını gerek birinci el kaynak gerekse araştırma kaynakları olarak geniş tuttuk. Diğer taraftan araştırmamızda bu konuda fikir, tez ileri sürmeninin bu kaynaklar göz ardı edilerek tutarlı olamayacağını göstermeyi amaçladık.

---

[262] Vasiliy Vlademiroviç Bartold, *Turkistan mine'l-fethi'l-Arabî ilâ'l-gazvi'l-Moğolî,* Salahuddin Osman Haşim (trc.Rusça'dan Arapça'ya), Kuveyt, 1401/1981.

[263] V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* Hakkı Dursun Yıldız (hazırlayan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 1990.

[264] Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, I-XXII, Beyrut, 1421/2000.

[265] Köymen**,** *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* Cilt III, Alp Arslan ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu, Ank., 2001.

[266] Mahmut Karapınar**, "**Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faliyetleri", *Türkler,* Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.627-650.

[267] Mehmet Azimli'nin **"**Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu:Hassa Ordusu", *Türkler,* Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.651-675.

[268] Muhammed Nâzım, *The Life and Times Sultân Mahmud of Ghazna,* Cambridge at The University Press 1931.

[269] Mohammad Habib, *Sultan Mahmud of Ghaznin,* 2.bsk, Cosmopolitan Publishers, Civil Lines Badar Bagh, Aligarih, basım yy.

[270] C.E.Bosworth'un "Laqab", $EI^{2.}$

[271] Alfred Felix Landon Beeston, "Arabic Nomenclature *A summery guide for beginners"* Alfred Felix Landon Beeston'ın "Arabic Nomenclature *A summery guide for beginners"* Oxford: (C/O The Secretary, Pusey La, Oxford OXI2LE), Oriental İnstitute, 1971, s.3-8.

2.BİRİNCİ BÖLÜM: ABBASİLER ÖNCESİ LAKAP GELENEĞİ

2.1. Abbasi Coğrafyasının İslam Öncesi Özellikleri

Abbâsiler hem dönem hem de hakimiyet kurdukları alan itibariyle uzun ömürlü devletler arasında yer almaktadır.[272] Abbasiler siyasi varlık haline gelmeden önce hakimiyet kurdukları alanlarda birçok devletler varlık göstermişti. Kısaca bu devletler, Hicâz, Bilâd-ı Şam (Suriye), Irak, Fârs, Irak-Acem, Azerbaycan, Horâsân, (İran) ve Horasan Havzası, Bilâd-ı Rûm, Mısır, Mağrib gibi bir çok kültürlerin karışımından teşekkül eden alanlarda kurulmuştu.[273]

Lakapların gerek kültürel gerekse siyasi bir obje olarak kullanımını bu kültür havzadan soyutlayarak ele almak mümkün değildir. Kaldı ki Abbasilerin dil, din ve hukukta Arapların; bilim ve rasyonel düşüncede Greklerin; matematik ve asrtonomide Hintlilerin; edebiyat ve yönetimde Perslerin yeteneklerini Bağdat potasında birleştirebildikleri bu etkileşimin bir sonucu olarak görülmesi mümkündür.[274]

Medeniyetlerin inkişaf ettikleri yerlerden veya temasta oldukları diğer medeniyetlerden etkilenmeleri veya diğerlerini etkilemeleri doğal bir sonuçtur. Doğrusu Abbasi halifelerinin aldıkları bu unvanlar ve isimlerinden ziyade bu unvanlarla bilinmesi aslında bir sonuçtur. Bu sonucun dini, Arap kültürü ve dönemin siyasi koşulları vs. nedenlere dayandığı görülecektir. Özellikle hakimiyet kurdukları bu alanın kadim özelliklerinin de alınan unvanlara yansımasının söz konusu olduğu yadsınamaz.

2.2. Kur'an'da "Lakap" Kavramı ve Belli Başlı Lakaplar

Vahiy tarihi açısından Kur'an'ın kendisi de bir geleneğin devamıdır. Her ne kadar tarih biliminin verilerine göre konular ele alınmamış olsa bile Kur'an'ın kendi perspektifinden bir tarih anlayışına sahip olduğu muhakkaktır.

Aslında Kur'an'a göre "Tarih, insanoğlunun ve alemin tarihidir. İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak sünnetullaha uygun bir cemiyet ve medeniyet

[272] Zağrût, *en-Nevâzilü'l-Kübrâ*, s.40-44.
[273] Osman G.Özgüdenli, "Düşüncenin Havzaları:İslam Düşünce Tarihinde İlim ve Kültür Havzaları", İslam Düşünce Atlası, ed.İbrahim Halil Üçer, İstanbul, 2017, s.42-64.; bkz Işın Demirkent, "Bizans", *DİA,* İstanbul, 1992, C.VI, s.231.
[274] Oral Sander, *Siyasi Tarih:İlk Çağlardan 1918 'e,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1989, s.70.

tesis etme yükümlülüğü taşıyan bir varlık olup yeryüzünü imarla sorumludur. ”anlayışı bu durumun en önemli kanıtıdır.[275]

Bu konunun bilimsel çalışmalarda önemli bir yöntem olarak kullanılan araştırma alanına tabii bir kavram haritası ölçeğinde ele alındığını söylemek zorundayız. Kısaca konu asıl araştırma alanımız olan unvanlar konusunun ortaya konmasında bir araç olarak değerlendirilmelidir

Kur’an’da “lakap” kavramı (49/11)’de “…kötü lakaplarla birbirinizi çağırmayınız şeklinde zikredilen ayette geçmektedir.[276] Ancak Boswoth, bu durumu Arapların özellikle Kureyş’in hicivli ve aşağılayıcı konuşmalarını lakaplar üzerinden yapma geleneğine karşı bir uyarı niteliği taşıdığı kanaatındadır.[277]

Aynı durum müşriklerin Hz. Peygamber’in zürriyetinin devamını sağlayacak bir erkek çocuktan yoksun olmasını “el-ebter” lakabıyla anlatmalarında da görmek mümkündür.[278] Kur’an’da daha çok Abbasiler döneminde halifelerin aldıkları şeref unvanlarının kullanım çağrışımına örnek olabilecek türünden değerlendirilebilecek pek çok örneklerine rastlamak mümkündür.

Kimi müfessirler, Kur’an’da geçen pek çok lafızın birer lakap olduklarına işaret etmişlerdir. er-Râzî (ö:h 606) *el-Hanif* isminin her ne kadar Hz. İbrahim için çağrışım yapsa da aslında bunun İslam’ı benimseyen herkes için kullanılabilen diğer dini lakaplar gibi bir lakap olduğunu ileri sürmüştür.[279]

Şeref unvanları konusunda daha sonraki kimi müfessirler ehl-i kitaptan delillere başvurarak bir takım örnekler sunmuşlardır. İslam’ın Ebû ’l-Beşer olarak lakaplandırdığı Hz. Adem hakında Reşid Rıza (ö:h 1351) *Tefsîr’ül-Menâr’*ında Luka’dan (3/38) delil getirerek “İbnullâh” unvanının kullanıldığına işaret etmiştir.[280] Öyle anlaşılıyor ki kurulu dinler mesajını bir takım unvanlar üzerinden vermektedirler.

---

[275] Fayda, “Tarih”, *DİA,* XL, (İstanbul 2011), s.30-36.
[276] Kur’an (Hucurat, 49/11); el-Bâşâ, *el-Elkâbü’l-İslâmiyye*, s.1-2.
[277] Bosworth, **“***Laqab”*, EI^{2} s.661; bkz Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (ö:745), *el-Bahrü’l-Muhît fi’t-Tefsîr,* Sıddık Muhammed Cemil (thk.), I-XI, Beyrut, 1420, C.IX., s505.
[278] Kur’an (Kevser:108/3).
[279] Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Razî, *Mefâtihü’l-Ğayb et-Tefsîrü’l-Kebîr,* 3 bsk., C.IV, s.71.
[280] Muhammed Reşid b. Ali Rıza b.Muhammed Şemseddin b.Muhammed er-Rıza, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsirü’l-Menâr)*, I-XII, basım yy, 1990, C.6, s.259; bkz Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *DİA,* İstanbul 1988, C.1, s.358; Nureddin, “İran Tarih-Edebiyatı” Namındaki Eser Hakkında, *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1928, Cilt:II, sayı:7, s.138

İslami dönemde şeref unvanı nevinden ortaya çıkan bazı unvanların önceden kullanıldığına işaret edilmiştir. Örneğin et-Tûnisî (ö:h 1393) *et-Tahrir ve't-Tenvîr'* inde Hz. Yûsuf'un lakabının "sıddîk"olduğunu ve bu lakabın kendisine mağarada Rab'binin vaadini tasdik etmesinden dolayı verildiğini ileri sürmüştür.[281] İslami dönemde aynı lakabın Hz. Ebû Bekir'e Hz. Peygamber'i tastik etmesi gibi birebir aynı saikle verildiği bize lakaplar konusunun etkileşimle devam eden bir sürece sahip olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da üç surede (Kasas, 28/6-8), (Ankebût, 29/39) ve (Mü'min, 40/23, 24 ve 36) *Hâmân* isminin bilinenin aksine bir adamın adı olmadığı Hz. Mûsa doğduğu yıllarda Firavun olan II. Ramses'ten sonraki firavun olan III. Merenptah dönemindeki vezirin lakabı olduğu iddia edilmiştir.[282]

Kur'an'da Hz. İbrahim'den bahseden (Nisa:4/125) "…Allah İbrahim'i dost edinmiştir" şeklinde geçmektedir.[283] Kur'an'da (Enbiya suresi:21/87) "Zünnûn" olarak ismi geçen peygamberin Hz. Yûnus b. Mett'a olduğu ileri sürülmüştür.[284]

Ayrıca Hz. Musa'nın "Neciyullah/kelimullah", Hz. İsâ'nın "Ruhullah" ve Hz. Muhammed'in "Habibullah" lakaplarına sahip oldukları ileri sürülmüştür.[285] Kur'an'da geçen birçok lafzın isim şeklinde bilinenin aksine bunların birçoğunun birer lakap oldukları ileri sürülmüşür. Kehf suresinde (18/83-110) geçen ayetlerde "Zü'lkarneyn" lafzının bir lakap olup adil bir kral ve peygamber olan şahsın unvanı olduğu haber verilmiştir.[286]

Kur'an'da (Duhan Suresi:44/37) ve (Kaf:50/14) ayetlerinde geçen *"Tubba' "* lafzı da Yemen'de Seb'e ve Himyer hükümdarlarına verilen bir lakaptır.[287] Öyle anlaşılıyor ki her ne kadar bu unvanların ilk defa Kur'an'da geçtiğini tarihi veri olarak söylemek mümkün olmasa da bu konuda Kur'an'ın kullanımda olan bu

---

[281] Muhammed et-Tahir b. Muhammed b.Muhammed et-Tahir b. Aşûr et-Tûnisî, *et-Tahrir ve't-Tenvîr "Tahrirü'l-Mana es-Sedîd ve Tenvîrü'l-Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitabi'l-Cedîd"*, I-XXX, Tunus, 1984, C.VI, s.286.

[282] et-Tûnisî, *et-Tahrir ve't-Tenvîr***,** C.XX, s.72.; bkz Ömer Faruk Harman, "TubbA'", *DİA,* İstanbul 2012, C.XLI, s.455-456.

[283] Kur'an (Nisa:4/25); Ebu Ca'fer Muhammed b. Habib b.Ümeyye b. Amr el-Haşimî el-Bağdadî (ö:h /245), *el-Münemmik fi Ahbâri Kurayş*, Hurşid Ahmed Faruk (thk.), Beyrut, 1405/1985, C.1, s.19.; bkz İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.30.

[284] Et-Tûnisî, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, C.XVII, s.130.

[285] Ebû Ca'fer el-Bağdâdî, *el-Münemmik*, C.1, s.19.

[286] Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî (ö:h 429), *Fıkhu'l-lügati ve Sirrü'l-Arabiyye*, Abdürrezzâk el-Mehdî (thk.), basım yeri yok, 1422/2002, C.1, s.67.; Kur'an (Kehf:18/83-110); bkz İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.54.

[287] et-Tûnisî, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, C.XXV, s.309; Harman, "Tubba'", *DİA*, s.455-456.

unvanları bir realite olarak zikrettiğini söylemek mümkündür. Yoksa amacımız bu tür unvanlara birer patent bulmak değildir ancak Kur'ân'da yukarıda da ifade edildiği gibi *Hâman, Zülkarneyn ve Zünnûn* vs. şeref lakapları ise Abbasiler döneminde her halifenin özel resmî unvanlarını çağrıştırması açısından bu tür unvanların kadim gelenekle uygulama açısından ters olmadıklarını söylemek mümkündür.

Tarihi bilgi açısından "zu" lafsına İslamdan önce Güney Arabistan'da kurulan devletlerin tarihinde rastlanmaktadır. Ulaşılan bilgiye göre: Yemen idarî bölgelere ayrılmaktaydı. "Mihlaf", "Mahfed", "Saray veya kaleler " olmak üzere. Mihlaf sahiplerine "kayl" çoğulu "ekyâl"; mahfed sahiplerine "zu" çoğulu "ezva" denilmekteydi.[288]

Lakapların Araplar arasındaki serüvenini kendi tarihi bağından kopuk bir şekilde açıklamak doğru değildir. Öncelikle sözlü kültüre ve atalar mirasına bağlılığı tabiatlarının ayrılmaz bir parçası gören ve kendilerini atalarının kültürel mirası üzerinden tanımlamayı ihmal etmeyen bir millet olarak Araplar, farklı zaman dilimlerinde kurdukları devletlerde benzer lakaplara yer vermişlerdir.

2.3. Güney Arabistan'da Kadim Lakaplar

İslam Öncesi Güney Arabistan'da (M. Ö 1400-650) Yunan tarihçilerden yapılan iktibaslara göre bu devletin 26 tane hükümdarı olmuştur. İsim olarak bazıları ortaktı ancak lakap olarak birbirinden ayrılmaktaydılar.[289] Kullandıkları yaygın lakaplar arasında "el-Münkız", "es-Sâmî", "eş-Şehîr", "es-Sâdık", "Sadîk" vs. lakaplar yer almaktaydı.[290] Aynı şekilde Güney Arabistan'da kurulan Sebalılar Devleti'nin (M. Ö 700-115) hükümdarlarının lakab ve unvanları vardı. Ulu anlamında (Vitar), mümtaz anlamında (beyyin), şerif anlamında (zurac), güzel anlamında (yuhen'am) ve samî anlamında (yenuf).[291]

Kanaatimizce Orta Asya, Türkler için neyse Araplar için de Yemen odur. Zira Arapların en eski yurdu Yemen havalisidir. Güneyliler Kahtaniler; Hicaz bölgesine Adnaniler yerleşmiştir.[292]

---

[288] Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s.24

[289] Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Hüseyin Munis (hazırlayan), Dârü'l-Hilâl, Kahire, basım yy.s.131-139.

[290] Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s.131.

[291] Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s.139.

[292] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.1.

Miladın III. yüzyılın başlarında veya biraz daha evvel Yemen'de barajların bazılarının yıkılması ile buradaki Arap kabileleri kuzeye doğru göç ettiler.[293]

Bunlardan bir kısmı Gassânîler, Hireliler ve Kindiler devletlerini; Huzaa boyu Mekke'de ve Evs ve Hazrec boyları Medine'ye yerleştiler.[294] Millattan sonraki gelişmelerde bu bilgiler önemlidir. Millattan sonraki döneme en yakın Güney Arabasitan'da Yemen'de kurulan devlet Himyerîlerdir.

Himyerîler (M. Ö 115-M. S 525) Kahtanlardan Mainliler, Sebalılardan sonra Himyerîler adıyla ortaya çıkmış bir devlettir. Bugünkü Zofar'ın yerinde Reydan'a hakim oldukları için "Zu Reydan" adıyla anılmışlardır.[295]

Nüveyrî, tarihçilerin Araplar arasında Yemen'de Himyerîlerden önce hiç kimsenin gerçek bir "melik" olamadıkları görüşünü aktararak Himyerli hükümdarların bir melik olduğunu ileri sürmüştür. Kanaatini de hükümdarların yer yüzünde seyr- ü sefer yapma geleneğine Himyerli hükümdarları da dahil ederek bir delil üzerinden sunmuştur.[296]

Ayrıca Nüveyrî bu eserinde Himyerîlerin ilk hükümarının Kahtan Abdü'ş-Şems mi yoksa Ya'rüb b. Kahtan mı olduğunun şüpheli olduğunu söylemiş[297] ve ardından Ya'rüb b. Kahtan'dan sonra oğlu Himyer b. Sebe'nin "Arencem "lakabıyla hükümdar olduğunu ve elli yıl iktidar sürdüğünü haber vermiştir.[298] Görülüyor ki bu dönemde bir hükümdar belirli bir saltanat unvanının (melik, kral) yanı sıra şeref unvanı almaktaydı. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Arapların kadim tarihinde döneminin cari krallık teamüllerinin işlediği sonucuna varmak mümkündür.

M. Ö. 115 yılında Seba'yı ardından Ma'rib'i ele geçirdikten sonra resmen Seba ve Zu Reydan hükümdarları unvanını,[299] milattan 300 yıl sonra Hadramavt egemenliğini yitirince Himyerîler "Seba ve Zu Reydan kralı" unvanlarını uzatarak "Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat kralı"şekline soktular.[300] Bütün bu bilgiler bize tarihte ister kadim iste Orta çağ döneminde olsun topraklarını genişletme

---

[293] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.1.
[294] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.1.
[295] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.13.
[296] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, C.XV, s.226.; bkz Neşvan b. Said el-Hımyerî (ö:573), *Kasidei Hımyeri* (Mülûkü Hımyer ve Akyalü'l-Yemen), Ali b.İsmâîl el-Müeyyed-İsmâil b.Ahmed el-Cerakî (thk.), Beyrut, 1978.
[297] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, C.XV, s.226.
[298] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, C.XV, s.226.
[299] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.13
[300] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi* s.13; bkz İbrahi Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, C.1, s.28.

istidatlarındaki başarılarını unvanlar üzerinden sembolik olarak ifade etme güdüsünü göstermektedir.

2.4. Kuzey Arabistan'da Kadim Lakaplar

Kuzey Arabistan'da kurulmuş Arap devletlerinden bazı hükümdarların şeref unvanı alanların olduğu bilinmektedir. Nabatiler, Palmirler (Tedmürler), Gassânîler, Hireliler ve Kindeliler.

Nabatîler bugünkü Ürdün'ün "Vâdîi musâ" çevresinde yerleşmişlerdi. Greklerin "kaya" ismini verdikleri ve Arapların da Rakîm dedikleri Petra şehrini kurmuşlarıdır.[301] Nabatîler Krallığı M. Ö IV. yüzyılın sonlarından itibaren varlıkları bilinmekteydi.[302] M. S Titus zamanında Roma İmparatorluğu'na katıldı. Arami dilini konuşan Nabatların hükümdar ve memurları helenist komşularından unvan aldıkları bilinmektedir.[303]

M. S (9-40) yılları arasında hüküm sürmüş olan Nabatlılardan IV. Hâris'in unvanının Filopater olduğu rivayet edilmektedir.[304] Görüldüğü üzere bu dönemde Kuzey Araplarının kurduğu bu devlet vassal statüsünde siyasi varllığa sahip olduğu ve krallarının birtakım şeref unvanları kullandıkları söylenebilir. Özellikle Kuzey Arabistan Arap devletlerinden vassal statüsünde Gassânîler ve Lahmîlerden (Hireliler) bazı hükümdarlara metbu'u oldukları devletler tarafından birtakım unvanlar verilmiştir.

M. S. altıncı asırda doğu Ürdün'e sahip Şam'ın Gassaniler sülalesinden V. Hâris, M. S 529 senesinde zamanın Bizans Hükümdarı Jüstinyen tarafından patrik ve filark unvanına sahip kılınarak bütün Suriye Arapları üzerinde başkomutan tayin edilmiştir.[305]

Aynı politikanın bir benzeri de I. Şapur (saltanat:MS. 241-272) döneminde Lahmîler sülalesinden Amr b. Adiy Babilonya Arapları kralı olarak tayin

---

[301] Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *DİA,* İstanbul, 2006, C.XXXII, s.257-258.
[302] Ağırakça, "Nabatîler", s.257-258.
[303] Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Neşet Çağatay (trc.), s.5.
[304] Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, s.37; bkz Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s.82.
[305] Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Neşet Çağatay (trc.), s.5-6.; bkz Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s.212.; bkz Lewis, *Ortadoğu,* Selen Y.Kölay (trc.), s.58-59.; Norwich, *Bizans* (MS 323-802) Erken Dönem, s.159; bkz.Zeydan, *el-Arab kable'l-İslâm*, Hüseyin Munis (ta'lik), Darü'l-Hilâl, basım yy, s.214.

edilmiştir.[306] Abbasiler döneminde halifelerin şeref unvanlarını resmi olarak alıp bir geleneğe dönüştürerek devam ettirmelerinde siyasi koşulların önemi göz ardı edilemezse bile bu tarihi bilgileri de tamamen kuru bir bilgi olarak göremeyiz. En azından Abbasilerin hakim oldukları topraklarda kurulmuş bu devletlerdeki kadim kültürün bir izini taşıdığı asgari düzeyde iddia edilebilir.

2.5. Bazı Lakapların Kur'an'daki Kullanımlarıyla Ortaklığı

2.5.1. Kur'an'da "Emr" Kavramı ve "Emîr" İlişkisi

el-İsfahanî, *Müfredât* 'ında, e-m-r maddesinde "emr" kelimesinin iş, durum anlamında çoğulunun da "umûr" olduğunu haber verdikten sonra birçok varyantlarına işaret etmiştir. İlginç olanlardan bir tanesi bu kavramın idareci kavramı şeklindeki içerdiği anlama yaptığı işarettir. Buna göre İsfahanî " امر القوم" örneğini vererek topluluğun çoğaldığını ve bu durumda da onları idare eden birinin kaçınılmaz olmasından dolayı *emir sahibi* birinin olması gerektiğine işaret ediyor. [307]

Kısaca "Emîr" kelimesinin *e-m-r* kelimesiyle bağlantısını bir örnekle ifade etmiş oluyor. Yani "emira" fiili pratikte çoğalmaya, çoğalanların da idare edilmesine yani başlarına bir emir seçilmesine işaret ediyor. Ayrıca el-İsfahanî (Nisa: 4/59)'da geçen "ulu'l-emr" lafzının da aslında kelimenin kökü olan (e-m-r) ile yönetici (emîr) ilişkisini açmış. Buna göre *Ulu'l-emr* peygamber zamanındaki ümerâ'yı devlet ricalini kastediyordu. Kimilerine göre bunlar Ehlibeyt'ten olan imâmlardı kimilerine göre de iyiliği emredendir.[308] Kısaca el-İsfahanî'nin söylediklerinde *ulu'l-emr'*in pratikte otoriteleri avamın(halk) sadece zahirine nüfuz etse de el-vüllât yani zamanın idareciler sınıfını kapsadığı söylenebilir.[309]

2.5.2. Kur'an'da "Emîn", "Halife" ve "Halifetullâh" Lakabı

el-İsfahanî "emîn" kavramıyla "emân" kavramının müteradif olduğuna "kendisine güvenilen kişi" anlamına geldiğini ileri sürmektedir.[310]

"halefe/خلف " fiili ile "tehallefe/تخلف " filinin aynı anlamda geride kalmak, peşinden gelmek anlamındaki fiilin masdarı olan خلافة kelimesidir. Birinin yerine

---

[306] Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Neşet Çağatay (trc.), s.6; bkz Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", *DİA,* Ankara 2003, C.XXVII, s.54-55.
[307] el-İsfahanî, *Müfredât*, s.96-97.
[308] el-İsfahanî, *Müfredât,*, s.98.; bkz Mehmed Said Hatiboğlu, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik:Hilâfetin Kureyşiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, C.XXIII, s.142-144.
[309] el-İsfahanî, *Müfredât*s.98.
[310] el-İsfahanî, *Müfredât*, s.101; bkz Hatiboğlu, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik", s.151.

geçip onun yerini dolduran kelimeye halef/خلف adı verilir. خلفة/hılfe ise her birinin diğerinin yerine geçmesi, art arda gelmesi anlamında kullanılır.[311]

el-İsfahanî "خلافة" kelimesine başkası adına onun görevini üstlenmek anlamına geldiğini ifade ettikten sonra bu durumun üç şekilde olduğunu ileri sürmüştür:[312] "Ya yerine görev yaptığı kişi hazırda değil ya da ölmüş ya da görev yapamaz durumda olması durumunda söz konusudur. "[313] değerlendirmesinde bulunmuştur. (Fatır 35/39) "خلائف" Allah'ın dostları anlamında; (Hûd 11/57) başkasının yerine geçen anlamında kullanılan bu kelimenin müfredi "خليفة" olarak gelir.[314] "خلفاء" ise "خليف" kelimesinin çoğuludur. (Sa'd 38/26) ayetinde geçen "خليفة" kelimesi "hükümdar" anlamındadır.[315] "Halifetullâh" lafzı Kur'an'da Bakara suresi 30. ayette Hz. Adem a. s için geçmektedir. Kelimenin şümuluna Hz. Peygamber'in de dahil olması ile onun idaredeki temsilcileri olarak halifelere de bu unvanın verilme yolunun açıldığı şeklinde yorumlar söz konusudur.[316]

2.5.3. Kur'an'da "Reşîd" Kavramı

el-İsfahanî, r-ş-d: ğayyin/sapıklığın zıttı olarak hidayet anlamında kullanıldığına işaret etmiştir. Kelimenin varyantlarını Kur'an'dan örneklerle sunmuştur. (Bakara 2/186) irşad (doğru yolu bulmuş) ve aynı suruenin 256'cı ayeti doğruluk (rüşd) ve (Nisa 4/6) aynı anlam; (Enbiya 21/51) doğru yolu bulma yeteneği (rüşd); (Kehf 18/66) doğru yol (rüşd).[317] Gramatik üzerinden analiz yapma yoluna gitmiştir. Buna göre رشد (raşede) ile رشد (rüşd) arasında ince bir farka işaret etmiştir. Rüşd'ün hem dünya hem ahiretle ilgili işler için kullanırken "reşede" 'nin sadece ahiretle ilgili kullanıldığına işaret etmiştir.[318] Bu iki formun ism-i fail olarak "راشد" ve "رشيد" formlarında ise anlam farklılıklarının olmadığını hem dünyevi hem de uhrevi olarak kullanılabileceğine işaret ederek "Râşid" olunca (doğru yolu bulmuş) (Hucurat 49/7); "Reşîd" olursa (doğruya götürücü) (Hûd 11/97) olduğunu iddia etmiştir.[319] Abbasiler döneminde her iki unvan da sırasıyla önce "Reşid" unvanı sonra "Raşid" unvanı kullanmıştır. Gramatik açısından her ikisi de ism-i fâil

[311] el-İsfahanî, *Müfredât,* s.355-356.; bkz Hilâl el-Askerî, *el-Fürûku'l-Lüğaviyye,* s.228.
[312] el-İsfahanî, *Müfredât,,* s.355-356.
[313] el-İsfahanî, *Müfredât,* s.355-356.
[314] el-İsfahanî, *Müfredât,* s.355-356.
[315] el-İsfahanî, *Müfredât,* s.356-357
[316] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.277.
[317] el-İsfahanî, *Müfredât,* s.428-429.
[318] el-İsfahanî, *Müfredât,* s. 429.
[319] el-İsfahanî, *Müfredât,,* s. 429.; bkz el-Askerî, *el-Fürûku'l-Lüğaviyye,* s.209.; bkz el-Hıttî, *Kamsusü'l-Esmâ,* s.16.

formunda kullanılmıştır ancak birincisine daha çok mehdiyet anlamı yüklenmesinden dolayı kullanım önceliğine sahip olduğunu düşünüyoruz.

2.5.4. Kur'an'da "Hâdî" ve "Sultan" Kavramı

el-İsfahanî, (h-d-y) maddesinde hidayet kelimesinin güzel, yumuşak bir şekilde yol göstermek anlamında kulllanıldığını ileri sürmüştür.[320] (Ra'd 13/7) "هاد/Hâdin" davet eden, (Neml 27/81) "هادي/Hâdî" doğru yolu gösteren, (Zümer 39/36-37) "هاد/Hâdin" hidayet eden bu ayetlerde geçen tüm h-d-y ism-i fâil (Hâdin, Hâdî) şeklinde geldiği görülmektedir.[321]

el-İsfahanî, "s-l-t" maddesinde bu kavramın "سلاطة":baskın, üstün çıkma anlamına geldiği (Nisa 4/90) *teslît* yani Mûsallat kılma, (Haşr 59/6) aynı babtan bu kez "Allah, Peygamberlerine, dilediği kimselere karşı üstünlük verir. " anlamında kullanılmasını delil göstererek hükümdarlara sultan denildiğini ileri sürmüştür.[322]

İsfahanî Kur'an'da geçen bu kavramın ihtiva ettiği tüm anlamları sıralamıştır. Buna göre: (İsrâ 17/33) "sultan" yetki anlamında; (Nahl 16/99 "sultan" güç anlamında, (Rahman 55/33) " sultan" yetki anlamında, (Mü'min 40/35) "sultan" huccet ve aynı surenin 23'ncü ayetinde "sultan"delil", (Hâkka 69/29) "sultan" hem güç hem de delil anlamında kullanılmıştır. Ayrıca İsfahanî "sultan" kelimesinin "zeytinyağı" anlamında kullanıldığını haber vermiştir.[323] Ayrıca "sultan" lafzına çağdaş sözlüklerde yüklenen anlamların da Kur'an'da bu kelimeye yüklenen anlamla paralellik taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda "Sultan""Hâkim", "سيطرة =Sultan"; yüksek otorite (supreme authority), saltanat, egemenlik, hükümdarlık, hakimiyet (sovereignty), güç, yetki, velayet, mülk, sultan, erk, nüfûz, otorite, kudret (power) hükümdarlık etmek, yönetim (rule), saltanat, sultanlık, hükümdarlık (reign), idare (sway), yönetkmek (command).[324]

2.6. Bazı Halife Lakaplarının Hz. Peygamber'e Atfedilen İsimler ile Benzerliği

[320] el-İsfahanî, *Müfredât*,, s.1103.
[321] el-İsfahanî, *Müfredât*,, s.1106; bkz el-Askerî, *el-Fürûku'l-Lüğaviyye*, s.209.
[322] el-İsfahanî, *Müfredât*s.507; bkz Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of Qur'ân*, Baroda, 1938, s.176-177.
[323] el-İsfahanî, *Müfredât*,, s.507.
[324] Edibe Ferah-Muhammed Sa'îd ve diğerleri (hazırlayanlar), *el-Kâmus Arabic-İngilizî The Dictionary Arabic-English*, Beyrut, 1424/2003.; bkz Ömer, *Mu'cem*, C.II, s.1093; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C.XIX, s.378.

İbn Tağriberdî, Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen 50 isim saymıştır. Bu isimlerden bazıları: "el-Mustafa, el-Mühâmi, el-Hâşir, el-Âkıb, el-Mukaffâ, eş-Şehîd, el-Müsaddak, en-Nûr, el-Müslim, el-Abd, ed-Dâî" ve sonradan bazı Abbasi halifelerinin lakapları olmuş isimleri; "el-İmâm", "el-Hâdî", "el-Emîn", el-Mansûr", "el-Mütevekkil" ve Abdullah.[325]

Bu isim listesinde dikkat çekici olan Abdullah, Ahmed, Muhammed, Taha, Yasin isimleri hariç diğer isimlerin gramatik olarak marifelik formatında gelmesi diğer taraftan "el-İmâm" ve "ed-Dâî" isimleri Abbasi devrim harekatının sembolik lafızları arasında yer almasıdır. Ayrıca İbn Cevzî'nin Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen isim listesinde de çok önemli ilginç hususlara rastlamak mümkündür. Bu isim listesi İbn Tağriberdî'ninkine ilaveten "el-Fatih" ismini vermektedir. Bu isim de Abbasi halifelerinden "en-Nâsır" lakabına çağrışım yapması açısından önemli görülmelidir.[326]

ez-Zehebî ise Hz. Peygamber'e ait "Muhammed, Ahmed, Abdullah, Yasin, Taha" isimlerine işaret etmesinin yanı sıra Tevrat'ta "Ümmilerin sığınağı "anlamında "el-Mütevekkil" şeklinde geldiğinden bahsetmiştir. Ayrıca nübüvvetten önce Arapları Hz. Muhammed'i "el-Emîn" şeklinde çağırdıklarını haber vermiştir.[327]

el-Hamavî *et-Târihü'l-Muzafferî'*sinde ed-Dûlâbî'nin Hz. Peygamber'in isimlerinin neredeyse aynısını saydıktan sonra ilave olarak Hz. Peygamber'e ait "el-Mustafâ" ve "el-Muhtar" lakabının olduğunu haber vermektedir.[328]

2.7. Abbasi Lakap Kullanımında Farklı İnaç ve Kültürlerin İzleri

Abbasilerin hakimiyet kurdukları Orta Doğu geçmişin birtakım alışkanlıklarından tamamen sıyrılmıştır denilemez. Orta Doğu'da din bilinen inançsal kalıpların çok ötesinde şeyler anlamında kullanılmışıtır. Zira din üzerinden ekonomik kazanımlar elde etme ve bölgesel güç aktörü olarak dinin siyasetin önemli araçlarından biri olduğu bilininen bir durumdur. O dönemin siyasi aktörleri kimi zaman din kartı ile politikalar üretip uygulamaya koyuyorlardı. Özellikle Roma ikiye

[325] İbn Tağriberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.13.; ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, C.I, s.7-8.; bkz İbnü Düreyd, *el-İştikâk*, 8-10.; bkz ez-Ziriklî, *el-'Â'lâm*, C.I, s.59.; İbn Cevzî, *Saffetü's-Saffe*, s.37-38.; bkz el-Cevzî, *Telkîhü Fühûm*, s.9.

[326] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C.II, s.252.; bkz ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, C.I, s.40. el-Cevzî, *Telkîhu fühûm*, s.9.

[327] ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, C.I, s.38-40.

[328] el-Hamavî, *et-Târihü'l-Muzaffer*, s.96.

bölündükten sonra (M. S 395) Doğu Roma (Bizans) imparatorları nüfuz ve ticaretlerini genişletmek için hristiyanlığı bir araç olarak kullanmışlardır.[329]

İslamiyet geldikten sonra, Abbasiler dönemine gelinceye kadar yaklaşık bir buçuk asırlık bir serüvende yaşanan olaylarda dinin başat konumu hiç göz ardı edilemez. Bu süreçte lakaplar ile dinin bağlantısını araştırmamıza dahil etmemizin önemli sebebi bu. Ayrıca ele aldığımız lakaplar konusunda muhtemel etkileşim iddialarını farklı dinlerin ortak algıları üzerinden de ele almayı uygun gördük. Mukayeseli olarak konu ele alındıkça inaç ve kültürlerin lakaplara yansıyan ortak tezahürlerinin olduğu görülecektir.

Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'na girdiği ilk yüzyıllarda imparatorlar, Tanrı tarafından gönderilen tek doğru dinin başı olarak görülüyorlar ve bu vasıfları "Kosmokrator" yani dünya hükümdarı anlamında kullanılan bir unvan üzerinden ifade ediliyordu.[330] Abbasiler döneminde de benzer durumun tezahürlerine rastlamak mümkündür. Örneğin (H. 450/1058) senesinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh tarafından verilen "Melikü'ş-Şark ve'l-Ğarb" unvanı da aynı tür misyonun Doğu İslam versiyonu olarak görülebilir.[331] Zira bu dönemde Selçuklu sultanları Abbasi halifelerinin dünyevi otoritesini onlar adına yürütüyorlardı.

Hulefa-i Raşidîn döneminde Hristiyanlık öncesi Roma (M. S 313 den önce) hükümdarlarının bir tanrı olarak görülmesi anlayışı ile Araplar "Melik" unvanı arasında bir ilgi görüyorlardı. Hatta Hz. Ömer Kadisiye fethinin ardından hutbeye çıkmış ve "Allah'a yemin olsun ki, ben melik değilim ki sizin bana kulluk yapmanızı isteyeyim ben; ancak üzerine emanetin arz olunduğu Allah'ın bir kuluyum" diyerek "Abdullah" lakabını "el-Melik" lakabına tercih ettiğini ilân etmiştir.[332] Bu iki örnek lakapların mukayesesinde önemli sonuçlar içermesinin yanı sıra İslami dönemde ortaya çıkmış ve Abbasilerin resmî yazışmalarında da yer alan "Abdullah" lakabının arka planına işaret etmesi açısından önemlidir.

Hz. Ömer'in dile getirdiği "Abdullah" ismi bu noktadan sonra normal bir isim muamelesi görmenin çok ötesine taşınarak her halife için kullanılan "Emîrü'l-

[329] Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi,* s.15.
[330] Lewis, *Ortadoğu,* s.170.
[331] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî,* s.504.
[332] el-Kasımî, *Nizâmü'l-Hukm* (Kitabü'l-Evvel, s.370.

mü'minîn" lakabı gibi her halifenin resmi belgelerde kullandığı bir unvan şekline dönüşmüştür.[333]

Lakaplarda farklı inanç ve kültürlerin etkileşimi üzerine örnekler bölgenin kadim sakinleri üzerinden ele alınmıştır. Örneğin Kalkaşendî'nin (ö:h. 821/1418) haber verdiğine göre Rumlar iki tabakadır. İlk tabakada bütün hükümdarlara şamil bir lakab (unvan) yoktu. Daha ziyade her hükümdarın kendi özel ismi vardı. İkinci tabaka söz konusu olunca bütün hükümdarlara şamil bir lakap (unvan) olarak "el-Kayseria" yani Arapların Kayser dedikleri "Kayser" unvanı kullanılıyordu.[334] Abbasilerin hakimiyet alanındaki bu bölgelerde kadim bir gelenek olarak hükümdarların unvanlara sahip olmalarında benzer süreçler yaşanmıştır.

Orta çağ'da ilahi devlet modeli benimsenmiştir. Ortada sadece ilahilik iradesi söz konusuydu. Yani iradenin tekliği esastı. Yeryüzündeki devlet ise bu ilahi devletin kopyasından başka bir şey değildi. Otorite ne şekle girerse girsin tamamen insanlara bırakılmış sayılmıyordu.[335]

Ayrıca Bizans'ta imparator, hem devletin hem de kilisenin reisi olarak itibar gören mukaddes bir şahıstı. [336] Uygulamada Abbasi halifelerinin bu tür bir kutsallık taşıdıkları söylenemez. Ancak Abbasi halifeleri bu anlayışın benzer versiyonunu bir şekilde siyasi arenaya sokmuşlardır. Buna göre kendileri zat olarak bu vasfı taşımasalar da Hz. Peygamber'in en yakın akrabaları olmaları cihetiyle temsili olarak böyle bir kutsiyete sahip olduklarına inanıyorlardı. Aldıkları unvanlarda bu durumu bir şekilde uygulamaya dahil etmişlerdir. Beş asırlık hakimiyetleri boyunca her halife mutlaka din temelli bir unvan almıştır. Bununla da yetinmeyip sekizinci halifeyle birlikte unvanları lafzatullah formatı ile kullanmaya başlamışlardır.

Ayrıca Hâşimoğularının Ali ve Abbas kanadında farklı iktidar talep formları gelişmiştir. Şiiler halife olacak kişinin ancak peygamber soyundan birinin, babadan oğula geçmesi gerektiğini iddia ettikleri için Hz. Ali ve Hz. Hasan'ın hilafeti hariç diğer halifeleri gaspçı gördükleri ile sürülmüştür.[337] Buna mukabil genelde Sünni cenah özelde ise Abbasi halifeliği seçim koşuluyla Kureyş sülalesinden herhangi

[333] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* V, 475-476.
[334] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* V, 472.
[335] Hamit Selen, "Bizans Devleti" (395-1453)", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 10, 1955, s.69.
[336] Selen, "Bizans Devleti" (395-1453), s.69.
[337] Lewis, *Ortadoğu,* s.178.

birinin halife olacağı şeklinde bir görüşe sahip olduğu iddia edilmiştir.[338] Bu noktada kanaatimiz, bu durumun alınan halife unvanlarını etkilediği yönündedir. Özellikle Şiiler başlangıçta iddialarını inandırıcılık zemininde "mehdi" lakabı üzerinden yürütmeleri ve büyük oranda tezlerinin kabul görmesi Abbasilerin ilk halifelerini "mehdi" anlamı içeren unvanlar almaya yöneltmiştir.

Kısaca çalışmamızda ilgili olan husus, bölgenin (Abbasilerin hakim oldukları alanlar) lakap bağlamında bir şekilde kadim izler taşımaktadır. Roma bunu ya Hristiyanlık öncesi Antik Dönem ya da Hristiyanlık sonrası (M. S. 313'den sonra) dönemde unvanlara yansıtırken Sasanilerde ise bu durum kadim Persler denilebilecek soylarından itibaren kendi dönemlerinde aldıkları unvanlarda dinin etkisini görmek mümkündür. Abbasilere gelince Antik Dönem'den gelen kazanımlarının olduğunu söylemek mümkün olmasa da kutsal kitabın(Kur'an) taşıdığı değerler atmosferinde tamamen de konuya ilgisiz kaldıkları söylenemez.

Araplar İslam ile tanışmamış olsalardı bu noktada kadim kültürün izlerinin büyük oranda taşımaları söz konusu olabilirdi. En azından Hz. Peygamber sonrası idareye gelen dört halife unvan bağlamında kadim kültürle temas etmeden doğrudan Kur'anda(Sa'd: 38/26) geçen "halîfe' lafzının "hükümdar" anlamında kullanmasını baz alarak başka bir unvan arayışı içerisine girmemişler. Bütün bunlar lakaplar açısından düşünüldüğünde bölgenin kültürel ortak benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Örneğin Mecusiliğin tanrısı "Ahura Mazda" yetkisini ve gücünü paylaşan bir tanrı olarak sunulmuştur. Kadim İran'da tanrının karşılığı "yazata" lafzıdır. Ahura Mazda ise yazataların en büyüğü kabul edilmiştir.[339]

Ahamaniler döneminde saltanat Tanrı Ahura Mazda'nın bir lütfu olarak görülüyor ve yeryüzünde düzeni sağlasın diye şahı görevlendiriyordu. Bu yüzden şah ordunun, idarenin ve dinin reisi sayılıyor ve ayrıca Tanrı'nın yeryüzündeki bir tezahürü olduğuna inanılıyordu.[340] Ayrıca Ahemenî hükümdarları "şâh-ı şâhan" unvanını kullanıyorlardı. Bu unvan daha sonra "şâhenşah, şâhinşâh, şehinşâh" şeklinde dönüştü. Sâsâniler döneminde ise hükümdarlar "şâhanşâh" unvanına sahip

[338] Lewis, *Ortadoğu*, s.178.
[339] Mehmet Alıcı, "Yezdan", *DİA,* İstanbul, 2013, C.XLIII, s.512.
[340] Tufan Gündüz, "Şah", *DİA,* İstanbul 2010, C.XXXVIII, s.248-250.

oldular.[341] Diğer taraftan Sâsânî hükümdarları sadece İranlıların değil diğer milletlerin de "şahanşah"'ı olarak kabul ediliyordu.[342]

Burada anlatılanlar bize Türk Hakimiyet Telakkisi "kut" anlayışını akla getirmektedir. İnalcık, Kaşgarlı Mahmut'tan iktibasla kut: "uğur, devlet, baht, saadet vs. " anlamlara gelmekteydi. Türk ve Moğallarda ise genellikle semadan inen bir nur sütunu şeklinde tasavvur edilmekteydi. Ayrıca Han soyunun bu nur sütunundan oluştuğuna inanılıyordu. Bu yüzden kut taşıyan kağan kutsal sayılmaktaydı. Ayrıca Hazarlarda Hakan, tıpkı kam(şaman) ailesi gibi kutsal sayıldığından halka yüzünü göstermediği rivayet olunmaktadır.[343] Daha sonra bu anlayışlar birtakım kurumsal unvanların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır denilebir. Örneğin "hacib" uvanı gibi.

M. S. VII- IX asırlarda Bulgar ve Uygurlardan kalmış kitabe ve yazıtlara dayanılarak kağanların unvanları sadece onların hanlık hakimiyetlerini göstermiyor ayrıca bu kağanların da tanrısal menşeini belirtiyor şeklinde anlaşılmıştır.[344] Çok ilginçtir Hatiboğlu'dan aktarıldığına göre imâmiye mezhebinin "imâmet" konusundaki görüşlerinin bu anlayışla neredeyse bir örtüşmesi söz konusudur. Buna göre "imâmet" ancak Cenâb-ı Hakk ve Rasülü tarafından bir kimsenin ismiyle ve lakabıyla tayin edilmesiyle mümkündür görüşüne sahiptirler.[345]

Lakaplar konusunda kültürün kadim karakteri her zaman etkili olmuştur. Bu durum belli bir ırkla sınırlı kalmamıştır. Örneğin Hanın Tanrı'dan indiği telakkisi millattan önceki asırlarda Orta Asya göçebe toplulukların ilk teşkilat örneğini vermiş olan Hsiung-nu'lara kadar varmaktadır. Orhun Kitabeleri'nden hareketle Bilge Kagan'ın hanlığı Tanrı'nın inayetine ve şahsındaki kuta dayandığı aktarılmıştır.[346] Eski Türklerdeki siyasi iktidarın Tanrı tarafından verilmesi telakkisi İslamiyet sonrasında da hakimiyet görevi "Allah" tarafından çeşitli yollarla verilir şeklindeki bir anlayışla devam etmiştir.[347]

---

[341] Gündüz, "Şah", XXVIII/249.
[342] Gündüz, "Şah", XXVIII/249.
[343] İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", 74.
[344] İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", 3; bkz Osman Kaşıkçı, *Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık,* Türkler, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C.2, s.1565.
[345] Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik:Hilâfetin Kureyşiliği", s.167.
[346] İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", 73-74.
[347] Hasan Basri Karadeniz (2005). "Türkler'de Kut Kavramı ve Osmanlılar'ın Kutsiyet Elde Etme Çabaları", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, ISSN:1694-528X.Sayı:7, s.3.

Son tahlilde Abbasi halifelerinin hakimiyet kurdukları bu bölgelerde kadim kültürün bir etkisiyle doğrudan unvan aldıkları söylenemezse de dolaylı olarak bu kadim kültürün tevarüs eden bu toplulularda hiç duyulmayan bir şey oldukları da söylenemez. Kısaca Abbasi halifeleri kendi iç dinamikleri ve kadim Arap geleneklerin derin izlerinden gelen bir etkileşim olgusunun uygun atmosferde yeniden mücessem bir hale geldiği söylenebilir.

2.8. Dört Halife Döneminde Lakaplar

Her milletin tarihinde bu türden adlandırmaların olduğu muhakkak ancak Arapların tarihinde de bu duruma çok daha fazla rastlanmaktadır. Aynı şekilde Dört Halife Dönemi'nin Râşidîn dönemi halifeleri diye maruf olmasında da bu kez kavramsal bir tanım üzerinden bir durumu betimleme söz konusudur. "Doğru yolda olan, doğruya ve hakka sımsıkı sarılan, kemale ermiş" anlamı içeren *Râşid* kelimesinden yola çıkarak bir tanımlama yapılmıştır.[348]

Bizim bu çalışmamızda konumuzla ilgili olarak Hulafâ-i Râşidîn döneminde ortaya çıkan lakapları ve sonradan ortaya çıkan lakaplara bir tesirinin olup olmadığı, varsa hangi noktalarda tesirlerinin olduğu şeklinde olacaktır. Bunun dışındaki ayrıntılar başka bir konunun çalışma alanıyla ilgili olduğu için sadece çalışma alanımızla alakalı kısımlara teksif olduk.

2.8.1. Hz. Ebû Bekir'in İsim, Künye ve Lakapları

Bilinenin aksine "Ebû Bekir" tarihte Hz. Ebû Bekir olarak bilinen halifenin ismi değildir. Onun asıl isminin "Abdullah b. Ebî Kuhafe ve ayrıca Osman b. Âmir b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Mürre; künyesinin "Ebû Bekir" olduğu rivayet edilmiştir.[349] İbnü'l-Cevzî'nin bu eserinde orijinalinde (اسمه عبدالله بن ابي قحافة واسمه عثمان بن عامر بن كعب) Osman isminin önündeki "ismühü"lafzının önünde atıf harfi bulunmasından dolayı "ve ayrıca" ifadesini kullandık. Suyûtî İbn Kesîr'den hareketle

[348] Fayda, "Hulafây-i Râşidîn", *DİA,* İstanbul, 1998 C.XVIII, s.324-328.

[349] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* IV, 53; bkz İbn Kuteybe, *el-Meârif,* s167-179 (Bu eserde müellif Hz.Ebu Bekir'in Cahiliye dönemindeyken isminin Osman olduğunu haber vermiştir).; el-Hamevî, *et-Tarîhü'l-Muzafferî,* s.118 (müellif bu eseride Hz.Ebu Bekir'in isminin cahiliye döneminde "Abdü'l-Ka'be" olmasından dolayı Hz.Peygamber onu Abdullah olarak isimlendirdiğini haber vermiştir).; Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr,* s.105.

onun isminin Abdullah İbn Osman olduğunda ittifak; "Atik" lakabına sahip olduğu da sahihtir görüşünü aktarır.[350]

Hz. Ebû Bekir'in çok bilinmeyen bir lakabı da "Zülhilâl" dır. Bu lakap kendisine malınının tamamını tasadduk etmesine mukabil verilmiştir. Muhtemelen Tebük Savaşı'nda ordunun teçhizatı için yaptığı bir tasadduktur.[351] ez-Zehebî'nin *Zatü'n-Nikâb fî'l*-Elkâb adlı eserinin tahkik ve yorumunda dile getirildiğine göre "Atik" lakabı İslam'da verilen ilk lakap olma özelliği taşımaktadır.[352] İbnü'l-Cevzî'nin İsrâ hadisesinde kavminin Hz. Peygamber'i yalanlamasına karşılık onun tasdikini Cebrâil(a. s) delil getirerek "Sıddîk" olduğunu aktarmıştır.[353] Dolayısıyla onun en meşhur lakabının "Sıddîk" olduğu söylenmiştir. Hatta "Sıddîk" lakabının Hz. Ebû Bekir'den önce kullanımının Cahiliye Dönemi'ne kadar vardığı rivayet edilmektedir.[354]

İbnü'l-Cevzî *Keşfü'n-Nikâb ani'l-Esmâ ve'l-Elkâb* adlı eserinde Ebû Muhammed b. Hazm (İbn Hazm) aktardığına göre halifeler içinde "es-Sıddîk", "el-Fâruk" ve "Zünnûreyn" isimlerinden (lakaplar) başka hiç kimse Abbasiler iktidara gelinceye kadar ilk halife es-Seffah'ın aldığı isim (lakab) türünden bir lakabın alınmadığı şeklinde bir haberi aktarmıştır.[355]

İbnü'l-Cezerî'nin bu şekildeki rivayeti baz alındığında kişisel lakapların (unvanlar) bu dört halife döneminde başladığı ancak Abbasilere kadar bu tür unvanların rağbet görmediği ve Abbasiler iktidara gelince gelişen şartlara binaen bu tür unvanların resmî olarak alınma geleneğinin başladığı şeklinde bir sonuca varmak mümkündür.

İbn Kesir, Hz. Ebû Bekir'in yüzüğünde "Ni'me'l-Kâdir-Lillâh" şeklinde lafzatullahın kullanıldığını aktarmaktadır.[356] Bu bilginin çok önemli olan yönü, Abbasilerde "lafzatullah" 'a eklenerek halife unvanları oluşturma geleneğinin ilk

---

[350]Suyûtî, *HalifelerTarihi*, OnurÖzatağ(çvr.), s.4-47, bkz.Takkûş, *Tarihü'l-Hulefâ er-Raşidîn* Beyrut, 1432/2011, s.13.; bkz es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünûf*, III, s.20.; bkz el-Kalkaşendi, *Meâsirü'l-İnâfe*, II, 81-8; bkz ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Abdurrahman b.Yahya el-Müallimi (thk.), I-IV, Dairatü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1374, C.I, s.2.

[351] İbni Hacer, *Nüzhetü'l-Elkâb*, C.I, s.287.

[352] ez-Zehebi, *el Zatü'n-Nikâb fî'l-Elkâb*. s.14; bkz Ali Muhammed es-Sallabî, *Ebu Bekres-Sıddîk*, 7.bsk,Daru'l-Maârif;Beyrut,1430/2009.

[353] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaza* IV/54.

[354] es-Süyûtî, *Tarîhu'l-Hulefa*, Beyrut, 2003, s.28.

[355] İbnü'l-Cevzi, *Keşfü'n-Nikâb*, I/298.

[356] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaâye*, VII, s.18.

izini taşıyor olmasıdır. Abbasi tarihinde unvanına"Lafzatulah" 'ın eklendiği ilk halife Mu'tasım-Billâh lakabı, Ebû İshâk Muhammed b. Harunurreşîd'dir.[357]

Yukarıda İbn Hazm'dan aktarılan Abbasilerde es-Seffah'a kadar dört halife unvanlarından başka bir unvan alma geleneğinin olmadığı bilgisi bize bu alanda özel resmi unvanlarla ilgili kısımlara dahildir.

Bu çalışmamızda Dört Halife Dönemi'nde lakaplar bağlamındaki ilklerin çok öneminin olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bu anlamda et-Teymî (ö:h 535) *el-Hulefâ el-Erba'a* adlı eserinde Hz. Ebû Bekir'in "Halîfetürasûlillâh" olarak lakaplandırıldığını haber vemektedir.[358] Aslında karşımıza çıkan bu lakapların bir sürecin ardından husule geldiği unutulmamalıdır. Örneğin burada "Halîfetürasûlillâh" lakabının kaynaklarda çeşitli versiyonlarda karşımıza çıkması gibi. Bu konuda Balazûrî (ö:h. 279) *Ensâbü'l-Eşrâf'*ında İbnü Ümmi Mektum'un Hz. Peygamber'in Medine'de naibi olarak bırakıldığından bahsedildiği yerlerde onun için "Halîfetürasûlillâh" tabirini kullanmıştır.[359]

Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'e "halîfe"olarak seslendikleri kesin olmakla birlikte ne zaman bu şekilde ilk olarak seslenildiğinin bilinmediği aktarılmıştır. Çoğunluğa göre biat aldığında ya da daha sonra almış olma ihtimali söz konusu edilmiştir.[360] Kâsımî, bu eserinde İbn Haldun'un bu konudaki düşüncesini aktararak, Hz. Ebû Bekir halife olarak biat aldığında gerek sahabilerin gerekse diğer müslümanların kendisine "Halifetürasûlillâh" diye seslendiklerini ve ölene kadar da bu şekilde adlandırıldığı bilgisini aktarmıştır.[361]

Ayrıca Hz. Ebû Bekir'e "Halifetullâh" diye seslenildiğinde kesin bir şekilde kendisinin "Halifetullâh " yani Allah'ın halifesi olmadığını bilakis Hz. Peygamber'in halifesi olduğunu ifade etmekten kaçınmamıştır.[362] Aynı eserde "Halifetullâh" kavramının tasvibi anlamındaki kullanımının Hz. Osman'ın isyancılar tarafından istifasi istendiğinde halifenin kendisine atfedilen suçlamalardan beri olduğunu ifade

[357] En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* C.XXII, s.174.
[358] et-Teymî, *el-Hulefâ el-Erba,* s.81; bkz Sadîkî, *Tarîhü'l-Yezîdiyye*, s.119; bkz el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* C.II, s.186.; bkz el-Makrîzî, *ez-Zehebü'l-Mesbûk,* Cemaleddin es-Şiyâl (thk.), Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye; basım yeri yok, 1420/2000, s.41.
[359] el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, s.461.; bkz İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî,* İhsan Abbas (nşr.), I-IV, Beyrut, 1987, C.II, s.137.
[360] el-Kâsımî, *Nizâmü'l-Hükum,* (Kitabü'l-Evvel), s.369.
[361]el-Kâsımî, *Nizâmü'l-Hükum,* (Kitabü'l-Evvel), s.369.; bkz.Takkûş, *Tarihü'l-Hulefâer-Raşidîn,* Beyrut, 1432/2011, s.15.; bkz el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* C.X, s.192.
[362]el-Kâsımî, *Nizâmü'l-Hükum,* (Kitabü'l-Evvel), s.369; bkz.el-Maverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye,* Matbaatü's-Saade, Kahire, 1909, S.15.

için lafzın bu şekildeki kullanıldığına işaret edilmiştir ancak bu kullanımın siyasi sonuçları daha sonra özellikle Emevi ailesinin Hz. Ali ve destekçilerine karşı cinayetlere varan reaksiyonun da yolunu açmış olması muhtemeldir.[363] Şöyle ki Emeviler Hz. Osman ile sıhrıyetleri dolayısıyla Hz. Osman'ın lafzın (Halifetullâh) bu şekildeki kullanımını siyasi bir kazanıma dönüştürdüler.

2.8.2. Hz. Ömer'in İsim, Künye Ve Lakapları

Künyesi "Ebû Hafs" tır. Bu künye kendisine peygamber tarafından verilmiştir.[364] İbn Hazm Hz. Ömer'in maruf lakabının "el-Fâruk" olduğunu haber vermiştir.[365] Hz. Ömer kendisine bu lakabın verilmesini müslüman olunca Dâru'l-Erkam'daki müslümanlara müşriklerden gizlenmenin bir gereğinin olmadığını ve üç gün önce müslüman olan Hz. Hamza ayrı bir safta olmak üzere iki saf halinde Ka'be'ye yürüdükleri gün bizzat Hz. Peygamber tarafından verildiğini haber vermiştir.[366]

"Halife" lakabının verildiği ilk kişi Hz. Ebû Bekir'dir ancak bu kavram müfred lafzıyla değil bir terkip formatında "Halifetürasûlillâh" şeklinde söylenmekteydi.[367] Hz. Ömer halife olunca bu kez halife Ömer'e "Halifetühalifetirasûlillâh" denmeye başlandı. Hz. Ömer Müslümanlara: "Siz mü'minlersiniz ben de sizin emirinizim" şeklindeki açıklamasını müteakip kendisine "Emîru'l-mü'minîn" denmeye başlanmıştır.[368]

el-Hamavî, Hz. Ömer'in lakapları hakkında "Emîru'l-mü'minîn" şeklinde çağrılan ilk kişi olduğunu, " el-Fâruk" lakabının kendisine Hz. Peygamber'in verdiğini, kimilerine göre de bu lakabı Yahudilerin vermiş olduğunu aktarmıştır.[369] Faruk Ömer, Hz. Ömer ile başlayan"emîru'l-mü'minîn" lakabının dünyevi bir nitelik taşıdığı; askeri anlamda başkomutan; siyasi anlamda hükümet başkanı anlamında kullanıldığını iddia etmiştir.[370]

---

[363] el-Kâsımî, *Nizâmü'l-Hükum,* (Kitabü'l-Evvel), s.369.
[364] Ed-Dulâbî, *el-Künâ ve'l-Esmâ,* C.1, s.18.
[365] el-Havarizmî, *Mefâtihü'l-'Ulûm,* s.126; ez-Zehebi, *Tezkiratü'l-Huffâz,* I/5.
[366] Es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.213; bkz et-Tunîsî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* C.XVIII, s.256.
[367] el-Belâzürî, *Ensaâbü'l-Eşrâf,* C.II, s.186.
[368]el-Belâzürî, *Ensaâbü'l-Eşrâf,* C.II, s.186.; bkz İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* C.VII, s.18; Muhammed b.Sa'd (İbn Sa'd), *et-Tabâkâtü'l-kübrâ,* İhsan Abbas (nşr.), I-IX, Beyrut, 1381/1968, C.III, s.281-282.; bkz el-Askerî, *el-Evâil,* s150.
[369] el-Hamaviî, *Tarîhü'l-Muzaferî,* s.125; bkz el-Cevzi, *Keşfü'n-Nikâb*, II, 349.
[370] Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Emeviyye,* s.512.

İslam siyaset tarihinde devlet başkanlığı için kullanılan ilk terim "el-Emîr" lafzıdır. Sakife toplantısında henüz "Hilâfet" kavramı kullanımda değildi. "el-Emîr" lügat açısından "melik" kavramını karşılar. Emrini uygulamada salahiyet sahibi ve güç sahibi olduğu için kendine "emîr"; ifa ettiği işe de "imâret"ismi verilir.[371] İslam tarihinde Sakîfe Toplantısı olarak bilinen meşhur toplantıda Ensâr adına Hubâb b. Münzir taraflara "Bizden bir emîr, sizden bir emîr" olsun teklifinde Hz. Ebû Bekir cevaben "Ümerâ bizden vüzerâ sizden" diye cevap verdi.[372]

Arapçada "ümerâ", "emîr" kelimesinin çoğuludur. Yukarda anlatılan olayın tarihi arka planı budur. Kendisinden yerine getirilmesini istediği pek çok emir sadır olduğu için "emîr" olarak adlandırılmıştır. Fransızcada "prince" lafzı "el-Emîr" lafzını tam olarak karşılamakta anlamı da devlet başkanıdır.[373]

Yukarıda değinildiği üzere genel halife lakaplarından olan ve resmi belgelerde geçen unvan olarak "Abdullah" unvanı da Hz. Ömer döneminde vücut bulmuştur. Ayrıca Hz. Ömer döneminde "Emirü'l-mü'min'in" lakabının ortaya çıkış sebebinin hazırlayıcısı olarak bizzat Hz. Ömer'in kendisi gösterilmişti ancak bu konuda Kalkaşendî'nin aktardığı farklı varyantlar da söz konusudur. Hz. Ömer döneminde Ebû Vebre isminde bir kişinin halifeden içki içenler için yapılacak işlemlere ilişkin sorduğu bir fetva sırasında "Ya emîra'l-mü'minîn" diye seslenmiş ve bu kullanımın yaygınlık kazanarak kullanılmaya başlanmıştır.[374]

Kısaca Hz. Ömer döneminde belirtilen bu lakaplar resmi belgelerde de kendisine yer bulmuştur. Hz. Ömer'in hilafetinin başlangıcında belgelerde "min Omer b. el-Hattâb Halifeti halifeti Rasûlillâh ilâ fülânin" ibaresine yer verilirken, "Emîru'l-mü'minîn" unvanın kullanımıyla birlikte ve "Abdullah" unvanı da eklenerek "min Abdillâh, Omer b. el-Hattâb Emîri'l-mü'minîn ilâ fülânin" şeklinde düzenlenmiştir.[375]

"Emîr" lakabı üzerine etimolojik incelemeler yapıldığında ilginç bilgilere ulaşmak mümkündür. İbnü'l-Manzûr "Emîr"kavramının "Sahib" ve "Veli"anlamına geldiğini haber vermiştir.[376] Özellikle İbni Manzur'un "emîr" kelimesine yüklediği

[371] el-Kâsımî, *Nizâmü'l-Hükum,* (Kitabü'l-Evvel), s.368.
[372] el-Balâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* C.II, s.260; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'aşâ,* V, 449.
[373] el-Kâsımî, *Nizâmü'l-Hükum,* (Kitabü'l-Evvel), s.368-369.
[374] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'aşâ,* V, 475-476.
[375]el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'aşâ,* VI, s.386.; bkz İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm,* IV, s.135.; İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân,* s.331.; bkz İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh,* II/271.
[376] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.IV, s.30.

bu anlam siyasi ve askeri anlamda mevcut hükümdar veya halifenin devlet işlerinde mansıb sahibi yüksek rütbeli devlet ricaline verdiği bu unvanın arka planında bu kelimenin izlerini görmek mümkündür. İbnü'l-Manzur, "emîr" kelimesinin çoğul halinin "ümerâ" olarak geldiğini belirttikten sonra "el-Emîr" kelimesinin "el-İmâre" yani yetki, güç, emirlik, prenslik anlamlarını içeren bu kelime ile emir verme yetkisine sahip olan "el-Melik" kavramı arasında bir bağ kurmaya çalışır.[377]

Kısaca İbnü'l-Manzur, eğer kişi bir yetki ile bir şeyi emrediyorsa o emrin faili olarak üzerine "el-Emîr" sayılır diyerek "el-Emîr" tanımı yapmakla kalmıyor ayrıca "el-Emîr" olan kişinin görev mahallini de açıklamış oluyordu.[378]

Burada öncelikle akla gelen soru şu:" Sakife toplantısında halife lafzından önce kullanılan "el-Emîr" lafzının müteradifi "Melik" kelimesi ise neden bu kavram yerine "el-Emîr" kullanılması tercih edilmiştir?" Üstelik o zamanları "el-Emîr" teriminin daha lokal anlam içermesine karşın "Melik" terimi daha genel hatta "kral" anlamına geldiği bilinmekteydi. Yine bunun cevabı yukarıda verilmiştir. İslam'ın ilk döneminde "Melik" teriminin tahsisi bir anlam içerdiği ve Allah'a özgü olduğu; buna mukabil insanlar için kullanıldığı takdirde Firavun, Nemrut gibi zalim hükümdarlar için kullanımı söz konusuydu. Muhtemelen İslâmi hassasiyetlerin zirvede olduğu İslam'ın altın çağı sayılan Dört Halife Dönemi'nin sosyal ve dini atmosferinden kaynaklanan bir reaksiyon olma ihtimali yönündedir.

2.8.3. Hz. Osman'ın İsim, Künye Ve Lakapları

İsmi, Osmân b. Affân Ebî'l-Âsî b. Ümeyye b. Abdişşems b. Abdimenâf b. Kusay b. Kilâb'tır. Ebû Amr, Ebû Abdullah ve Ebû Leylâ. olmak üzere üç künyeye sahiptir.[379] el-Hâşimî, Hz. Osman'ın hem Cahiliye ve hem de İslam sonrasında Ebû Abdullah ve Ebû Amr olmak üzere iki meşhur künyeye sahip olduğunu ancak en meşhurunun Ebû Amr künyesi olduğunu haber vermiştir.[380] el-Havarizm ise lakabının "Zünnûreyn" olduğunu haber vermiştir.[381] Hz. Peygamber'in Rukeyye adlı kızı ile evlendikten sonra eşi ölünce Hz. Peygamber diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlendirdiği için bu lakap kendisine verilmiştir.[382] Süyûtî, Hz. Osman'ın dışında hiç

[377] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, C.IV, s.20-30.
[378] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, C.IV, s.20-30.
[379] Es-Süyûtî, *Tarîhü'l-Hulefâ*, s.259.
[380] el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'r-Râşide*, s.261.
[381] el-Havarizmî, *Mefâtihü'l-'Ulûm*, s.126.
[382] el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'r-Râşide*, s.261.; bkz el-Havarizmî, *Mefâtihü'l-'Ulûm*, s.126.

kimsenin bir peygamberin iki kızıyla evlenme şerefine nail olamaması sebebiyle bu unvana mazhar olduğunu haber vermiştir.[383]

Çalışmamızda her ne kadar bu dönemin halifelerini isim, künye ve lakab bazında ayrı ayrı ele alsak da özellikle lakapların resmi boyutta ele alınışlarında ortak paydayı göz ardı etmemeye çalışıyoruz ancak her halife döneminde lakaplarda hangi değişikliklerin olduğunu da belgelere dayalı olarak yansıtmaya çalışmaktayız. Örneğin Dört Halife Dönemi'nde, halifelere gönderilen belgelerde geçen lakaplarda "li fülân min fülân" formatı esas alınmaktaydı. Buna göre " li Abdillâh fülânin Emîri'l-mü'minin…" şeklinde formülize edilebilir.[384] Resmî belgelerde sonraki dönemlerde kullanımına devam eden değişikliklerin ilk izlerini kaçırmama adına kaynakları çok iyi taramak gerekmektedir. Örneğin, resmî belgelerde geçen "اما بعد/ emmâ ba'dü" lafzı Hz. Osman döneminde kullanıma başlamıştır.[385]

Çok ilginçtir bu tabir günümüz hutbelerinde aynen devam etmektedir. Bu anlamda uygulamanın dayandığı kaynağı göstermesi açısından katkı sağlayacağını ümit ederiz. Muaviye ve Hz. Ali cepheleşmesinde Hz. Osman'ın mehdi olduğuna ilişkin rivayetlerden söz edilmiştir. Çok erken dönem bir müellif olan el-Münkarî (ö:h 212) *Vak'atü Sıffîn*'inde bu durumu haber vermiştir.[386]

"el-Mehdî" kavramı özellikle kriz dönemlerinde, tarafların meşruiyet sorununa yönelik muarızlarını susturmada kullandıkları taktiksel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır ancak siyasi arenada çok etkili bir yöntem olduğunda kuşku yoktur. Bu kavram üzerinden Hz. Ali taraftarlarının karşıt reaksiyon geliştirerek mehdi temelli lakaplara yöneldikleri söylenebilir.

2.8.4. Hz. Ali'nin İsim, Künye Ve Lakapları

İsmi Ali b. Ebî Talib b. Abdilmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf b. Kusay 'dır. Künyesi Ebû Türâb'dır. Başka bir künyesi de Ebû'l-Hasan el-Hâşimî'dir.[387] el-Cevzî'ye göre ise "Ebû Türâb" Hz. Ali'nin bizzat Hz. Peygamber'in Hz. Ali uyurken gördüğünde "Ey Ebâ Türâb" ayağa kalk demesinden sonra yaygınlık kazanmış bir

[383] Es-Süyûtî, *Tarîhü'l-Hulefâ*, s.259-260.
[384] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'aşâ,* VI, 477.
[385] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'aşâ*, VI, 388.; bkz Şihabüddîn, *et-Ta'rîf*, s.120.
[386] el-Münkârî, *Vak'atü Sıffîn*, s.200.
[387] Takkûş, *Tarihü'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, s.427.; bkz Ebû'l-Fidâ, *Kitâbü't-Tibrîsi'l-Mesbûk fî Tevarihi'l-Mülûk*, Muhammed Zinhem Muhammed Azb (thk.), Kahire, 1415/1995, s.32.

lakabıdır.[388] Daha on yaşındayken müslüman olmuş; insanlar Hz. Peygamber'in davetinden yüz çevirirken içtenlikle o, "Ey Allah'ın nebisi ben senin dininin veziri olacağım" diye kararlı bir tercih yaptığını herkese ilân etmiştir.[389] Taberî'den aktarıldığına göre Hz. Peygamber'in "Sizi Allah'ın dinine çağırmakla emrolunduğumda hanginiz bana "kardeşim, vâsîm ve halifem" olarak bu işte bana yardım ettiniz diyerek Hz. Ali'yi işaret edip işte "bu benim içinizdeki vâsîm ve halîfem" dediği rivayet olunmuştur.[390]

Muhammed İdris Nakşibendî Hz. Ali'ye ait olduğunu ileri sürdüğü çok önemli lakaplarından bahsetmiştir. Buna göre Hz. Ali'nin "Haydâr, Ya'sûbüddîn, el-Emîn, eş-Şerîf, el-Hâdî, el-Mühtedî, Necîbü't-tarafeyn, Kerrâr, Kerre mahallühü veche" gibi lakaplara sahip olduğunu haber vermiştir.[391]

Özellikle el-Emîn, el-Hâdî ve el-Mühtedî lakaplarının Abbasi halifeleri tarafından kullanılmış olmaları, bu lakaplara Şia tarafından yüklenen muhtemel mehdi çağrışımlarının Abbasiler tarafından da aynı maksatla kullanılmış olma ihtimallerini akla getirmektedir. Bütün bunlar bize Hâşimoğulları arasında Abbasoğulları ile Hz. Ali kanadı arasındaki rekabetin bir yansıması olduğunu göstermektedir. En azından Abbasilerin bu tür unvanlar almasında Hz. Ali ve çocukları arasında kimi zaman kullanılan mehdi çağrışımlı lakapların tesirinin olmadığını söylemek zordur. Fâruk Ömer'in *Bühûs fî't-Tarîhi'l-Abbâsî* adlı eserinde haber verdiğine göre "mehdî" lakabı Hz. Ali'nin, "el-İmâm" lakabının yanında "el-Hâdî el-Mehdî" olarak kullandığı önemli bir lakaptır.[392] Aynı eserinde müellif, "el-Hâdî" lakabın da Abbasilerle ortaya çıkmadığı, Hz. Ali'nin "el-Hâdî" veya "İmâmü'l-Hüdâ" olarak bu lakaplarla zikredildiğini haber vermiştir.[393] Çok ilginçtir Abbasilerde Muhammed el-Emin ile kardeşi Abdullah el-Me'mun'un saltanat mücadelesinde halife el-Me'mun Horasan'da İranlıların desteğini çekmek maksadıyla "imâmü'l-Hüdâ" lakabını siyasi olarak kullanmıştır.

---

[388] el-Cevzî, *Keşfü'n-Nikâb,* C.I, s.70.; bkz Ebu'l-Fetih Fahrüddîn Muhammed b.Muhammed b.Ahmed(ö:h 734), *Uyûnü'i-Eser fî Fünûni'l-Meğâzî ve'ş-Şemâili ve's-Seyr*, İbrahim Muhammed Ramazan (thk.), I-II, Beyrut, 1414/1993, C.I, s.263.

[389] Takkûş, *Tarihü'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, s.427.

[390] et-Taberî, *Tarihü'r-rüsül ve'l-mülûk*, C.II, s.321.

[391] Muhammed İdrîs Zâhirî Nakşîbendî, *Fethu'l-Kuvâ'l-Ğalib fî Sîreti Seyyidina Ali İbn Ebî Talib*, Haydarabad, basım yy, s.3.

[392] Ömer, *Bühûs fî't-Tarîhi'l-Abbâsî*, s.210.

[393] Ömer, *Bühûs fî't-Tarîhi'l-Abbâsî*, s.218.

Hz. Ali'nin lakaplarıyla ilgili olarak *Keşfü'l-Gümâ* 'da Hz. Ali'nin "Ya'sûbüddîn ve'l-Müslimîn, Mübîrü'ş-şirk ve'l-müşrikîn, el-Bevâr, el-Helâk, el-Mübîr, el-Mühlik, Kâtilü'n-nâkisîn, Mevlâ'l-Mü'minîn, Şebîhü Hârun, el-Mürtazâ, Seyfüllâhi'l-Meslûl, Kasîmü'l-Cenneti ve'n-Nâr, Sahibü'l-liva, Seyyidü'l-Arab, es-Sıddîkkü'l-Ekber, Zülkarneyn, el-Hâdî, el-Fârûk gibi lakaplar zikredilmiştir.[394]

Burada çok dikkat çekici lakaplar söz konusu edilmiştir. Daha önce yukarıda aktarıldığı gibi Hz. Ömer'e atfedilen Muaviye için söylediği iddia edilen "Seyyidü'l-Arab" lakabı, Hz. Ebû Bekir'e nispet edilen "es-Sıddîk" lakabı, Hz. Ömer'e nispet edilen "el-Farûk" lakabı ve önemli bir hükümdar sembolü olan hatta peygamber olduğu ileri sürülen "Zülkarneyn" lakabı vs.

Lakaplar tarafların siyasi düşüncelerini yansıtan önemli araçlardır. Siyasi arenada taraftarlar mesajlarını bu lakaplar üzerinden vermektedirler. Hz. Ali'ye nispet edilen bu lakapların ihtiva ettiği anlamlar hem siyasi bir iddia hem de yeri geldiğinde meydan okuma şeklinde algılanabilir. Aynı zamanda hilafet teorisinin Şiilerce dayandığı argümanlardır. Bu kadar çok şey ancak lakap gibi önemli bir siyasi argüman niteliği taşıyan bir kavram üzerinden verilebilir. Lakaplar bağlamında olayın bu yönü Hz. Ali ve taraftarları açısından bu şekilde bir anlam içerirken "Abbasileri nasıl etkilemiş olabilir?"şeklindeki bir soru akla gelebilir.

Görüldüğü üzere Abbasiler siyasi arenada Hz. Ali'nin çocukları ile rakip bir durumda iken Şiilerin lakaplara yükledikleri bu anlamlardan hiç etkilenmemiş olması düşünülebilir mi? Özellikle başlangıçta yalnızca hilafeti temsil noktasında Kureyşîlik argümanı birleştirici bir unsurken artık siyasette daha somut bağlayıcı argümanlar peşinde ve bir arayış içerisinde olunduğu çok net görülmektedir. Gittikçe hilafeti temsil etme kutsal hanedan anlayışı üzerine yoğunlaşmış bir hal almaktadır. Bu noktada Hz. Peygamber ile olan sıhriyetin taraftarları, birbirlerini siyasi açığa düşürmede yeterli olmayacağı anlaşılmış olmalı ki, "mehdi" kavramı üzerinden siyaset yapılmaya başlanmıştır. Lakaplarda bu kavramın yer almasının en önemli nedeni bizce budur.

Özellikle dönemsel açıdan erken sayılabilecek önemli tarihçilerden el-Kuleynî (ö:h 329/941) Hz. Peygamber'in "el-Münzîr", Hz. Ali'nin "el-Hâdî" lakabına sahip

[394] el-İrbilî, *Keşfü'l-Ğumâ*, C.I, s.139.

olduğunu haber vermiştir.[395] Bu iki lakap arasında bir üçüncü lakap daha zikredilir ki o da:"el-Vasıyyü" lakabıdır. Bu lakaba dayanarak "el-Münzir" olan Peygamberdir. Her devrin bizden bir "هاد" yani yol göstereni vardır ki onun görevi Hz. Peygamber'in getirdiğine (dine) çağırmak, o konuda insanlara rehberlik yapmaktır.[396] Ancak "Hâdî" olan Ali'den sonra bu işi yapacak olan Ali'nin vekilidir diyerek herkesin "Hâdî" olamıyacağını ancak Hz. Peygamber'in vekili olan Ali soyundan kişilerin bu işle vazifeli olduğuna işaret etmiştir.[397]

Öyle anlaşılıyor ki Şiilerin "el-Hâdî" lakabına yükledikleri bu anlam Abbasilerde özelde bu lakabı taşıyan halife "Hâdi-ile'l-Hak saltanatı:785-786) genelde tüm halifelerdir çünkü tüm halifeler Hz. Peygamber'e gelen dini uygulama ve hayata geçirme misyonunu siyasetlerinin merkezine aldıklarını ilan ederek bu görevi üstleniyorlardı. Diğer taraftan Hz. Hüseyin'e ait olduğu iddia edilen bir önemli lakap da "er-Râşid" unvanıdır.[398] Aynı unvanın Abbasilerde Râşid-Billâh (saltanatı:1135-1136)[399] senesinde kullanıldığı bilinmektedir. Kanaatimize göre hilafet teorisyeni bağlamında sünniler için Maverdî (ö:h 450/1058)[400] ne ise Şiiler için de aynı değerde sayılan önemli müelliflerden el-Kuleynî'nin Hz. Ali'ye ait bu lakaplar hakkındaki verdiği bilgileri konumuz bağlamında oldukça önemsiyoruz. En azından nesnel bakış açısını yakalama adına bunu gerekli görüyoruz çünkü kanaatimizce bilimin ideolojisi olmaz, ilkeleri olur. Kimlerin neleri niçin yaptıklarını tarihi verilerden yola çıkarak söylemek zorundayız. Bu konuda çalışmamıza katkıda bulunacak her eser ve müellif bizim için önemlidir.

2.9. Emeviler Dönemi Lakaplar

Harezmî (ö:h 387/997), Emeviler döneminde herhangi bir lakaptan söz edilemeyeceğini öne sürmesine rağmen Abdülmelik b. Mervân (saltanat:685-705)'ı "Ebû'z-zübâb"; Ömer b. Abilaziz (saltanat:717-720)'i "Eşeccü Beni Ümeyye"; Yezid b. Velîd (ö:h 126/744)'i "en-Nâkıs"; Mervan b. Muhammed (saltanat:744-750)'i "el-Hımâr" lakaplarıyla tanıtmıştır.[401]

---

[395] el-Kuleynî, *el-Kâfî*, C.VI, s.69.
[396] el-Kuleynî, *el-Kâfî*, C.VI, s.69.; bkz el-İrbilî, *Keşfü'l-Ğumâ*, C.I, s.135-141.
[397] el-Kuleynî, *el-Kâfî*, C.VI, s.69.
[398] el-İrbilî, *Keşfü'l-Ğumâ*, C.II, s.430-431.
[399] Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA,* İstanbul 2007, C.XXXIV, s.465-466.
[400] Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA,* Ankara 2003, C.XXVIII, s.180-186.
[401] el-Havarizmî, *Mefatihu'l-Ulûm*, s.126-127.

İbn Hazm (ö:456/1064) Emevi halifelerinden Abbasilerdekine benzer saltanat unvanlara sahip olanları saymıştır. Buna göre:"Muaviye b. Ebî Süfyân "en-Nâsır Lihakkıllâh", Yezid b. Muaviye "el-Müstansır", Muaviye b. Yezid "er-Râci' ilâllâh", Mervan b. Hakem "el-Mu'temer billâh" Abdülmelik b. Mervân "el-Mevsik li-emrillâh", el-Velid b. Abdilmelik "el-Müntakim li'llâh", Süleyman b. Abdilmelik "el-Mehdî-Billâh ve'd-Dâ'î-liemrillâh",[402] Ömer b. Abdilaziz "el-Ma'sûm-Billâh", Yezid b. Abdilmelik "el-Kâdir-bi Sun'ıllâh", Hişam b. Abdilmelik "el-Mansûr", el-Velid b. Yezid b. Abdilmelik "el-Muktefî-Billâh", Yezid b. el-Velid b. Abdilmelik "eş-Şakir lini'amillâh", İbrahim b. el-Velid b. Abdilmelik "el-Müteazziz Billâh", Mervân b. Muhammed b. Mervân "el-Kâim-Bihakkıllâh"[403] lakaplarına sahiptirler.

İbn Hazm'ın aktardığı bu lakaplarda çok ilginç iki konunun altını çizmek gerekir. Bir tanesi "el-Müstansır" unvanı ki İbn Hazm'ın verdiği bilgiye göre Emeviler'den Yezid b. Muaviye'in lakabıdır. Bu unvan, müellifin ölüm tarihi olan (h:456/1064) baz alındığında, Abbasilerde bu unvanla halife olan Müstansır-Billâh (h:623/1226) senesinde halife ilan edilmiştir.[404] Lakabın müellifin vefatından yaklaşık bir buçuk asır sonra Abbasilerde kullanıldığı görülmektedir.

İbn Hazm'ın verdiği bilgilerden yola çıkıldığında dikkat çeken ikinci duruma gelince:Bu durumda da yukarıda Emevilerin ilk halifesi Muaviye'ye ait olduğu rivayet edilen "en-Nâsır Lihakkıllâh" unvanı, Abbasilerde en-Nâsır Lidinillâh (saltanat:h 575/1180-1225) unvanından müellifin ölüm tarihi baz alındığında yaklaşık bir asır yirmi yıl öncesinde kullanılmıştır ancak unvanın tarihi seyrinde Endülüs ayağı ile ilgili bir geçmişi söz konusudur.[405] III. Abdurrahman'nın (M/929) senesinde Endülüs Emevî Devleti tarihinde ilk defa "halife" ve "emirü'l-mü'minîn" unvanı aldığı ve böylece Endülüs'de de bir hilafet kurulduğu bilinmektedir.[406]

İbn Hazm'dan yaklaşık yüz on yıl önce yaşamış olan el-Mes'ûdî (ö:345/956) *et-Tenbih ve'l-İşraf* adlı eserinde konuyla ilgili olarak Abbasilerde olduğu gibi Emevîlerde de saltanat unvanlarının varlığına işaret etmiştir. Bu konuyla ilgili delillerini iki rivayete dayandırmaktadır. Bir tanesi Muhammed b. Abdullah b.

---

[402] İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm*, C.II, s.48.; bkz İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.360.; bkz es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.90-91.
[403] İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm*, C.II, s.48.; bkz İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.360.; bkz es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.90-91.
[404] Yiğit, "Müstansır-Billâh"*DİA,* İstanbul 2006, C.XII, s.118.
[405] Angelika Hartmann, "Nâsır Lidînillâh", *DİA,* İstanbul 2006, C.XXXII, s.399-402.
[406] Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA,* İstanbul 1988, C.I, s.152-155

Muhammed el-Kuraşî'nin Mus'ab b. Abdullah babasından o da dedesinden ki ona da Abdülmelik b. Mervan'ın mevlası Sâbık'ın "Emirü'l-mü'minîn Abdülmelik'in kendisine Muaviye b. Ebî Süfyan'ın "Nâsır li-hakkıllâh; oğu Yezid'in "el-Mustansır ale'z-zeyğ, Muaviye b. Yezid'in "er-Râci' ilallâh", Mervan'ın "el-Mü'min billâh" unvanını aldıklarını duyduğunu aktarmıştır.[407]

İkinci rivayette ise Muhammed b. Abdullah, Ebû Mutrif'in babasından, ona da dedesinin aktardığını haber vermiş. Buna göre Abdülmelik "el-Mü'sir liemrillah", Velid b. Abdilmelik "el-Müntakım lillâh", Süleyman b. Abdilmelik minberde Hz. Ali'ye okunan lanete son vermesi üzerine "el-Mehdî", Süleyman b. Abdilmelik Ömer b. Abdilaziz'i veliahtlıktan azledince "Dâî ilellah", Ömer b. Abdilaziz de "el-Ma'sum billâh", Yezid b. Abdilmelik "el-Kâdir bi sun'îllâh", Hişam b. Abdilmelik "el-Mansûr"lakabını almışlardır.[408]

İbn Hazm'dan farklı olarak sayılan unvanlar arasında Mesleme b. Abdilmelik'in Konstantiniyye (İstanbul) Boğazı kıyısında "Kahr" adlı bir şehir kurması üzerine "Kâhir bi'avnillâh" unvanı ile anıldığını aktarmıştır.[409]

İbn Tağrîberdî Mes'ûdî ve İbn Hazm'dan farklı olarak Muaviye'nin"en-Nâsır-Lidinillâh"lakabından bahsetmiştir. Hatta birinci lakabı olarak bu lakap zikredilmiş.[410]

Aşağı yukarı aynı unvanlardan bahsedilmiş ancak Mes'udî'de Mervan b. Hakem el-Emevî'nin "el-Mü'min-billâh" geçerken[411] İbn Tağrîberdî "el-Mü'temin-Billâh"[412] olarak zikretmiştir. Mes'udî'de Abdülmelik b. Mervan'ın lakabı "el-Müessir Liemrillâh"[413] geçerken *Mevridü'l-Letâfe*'te "el-Muvaffak Liemrillah"[414] geçmektedir. Bu anlamda lakabın Abbasilerdeki kullanımı Mu'temid Alellah'ın hilafet naibi Ebû Ahmed Muhammed (Talha) (ö:278/891)'ın lakabıdır.[415] *Mevridü'l-Letâfe*'de farklı olarak el-Velid b. Yezid (saltanat:744-44) II. Velid'in "el-Fâsık" unvanına sahip olduğunu haber vermiştir.[416] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf* 'da

[407] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290.
[408] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290.; bkz.İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.360.
[409] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290.
[410] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.64.
[411] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290-291.
[412] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.75.
[413] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290-291.
[414] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.78.
[415] Özaydın, "Muvaffak el-Abbâsî", *DİA,* İstanbul 2016, C.EK-2, s.332-334.
[416] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.101.

İbrahim b. Velid (saltanat:744-44) "el-Müteazziz-Billâh"[417] olarak geçerken İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*'de bu unvanı "el-Mu'tez-Billâh"[418] olarak zikretmiştir. Aynı şekilde Emevi halifesi İbrahim b. Velid'e ait olduğu iddia edilen bu unvanın Abbasilerde ki kullanımı Mütevekkil Alellah'ın oğlu Ebû Abdullah Muhammed'e (saltanat:866-869) yılları arasında olmuştur.[419] Mervan b. Muhammed'in (II. Mervan, saltanat:744-750) "el-Kâim-bi-Hakkıllah" unvanı yanı sıra "el-Hımar" unvanına da sahip olduğu aktarılmıştır.[420]

Muaviye'nin H. 41/661 senesinde Hz. Hasan ile halifelik konusunda anlaştıkları yıla İslam tarihinde "Amü'l-cemaat" denilmiştir. İslam dünyası bölünmüşlükten sonra birlik oluşturması dolayısıyla bu ismi almıştı. Zehebi "Tek bir imâm üzerinde toplanıldı" ifadesini kullanmıştır.[421]

ez-Zehebî'nin bu ifadesinin anlamı Muaviye b. Ebî Süfyan "Emirü'l-mü'minîn" olarak o zamanki Müslümanların imamı unvanı ile birliğin tesis edildiği devlet başkanıydı. Zehebi, Emevi halifelerinden bahsederken yukarda belirtilen türlerden lakaplara girmemiştir.

Yeri geldiğinde Zehebi, Emevi lakaplarıyla ilgili olarak bilgiler sunmayı da ihmal etmemiştir. Mesleme b. Abdülmelik'in "el-Cerade"lakabıyla müsemma olduğunu aktarmıştır.[422] III. Yezid'in "Nâkıs" lakabıyla[423] ve Mervan b. Muhammed'i "el-Hımar"[424] lakabıyla tanıtmıştır ancak bu tür lakaplar Abbasi halifelerinin aldıkları resmî özel lakap sınıfına girmediği için konumuz dışında kalmaktadır fakat bazı genel lakapların farklı anlam yüklemeleriyle kullanıldığı gözükmektedir. Örneğin, "emir" lakabı Emeviler döneminde vali anlamından başka Yezid b. Muaviye zamanında Fas (Mağribü'l-Aksâ)'nın fethine el-Emîr Ukba b. Nafi gönderilmiştir şeklindeki rivayette "el-Emîr" lakabı ordu komutanı anlamında kullanılmıştır.[425]

---

[417] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290.; bkz Hüseyin b.Muhammed b.el-Hasan ed-Diyarbekrî (ö:990/1582), *Tarihü'l-Hamîs fi ahvâli enfüsin'nefîs*, I-II, Beyrut, basım yy, C.II, s.322.
[418] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.109.
[419] Ali Aktan, "Mu'tez-Billâh", *DİA,* İstanbul 2006, C.XXXI, s.390-391.
[420] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.109.; bkz el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s.290.
[421] ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C.I, s.37.
[422] ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C.I, s.110-111.
[423] ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C.I, s.114.
[424] ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C.I, s.115.
[425] Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü't-Tibri*, s.35.

Mes'ûdî'nin haber verdiğine göre Muaviye "Yeryüzü Allah'ındır. Ben de "Halîfetullâh" ım. Allah'ın mülkünden ne alırsam, o artık benimdir. O mülkten neyi bırakırsam o da bana caizdir. " dediği rivayet olunmuştur.[426] Muaviye'nin "Halifetullâh" unvanını toplumun kayıtsız şartsız itaatını sağlamak amacıyla kullandığı iddia edilmiştir ancak iddiaya göre Emeviler döneminde resmi belgelere bu unvan yansıtılmıştır.[427] Abdulkadir Dehduh, Abdülmelik b. Mervan'ın bastırdığı dirhemde "Bismilâhi Halifetullâhı Emirilmü'minîn" unvanına yer verdiğini iddia etmiştir.[428]

Emevilerde "Emirü'l-mü'minîn" unvanını alan ilk halife olarak Muaviye b. Ebi Süfyan görülmüştür.[429] Çok ilginçtir İbn Tağrîderdî, Mevirdü'l-Letâfe'sinde Emevi halifelerinin yarısını "Emiru'l-mü'minîn" resmi halife unvanıyla zikretmemiştir.

Emiru'l-mü'minîn olarak zikredilen halifeler; Muaviye b. Ebi Süfyan, Süleyman b. Abdilmelik, Ömer b. Abdilaziz, Yezid b. Abdilmelik, Hişam b. Abdilmelik, Yezid b. Velid, İbrahim b. Velid, Mervan b. Muhammed diğer yedi tanesinde bu unvan gözükmemektedir.[430] British Museum 1874 Emevi dönemi paralarında h. 129'a kadar olan tüm dönemlerin paralarından ne bir halife ismi ne de bir unvan gözükmemektedir.[431]

John Walker, *A Catalogue of the Arabs-Sassanian Coins'* inde h. 75 basılmış bir madeni paranın arka yüzünde "Emirü'l-mü'minîn" unvanına yer verildiğini ve paranın aynı yüzünde "خلفت الله" ifadesinin yer aldığından bahsetmiştir.[432] Bu parada geçtiği iddia edilen "Halifetullâh" terimi yukarıda Muaviye b. Ebî Süfyan'ın da ileri sürdüğü gibi Emeviler döneminde mülkiyeti ifade eden bir kavramdı. Ayrıca o dönemin halifesinin Abdülmelik b. Mervan olduğu açıktır çünkü Abdülmelik b. Mervan (saltanat:h. 65-86/685-705) arası halifelik yapmıştır.[433]

---

[426] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* C.III, s.40.; bkz et-Taberî, *Tarihü't-Taberî,* C.Vs.223.
[427] Avcı, "Hilâfet", *DİA,* İstanbul 1998, C.XVII, s.539-546.
[428] Dahduh, "I'lmü'l-Meskûkât", 9-10.
[429] İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe,* Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvız (thk.), I-VIII, Beyrut, 1415/1995, C.Vs.120.
[430] İbn Tağrîderdî, *Mevirdü'l-Letâfe,* C.I, s.64-114.
[431] Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Oriental Coins,* Fasciculus I Coins of the Amavi Khalifehs, Hertford:Printed by Stephen Austin and Sons, British Museum, 1874, s.1-38.
[432] John Walker, *A Catalogue of the Arabs-Sassanian Coins,* The British Museum, London, basım yy, With 40 Plates, s.25.; bkz *Katalog der Orientalischen Münzen Königliche Museen zu Berllin*, Berlin, 1898, s.12-13.
[433] Walker, *A Catalogue of The Arab-Byzantine and Post-Reform Umaiyad Coins,* London, 1956, xxxvii.; bkz Hakkı Dursun Yıldız, "Abülmelik b.Mervan", *DİA,* İstanbul 1988, CI, s.266-270.

Abdülmelik b. Mervan'ın bu dönemde Abdullah b. Zübeyr ile başı dertteydi. H. 692 yılında onu bertaraf etmiştir.[434] Muhtemelen Abdülmelik b. Mervan'ın bu tarihte bastırdığı parada "Halifetullâh" unvanını kullanmaya iten sebep buydu çünkü Abdullah b. Zübeyr, Abdülmelik'in babası hayatta iken kendisine halife olarak biat edilmiş ve Mervan Şam ve Mısır'a hakim iken o, Hicaz ve Irak'a hakim olmuştu. Babasından sonra Abdülmelik onunla ve kardeşi Mus'ab ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.[435]

Bütün bunlar bize o dönemde "Halifetullâh" kavramının dini bir anlam içermekten çok hilafetin o dönem ki meşru temsilcisinin adresini gösteren, Muaviye ile birlikte siyasi bir argüman haline gelmiş unvandan başka bir şey olmadığını gösteriyor.

Diğer taraftan "Halifetullâh" kavramının Dört Halife Dönemi'nde özellikle Hz. Ebû Bekir tarafından çok açık bir dil ile siyaset dışına itilmesi o dönemin dini atmosferinin bir yansımasıyla alakalıdır. Kavramın Hz. Osman döneminde özellikle kriz atmosferinde dile getirilmesine gelince, bu durum tamamen Hz. Osman'ın halife kavramına yüklediği sorumluluk bilinci kavramıyla açıklanabilir. Yoksa siyasi arenada yönetme işinin Emevilerin soyuna tevdi' edilmiş bir iş olduğunun ilahi tescili şeklinde anlaşılmaz.

Emeviler döneminde lakaplarla ilgili olarak kaynaklarda ilginç hususlara rastlamak da mümkündür. İbrahim Mecdî Fethî, *Tarihu'l-İslâm*'ında Abdurrahman b. Ebî Umeyre el-Müzenî'den aktarılan bir rivayete göre Hz. Peygamber'in Muaviye için "Allah'ım onu Hâdi ve Mehdî kıl…" diye dua ettiğini aktarmıştır.[436] Aktarılan bu haberde ilginç olan yönlerden birisi hadisteki şekliyle "Hâdi" lakabının Mehdi çağrışımlı bir lakap olduğuna telmih olmasıdır. Ayrıca Muaviye, Zehebî gibi tarihçiler tarafından "Emirü'l-mü'minîn" olarak adlandırılmasının yanı sıra adaleti zulmüne galip gelen kralların en iyilerinden görülerek "Melikü'l-İslâm" olarak da adlandırılmıştır.[437]

---

[434] Yıldız, "Abülmelik b.Mervan", *DİA*, I/266-270.
[435] İbn Tağrîderdî, *Mevirdü'l-Letâfe*, C.I, s.72.
[436] Mecdî Fethî es-Seyyid, *Tarihü'l-İslâm ve'l-Müslimîn fî asrı'l-Ümeviyyi*, Tanta, 1418/1998, s.31.; Bu hadisin Tirmizî (3931)'de sahih olduğu; Buhari'nin Tarih-i Kebir'inde "hasen-i garib" olduğu aktarılmıştır.bkz Mücteba Uğur, "Hasen", *DİA*, İstanbul 1997, C.XVI, s.375.
[437] es-Seyyid, *Tarihü'l-İslâm ve'l-Müslimîn*, s.43.; bkz ez-Zehebî, *Siyerü'l-A'lâm*, C.III, s.119.; bkz Saffet, *Cemheretü Resâli'l-Arab*, C.I, s.192.

İbnü'l-Cevzi, Hz. Ali'nin Irak'ta "Emirü'l-mü'minîn" olarak çağrıldığında Muaviye'nin Şam'da "el-Emîr" olarak çağrıldığını ancak Hz. Ali'nin katlinden sonra Muaviye'nin "Emirü'l-mü'minîn" olarak lakaplandığını haber vermiştir.[438] Bu durum bize, "emirü'l-mü'minîn" unvanının hilafetin meşru temsilciliği noktasında en temel kavram olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Emevi tarihinde halifelerden sadece Muaviye mehdi olarak görülmemiştir. Mehdi objesinin farklı versiyonları bu dönemde yaşanmıştır. Kimi zaman yakıştırmalara binaen bu kavramın halifelerden bazılarına kullanıldığı olmuş kimi zamanda da Emevi Devleti'nin inkırazı sonrası yeniden toparlanma ve varlık bulma mücadelesinde bu kavramın ruhuna uygun olarak siyasi arenada etkin kılınmaya çalışıldığı görülmüştür. Örneğin, Abdullah b. Yezid b. Muaviye H. 133 Halep'te isyan ettiğinde kendisini Emevi devletini yeniden kuracak olan Süfyanî olarak tanıtmıştır.[439]

Hicri birinci asrın sonlarında Emevi halifeleri içerisinde Süleyman b. Abdilmelik'e "Mehdi", Ferezdak'ın bir şiirinde kendisine yakıştırması ile şüyu' bulmuştur.[440] Kısaca bu unvanla anılan halifeler; Süleyman b. Abdilmelik, Ömer b. Abdilaziz, Velid b. Abdilmelik, Hişam b. Abdilmelik şeklindedir. Ayrıca bu hususlar anlatılırken "Hüdâtün ve Mehdiyyün, İmâmü'l-Hüdâ" lafızları kullanılmıştır.[441]

Emeviler döneminde "sultan" teriminin literal anlamına uygun ve bir bölgede nüfuz sahibi kimi aktörler için kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Hz. Ali'nin katlinden sonra Hz. Hasan, Kays b. Sa'dın öncülüğünde Iraklılar tarafından halife seçildi. (h. 40/661). Hz. Hasan Muaviye'ye halifeliği devretme konusunda anlaşınca Muaviye elinde güçlü bir orduya sahip olan Kays ile uzlaşma politikası izledi.[442] Bu süreci İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*'ında ayrıntılarıyla ele almıştır. Muaviye Kays b. Sa'd'a yazdığı mektupta Kays'ı Hz. Osman'ın katlinden sorumlu olduğunu belirterek onu tövbeye çağırmıştır. Mektupta, Hz. Ali'yi kastederek "Sahibin Osman'ı insanlara kışkırtarak katline neden oldu, yapabiliyorsan Osman'ın kanının hesabını sor biz de senin emrine tabii olalım. " diye yazmış[443] ve bu mektupta ayrıca Muaviye, Kays b.

[438] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 167.
[439] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbasilerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", *İstem, Yıl:2, sayı:3, 2004, s.219-231*, s.222.
[440] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbasilerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru",, s.222-223.
[441] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbasilerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru",, s.222-223.
[442] Abdülhalik Bakır, "Kays b.Sa'd", *DİA,* Ankara 2002, C.XXV, s.93.
[443] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 98.

Sa'd'ı "Sen Irak'ın sultanısın. " diyerek onu Osman'ın kanını dava etmeye çağırmıştır.[444]

Muhtemelen Muaviye, Hz. Ali'ye karşı kendi içinden nüfuz sahibi birinin kendisi ile aynı tezi savunan birinin çıkmasını, hilafetin el değiştirmesinde önemli bir argüman olarak kullanmayı amaçlıyordu. Burada "sultan" kavramı "el-Emir" lakabıyla temsil edilen otorite sahibi kişiye denk düşmektedir ancak sultan lakabı V/X. asırda siyasi karşılık bulduğu bir dönemden çok önce siyasi atmosferde karşılık bulmasını çok önemsediğimiz gibi önemli bir bulgu olarak da görüyoruz.

Emevilerde mehdi olarak adlandırılan birçok halifenin yanı sıra "Halifetullâh" unvanı ile çağrılanlar da vardı. Bunlar: "Muaviye b. Ebi Süfyan, Yezid b. Muaviye, Hişam b. Abilmelik, Yezid b. Velid". ve ayrıca I. Muaviye ve ve I. Velid "Emînullah" olarak da adlandırılmışlardır.[445]

Burada çok dikkat çekici olan Abbasi halifelerinin de kullandığı "Halifetullâh" lakabı ve "Emin" lakabının ilk nüvesinin Emeviler döneminde kullanımda olduğudur. Emeviler, hilafetlerini Allah'ın koruması ve peygamberin himayesi ile kazanılmış bir kutsal kurum olarak görmüşler.[446]

Ayrıca halifelerine itaatı Allah ve resulüne itaatle özdeşleştirmişlerdir. Kendilerine isyanı doğrudan Allah ve resulüne isyan şeklinde düşünmüşlerdir. Hatta onlara göre halifeler, Müslümanların zaptedilmez kaleleri ve sığınaklarıdır.[447] Bu anlayışın Abbasilerde ki versiyonu "Zıllullah" lakabı üzerinden devam edecektir.[448]

Emeviler, "Kâim" sıfatının "Mehdi" kavramı ile olan ilişkisinin farkındaydılar ve bu yüzden ona ayrı bir önem vermişlerdir. Bu yüzden Mervan, Humeyme'de İmâm İbrahim'in değil Kaim sıfatına sahip Ebû 'l-Abbas'ın yakalanmasını istemiştir.[449] Bu konuda ed-Dûrî, Taberî'den İmam İbrahim'in kardeşinin, "Kâim" olduğunu biliyordu rivayetini aktarmıştır. Ayrıca Mes'ûdî'den İbrahim'in Ebû 'l-Abbas'a devlet kurması için vasiyet etmesini, kardeşi İbrahim'in Ebû 'l-Abbas'a "Kâim " isminin verildiğini bilmesine dayandırdığı iddasında bulunmuştur.[450] Buradan hareketle Abbasiler dönemi özellikle birinci dönemin ilk halifelerinin

[444] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 98.
[445] Omer, *Bühûs fi-Tarihi'l-Abbâsî*, s.227-228.
[446] Omer, *Bühûs fit-Tarihi'l-Abbâsî*, s.226-227.
[447] Omer, *Bühûs fit-Tarihi'l-Abbâsî*, s.226-227.
[448] Omer, *Bühûs fit-Tarihi'l-Abbâsî*, s.226-227.
[449] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbasilerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", s.225.
[450] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbasilerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru",, s.225.

aldıkları mehdi çağrışımlı lakapların birdenbire ortaya çıkmadığını, beli süreçlerle vücut bulduğunu söyleyebiliriz.

Diğer taraftan Emeviler döneminde lakaplar konusunda çok az şeyler söylenebilir zira olay Abbasiler döneminde neşvünema bulmuştur şeklindeki düşüncelerin doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Aksine belki bu unvanların olgunlaşma sürecine ulaştıkları ve resmiyet kazandıklarını söylemek daha doğrudur.

2.10. Lakapların Dayandığı Tarihsel Arka Plan

Eski Arap İsimlerin Unsurları, çalışmamızla ilgili genel bir adlandırma ancak Yılmaz Öztuna'ın *İslam Devletleri* adlı çalışmasıdan alınma bir alıntıdır.[451] Arap isimleri genel olarak isim, neseb(patronymic), nisbe (attribution), künye (appelation), lakab (descriptive epithet), hitap (honorific name) olmak üzere kısımlara ayrılır.[452] Biz çalışmamızda sadece kadim Arap isimlerin unsurlarından tezimizle alakalı olan isim (alem), künye ve lakap olan bu üç kısmına teksif olacağız. Kalan iki kısmı isim kültür tarihi bağlamında konumuz dışı olduğu için hakkında malumat sunmayacağız.

Görüldüğü üzere bunlardan her biri Arap kültüründe nihayetinde bir isim olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Ahmed bir şahsın adı için konulmuş özel (alem) bir isim iken; Ebû Bekir künye formatında yine bir şahsa delâlet etmesi açısından bu kültürde bir isim sayılmıştır. Bu konu Arap kültürünün en tipik ayırt edici yönlerinden birini oluşturur. Diğer taraftan isimlerin bu kompleks görünen yönlerinin ayırt edici sembolleri vardır. Örneğin İbn ile terkip edilen isimler neseb; herhangi bir ismin sonuna Arap harflerinden "ي/yâ" harfi getirilerek ve sonu "î" şeklinde onunan isime nisbet isim; ابو/ebû" ile başlayan isimlere künye isim olarak adlandırılması gibi.[453]

Hitap veya isim bağlantılı şeref lakaba gelince, içinde "الدين/ed-dîn" lafzının yer aldığı lakaplardır.[454] Aslında konuya çok basit bir noktadan bakınca olayın basit bir kültür yansıması olmadığı anlaşılacaktır. Arapların isim külütüründen hareketle o toplumun toplumsal katmanlarını görmek mümkündür.

---

[451] Öztuna, *İslam Devletleri*, Ankara, 1989, C.I, s.167.
[452] Öztuna, *İslam Devletleri*, Ankara, 1989, C.I, s.167.
[453] Beeston, "Arabic Nomenclature:A Summary Guide for Beginners",, s.3-8; bkz Marie France Plasserd (ed.), *Names of Persons:*National Usages for Entry in Catalogues, München-London-Paris, 1994, s.4.
[454] Mahmûd Shenîtî, "Entry of Arabic Names", *LBA/Sem.8/2*, p.1-5.

Ayrıca bu isim türlerinden yola çıkarak onların hayat felsefelerinin kaynaklandığı noktaları tespit etmek mümkündür. Örneğin künye yaparken kullanılan "ebû" lafzının izafe edildiği şahıs o kişinin en büyük erkek evlâdıdır. Buradan hareketle isimlendirmede erkek çocuklarına onların verdiği değerin aslında bütün normal değerlerin çok ötesine taşındığının bir işaretidir. Toplumdaki erkek hegemonyanın içselleştirilmiş kültürel kodları olarak görülebilir.

Nisbet "yâ" 'sı denilen formatta yapılan isimler örneğinden yola çıkıncada bu durumun o toplumdaki aidiyet duygusunun sembolik ifadeleri olarak görülebilir. Bireyin ait olduğu toplumun bir parçası sayıldığı, kimliğinin o toplum üzerinden itibar gördüğü, bağımsız birey olarak görülmesinin mümkün olmadığı bir durumun verilen bu isim formatına yansıdığının en büyük kanıtıdır.

Dönemlerin değişmesi kültürel kodların tamamen silindiğini göstermez. Aynı durumun çok daha sonraki dönemlerde de bir şekilde devam ettiğini görmek mümkündür. Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Musevilerin oluşturduğu toplumsal katmanda kendilerini tanımlarken "millet-i hakime" şeklinde bir tanımlama yoluna gitmişlerdir.[455]

Muhtemelen bu durum kültürün kendi doğal sürecinin ötesinde öğretiler temelinde aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Eski Arap isimlerinin unsurları son tahlilde birer isim olarak bu kültürde karşılık bulur. Muhtemelen Arap kültürünün diğer kültürlerden farklı olan bu yönlerin önemine dikkat çekmek amacıyla ve çalışmamızın hem İslam kültür tarihi hem de İslam tarihi okumalarına katkı yapacağına inancımız tamdır.

2.10.1. İsim

TDK, ismi "bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, bildirmeye yarayan söz" olarak tanımlamıştır.[456] Aslında isim verme bütün kültürlerin ortak ögesidir. Bu anlamda ortak bir insanlık eylemidir denilebilir. Ağırman, insan ve insan dışında yer alan her türlü canlı ve cansız varlıklara ad verme işleminin insan kültürünün bir parçası olduğunu ileri sürmüştür.[457]

---

[455] Lewis, *Ortadoğu*, Selen Y.Kölay (çvr.), s.402.
[456] TDK, *Tükrçe Sözlük*, (haz.Hasan Eren, Nevzat Günaydın, İsmail Parlatır ve diğerleri), I-II, Ankara, 1988, s.12.
[457] Cemal Ağırman, "Ad Koyma ve Hz.Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, sayı:2, s.123.

Kalkaşendî, nahivcilerin ismi bir varlığa işaret eden, onu gösteren şey olarak tanımlamalarının yanı sıra onu künye ve lakap türlerinden birine girmemesini şart koştuklarını haber vermiştir.[458] Muhtemelen bu şekildeki bir ayrım ismin alem bir nitelik taşımasından dolayıdır. İsim, bu anlamda ismin diğer türleri arasında özel yere sahiptir.

İbn Manzur ise ismi, "birini diğerinden ayırt etmede cevher veya araz için kullanılan bir lafız" olarak tanımlamıştır.[459] Ayrıca ismin, pratikte en temel işlevinin varlığın tanınması için ona verildiği şeklinde ifade edilmiştir.[460]

Sözlük anlamı olarak isim, "alâmet, şan, şeref, yüce mevki ve mertebe" olarak tanımlanmıştır ki son tahlilde lakaplar, künye, nispe, nesep kavramları Arap gramerinde ismin alt bölümleri olarak mütaala edilir.[461] Kur'an'da Al-i İmran/39 "Zekeriyya mabette namaz kılarken melekler ona: "Allah sana, Allah'tan bir kelimeyi doğrulayıcı, efendi, nefsine hâkim ve iyilerden bir peygamber olarak Yahya'ı müjdeler. " diye ünlediler ayetinde geçen Yahya ismi "şan, şeref ve yüce mevki" olarak tanımlanan ismin sözlük anlamlarına işaret etmektedir.[462] Yine Rahman isminin yalnızca Allah için kullanılması "isim"in mertebesine işaret etmektedir.[463]

Terim anlamına gelince Yeğin, ismi "bilinen veya bilinmeyen, hissedilen veya hissedilmeyen herhangi bir şeyi birbirinden ayırmak, tanımak veya zihne getirmek için kullanılan söz veya lafız" olarak tanımlamıştır.[464] Ergin'e göre ise isim: "canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları, tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir" diye tanımlamıştır.[465]

Varlıkları ve mefhumları tek tek karşılayan isimlere "has/özel"; cins cins karşılayan isimlere "ortak/cins isim" adı verilir.[466] Varlıkları birbirinden ayırmak veya o varlığı tanımak yalnızca isimlerle olmaz. Bunun yanı sıra her ne kadar farklı

---

[458] Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, C.V, s.423.; bkz Şeyh Osman Hüsnî, "el-Esmâ ve't-Tesmiye (Cüz'ü'l-Evvel) Mecelletü'l-Mecme'ı'l-Fıkhî'l-İslâmî, yıl:5, sayı:7, (Mekketü'l-Mükerreme tarih yok), s.315.
[459] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, C.XIV, s.401. bkz İlhan Kutluer, "Cevher", *DİA,* İstanbul, 1993, C.VII, s.450-455.; Araz için bkz Yusuf Şevki Yavuz, "Araz", *TDVİ,* İstanbul, 1991, C.III, s.337-342.
[460] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, C.XIV, s.401.
[461] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, C.XIV, s.401-403.
[462] Kur'an, Âl-i İmran:3/39.
[463] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, C.XIV, s.403.
[464] Abdullah Yeğin, *Yeni Lügat*, İstanbul 1997, s.287-288.
[465] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul; Bayrak Basım, 2009, s.218.
[466] Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s.218; bkz Bilgegil Kaya, *Türkçe Dil Bilgisi*, İstanbul, 1982, s.169.

anlamlarla ifade edilse de aynı amaç için kullanılan künye ve lakaplar söz konusudur.[467]

Arapların İslam öncesi aldıkları birçok hayvan isimleri de vardı. "Kelb, Esed, Sa'leb, Nimr"gibi hatta kuş, bitki, cansız varlıklardan özellikler göksel varlık isimleri "Bedir, Hilâl, Şihâb" vs.[468]

"Esmâ-i Hüsnâ" içerisinde bulunan bazı isimler de halifeler tarafından saltanat unvanı olarak kullanılmıştır. Kullanılan bu isimler "el-Melik" ismi, el-Kâdir, ez-Zâhir, el-Muktedir, el-Hâdî, er-Reşîd" olarak tespit edilmiştir.[469] Bu isimlerden "el-Melik" ismi sultan unvanı, diğerlerinin hepsi halife unvanı olarak kullanılmıştır. Sadece "ez-Zâhir"(saltanat:1021-1036) ismi Fâtımî halifesi tarafından kullanılmıştır.[470] Esmâ-i Hüsna'dan el-Kahhâr ismi, kahr kelimesinin çoğuludur. "yenilmeyen, yegane kudret ve tasarruf sahibi" demektir.[471] Bu ismin Abbasilerden (929, 932-934) yılları arasında halifelik yapmış Ebû Mansur Muhammed el-Kâhir-Billâh'a verilen unvana mülhem olma ihtimali söz konusudur.[472]

Esma-i hüsna'dan sadece mahlukat özellikle de insan kastedilip Allah kastedilmediği "Reşîd, Kerim, Aziz, Hakem, Mecid ve Hâdi" gibi ortak isimlerin konmasının caiz olduğu da rivayet olunmuştur.[473] Ancak, "er-Rahman, el-Kuddûs, el-Hâlık, er-Rezzâk, Mâlikü'l-Mülk, el-Müteâlî, el-Mütekebbir, el-Evvel, el-Âhir, el-Bâtın, Allemü'l-Ğuyûb" gibi sadecece Allah'a özgü isimlerin kimseye verilemeyeceği "Melikü'l-Emlak ve Şahinşah" gibi esmâ-i hüsnadan olmayan isimlerin verilebileceği aktarılmıştır.[474]

Şeyh Hüsni, Allah'ın kimi isimlerine izafetle getirilen kimi isimlerin formatlarına tenkitte bulunmuştur. Onun tenkitine tabii tuttuğu bu isimler Abbasiler döneminde önemli şahsiyetlere unvan olarak verilmiştir. Bu isimlerden birisi de "Celaleddîn" ismidir. Ona göre din bizatihi yüceliğini Allah'tan almıştır ve bu yüzden yücedir. Bir insanın onu yüceltmesine dinin ihtiyacı yoktur. Yani din,

---

[467] Ağırman, "Ad Koyma ve Hz.Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu", s.125.
[468] el-Hitti, *Kâmusü'l-Arabiyye,* s.5-10.
[469] el-Hitti, *Kâmusü'l-Arabiyye,* s.13-16.
[470] Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", *DİA,* İstanbul, 2013, C.XLIV, s.88-89.
[471] Bekir Topaloğlu, "Kahhâr", *DİA,* İstanbul, 2001, C.XXIV, s.169-170.
[472] Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh", *DİA,* İstanbul 2001, XXIV, s.172-173.
[473]Hüsnî, "el-Esmâve't-Tesmiye(Cüzü's-Sânî), Mecelletü'l-Mecme'ı'l-Fıkhî'l-İslâmî, yıl:6, sayı:8, Mekketü'l-Mükerreme, 1415/1995 1.baskı; 1425/2004, 4.baskı, s.308
[474] Hüsnî, "el-Esmâ ve't-Tesmiye (Cüzü's-Sânî)", s.308

Allah'tan gayrisi tarafında yüceltilmez aksine iman ve dini doğru uygulayarak insan önemli bir değer kazanır yorumunda bulunmuştur.[475]

Şeyh Hüsnî'nin aynı kritiğe tabii tuttuğu isimler: "Nizâmeddîn, Muslihuddîn, Muînüddîn, Şerefüddîn, Cemâlüddîn, Alâuddîn, Bürhanüddîn, İzzüddîn" mürekkep isimler ki bu isimler sonradan mürekkep lakap sınıfına dahil olmuşlardır.[476]

Bizim burada amacımız konunun dini açıdan ele alınması değildir. Sadece araştırma konumuz olan lakaplar üzerine yapılan birçok kritiğin dini versiyonunu dile getirmek istedik.

2.10.2. Künye

Künye (كنية), kinye (كنية) kelimesinin çoğulu كني (künen)dir. "kenâ/(كني), yeknî (يكني) fiilinin mastarı künye ve kinye, كناية (kinaye) ile aynı kökten gelir. Birisine künye vermeyi kastedince (كني, يكني), (kennâ, yükennî), (اكني يكني yüknî, eknâ) fiilleri kullanılır. Buna göre (كني kenâ) fiilinin tef'îl ve if'âl kalıpları ile yapılır.[477] Ancak künye (اب/eb) ve ((ام/ümm) gibi kelimelerin kendisinden sonraki isme muzâf olması ile (Ebû'l-Kâsım ve Ümmü Gülsüm) örneğinde olduğu bir bileşik ve özel bir simdir.[478]

el-Haccâc b. Müslim (ابن/ibn) ve (بنت/bint) kelimelerinin sonraki isimlere muzaf kılınması şeklinde de yapılacağı hatta en doğrusunun bu form olduğunu ileri sürmüştür.[479] Aynı şekilde el-Haccac b. Müslüm usul alimlerine dayanarak, "eb" veya "ümm" kelimelerini kullanarak künye yapıldığını ve bizzat kendisiyle değil bu kelimeler ile oluşturulan isimlerle kastedilen bir isim olduğunu ileri sürmüştür. Bu şekilde de künyenin isim yerine kullanıldığını haber vermiştir.[480]

Birçok amaçla Araplar künye verirler. İbn Manzur'a göre kişiye üç maksattan dolayı künye verilir. Ya kişinin çirkin yönünü anlatmak ya da bunun zıttı olarak kişiye saygı ve büyük ta'zim ve en son olarak da verilen bu künye kişinin gerçek ismi yerine kullanılır.[481]

---

[475] Hüsnî, "el-Esmâ ve't-Tesmiye (Cüzü's-Sânî)", s.283-291.
[476] Hüsnî, "el-Esmâ ve't-Tesmiye (Cüzü's-Sânî)", s.283-291.
[477] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab,* C.XV, s.233.
[478] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* V, 430.; bkz Kennedy, *The Prophet and Age of the Caliphates,* xiii
[479] el-Haccâc, *el-Künâ ve'l-Esmâ,* C.I, s.9.
[480] el-Haccâc, *el-Künâ ve'l-Esmâ,* C.I, s.9-10.
[481] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab,* C.XV, s.233; bkz el-Haccâc, *el-Künâ ve'l-Esmâ,* C.I, s.10.

Diğer taraftan kimi kişilerin birden fazla künyeleri vardı. Hz. Peygamber'in "Ebû'l-Kâsım" ve "Ebû'l-İbrahim"şeklinde iki künyesi vardı.[482] Hz. Osman'ın ise "Ebû Amr, Ebû Leyla ve Ebû Abdullah" olmak üzere üç künyeye sahip olduğu haber verilmiştir.[483] Aynı uygulama Abbasi halifelerinin aldıkları künyelere de yansımış, kimi halifelerin birden fazla künye kullandıkları görülmüştür.

Arap kültüründe "ebû" lafzıyla yapılan kimi künyelerin formatlarının dışında bir takım anlam yüklemelerine tabi olduğu görülür. Gelenekte genel teâmül kişinin büyük erkek çocuğu üzerinden künye alması şeklindedir ancak herkesin bildiği bir künye üzerinden bu durumu açıklamak istersek Hz. Ebû Bekir'e "Ebû Bekir" künyesi Zemahşerî'den aktarılan bir rivayete göre ona, övgüye layık bütün hususiyetleri yapmada herkesten önce davranmış olmasından dolayı bu künye verilmiştir.[484]

Bütün bunlar bize künyenin bu gelenekte tıpkı lakaplarda olduğu gibi bir mesaj iletme aracı olduğunu, onlar üzerinden hedef kitleye mesaj verildiğini göstermektedir. Ebû Cehil örneğinde olduğu gibi. Kültürün dayandığı dinamikler bilinmeden o kültür sahiplerinin dünyalarına girip onları anlamak mümkün değildir.

Araplar insanlara, hatta içinde bulundukları durumlara "eb" kelimesiyle künye vermişlerdir. Buna göre "ahmak bir kişiye "Ebû Zevtarî", acıklı bir hal için "Ebû Amra", faydasız kullanım dışı şeyler için "Ebû Hâcibinnâr", Mekke'deki bir dağa "Ebû Kubays" kavramını vermişlerdir.[485] Önemli erken dönem mülelliflerinden Ebû Sa'd en –Nisâbûrî el-Harkûşî (ö:h 406) *Şerefü'l-Mustafa* adlı eserinde kimi zaman muhataba ta'zımden dolayı isminin kinaye yollu olarak kullanılır. Yani kişinin statüsü, ismiyle hitap olmaya mani olma durumu söz konusu ise. Örneğin Melik ise "Eyyühe'l-melik"; halife ise "Eyyühe'l-halîfe" şeklinde hitap olunur.[486]

Önemli bir dinler tarihçisi olan Annemarie Schimmel Kur'an'da geçen künye ve isimlerin kullanım amaçları konusundaki ayrıma dikkat çekmiştir. Müfessirlerin

---

[482] Ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-Esmâ,* C.I, s.8.; bkz İbn Mende, *Fethu'l-Bâb,* s.18; bkz İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ,* III/6; bkz İbn Melakkın, *Ğayetü's-Sül,* 286.

[483] Fadime Kavak, " Arap Kültüründe Künyeleme Gelenği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2013, cilt:XXII, sayı:2, s.115; el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe,* C.I, s.18

[484] Ebû'l-Ferec Nureddin Ali b.İbrahim b.Ahmed el-Halebî (ö:h 1044), *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Me'mûn),* I-III, Beyrut, 1427, C.I, s.390

[485] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.XIV, s.13; e, b, y mad.)

[486] Ebu Sa'd Abdülmelik b.Muhammed b.İbrahim el-Harkûşi en-Nisâbûrî, *Şerefü'l-Mustafa,* I-VI, Dâru'l-Beşeriyye'l-İslâmî (nşr), 1424/2003, C.4, s.97.

kanaatlarının: "Allah sevdiği kulları söz konusu olunca "Ey Yahya, ey Davud" vs. diye isimleri ile seslenir; düşmanlarından bahsederken de onları künyeleri üzerinde tanıtır. " şeklinde haber vermiştir.[487] Bu örneklerde dikkat çeken husus makam sahibi kişinin resmî unvanının kinaye yollu isminin yerine kullanılmasına işaret söz konusudur. Genel olarak uygulama bu durumda kinaye formatında tazim ifade etme şeklindeyken ismin kinaye yoluyla makamı üzerinden tazim ifadesi söz konusu edilir.

el-Askerî'nin el-Evâil'inden yola çıkrak Arap geleneklerine göre bir melik'in(kral) huzuruna birisi girecekse o kişinin bir künyesinin olması ve hükümdarın da bu kişiye künyesiyle seslenmesi gerektiği şeklindeki sonucuna varmak mümkündür.[488]

Öyle anlaşılıyor ki hitap etme nezaketi şahıslarda eğer makam sahibi kişi melik(kral), halife vs. ise tazım, makam sahibinin resmi lakabı üzerinden yok o makama çıkan kişi başkası ise saygınlığının itibar görmesi ve o makama ulaşması bir künyeye sahip olmasını gerektiriyordu. el-Askeri bu konudaki örneğini Emeviler dönemindeki uygulamalara dayandırmıştır.[489]

Teâmüller öncekilerin hitapta büyük saygı ifade etmek için ve bunun yanı sıra muhatabın halife ve hükümdar gibi makamlarının yüceliğine işaret etmede "künye" kullanılıyordu. "Ebû Fülanin fülân" bu formattaki bir kullanım tarzıydı.[490] Bu yüzden ismi künye formatında olanlara ta'zım için ikinci bir künye kullanıldığı da olmaktaydı. Örneğin, Ebû Bekir için "Ebû'l-Menâkıb" bu amaçla kullanılan bir künyeydi. Sonraları tazim için künye yerini lakaplara bırakmıştır ancak halife ve sultanlar için künyenin bu amaçla kullanımı devam etmiştir.[491]

Tarihi süreç içerisinde birçok aşamadan geçseler de künye ve lakabın farklı amaçlar için kullanıldığını söylemek mümkündür. Buna göre künye daha ziyade açıklama yapmak, lakap ise yüceltme veya küçümsemek için kullanılıyordu.[492] Araplarda künye ve ismin bir arada kullanılması durumunda künye ve isim arasında bir sıralama söz konusu değildir. Künye isimden sonra gelebileceği gibi ismin

[487] Annemarie Schımmel, *İslamic Names,* Edinburgh University Press, 1997, s.5.
[488] el-Askerî, *el-Evâi,* s.243.
[489] el-Askerî, *el-Evâi,* s.243.
[490] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V, 431.; bkz Shenîtî, "Entry of Arabic Names", s.3-5.
[491] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V, 431.
[492] Kavak, " Arap Kültüründe Künyeleme Gelenği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları", s.116

önünde de gelebilir. Ebû'l-Hasan (künye), Ali (isim), Battal(lakap) denildiği gibi Ali Ebûl Hasan Battal da denebilir.[493]

Emeviler döneminde Arap gelenekleriyle daha sıkı münasebetler temelinde olsa gerek künyeler tıpkı bir lakap misyonuna sahiptiler. Birinin bir vasfı lakap üzerinden değil künye üzerinden veriliyordu. Örneğin, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan (saltanat:685-705) ağız kokusu dolayısıyla "Ebû'zzîbân" künyesine sahipti.[494] Künyelerin resmi belgelerde yer almasına gelince bu durum Abbasiler döneminde belgelerde genel halife ünvanı "Abdullah" ile "Emîrü'l-mü'minîn" unvanı arasında "min Abdillah ve veliyyihi Ebî Fülânin Fülanin Emirü'l-mü'minin"şeklinde tanzim ediliyorlardı.[495]

Diğer taraftan eğer kişinin erkek veya kız çocuğu yok ise bu durumda kendisine en yakın kişi üzerinden künye alma durumu hasıl olmaktaydı. Hz. Aişe'nin künyesi "Ümmü Abdillâh"'tır. Oysa Abdullah b. Zübeyr Hz. Aişe'nin kız kardeşi Esmâ'nın oğludur.[496] Bunun yanısıra "ذو ve ذات" kelimeleri ile de künye yapılmaktaydı. Hz. Yunus'a "Zünnûn"; Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'ya "Zâtün'nitâkayn" denilmekteydi ki bu yapıların ayrıca künye oldukları üzerine de müellif eserinde vurgu yapmıştır.[497]

Kanatimiz format olarak bu yapılar künye olsa da lakap olarak kullanılmıştır. Bu tür künyelerin lakap yerinde kullanılma geleneğinin Araplarda çok öncelerinde dayandığını söylemek de mümkündür. el-Ebrehe ilk defa Yemen'de bayrak dikme geleneğini başlatan kraldır. Yol ve çeşme başlarına kilometre taşı dikme geleneğini de başlatmasından dolayı kendisi "Zülmenâr" olarak lakaplandırılmıştır.[498] Burada kullanılan "zü" lakap olarak Arap kültüründeki "Ebû " lafzı ile bir şeyin mucidi anlamındaki künye kullanımına karşılık gelmektedir.

Künye verilen yerlerden birisi de savaşlarda mübareze için meydana çıkan muharibin "Ene Ebû Fülân" diye kendini takdim ederken de kullanıldığı görülürdü.[499] Araplarda bir kişinin çocuğu olmasa da künye alabilmekteydi. Örneğin

[493] Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfî,* C.1, s.316
[494] el-Askerî, *el-Evâil,* s.252
[495] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V, 436
[496] İbnü'l-Esîr, *el-Murassâ,* s.37
[497] İbnü'l-Esîr, *el-Murassâ,* s.38
[498] el-Esama'î, *Tarihü'l-Arab,* s.28
[499] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XV, 233 k, n, y mad.

Ebû Hureyre (r. a) bu kişilerden birisiydi.[500] Çünkü daha bir çocuğa sahip olmadan önce künyelenmşti. Bu kültürde künye almanın zorunluluk doğurduğu yerlerden bir tanesi de o toplumda insanlar arasında bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasının başkalarının inisiyatifine bırakılmadan kendilerinin halletmesi gerektiği durumları yaşıyor olmalarından kaynaklanıyordu. İbnü'l-Cevzînin aktardığı bir rivayete göre Hz. Ömer: "Çocuklarınızın kötü lakaplarla anılmasından önce onlara künye vermede acele ediniz. " şeklinde buyurduğunu aktarmıştır.[501]

Aynı eserde Dârakutnî'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber:"Lakapların çocuklarınıza galip gelmesinden öce onlara künye ayarlayınız. " şeklinde başka bir rivayetten söz edilmektedir.[502] Öyle anlaşılıyor ki Arap geleneklerinde çocuklara künye vermek çocuğun o toplumdaki aidiyet duygusuyla korunma altına alınması ve kötü lakaplarla çağrılmasının önünde bir engel teşkil etmesi gibi olumlu bir işlevi vardı.

Zira bu toplumda künye verme geleneği kişinin babasına nispetle yapılmaktaydı. Yani sosyal statünün kişinin bireysel kimliği ve istidatları baz alınarak belirlenmediği o dönem Arap toplumunda, künyenin kişiyi babaya nisbet ederek babayı da ait olduğu kabileye nisbet ederek yapılması göz önüne alındığında aslında nedenli bir arka plana sahip bir gelenek olduğunu görebiliriz. Çalışmamızın en temel kısımlarını oluşturan künyelerle ilgili çok daha ayrıntı söz konusu ancak çalışmamızla doğrudan bağlantısı olmayan hususları kapsam dışı tuttuk.

Kültürün daha sonraki dönemlerde özellikle Arap hususiyetlerine sıkı bağlılıklarıyla bilinen Emeviler döneminde de devam ettiğini ve halifeyle muhatap olunma koşullarından birinin bir künyeye sahip olması gibi uygulamalara dikkat çektik. Diğer taraftan künyenin bu toplumda önemli işlevlere sahip olduğu ve kültürün ayrılmaz bir parçası olmasına dikkat çektik. Bunun yanı sıra künyenin de aslında gramar açısından bir isim sayıldığını ve bu yüzden kimi zaman bir isim gibi işlev gördüğünü dile getirdikten sonra isimin diğer kısımlarına devam ediyoruz.

[500] el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, I, 19.
[501] İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'n-Nikâb*, I, 61.
[502] İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'n-Nikâb*, I, 61.

2.10.3. Lakap

Lakap lügat olarak varlıklara doğrudan isim olarak verilmeyen isimdir ve çoğulu *elkâb* olan bu kelime *lakkabe ve telakkabe* fiilleriye kullanılır.[503] Asıl isimden sonra birisini tarif etmek, yüceltmek veya küçültmek amacıyla getirilen isme lakap denir.[504] Lakap; isim, künye ve lakap olarak üçe ayrılan alem isimlerin bir kısmını oluşturur. Lakap verildiği kişiyi ya övme ya da yermeye matuftur yoksa alem olarak yani bir şahsın özel bir ismi olarak kullanılmazlar.[505]

Lakap genellikle birinin isminin dışında kötü vasıflarla çağrıldığı ismi şeklinde tanımlanmıştır.[506] Lakabın yergi (nebez) veya övgü (na't, sıfat, vasıf) anlamlarından yola çıkarak "övgü veya yergi ifade eden isim ve sıfat manasında kullanılıdığı öne sürülür.[507] Kalkaşendi ise lakabın birini sövmek veya ona iftira atmak gayesinin dışında, onu gizlenmesinin açığa vurulmasından daha sevimli bulduğu ayıpları ile anmak anlamına gelen "nebez"'e karşılık geldğini haber vermiştir.[508]

Bu alanda çalışmalarıyla ünlü müellif Hasan el-Bâşâ lakabı, kişinin ifşa edilmesini istemediği, gizli tuttuğu bir takım kusurlarıyla anılması şeklinde tanımlamıştır.[509] Kalkaşendi lakapda hem övme (medih) hem de yerme (zem) anlamının bulunduğuna işaret etmektedir. Navihcilerden destek alarak "emirü'l-mü'minîn" ve "Zeynelabidin" denildiğinde övgüye; "enfünnâka" denildiğinde yergi içeren bir lakap verme söz konusu olduğunu ileri sürmüştür.[510]

"Enfünnâka" lakabında kişinin çok inatçı olduğunu devenin bir hususiyetinden yola çıkarak anlatmış olmaktadır. Araplarda kültür ögesi bağlamında lakaplar genellikle kişinin ya övülmesi (na't) ya da yerilmesi (zem) üzerine kuruluydu. Öyle ki toplumda bu anlamda bir lakaba sahip olmayan neredeyse yok gibiydi. Yukarıda da dile getirildiği üzere bireyi lakabın psikolojik etki alanından uzak tutmak için

---

[503] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, I, 743 (l-k-b mad.).
[504] İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Ziyât, Hamit Abdülkadir ve Muhammed Ali en –Neccâr, *el-Mu'cemü'l-Vesît*, I-II, Kahire, 1972, s.833 (lakab mad.).
[505] Muhammed Semir Necib el-Lübdî, *Mu'cemü'l-Mustalahâti'n-Nahviyye ve's-Sarfiyye*, Beyrut, 1405/1985, s.206.; bkz Reinhart Dürzî, *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye,* Muhammed Selim en-Nâimî (trc.), I-X, Dârü'r-reşîd (nşr.), 1980, C.IX, s.261.
[506] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, I, 742 (l-k-b mad.); bkz el-Hallil b.Ahmed el-Farâhidî (ö:h 170), *Kitabü'l-Ayn*, Abdülhamid Hendavi (thk.), I-V, Beyrut, 1424/2003, C.IV, s.95.
[507] Nebi Bozkurt, "Lakap", *DİA,* Ankara, 2003, C.XXVII, s.65-67.
[508] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'ş'â,* V, 438.
[509] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.1.
[510] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'ş'â,* V, 438-439.

insanlar künye almaya teşvik edilmekteydi. Böylece bir künye ile koruma altına alınan kişilere kötü lakap verme yolu kapatılmaya çalışılmaktadır.

2.10.4. Lakap ve Unvan Farkı

Sözlükte "kitap, mektup ve yazı başlığı" anlamındaki unvan kelimesi Türkçede "bir kimsenin memuriyet rütbesini ve görevini belirten söz, lakap" demektir.[511] Lakap ise "bir kimseye sonradan takılan ikinci bir ad, şeref payesi" halife ve sultanların hakimiyet alametleri anlamına gelir. Terim olarak ise unvan "halife ve hükümdarların, vezirlerin, eyalet valilerin, başkomutanların, ulemânın ve resmi görevlilerin sıfat ve lakaplarını ifade eder. "[512] Bu tanımdan yola çıkarak unvanın resmiyet kazanmış lakaplar olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Türkçede unvan ve lakabın çoğu zaman eş anlamlı gibi kullanıldığı öne sürülmüştür.[513]

2.10.5. Künye, Lakap ve İsmin Birlikte Kullanımı

Bazen kaynaklarda isim, künye ve lakapların birlikte zikredildiği de olmaktadır. Lakap ve künyeleri tanımada birtakım yöntemler oluşturulmuştur. Lakap için "el-mülakkab bi/الملقب ب", künye için "el-mukannâ bi/المكني ب" şeklindeki ifadelerden lakap mı yoksa künye mi olduğunu tespit kolaydır.[514] Dini ve tarihi eserlerin okunmasında bir karışıklığa neden vermemek için bu konuların asgari olarak bilinmesinde fayda vardır. Nahiv alimlerinin yaptıkları çalışmalar bu konuda çok faydalı olacaktır. Genel olarak belirlenmiş birkaç yöntem en azından bilinmelidir. Buna göre künye ile isim arasında bir sıralama olmadığı gibi lakap ile künye arasında da bir sıralama yok. Lakap künyeye, künye de lakaba tekaddüm edebilir. "الصديق ابو بكر اول الخلفاء الراشدين" denilebileceği gibi " ابو بكر الصديق اول الخلفاء الراشدين"denilebilir.[515] Burada "es-Sıddık"lakap, "Ebû Bekir" künyedir.

İsim ve lakap sıralamasına gelince burada önemli birkaç küçük farklar mevcuttur. İsim önce lakap sonra gelir. "عمر الفاروق هو الخليفة الثاني" olduğu gibi. Ömer (isim), el-Fâruk (lakap). İsmin lakaptan önce gelmesi bir kuraldır. Lakap isimden daha meşhur ise geçebilir de geçmeye bilir de. "المسيح عيسي بن مريم" yada " عيسي بن مرم

[511] Özaydın, "Unvan", *DİA,* İstanbul, XLII, s163-166.
[512] Özaydın, "Unvan", s.163-166.
[513] Özaydın, "Unvan", s.163-166.
[514] Beeston, "Arabic Nomenclature:A Summary Guide for Beginners", s.7-8.
[515] Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfî*, C.I, s.316.

المسيح رسول كريم"[516] Burada "el-Mesîh" lakap Hz. İsâ'dan daha meşhur olduğu için lakap isme tekaddüm etmiştir ancak zorunlu değildir. Kural lakap ve ismin bir arada kullanımında isim önceliğe sahiptir.

Lakapların bu şekildeki kullanımına Abbasilerde oldukça kullanılacağı için bu konunun açığa kavuşturulmasına önem verdik. "السفاح عبد الله اول الخلفاء العباسين" denilebileceği gibi "عبدالله السفاح اول الخلفاه العباسين" de denilebilir.[517] Künyelerin kullanımı resmi belgelerde Arap isim geleneğinde karşılığı olan bir uygulamadır. en-Nevevî'nin *el-Ezkâr'*ında haber verildiğine göre birine bir mektup gönderildiğinde veya birinden bir haber aktarıldığında "حدثنا الشيخ او الامام ابو فلان فلان بن فلان" şeklinde yazılırdı. Burada künye formatının o kişinin gerçek künyesinden daha çok bir anlam ifade ettiği ve tazim için kullanıldığı ileri sürülmektedir.[518]

Kalkaşendî, yukarıda anlatıldığı gibi lakabın hem na't hem de zem için kullanımından söz etmişti ancak lakabın kendisine verildiği kişiye göre istisnanın da söz konusu olabileceğine işaret etmektedir. Buna göre peygamber lakapları, dört halife lakapları, Halid b. Velid'in "Seyfullah" lakabı, Ca'fer b. Ebî Talib'in "Zülcenaheyn" lakabı, lakabın verildiği şahsın seçkinlikleri dolayısıyla sadece "na't" kısmına girdiğini ifade etmiştir.[519]

Bu bilgi tezimiz açısından altı çizilecek çok önemli bir hususiyete işaret etmektedir. Abbasiler dönemi halifelerin aldıkları özel resmi unvanlar da Kalkaşendî'nin ileri sürdüğü bu bilgiye göre lakabın "na't" kısmına dahil edilebilir. Burada şu tür bir itiraz da yapılması mümkündür. Abbasi halifeleri içerisinde özel resmî unvana sahip bütün unvanlar güzel de "es-Seffâh" unvanı nereye konulabilir? Oysa lakabın na't türü tahsisinde tamamen şahısların dikkate alınmasının yanı sıra verilen unvanlarda da bu durumu görmek mümkün. Bu unvanların kahir ekseriyatı olumlu ancak "es-Seffâh" unvanının anlamı kan döken, meydan okuyan bir nitelik üzerine kurulmuştur itirazına karşı verilecek cevapları, lakap tarihi bağlamında ele almak gerekir. Yeri geldiğinde tartışılacak fakat ön bilgi olarak söyleyecek olursak alanın uzmanları Abbasiler dönemindeki saltanat unvanlarını ikinci halife el-Mansûr ile başlatmaktadırlar. Ayrıca el-Kûfî'nin (ö:h 314/926) *el-Fütûh'*unda belirttiğine

[516] Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfî,* C.I, s.316.; bkz bkz Yûsuf el-Hamâdî-Muhammed Muhammed eş-Şenâvî-Muhammed Şefîk Ata, *el-Kavâ'ıdü'l-Esâsiyye fî'n-Nahv ve's-Sarf*, Kahire, 1415/1994, s.14.
[517] Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfî,* C.I, s.316.; bkz David DiMeo and Hassan İnas, *The Travels of İbn Battuta*, Cairo New York:The American University in Cairo Press, 2016, s.38-39.
[518] en-Nevevî, *el-Ezkâr*, s.251.
[519] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'ş'â,* V, 440.

göre "es-Seffâh" lakabının düalist bir anlam içerdiği ve kan dökme gibi olumsuz anlamının yanı sıra bol bol mal dağıtan şeklinde olumlu bir anlama da sahip olduğunu ileri sürmüştür.[520] Kaldı ki İbn Manzur *Lisânü'l-Arab*'ında "es-Seffâh" lakabının ayrıca fasih konuşması ile öne çıkan kişi anlamında da kullandığını haber vermiştir.[521]

Bunun yanı sıra Abbasiler döneminde de bazı halifeler zem nevinden kişisel lakaplara sahipti. Mal biriktirme düşkünlüğü ve cimriliği dolayısıyla halife el-Mansûr'a "Ebû 'd-devânik", "Mansur ed-Devânik" şeklinde lakap verildiği de olmuştur.[522] Emeviler döneminde de halifelere "zem/kötüleme" nevinden lakaplar verilmiştir. ez-Zehebi *Düvelü'l-İslâm*'ında son Emevi halifesi Mervan b. Muhammed'i (saltanat:744-750) "el-Hımar" lakabıyla tanıtmıştır.[523] Mervân II'nin en meşhur lakabının "Hımar (eşek)" olduğu rivayet edilmiştir ayrıca görüşlerinden etkilemesi dolayısıyla hocası Ca'd b. Dirhem'e nispetle "Ca'dî" lakabıyla da anıldığı bilinmektedir.[524] Lakabın bu şekilde geçmesinden yola çıkarak Emevi halifesine düşmanlık besleyenler tarafından verilmiş bir lakap olduğu düşüncesine kapılmak mümkün.

Ancak tıpkı es-Seffâh unvanında olduğu gibi "el-Hımar" lakabı da düalist bir anlam içermektedir. Bunu ortaya koymanın en doğru yolu Arap kültürünün bu konudaki bu kelimeye yüklediği anlamın bilinmesi gerekir. Araplar her bir yüzyıla "Hımar" adını veriyorlardı. Emevi hanedanlığının hüküm sürmesi de yaklaşık bir asıra yaklaşmıştı. Halife Mervan II, en son halife olduğuna göre Emevi devletini yaklaşık bir asıra taşıyan anlamında bu lakap kendisine verilmiştir.[525]

Diğer görüşe göre harbin sıkıntılarına katlanmaya Arap geleneğinde "falanca savaşta eşek(hımar)'ten daha sabırlıdır. " denilmesi dolayısıyla bu unvan verilmiştir.[526] Özellikle tarihi okumalarda objektiflikten uzak, kurguya dayalı okumaların bizi nedenli bir yanlışlığın içine sürükleyeceğine işaret açısından çok önemli bir örnek. Gerek Emevilerde gerekse Abbasilerde lakapların na't ve zem türünden örnekleri sayılamacak kadar çoktur ancak biz bu çalışmamızda seçiciliği

[520] el-Kûfi, *e-Fütûh*, C.VIII, s.347.
[521] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, II, s.486 (s, f, h mad.).
[522] Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, İstanbul,.XXVIII, s.295-296.
[523] ez-Zehebi *Düvelü'l-İslâm*, C.I, s.115.
[524] Hasan Kurt, "Mervân II",, Ankara, XXIX, s.227-229.; el-Kirmiliyyü (el-Kirmilî), *en-Nükûdü'l-Arabiyye*, s.45.
[525] es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.412.
[526] es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.412.

elden bırakmadan tarihi gerçekliğe uygun olanları üzerinde teksif olmaktayız. el-Askeri, isim ve lakap konusunda daha ayırt edici yönler tespit etmeye çalışmıştır. İsmi sırf (mahza) isim yani bir şahsa işaret eden adlandırma şeklinde tanımlayarak ismin bu kısmında her hangi bir yorum yapılamayacağını iddia etmiş. Buna mukabil üzerinde yorum yapılabilen, bir niteleme, bir vasfa işaret etme yoluyla bir şahsı tanımlamanın mümkün olacağını ileri sürmüştür. O, bunu "sıfat isim" olarak tanımlamıştır.[527]

el-Askerî, lakaba gelince lakabı o, bir hususiyetin bir şahısta galip olan yönün dile getirilmesi şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Müberred'den naklederek "nebezi" yaygın olan lakap veya sabit olan bir lakap şeklinde tanımlamıştır ayrıca nebezi, lakabın zikredilmesi, söylenmesi şeklinde de tanımlandığı görülmektedir.[528] Ayrıca el-Askerî aynı eserde isim ve sıfat ayrımına da gitmiştir. Sıfat bir isme tahsis edilen bir yönün dile getirilmesidir. Örneğin "Zeyd ez-Zarîf" ve "Amr el-Âkil" denildiğinde zarif olmanın Zeyd'e, akıllı olmanın Amr'a has olması gibi. Buna göre her sıfat bir isimdir ancak her isim sıfat değildir.[529]

Diğer taraftan sıfat ve na't arasında da ayırımlara dikkat çekilmiştir. Buna göre sıfatın na'ttan kullanımı daha yaygındır. Allah fiillerine ilişkin nitelemelerde "sıfat" terimi; zatına ilişkin nitelemelerde "na't" terimi kullanılır.[530] Böyle bir ayrımın sebebi fiillerde yapıp yapmama tercihi varken zata ilişkin vasıflarda bir değişme olmaz. "Na't" terim olarak "sıfattan kaynaklanan ve bilinen bir şeydir" diye tanımlanmıştır.[531] Buna göre "el-Emîn", "el-Me'mûn", "er-Reşîd" vs lakaplar birer na'ttır.[532] Sözlük anlamları bakımından sıfat ve na't arasında fark olsa da birbirlerinin yerlerine kullanıldığı, Basralı ve Kufeli nahivcilerin bu iki terim arasında bir fark görmediği ileri sürülmüştür.[533]

Çalışmamızda bu konulara yer vermemizin nedeni lakap konusu üzerinde dilcilerin de önemli çalışmalar yaptıklarını göstererek okuyucuyu süreçlerden haberdar kılmaktır. Diğer taraftan bu konunun yalnızca teoride kalmayıp uygulamalarda da örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin "el-Azîm" kavramı.

---

[527] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.29.
[528] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.29.
[529] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.29-30.
[530] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.30.
[531] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.30.
[532] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.30.
[533] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye,* s.30.

Hem çokluk hem de zıttı açısından bu kavram kullanılabilir. Allah kendisini "el-kesîr" kavramıyla değil; "el-Azîm" kavramıyla nitelemiştir. Ayrıca "el-kebîr" ve "el-celîl" arasında da ayrım yapılmıştır.[534] "el-Celîl" ismi esmâ-i hüsnadandır, müstehak olan "el-Azîm" ve "el-celîl" olarak nitelendirilebilir. Ululuk ve görkemde zamanın kendinden daha büyüğü görülmeyen hükümdarlara "el-Ecel" sıfatı (lakabı) verilir. Bu vasfa haiz görülenlere "azm" vasfı tahsis edilmiştir.[535]

Bu iki lakabın uygulamasına gelince Fâtımîlerde "el-Ecel" unvanının kullanıldığı görülmektedir. Fâtımîlerden ikinci halife Azîz-Billâh (368/979) senesinde Ya'kub b. Killîs'e "el-Vezîrü'l-Ecell" lakabını vermiştir.[536] "el-Azîm" unvanına gelince bu unvan Selçuklular tarafından saltanat unvanı olarak kullanılmıştır. Selçuklularda Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle (511/1118) oğlu Mahmûd on dört yaşında Büyük Selçuklu sultanı ilan edildi. Bu durumu kabullenmeyen Sencer, Mahmûd ile girdiği saltanat mücadelesini kazandı (513/1119). Yapılan anlaşmaya göre Sencer sultan oldu ve kendisine "Sultanü'l-a'zam ve Sultanü's-Selâtın"[537], yeğeni Mahmûd'a da "es-Sultanü'l-Muazzam ve seyyüdü's-selâtîn" unvanı verildi.[538]

Görüldüğü gibi el-Askerî'nin yukarıda ayrıntısı verilen görüşlerinin tamamen uygulamasını içeren çok önemli bir örnek. Diğer taraftan bizim açımızdan çok önemli hususlardan birisi de Ebû Hilâl el-Askerî'nin ölüm tarihi (ö: h 400/1009)[539] olduğu dikkate alındığında Selçuklularda bu olayın vukundan yaklaşık bir asır önce eserin kaleme alınmış olması bize verilen bu unvanların uygulamada nedenli sağlam bir zemin üzerinde vücut bulduğunu göstermektedir.

Resmiyet açısından lakap ve künye arasında da ayrıma gidilmiştir. Bu konuda Kalkeşendî'in haber verdiğine göre lakap ile resmî bir belgenin tanzimi halifelerin câri adetlerindendir. Zira lakap, imâmî (devlet başkanı, halife) bir hediyedir ancak halifenin imzazı (onay) ile kullanımı geçerli olabilir. Künyeye gelince insanların kendi aralarında kullandıkları bir şeydir.[540]

---

[534] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye*, s.183.
[535] el-Askerî, *el-Fürûkü'l-Lüğaviyye*, s.30.
[536] Fatih Yahya Ayaz, "Vezîr", *DİA,* İstanbul, 2013, C.XLIII, s.79-82.
[537] Özaydın, "Sencer", *DİA,* İstanbul 2009, C.XXXVI, s.507-511.
[538] Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI/507-511.
[539] Arslan, "Askerî, Ebû Hilâl", *DİA,* İstanbul 1991, C.III, s.489-490.
[540] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, VIII/341.

Künyenin hükmü lakabın hükmü gibi olamaz.[541] Lakap ile künyelerin statü farklarının olduğuna ilişkin önemli bir ayrıntıdır ancak resmi belgelerde yer alan künyelere gelince Araplar arasında bu uygulamanın da çok daha eskilere gittiği düşünülmektedir. "min Fülânin ilâ Fülân" formatında künyenin belgede yer alma geleneğini ilk başlatanın Kus b. Saîde olduğunu ileri sürenler olduğu gibi bu işi ilk başlatanın Hz. Peygamber olduğunu söyleyenler de vardır.[542]

Buradan hareketle, künyenin de kendi türü arasında statü farklılığı söz konusudur. Bir belgede yer alan künye mazbut bir şahsa değil kendisine belge tanzim edilen şahsın statüsüne işareten tazim ifade etmesi bakımından diğer türlerinden üstündür. Hatta belgelerde geçen künye formatları bir şahsa işaret etmekten çok bir şahsa tazim için konmuş formatlardır denilebilir. Arap kültüründe özellikle resmî yazışmalarda bu durumun önemi çok daha bariz şekilde görülür.

[541] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, VIII/341
[542] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, I/422 bkz Kapar, "Kus b.Saîde", *DİA,* Ankara 2002, C.XXVI, s.460

3.İKİNCİ BÖLÜM: ABBASİLER'DE SÂMERRÂ DÖNEMİNE KADAR HALİFE UNVANLARI

3.1. Abbâsî Karakteristiğinin Lakaplara Yansımaları

Abbâsî Devleti'nin hususiyeti bilinmeden gerek aldıkları lakaplar ve gerekse verdikleri lakapların arka planı ve siyasi anlamları anlaşılamayacaktır. Kaldı ki günümüzde bile bir devletin hususiyetleri anayasalarında açıkça ilan edilir ve herkes bu devletin bir krallıkla mı yoksa bir cumhuriyetle mi idare edildiğini bilir. Hatta bu hususiyet bile kimi zaman yeterli görülmeyip ülkemizde olduğu gibi "Laik Cumhuriyet" tanımlamasına gidilerek bu cumhuriyetin de uygulamada dayandığı düşünceler verilmeye çalışılır.[543]

Emevi hilafeti ile Abbasi hilafeti arasında yapılan kıyaslamalarda Emevi halifeleri daha çok krallara benzetilerek dini unvanlardan yoksun olduklarına işaret edilmiştir.[544]

Abbasiler tarihinde Ebû'l-Abbas es-Seffâh (132-136/750-754) ile başlayıp el-Vâsık (227-232/841-848) ile son bulmuş döneme Abbasilerin ilk dönemi adı verilmiştir.[545] Dönemin genel hususiyetleri alanın uzmanları veya o alanda çalışma yapanlara göre farklı şekillerde tanımlanmıştır ancak genel olarak bu dönem kudretli halifelerin iş başında olduğu ve devletin tam bağımsız, merkezi otoritenin hakim olduğu, şahsiyette ve idarede yetkin halifeler dönemi diye tanımlanmıştır.[546]

el-I'bâdî Abbâsîlerin birinci dönemini toplumsal yapıdan, idari yapılanmaya kadar bir taklidin eseri olarak "İran asrı" şeklinde betimlemiştir. Hatta devletin Şam'dan başka bir başkente taşınmasının arkasında muharrik güç olarak oranın bir Arap şehri şeklinde algılanmasıın payı olduğunu ileri sürmüştür.[547]

Kalkaşendî, Abbasiler döneminde kullanılan unvanların Arapça ve Acemi nitelikte yani Türkçe ve çoğunlukta da Farsça olduğuna dikkat çekmiştir. Bunu da İslam'ın (Hilafet) Bağdat döneminde halkın çoğunluğu Fârisîydi. "Görevler Farisîlerden Araplara (Abbasiler) intikal ettiği için görevlerle ilgili lakaplar

[543] Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, İstanbul, 1987, s.60.
[544] Nicholson, *A Literary History*, s.181-183.
[545] Takkuş, *et-Tarihü'i-İslâmi el-Vecîz*, s.147.
[546] Takkuş, *et-Tarihü'i-İslâmi el-Vecîz*, s.147.
[547] el-I'bâdî, *fî't –Tarihi'-Abbasî*, s.54.

çoğunlukla Farsça olarak düzenlenmiştir. ” iddiasında bulunmuştur.[548] Kanaatimize göre resmi görevlerle ilgili birtakım şeref unvanlarının birtakım etkileşimden izler taşıyor olması inkâr edilemez ancak halifelerin aldıkları özel resmi unvanlara gelince bir etkileşimden ziyade dönemin siyasi koşullarının Abbasi halifelerini bu tür unvan almaya zorladıklarını söylemek daha mantıklıdır. Devletin teşekkülünde görev unvanların tanziminde bir etkileşim, dünyanın her yerinde teknik bir mesele olarak görülebilir. Fakat halifelerin aldıkları özel resmî unvanlar ise tamamen farklı bir konudur. Bu iki meseleyi birbirine karıştırmamak gerekir.

Abbasiler hilafete geldiklerinde, genellikle Emevilerin temsil ettiği “mülk-devlet” yerine dine dayalı devlet şeklinde gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak karşılandıkları iddia edilmiştir.[549]

Hâşim (Benî Hâşim) ismindeki kabileye adını veren Hâşim b. Abdümenâf’tır. Hâşim’in soyu oğulları Abdülmuttalip ile devam etmiştir. Abdülmuttalib’in (Abbas, Ebû Talib, Haris ve Ebû Leheb) isimli dört oğlu vardı.[550] Çok ilginçtir Hâşimoğularının isim babası Hâşim b. Abdimenâf’ın gerçek isminin Amr ve Hâşim’in ise bir lakap olduğu iddia edilmiştir.[551] Mekke’de tiritli yemek ziyafeti verip bu tiritin içine ekmek doğrama anlamında (h-ş-m) fiilinin ism-i fâili olarak veilmiş bir lakap olduğu haber verilmiştir.[552]

Yukarıda da vurgulandığı üzere Arap kültüründe lakaplar ruh ve beden gibidir, bu ikisi birbirlerinden ayrıldıklarında nasıl ki bedende bütünlük bozulur aynen lakaplar da bu kültürden kaldırılıp atılacak olsa kültür adeta ruhsuz itici bir bedene dönüşür. Tıpkı Hz. Peygamber’in baba tarafında dördüncü dedesi Kusay b. Kilâb’ın (ölüm:480 dolayları[553] gerçek ismin Zeyd olması gibi. Buna göre Kusay bir lakaptır.[554]

Abbasiler döneminde halifelerin aldıkları unvanlarda aynı kabileden (Hâşimoğulları) hilafetin iki güçlü adayı olan olan Abbas ile Ebû Tâlib’in çocukları arasındaki rekabetin ve özellikle Hz. Ali’nin neslinden gelen siyasi aktörlerin

[548] el-Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, V/453.
[549] Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA,* İstanbul 1988, C.I, s.31-48.
[550] İbrahim Sarıçam-Mustafa Öz, “Hâşim (Benî Hâşim), *DİA,* İstanbul, 1997, CI, s.403-405.
[551] Ebu Arûbe el-Hüseyin b.Muhammed es-Selmâ, *Resâilü Mahtûtat-ı Nâdire*, Sami Enver Câhin (thk.), Heyetü Mısrı’l-Amme, 2006, s.147.
[552] es-Selmâ, *Resâilü Mahtûtat,* s.147.
[553] Ali Osman Ateş, “Kusay b.Kilâb”, *DİA,* Ankara 2002, C.XXVI, s.460-461.
[554] Balazûrî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, C.I, s.55.

birtakım dini söylem üzerinden siyasette etkin olmaya çalışmalarının yarattığı rekabet güdüsünü göz ardı etmemek gerekir.

Diğer taraftan Şiilerin hilafet hususundaki iddiaları ve bu iddialarını din üzerinden yürüterek taraftar bulmaları Abbasoğullarının bu rekabette aynı dil ile(din) üzerinden siyaset üretmesini zorunlu kılmıştır.

Şiilere göre "emirü'l-mü'minîn" lakabı sadece Hz. Ali'ye özgüdür ve nasla belirtilmiş iddiası, Hz. Ali'nin hükümet etme hak ve yükümlülüğünün Hz. Peygamber'e bildirilen vahiyle sabit olduğu iddiası, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bulunduğu bir mecliste Hz. Ali'yi ""Emîrü'l-mü'minîn" unvanı ile selamlamalarını istemesi şeklindeki rivayetler rekabetin fitilini ateşlemiştir.[555]

Gerek Şiiler gerekse sünnî cenahda "emîrü'l-mü'minîn" lakabı hilafeti temsil etmede olmazsa olmaz bir lakap olarak görülmüştür. Şiiler açısından lakapların dini öğretilere dayanması rakip grupları lakaplara aynı şekilde din üzerinden cevap bulmaya itmiştir.

Önemli bir mütefekkir olan Mûnis, Hz. Peygamber'den sonra Dört Halife Dönemi sonrasında ümmetin idaresi ve onların çıkarlarını gözetme adına siyaset sahnesine çıkanların maalesef Hz. Muhammed (a. s)'ın ortaya koyduğu sabır ve siyasetin küçük bir nebzesini dahi gösteremedikleri tespitinde bulunmuştur.[556] Daha acısı ümmeti idare için ortaya çıkanlar, ümmeti adeta bir ganimet haline sokmuşlar, savaşın acılarını onlara tattırmışlardır. Hatta bu konuda Abdullah b. Zübeyr Emevilere karşı başarılı olsaydı onlardan daha az zulüm yapmayacağının, saltanatı için Müslümanlarla savaşmayacağının bir garantasi yoktu şeklinde çok da yerinde, realiteye uygun ümmet adına bir öz eleştiride bulunmuştur.[557]

Günümüz Müslümanların çok önemli bir değer olarak addettikleri Dört halife Dönemi halifelerinden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleriyle bile ne yazık ki bir rekabet uğruna dönemlerinin yok hükmünde görüldüğü yorumlar yapılmıştır. Örneğin "Ebû'l-Abbâs" 'ın Kûfe'de yaptığı konuşmada kardeşi, "Davud b. Ali" minberin üç basamak aşağısında " Ey İnsanlar gerçek şu ki Hz. Peygamber'den sonra Ali b. Ebî Talib ve arkamda oturan "Emîrü'l-mü'minînden (Ebû 'l-Abbas es-Seffâh'ı kasdederek) sonra hiçbir halife gelmemiştir. " diyerek

[555] el-Küleynî, *el-Kâfî*, C.X, s.361.
[556] Mûnis, *Târîhün Mûcezün*, s.62-63.
[557] Mûnis, *Târîhün Mûcezün*, s.62-63.

halifeliğin sadece Kureyş kabilesi içerisinden Hâşimîlerin hakkı olduğunu ileri sürmüştür.[558] Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın kardeşinin bu iddiası baz alındığında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ösman'ın Kureyş'ten farklı kabilelere mensup oldukları ve Hâşimi olmadıkları dikkate alındığında halifelikleri ve dönemleri yok sayılmış olmaktadır.

Abbasi Devleti'nin hususiyetlerine ilişkin oldukça önemli analizlerin yapıldığına şahit olmaktayız. el-Bîrûnî (ö:453/1061), Abbâsîlerin mülkî (idârî) riyasetten ziyade dini riyaseti temsil ettiğini ileri sürmüştür. Hatta onların riyasetteki durumlarının Yahudilerde olan dini riyasete benzediğini, bu riyasetin mülkî(idârî) ve dünyevi bir hüviyet taşımadığını iddia etmiştir.[559]

Ayrıca ona göre, Abbasiler sahip oldukları bu devlet ve mülkü de uzun bir süre koruyamamışlardır. Muttakî Lillâh döneminin (saltanat:940-944) sonlarında Müstekfî-Billâh (saltanat:944-946) döneminin başlarında Büveyhîlere iktidarı kaptırdıklarını haber vermiştir.[560] Ayrıca bu eserde Büveyhî kardeşlere verilen unvanları "yalancı lakaplar" olarak nitelendirilmiştir.[561]

Bîrûnî'nin verdiği bu tür bilgilerden çıkan sonuç Abbasi Devleti'nin içine düştüğü zor durumdayken zorunluluktan verdiği unvanların kıymeti harbiyesi yoktur çünkü bu durumda unvanı verenin değil kendisine unvan verilenlerin siyasi kazanımları söz konusudur.

Diğer açıdan Abbasi Devleti'nin dini ve dünyevi riyaset niteliklerinin somut hakimiyet sembolleriyle dile getirildiğini de görmek mümkündür. Örneğin okunan Cuma hutbelerinde ikinci hutbede hamdele ve salveleden sonra "Allahümme ve aslıh abdeke ve halîfeteke Abdallah" şeklinde klişeleşmiş dua formatından sonra halifenin ismi, lakabı ve ardından "el-İmâm Emîrü'l-mü'minîn"ifadesi yer almaktaydı.[562]

Abbasiler döneminde alınan lakap ve unvanları Hâşimoğullarının iktidara talip bu iki kolu arasında ortaya attıkları tez ve antitez bağlamında görmek gerekir. Bu önemli husus göz ardı edildiği takdirde konunun gerektiği gibi analizinin yapılma imkanı yoktur çünkü başlangıçta ortak düşman Emevilere karşı ortak fikir birliği ve

[558] Yar-Shater (1985), "The History of al-Taberi:Volume XXVII The Abbasid Revolution A.D 743-750/A.H 126-132", s.161.
[559] el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s.156.
[560] el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s.156.
[561] el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s.156.
[562] es-Sâbiî, *Rüsûmü dâri'l-hilâfe*, s.133.

siyaset söylemi üzerinden yola çıkılmıştır. Hatta Hâşimoğularının Ebû Talip kolu Hz. Ali ve çocukları yönünde iktidar adresi üzerinde anlaşılmış iken sonraları yollar ayrılmıştır.

3.2. Hâşimîlerin Kullandıkları "el-İmâm" Unvanı

"el-imâm" lafzı Kur'an'da "kudve yani örnek" manasında yer almaktadır.[563] Hadislerde ise "el-imâm" Hz. Peygamber döneminde ister dini isterse dünyevi konularda olsun İslam devletinde uygun görülen her alanda kontrol yetkisine haiz olan kişilere verilen bir isim olduğu öne sürülmüştür.[564] William, Taberî'nin Abbasi devrim öncesinden itibaren İbrahim b. Muhammed'den bahsedilen yerlerde onun için "el-İmâm" lakabının kullandığını haber vermiştir.[565]

Mervan b. Muhammed tarafından öldürüldükten sonra el-İmâm İbrahim b. Muhammed'in yerine geçen Ebû 'l-Abbas Abdullah b. Muhammed Kufeye'ye geldiğinde kendisinden "el-İmâm"[566] lakabıyla hakkında söz edilmiştir. William'ın Taberî'den aktardığına göre "el-İmâm" lakabı gerek Ali efradından gerekse Abbasi efradından olsun ailenin temsilcisi anlamında kullanılmıştır.[567]

Abbasilerin ilk halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın Kufe'de biat alırken ailenin önemli bir diğer aktörü olan Davud b. Ali yeni yönetimin siyaset çizgisinde din vurgusuna oldukça dikkat çekmiştir. Ayrıca hilafet haklarının kendilerinde olduğunu gösteren önemli bir sembol olan "Bürde-i Nebi"'yi kullandıkları haber verilmiştir.[568] Abbasilerde ilk defa halife el-Me'mun resmi olarak (basılan sikke üzerinde) "el-İmâm"[569] unvanını kullanmıştır. "el-İmâm" lakabı özenle seçilmiştir çünkü selefi, kardeşi el-Emîn bastırdığı sikkede el-Halifetü'l-Emîn el-Abbâs" ifadesine yer vermiştir.[570] Bu ifadeye bir gönderme yaparak her ne kadar devletin isim atası Abbas olsa da Abbasi Devleti'nin nüvesi İmâm İbrahim'in Abbasi harekatının lideri olduğunu telmihen Abbasi ailesinin meşru temsilcisi benim mesajının diplomatik ifade biçimi olduğu düşünülebilir. Yani "el-Abbas ile el-İmam" kavramlarının

---

563 *Kur'an,* (Bakara 2/124), (Fürkan 25/74).
564 el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.170.
565 et-Taberî, *The History of al-Tabari*:The Abbasid Revolution A.D (743-750/126-132), William John Alden (translator), C.XXVII, s.149-154.
566 et-Taberî, *The History of al-Tabari,* XXVII/149-154.
567 et-Taberî, *The History of al-Tabari,* XXVII/149-154.
568 ed-Dûrî, *en-Nizâmü'l-İslâmiyye,* s.46.
569 ed-Dûrî, *en-Nizâmü'l-İslâmiyye,* s.46; W.Arnold *The Caliphate,* s.28.
570 Ali Aksu, "Abbâsî İhtilal Harekatında Etnik Grupların Rolü:İmam-ı İbrahim'in Ebu Müslime Gönderdiği Mektup Bağlamında", *İSTEM* 12/2008, s.53-70.

diplomasi dilinde ifade ettiği anlam, tarafların kendilerini ailenin meşru temsilcisi görme iddialarının sembollerle ifade edilme ameliyesidir diye düşünülebilir.

Sonraları bu unvanın varyantları kullanılmıştır. el-Müstekfi-Billâh Abdullah b. Ali, kendisini "imâmü'l-Hak" olarak isimlendirilmiştir.[571] Stanley, (h. 334) senesinde Hamdânîlerden Seyfüddevle'nin bastırdığı paranın arka yüzüne "el-Müstekfi-Billâh İmâmü'l-Hak" ifadesine yer verdiğini haber vermiştir.[572] H. 334/945 senesinde Tüzün öldürüldükten sonra halife kendisini "el-imâm el-Hakk" olarak adlandırmış ve unvanı dirhem ve dinar üzerine yansıtmıştır.[573]

"el-imâm" Hâşimilerden nesebi telmih eden bir unvandır. İmam olmanın Hz. Ali'ye aidiyeti Ali kolunun bir algı biçimi olsa da durum değişmez.

"el-İmâm" lakabının Ehlibeyt'ten gelen halifelere işaret eden bir sembol olduğu gerçeği Emeviler tarafından da bilindiği için İbrahim b. Muhammed'i öldürtmüştür. İmam İbrahim öldürüleceğini anlayınca İbn Harisiyye'ye yani Ebû 'l-Abbas'a halife olarak biat edilmesini vasiyet etmiştir.[574] M. A. Shaban'ın iddiasına göre Şiiler imam ile emirü'l-mü'minin arasında fark görmektedir. Adaleti tesis edecek olanın "el-imâm" olduğunu bu yüke hazır olmayanlar için "emirü'l-mü'minin" unvanını kullanmayı tercih etmişlerdir.[575]

Emevilerde "el-imâm" lakabı Endülüs'te hilafeti benimseyen Abdurrahman en-Nâsır döneminde Kurtuba'da (h. 318) senesinde basılan sikke üzerinde halifeye işareten yer verildiği öne sürülmüştür.[576]

"el-İmâm" lakabının Hâşimoğullarını ifade eden sembolik bir lakap olduğunu, Emevilere karşı halifelik iddiasında bulunmuş ve bir şekilde bunu başarmış birisi olan Abdullah b. Zübeyr'in (ö:73/692) "emirü'l-mü'minîn" unvanı kullandığı halde

---

[571] İbni Kuteybe eş-Şihabî, *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.24.; bkz el-Cevzi, *el-Muntazam*, XIV/42.; el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, C.I, s.108.; es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-siyâsiyyîn*, s.93.; ez-Ziriklî, *el-Â'lâm*, IV/104.; İbn Arabî (ö:638), *Muhâdarâtü'l-Ebrâr ve müsâmerâtü'l-Ahyâr*, Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, Kahire, 1388/1968, C.I, s.83-84.; bkz es-Safadî, *Nektü'l-himyân fî Nüketi'l-Umyân*, Ahmed Zeki Bey (nşr), Kahire, 1329/1911, s.183.

[572] Lane-Poole, *The Coins of The Turkumân House of Seljook, Urtuk, Zengee*, Classes X-XIV, London, 1877, S.5.

[573] Jere L.Bachara and Henri Amin Awad, "A Hoard of İkhshidid Dirhams", *al-Abhath*, Beyrut (1971), Vol.XXIV, Nos.1-4, pp.51-58, p.52.

[574] el-Askerî, *el-Evâil*, s.259; bkz Saffet, *Cemheretü'r-Resâil*, II/476-477; bkz el-Abbasî, *el-Esâs fî Ensâb*, s.69.

[575] M.A.Shaban, *İslamic History A New İnterpretation 2* (A.D 750-1055/A.H 132-448), Cambridge University Press, 1976, s.2 (https://www.cambridge.org/core 26.04.2018).

[576] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.169.

"el-İmâm" lakabını kullanmamasında da görmek mümkündür.[577] Oysa hilafet iddiasında bulunmuş bir kişi olarak en çok da onun bu unvanı kullanması beklenirdi çünkü Abdullah b. Zübeyr, "İmâmların Kureyş'ten" olduğunu Sakife Toplantıs'ında dile getiren halife Hz. Ebû Bekir'in torunudur.[578] Dedesinin siyaset sahnesinde önemli yer tutan bir kavramın dile getirilmesi torunu tarafından siyasi bir enstrüman olarak kullanılmaması, bu kavramın daha çok kimler için kullandığını ifade etmesi açısından ilginç bir örnektir.

Abbasilerin nesebi üzerinde önemli çalışması olan el-Abbâsî, "el-İmam" lakabının Abbasi ailesi içerisinde ilk kullanıcısının Ali b. Abdullah b. Abbas'ın en büyük oğlu Muhammed b. Ali oluğunu ileri sürmüştür.[579]

Öyle anlaşılıyor ki İbrahim b. Muhammed babası tarafından kullanılan "el-imâm" lakabını siyasete taşımıştır. Faruk Ömer, Abbasilerde devrimin kıvılcımının "el-İmam" lakabı üzerinden başlatıldığını, İbrahim b. Muhammed bu lakapla Kufe'de Ebû Seleme el-Hallal ile Horasan'da Ebû Müslim ve Süleyman el-Huzaî ile harekete geçerek harekatı Humeyme'den yönettiğini iddia etmiştir.[580]

Ayrıca Faruk Ömer, "el-İmâm" lakabının Abbasilerde ilk kullanıcısı olarak İbrahim b. Muhammed olduğunu ancak h. 151'de Buhara'da veliaht iken yine bir şeref unvanı olarak kullananın ise halife el-Mehdî olduğunu ileri sürmüştür.[581] el-Bâşâ'ın iddiasına göre halife el-Mehdi, "el-imâm" unvanını mehdilik vasfıyla arasındaki alaka dolayısıyla almıştır ancak bu unvan Abbasilerde resmî olarak halife el-Me'mun tarafından kullanılmış ve bu halifeden sonra "el-imâm" unvanın kullanımı sürmüştür.[582] "el-İmâm" unvanının insanlar tarafından özellikle de şairler tarafından dile getirilip söylendiği halife Ebû 'l-Abbas olmuştur.[583]

el-Başa, "el-İmâm" lakabının Abbasilerde halife el-Me'mun(saltanat:813-833)'a gelinceye kadar bir şeref unvanı olduğunu ancak ilk defa h. 195'de Belh şehrinde Me'mun adına basılan sikke üzerinde resmî olarak yer alan unvanın bu

---

[577] Yıldız, "Abdullah b.Zübeyr b.Avvâm", *DİA,* İstanbul 1988, C.I, s.145-146.
[578] Abdülmecit Karaaslan, "İslam Hukukunda Devlet Başkanlığıyla İlgili Kavramların İhtilafı ve Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği"*İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.28, 2016, s.55-80/65.
[579] el-Abbasî, *el-Esâs fî Ensâb*, s.69.
[580] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* s.222; bkz el-Hadâri Bey, *Muhâdarât,* s.10; bkz Ulebî, *el-Ahdü's-Sirriyyü*, s71; bkz el-Kalkaşendî, *Maâsirü'l-İnâfe,* C.I, s.21; el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.167-168; Atvan, *et-Da'vetü'l-Abbâsiyye*, s.323.
[581] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* s.222.; el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe,* C.I, s.21.
[582] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.168.
[583] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* s.222.

halife ile birlikte Abbasi halifelerinin genel unvanları arasına girdiği iddiasını sürdürmüştür.[584] Diğer taraftan "el-imâm" lakabı, "emirü'l-mü'minîn" lakabının aksine isimden önce kullanılan bir fahri (şeref) unvanı veya görev ismi olduğu iddia edilmiştir.[585]

Ayrıca "el-imâm" lafzının hem Hz. Peygamber hem de daha sonra halifeler için kullanıldığı ileri sürülmüştür. Diğer taraftan imam olmada "ilim, adalet, kifayet (yeterlilik, ehliyet), düzgün azalara sahip olma ve kimileri de nesepçe Kureyşî olmayı şart koşmuşlardır" ki bu koşulların tamamı neredeyse halifeler için ileri sürülmüştür.[586]

"el-İmâm" unvanının Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan hilafet tartışmalarında "el-Emîr" lakabı karşılığında kullanıldığını görmekteyiz. Muhacir ve Ensar hilafetin kendilerinde olması konusundaki tartışmalarda, çözüm olarak kendilerinin ittifak ettiği adayı "emir" olarak sunmuşlardı. Muhacirler'den Hz. Ebû Bekir Ensar'ı "İmamlar Kureyş'tendir" hadisi ile yatıştırmıştır.[587] Burada "imâm"'ın "emir" karşılığında kullanıldığı açıktır.

"el-İmâm" lakabının devlet başkanlığı anlamında bir nevi yukarıda ifade edilen "el-emîr" veya "emirü'l-mü'minîn" lakabını çağrıştırdığına İslam'ın erken döneminde rastlandığı görülmektedir. Hz. Osman katledilince bazı sahabiler Hz. Ali'ye gelerek insanlara bir "imâm" olması gerektiğini ve bu iş için de ondan daha münasibinin bulunmadığı hatırlatılınca Hz. Ali: "Benim vezir olmam "emir" olmamdan daha hayırlıdır. " dediği iddia edilmiştir.[588]

Kısaca imam lafzına namaz kılanlara reislik yapmak, hac vazifesini ifa eden mü'minlerle bir olmak, devlet başkanı olarak da İslam ordusuna kumandanlık yapmak, cihada katılmak vs. anlamlar yüklenmiştir.[589] İşte "imam"a bu anlamda yüklenen anlam "halife" lafzının ifade ettiği anlamla eşdeğerdir. Abbasi halifeleri, halife lakabını benimsediler. "İmam" lafzının bir lakap olması daha çok Şiilerde olmuştur.[590]

---

[584] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.167-168.
[585] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye,* C.I, s.93.
[586] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye,* C.I, s.93.
[587] Eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl,* C.I, s.31-32; bkz en-Nevevî, *el-Ezkâr,* s.177.
[588] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî,* IV/427; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III/40.
[589] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâm,* s150.
[590] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâm,* s150; bkz el-Ömerî, *et-Tarîf,* s.121.

Sonraki dönem önemli tarihçi ve mütefekkirlerden Corci Zeydan da "imam" lafzını devlet başkanı ve halife kavramına karşılık kullananlar arasında yer alır. Hz. Ömer'in h. 23 senesinde katledildiğini anlatırken halife Ömer için"el-imâm" lakabını kullanmıştır.[591]

"el-imâm" lakabı h. V/XI. asırda, siyasi gelişmelere paralel olarak önceden sadece halifeler tarafından kullanılırken artık sultanlar için de kullanmaya başlamıştır. Bu duruma halifelerin merkezi otoritelerinin yok olmasının yanı sıra bu dönemde haçlı seferlerinin tüm yükünü sultanların yüklenmeleri kısaca halifelerin cihat misyonunun sultanlar eliyle yürütülmesi etkili olmuştur.[592]

Diğer taraftan h. VI. asırda Abbâsî halifelerden bazılarına "el-imâmü'l-a'zam unvanları verilmiştir. (h. 506/1113) senesinde Müstazhir-Billâh, (h. 629/1232) senesinde el-Müstansır-Billâh bu tür unvan alan halifeler arasındadır.[593]

3.3. Hâşimîlerin Kullandıkları "Mehdî" Unvanı

Öncelikle Hâşimoğulları arasındaki iktidar mücadelesinin kimi dönemlerde sönmüş gibi gözükse de sıfırlanmadığını akıldan çıkarmamak gerekir ancak bazı araştırmacıların da gündeme getirdiği gibi Hâşimoğullarnın iktidar mücadelesi, bu ailenin Hz. Ali'nin evlatlarından(torun) Ebû Hâşim tarafından hilafette meşru temsil hakkınının Abbasilere devredildiği iddiasını dile getirenler olmuştur.

İmametin Hz. Hasan ve Hüseyin'nin anneleri Fâtımî kolundan Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiği ileri sürülmüştür. H. 66-67/685-686 yılında Kufe'de Muhtar es-Sekafi Muhammed b. Hanefiyye adına harekete geçmiştir. Muhtar İbn Hanefiyye'nin beklenen mehdi olduğunu lansetmiştir.[594]

Muhammed b. Hanefiyye (h. 81/700) senesinde ölünce taraftarları fırkalara ayrıldı. Kimisi onun ölümüyle imâmeti temsil yetkisinin oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiğini ileri sürdüler.[595] Onun harekatı "Hâşimiyye" olarak bilinmekteydi ve Emevilerin takibi altındaydı. Ebû Hâşim (h. 97-98/715-716) senesinde öldü. Ölümüyle imâmeti temsil yetkisinin kardeşi Ali b. Muhammed b. İbn el-Hanefiyye'ye geçtiği ileri sürüldü. Bazıları da Ebû Hâşim'in vasiyeti üzerinde

[591] Zeydan, *Tarîh*, C.I, s.61.
[592] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.173.
[593] el –Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.175.
[594] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* s.53-54.
[595] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* s.53-54.

imâmeti temsil hakkının Abbasilerden Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a geçtiğini iddia etmişlerdir.[596] Faruk Ömer bu konuda çok kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Sonuç olarak kanaatini, eski tarihçiler Ebû Hâşim'in Muhammed. Ali el-el-Abbas'a gerçekten vasiyet ettiğine kanaat getirdiklerini dile getirmiştir.[597]

"Ahbarü'l-Abbas ve veledihi" müellifi meçhul eserde bu olay çok ayrıntılı bir şekilde ele alınarak Ebû Hişam'ın Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a vasiyetin ardından Muhammed b. Ali, "el-İmâm" lakabıyla seslenilmeye başlandığı haber verilmiştir.[598]

Özetle Faruk Ömer, Makdîsî, İbn-i Asâkir, İbn-i Esîr, İbn Hallikan, İbn Haldun, İbn Tağrîberdî gibi tarihçilerin bu vasiyeti doğruladıklarını iddia etmiştir.[599]

Bilindiği üzere Hâşimoğulları Emevilere karşı Müslümanların meşru temsilcisi olarak Hz. Ali ve çocuklarını göstermişlerdi. Abbasiler açısından Emevileri dini ve siyasi boyuttan tenkit çok kolayken aynı şey ailenin rakip kolu Ali kanadı için o kadar kolay değildi. Emevilere karşı Ali ve çocuklarının siyasi argümanlarının doğruluğu birlikte yüksek bir sesle dile getirilmişti.[600]

Bu durumda Abbasoğullarının önünde çok önemli çözüme kavuşturulması gereken bir sorun vardı. O da: "Abbasoğullarını, Hz. Peygamber'e karabet (akrabalık) cihetiyle Hz. Ali ve çocuklarına göre bir adım öne geçirip ailenin idarede meşru temsilcilik haklarının kendilerinde kalmasını sağlamaktı. "[601] Bu noktada kanaatimiz Abbasoğullarını, sorunun hukuki yollarla çözümünün kesin olmaması siyasi olarak meşru temsilcilik için din üzerinden lakaplara yönelmelerine yol açmıştır. Özellikle de "mehdi ve çağrışımlarını içeren" lakaplara.

---

[596] İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.216-217.; bkz Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.53-54.; bkz el-Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III/99.; bkz.Semire Muhtâr el-Leysî, *Cihâdü'ş-Şi'a fi'l-asrı'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut, 1398/1978, s.111.; Ebû'l-Hasan Ali b.İsmâil (ö:330), *Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafü'l-Musallîn*, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (thk.), I-II, Beyrut, 1411/1990, C.I, s.94.; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXII/3-5.

[597] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.53-54.

[598] Müellifi meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fîhi Ahbarü'l-Abbâsî ve veledihi*, Abdülaziz ed-Dûrî-Abdülcebbâr el-Muttalibî (thk.), Beyrut, 1971, s.173-190; bkz.İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C.IV.s.187.

[599] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.59-59.

[600] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.241.

[601] Ömer, *Bühûsün fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.241.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in nübüvvet ve toplumu sevk ve idare olmak üzere iki önemli vazifesi vardı. Vefatıyla birinci vazife son buldu ancak ikinci vazifesi yani dini tatbik ve toplum idaresi konusundaki görevi devam etmekteydi.[602]

Hz. Peygamber'in vefatı ile devam eden görevini ifa edecek kimsenin kimler olabileceği sorunu ile karşılaşıldı. Genel olarak Araplar, mansıpta önceliği nesepte önceliğe dayandırırlardı. Bu durum İslam öncesi dönem ile İslam sonrasında çok da uygulamada değişmemiştir. "İmamlar Kureyş'tendir. " hadisinden hareketle bu durumu görmek mümkündür.

"Kureyş'ten bir imam çıkmadığı takdirde Kinaneoğullarından onlardan da bir imam çıkmadığı takdirde İsmâiloğullarından, eğer onlardan da birisi çıkmaz ise İshâk(a. s)'ın soyundan biri olur, yok onlardan da birisi çıkmazsa Cürhümlü birisi olur ancak Hâşimi birinin halife (imam) olması Kureyş'ten birine göre daha evladır. "şeklinde bir değerlendirmede bulunulmuştur.[603] Bu rivayetin halifelerin aldıkları künye ve isimlerde etkili olduğu görülmüştür. Özellikle İshâkoğullarından bir çok isim ve künye halifelere verilmiştir.

Hâşimîlerde "mehdi" figürünün siyasi platforma taşınmadan önce yer alması konusunun bilinmesinde fayda vardır. En önemlisi de bu kavramın geçirdiği süreçlerin bilinmesidir. Kaldı ki bu konu Hz. Peygamber öncesi dönemlerde her din saliklerinin taraftarlarına bu olgu üzerinden dünya hakimiyeti vaadinde bulunmaktaydı. Kısaca bu olgu düşünce ve insanlık tarihinde kendisine "mehdilik figürü" olarak karşılık bulmuştur. B. Lewis'e göre:

"Mehdî, her grubun kendi iddiasına göre karşılık gelen kişidir. Yahudiler için bu, Davud hanedanından bir kurtarıcıdır. Hristiyanlar için Meryem'in oğlu İsâ'dır. Behram Gur soyundan gelen Mogistler (Zerdüştler) için eski İran inancını yeniden ihya edecek olan kişidir. Şiiler açısından birçok versiyonları vardır. Onlara göre "imamlar" mehdidir. Himyerîlere göre yine Sâbiî kökenli bir bilgin kişi, mehdi olarak Himyer krallığını ihya edecek olan kişidir. Yine Himyerî gelenekten aktarılan bir rivayete göre Dâmig Dağında ki bu dağa Mansûr Dağı denilir. Himyer Mansûr'u beklenen mehdidir. Her ne kadar bir efsane de olsa Mesih/Mehdî figürü olarak,

---

[602] Muhammed Tâvit et-Tancî, "İslamda Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu"*Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* yıl 1994, sayı:1, 25-68, s.53.

[603] el-Kalkaşendî, *Nihayetü'l-Ereb,* s.6-7; Ebu'l-Huseyin Müslim b.Haccâc (ö:261), *Sahih-iMüslim*, Muhammed Fuad Abdülbaki (hazır.), I-V, Beyrut, 1412/1991, C.III, Bab:33, Kitabü'l-İmâre, Hadis No:1820, s.1452.

Güney Yemen'i ihya edeceğine inanılır. Mansûr Himyer, el-Kahtânî olarak görülen mesihi/mehdi fügürüdür. "[604]

Gerçi Hâşimîlerin Şii kolunda mehdi çağrışımının Abbâsîlerdekinden farklı olarak çoğu zaman teoride kaldığı ve onlarda Mehdilik olgusu siyasi anlamda Emevilere karşı iktidarın el değiştirmesindeki kullanımının Emevîlerin sonuna doğru görüldüğü ileri sürülmüştür.[605]

Orta çağ İslam dünyasında tıpkı Orta çağ Hristiyanlık'ta olduğu gibi yeryüzünde zulmü ortadan kaldırıp yerine adaleti kaim kılacak kutsal bir mehdi inancı, artık çok uzak bir geleceğin belirsiz bir hayali olmanın çok ötesinde çok yakında bu işi ifa edecek bir aktör olarak politik gelişmelerin merkezinde yer alan bir unsur halini aldığı dile getirilirken aslında aynı inancın Orta çağ'daki versiyonlarına da bir işaret söz konusuydu.[606]

Buna göre Orta çağ Avrupa'sında ne zaman bir yeni krallık ortaya çıksa bağlıları, bu kralın "Altın çağ" a liderlik edecek son kral olduğunu söylüyorlardı. Tarihçiler de bu krala uygun hemen mesihi bir unvan yakıştırıyorlardı veya bu kralı "Kral Davud" olarak takdim ediyorlardı.[607] Bu altın çağın İslami olarak karşılığı "Mehdiyet" çağıdır. Görüldüğü üzere Abbasiler döneminde mehdi lakabı aslında döneminin bir söylemi olarak siyasette zaten bilinmeyen bir mevzu değildi ancak koşulların olgunlaşması ile ortaya çıkmış bir kavram olduğu söylenebilir.

Erken dönem müelliflerinden el-Mervezî (ö:229/844), *el-Fiten* adlı eserinde İbn Abbâs'ın yanında bir gün halifelerin on iki kişi olacağı ve ondan sonra idarenin emirler eliyle yürütüleceği söylendiğinde İbn Abbâs: "Allah'a yemin olsun ki İsâ b. Meryem zuhur edinceye kadar bu işi yürütecek bizden "es-Seffâh", "el-Mansûr" ve "el-Mehdî" olacaktır. " dedeği rivayet olunmuştur.[608]

İbn Abbas'a dayandırılan bu rivayet ve versiyonlarından yola çıktığımızda Fiten ve Melâhim konuları, yani kıyamet öncesi zuhuru beklenen olayların konu edildiği haberler öyle anlaşılıyor ki Abbasi halifelerinin aldıkları lakaplarda oldukça

[604] Lewis, "The Regnal Title of the First Abbasid Caliphs", 13-22, s.17.
[605] Lewis, "The Regnal Title of the First Abbasid Caliphs, s.13-22.
[606] Lewis, "The Regnal Title of the First Abbasid Caliphs, s.13-22; bkz Ömer, *Bühûs*, s205.
[607] Lewis, "The Regnal Title of the First Abbasid Caliphs, s.13-22.
[608] Ebû Abdullah Naîm b.Hammâd el-Mervezî, *el-Fiten*, Süheyl Zükkâr (thk.), Dâru'l-Fikir; Beyrut, 1424/2003, s.52.; bkz Ebu Amr Osman b.Saîd ed-Dânî (ö:444), *es-Sünenü'l-Vâride fi'l-fiten ve ğavâilihâve's-sâ'at ve eşrâtıhâ*, Rızaullah b.Muhammed el-İdrisî (thk.), I-VI, Dâru'l-Âsıma; Rıyad, 2008, C.V, s.956.; İbn Kesir*el-Bidaye ve'n-Nihaye* IX/277.

önemli bir yer tutmaktadır. Bu haberler sadece Dînî Edebiyat'ta yer alan muayyen birtakım konular olarak değerlendirilemez. Yeni bir dönemin inşasında temel teşkil edecek bir algı oluşumunun ön çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Abbasi halifelerinin aldıkları lakapları (unvanlar) yaratılan bu algının hayata geçirilmiş şekli olarak algılanmasının gerçekliğe daha uygun olduğu söylenebilir.

Bu konuda özellikle hadislerde oldukça bilgiler mevcuttur. es-Suyûtî, Saîd el-Hudrî'den aktarılan bir rivayete dayanarak Hz. Peygamber'in: "Fitneler zuhur ettiği bir zamanda Ehlibeyt'imden "Seffâh" adında biri çıkacak bol bol mal dağıtacak. " şeklinde söylediğini ileri sürmüştür.[609] Hadisin bu cihette uygulamaları Abbasilerin kimi dönemlerinde özellikle ilk asrının bidayetinde karşılık bulduğu görülecektir.

Önemli tarihçilerden el-Mizzî (ö: h 742), *Tehzîbü'l-Kemâl'*inde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bir konuşmasında kendisini insanlara: "Ben mehdiyim keşke insanlar kapıdan geldiklerinde avret yerlerini kapatsalar da kader onları ayrılığa düşürmese. " şeklinde söylediğini rivayet etmiştir.[610]

İslam tarihinde kendisi için "mehdî" kavramının telaffuz edildiği pek çok insan olmuştur. Örneğin Hz. Hüseyin kabri başında insanlar "Ey şehidin oğlu şehid, Ey mehdinin oğlu mehdi, Ey sıddîkın oğlu sıddîk " diye ağlaştıkları rivayet edilmiştir.[611]

el-Kûfî (ö:h 314), *el-Fütûh'*unda Hz. Ali'den aktarılan bir rivayette Horasan bölgesi çok yönlü olarak betimlenmiştir. Horasan'ın kurucusunun "Zülkarneyn" olduğu ve orasının Ehlibeyt'ten ancak "el-Kâim" olan tarafından fethedilebileceği ve ayrıca o şehir ahalisinin de mehdinin yardımcıları olduğu haber verilmiştir.[612]

"el-Kâim" Arapça bir kelime olup yerine getiren, yapan, uygulayan veya ayağa kalkan alamına gelse de Şii doktrininde adaleti tesis etmek için zuhuru beklenen "el-Mehdi"ye işaret eder. Bu yüzden bazı halifeler "el-Kâim" lafzını lakap olarak almışlardır. "el-Kâim-Biemrillâh" örneğinde olduğu gibi.[613]

Hz. Ali'ye nispet edilen bu haberde çok önemli bir detay söz konusudur. Haberde "mehdî " ve "el-kâim" kavramlarının ilişkilerine dikkat çekilmektedir. Şii

[609] İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazâm*, VII/295; es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s.417.
[610] Ebû'l-Haccâc Cemaleddîn Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, Beşşar Avvâd Ma'rûf (thk.), 3.baskı, I-XXXV, Beyrut, 1403/1983, C.II, s.418-419.
[611] et-Taberi, *Târîhü'r-rüsul ve'l-mülûk*, V, 589.
[612] el-Kûfî, *Kitâbü'i-Fütûh*, II/320.
[613] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.723.

doktrininde Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâîl "mehdî ve kâim" olarak ric'at edecektir haberinde bu durumu görmek mümkündür.[614]

Fâtımîlerin ilk iki halifesinin "el-Mehdî" ve "el-Kâim-Biemrillâh" lakapları almaları bize bu lakapların mehdilik olgusu üzerinden verildiğine işaret etmektedir.[615]

Fâtımîlerdeki versiyonun çok öncesinde Abbasilerde lakaplarda "mehdi" ve "el-kâim" ilişkilerinin bağlantısının olduğunu görmek mümkündür. Bu duruma Faruk Ömer, *Bühûs'*unda söz konusu etmiştir. Buna göre Abbasi taraftarları Ebû'l-Abbas hayatta iken daha çok "el-İmâm", bazen "el-Mehdî", "el-Kâim", "el-Mühtedî" ve "el-Mürtazâ" lakaplarını kullanıyorlardı.[616]

Diğer taraftan yukarıda Hz. Ali'ye nispet edilen Horasan ile ilgili haberde Horasan ehlinin Mehdî'in yardımcıları oldukları konusunda dikkat çeken önemli bir hususda Horasan- Mehdî vurgusunun yapılmış olması. Bilindiği üzere Abbasi ihtilal harekatının kıvılcımının başladığı yer de Horasan bölgesidir. Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ali'ye nispet edilen bu haber aslında Horasan bölgesinin bu lakap üzerinden Hâşimoğularının ihtilal harekat üssü seçilmesinde bir payının olduğunu söylemek mümkündür.

Abbasi halifesi el-Mehdî Horasan'ın başkenti Rey'de valilik yapmış(h. 141) ve "مما امر به لمهدي محمد بن امير المؤمنين" şeklinde Mehdi unvanının geçtiği paralar bastırmış(H. 146) olması da bu bölgenin mehdilik vurgusunun karşılık bulduğunun önemli bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.[617] Mehdî-Billâh (h. 158/775) senesinde halife olduğuna göre, veliaht iken valilik görevi sırasında bu unvanı alması da ayrıca dikkat çekicidir.[618]

Hâşimoğuları içinden Abbasioğulları kolunun Emevilere karşı galip gelecekleri düşünceleri "mehdî" lakabı üzerinden verilmeye çalışılmıştır. İbn Abbas'tan rivayetle, "Kıyametin kopmasına bir gün bile kalsa Allah onları Ümeyye oğullarına üstün kılacaktır. Bunu bizden başaracak "es-Seffâh", "el-Mansûr" ve "el-Mehdî"

---

[614] Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler"*DİA,* İstanbul 1995, CXII, s.228-237.
[615] Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII/228-237; İbn Kuteybe eş-Şehabi, *Mu'cemü Elkâb*, s.179.
[616] Ömer, *Bühûs*, s204.
[617] Lane-Poole*The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Muesum*, London, 1875, s.45.
[618] Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA,* Ank., 2003, C.XXVIII, s.377-379; bkz Tele L.Bacharach, "Laqab for a Future Caliph:The Case of the Abbasid al-Mahdi, *Journal of the American Orient Society*, Vol.1, 113, No 2, (Apr-Jun 1993), pp.271-274/272, (http://www.jstor.org/stable/603033, 12.01.2010)

olacaktır. ”[619] Bu durum bize, Abbasi halifelerinden bazılarının aldıkları unvanlar rastgele seçilmediğini göstermektedir. Alınan bu tür unvanların tarihi arka planı var ve ortaya çıkmalarında bu tür rivayetlerin izdüşümleri mevcuttur.

Ayrıca İbnü'l- Cevzî, halifelerin aldıkları kimi unvanlara ilişkin olarak ilk olarak bu tür unvanlar "es-Sıddîk, el-Fâruk, Zünnureyn" daha sonra buna benzer unvanları Abbasiler gelinceye kadar alınmadığı ve Abbasilerden de bu tür unvanın ilk olarak es-Seffah ve el-Mansûr'un aldıkları ileri sürülmüştür.[620]

Mehdî unvanına gelince İbnü'l-Cevzîilk olarak unvanın Muhammed b. Hanefiyye, sonra Yemen'de Ali oğullarından birinin sonra Kayravan'da Abdullah b. Şiî'nin sonra Abdülaziz b. el-Asba'ın sonra Muhammed b. İdrîs el-Hüseyin'in Malâka'da bu unvanı kullandıklarını haber vermiştir ancak bu unvanın herhangi biri için telaffuz edilmesi ile bu unvan üzerinden her hangi bir siyasi harekatın yürütülmesi aynı şey değildir.[621]

Hz. Peygamber'den Mehdi'nin Hz. Fatıma'nın çocuklarından geleceği şeklinde bir rivayet aktarılmıştır.[622]

Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'a kendisinden sonra peygamberliğin olmayacağını ancak onun çocuklarından on yedisinin kendi yolundan gideceği ve onlardan "Seffâh, Mansûr ve Mehdî'nin çıkacağı ne var ki bu Mehdî'nin de aslında bir mehdi olmadığını haber verdiği şeklinde rivayetler aktarılmıştır. "[623]

Muhtemelen Abbasiler döneminde resmi olarak bir tane o da siyasi olarak bu lakaba mazhar olmuş birçok mehdi çağrışımlı lakabların verilme sebebinin arakasında yatan neden bu yolun açık tutularak siyasi koşulların çıkmaza girdiği her dönemde kullanılabileceğine işaret etmektedir.

Mehdi lakabı ile "el-Kâim" lakabının irtibatı dolayısıyla bu lakabın sadece Hâşimioğulları arasında alınmadığı bunun yanısıra Emevilerde de bu unvanın

[619] İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazâm*, VII/296.
[620] İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazâm*, VII/296.
[621] İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazâm*, VII/296.
[622] Ebu Abdullah Muhammed b.Yezid el-Kazvini (ö:h 273), *Sünnen-i İbn Mâce,* Muhammed Fuad Abdülbaki (thk.), I-II, Kahire, 1336, C.II, s.1368.
[623] Ebu'l-Kasım Süleyman b.Ahmed b.Eyyüb Tabarânî (ö:h 360), *el-Mu'cemü'l-Evsât,* Tarık b.Ivadillâh b. Muhammed-Abdülmuhsin b.İbrahim el-Hüseynî, I-X, Kahire, basım yy, C.VI, s.297.

versiyonuna rastlandığı öne sürülmüştür. Son Emevi halifesi Mervan b. Muhammed b. Mervan'ın lakabının "el-Kâim bi-Hakkıllâh" olduğu iddia edilmiştir.[624]

Mehdi teorisi diye bileceğimiz hususiyetine gelince mehdi olacak kişinin ismi peygamberin ismine yani Muhammed isminde; babasının ismi de Hz. Peygamber'in babasının ismine yani Abdullah ismini taşıyacak. Buna göre bu özelliği Abbasilerden el-Mehdî unvanı kullanan halifenin ismi Muhammed, babasının ismi de Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed'dir.[625]

Bu konuda Hz. Peygamber'e atfedilen bir habere göre Hz. Peygamber: "el-Kâim, el-Mansûr, es-Seffâf ve el-Mehdî Ehl-ibeyt'imden çıkacak. Kâim hilafete geldiğinde şişeden kan eksik olmayacak. Mansûr'un halifeliğinde ise ona karşı saltanat bayrağı dikilmeyecek. Seffâh'ın halifeliğinde ise o, bol bol mal dağıtacaktır ve kan dökecek. Mehdi döneminde ise yeryüzü zulümle dolduğu gibi adaletle dolacak. " şeklinde haber verilmiştir.[626]

Çok ilginç hadiste işaret edildiği gibi halife el-Kâim-Biemrillah(saltanat:1031-1075) döneminde[627] büyük fitneler zuhur etmiştir.[628]

Mehdi ismiyle müsemma şahsın birtakım vazifelerde başarılı olması, taşıdığı hususiyetlerin testi anlamına gelmekteydi. Bu konuda İbnü'l-Adîm *Buğyetü't-Taleb'*inde bu durumu şu şekilde izah etmektedir: "Mehdi Bizans ile savaşır. Kendisine manevi yardım babından on kat güç verilir. Hz. Mûsa'ya verilen Tevrat'ı ve Hz. İsa'ya verilen İncil'in saklı bulunduğu "Tâbut-u Sekine"yi Antakya'da bir mağaradan çıkarır. "[629]

Yukarıda sözü edilen"Mehdi" lakabına yüklenen anlamlar devletin iç ve dış politikasında etkisini göstermiştir. Örneğin, bu unvanı taşıyan Abbasi halifesi el-Mehdî-Billâh (saltanat:775-785) Zındıklara karşı kapsamlı bir mücadele

---

[624] ed-Diyarbekrî (ö:990/1582), *Tarihü'l-Hamîs* C.II, s.322; Fahreddîn er-Râzi, *İ'tikâdât firakü'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, Beyrut, 1402/1982, s.66.

[625] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIX/444; bkz el-Mervezî, *el-Fiten*, s.228.; bkz. Ebu'l-Kasım İsmail İbn Kesir es-Şâfi'î ed-Dimaşkî, *el-Fitenü'l-Elmelâhim*, Yusuf b.Ali Berberi (thk.), Daru İbn Kesir, basım yy, s.46; İbn Kuteybe eş-Şehabi, *Mu'cemü Elkâb*, s.179.

[626] Ebu Bekir Ahmed b.Ali b.Sabit b.Ahmed b.Mehdi el-Hatîb el-Bağdadî (ö:h463), *Tarihü Bağdâd ve züyûlüh*, Mustafa Abdülkadir Ata (thk.), I-XXIV, Beyrut, basım yy, C.IX, s.407.

[627] Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA,* İstanbul 2001, C.XXIV, s.210-211.

[628] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.8, s.321.

[629] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, C.I, s.519.

yürütmüştür. Hatta bu işle ilgilecek hususi bir bakanlık (Divânü'z-Zenâdîka) kurdurmuştur.[630]

Diğer taraftan Bizans'a karşı düzenli seferler düzenlemiştir ve Anadolu seferleri başlatmıştır. Oğlu Harunurreşîd'i (h. 163-168/780-782) aralıklarla Bizans seferine çıkartmıştır.[631] Buradan hareketle, mehdi içerikli unvanlar üzerinden yaratılan algıların kamuoyundaki beklentileri göz ardı edilmemiştir. Böylelikle bu unvanlar üzerinden Hâşimoğulları iktidar mücadelelerinde kazanımlarını koruma ve ailenin idarede meşru temsilcilik hakkı elde etmesinde bu tür unvanlardan yararlanma yoluna gittikleri söylenebilir.

Ayrıca "Mehdi" vasfına haiz olan kişinin bol mal dağıtması bu unvana yüklenmiş anlamlardan birisiydi. Abbasi halifesi el-Mehdî taşıdığı unvanın gereği olarak (h. 160)senesinde hacda çok mal dağıttı. Irak'tan yanında getirdiği otuz milyon dirhemi, Mısır'dan gelen üç yüz bin, Yemen'den gelen iki yüz bir dinarı ve ayrıca yüz elli bin kat elbise dağıtmıştır.[632] Kısaca lakapların devletin iç ve dış siyasetinde oynadıkları rol yadsınamaz bir durumdur.

Hâşimoğullarından Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö:h 81) bizzat babası Ali tarafından "mehdi" olarak adlandırıldığı ve bu kişinin Hz. Peygamber'in müjdelediği "Mehdi" olduğu ileri sürülmüştür.[633] Oysa bu unvanın kendisine siyasi amaçlarla Muhtar es-Sekâfi tarafından verildiğini iddia edenler de olmuştur.[634]

Sadîkî, *el-Fırak beyne'l-fırak'* tan (el-Bağdâdî) iktibasla Muhammed b. Hanefiyye'nin "Hasan ve Hüseyin'den sonra Hz. Hüseyin'in Yezid b. Muaviye'ye biatı için zorlandığında Medine'den Mekke'ye kaçtığında onun vasiyeti üzerine imâmete geçtiğini ve "el-Mehdî" olarak itibar gördüğünü ileri sürmektedir.[635]

Muhammed b. Ali b. Ebi Talib (İbn Hanefiyye) 'in künyesi Ebû 'l-Kasım'dır ancak bu künye alınırken Hz. Peygamber'den izin alındığı rivayet edilmektedir

---

[630] Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA,* Ankara 2003, C.XXVIII, s.377-379.
[631] el-Mervezi, *el-Fiten,* s.281; Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA,* XXVIII/377-379.
[632] İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil,* V/232.
[633] Muhammed b.Şakir b.Ahmed b.Abdurrahman b.Şakir b.Harun b.Şakir (ö:h 764), *Fevâtü'l-Vefeyât,* İhsan Abbas (thk.), I-V, Beyrut, 1973, C.I, s.190.
[634] Öz, "Muhammed b.Hanefiyye", *DİA,* İstanbul 2005, C.XXX, s.537-539.; Ahmet Bağlıoğlu, "A Muhammed b.Şakir b.Ahmed b.Abdurrahman b.Şakir b.Harun b.Şakir bbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şiî Hareketleri", *Dini Araştırmalar,* Eylül-Aralık 2000, C:3, s:8, s.81-95/s.83; Abdülaziz ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbâsîler'in İlk Asrında Mehdi Tasavvuru", *İstem,* Yıl:2, Sayı:3, 2004, s.219-231/s.221.
[635] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye,* s.128-129.

çünkü Hz. Peygamber dört künyenin kullanımını yasaklamıştır.[636] "Ebû 'l-İsâ, Ebû 'l-Hakem, Ebû 'l-Malik ve Ebû'l-Kâsım" künyeleri.[637]

Balâzûrî, Şia'nın Muhammed b. Ali'nin (İbn Hanefiyye) "mehdi" olduğunu ve ve ruhunun başka bir bedende vücut bulacağına inandıklarını haber vermiştir.[638]

Abbasilerin inkırazına kadar başka bir halifeye doğrudan mehdi lakabı verilmemesi aslında mehdi unvanının siyasi platformda ifade ettiği anlam yönetime talip olan Abbasilerin meşruiyet problemini çözmek için bir anlam ifade ediyordu. Bu meşruiyet problemi ortadan kalkınca ve bu ailenin yani Abbasoğullarının yönetimdeki hakkı benimsendiğinde ailenin başka bireylerine doğrudan verilmemiştir ancak Abbasilerde "mehdi" unvanının verildiği halifenin Hz. Peygamber'in geleceğini müjdelediği halife olmadığını ailenin yönetici aktörleri de biliyordu. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğluna bu lakabı vermesi tamamen o dönemin siyasi koşullarının bir sonucuydu çünkü bu halife döneminde, Hâşimoğulları içerisinden "mehdi" unvanı üzerinden iktidarın ailenin diğer koluna geçme riski söz konusuydu. Bütün bu siyasi gelişmelerin sonucu olarak Abbasiler üçüncü halifeye bu unvanı vermek zorunda kalmışlardır.

Doğrusu Abbasiler, Hâşimoğullarının iktidarı bu unvan üzerinden elde etme projesine sonradan dahil olan ortağıdır. Bu yüzden Abbasiler birinci dönemin ilk beş halifesinde bir tanesi yani üçüncü halifesinin unvanı olarak doğrudan diğerleri de dolaylı olarak mehdiyet çağıştıran lakapları seçmişlerdir. Araştırmamızda bu konuyu belgeler üzeriden somut veriler haline getirmeye çalıştık.

Hâşimoğullarının iki rakip kolundan Ali kolu, iktidar talebi konusunda "mehdi" lakabı üzerinden özellikle bu unvana sahip aktörlerden rivayet edilen haberlerle kamuoyu gücüne sahip olmaya çalışıyordu.

el-Mervezi'nin (ö:h. 228), *Kitâbü'Fiten'*ninde Muhammed b. Hanefiyye'den aktarılan bir rivayete göre; "Abbasoğulları insanların hayırdan ümidini kestiği bir zamana kadar iktidarda kalacaklar ve akabinde devletin her yerinde birlik bozulacak öyle ki insanlar fitnelerden kaçmak için bir akrep yuvası bile bulamayacaklar ki

[636] İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân,* C.IV, s.169-170.
[637]İbn Mülakkın, *Ğâyetü's-Sûl fî hasaisü'rasûl,* Abdullah Bahruddîn Abdullah (thk.), Beyrut, 1414/1993, s.286.
[638] el-Belâzûrî, *el-Ensâb,* II, s.323-324; bkz el-Hadârî Bey, *Muhâdarât,* s.16.

gizlensinler. Uzun bir kaos döneminin ardından nihayetinde mehdi çıkacaktır. ”[639] Muhammed b. Hanefiyye'in ölüm tarihi (h. 81) olduğuna göre Hâşimoğulları arasındaki iktidar mücadelesi çok erken bir dönemde başlamış gözükmektedir.[640]

Mehdi ile ilgili haberler, bazen iktidara talip iki aile arasında bazen de mevcut iktidara karşı girişilen mücadelelerde bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin el-Mervezî'nin aynı eserinde, Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasındaki mücadele ele alınırken "Hâşimoğullarından bir yönetici çıkar Ümeyyeoğullarından çok az insan kalıncaya kadar onları kılıçtan geçirir. Daha sonra Ümeyyeoğullarından birisi çıkar, Hâşimoğularına karşı katliam yapar. Öyle ki her iki erkekten birini öldürür ancak kadınlara dokunmaz. Akabinde "mehdi" çıkar. Aktarılan bu rivayette altı çizilecek önemli noktalar vardır.[641]

Öncelikle "mehdi" lakabının bir iktidar mücadelesinde kullanılan karşıt argüman olduğu. Diğer taraftan olayda merkezi kavram olan mehdi kavramı klasik bir dini öğreti olarak algılanan "mehdi" figürünün ötesindedir. İktidar savaşlarının muhatapları hayali bir kurgu üzerine kurulmamıştır. İktidara sahip veya sahip olmak isteyenler arasında vuku bulacağı iddiasına dayanan gruplar üzerine teksif olmuştur.

Mervezî'nin "mehdi" ile ilgili olayların anlatımında, Emevi ailesini takbih amacı ile "es-Süfyâniyyü" kavramını kullanmıştır.[642]

Oysa Emevilerde beklenen mehdî kavramı "es-Süfyanî" olarak adlandırılmıştır.[643] Buna göre Emeviler de bir mehdi beklentisi içerisindeydiler ve bunu "es-Süfyaniyyü" olarak adlandırmışlardı.

Öyle anlaşılıyor ki İslam'ın Dört halife sonrası döneminde iktidara gelmek isteyenler veya iktidarın ellerinde kalmasını isteyenler özellikle de devletin kriz döneminde bir kurtarıcı fikrine sahip olduğu ve bunu da "mehdi" lakabı üzerinden gerçekleştirdiklerini söylemek mümkündür.

Sadîkî'nin iddiasına göre Halid b. Zeyd, "Süfyanî" adında "Mehdi" beklentisini ortaya atması tamamen konjonktürel bir nedene dayanmaktadır çünkü

---

[639] Ebu Abdullah Naîm b.Hammâd el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten,* Semir Emin ez-Züheyr (thk.), I-II, Kahire, 1412/1991, C.I, s.217. bkz (Hadis no:599)

[640] Muhammedb.Şakir(ö:h764), *Fevâtü'l-Vefeyât,* C.I, s.190.; bkz Öz, "Muhammed b.Hanefiyye", *DİA,*.XXX, /537-539.

[641] el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten,* Semir Emin ez-Züheyr (thk, s.282.

[642] el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten,* Semir Emin ez-Züheyr (thk, s.282.

[643] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye,* s.122.

Şam bölgesindeki Şiilerin Halid b. Yezid üzeriden çok büyük bir baskısı vardı ve bu grup Ali b. Ebî Tâlib soyundan bir mehdi bekliyorlardı.[644] Halid b. Yezid mevaliden bu bölgede(Şam) dedesi Muaviye b. Ebî Süfyan'a destek verenlerin desteğini yanına çekmek için Ebû Süfyan'ın soyundan birinin mehdi olarak çıkacağı şayiasını yaydı. Şia'nın mehdi olarak görülen kişinin isminin önüne "Muhammed" ismine nispet etmelerine öykünerek o da kendi mehdisinin ismini dedesi Muaviye'nin babası Ebû Süfyan'a nispetle bu mehdiyei "Süfyanî" olarak adlandırmıştır.[645]

Süfyanî unvanı bu noktadan sonra nasıl ki Şiiler "mehdî" unvanı ile Abbasilere isyan edip iktidarın el değişimine çalışıyorsalar Emevilerde Abbasiler ne zaman eziyet etse veya kötü bir yönetim ortaya koysalar bu simge "Süfyanî" Abbasi devletine karşı bir ihtilale dönüşüyordu.[646] Örneğin, Şam bölgesinde Emevi ailesinden Ebû 'l-Vird isimli birisi Abbasi Devleti'ne karşı ayaklandı. İsyanın ele başısı, Kınnesrîn ve Haleb ahalisini kendisine destek vermesi için "Süfyanî" lakaplı Emevilerden birine biat ettiğini açıkladı.[647] H. 195/810 senesinde Ebû Umaytır lakaplı başka biri beklenen "Süfyanî" olduğunu ilan ederek Abbasilere isyan etti. Şam bölgesinde pek çok Emevi mevalisi de kendisine destek verdi.[648]

Kısaca Mehdî olgusu gerek Şia gerek Emevi gerekse Abbasilerde olsun içlerinden çıktığı aile, hanedan, kabile vs. yönetimde bu kimselerin hak sahibi olduğunu meşrulaştırmanın birer aracı olmuştur. Abbasilerde bu durumun farkında olan Ebû Ca'fer el-Mansûr "Mehdi" ile ilgili rivayetlere uygun kişinin kendi mehdi adayı olmadığını bilmesine rağmen olmasını isterim temennisiyle sun'î bir mehdi adayı yaratarak siyasi üstünlük aracı olarak bu olguyu kullanmıştır. Emevilerde bu lakabı kullanan ilk kişinin Ebû Muhammed Ziyad b. Abdullah b. Halid b. Yezid b. Muaviye b. Ebi Süfyân olduğu rivayet edilmiştir.[649]

İktidar mücadelesinde taraftarlar, mesaj olarak yalnızca "mehdi" lakapları taşıyan aktörlerin sözleriyle yetinmemiş bunun yanı sıra gerektiğinde hadisleri de kullanmışlardır. Örneğin, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Hz. Peygamber'den aktardığı bir hadise göre: "Ümeyyeoğullarından birinin çıkıp bu işe(hilafet) leke sürünceye kadar adalet üzere oldukları müddetçe idare onlarda kalacaktır. " şeklinde rivayet

[644] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.136-140.
[645] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.136-140.
[646] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.148-149
[647] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.148-149.; bkz:Ömer, *Bühûs*, s.205-206.
[648] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.148-149.
[649] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.148-149

edilmiştir.[650] Bu hadiste dikkat çeken çok önemli husus Hz. Peygamber'in "ümmetinin emini" olarak lakaplandırdığı Ebû Ubeyde b. Cerrâh yoluyla rivayetin aktarılmasıdır.[651]

Öyle anlaşılıyor ki Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın hadisi rivayet eden olarak takdim edilmesi ona olan güven duygusu üzerinden haberin doğru olduğuna ilişkin bir algı yaratmak. Bu konuda gruplar her türlü ince tasarımı siyasetlerinin merkezine alarak pragmatist olmayı tercih etmişlerdir.

İslam'ın neşvünema bulduğu topraklardan önemli bir bölge olan Yemen'de İslam'ın geldiği dönemlerde bir kurtarıcı fikrinin mevcut olduğu ileri sürülmektedir. Hz. Peygamber döneminde Halid b. Velid uzun zaman Yemenliler arasında kalmış ancak onlar İslam'a girmede tereddüt etmişlerdir. Ne zaman ki aynı amaçla Hz. Ali Yemen'e mübelliğ olarak gittiğinde olumlu gelişmeler olmuştur. Bu durumu Hz. Ali'nin Yemen'deki akrabalarına bağlayanların yanında Yemenlilerin beklediği bir kurtarıcı fikrinin etkili olduğu ileri sürülmüştür.[652] Çünkü Yemenliler Perslerin tazyikinden kurtulup yeniden şereflerine kavuşmak istiyorlardı ve bunu gerçekleştirecek kişinin de beklenene kurtarıcı olarak Hz. Ali olabileceği inancındaydılar. Bu inancın siyasi bir sonucu olarak da Muaviye'nin Hz. Osman'ın şer'î varisçisi olduğuna destek vermediklerinde görmek mümkündür.[653]

Güney Arabistan'da "el-Mansûr" lakabının "el-Kaimü'l-Müntazar" olarak adlandırılan, insanların beklediği bir kurtarıcıya (mehdi) karşılık geldiği iddia edilmiştir. Hemadanî'nin *el-İklîl'* inde bu kurtarıcı için "Mansûr-u Himyer" ifadesine yer verdiği ileri sürülmüştür.[654] Hatta Eski Arap efsanelerinde beklenen kurtarıcıya (mehdi) işareten, "Mansûr-u Yemen, Mansûr-Himyer, el-Kahtânî'l-Muntazar" öyle ki bu lakabı taşıyan kurtarıcı zat Güney Yemen'in unutulmuş şerefini yeniden iade edecektir şeklindeki versiyonları söz konusudur.[655]

Çok ilginçtir bu "Mansûr" unvanı Abbasilerin h. 129/748 senesinde başlattıkları devrim harekatında da "Ya Muhammed Ya Mansûr" şeklinde

---

[650] el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten*,, s.282
[651] İbnü'l-Cevzi, *Keşfü'n-Nikâb*, I/95; bkz ez-Zehebî, *Siyerü Â'lâmi'n-Nübelâ*, I, s.6.
[652] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.121-122.
[653] Sadîkî, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, s.121-122.
[654] Ömer, *Bühûs*, s.207-208.
[655] Ömer, *Bühûs*, s.207-208; bkz Hasan el-Emin, *er-Rizâ (Ali) ve'l-Me'mûn ve Velâyetü'l-Ahdi*, Beyrut, 1995, s.19.

Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas kastedilerek bir devrim parolası olarak kullanılmış bir lakaptır.[656]

"el-Mansûr" lakabı siyasi platformda kullanılmadan önce Emevilere karşı girişilen kıyam harekatlarında da kullanılan bir lakaptı. H. 66/685 senesinde Kûfe'de Muhtarü's-Sekafî'nin Emevilere karşı başlattığı isyanda bağlılık parolası olarak "Ya Mansûr Emit" şeklinde, Abdurrahman b. el-Eş'as'ın h. 81/700 senesindeki isyanında "el-Mansûr Abdurrahman" şeklinde, h. 121/739 senesinde Hz. Ali'nin soyundan Zeyd b. Ali'nin Emevi hanedanına son vermek için giriştiği isyanda bu lakap kullanılmıştır.[657] Görüldüğü üzere gerek Emeviler karşısında iktidar talebinde olan Muhtar es-Sekafî'nin gerekse Abbasilerin ortak jargon olarak mehdi figürünün bir versiyonu olan "el-Mansûr" lakabını ihtilal girişiminde kullanmışlardır.

Güney Arabistan'da ki beklenen mehdinin "el-Mansûr" lakabının dile getirilmesi üzerinden çok önemli noktaları tespit eden ve bu unvanın Horasan bölgesindeki ifade ettiği anlamı üzerine önemli analizleri olan müellif Faruk Ömer ilginç bulgulara imza atmıştır. Öncelikle "el-Mansûr" lakabı Abbasi ihtilal harekatında özellikle Horasan'da bulunan Yemenli Arap unsurların katkısına işaret etmiştir. Abbasi devrim davetçileri Horasanlı Arapların önemini idrak etmeseydi ne diye "Ya Muhammed Ya Mansûr" parolasını kullansınlar diye tezine delil getirmiştir.[658] Diğer taraftan halife "Ebû Ca'fer "el-Mansûr" lakabını seçmekle birinci dönem Abbasi halifelerinin Arapların ehemmiyetini özellikle Yemenli unsurların farkında olduğuna işaret etmektedir. Böylece birinci asır Abbasi dönemine İranlı unsurların hakim olduğu dönem iddiasının çok da çürütülmez olmadığı açıktır.

Faruk Ömer çok önemli bu bulgularını temellendirme gayreti içerisinde olmuştur. el-İsfehânî'in *el-Eğânî* 'sinden Ebû Dülame'nin el-Mansûr hakkındaki şiirinde "onlar başlarına "el-Kâim el-Mansûr" u geçirdiler. Bernard Lewis'in Mansur hakkında el-Himyerî'nin şiirinde "Ya Emînallâh, Ya Mansûr, sen ki hükümdarları mağlub edensin" şeklinde "Mansûr" lakabının mehdiyet yönüne işaret etmektedir.[659]

Kısaca yukarıda da Hz. Ali'nin mehdiyetle ilintili olarak Horasanlıları mehdinin yardımcıları şeklindeki tanıtması ve Abbasi ihtilal harekatının Horasan'dan başlatıldığında Güney Arabistan Yemenlilerinin beklenen kurtarıcı (mehdi) fikrine

[656] Ömer, *Bühûs*, s.207-208.
[657] Ömer, *Bühûs*, s.207-208.
[658] Ömer, *Bühûs*, s.208-209.
[659] Ömer, *Bühûs*, s.208-209; bkz İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.379.

karşılık gelen "el-Mansûr" lakabını devrim harekat parolası olarak kullanmaları bize bu lakabın "mehdiyetle" bağının olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.[660]

Bernard Lewis gibi batılı tarihçiler ed-Dûrî gibi yetkin günümüz İslam tarihçileri bu tür lakapların yani mehdiyetle ilgili lakapların yalnızca Ebû Ca'fer el-Mansûr ile sınırlı olmadığını Abbasilerin ilk dönem halifelerinden ilk beş halife unvanlarının da bu kategoriye dahil edilmesi yönündeki kanaatleri bizi onların bu tezini yakından incelemeye ve bulgulara dönüştürme gayreti içerisine sokmuştur.

Bu olgunun Şiiler tarafından siyasi platforma taşınmasında çok farklı nedenler söz konusudur. "Mehdi olan kişi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den daha hayırlı hatta peygambere denk olduğu. "şeklinde çok uç rivayetlere de rastlanmaktadır.[661] Mehdi'ye yüklenen mistik anlamlar siyasi platforumda sadece rekabet getirmemiş, mehdi olmayan her yöneticinin yönetiminin gayr-i meşru olduğu ve dolayısıyla meşru olmayan bir yönetime kıyam gerekir anlayışları türemiştir.

Mehdi lakabının Hâşimoğulları arasında siyasi platforma taşınması daha sonraki dönemlerde Abbasilerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında olmuştur. Hz. Hasan'ın torunlarından Muhammed b. Abdullah'a halk "el-Mehdi" olarak görüyorlar ve bu yönü dolayısıyla halkın muhabbetine mazhardı.[662]

Emeviler parçalanma sürecine girdiğinde Hâşimiler hilafet konusunda Muhammed b. Abdullah üzerinde hilafet için karar verdikler hatta biat edenler arasında Ebû Ca'fer el-Mansûr'un da bulunduğu haber verilmiştir.[663] Ayrıca Ebû Ca'fer el-Mansûr'un iki kez Muhammed b. Abdullah'a biat ettiği, ilkinin Medine'de ikincisinin de Mekke'de Mescid-Haram'da bu biat işinin gerçekleştiği haber verilmiştir.[664]

---

[660] el-Kûfî, *Kitâbü'i-Fütûh,* II/320.
[661] el-Mervezi, *Kitabü'l-Fiten,* C.I, s.356.
[662] el-İsfehânî, *Mekâtilü't-Talibîn,* s.184; bkz el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf,* 295; bkz İbnü'l-Tıktıka (Tabâtabâ), *el-Fahrî,* s.118.
[663] ez-Zehebî, *Siyerü'l-Â'lâm,* VI/210; Ebû'l-Abbas Ahmed b.Halid en-Nâsırî (:h 1315/1897), *el-İstiksâ,* Ca'fer en-Nâsırî-Muhammed en-Nasırî (thk.), I-IX, Darü'l-Beydâ; basım yeri yok, 1418/1997, CII, s.205; bkz C.Zeydan, *Târîh,* C.IV, s.397; bkz Ali İbrahim Hasan, *et-Târîhü'l-İslâmü'l-Amm,* Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısrıyye (nşr.), 2010, s.327.
[664] el-İsfehânî, *Mekâtilü't-Talibîn,* s.259.

Muhammed b. Abdullah'ı Hâşimoğullarının İbrahim el-İmâm, Ebû'l-Abbâs ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un da aralarında bulunduğu aile büyükleri tarafından ittifakla halife adayı olarak belirledikleri tarihin (h. 126/744) olduğu iddia edilmiştir.[665]

Şia'nın Ali evladı dışında, İslam dünyasında farklı fraksiyonlar tarafından mehdi olgusu üzerinden iktidar arayışları iki muarız siyasi güç yaratmıştır. Fâtımîler ve Abbasiler olmak üzere. Emeviler karşısında Hâşimoğularının iktidar girişimleri ve Fâtımîlerin de kendilerini Şia'nın bir uzantısı olarak tanımlamalarına dayanarak son tahlilde bu üç iktidar talipçisinin ortak paydalarının bu işi "mehdi" olgusu üzerinden gerçekleştirmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür.

Burada şu akla gelebilir:"Hâşimilerin Ali kanadının ve onlarla ırsiyet bağı iddiasında olan Fâtımîlerin, doğrudan "mehdi" lakabı ile harekete geçtikleri halde Abbasiler neden üçüncü halifeye gelinceye kadar bu unvanı resmî olarak kullanmamışlardır?"şeklinde bir soru sorulabilir. Bu durumda verilecek cevap aslında Abbasiler de bu işe "mehdi" olgusu üzerinden hareket etmişlerdir. Sadece bu unvanı üçüncü halifeye resmi olarak vermişlerdir. Kaldı ki Abbasi halifelerinden ilk beş halifenin "mehdi" çağrışımı ifade eden unvanlar aldıkları oldukça kuvvetli bir ihtimal olarak sunulmuştur.

3.4. Halifelerin Kullandıkları Genel Lakaplar

3.4.1. Halife Lakabı

Her kültürde bir makamı işgal eden kişinin o makama uygun aldıkları bir takım resmi unvanlar söz konusudur. Bu makamı işgal eden kişi kral ise kral; imparator ise imparator; başkan ise başkan denilmesi gibi eğer bu kişi hilafet makamında bulunuyorsa kendisine "halife", "imam" veya "emîrü'l-mü'minîn" unvanları verilir.[666]

Araplar sürekli meyve veren ağaca üretkenliğine binaen "halife" derlerdi "halif" kelimesinin çoğulu halifeler anlamında "hulafa" kelimesidir. "halif" ise kum üzerindeki yol anlamına gelmektedir.[667] Aynı kelimenin if'al babındaki kullanımının

[665] Öz, "Muhammed b.Abdullah el-Mehdî", *DİA*, XXX/489-490.
[666] Michael L.Bates, "Khurâsânî Revolutionarie and al-Mahdî's Title", *Culture and Memory in Medieval İslâm*:Essays in Honour of Wilferd Madelung, Farhad Daftary and Josef W.Merileds London and New York:I.B.Tauris in association with The İnstitute of İsmaili Studies, 2003, p.279-317/s.1-3.
[667] İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s.123-127.

ism-i fâili "muhlif" ise "kuyudan kova ile deve yalağına su taşıyan, sonra da o suyu kabilesine götüren kişiye Araplar "muhlif" ismi vermektedirler.[668]

Bu anlatımdan çok açık bir biçimde "hulafa" kelimesinin tekili "halif" kelimesi dünyevi anlamda kabilesine hizmet eden bir kabile reisine işaret ettiği söylenebilir.

(Sa'd 38/26) ayetinde geçen "خليفة" kelimesi "hükümdar" anlamındadır.[669] Tarihi açıdan "halîfe" kavramı Müslümanların Hz. Ebû Bekir'e verdikleri bir lakaptır. Çoğunluğun görüşüne göre bu lakab kendisine biat sırasında verilmştir.[670]

Halife genel olarak Müslümanların idaresine (velâyetü emiri'l-müslimîn) delâlet eden bir şeref unvanı veya görev ismi olarak addedilmiştir. Genel kabule göre ise mü'minlerin yönetim işini (imâratü'l-mü'minîn) üstlenen kişiye verilen bir şeref unvanıdır.[671]

Her ne kadar Muaviye'nin salt bir melik olduğu öne sürülse de halifenin yetkisini şeriattan aldığı iddiası onun(halife) dini bir hüviyete sahip olduğunu gösterir.[672] Kaldı ki ister dini bir mevzuda olsun ister dünyevi bir konuda olsun şeriatın muktezasına göre halife, ümmetin işlerini deruhte etmede Hz. Peygamber'in vekili sayılmıştır.[673] Bu tanım bile kavramın dini bir hüviyetle alakasını göstermeye kafidir ancak Kasımî'ye göre İslam Siyaset Tarihi'nde devlet başkanlığı için ilk defa "emîr" lafzı kullanılmıştır.[674]

Sakıfe Toplantısı'nda müzakere esnasında ayrıca çok önemli bir kavram olarak "el-İmâret" kelimesinin yönetime işaret edecek şekilde kullanılması bize "el-emîr" kavramının devlet başkanlığı için kullanıldığı kanaatını doğurmaktadır.[675] Aynı olayın anlatıldığı yerde Taberî de "el-imâre" kelimesini kullanmıştır.[676]

---

[668] İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s.123-127.
[669] el-İsfahanî, *Müfredât*,, s.356-357; bkz İbn.Nasır, *en-Nehcü'l-Meslûk*, s.328.
[670] el-Kasımî, *Nizâmü'l-Hükmü fi'ş-Şerîati ve Tarihü'l-İslâmî*, Kitâbü'l-Evvel, s.369; bkz. el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I/491; bkz M.N.Kaka Khel, "Succession to Rule in Early İslam", *İslamic Studies* (İslamabad), 24:1 (1985), pp.13-28, p.19.
[671] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I/489.
[672] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I/490.
[673] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I/490
[674] el-Kasımî, *Nizâmü'l-Hükmü fi'ş-Şerîati ve Tarihü'l-İslâmî*, Kitâbü'l-Evvel, s.368; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III/166-167; el-Maverdî, *Ahkâmü's-Sültâniyye*, s.20
[675] İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö:h 276), *el-İmâmetü ve's-Siyaset*, C.I, s.62; bkz. Şevki Ebu Halil, *el-Hadâratü'l-Arabiyye*, s.254
[676] et-Taberî, *Tarîh*, III/218

el-Mâverdî, "el-imâme" kavramını "dinin korunmasında ve dünyevî siyasette Hz. Peygambere vekillik yapmak" şeklinde tanımlayarak el-imâme kavramını "el-imâre" yerine kullanmıştır.[677]

İslam devletinin başı olan "el-imâm veya emirü'l-mü'minîn" şeklinde adlandırılan "halife" sonraki dönemlerde "es-sultânü'l-a'zâm" lakabı ile isimlendirilmiştir çünkü tüm müslüman toplulukların işlerini yürütmede en yüksek yetkiye halifeler sahipti.[678]

Halifeyi "es-Sultanü'l-a'zam" olarak tanımlayanlara göre halifenin ümmet içerisindeki konumunu Hz. Peygamber'in ümmeti ile olan konumuna teşbih ederek halifenin idare edilenler üzerinde "velâyet-i âmme" yani dini ve dünyevi tasarruf hakkına sahip olduğunu buna mukabil idare edilenlerin "itaat-ı tâmme" ile sorumlu olduklarını ileri sürmüşlerdir.[679] Görüldüğü üzere halife olan kişinin sahip olduğu bu yetki "Sultanü'l-a'zam" unvanı üzerinden müktesabatına geçmektedir.

İbn Haldun hilafeti: "dinin muhafaza edilmesi ve dünya işlerinin dini bir riyaset ile idare edilmesi hususunda şeriat sahibine niyabettir. Onun için bu mansıba hilafet ve imâmet, bu makamı işgal eden zata ise halife ve imâm adı verilir. " bir tanım getirmiştir.[680]

Hilâfet, "el-imâmetü'l-uzmâ" ve "imâretü'l-mü'minîn" şeklinde bu üç kelime tek bir manayı ifade etmede kullanılır. Bu vazifeyi ifa eden kişi "halîfe", "imam" veya "emîrü'l-mü'minîn" olarak adlandırılır.[681]

İmâret kavramının birçok varyantlarına rastlamak mümkündür. Örneğin, "velâyet" kavramı "yardım, sevgi, arkadaşlık, dostluk, komşuluk ve bir işi üstlenip yürütme anlamlarına gelirken vilâyet denilince bölge (hitta), beylik (imâret-emirlik), vilayet, eyalet, hükümdarlık (saltanat) gibi manalara gelmektedir.[682]

Şiiler "velâyet" kavramı üzerinden bir hilafet teorisi oluşturma yoluna gitmişlerdir. Onlara göre "velâyet" kelimesi evliyaullahın velayetini ifade

---

[677] el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.15; bkz Ali Hüsnî el-Harbutlî, *el-İslâm ve'l-Hilâfe*, Beyrut, 1969, s.29; Muhammed el-Hudârî Bey, *el-İtmâm el-Vefâ fî Sîrati'l-Hulefâ*, Mısır, basım yy, s.126; İbn Haldun, *Mukaddime* (1), Uludağ(hazl.), s.421

[678] Reşid Ulyan, *el-İslâm ve'l-Hilâfe*, Bağdat, 1396/1976, s.23-24

[679] Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzmü'l-İslâmiyye*, Kahire, basım yy, s.2.

[680] İbn Haldun, *Mukaddime 1*, Süleyman Uludağ (terc.), s.423.; bkz Enver Muhammed Zenâtî, *Kâmûsü'l-Müstalahâti't-Târihıyye*, Kahire, basım yy, s.70.

[681] İbn Abidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, III/276-277.

[682] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV/409; ed-Dîneverî (ö:276), *Uyûnü'l-Ahbâr*,, C.I, s.15.

etmektedir. İsnâ-i a'şeriye mezhebinde on ikinci imamı ifade eder.[683] el-Mazenderânî'nin haberine göre (h. 37 senesinde) Kufî yazısıyla basılan bir sikke üzerinde Hz. Ali'ye işaret eden "Veliyullâh" lakaplı bir paradan söz edilmektedir.[684] Hz. Ali'nin vefat tarihi (h. 40/661) esas alındığında bu paranın üzerindeki lakabın çok önemli olduğu düşünülebilir çünkü bu haber doğru olması durumunda Şia'nın ileri sürdüğü imâmet doktrinlerin en temelleri resmiyette kendisine karşılık bulmuş anlamına gelir.[685]

Ayrıca "velâyet" kelimesinin kök harfleri olan "v-l-y" fiilinin ismi mefû'lü olarak kullanılan "mevlâ" kelimesi de "en-Nâsır", "el-halîf/müttefik", "es-sâhib" anlamlarında da kullanılmaktadır ki bu kavramlardan en-Nâsır ve es-Sâhib'in hatta "el-mevlâ" lafzının bile birer lakab olarak kullanıldığı bilinmektedir.[686]

H. 341 senesinde Fâtımî halifesi Muiz-Lidinillâh adına basılan paranın arka yüzünde yer alan ifadelere göre "vesâyet" ve "velâyet"in Hz. Ali'ye ait olduğu ileri sürülmüştür.[687] "vesâyet" kavramının siyasi bir argüman olarak önem kazanmasının muhtemelen siyasi konjonktürle alakası vardır. Bu durumun daha çok Hz. Ali'nin katlinden sonra Hz. Hasan'ın kendi isteği ile hilafettten çekilmesi ile Hâşimioğullarından Ümeyyeoğullarına geçen hilafetin temsil hakkının tevarüsle Ümeyyeoğullarında devamını kabullenmeyen Ali taraftarlarının devreye soktuğu bir argüman olarak görülmesi mümkündür.

Kaldı ki hilafetin verasetin konusu olması Emeviler dönemine dayanmaktadır. Muaviye oğlu Yezid'e biat aldığı (676) tarihinden itibaren bu süreç başlamıştır.[688] Buna göre Ali taraftarların hilafeti verasetin konusu yapmaları kendilerinden önce siyasi olarak zuhur eden bu hadiseye bir tepki olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Görüldüğü üzere her grup kendi halifesini ortaya koydukları kavramlar üzerinden özellikle de bu kavramları lakap formatları üzerinden yürütme siyasetini

[683] H.Corbin, *Şiilikte Velâyet Kavramı*, çev. Hizmetli, *AÜİFD*, 1983, cilt:XXVI, s.717.
[684] el-Mazenderânî, *en-Nükûdü'l-İslâmiyye*, s.44.
[685] Ethem Ruhî Fığlalı, "Ali", *DİA,* İstanbul 1989, C.II, s.371-374.
[686] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV/408-416; bkz el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, s.203.
[687] en-Nâsırî, *el-İstiksâ*, C.I, s.204.; Atıf, *en-Nükûd*, s.339; bkz.İbn Haldun, *Mukaddime 1*, Süleyman Uludağ (terc.), s.433; bkz el-Kirmiliyyü(el-Kirmilî), *en-Nükûdü'l-Arabiyye*, s.58.; Irene A.Bierman, *Writing Signs, The Fatımıd Public Text*, London, 1998, s.62-63.
[688] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I/491.

gütmüşlerdir.[689] Kısaca halife lakabının verilme nedenleri arasında kelimeye yüklenen bu anlamların da bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

"Halife" kelimesinin ortaya çıkmasında birçok nedenlerin olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Hz. Peygamber döneminde Medîne'yi askeri sebeple veya hac için terk ettiğinde yerine bir vekil bırakırdı. Bu işe kaynaklarda istihlaf (halife bırakmak) veya isti'mâl (âmil, vâli) kılmak ismi verilir ki Hz. Peygamber ilk gazvesinde Ebvâ (Veddân) seferinde (h. 623) senesinde yerine âmil (emîr) olarak Hazrec kabilesinden Sa'd İbn Ubâde'yi bırakmıştır.[690] Bütün bunları Hz. Peygamber'in vefatı ile devlet başkanlığı için "halîfe" kavramının kullandığını gösteren önemli kanıtlar olarak görebiliriz ancak "halîfe" unvanının paralar üzerinde bir yer alması daha sonraki dönemlerde rastlanır. Hatta Abbasilerin üçüncü halifesi Mehdi adına h. 160/776 Basra ve Bağdat'ta "el-halifetü el-Mehdi" şeklinde yer aldığı öne sürülmektedir.[691] el-Bâşâ, "halife" unvanının paralar üzerinde yer almasının Emeviler dönemindeki bir parada Velid b. Yezid'e işareten unvanın kullandığını (h. 101), Abbasilerde halife Mehdi için Ermeniyye şehirinde (h. 161) ve Azerbaycan'da ise (h. 166) senesinde, Harunurreşid için (h. 190) senesinde ve h. 313 senesinde ise Muktedir –Billâh adına basılan parada unvanın kullandığını iler sürmüştür.[692] (H. 333) senesinde halife el-Müstekfi ve dönemin emirü'l-ümerâsı Tüzün (el-Muzaffer) isimlerinin geçtiği paranın ön yüzünde "el-Müstekfî-Billâh el-Halîfe" kayıtlarının yer aldığı ileri sürülmüştür.[693]

"el-imâre" kavramı İslam'dan önce Kâbe'ye hizmet için yetki verilen "sikâye", "hicâbe" ve "sidâne" gibi kavramlar arasında yer almaktaydı.[694] Buradan bu kavramın Arap kültüründe bir şekilde kamu hizmeti yürütenlere verilen bir lakap anlamı taşıdığı açıktır.

"Halife" lafzı devlet başkanını ifade etmek için kullanıldığında Hz. Ebû Bekir neyin kastedildiğini çok iyi bilmekteydi.[695] Bu yüzden kendisine "Halifetullâh" diye

---

[689] Osman Eskicioğlu, "Amme Velâyeti", *Dokuz Eylül Üniversitesi Dergisi*, 1989, sayı:6, s.421; bkz. bkz es-Sâbiî, *Rusûm*, s.122.
[690] Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşiliği*, s.146; el-Askerî, *el-Evâil*, s.148.
[691] G.H.F Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen des Akademischen Münzeabinets in Königsber*, Leibzig, 1858, s.29.; bkz. Sharifül İslam and Munirul Hogue, "Unpublished Umayyad and Abbasid Silver Coins in the Bangledesh National Museum", *Journal of the Aseiatic Society of Bangladesh* (Hum), Vol.62(2), 2017, pp.205-231, p.219.
[692] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.276.
[693] Bachara- Awad, "A Hoard of İkhshidid Dirhams", *al-Abhath*, p.57.
[694] Bozkurt, "İmâre", *DİA,* İstanbul 2000, C.XXII, s.219.
[695] el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahât*, s.166.

seslenildiğinde o ısrarla kendisinin "halifetürasûlillâh" olduğunu dile getirmiştir.[696] Yukarıda İbn Haldun'un hilafeti şeriat sahibine niyabet şeklindeki tanımı, Hz. Ebû Bekir tarafından sadece Hz. Peygamber'in bu işlerin yürütmesinde onun naibi olduğu şeklinde anladığını gösteriyor.

Hilafetin Allah tarafından nasb ile tayini söz konusu edilerek görevlendirildiği iddia edilen halifeye "Halifetullâh" ismi verilir şeklindeki bir anlayışın kabul görmediği açıktır.[697] Çünkü halife kelimesinin literal anlamına göre "halife" gâib yani hazır bulunmayan veya ölen birinin arkasından gelen kişinin görevini üstlenen bir anlam içerir ve dolayısıyla Allah'ın ise bu ârizî sıfatlardan uzak olmasına binaen "Halifetullâh" lakabının hiç kimse için kullanımının uygun olmadığı düşüncesi ağırlıktadır.[698]

Diğer taraftan "şâri'" kavramı mecazen Hz. Peygamber için kullanılmaktadır.[699] Muhtemelen o dönemde bu tür tartışmalar henüz gündemde olmadığı için kelimenin mecazi anlamından çok hakiki anlamı esas alınmaktaydı.

Onun bu hassasiyeti sahabe arasında cevap bulmuş ve kendisi hilafet kapısında "Halifetürasûlillâh" olarak selamlanmıştır. Hatta lakabın bu şekildeki kullanımı Hz. Ömer'in hilafeti zamanında da bir müddet devam etmiştir.[700]

el-Askerî, "halîfe" lafzının İslam tarihinde ilk defa Hz. Ebû Bekir için kullandığını ifade etmesinin yanı sıra kendisine "halîfetullâh" denilme sebebi olarak da "Beytullâh ve Şehrullâh" örneğinde olduğu gibi kavramın, Allah'a izafetle ta'zim amaçlı kullanıldığını ileri sürmüştür.[701]

Buradan hareketle dolaylı olarak "halîfetullâh" kavramının da ilk olarak Hz. Ebû Bekir için kulllanıdığını ancak kavramın literal anlamının yanlış anlaşılmalara açık olması dolayısıyla itibar görmediği sonucu çıkarılabilir ancak kısmen yukarıda da ifade edildiği üzere, "Halifetullâh" kavramına yüklenen anlamlar daha sonra somut bir unvana dönüşmüştür. Öncelikle "Halifetullâh" kavramı Kur'an'da (2/30)

---

[696] el-Kasımî, *Nizâmü'l-Hükmü fî'ş-Şerîati ve Tarihü'l-İslâmî,* Kitâbü'l-Evvel, s.368.; bkz.el-Hârizmî, *Mefatîhü'l-'Ulûm*, s.162.

[697] Şevki Ebû Halil, *el-Hadâratü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye,* Dârü'l-Fikr; Dımaşk; Dârü'l-Fikri'l-Müâsır; Beyrut, 1423/2002, s.226.

[698] Halil, *el-Hadâratü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye,* s.226.

[699] Ahmet Akgündüz, "Hâkim", *DİA,* İstanbul 1997, C.XV, s.182-183.; Şeri'at: İslâm'a ait dini, ahlâki ve hukukî hükümler bütünü anlamında kullanılan bir terimdir. Talip Türcan, "Şeri'at", *DİA,* İstanbul 2010, C.XXXVIII, s.571-574.

[700] el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* II/186.

[701] el-Askerî, *el-Evâil*, s.145-146.

ayette Hz. Adem içi kullanılmıştır. Lafzın kullanımının şümulüne Hz. Peygamber de dahil edilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'i temsil eden halifelerin de bu lakapla anılmasının önü açılmıştır.[702]

Kaldı ki Abbasi halifeleri kendilerini İslâm'ın yeryüzünde karar kılınmasında ve İslam'ın yayılmasında görevli memurlar olarak görmekteydiler. Bunun için "Halifetullâh alâ kâffe ehli'l-İslâm", "halifetulllah fi'l-arz ve nâibühü fî halkıh" gibi eş değer lakaplar kullanılmıştır.[703]

"halifetullâh" lafzının Emeviler döneminde özellikle ilk halifesi tarafından dile getirildiği ancak Abbasiler döneminde kavrama yüklenen anlamdan farklı olarak bir anlamla sahiplenildiği görülmektedir. Mes'ûdî'nin anlattığına göre Muaviye'nin: "Yer Allah'ındır, ben de onun (Allah) halifesiyim "halifetullâh", bu yüzden onun mülkünden ne alsam, artık o benimdir, o mülkten neyi de bırakırsam o bana caizdir. " dediğini haber vermiştir.[704]

"Halifetullâh" kavramının Emevilerdeki bu kullanımı ile Abbasiler dönemindeki kullanımı arasında format açısından ayniyet, anlam açısından farklılık var gibi gözükse de uygulamada her ikisinin de buluştuğu düzlem idarede temsil hakkının kendilerinde olduğunu iddia etmenin bir aracı olmanın ötesinde bir anlam taşımadığı görülmektedir.

İslamın ilk dönemlerinde "Halifetullâh" lakabının itibar görmemesini yalnızca dönemin dini atmosferinden kaynaklanan doğal bir reaksiyona bağlamamak gerekir. Ayrıca o dönemde (Hulefay-i Râşidîn) başlarda henüz hanedan bazında hilafetin temsil sorunu yoktu. Bu yüzden bu kavrama siyasi olarak bir ihtiyaç yoktu. Daha sonraki dönemlerde hilafetin hanedan bazında temsili sorunu ortaya çıktı. Buna bağlı olarak bu kavrama yüklenen anlamların kavramın unvanlaşma sürecini doğurduğu kanaatindeyiz.

Abbâsi tarihinde ise h. 203 senesinde halife Me'mun döneminde basılan sikke üzerinde "Halifetullâh" unvanı resmi olarak kullanılmıştır.[705] Baltacı, Abbâsi Devleti'nde merkezi otoritenin güçlenmesi ile hilafetin adeta krallığa dönüştüğünü ve halifelerin "Halifetü Rasûlillâh" unvanı yerine "Halifetullâh, Zıllullah fi'l-âlem"

[702] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.277.
[703] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.278.
[704] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III/40.
[705] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.278.; Nesselmann, *DieOrientalischen Münzen des Akademischen*, s.66; *Katalog der Orientalischen Munzen Königliche Museen zu Berlin*, Berlin, 1898, s.205.

unvanı aldıklarını ileri sürmüştür. Daha da ilginci sonraları Halifetullâh kavramına yüklenen anlamın daha da sofistike (çok özel) bir hâl aldığı görülmektedir. İbn Kesir'in el-Fiten'inde aktarılan bir hadis metninde "Halifetullâh" lafzı "Mehdi" kavramına karşılık kullanılmıştır.[706]

Zıllullâh ve türevi lakapların halifelerden çok sultanlar tarafından kullanılan bir unvan olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedeni halifelerin eski güçlerini yitirmiş olmaları ve kendilerinden beklenen ve misyonları arasında yer alan İslam dünyasının hamiliği görevlerini yapamıyor olmalarında aramak mümkündür. Bu dönemde İslam dünyası bu görevi üstlenen sultanlara yönelmiş ve unvanın türevlerini bu sultanlara vermiştir.

Sultan Zahir Baybars; h. 675'te "Zıllullah fi'l-arz" aynı unvan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'a verilmiştir (saltanat:1293-1341); Sultan Alauddin Ebi Keykubad (h. 629) senesinde "zıllullah fi'l-âlem" aynı unvan II. Keykavus b. II. Keyhüsrev (h. 644)'verilmiştir.[707] "Zıll" lafzı ile yapılmış unvanlardan Abbasi halifelerine işaret eden unvanlara gelince ihtiram kastı ile kullanılan iki unvan olduğu söylenebilir. Bunlar: "Zıllullah hazreti'l-imâme, zıllullah hakka; zılluddivan; müddeh ala'l-ümme zalîla " şeklinde geçen unvanlar ki hepsi de ihtiram kastıyla dua formatında ifade lakaplar olduğu öne sürülmüştür.[708]

İslam tarihinde başlangıçta"halife" teriminin müfred şeklinde olmayıp izafet terkibi formatında kullanımı ifade zorluğuna yol açtığı için bu unvan yerini, ilk olarak İslam devlet başkanı için kullanılan "emir" lakabı üzerinden yeni bir forma dönüşerek "emîrü'l-mü'minîn" şekline dönüşmüştür.[709]

3.4.2. Abdullah Lakabı

Kalkaşendi bu genel halife lakaplarını kategorize ederken ilk olarak bu lakaptan başlamıştır. Bu lakap resmî olarak belgelerde Hz. Ömer döneminde yer almıştır. [710] Resmî yazışmalarda Abdullah lakabı, emirü'l-mü'minin lakabından önce kullanıldığı ve aynı formatın Fâtımîlerde de Abbasilerinki ile aynı olduğu

[706] İbn Kesir, *el-Fiten,* s.49.
[707] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.384-385.
[708] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.385-386.
[709] el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* II/186.
[710] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V/475-476.; aynı müelf., *Maâsirü'l-İnâfe,* I/20.

aktarılmıştır.[711] Hatta Emeviler döneminde h. 58 senesinde resmî bir belgede "Abdullah Muaviye Emirü'l-mü'minîn" şeklindeki bir rivayet aktarılmıştır.[712] Abbasiler döneminde unvan halifelere gönderilen yabancı ulusların belgelerinde de yer aldığı aktarılmaktadır. Örneğin Bizans imparatoru Nikafor, Harunurrreşid'e gönderdiği bir mektupta "…li Abdillah Harun Emiri'l-Mü'minîn min Nikafor Meliki'r-Rum" şeklinde yer aldığı iddia edilmiştir.[713] Ayrıca İslam lakap tarihini bilmeyen birisi örneğin yukarıda Muaviye isminin önünde yer alan Abdullah'ı sanki onun bir ismiymiş gibi anlayabilir ancak işin doğrusu bu unvanın genel halife unvanlarından olup Hz. Ömer ile başlayan ve Abbasiler döneminde kullanılan bir lakap olduğudur. Çalışmamızın bu yönünün doğrusunun öğrenilmesine katkı sağlamasını umuyoruz. Ayrıca lakapların diplomasinin vazgeçilmez bir unsuru olduğuna da güzel bir örnektir. Konunun Bizans'tan gelen bir mektupta yer alması bunun en çarpıcı yönünü oluşturur.

3.4.3. "Emirü'l-Mü'minîn" Lakabı

Hz. Ömer döneminden itibaren tüm halifeler için kullanılan "emirü'l-mü'minîn" unvanınından (resmi lakap) önce bu lakabın etimolojik olarak ilişkili olduğu diğer lakaplarların gelişim süreçlerinin bilinmesinde fayda vardır. Son tahlilde Abbasiler döneminde kullanımda olan "Emîrü'l-mü'minîn" lakabı da aslında "el-emîr" lakabına dayanmaktadır. Kısaca emir lakabının ifade ettği anlamlar dikkate alınmadan bu lakabın ele alınması eksikliğe yol açar. Yukarıda özellikler dört halife dönemi lakap ve unvanların ele alındığı yerlerde bu konu kısmen ele alınmıştır. Tekrar aynı konunun ele alınıyor hissi vermemesi için altını çizeceğimiz noktaları belirtmekte fayda var. Bilimsel çalışmaların eleştiriye en açık tarafı tezlerde aynı konunun aynı düşünceler etrafında ele alınmaısıdır. Bu yüzden aynı konu başlığının farklı versiyonlarla ilgili olduğu alanla ele alınmasına dikkat etmek zorundayız.

İbnü'l-Manzur, yukarıda "emîr" kavramının "sahib", "veli" anlamlarına geldiğini ileri sürmüştür ancak kavramın siyasi ve askeri anlamda mevcut hükümdar

[711] Şerif Enver-Jere L.Bacharach, "Shi'ism and the Early Dinars of Fatımıd İmam-caliph el-Muizz li din Allah (341-365/95-975), Analiticv Overview, *el-Masâq*, Vol.22, No.3, 2010, s.259-275.
[712] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I/273.
[713] İbrahim ed-Dinâlî, "el-Alâkatü'd-Diplomasiyye beynel Hilafeti'l-Abbasiyye ve'l-İmparatoriyye'l-Bizantiyye", *Camiatü Bingazi Mecelletü'l-ulûm ve'd-diraseti'l-insaniyye*, Sayı.7, (2004), s.4.

veya halifenin devlet işlerinde kendilerine güvenip görev verdiği mansıp sahibi yüksek devlet ricaline işaret ettiği anlamları da yok saymamıştır.[714]

"el-emir" uvanının şeref unvanları gibi kullanılan bir görev unvanı olduğu ve lügatta emir sahibi ve yetki sahibi anlamları taşıdığı öne sürülmüştür.[715] "el-Emîr" unvanı Emeviler döneminde, Yezid b. Muaviye'nin hilafeti sırasında (saltanat:680-683) Fas (Mağribü'l-Aksâ) 'nın fethine "el-Emîr" Ukbe b. Nafi' görevlendirilmişti ifadesi bize bu kavramın İbnü'l-Manzur'un yukarıda kelimenin etmolojisi üzerine yaptığı analizin dayandığı temeli ifade etmek için önemli bir örnektir.[716] Kısaca burada bu unvanın askeri anlamda bir komutana karşılık geldiğini söylemek mümkündür.

Grohmann, *Evrâkü'l-Berdî'l-Arabiyye'*sinde "emir"lafzının h. 86 senesinde sol yarısı kayıp bir tırâz üzerinde besmele, kelime-i tevhid, ihlas suresinden bir parça ayet ve "Muhammed Rasûlullah bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakk Abdullah el-Velîd emîri'l-mü'minîn" ifadesinden sonra "هذا مما امر به الامير عبد الله بن عبد الملك" ifadesinin yer aldığını ileri sürmüştür.[717]

Grohmann'ın verdiği bu habere göre Abbasilere gelinceye kadar alınan lakaplarda bir kullanım kültürü oluşmuştur denilebilir. Zira örnekte de görüldüğü üzere Emevilerde de genel halife unvanlarından "Abdullah" ve "emirü'l-mü'minîn" resmi belgelerde verilmiştir. Belgelerde, "emirü'l-mü'minîn" unvanının Emeviler döneminde h. 91 ve h. 93 senesinde Medine'de basılan paralar üzerinde "Ma'din Emirü'l-mü'minîn" şeklinde yer aldığı iddia edilmiştir.[718] Daha önce Abdülmelik b. Mervan(ö:86/705) için de "emirü'l-mü'minîn" unvanının kullanıldığı iddia edilmiştir.[719]

Aynı formatta h. 120(?) senesinde Ebû'l-Velîd Hişam b. Abdilmelik (saltanat:h. 105-125) zamanındaki bir tırâz üzerinde halife Hişam'ın isminden önce

---

[714] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV/30; M.J.De Goerje (ed.), *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*, Lugduni Batavorum, 1871, C.III, s.17.

[715] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.179.; bkz Müellifi meçhul *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî (thk.), Beyrut, 1971, s.39.

[716] Ebû'l-Fidâ, *Kitâbü't-Tibrî*, s.35.

[717] Adolf, Grohmann, *Evrâku'l-Berdi'l-Arabiyye*, Abdülhamid Hasan-Hasan İbrahim Hasan (trc.), Matbaatü'l-Kütibi'l-Mısrıyye (nşr.), Kahire, 1934, s.26.; el-Velîd b.Abdülmelik için bkz Mevlüt Koyuncu, "Velid I", *DİA,* İst.2013, C.XLIII, s.30-31.; Tırâz için bkz. Bozkurt, "Velîd I", İst.2012, C.XLI, s.112-114.

[718] Abdülaziz Derviş Muhammed Hakiem, *A Critical and Comparative Study of Early Arabian Coins on the Basis of Arabic Textual Evidence and Actual Finds*, Yayımlanmamış Dok.Tezi, *The University of Leeds*, 1977, s.122.

[719] Mariyyü el-Kimiliyyü, *en-Nükûdü'l-Arabiyye ve I'lmü'l-nümiyyât*, Kahire, 1939, s.34-35

"Abdullah" ve isminden sonra "emirü'l-mü'minîn" genel halife unvanından başka h. 116-124 senelerinde Mısır âmili'nin ismine (el-Kâsım b. Ubeydillâh b. el-Habhâb) yer verilmiştir.[720]

Ancak bu konunun çok iyi anlaşılması için İbnü'l-Manzur'un analizlerine müracat etmenin yerinde olacağı kanısındayız çünkü bu analizler temel alındığında birçok lakabın arka planı ve tarihi gelişim süreçleri doğru bir şekilde görülüp analiz edilebilir. İbn Manzur, "el-Emir" lafzı ile "el-Melik" kavramı arasında bir bağ olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre el-emir kelimesinin (ç. ümerâ) "el-İmâra" yani yetki, güç, emirlik, prenslik anlamlarını içeren bu kelime ile emir verme yetkisine sahip "el-Melik" kavramı arasında bir bağ vardır.[721]

İbnü'l-Manzur eğer kişi bir yetki ile bir şeyi emrediyorsa o emrin faili olarak değil uygulayıcısı olarak o kişiler üzerine "el-emir" sayılır diyerek aslında bu kavramın müteradiflerinden daha sonra nasıl farklı anlamlar aldığını ve kurumsal bir boyut kazandığını gösteremek istemiştir.[722] Çalışmamızın ilgili ilk kısmında Dört Halife Dönemi'nde özellikle Hz. Ömer döneminde el-Melik lafzının, olumlu yönüyle kullanımının Allah'a tahsisi; olumsuz anlamda ise firavunî hükümdara işareti söz konusu olduğu için bu lakaba soğuk bakılmış ve onun yerine el-emir lafzı üzerinden bir lakap alma yoluna gidilerek Abdullah genel halife lakabı ile "emirü'l-mü'minîn" lakabı ihdas edilmiştir ancak dil alimleri el-emir ile el-melik kavramları arasında bir ilişkinin olduğunu da görmezlikten gelmemişlerdir. Bu anlayışın gittikçe dört halife dönemindeki reaksiyonel tepkisi evrilerek içselleşme ve farklı anlamlar kazanma sürecini girdiği görülecektir.

İbnü'l-Manzur'un "el-Emir" ile "el-Melik" kavramı arasında var olduğunu iddia ettiği ilişki somut olarak sonraki dönemlerde Abbasi halifeliğini tanıyan bazı ümerâ'ya (müfredi "el-emîr") "el-Melik" lakabı olarak verilmesinde görülmektedir.[723]

Hatta bu durum Abbasilerin muarızı Fâtımîlerde uygulamada kendine yer bulmuştur. "Melik" lakabının Fâtımîler'de vezirlere verildiği görülmektedir. İlk defa vezirlerden bu unvan Hâfız-Lidînillâh (saltanat:1131-1149) dönemindeki vezire verilmiştir. "el-Melikü'l-Efdal" olan bu unvan daha önceki vezirlerden hiç kimseye

[720] Grohmann, *Evrâkü'l-Berdî'l-Arabiyye*, s.53-54.
[721] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV/30.
[722] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV/30-31.
[723] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.931-932.

verilmemiştir.[724] Fâtımîlerden melik lakabına sahip olan başka vezirler de olmuştur. Örneğin "el-Melikü'l-Fülânî" lakablı Rıdvan b. Velahşî[725] ki Mısır'da Fâtımî medresesini kuran sünni bir vezirdir(532/1138).[726]

İslam devletlerinde "el-melik" lakabının diplomaside, özellikle yabancı devlet başkanlarına gönderilen resmî belgelerde kullanıldığına şahit olmaktayız. Örneğin Fâtımî halifesi Hafız Lidinillâh (salt:1131-1149) senesinde Sakalibe hükümdarına "min Abdillâh ve veliyyihi Abdilmecid Ebî'l-Meymûn el-İmamı'l-Hâfız Lidînillâh Emiri'l-mü'minîn" den "Sıkıllıye (Sakâlibe) adası hükümdarına (melik)" şeklindeki mektupta bu durumu görmek mümkündür.[727]

İslam devletinde unvanların bu şekilde diplomatik ilişkiler bağlamında resmi olarak kullanımı İslam'ın ilk dönemlerine kadar varmaktadır. Örneğin Himyer kralı (melik) I. Tubba' müslüman olduğunu bildiren bir mektubunda "Hâtemü'l-mürselîn ve Rasûlü rabbi'l-Alemîn olan Muhammed'e" diye bir mektup yazdığı haber verilmiştir.[728]

Abbasilerin birinci asrından sonra yaşadıkları siyasi kaos döneminde bu lakabın farklı algıları üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Örneğin Abbasiler tarihinde Büveyhiler döneminde "el-melik" unvanının yalnızca bu hanedana tahsisi konusunda mücadeleler verilmiştir. Bilindiği üzere Büveyhilerden Adudüddevle bu konuda hanedanın kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan "şahinşah" unvanı üzerinden "el-melik" unvanının yalnızca bu aileye ait olması gerektiği şeklindeki gayretleri söz konusudur. "Şahinşah" unvanının açılımı "Melikü'l-mülûk"tür.[729] Yani Büveyhiler bu lakabın içselleşmesi ile yaygınlık kazanmasından rahatsız olmuşlar ve yalnızca lakabın Büveyhi hanedanının müktesabatında olduğunu ifade etmek istemişlerdir. Bu anlamda Abbasiler tarihinde, "sultan" lakabını başka hükümdarlar kullanmak istediğinde lakabın yalnızca Selçuklu Sultanlığı'na ait olduğu dile getirilerek itiraz edilmesi gibi melik lakabının da Büveyhilere ait olduğu iddia edilmiştir ancak süreç sultan lakabının siyasi sahiplerinin bu konudaki iradelerinin bir örneğinin yaşanması şansını melik lakabına sahiplenmek isteyenlere tanımamıştır.

[724] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, I/416.
[725] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, I/416-417.
[726] E.Fuâd es-Seyyid, "İskenderiyye", *DİA,* İstanbul, 2000, C.XXII, s.574-576.
[727] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI, s.458.
[728] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI, 468-469.
[729] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.931-932.

Bu unvan yani melik unvanı sonraları Suriye'ye hakim olan bazı hanedanlar tarafından da kullanılmıştır:Eyyübîler gibi. Çünkü Eyyubîlerin "sultan" lakabı taşıma hakları yoktu. Sultan unvanı çok az hanedana özgüydü. Eyyübîlerden sonra Mısır ve Suriye'ye hakim olanların "sultan"olarak çağrılmaları "melik" lakabının üzerinde bir makam değildi.[730] Eyyûbîler'de "Sultan" sadece "el-Melikü's-Salih'e" verilmiştir.[731]

Bu örnekte olduğu gibi unvanlar konusunu tek bir ana başlıkta işlemek mümkün olmadığı gibi unvanlar içerisinden herhangi birini de tamamen bağımsız olarak ele almak neredeyse imkansızdır. Örneğin burada "el-emir" konusunda birden karşımıza alakalı olarak "el-melik" konusu çıkmaktadır. Melik konusunun el-emirle bağlantısı yanında bu kez karşımıza melik kavramının siyasi bir lakap olarak ifade ettiği anlam ve sonuçlarının uygulama farklılıklara yol açtığı gibi birçok konu içi içe. Bu yüzden çok sağlıklı bir okuma yaparak doğru ananlizler yapmak gerekmektedir.

Yukarıda anlatıldığı üzere "el-Emir"lafzının ifade ettiği anlamlarda kavramın zımnen emir veren biri olmasından ziyade kendisine verilen emri uygulayan mansıp sahip kişi vurgusu söz konusu edilirken melik (ç. mülûk) yönetim işini yüklenen, otorite sahibi anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda dillere göre aynı anlamda fakat farklı lafızlarla karşılık bulur. Örneğin Farslar "şah", Türkler "han" kavramlarıyla bu kavramı karşılarlar.[732] Buna göre "emir" ile "melik" arasında mukayese yapıldığında emirin verilen emiri uygulayan mansıp sahibine işaret etmesine mukabil "melik" ise daha ziyade bağımsız hareket etme yönü ağır basan bir kavrama karşılık gelmektedir. Bütün bunlar kelimelerin literal anlamlarıyla alakalıdır. Lakap (resmi lakap=unvan) olarak ifade ettikleri anlamları kazanmasında bu literal anlamların da en azından önemli payları vardır denilebilir.

Diğer taraftan Emevi halifeleri tıpkı Kur'an'da "melik" kavramının düalist bir anlamın Allah'a tahsisinde (Mâlikü'l-mülk) güzel; onun dışındaki birisi için kötü, zalim bir yönetici şeklinde takdim edilmesi gibi muarızlarınca "melik" olarak adlandırılmış olmaları siyasi bir amaçla yapılmış bir tanımlamadır.[733] Erken dönem İslam tarihçilerinden el-Ya'kûbî (ö:292) bu tür kullanımı tercih edenler arasında yer

[730] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.931-932.
[731] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.505.
[732]Cehşiyâri, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s.57.; Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.931-932.
[733] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.931-932

alır. Örneğin o, on ikinci Emevi halifesi III. Yezid için[734] Melik el-Velîd b. Yezîd b. Abdilmelk[735] ifadesini kullanmıştır. III. Yezid, babası halife I. Velid, annesi Sâsânilerin son hükümdarının(III. Yezdicerd) torunu, anne tarafından ninelerinin birisi Bizans kayserinin, biri de Türk hakanının kızı olması dolayısıyla kendini bu unvanlar üzerinden takdim ederdi.[736]

"el-Emir" lafzının Abbasi devrim harekatının çok önemli bir aktörü olan Ebû Müslim el-Horasanî için de kullanıldığı görülmektedir. Onun bu konudaki lakabı (şahsi nat'ı) "Emîr-ü Âli Muhammed" dir.[737] Bu durum bize Abbasilerde lakapların sadece sonraki dönemde bir öneme haiz olmadığı bunun yanı sıra siyasi varlık kazanma süreçlerinde de "el-İmâm" lakabında olduğu gibi çok önemli işlevlere sahip olduğu sonucunu gösterir.

Abbâsîler döneminde "el-Emir" lafzının "âmil" karşılığında önemli bir lakap olarak kullanıldığı da olmuştur. Örneğin h. 295 senesinde halife el-Muktedir-Billâh (salt:295-320) bir tırâzın ön kısmında besmele, laşerîkeleh ile birlikte kelime-i tevhid ifadesinden sonra "Abdullah Ebû'l-Fazl Ca'fer el-İmâm el-Muktedir-Billâh" ifadesinden sonra "el-Emir İsâ b. Muhammed" ismine yer verilmiştir ki Ebû Mûsa İsâ b. Muhammed en-Nûşerî dönemin Abbasi Mısır âmilidir (h. 295).[738]

"Emîr" lafzının Abbasilerde farklı dönemlerde yine çok önemli anlamlar kazandığı görülecektir. Örneğin h. 324/936 senesinde Râzî-Billâh döneminde İbn Râik'in "emirü'l-ümerâ" unvanı ile devletin biçok alanında büyük yetki sahibi olunan bir dönem başlamıştır.[739] Buradan yola çıkarak "el-emir" lafzından birçok lakaplar türetilmiştir denilebilir. Çok münbit bir lakap olan "el-emir" lakabının tarihsel geçmişinde Arap kültüründe bu kelimeye yüklenen anlamların daha sonra farklı düzlemlerde farklı grupların birikimiyle karşılık bulma durumları da göz ardı edilemez.

İbn Haldun "emir" isminin harp, ordu ve bununla ilgili şahıslara tahsis edildiğini, bununla beraber emirin kudret ve nüfuzunun diğer rütbe ve makamlarından yüksek olduğunu ve devlet işlerinde istibdat yolu ile hakimiyeti

[734] Koyuncu, "Yezid III", *DİA,* İstanbul 2013, C.XLIII, s.516-517.; Müellif Ya'kûbî için bkz Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA,* İst.2013, C.XLIII, s.287-288.
[735] el-Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, C.II, s.261.
[736] Koyuncu, "Yezîd III", *DİA*, XLIII/516-517.
[737] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.188.; eş-Şehâbî, *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.23.
[738] Grohmann, *Evrâkü'l-Berdî'l-Arabiyye*, s.56.
[739] Yıdız, "Emîrü'l-ümerâ", *DİA,* İstanbul 1995, C.XI, s.158-159.

herkesin üzerinde ve tesirli olduğunu ileri sürmüştür.[740] Bu analiz öylesine önemlidir ki aslında bu kavramdan hareketle Abbasi tarihinde etkin olan aktörlerin bu unvan üzerinden okunmasıyla birtakım tarihi gerçeklikler anlaşılabilir.

El-Emir kavramının diğer İslam devletlerinde karşılığı olan bir kavram olduğu da unutulmamalıdır. Diğer taraftan genellikle hanedan dışında bir kimsenin bir topluluğu yönetmesi söz konusu olunca bu kişiye "emir" ismi verildiği iddia edilmiştir.[741] Fâtımîlerde "el-emir" lafzının umumiyetle halife çocuklarına verilen şeref unvanları olması yanı sıra kimi devlet adamlarına da verilmekteydi. "el-Emir Ebi'l-Hüseyin Ammâr b. Muhammed" örneğinde olduğu gibi.[742] "el-emir" lakabının Eyyûbilerde hanedanın aile fertlerine işaret eden bir unvan olduğu görülmüştür. Salahuddin Eyyubî'nin kardeşi "el-Emîr Şemsüddevle Turan Şah" örneğinde olduğu gibi.[743] Bu örneklerin hepsinin ortak paydası ise "emir" lakabının şeref unvanı olduğudur.

Ayrıca Selçuklu sultanının ilk olarak kullandığı lakapların da arka planının iyi anlaşılması gerekir. Tuğrul Bey (h. 435/1043-1044) senesinde "el-emîrü'l-ecel" veya "el-melikü'l-celîl" unvanını kullanıyordu.[744] Bu örnek bize "el-emir" ile "el-melik" kavramları arasındaki anlam ilişkilerini anlatmaya yarayan önemli bir örnektir.

"el-Emîr" lakabı İslami lakaplar içerisinde başlangıçta devlet başkanına karşılık gelirken zaman içerisinde farklı lakaplara karşılık gelmeye başlamıştır. Yetki ve otorite sahibi kişi olarak ordu komutanları için kullanılan bir lafızdı. Büyük zaferlere imza atıp büyük fetihler gerçekleştirdiler. Ayrıca fethettikleri topraklarda yönetimde söz sahibi olanlar da olmuştur.[745] Bu durumda emirler bizzat halifelerin bu topraklardaki temsilcileri oldular ancak yönetimdeki gelişmeler ile halifeyi temsil sıfatını kaybettiler ve böylece vilayetlerdeki resmi imtiyazlardan yoksun kaldılar. Özellikle vergi toplama işi "âmillere" devredilince bu haklardan yoksun kalmaya başladılar.[746]

---

[740] İbn Haldun, *Mukaddime,* Süleyman Uludağ (hazırlayan), s.487; bkz.el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.179.
[741] eş-Şehâbî, *Mu'cemü'l-Elkâb,* s.23.
[742] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.182-183.
[743] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.184.
[744] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,,* s.74.
[745] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî,* s.163; bkz Ebu'l-Kasım Abdurrahman b.Abdullah b.Abdilhakem b.A'yün el-Mısrî(ö:258/871), *Fütûhu Mısır,* Sharlez Turiyy(thk.), I-II, Kahire, basım yy, C.II, s.217.
[746] *Sourdel, Mu'cemü'l-İslâmî,* s.163.; bkz Abdurrahman b.Abdullah b.Abdilhakem, *Fütûhu İfrîkyâ ve'l-Endelüs,* Abdullah Enîs et-Tabbâ' (thk.), Beyrut, 1963, s.104.; bkz H.Yıldız, *İslâmiyet ve*

Diğer taraftan "emir" lafzı ile "melik" lafızlarının idarede anlamsal yakınlıkları ve amaçsal buluşma noktalarından da söz edilmiştir. Buna göre sonraki dönemlerde ortaya çıkan pek çok unvanın başka lafızlarla anlamsal yakınlıkları üzerinden bu unvanlar var olmaya devam etmiştir. Örneğin Arapça "melik" lafzına karşılık İran kökenli "şah" lafzı İslami dönemle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. H. IV/X. asır başlarında "şah" melik ve ümeraya işaret etmekteydi. Bu yüzden Büveyhi emirleri "melikü'l-mülûk"ü çağrıştıran "şahinşah" lakabını almışlardır.[747]

"Melik" kavramı ile alakalı bir unvan da "Atabeg"lakabıdır. Şehzâde mürebbisi olarak tanımlanır. Komutanlardan bu vazifeye getirilenlere verilen bir unvandır. Atabeglerden kimileri melik düzeyine ulaşmışlardır. Onların çocukları da veraset yoluyla aynı unvanlara sahip olabiliyorlardı. Selçuklular döneminde valilik yapanlar da devlet kurmuşlardır.[748] Ancak onlara atabeg unvanı alamıyorlardı. Bunun yerine şahât(şahlar) unvanı alıyorlardı. Bunlar Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı merkezden atanan valilerdi. Anuştegin oğlu Muhammed "Harezmşah" unvanı ile bu bölgede Selçuklular'a bağlı valilik yapmıştır.[749]

Bu unvan (şahinşah) daha sonra Abbasi halifeleri tarafından Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e verilerek, Büveyhi hanedanlığın yerini Selçukluların aldıkları siyasi statüleri bu unvanlar üzerinden ilan edilmiş olmaktaydı.[750] Bütün bunlar bize unvanların siyasi hayatta yaşanan değişikliklerin anlatım aracı olduklarını gösterir ki yukarda dile getirdiğimiz iddiaların bir nevi ispatı şeklinde düşünülebilir.

Kanatimizce Selçuklu sultanlarının "şahinşah" unvanı almalarında Abbasi halifelerinin güttüğü siyasetin benzer varyantı olarak Selçuklular açısından da bir anlamı vardı. Çünkü Selçuklular eski Sâsânî toprakları üzerinde hakimiyet kurmuşlardır. Selçuklular resmi dili Farsça, hanedan ve ordu dili Türkçe ve öğretim dili Arapça olan bir imparatorluk olduğu düşünüldüğünde alınan bu unvanda bu durum göz ardı edilmiş olamaz.[751] Kanaatimize göre bu unvan üzerinden siyasi mesajlar verilmektedir. Özellikle resmi dilin Farsça olması çok önemlidir çünkü devlet işleri, bürokrasi bu dili bilen kişilerce yürütüldüğüne göre halk bir devlet

---

Türkler, s.224; bkz İbn Hallikân, *Vefiyâtü'l-A'yân,* İhsan Abbas (thk.), Beyrut, 1398/1978, C.I, s.173.

747 Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî,* s.534.

748 el-Hadarî Bey, *Muhadarât,* s.508-509.

749 el-Hadarî Bey, *Muhadarât,* s.508-509.

750 Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî,* s.534.

751 Özgüdenli, "Selçuklular", *DİA,* İstanbul 2009, C.XXXVI, s.371-376.

boşluğu yaşamayacaktır. Genel olarak bir devletten beklenen işler yürütülürse vatandaşların devlete olan bağlılıkları sürecek ve geçmişe duydukları özlemler bir taşkınlığa dönüşmeyecektir. Muhtemelen Selçuklular "şahinşah" unvanı üzerinden vatandaş birliğini tesis etmiş olmaktaydı. Bir üçüncü ihtimal de "şahinşah" unvanına yüklenen mistik anlamların benzerleri islâm öncesi Türklerde zaten mevcuttu.

Selçuklular Abbasiler ile kurdukları siyasi ilişkilerin bir göstergesi olarak dini içerikli unvanlar alırken hakimiyet kurdukları toprakların eski sahipleriyle olan münasebetlerinin bir sorun teşkil etmeyecek bir zeminde devam etmesi için de Farisî temelli unvanlara başvurmuşlardır denilebilir. Özellikle bu konunun Selçukluların ele alındığı yerlerde anlatılması daha doğru gibi görünse de burada bu konuya değinmemizin sebebi, konunun "emir" lafzıyla olan bağlantısı dolayısıyladır. Selçuklular dönemi unvanlar ele alınırken de yine konu bu lafız üzerinden ele alınmak durumundadır. Ayrıntıya girmekten şimdilik kaçındık ancak ilişkilerin dayandığı temel lafızlar söz konusu edildiği için kısmen bu konuya değinmek zorunda kaldık.

Diğer taraftan "melik" unvanının Türk-İslâm devletlerinde farklı bir çizgide devam ettiği bilinmelidir. Melik kavramı aslında ortak coğrafyanın ve kültürün her birinde karşılığı olan bir kavramdır. İbranicede "meleh"; Arm. "melkâ"; Akkadcada "melku"; Asurca "melku veya meliku" olarak karşılıkları vardı. İslam öncesi Güney Arabistan'da Sebe hanedanın mensup bir kral için kullanılmasının yanı sıra Kuzey Arabistan'da İmruü'l-Kays b. Hucur için(M. 328) "melikü'l-Arab" tabiri kullanılıyordu.[752]

Hz. Peygamber sonrası ilk dönemde toplumun siyasi açıdan şekillenmesinde Dört halife dönemi, Emeviler ve Abbasiler döneminde bu kavram kendine yer bulamamıştır. İslam devlet başkanlığı için "halife, emirü'l-mü'minîn ve kısmen "imâm" unvanları kullanılmıştır ancak Abbasiler siyasi –askeri açıdan güç kaybına uğramasının ardından topraklarında İran menşeli hanedanlar ortaya çıktığından bu kavram gündeme gelmiştir.[753] Sâmâniler Abbasilere bağlılık gösterseler de nispi bağımsızlıklarına işareten ilk defa "melik" unvanını kullandılar.[754] Sâmânîlerde"el-Melik" unvanı resmi belgelerde h. 349'da Abdülmelik b. Nuh'a işareten "el-Melik

[752] Ahmet Güner, "Melik", *DİA,* Ankara 2004, C.XXIX, s.51-53; Fuad Salih es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.41; bkz ez-Zirikli, *el-Âlâm*, II/12.; el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.496.
[753] Güner, "Melik", *DİA*, XXIX/51-53.
[754] Güner, "Melik", *DİA*, XXIX/51-53.; el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.497.

el-Muvaffak"; h. 352'de bir sikke üzerinde Mansur b. Nuh için "el-Melik-Muzaffer" unvanlarına yer verildiği iddia edilmiştir.[755]

"el-emir" ile anlamsal ilişkisi olan *el-melik* lakabı Abbasiler tarihinde dönemsel olarak var olmaya devam etmiştir. "Melik" unvanı siyasi nüfuzları dolayısıyla Büveyhilere verilmiştir. Sonraları Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular ve Zengiler gibi devletler tarafından benimsenmiştir. Fatımilerde vezirler için kullanılan bu unvanın kullanımı Eyyubiler de devam etmiştir.[756] Bu unvan Büveyhiler, Selçuklular, Eyyubiler, Memluklerde hanedanın en büyüğünün dışında şehzadelere, vezirlere ve mahalli yöneticilere verilmiştir. Bu yüzden devletin en büyük hükümdarı melik unvanına ilave unvanlar almıştır.[757]

Bu unvaın Türk-İslam hanedanlarından Selçukluların kendi hanedan yapılanmasında da önemli bir yer işgal etmiştir. (h. 452) senesinde 70 yaşındayken vefat eden Çağrı Bey'in "Melik" unvanı taşıdığı halde öldüğü rivayet edilmektedir.[758] Çağrı Bey, Gazneli Sultanı Mes'ûd ile yaptığı askeri mücadelelerde daima "el-Melik" unvanı ile anlatılmıştır.[759]

Diğer taraftan Selçuklularda Dukak (Yukak) ve oğlu Selçuk Bey'in saltanat unvanı olarak "el-Emîr" unvanına sahiptiler.[760] Buradan hareketle "el-emir" ve "el-melik" unvanları arasında derece farkı olarak "el-melik" unvanının ağır bastığı söylenebilir.

Ayrıca Türk –İslam devletlerinde bir şehrin veya bir bölgenin idaresi verilen hanedan mensuplarına da "melik" unvanı veriliyordu. Hakimiyet alameti olarak günde en çok üç nevbet çalabiliyorlardı.[761] Harezmşah Ebû 'l-Abbas b. Me'mun'un inşâ metinlerinde "el-Melikü'l-Adil" (h. 401); Gaznelilerde Gazneli Mahmûd'a işareten "el-Melikü'l-Müeyyed" (h. 421) verildiği öne sürülmüştür.[762] Çok ilginçtir *sultan* unvanı kullanan Selçuklular, Gazneliler ve Harezmşahlarda hanedanın en ileri

[755] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.497.
[756] Güner, "Melik", *DİA,* XXIX/51-53.
[757] Güner, "Melik", *DİA,* XXIX/51-53.
[758] el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye,* s.29-31.
[759] el-İsfehâni, *Tarihü Devleti's-Selçukiyye,* s.10.
[760] er-Ravendî, *Rahatü's-südûr,* s.149-151.
[761] Güner, "Melik", *DİA,* XXIX/51-53.
[762] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.497-498.

gelenleri mutlaka "el-melik"lakabını kullanmışlardır. Hatta h. 421 senesinde Gazneli Mahmûd'un "Melikü'l-İslâm" unvanını kullandığı iddia edilmektedir.[763]

Diğer taraftan "melik" unvanı herkesin kolayca kullanamayacağı unvanlardandı. Huzistan, Basra ve çevresine hakim olan Hezâresb zamanın Abbasi halifesinden kendisine "melik" unvanı verirse karşılığında 100. 000 dinar vermeyi vaadettiği halde, unvanın sadece Selçuklulara ait olduğu söylenerek teklif reddedildi.[764]

Gaznelilerde hanedanın bütün erkek çocuklarına "emir" unvanı verilmekteydi. Sultanların erkek çocuklarına ise "hüdavendzâde, melikzâde" ismi verilmekteydi. Selçuklularda ise melik unvanına sahip şehzadelere bir bölge veya şehir ikta edilmekteydi. Şehzadeler melik unvanı altında günde üç nevbet çalabiliyorlardı.[765]

Abbasiler hanedan içerisinden birini bir şehre veya bir bölgeye görevlendirip kendilerine ikta ettikleri kişiyi vali olarak atıyorlardı.[766] Eğer bu kişi Türk-İslam devletlerinde aynı statüyle görevlendirilmiş olsalardı ya "emir" ya da "melik" unvanı ile görevlendirilirlerdi. el-Askerî, uygulamada İslam'ın ilk dönemlerinde bir şehre veya bir bölgeye atanan kişileri "el-emir" olarak tanıtmaktadır.[767] Aynı şekilde ilk dönem valilerin listelerinin söz konusu edildiği yerlerde de el-Kindi 'nin eserinde "vali" karşılığında "el-Emir" lafzı başlığı altında fihriste edilmiştir ancak müellifin namaz kıldırmak, harp ve şurta(eminiyet) ve vergi toplama görevlerinden dolayı bu kişilere "vali"[768] ismini verdiği iddia edilmiştir.

İslam tarihinde fethedilen ülkelerde halifeye niyabeten namaz kıldırma işini valiler yapıyordu. Namaz bitiminde halifeye dua edilmekteydi. Bu işlerin siyasi anlamı, o yerde adına dua edilen halifenin onların hükümdarı olduğu anlamına gelen siyasi bir simgeydi.[769] Bu gelenek Hz. Ali'inin Basra valisi ile başladı. Hutbe yalnızca halife adına okunmaktaydı ancak Abbasilerin zaafa düştüğü dönemlerde,

---

[763] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.502.
[764] Güner, "Melik", *DİA,* XXIX/51-53.
[765] Küçükaşçı, "Şehzadeler", *DİA,* İstanbul 2010, C.XXXVIII, s.478-480.; bkz.İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,* 4.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi:Ankara, 1988, s.61.
[766] el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* IV/117; bkz İbn Kuteybe, *el-Maarif,* s.372.; bkz B.A.Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s.40.
[767] el-Askeri, *el-Evâil,* s.281.
[768] Ebu Amr Muhammed b.Yusuf el-Kindî, *el-Vüllât ve Kitabü'l-kuzât,* Rhuvon Guest (hazırlayan), Beyrut, 1908, s.6.
[769] Zeydan, *Tarihü Temeddüni'l-İslâmiyye,* I-V, Daru Mektebeti'l-Hayat, basım yy, C.I, s.131.

mütegallibe sultan veya ümeranın adları da halifeden sonra zikredilmeye başlamıştır.[770]

Aslında "Emîr" lakabının "vali" anlamında kullanımı erken dönemlere rastlamaktadır. Hz. Ömer döneminde Mısır valisi olan Amr b. el-Âs ile yapılan yazışmalarda Mısır'ın "emiri"[771] yani valisi anlamında bu tabir kullanılmaktaydı. Aynı şekilde "emir" lafzının vali karşılığındaki kullanımı Emevilerde de söz konusudur. Örneğin Abdülaziz b. Mervan (h. 69) senesinde yüzüğüne "Abdülaziz b. Mervan el-Emir" ibaresini kazdırmıştı.[772] Fâtımîlerin Şam valisi Anûştekin ed-Dizberî için de vali karşılığında "el-emir" unvanı kullandığı bilinmektedir.[773]

Uzun çarşılı, Abbasi Devleti'nin zayıflayıp merkezi otoritenin kaybolduğu dönemlerde "emirü'ümerâ" denen valilerin başlangıçta yarı bağımsız daha sonraları tam bağımsız valiler olarak zuhur etmesinden bahsederken son tahlilde "emirü'l-ümera"nın da vali olduklarına işaret etmiştir.[774]

"Vali" kelimesinin Latince "prokonsül" kelimesinin Arapçaya tercüme edilmiş halinin olduğu, kelimenin İbraniceye "hâkimü vilâyet" olarak çevrildiği iddia edilmiştir.[775]

İslam tarihinde muhtelif zamanlarda "el-emir" lafzının İslam devletlerinde bazı veliahtlar için bir şeref unvanı olarak kullanıldığına rastlanılmıştır. Örneğin; Emevilerde (h. 81) senesinde "el-Emir el-Velid b. Emiri'l-mü'minîn", Abbasilerde (h. 183) senesinde "mim mâ emera bih el-Emir Muhammed b. Emiri'l-mü'minîn", (h. 248) senesinde[776] yine Abbasilerde h. 203 senesinde halife el-Mem'ûn Hz. Ali soyundan imâm Ali er-Rıza'yı veliaht gösterdiğinde döneminde basılan sikkede (h. 203) "el-Me'mûn Halifetullâh mim mâ emera bih el-Emir er-Rızâ" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.[777] Bütün bunlar bize lakap almada ortak bir kültürün izlerine rastlandığına işaret etmektedir. Ayrıca Abbasiler döneminde kullanılan unvanların

[770] Zeydan, *Tarihü Temeddüni'l-İslâmiyye*, C.I, s.131.
[771] Zeydan, *Tarihü Temeddüni'l-İslâmiyye*, C.I, s.247.; bkz el-Makrizî, *İğâsetü'l-Eimmeti bi keşfi'l-ğumme*, Kerem Hilmi Ferhat (thk.), basım yy, 1427/2007, s.86.
[772] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.180; Mısır valisi Abdülaziz b.Mervân için bkz. Yiğit, "Abdülazîz b.Mervân", *DİA*, İstanbul, 1988, C.I, s.192; bkz Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*,, C.III, s.10.
[773] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.181.
[774] Uzunçarşılı, *Medhal*, s.3.
[775] Heyet, *Kamüsü'l-kitabi'l-mukaddes*, nşr.el-Mektebeh, S.692.
[776] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.182.; bkz Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen des Akademischen*, s.53-54.
[777] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.182.

resmi belgelere yansıtıldığını göstermektedir ki tarihi okumaları bu unvanlar üzerinden okumak ve ona göre analizler yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Abbasi siyasi tarihinde bazı tartışmalar bu kavramlar etrafında cereyan etmiştir. Hicri birinci ve ikinci asırda fukaha ve tarihçiler hilafet ile mülk (hükümdarlık) arasında ayrıma gitmişlerdir. Hilâfeti adalet ve takvanın sembolü krallığı (mülûkiyet), tuğyan ve tasallutun sembolü olarak görmüşlerdir. Bu yüzde hulefay-ı raşidin dönemi "hilafet", Emeviler dönemi Kisra ve Kayser nevinden hükümdarlar olarak görülmüştür.[778]

Abbâsîlerde "melik" lakabının Abbasi halifelerine işareti maksadıyla kullanımı, Abbasilerin ilk döneminde özellikle şairler tarafından kullanılmaya başlamıştır. Halife mehdi hakkında halife meliklerin secde ettiği "melik" nitelemesinde bulunulmuştur.[779] Ayrıca halife el-Mansûr için şair Seyyid Hımyerî: "Allah size hem dünyanın hem de ahiretin mülkünü verdi öyle ki Çin hükümdarı size inkıyad eder, mülkünüz asla zeval bulmaz. " şeklinde sitayişlerde bulunmuştur.[780]

Yukarıda İbnü'l-Manzur'un, "emir" kavramının "sahib" ve "veli" anlamlarına geldiğini öne sürdüğü dile getirilmişti.[781] İslam siyaset tarihinde bu kavramdan hareketle önemli unvanların oluşturulduğu bilinmektedir. "Veli" sözlükte bir işi üstlenen, "sahib" anlamında kullanılır. "Ahd" ise anlaşma, yükümlülük anlamındadır. "veli-ahd/ veliyyü'l-ahd" bir yükümlülüğü üstlenen, taahhüt eden kişi demektir.[782] Terim olarak ise halife ve hükümdarların kendilerinden sonra tahta geçecek kişileri ifade eder. Yani veliaht terimi (veliyyü ahdi'l-müslimîn) müslümanların yönetim sorumluluğunu üstlenen kişi terkibinin kısatılmış halidir.[783]

Görüldüğü üzere lakabların siyasi anlamlar kazanmasından önce etimolojik bağlantılarının mutlaka bu lakapların oluşmasında bir anlam ilişkisi söz konusudur. Abbasilerde "veliyyüahdi'l-müslimîn" unvanının resmi olarak paralarda yer alması üçüncü halife el-Mehdî döneminde h. 164 senesinde "el-halifetü el-Mehdîmim mâ emera bihi Mûsa veliyyü ahdi'l-müslimîn" ifadesinde Mûsa el-Hâdî-ilelhak" işaret

[778] Ömer, *Bühûs*, s.237.
[779] Ömer, *Bühûs*, s.238.
[780] Ömer, *Bühûs*, s.238.
[781] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV/30; bkz el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, s.36.
[782] Yılmaz, "Velliaht", *DİA,* İstanbul 2013, C.XLIII, s.28-30.
[783] Yılmaz, "Velliaht", *DİA*, XLIII/28-30; bkz Ömer, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, C.I, s118.

ettiği öne sürülmektedir.[784] Mûsa h. 160 senesinde babası tarafından veliaht atanmıştı.[785]

Diğer taraftan Abbasilerde "el-Emir" lakabının Abbasi halifelerinden veliaht statüsündeyken kullandıkları lakaplar arasında yer aldığı da görülmüştür. Örneğin, halife el-Me'mun adına Belh'te h. 187 senesinde basılan bir sikke üzerinde "el-Emîr el-Me'mûn Abdullah b. Emiri'l-mü'minîn veliyyi ahdi'l-müslimîn" şeklinde olduğu iddia edilmiştir.[786] Kısaca el-emir lakabı veliaht olarak atanan halifelere verilen unvanlar arasında yer almaktadır. Diğer taraftan İslam tarihinde "emir" lafzıyla üretilen pek çok unvandan söz edilebilir. Arapça "emîr" lafzı ile oluşturulmuş mürekkep lakaplar bu sınıfa dahildir. Örneğin, "melikü'l-ümerâ" lakabı. Saltanat naiblerine verilen bir unvandır. Resmi yazışmalarda "nâib" olarak ismi geçmektedir. Melik statüsünde yetkilere haizdir. Özellikle Şam'da görev yapan saltanat naiblerine verilmekteydi.[787] Selahuddî Eyyûbî'nin çocuklarından I. Melikü'l-Âdil'in oğulları el-Melikü'l-Muazzam (Dımaşk), el-Melikü'l-Kâmil Muhammed (Kahire) naibi örneklerinde olduğu gibi.[788]

Ayrıca Arapça "emir" lafzı ile Farsça bir takım lafızlarla beraber unvanlar da üretilmiştir: "emir-i candar". Farsça cân (silah) ve dâr (tutan) kelimelerinden oluşur. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Hârezmşahlar, Eyyûbiler ve Memlükler gibi İslam devletlerinde saray teşkilatında geniş yetkilere sahip görevlilere verilen bir unvandır. Candarların kumandanına ise "emîr-i candar" ismi verilir.[789] Burada dikkat çekici olan İbn Manzûr'un "el-emir" lafzına yönelik yaptığı etimolojik analizlere tamamen uygunluk söz konusudur.

Diğer taraftan "emir" lafzıyla oluşturulmuş görev unvanlarına da rastlamak mümkündür. Örneğin "Emîr-i Meclis"ki sultan veya emirin toplantı vs. işlerini düzenleyen görevli kişiye verilen bir unvandır. Diğer taraftan sultan veya emirin işlerinden sorumlu "emir-i silah", "emir-i alem"vs. lakaplar bu kelimenin kullanımı

[784] *Katalog der Orientalischen Münzen*, rakam:805, s.134.
[785] Bozkurt, "Hâdî- ilelhak", *DİA,* İstanbul 1997, C.XV, s.16-17.
[786] el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif,* I-III, Kahire, 1965, C.I, s.129.; bkzLane-Poole, *The Coins of The Eastern Khaleefehs in The British Museum*, London, 1875, No:67044, s.59.
[787] Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V/455; bkz.el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif*, C.I, s.119.
[788] Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Muazzam", *DİA,* Ankara 2004, C.XXIX, s.71-73; el-Kirmiliyyü (el-Kirmilî), *en-Nükûdü'l-Arabiyye*, s.59.
[789] Taneri, "Candar", *DİA,* İstanbul, 1993, C.VII, s.145-146.

ile görevli şahsa işaret eden görev unvanlarıdır.[790] Yunan kaynaklarında "سومبولوس" kelimesinin "emîr" kavramına karşılık geldiği iddia edilmiştir.[791]

Bu aşamadan sonra "el-emir" lakabından üretilen "emirü'l-mü'minîn" lakabının Abbasilerde özel resmî unvanların ortaya çıkmasına kadar genel halife unvanları arasında yer alması konusuna gireceğiz. Bu konuya Hz. Ömer dönemi lakap ve unvanlar bağlamında kısmen değinilmişti ancak aynı şeylerin tekrarından kaçınmayı bilimsel disiplinin bir gereği olarak görüyoruz. Burada bu konu yukarda anlatılmayan yönleri ile ele alınacaktır. Ayrıca bu konu unvanının ansiklopedik bilgi değeri üzerinden değil hilafetin temsil edilme noktasında oynadığı siyasi değeri üzerinden ele alınacaktır çünkü çalışmamızın tüm ana felsefesi bu ilke üzerinden yürütülmektedir. Unvanların ansiklopedik bilgi düzeyinde ulaşımı mümkündür. Bu düzeyde konu ele alınacaksa bu çalışma bilimsel ruhtan tamamen uzak kalır. Özellikle bizim, konunun böyle ele alınmadığını ve lakapların bilinen ansiklopedik bilgi değerleri üzerinden çok şeyler ifade ettiğini birkaç kez vurgulamızın ana nedeni de budur.

Erken dönem müelliflerinden çok yönlü bir şahıs olan Vâkidî (ö:207/823) *Kitâbü'l-Meğâzî'*sinde "emirü'l-mü'minîn" kavramının Hz. Peygamber dönemi seriyye harekatında ilk seriyye için gönderilen harekat komutanı Abdullah b. Cahş'ın "emirü'l-mü'minîn" olarak adlandırıldığını iddia ettiği olayda karşımıza çıkmaktadır.[792] Diğer taraftan Dört Halife Dönemi'nde bu anlamda ilk defa Hz. Ebû Bekir döneminde Usame b. Zeyd'e ve ardından Kadisiye savaşında Sa'd b. Ebi Vakkas'a "emirü'l-mü'minin" ifadesi kullanıldığı öne sürülmektedir.[793] Anlaşıldığına göre bu lafız öncelikle ilk olarak askeri bir harekat komutanına verilmesi dolayısıyla lakabın ortaya çıkışını idari olarak değil askeri olarak adlandırıldığını söylemek mümkündür. Taberî aynı olayla ilgili olarak sadece bu seriyyeye katılanlan on iki muhacir içerisinde Abdullah b. Cahş'ın gönderildiği (seriyye komutanı) bilgisini vermiş ve onun için "emirü'l-mü'minin" şeklinde adlandırıldığından söz etmemiştir.[794]

---

[790] Uzunçarşılı, *Medhal,* s.3.
[791] Grohmann, *Evrâku'l-Berdî'l-Arabiyye,* s.5.
[792] Muhammed b.Ömer el-Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I-III, Beyrut, 1404/1984, C.I, s.19. bkz müellif için Fayda, "Vâkidî", *DİA,* İstanbul, 2012, C.XLII, s.471-475.
[793] Fayda, "Emirü'l-mü'minîn", *DİA,* İstanbul 1995, C.XI, s.156-157.; bkz el-Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, III/1117-1121; bkz el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslamiyye*, I/272.
[794] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, II/410.

el-Kettânî, *et-Terâtib'*inde "Emirü'l-mü'minîn" lakabı ile ilgili olarak Hz. Ömer döneminde halifeye "Halîfetü halîfeti rasûlillâh" denmesinin dilde bir siklete neden olması dolayısıyla bazı sahabinin "emirü'l-mü'minîn" olarak adlandırılmasını haber vermesinin yanında bu lakabı Hz. Peygamber'in gönderdiği seriyye komutanı Abdullah b. Cahşa'a bizzat verdiğini iddia etmiştir.[795]

İbn Haldun, özelde Hz. Ali Şia'sının genelde Hâşimoğularının iktidar taleplerinde gizli davet aşamasında "el-imâm" lakabı üzerinden propaganda döneminin yönetildiğini, bir devleti istila ve işgal ettikleri vakit de imam unvanını "emirü'l-mü'minîn" şeklinde değiştirdiklerini iddia etmiştir.[796] Buradan çok açık olarak çıkan sonuç bu unvan siyasi olarak imâmeti (hilafet) temsil etmenin meşru simgesi olarak algılanmıştır. Kaldı ki bu durum bizim şahsi bir kanaatimiz de değildir. Alanın uzmanlarının ortaya koydukları çalışmalardan ortaya çıkan bir sonuçtur. Örneğin, Kettânî aynı düşüncededir. Ona göre "emîrü'l-mü'minîn" unvanı hulefa-ı raşidîn döneminde hilafetin şiarı olarak ortaya konmuş bir lakaptır.[797] O dönemde imamların Kureyşî olması ilkesine göre bu makamı Kureyş'ten olmayan birinin temsil etme imkanı yoktu. Daha sonra bu temsil hakkı genelde Kureyşî özelde ise Hâşimoğulları şekline dönüştürülmeye çalışıldı. Emevilerin karşıt argüman olarak ellerinde öne sürebilecekleri meşruiyet hakkı iddiaları ise sadece"Kureyşîlik" argümanıydı.

"Emirü'l-mü'minîn" lakabının Müslümanların halifesi anlamında kulllanıldığı öne sürülmüştür.[798] Bütün gruplar bir şekilde bu hakkı elde etmenin gayreti içerisine girdiler. Başlangıçta bu makamın hizmet ve hesap verebilirlilik esası üzerine talipçilerinin aksine sonrakiler bu makama sahip olmanın kazanılmış bir hak olduğu iddiasında bulunarak İslam siyaset tarihinde sonu gelmeyen kaoslara imza attılar. Dahası İslam'ın evrenselliğine gölge düşüren anlayışlar negatif sonuçlar doğurmakta gecikmedi ve Hz. Muhammed (a. s) şahsi manevisini de bu tür kazanımlar elde etmenin bir aracı yapmaları son tahlilde İslamın mesajının iletilmesinin önündeki bir engel haline getirdi. Kanaatimizce İslam toplumlarındaki derin ayrışmaların zeminini bu tür anlayışlar oluşturdu.

---

[795] el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye,*, C.I, s.81.; İbn Haldun (732-808), *Tarihü İbn Haldun,*, s.115.
[796] İbn Haldun, *Mukaddime*, S.Uludağ (hazırlayan), s.472.
[797] el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye,* C.I, s.85.
[798] Ömer, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra,* C.I, s118; bkz Uzunçarşılı, *Medhal*, s.15.

Makrizî', Şia'nın imâmetin ancak veraset ile meşruiyet kazandığını bunun dışında hiç kimsenin bu hakkı elde etme imkanına sahip olmadığı inancında olduklarını ileri sürmüştür.[799] Hatta aynı eserde Makrîzî son tahlilde Kureyşî olan Emevilerin bile hilafet talep haklarının olmadığına göre ehli kıbleden hiç kimsenin böyle bir talep haklarının da olamayacağı şeklindeki bir sonuca işaret etmektedir çünkü "İmamlar Kureyş'tendir. "hadisinin sahih bir hadis olduğu kanaati hakimdir. Hz. Ali de dahil birçok sahabenin rivayet ettiği bir hadis olarak görülmektedir.[800] Kısaca haber rivayet tekniği açısından taraftarlarca sorunsuz gözükmektedir ancak ihtiva ettiği anlam açısından mukayyed yani anlamında tahsis dolayısıyla hüküm tahsis anlamı üzerinden sonuç doğurur şeklinde anlaşılmıştır. En azından Şia'nın böyle anladığında şüphe yok.

Kanaatimizce burada "mü'minîn" lafzının bir inanç grubuna işaret ettiği ve son dine inanan kitleyi temsil etme ihtimalinden başka kelimenin literal anlamının sadece inanmakla sınırlı olmadığı diğer ihtimalî anlamı olan "güvende olmak" anlamının da göz ardı edilmemesi gerektiği yönündedir. Zira o dönemde emniyeti sağlamada güç (taraftar) anlamına geldiği için bu imkana sahip olanların ancak meşruiyet hakkına sahip olduğu fikri ön plandaydı. Bunu da ancak o dönem İslam cemiyeti içerisinde Kureyş kabilesinin yapabileceği yüksek sesle dile getiriliyordu. Kaldı ki bizim bu tezimizi doğrulayan ispat yukarıda Kettanî'nin de dile getirdiği Hz. Peygamber görevlendirdiği seriyye komutanı Abdullah b. Cahş'a "emirü'l-mü'minîn" lakabı vermiş ise bu durum çok açık olarak seriyyedeki katılımcıların (mücahid) emniyetinden sorumlu emir anlamında kullanılmıştır. Kısaca imamların Kureyş'ten olmasının siyasi espirisi daha sonra Hâşimoğullarının rekabeti ile mistik bir hale sokulmaya çalışılmıştır. Bunun için ikna edici argümanlar rasyonellikten uzaklaşarak ruhani bir hale sokulmuş ve neticede bu anlayışa dayalı meşruiyet hakkı elde etme mücadelesi başlatılmıştır.

"Emîrü'l-mü'minîn" lakabının ilk defa Hz. Ömer döneminde resmiyet kazandığı daha önce ifade edilmişti.[801] Bu unvanın kullanımı aynı şekilde Emeviler döneminde devam etmiştir. Abbasiler döneminde ise unvan Endülüs Emevileri ve

[799] el-Makrîzî, *Resâil*, s.14. bkz İbrahim b.Muhammed el-Beyhaki, *el-Mehasin ve'l-Mesavâ*, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (thk.), Dârü'l-Maarif (nşr), Kahire, 2009, C.1, s.39.
[800] el-Makrîzî, *Resâil*, s.14.
[801] el-Askerî, *el-Evâil*, s.150

Fâtımîler tarafından da kullanılmıştır. Doğu İslam dünyasında ise Abbasiler yıkılıncaya kadar küçük emirlikler tarafından kullanılmamıştır.[802]

Ancak Şii patentli hanedanlar tarafından kullanımı istisna olarak görülebilir. Örneğin, (h. 290/903) senesinde Abbasilere karşı isyanlar düzenleyen Karmatîlerin Irak ve Suriye daisi Zikreveyh b. Mihreveyh'in kardeşi Sahibüşşâme, Muhammed b. İsmail'in neslinden geldiğini iddia ederek "emriü'l-mü'minîn" ve "mehdi" unvanını kullanmıştır.[803]

Fâtımîlerin ilk halifesi Abdullah "el-Mehdî" lakabıyla "emirü'l-mü'minin" olarak adına hutbe okutmuştur (h. 297) ancak "emirü'l-mü'minîn" unvanını paralardaki kullanımı Abbasilerde ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a zımnen işareti, açıktan işaretinin ise daha sonraki dönemlerde olduğu söylenebilir.[804] Örneğin, h. 147/764 Rey'de basılan para üzerinde "Mehdi Muhammed b. Emiri'l-mü'minîn" ifadesi bunu göstermektedir.[805] Yani Abbasilerin üçüncü halifesi Mehdi Muhammed Ebû Ca'fer'in oğlu olduğuna göre *emirü'l-mü'minîn* unvanı zımnen halifenin babasına işaret etmektedir. Unvanın sarahat kullanımına h. 173/789 senesinde Bağdat'ta basılan para üzerinde "…Abdullah Harun Emirü'l-mü'minîn" şeklinde geldiği görülür.[806]

Grohmann, Kıpti vesikalarda bolca geçtiği ve Yunancaya oradan tercüme edilen belgelerde Emevi halifesi el-Velid b. Abdilmelik'in adının *besmele, kelime-i tevhid*'den sonra "Muhammed Rasûlullâh, Abdullah el-Velîd Emiri'l-mü'minîn" şeklinde yer aldığı iddia edilmiştir.[807] (h. 86-96) Bu önemli bilgi bize kronolojik olarak "emirü'l-mü'minin" lakabının Emeviler döneminde Abbasilerden önce resmî olarak kullanıldığı sonucuna götütür.

İslam devlet başkanları için kullanılan *halife ve imâm* unvanlarının dışında kullanılan *emirü'l-mü'minîn* siyasi olarak bu işi yürütecek kişinin meşru temsilciliği bağlamında kullanılmıştır.

---

[802] es-Seyyid (F.S), *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.43; Fayda, "Emirü'l-mü'minin", *DİA*, XI/156-157.; bkzLane-Poole, *The Coinage of Egypt* (A.358-922), The Fatımee Khaleefehs, The Ayyoobees and The Memlook Sultans, London, 1879, s.37; No:67047.
[803] Hizmetli, "Karmatîler"*DİA,* İstanbul, 2001, C.XXIV, s.510-514.
[804] el-Makrîzî, *İttiâzü'l-Hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fatımıyyeni'l-Hulefâ*, Cemaleddin Seyyal (thk.), I-III, Kahira, 1416/1996, C.I, s.66.
[805] Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen des Akademischen*, s.23.
[806] Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen des Akademischen*, s.46.
[807] Grohmann, *Evrâdül'Berdî'l-Arabiyye*, s.11-12.

3.5. Abbasi Halifelerine Verilen Özel Resmi Unvanların Arka Planı

Abbasi halifelerinin aldıkları unvanları, dini söylemler içermesi üzerinden anlamlandırmaya çalışanlar olmuştur. Örneğin Nicholson, konuyla ilgili olarak müslümanların Emeviler hakkındaki algılarından yola çıkarak Emevilerin bir halife olmaktan ziyade kral görüldüklerini dini açıdan yetersiz oldukları için manevi unvanlara sahip olmadıkları şeklinde anlamıştır.[808]

Bazıları ise Abbasi halifelerinin aldıkları bu unvanları Arap kültürüyle ilgileri bağlamında ele almışlardır. Örneğin, İbnü'l-Cevzi, *Keşfü'n-Nikâb*'ında muhatabın şerefini öne çıkarmak, statüsünü beyan etmek için ona ismiyle değil künyesiyle seslenmenin bu kültürdeki yerine işaret etmektedir. Eğer bu kişi riyaset erbabı ise ona övgü içeren bir lakap ile seslenilir değerlendirmesinde bulunmuştur.[809]

İbnü'l-el-Cevzî'nin verdiği bu bilgiden yola çıkarak halifeleri lakap almaya iten sebepler arasında kültürel olanların yanı sıra riyaset erbabı olmalarına bağlı olarak bu unvanları almışlardır diyebiliriz. Abbasiler daha çok siyasi nedenlere bağlı olarak özel resmî unvanlar almışlardır.

Faruk Ömer konunun kapsamını çok iyi bir şekilde özetlemiştir. Buna göre: "Emirü'l-mü'minîn, Halifetullâh, melik" vs. lakaplar *genel resmi* lakaplar; "el-imâm, el-Kâim, el-Mürtazâ, el-Mansûr, el-Mehdi, er-Reşid, el-Mu'tasım-Billâh" vs. unvanlar *özel resmi* unvanlar; Mervan b. Muhammed'in "el-Hımâr ve el-Ca'dî", halife Mansûr'un "ed-Devanîk", Emevi halifelerinden III. Yezid'in "en-Nâkıs", İbnü'l-Hâdi'in "en-Nâtık-bi'l-Hak" vs. lakapları *şahsî* lakaplar olarak üç başlık altında toplamıştır.[810]

Fûad Salih es-Seyyid'in lakapların analizinde önemli tespitleri olmuştur. Çalışmamız açısından önemli bulgularından bir tanesi olarak müellif, yukarıda Faruk Ömer'in halifelerin özel resmî unvanlarını da içine alan kişinin resmi görevinden kaynaklanan unvanları başlığı altında çok geniş bir yelpazeden konuyu ele almıştır. Buna göre Fûad Salih dini, siyasi, ve askeri açıdan kişinin işgal ettiği makamına göre aldığı unvanlara *resmî görev unvanı* ismini vermiştir. Faruk Ömer'in *resmî halife* unvanı dediğine Fuad Salih resmî görev unvanı ismini vermiştir.[811]

---

[808] Reynold A.Nicholson, M.A, *A Literary History of the Arabs*, London, 1907, s.181.
[809] el-Cevzi, *Keşfü'n-Nikâb*, C.I, s.55-60.
[810] Ömer, *Buhûs fî't-Târih*, s.200; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, V/475-476.
[811] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.9-13.

Kalkeşendi, Abbasi halifelerinden "Mansûr, Hâdî, Reşîd, Me'mûn, Mu'tasım, Mütevekkil" gibi unvanları halifelerin özel(hâs) unvanları olarak tanımlamıştır.[812] Abbasilerin ilk dönem halifeleri müfred formunda özel resmi unvanlar alırken Mu'tasım ile beraber lafzatullaha bitişik unvanlar kullanılmaya başlanmış ve devletin yıkımına kadar bu şekilde devam etmiştir.

Bu çalışmada doğrudan üzerinde duracağımız kısım ağırlık olarak birinci grup *genel resmi* ve ikinci grup *özel resmi* unvanlar olacaktır ancak üçüncü grup unvanlara ise dolaylı olarak araştırmamızda yer verilecektir. Bu durum şu açıdan önemlidir. Birinci ve ikinci grup unvanların dayandığı temel referanslarına işaret eden yönlerini oluştur çünkü ilk iki grup siyasi koşullar, dini ve dönemsel durumlardan etkilenirken üçüncü grup aslında kültürün kendisidir.

3.6. Halifelerin "Mehdî" Çağrışımlı Özel Remî Unvanları

el-Mehdî unvanı Hâşimiler arasında iktidar meşruiyeti bağlamında ileri sürülen bir argümandır. Abbasilerde bu unvanın ortaya çıkmasını hazırlayan koşullar siyasi olarak gelişmiştir. El-I'badiye'ye göre Muhtar es-Sekafî'nin "mehdi" unvanını İbn Hanefiyye adına kullanması tamamen siyasidir. İbn Hanefiyye, kardeşi Hüseyin'i şehit etmiş olmasına rağmen Yezid b. Muaviye'ye biat ederek siyasetten uzak durmuştur. Muhtar es-Sekafi onu siyasete çekmek için "mehdi"olarak adlandırmıştır.[813]

el-Kûfî (ö:314/962)'nin el-Fütûh'unda haber verildiğine göre Muhtar es-Sekafî İbn Hanefiyye'ye bir heyet göndermiş ve İbni Hanefiyye de Muhtar'a kapalı bir üslupla desteğini sunmuştur. Muhtar, İbn Hanefiye için"Ebû'l-Kâsım el-İmâm el-Mehdî" ifadesini kullanarak Ehlibeyt'in intikamı için yola çıktıklarını duyurmuştur.[814]

Kısaca Hâşimiler "mehdi" lakabı üzerinden Emevilere karşı iktidar arayışlarını siyasi bir projeye dönüştürmüşlerdir. Ehlibeyt'in ortak siyasi talebinin merkezine mehdi unvanı alınmıştır. Projenin siyasi yansımaları Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. İddiaya göre bu sebepten dolayı Abbasilerin ilk beş halifesi mehdi çağrışımlı unvanlar almışlardır. İddiayı ortaya atanlar arasında batıda Bernard Lewis;

---

[812] el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, C.I, s.21.
[813] Öz, "Muhammed b.Hanefiyye", *DİA,* İstanbul 2005, C.XXX, s.537-539.
[814] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, C.VI, s.228.

Doğu İslam tarihçilerinden ed-Dûrî gibi alanın en iyilerinin yer alması bizi bu konuyu araştırmamıza sevk etmiştir.

Lewis, ilk mehdilik iddiasının Emeviler döneminde Muhtar es-Sekafî taraftarlarınca ileri sürüldüğünü ve muhtarın açtığı bu hareketin, devam ettiğini ve Orta çağ'da Fâtımî Devleti'nin kurulması ile sonuçlandığını iddia etmiştir.[815] Lewis'in bu tespiti bizim biraz önce söylediğimiz Ehlibeyt'in(Ali evladı) Emeviler karşısında "mehdi" kavramı üzerinden iktidar arayışına girişmiştir iddiamızın bir nevi ispatı niteliğini taşımaktadır.

Ayrıca Lewis, Abbasiler iktidara gelince halife unvanlarındaki bu süreçlere değinmiştir. Hanedandan birisinin ya halife olduğunda ya da veliahtlık döneminde bu unvanları aldıklarını iddia etmiştir. Mu'tasım-Billâh ile unvanların lafzatullaha bitişik formlarla kullanımının standart hale geldiğini desteklemeyi unutmamıştır.[816]

Abbasi halifeleri ile ilgili kimi makalelerde lafzatullaha bitişik unvanların Mu'tasım-Billâh (salt:833-842)'den önceki bazı halifeler için kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Nahide Bozkurt'un Abbasilerin üçüncü halifesi *Mehdî* hakkındaki makalede "Mehdi-Billâh"ifadesi kullanmıştır.[817]

C. E. Bosworth: "Tanrı'ya bağlılık, ona itimad veya yönetimde Tanrı'ya dayanma anlamlarını ifade eden teokratik unvanlar ilk dönem Abbasilere ait bir buluştur. " diyerek bu özel resmi unvanlar hakkındaki kanaatını dile getirmiştir.[818]

Abbasiler ile Şii menşeli Fâtımîler iktidar haklarının kendilerine bahşedilmiş olduğu düşüncesidir. Bu algının kadim kültürden izler taşıyarak kaynağını aynı coğrafyadan aldığını söyleyebiliriz. Özellikle seçilmişlik düşüncesi bu coğrafyada (Orta Doğu) kabul görmüş bir düşüncedir. Seçilmişlik doktrini gerek Yahudi gerekse Hrisitiyan geleneklerinde merkezi bir yere sahiptir.[819] Hz. Peygamber sonrası dönemdeki siyasi gelişmelerde bu unsurların kullanıldığı malumdur. Zımnen "Kureyşilik", daha sonra Hz. Peygamber'in akrabalığı üzerinden yönetimde hak sahibi olma vs. bu durumun uygulamada yansımaları lakapların yanı sıra künyelerde kendine yer bulacaktır. Halife isimlerinde daha çok belirli isimlerin görülmesi

[815] Lewis, "The Regnal Title of the First Abbasid Caliphs", Zâkir Hussain (translt.), s.13-22.
[816] Lewis, "The Regnal Title of the First Abbasid Caliphs", Zâkir Hussain (translt.), s.13.
[817] Bozkurt, "Mehdi-Billâh", *DİA,* Ank.2003, C.XXVIII, s.377-379.
[818] Bosworth, "Laqab", EI^{2,} V, 620.
[819] Salime Leyla Gurkan, "Kur'ana Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:13, 2005, 25-61, s.25

künyelerde; Ebû'l-Kâsım, Ebû Abdillâh, Ebû İshâk, Ebû Muhammed, Ebû'l-Abbas vs. künyelerin tekrarı vs.

3.6.1. Halife es-Seffâh ve Lakabı

Abbasi Devleti'nin ilk halifesidir. Ebû'l-Abbâs, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abü'l-Muttalib b. Hâşim. Kardeşi Mansûr'dan yaşça küçüktür. "Zamanın kesintiye uğrayıp, çıkan fitnelerin ardından, Ehlibeyt'imden es-Seffâh diye anılan bir adam gelecek ve verdiği atıyyeler avuçlar dolusu olacak. " şeklinde kendisine işaret edildiği ileri sürülen halifedir.[820] Mes'ûdî'nin haber verdiğine göre Kûfe'de h. 132 senesinde ilk olarak kendisine "el-Mehdî"[821] unvanı verilmiştir.

Abbâsîlerin kuruluşundan yaklaşık otuz yıl sonra doğmuş olan el-Cahiz, *et-Tâc fî Ahlâkı'l-Mülûk*'unda Abbâsîlerin ilk halifesinden bahsettiği yerlerde "Ebû'l-Abbâs" şeklinde halifeye işaret etmektedir.[822] Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs'ın kendisini "ene es-Seffâh el-Mübîh" ve's-Sâir Münîh"[823] olarak betimlemesine dayanarak bu unvanı almış olduğu kanaatini taşıyanlar vardır.

İbn Hacer'in haber verdiğine göre Abbâsîlerden bu unvanı ilk halife Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed almıştır. Ayrıca bu lakap çok daha erken dönemlerde İslam'dan önce Beni Tağlib kabilesi reisi Seleme b. Halid b. Ka'b et-Tağlib'e verilmiştir.[824] İbn Dureyd(h. 223-321), *el-İştikâk*'ında ise bu olayla ilgili olarak bu kişiye es-Seffâh denme sebebi olarak savaşta askerin elindeki suyu döküp "savaşın zira yenilirseniz susuzluktan öleceksiniz. " buyurmasına binaen verildiğini haber vermiştir.[825]

---

[820] Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Özatağ (tercüme eden), s.261; ez-Zehebi, *Siyerü Â'lâm*, VI/77; İbn Asâkir, *Târihü Dımaşk*, C.XXXII, s.279

[821] el-Mes'ûdî, *et-Tembih ve'l-İşrâf*, s.292.

[822] el-Cahız (781-868), *Kitâbü't-Tâc*, s.90., İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, C.VIII, s.336.; İbn Hazm, *Cemheretü'l-Ensâb*, s.20-21.; bkz Mahmud Şakir, *Mevsû'atü't-Tarîhi'l-Halîci'l-Arabî*, Amman, 2005, s.110.; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarhi'l-Hulefâ*, s.61; bkz Agabiyüs b.Konstantın el-Menbîcî, *el-Müntehab min Tarihi'l-Menbîcî*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), Dârü'l-Mansûr; Tarablus, 1406/1986, s.111.

[823] İbnü's-Sâî, *Ahbârü'l-Hulefâ*, s.6.; ez-Zehebi, *Siyerü Â'lâm*, VI/78.; bkz R.N.Frye (ed.), *History of İran Volum 4, The Period From The Arab İnvation to The Selcuqs*, Cambridge University Press, 2008, s.57.

[824] İbn-i Hacer, *Nüzhetü'l-Elbâb*, s.368 (No:1499).

[825] İbnü Düreyd, *el-İştikâk*, s.337.

et-Tâberî'nin Abbasi devrim öncesinden itibaren Abdullah Seffâh'tan Ebû'l-Abbas olarak bahsettiği haber verilmiştir.[826] İbn-i Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*'sinde es-Seffâh ismini "Abdullah b. Muhammed "olarak söyledikten sonra "es-Seffâh", kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan küçüktü diyerek lakabın Ebû 'l-Abbas'a ait olduğunu söylemiş oluyordu.[827] ez-Zehebî İlk Abbasi halifesi Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ı hem künyesi "Ebû'l-Abbas" hem de "es-Seffâh" lakabı ile birlikte tanıtanlar arasında yer alır.[828] el-İbâdî, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Ali (h. 132-136) ile amcası Abdullah b. Ali'nin isim benzerliği dolayısıyla halifeye "Abdullah el-Asgar" amcası Abdullah b. Ali'ye de "Abdullah el-Ekber" diye lakap verildiğini haber vermiştir.[829] El-I'bâdî, Abdülhamid el-Ibâdî'nin *Suver ve bühûs mine't-Târihi'l-İslâmî* adlı eserinden bu müellifin "es-Seffâh" lakabıyla kastedilenin halife değil amcası Abdullah b. Ali olduğuna işaret etmiştir.[830] Ancak el-Balazûrî ise Ebû'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali'yi "el-Askar" olarak nitelendirmiştir.[831]

Yine erken dönem tarihçilerinden el-Ezdî (ö:334/945) Ebû Ca'fer el-Mansûr'a işareten "Abdullah Ca'fer el-Ekber" nitelemesinde bulunmuştur. Aynı eserin dipnotunda bu durumun iki adı da aynı olan Ebû 'l-Abbas es-Seffah'ın doğumunun h. 103, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ise h. 95 senesinde olmasından dolayı karıştırmamak için böyle yapıldığı iddia edilmiştir.[832]

"es-Seffâh" lakabınn etimolojik analizini yapanlar *s-f-h* kelimesinin temiz kan, masum kanı dökmek anlamında kullanıldığını bu anlamda *s-f-k* kökünden gelen kelimenin de aynı anlamda kan dökmek anlamında kullanıldığına işaret etmişlerdir.[833] İbn Manzur, es-Seffâh lakabının Abbasilerin ilk halifesine verilmiş bir unvan olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu kelimenin boynu kalın kişi için kullanıldığını

---

[826] et-Taberi (839-923), *The History of al-Tabarî:*The Abbasid Revolution AD 743-750/ AH126-132, çevr.Williams John Alden, C.XXVII, s.149-154.
[827] İbn-i Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.115.; bkz Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtilü't-Talibîn*, s.157.; bkz Ebû İsmail b.Hammad el-Cevheri el-Farabî, *es-Sahhah Ta'cü'l-Lügatı ve's-Sahhahü'l-Arabiyye*, Ahmed Abdülgafür Ata (thk.), I-VI, Beyrut, 1407/1978, C.I, s.375.; bkz İbn Hazm, *Resâ'il*, II/147-148.
[828] ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C.I, s.122, 207, 227.
[829] el-I'bâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.41-43; ez-Zehebi, *Siyerü Â'lâm*, VI/161.
[830] el-I'bâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.41-43.
[831] el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C.IV, s.143.
[832] El-Ezdî, *Tarihü'l-Musul*, s.161.
[833] Ebu'l-Abbas Muhammed b.Yezid el-Müberred (ö:258), *el-Kâmil fi'l-Lügati ve'l-Edeb*, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (thk.), I-IV, Kahire, 1417/1997, C.III, s.24.

ve çok güzel konuşan kişilere de işaret ettiğini haber vermiştir.[834] el-Müncid'de "es-Seffâh" kelimesinin günahları bağışlayan, affeden ve çokça ikram eden anlamında kullanıldığı ileri sürülmüştür.[835]

İbnü'l-Cevzî ise lakabın bir versiyonunda Ehlibeyt'inden birinin fitneler zuhur ettiğinde "es-Seffâh" olarak adlandırılan kişinin çıkacağını ve bol bol mal dağıtacağını haber veren hadise dayanarak kelimenin mal dağıtma anlamındaki kullanımına işaret etmiştir.[836] Kalkaşendî, *subhu'l-a'şâ'*sında Emevi ailesinden pek çok kişinin kanını döktüğünden dolayı "es-Seffâh"unvanının Muhammed b. Ali'ye verildiğini ve bu kişinin "el-Kâim, el-Mühtedî ve el-Mürtazî " lakaplarına da sahip olduğunu ileri sürmüştür.[837]

"es-Seffâh" kelimesinin lügat açısından birkaç anlamı vardır. Bunlar: "*kan dökme, para(dinar) saçma alanmında yüce gönüllülük*" vs. diğer taraftan "sâirü mübîr" yok eden, devrimci anlamına gelince bu ifade Araplar nezdinde "tergîb ve tehdîd" ifade etmektedir. Yani muhataba gözdağı vermeyi amaçlayan ifadelerdir.[838] Ayrıca Taberi, Ya'kûbî, Dîneverî ve Cehşiyarî gibi erken dönem güvenilir kaynaklarda "es-Seffâh" lakabı doğrudan halifeye (İlk Abbasi halifesi) işaret etmez. Bunun yerine "Emirü'l-mü'minîn Ebû'l-Abbâs" ile yetinilmiştir. Ancak es-Seffah ismi (lakab) hicri dördüncü asırdan itibaren tarih kitaplarında yer almıştır.[839]

Yine erken dönem tarihçilerden İbnü'l-A'sem el-Kûfî (ö:314/962) *es-Seffâh* lakabı konusunda "li veledi'l-Abbâs es-Seffâh" tabirini kullanmış ancak lakabın sahibinin kim olduğu ile ilgili sarih ifade kullanmamıştır. Sadece Onun Abbas'ın çocuklarından ilk melik olduğunu söylemekle yetinmiştir.[840]

Ebû Seleme Hafs b. Süleyman, Kûfe'de Ebû 'l-Abbas'ın irat ettiği o meşhur hutbeden önce kamuoyuna Ehlibeyt'in emiri Ebû Müslim el-Horasânî'i kastederek onun direktiflerini halka duyurmuş ve bu işin örgütlü bir çalışmanın ürünü olduğunu ima ettikten sonra Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ı kastederek "Abdullah b. Muhammed b.

[834] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, II/486.
[835] El-Müncid, I-II, Dâru'l-Maşrik (nşr), Beyrut, 2008, C.II, s.428.
[836] İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazâm*, VII/295.
[837] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, C.V, s.440-441.
[838] el-I'bâdî, *fî't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.41-42.
[839] el-I'bâdî, *fî't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.41-42.
[840] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, C.VIII, s.328-329.

Ali'den razı mısınız?"diye sormuştur.[841] Es-Seffâh lakabına ilişkin bütün rivayetlerin bir analizini yapmış bir müellif olarak el-İ'bâdî:[842]

Emevi halifesi Mervân, Mısır'da öldürüldükten sonra kesik başı Şam'a "es-Seffâh'a götürüldü. Oradan da Ebû'l-Abbâs'a götürüldü. Diğer taraftan es-Seffâf lakabı el-İsfehânî'in el-Ağânî'si ve Mes'ûdî'nin Mürûcü'z-Zeheb gibi okuyucuyu cezbeden kıssa ve rivayetlere dayananmaktadır. Aslında Ebû'l-Abbas yumuşak huylu, güzel ahlak sahibi ve kan dökmeyi sevmeyen, döneminde dökülen kanların da doğrudan bu halife ile ilgisi yoktur. Daha çok halifenin amcaları Hicaz ve Yemen valisi Davud b. Ali, Basra valisi Süleyman b. Ali, Mısır valisi Salih b. Ali, Bahreyn ve Umman valisi İsmail b. Ali, Şam valisi Abdullah b. Ali ki bunlardan Abdullah b. Ali en sert, ödünsüz ve kan dökücü olanıdır.

"es-Seffâh" unvanı konusunda halife Ebû'l-Abbâs Abdullah'a mı yoksa amcası Abdullah b. Ali'ye mi ait olduğu noktasında İbni Kuteybe *el-İmâmetü ve's-Siyâse* yani diğer adıyla *Târîhü'l-Hülefâ*'sında "Ebû'l-Abbas", "es-Seffâh" olarak söylenen amcası Abdullah b. Ali'yi Şam valisi olarak atadı diyerek unvanın kime ait olduğu konusunun hâlâ bir muamma olduğuna işaret etmiştir.[843] Kimi batılı tarihçiler de T. W. Arnold örneğinde olduğu gibi Abbasilerin ilk halifesinin "es-Seffâh" olduğunu iddia etmişlerdir.[844]

Muhammed İlhami, es-Seffâh unvanının Emirü'l-mü'minîn Abdullah b. Muhammed'in Kûfe'de irat ettiği hutbesinde kendisini "es-Seffâh" olarak adlandırdığını ancak bu adlandırmanın kan dökücülüğü anlamında değil cömertlik anlamından kullanıldığını iddia etmiştir.[845] İlhami, "es-Seffâh" unvanının ilk dönem güvenilir kaynaklardan İbn Kuteybe, Ya'kûbî, Dineverî gibi tarihçilerin Ebû'l-Abbas'a atfettikleri bir lakabın olmamasından hareketle bu unvanın halifenin amcası Abdullah b. Ali'ye işaret edebileceğini öne sürmüştür.[846]

---

[841] el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, C.VIII, s.328-329.; bkz İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-Elkâb*, C.I, s.367. (No:1498); Yar-Shater (1985), "The History of al-Taberi:Volume XXVII the Abbasid Revolution A.D 743-750/A.H 126-132, translator:John Alden Williams,, s.154.

[842] el-I'bâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsî*, s.41-43.

[843] İbn Kuteybe, *el-İmâmetü ve's-Siyâse,* II/166; bkz Ebu Muhammed Ahmed b.Muhammed b.Ali (ö:314), *el-Fütûh*, Ali Şîri (thk.), I-IX, Darü'l-Edva; Beyrut, 1411/1991, C.VIII, s.347.; bkz Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b.Ali", *DİA,* İstanbul, 1988, C.I, s.82-83.

[844] Arnold, *The Preaching of İslâm,* 2.edition, London, 1913, s.104; İbn Dıhye, *Kitâbü'n-Nibras*, s.23.

[845] İlhâmi, *Rıhletü'l-Hılafet (el-Abbâsiyyûne'l-Akviyâ)*, s.221-222; İbn Dıhye, *Kitâbü'n-Nibras*, s.20.

[846] İlhâmi, *Rıhletü'l-Hılafet (el-Abbâsiyyûne'l-Akviyâ)* (1), s.222.; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s.354; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, Ö.R.Doğrul (terc.), C.I, s.198-199.

Sonraki dönem İslam tarihçilerin ekseriyatı "es-Seffâh" unvanının Abbasilerin ilk halifesi Abdullah b. Muhammed için kullanıldığı yönündedir. Ancak ed-Dûrî'den aktarılarak lakabın halife Abdulah b. Muhammed'e (Ebû 'l-Abbas) mi yoksa amcası Abdullah b. Ali'ye mi ait olduğu konsunda tarihçilerin kafa karışıklığı içeriside oldukları sonunda bu lakabı Ebû'l-Abbas Abdullah b. Muhammed'e verdiklerini iddia edilmiştir.[847] es-Seffâh lakabının Ebû 'l-Abbas'a verilmesi, genel olarak ilk dönem tarihçilerinden Mes'ûdî'in bu lakabı halife için kullanması sonraki tarihçilerin de bu kullanımı sürdürmelerine bağlayanlar olmuştur.[848]

Emevi halifesi Mervân b. Muhammed Humeyme'ye vasıflarını saydığı İbrahim b. Muhammed'i (Abbasiler'in siyasi baş aktörü) getirmesi için bir elçi gönderdi. Elçi bu vasıflara uygun kişi olarak Ebû 'l-Abbas'ı Mervân'a getirdi.[849]

Ebû'l-Abbas Kûfe'ye geldiğinde lakap olarak "el-imâm" diye seslenilirken Kûfe'de irat ettiği hutbede kendisinden "emirü'l-mü'minîn"e dua edin şeklindeki haberler onun "el-imâm ve el-emirü'l-mü'minîn" şeklinde lakaplarla seslenildiğini gösterir.[850] Ayrıca Taberî'de geçtiğine göre halifeliğin Emevilerden Abbasilere geçmesi "es-Sultan" lafzı ile ifade edilmiştir.[851] Kısaca Ebû'l-Abbas için Taberî Tarihi'nde "es-Seffâh" lakabına rastlanılmamıştır.

İlk dönem tarihçilerden Mes'ûdî Ebû'l-Abbas'tan bahsettiği yerlerde "es-Seffâh" lakabını kullanmıştır.[852] *Es-Seffâh* unvanın en sarih olarak zikredildiği ilk dönem eser olarak *et-Tembih ve'l-İşrâf* 'ta Ebû'l-Abbas es-Seffâh Abbadullah b. Muhammed'e bey'at edildi. (h. 132)[853] Sonraki dönemlerde Abbasilerin ilk halifesi Ebû 'l-Abbası'ın genel ve özel resmî unvanlarını bir arada zikredenlerden birisi de İbn Dıhye (h. 633/1235)'dir. *Kitâbü'n-Nibrâs'*ında "el-İmâm Emirü'l-Mü'minîn Ebû'l-Abbas es-Seffâh" h. 132'de hutbe irat etmiştir. " şeklinde haber verilmiştir.[854]

Hz. Peygamber'e atfedilen Ehlibeyt'inden geleceğini haber verdiği kişilerden birisi de "es-Seffâh" tır. "es-Seffâh, el-Mansûr ve el-Mehdî" bizden " yani

---

[847] Ömer, *Bühûs*, s.201-202; bkz Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C.I, s212-214.; bkz İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C.II, s.138; bkz İbnü's-Sâî, *Muhtasarü Ahbâri'l-Hulefa*, s.3-5.; Mahmud-eş-Şerif, *el-Âlemü'l-İslâmî*, s.64.
[848] Ömer, *Bühûs*, s.201-202.
[849] İbn Esir, *el-Kâmil*, V/63; et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, VII/422(Taberi III/25).
[850] İbn Esir, *el-Kâmil*, V/63.; et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, VII/424-427(Taberi III/25, III/32.; ed-Dineveri, *Ahbâru't-Tıvâl*, s.351.
[851] et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, VII/428 (Taberi III/33); bkz İbn Esir, *el-Kâmil*, V/63.
[852] el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, III/212.
[853] el-Mes'ûdî, *et-Tembih ve'l-İşrâf*, s.292.
[854] İbn Dıhye, *Kitâbü'n-Nibras*, s.19.

Hâşimoğullarından çıkacaktır. ”rivayetini aktarmıştır.[855] Hadisin gerçekliği içerip içermediğinden daha çok bu tür *mehdi* çağrışımlı unvanların Abbasilerin ilk dönem halifelerinin aldıkları unvanlara yansıyıp yansımadıkları asıl bizim ilgi alanımıza giren.

el-Bağdâdî (ö:467/1071), Ebû ’l-Abbas’ın “el-Murtaza ve“el-Kâim” lakaplarına sahip olduğunu haber vermiştir.[856] İbnü’l-Cevzî, Abbasi halifelerinin en fasih konuşanı olması dolayısıyla “es-Seffâh” unvanının verildiğini ayrıca halifenin en çok bilinen unvanı *es-Seffâh* unvanından başka “el-Kâim ve el-Murtaza” unvanlarıyla bilindiği haber verilmiştir.[857]

el-İsfehânî, *k-v-m* maddesini ele alırken bu kelimenin *ayağa kalkmak, yükselmek, yukarı kalkmak* anlamlarına geldiğini haber vermiştir. Kelimeye (kıyam) bir şeyi yapmaya azmetmeyi amaçlayana da kıyam denmiştir.[858] el-İsfehânî, (Kur’an 4/34)’de geçen “kavvâmûn” kelimesini idareciler ve hakim anlamında kullandığını iddia etmiştir.[859] Özellikle bu kavramın kurulu düzenlere başkaldırı anlamında “kıyam” şeklinde kullanıldığı bilinmektedir.

İbn Manzur “el-Kâim” kelimesinin anlam versiyonlarından bahsederken bu kelimenin “dinine sıkı sıkıya sarılan kişidir” şeklinde bir anlam içerdiğini aktarır ki halife için bu sıfatın verildiğinden “el-Kâim bi’l-emr” olarak halifeye verildiğini aktarmaktadır.[860] Buradan bu unvanını halifeye dindarlığının baz alınarak verildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bu konularda önemli bir araştırmacı müelliflerden Faruk Ömer’e göre, İbnü’l-Cevzî ve Aynî gibi Ebû’l-Abbas’ın kendi sözlerine dayanarak dökmeyi sevdiği sonucunu çıkararak bu lakabın verildiğini ancak Makdîsî gibi tarihçilere göre ise, tam tersi bir durum söz konusudur. Hatta amcası Abullah b. Ali’yi bu konuda uyarmıştır.[861] ed-Dûrî’, “el-Kâim” sıfatının Emeviler tarafından özel bir anlam

[855] İbn Asâkir, *Tarihü-Dımaşk*, XXXII/280.
[856] el-Bağdadî, *Tarihu Bağdâd*, XI/237.
[857] İbnü’l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zeman*, C.XII, s.8; el-Ya’kûbî, *Târihü’l-Ya’kûbî*, C.II, s.420; bkz İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihâye*, C.10, s.58.
[858] el-İsfehâni, *Müfredât*, Güneş-Yolcu (terc.), s.876.
[859] el-İsfehâni, *Müfredât*, Güneş-Yolcu (terc.), s.876.
[860] İbnü’l-Manzur, *Lisânü’l-Arab*, XII/500-501.
[861] Faruk Ömer, *Bühûs*, s.203.

(mehdiyet) içerdiği bilindiğinden bu sıfatla Emevi halifesinin yakalatmak istediği imâm İbrahim değil Ebû 'l-Abbas idi iddiasını ortaya atmıştır.[862]

Makdîsî'nin haber verdiğine göre Emeviler İbni Harisiye'nin Hâşimilerle evliliğine karşı çıkıyorlardı.[863] Abbasilerin yetmiş dâisinden biri olan Ebû Hamîd, İbrahim b. Muhammed öldürüldüğünde kendisine Ebû'l-Abbas'ın onun yerine geçtiği haber verildi. Bunun üzerine dâiye Ebû 'l-Abbas gösterildi ve o da bunun üzerine "İbnü Harisiyye hanginiz?" diye sordu.[864] Ayrıca ed-Dûrî, Ahbaru Abbâs'tan nakledilen İbnü'l-Hârisiyye'nin mehdî olduğu şeklindeki haberi nakletmiştir.[865] Bu eserin tahkikini ed-Dûrî ve Abdülcebbâr el-Muttalibî yapmışlardır. Eserin hicri üçüncü asırda kaleme alındığı yönünde haberler mevcuttur. es-Seffâh unvanının medhi nevinden bir na't olduğunu ileri süren yakın dönem araştırmacılardan birisi de el-Bâşâ'dır.[866]

Bu alanda önemli çalışmaları olan batılı araştırmacılardan J. J. Sounders, *A History of Medieval İslâm'*ında:[867]

> Ebû'l-Abbâs Kûfe'de halife ilan edildiğinde irat ettiği meşhur hutbesinde Hâşimoğullarının barış, mutluluk ve adil bir yönetim getirme vaadinde bulunmuştur. Halifeye göre Umeyyeoğullarının iktidarı kaybetme nedenleri arasında dinden uzak olmaları (yönetimde) yatıyordu. Bu yüzden Abbasioğullarının şeriata çok sıkı bağlı kalacaklarının sözünü vermiştir. Muhtemelen halifelerin aldıkları saltanat unvanlarında (reign-name) Tanrı inayeti vurgusunun yapılma nedeni budur. Çok ilginçtir aynı dönemde (726-752) İsaurian hanedanı saltanat unvanlarında "Dei gratia" yani Tanrı inayeti şeklinde tanzim edilmiş vurgulara yer veriliyordu. Böylece yönetimde daha güçlü dini temel arayışı içerisindeydiler. İslamî yönetimde halife İslam toplumunun dünyevi çıkarlarını koruduğu gibi, sapkınlık ve hizipçiliğe karşı da onları koruma yükümlülüğüne sahipti. Diğer taraftan Abbâsîlerin kurulduğu bu bölgede Sâmi dinlerin ve İranlıların buluştuğu bir konumda olması dolayısıyla onları etik ve teolojik krizlerle karşı karşıya getirmiştir.

J. J. Saunders'in bu iddialarının gerçeklik payının olması ihtimalinin yanı sıra başka nedenlerin de ihtimal dahilinde olduğunu unutmamak gerekir. Diğer taraftan subjektif bir değerlendirme de söz konusudur. Emevi idaresinin dinden uzak oldukları için yıkıldıklarını söylemek gibi. Abbasi halifelerini saltanat unvanlarında

---

[862] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbâsîler'in İlk Asrında Mehdi Tasavvuru", *İSTEM,* Sayı:3, s.215.
[863] el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'I ve't-Tarîh,* C.VI, s.58-59.
[864] Ali b.Rebban et-Taberî, *ed-Din ve'd-Devle,,* s.91; bkz el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsıl*, C.I, s.309.
[865] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbâsîler'in İlk Asrında Mehdi Tasavvuru", s.215.; Müellifi Meçhul, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fî Ahbâri'l-Abbâs ve Veledih*, Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî (thk.9, Beyrut, 1971, s.167-168.
[866] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.60; bkz Patricia Crone, *God's Rule Government and İslam,* Colombia University Press, New York, 2004, s.87.
[867] .Saunders, *A History of Medieval İslâm,* London and New York, 2004, s.110.

dini söylemlerden yararlanmaya iten bir diğer sebep de onların Sami dinleri ve İran dinleri ve kültürlerinin hakim olduğu bu bölgede kendi toplumunu koruma güdüsünün yanı sıra halifelerin aldıkları saltanat unvanlarında dini söylemlere yer vermelerinin en önemli siyasi nedeni bu yolla halk desteği sağlamak olduğu açıktır.

İbn Esir, Tâberî'den naklederek h. 132 senesinde Ebû'l-Abbâs'ın irat ettiği hutbede "Ene es-Seffâhü'l-Mübîh ve's-sâirü'l-Mübîr" olarak tanıttığını haber vermiştir.[868] Daha sonraki dönemlerde artık tarih kitaplarında Abbasilerin ilk halifesi Ebû'l-Abbas'a sarih olarak "es-Seffâh" denildiği görülür.[869]

Carl Brockelmann, *Târihü'ş-şuûbi'l-İslâmiyye*'sinde Ebû'l-Abbâs'ın *es-Seffâf* lakabı ile tanınmış olmasına rağmen Abbâsî halifelerinin tamamının bu tür (resmî özel) unvanlar almaya ikinci halife Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr ile başladığını iddia etmiştir. Ebû'l-Abbâs'ın es-Seffâh olarak anılmasını Kufe'de yaptığı hutbede söylediği o söze bağlamıştır.[870] Brockelmann'ın tezini dayandırdığı bilim adamı olan Theodor Nöldeke *Sketches from Eastern History* adlı eserinde Abbasi halifeleriyle ilgili bilgi vemeye İkinci halilfe el-Mansûr ile başlatmıştır.[871]

el-Balazûrî (ö:279/869) erken dönem çok yönlü müelliflerdendir. Özellikle Abbâsîlerin birinci dönem olaylarına ilişkin birinci el kaynaklardan sayılır. Ebû'l-Abbas'ın bilindik lakabını söz konusu etmediği gibi bu halife için müstakil bir fasıl açmadan halife tanıtımı bağlamında el-Mansûr'un hilafetiyle tanıtıma başlamıştır.[872] Aynı eserde Abbasilerin ilk halifesini lakap veya bir unvanla tanıtma yerine "Abdullah b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Abbas olarak tanıtmıştır.[873]

Ancak eserin asıl metninde değil de dipnot olarak verilen bilgide "Ebû'l-Abbâs'ın "es-Seffâh" olduğu Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cezerî'nin *Kitâbü'l-Elkâb'*ından iktibas yapılarak çok Müslüman kanı döktüğü için bu unvanın kendisine verildiği öne sürülmüştür.[874] Ensâbü'l-Eşraf'ta son olarak müellif Ebû'l-Abbâs'ın ölümünü anlattığı bu kısımda Ebû'l-Abbas'ın "Âl-i Muhammed'in *el-Kâim*'ü"

---

[868] İbn Esir, *el-Kâmil*, V/66.; et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, V/422 (III/30).; ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsi'l-Evvel*, s.45.
[869] es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.418-419.; Takkûş, *Tarihü Devleti'l-Abbâsiyye*, s.37.; İbn Hallikân*Vefeyât*, C.I, s.332.; Kuteybe eş-Şehâbî, *Mu'cem Elkâbi Erbâbi's-Sultân fi'd-düveli'l-İslâm*, s.50.
[870] Brockelmann, *Târihü'ş-şuûbi'l-İslâmiyye*, s.175.
[871] Nöldeke *Sketches from Eastern History*, s.107.
[872] el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, III/313.
[873] el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/173.
[874] el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/173.; .Le, Strange, *Baghdad During Abbaasid Caliphate*,, s.4.

olduğu ifadesine yer verilmesinin yanı sıra burada "es-Seffâh" lafzının kullanılma zaruretinin siyaktan kaynaklandığı dipnotta ifade edilmiştir.[875]

Diğer taraftan bu dönemde es-Seffâh unvanının arkasında kan dökme, sertlik yanlısı politikalar baz alınacaksa bu durumun halife ile sınırlı kalmadığını da söylemek gerekiyor. *el-Hüdarî Bey*, tarihte hiçbir devletin Abbasilerinki kadar seleflerine bu denli sert bir muamele eden başka bir devletin rastlanmadığını öne sürmüştür.[876] Adeta sistematik bir sertlik politikası uygulanmıştır. Ebû'l-Abbâs es-Seffâh Irak'ta, Abdullah b. Ali Şam'da, Süleyman b. Ali Basra'da, Davud b. Ali Hicaz'da bu sertlik politikalarını icra etmişlerdir.[877] Erken dönem tarihçilerden İbn Kuteybe'nin (ö:276/889) h. 132 senesinde halife Ebû'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali'yi Mervan ve beraberindekiler üzerine gönderdiğinde amcası onları mağlup etmekle kalmayıp toptan imha ettiği şeklindeki haberler *es-Seffâh* lakabına menfi yönde tek yönlü olarak anlam yüklenmeye yol açmıştır.[878] Oysa *es-Seffâh* lafzını kan döken birinin vasfı olarak anlamayıp bol bol ikram eden şeklinde anlayanlar da vardı.[879]

Orta çağ İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihçilerden el-Makrîzî Abbâsîler'in ilk halifesi Abdullah Ebû'l-Abbâs'ı "es-Seffâf Emirü'l-mü'minîn" olarak tanıtmasına ilave olarak onun "İbn el-Hârisiyye" olduğunu haber vermiştir.[880] Diğer taraftan çok önemli tarihçilerden birisi olarak es-Safedî (ö:764/1363) Abbâsîlerin ilk halifesi Ebû'l-Abbâs'ın en meşhur lakabının *es-Seffâh* olduğunu ve bundan başka *el-Kâim el-Murtazâ, el-Mehdî ve el-Mübîh* lakaplarına da sahip olduğunu iddia etmiştir.[881] Abbasi Devleti'nin kuruluşunda çok önemli bir yeri olan Ebû Müslim el-Horasanî daha sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr ile ters düştüğünde kendisinin devlet için yaptıklarını bir bir sayarken kardeşi es-Seffâh için onun bir mehdi şeklinde bu işe başladığını haber veren bir iddia ileri sürülmektedir.[882]

Abbâsî halifelerinin aldıkları özel resmî unvanlar arasında bu mehdi çağrışımlı unvanlar özellikler de ilk beş halifenin aldıkları bu unvanların dönemin siyasi

---

[875] el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/237-238.
[876] el-Hüdari Bey, *Muhadarât*, s.58.
[877] el-Hüdari Bey, *Muhadarât*, s.58.
[878] İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.372.
[879] A.Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.35.
[880] el-Makrîzî, *el-Mukaffâ el-Kebîr*, C.IV, s.122-123; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Âyân*, C.I, s.332.; C.II, s.151-154; es-Sûlî, *Eş'ârü evladı'l-hulefâ*, s.3; İbn Hazm, *Cemheretü'l-Ensâb*, s.20.
[881] es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, C.XVII, s.232.; el-Kalkeşendî, *Subhu'l-a'şâ*, V/44; bkz el-Kalkaşendi, *Measirü'l-İnâfe*, C.I, s.170.
[882] Hamâde, *el-Vesâikü's-Siyasiyye ve'l-İdâriyye*,, s.33.

konjonktürün bir yansıması olduğunu görmek mümkündür. Alanının uzmanları tarafından yapılan analizler de bu yöndedir. Örneğin Faruk Ömer *Bühûs fî Tarihi'l-Abbâsî* 'sisinde özetle şu bilgilere yer vermiştir:[883]

> Orta çağ'da Batı dünyasındakine (Hristiyan Avrupası) benzer kurtarıcı veya Mehdi anlayışı Doğu İslam dünyasında da hakimdi. Bu yönde pek çok kişi zuhur etmişti. Hatta bu iddiada bulunanlar sadece hükümdarlar veya halifelerle de sınırlı değildi. Din adamı veya mevcut yönetime muhalif devrimci kişilere de sirayet etmişti. Bu düşünce hicri birinci asırdan itibaren yaygın halde mevcuttu. Hem Emeviler hem de muarızları olan Şia tarafından benimsenmiş bir düşünce sistemiydi. Emevi taraftarları Ömer b. Abdilaziz'i, Muhtar es-Sekafî Muhammed b. Hanefiyye'yi mehdi olarak görüyorlardı. Abbasi ihtilal harekatı doğudan çıkacak siyah bayraklılar ve bu harekatın başı olara İbnü'l-Harisiyye parolasıyla Mehdiyet fikrini kullanmışlardır. Bu ortamda Abbasilerin İbnü'l-Harisiyye'ye kurtarıcı (mehdî) olgusuna karşı muhalif Şia Mehdiyet olgusu ile; Emeviler de Süfyaniyyet olgusu ile karşı atağa geçmişti. Böylece Abbasilerin birinci döneminde pek çok gruplar ortaya çıkmıştır. Kurtarıcı mehdi harekatının en yıkıcı etkisi mehdiyet ve süfyanî iddiasıyla isyana kalkışanların özellikle ekonomik açıdan yoksul olan halk kitleleri tarafından taraftar bulmalarına yol açmıştır ki bu mehdilik veya süfyanî hareketle toplumsal kaos ortamı yaratılmıştır. Diğer açıdan bu mehdilik veya süfyanî hareketleri Abbâsîleri kurtarıcı olarak gören halk üzerinde yıkıcı bir etki yaratarak Şia ve Emevilerin Abbasilerden daha çok hilafete layık oldukları izlenimlerini yaratmıştır. Böyle bir ortamda Abbasiler hem güç kullanma hem de fikri atağa geçmek durumunda kaldılar. Nazari olarak mücadelelerine katkıda bulunacak olan el-Mansûr, el-Mehdîel-Abbâsî, el-Hâdî vs. lakaplar ihdas ettiler.

Yukarıda Faruk Ömer'in dile getirdiği bu hareketin(mehdiyet veya Süfyanî) somut örneklerine Abbasilerin kuruluş aşamasında rastlanılması çok önemlidir. Abbasilerin Emevi ailesine karşı imha harekatı beraberinde Abbasilere karşı Kınnesrîn'de isyana yol açmıştır. Tedmür ve Humus şehileri de bu isyana katıldılar. Başlarına Muaviye'nin soyundan Ebû Muhammed es-Süfyanî'yi geçirdiler ancak 751 senesinde Abdullah b. Ali tarafından mağlup edildiler.[884]

Yukarıda belirtildiği gibi Abbasiler kuruluş döneminde mehdiyetin Emevi versiyonu olan *Süfyaniyyet* sorunu ile karşılaşınca ortaya çıkan bu sonuçların fikri bir çerçevesinin olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Silahlı bir bir güç ile sadece sonucu ortadan kaldırmanın çözüm olmadığını görünce muhalif gücün argümanları ile karşıt bir kuram geliştirmek zorunda kaldılar. İşte bu noktada Abbasiler Faruk Ömer'in yukarıda ortaya sunduğu *Mansur, el-Mehdîel-Abbâbsî, el-Hâdî* gibi tamamen dini ve siyasi içeriğe sahip lakapları icat ettiler.[885]

---

[883] Ömer, *Bühûs fî Tarihi'l-Abbâsî*, s.204-206.
[884] Yıldız, "Ebû'l-Abbas es-Seffâh"*DİA,* İstanbul, C.X, s.283-284.
[885] Ömer, *Bühûs fî Tarihi'l-Abbâsî*, s. 206.

Abbasilerde siyasi konjonktürün doğurduğu bu tür lakaplar, hazırlık aşamasında kaynak olarak ya dini figürlere veya kültürel malzemelere dayanmaktaydı. Aslında bu toplumda *din* bilinen anlamlarının çok ötesinde kültürü oluşturan en temel katmanlardan birini oluşturur. Bu anlamda *din* olgusunun sadece Araplarla sınırlı olmadığı coğrafyanın tümüne şamil olduğu da bir gerçektir. Bu kısma kadim inanç taşıyıcıları olarak Yahudiler, Hristiyanlar, Zerdüşler ve İslamiyet dahil edilirken bu dinlerin katkıda bulundukları kültürel katmanlar somut karşılığını Bizans, Sâsânî, Dört Halife Dönemi, Emevi ve Abbâsiler şeklide görmek mümkündür.

Özellikle İslamiyet din olarak gerçek hüviyetiyle uygulama şansını Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde kendine hususi bir yer edinmişken sonraki süreçlerde dini algıların oluşturduğu atmosfere bağlı olarak kültür temelli unsurların sürece dahil olduğu görülmektedir. Bu noktadan sonra din gerçek kimliği ile değil siyasi atmosferin yarattığı grupların algısına göre adeta bir siyasi bir katalizör görevi görmüştür. Yani dönemin Doğu İslam siyasetindeki idari aktörleri (halifeler) tarafından bu tür lakaplar pragmatist amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır denilebilir.

Her ne kadar felsefi olarak 19. yüzyılda pragmatizm dillendirilmeye başlasa da uygulama olarak insanın yaşamına bu dönemden önce belirsiz bir tarihte girdiği bir gerçektir. Kaldı ki *pragmatizmin özünde pratik karşılıkları ya da yararlılık sonuçlarının olması* kavram olarak insanın hayatında her zaman olma ihtimalini de beraberinde getirir.[886]

Abbasiler tarihinde halife özel resmî unvanları daha çok ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde farklı bir boyut kazanmaya başlamıştır. İlk halife Ebû'l-Abbas'ın bilindik *es-Seffâh* unvanı olsun diğer mehdi çağrışımlı unvanları olsun hakkında verilen bilgiler daha çok ansiklopedik bir değer içermektedir. Ebû'l-Abbas döneminin bir geçis dönemi özelliği taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda devletin gerçek kurucusunun Ebû Ca'fer el-Mansûr olduğu ileri sürülmüştür.

İlk halife döneminde Emevilere karşı yürütülen sertlik politikalarının toptan bir imha hareketine dönüşmesinde Abbasilerin Emevilerden Ali ve çocuklarının intikamını alma söyleminin etkisi olduğu söylenebililr. Abbasiler uyguladıkları bu sertlik politikası ile hem siyasi olarak ters düştükleri Hâşimi ailesinin (Ali

[886] Murat Yıdırım, "Pragmatizm ve Yeni Kamu İşletmeciliği", *H.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Sayı 1, 2011, s.187-208.

taraftarları) gönlünü almayı hem de rakiplerini toptan imha ederek kendilerini rakipsiz bırakmayı hedeflemiş olabilirler ancak Abbasiler uyguladıkları bu sertlik polikasına karşı oluşabilecek tepkilerin siyasi sonuçlarını göğüslemekte zorlandıkları için dönemin siyasi atmosferine uygun jargonları devreye soktular. Bu jargonlara uygun unvanlar alarak resmî özel unvan alma sürecini başlattılar.

Abbasilerin bu yeni döneminde hakim oldukları bölgenin kadim gelenekleri ve yaşadıkları çağda ortak kültürel malzemelerin(mehdi ve mesih) işlerini kolaylaştırdıkları söylenebilir. Diğer taraftan Abbasilerin sıklıkla dile getirdikleri Emevilerin dine lakayıt durdukları ve hilafet misyonuyla örtüşmeyen davranışları buna mukabil kendilerinin Hz. Peygamber'in misyonunun gerçek uygulayıcıları olacaklarını, İslam'ın evrensel öğretilerinin takipçileri olacakları türünden kamuoyuna duyurdukları vaadlerin etkisinin de bu dönem alınan unvanlara yansıması kaçınılmazdı çünkü Abbasiler propaganda sürecinde dile getirdikleri bu durumları sayesinde önemli bir kamuoyu desteğine sahip oldular.

Kurulu düzene karşı geliştirdikleri argümanları iktidarı elde ettikten sonra kısmen de olsa uygulamama şansları yoktu çünkü toptan yok edemeyecekleri Hâşimoğullarının rakip diğer kolu olan Ali taraftarlarının da aynı söylem üzerinden kendilerini siyaset dışı bırakacaklarını ve bu konuda yaşadıkları zeminin buna müsait olduklarını çok iyi biliyorlardı. Abbasi halifelerinin *mehdi* çağrışımlı unvanlar almalarının arkasında yatan sebepler de buydu çünkü *mehdi* objesine inanmış bir kamuoyu kitlesi yaratılmıştı. Bu noktadan sonra bu konunun siyasi bir malzeme olarak kullanılmaması siyasi sonuçlar itibarıyla kendi aleyhlerinde olabilirdi. Abbasiler de siyasi anlamda oyunu kurallarına uygun olarak oynadılar.

es-Seffâh döneminde kurumsal manada vezir lakabına da rastlandığı söylenebilir. el-Kalkaşendi, el-Kudâî'nin *Uyûni'i-meârif'*inden iktibasla İslamda vezir lakabının Ebû'l-Abbas es-Seffâh döneminde Ebû Seleme b. Süleyman el-Hallal'a verildiğini, vezir lakabından önce bu görevi ifa eden kişiye "kâtip" isminin verildiğini ileri sürmüştür.[887] Kalkeşendi *veziri* ülkenin idaresinde hükümdarın (melik) sözcüsü olarak tanımlamıştır. *v-z-r* fiilinden türemiş, melce (sığınak), sığınma anlamına gelen kelimelerden türemiştir. Halkın ihtiyaçlarını gidermede,

[887] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, V/449.; el-Kudâî, *Uyûnü'l-meârif*, s.394; Mez, *el-Hadâra*, C.I, s.168-169.; bkz Avdât-en-Nâtur; *Medhal ilâ Tarîh*, s.146.

onların yükünü üstlendiği için bu isim verilmiştir. *el-vizir* kelimesinden müştaktır. Melik'in sırtındaki yükü (sorumluluk) aldığı için bu isim verilmiştir.[888]

3.6.2. Halife el-Mansûr ve Lakabı

Lakap, *n-s-r* fiilinden mazluma yardım etmek anlamında kullanılır. *nasara-yansuru-nasrun-nüsûr* fiili birine karşı kazanması için yardım etmek anlamında kullanılır.[889] İbnü'l-Manzur'un işaret ettiği gibi kelimenin akla gelen ilk çağrışımı yardım etme gücüne haiz olan faal(aktif) bir failin eylemi olup kelimenin *şâhid-şühûd* da olduğu gibi *nâsır-nüsûr* olarak ismi fail kalıbında kullanımı yanıda *hurûc-dühûl* gibi mastar kalıbında kullanımı da söz konusudur.[890]

İslam öncesi Arap kültüründe *Mansûr* isminin karşılığı olan birtakım insanlardan bahsedilmiştir. . İbn Dureyd'in (h223-321) haber verdiğine göre Mansur ismi *Ebû'r-Rûm b. Abdi Şurahbil* adında bir kişinin ismidir. Rûm kelimesi bu adamın lakabı olduğu öne sürülmüştür.[891] Ayrıca İbn Dureyd, İbn Hişam'ın *es-Siretü'n-Nebeviyye'*sinden iktibasla "Mansur b. İkrime b. Amir b. Hâşim b. Abdi Menâf b. Abdi'd-dâr b. Kusay" ismindeki kişinin bu kişi olduğu veya bu kişinin en-Nadır b. Hâris olduğu ileri sürülmüştür.[892]

es-Seffâh'ın annesi Harîs kabilesinden Rüeyte adında bir Arap olmasına karşın Ebû Ca'fer'in annesi Seleme (Sellâme) adında bir Berberî cariyesidir.[893] Adı, kardeşi es-Seffâh ve amcası Abdullah b. Ali ile aynı olan Abdullah'tır.[894] es-Seffâh, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ı (Ebû Ca'fer) kendisinden sonra halife ve Müslümanlara veliaht atamıştır.[895] Ebû Ca'fer el-Mansûr Mekke yolundayken onun adına amcası İsâ b. Ali biat almış ve Ebû Ca'fer'den sonra bu işin İsâ b. Mûsa'ya kalacağı haber verilmiştir.[896] el-Kâmil'de Ebû Ca'fer el-Mansûr için *Sultan* ifadesine yer verilmiştir (h. 137).[897] Brockelmann da, Ebû Cafer el-Mansûr'u

---

[888] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, V/448.
[889] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.V, s.210 (n-s-r mad.).
[890] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.V, s.210 (n-s-r mad.).
[891] İbnü Dureyd, *el-İştikâk*, s.160.
[892] İbnü Dureyd, *el-İştikâk*, s.160.
[893] Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, Özatağ (tr.), s.264.; bkz Bozkurt, "Mansûr", *DİA,* Ank., 2003, C.XXVIII, s.5-6; bkz el-Kubî, *Mevsu'atü Hulefâi'l-Müslimîn*, C.II, s.10.
[894] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.X, s.61; el-Mes'ûdî, *Mürûc*, C.III, s.241.; el-Makdîsî, *el-Bed' ve't-Tarih*, C.VI, s.90-94.
[895] İbn Esir, *el-Kâmil*, V/99-100.
[896] el-Mes'ûdî, *Mürûc*, C.III, s.234.; et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, VII/471 (Taberi III/89).; el-Hadarî Bey, *Muhadarât*, s.66; el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, XI/244.
[897] İbn Esir, *el-Kâmil*, V/114.

Abbasi Devleti'nin gerçek kurucusu ve Abbaasoğullarının *sultanı* olarak betimlemiştir.[898]

Faruk Ömer, Ebû Ca'fer el-Mansûr'a *el-Mansûr* lakabı Şia mehdisi Muhammed Nefsüzzekiyye'yi Hicaz'da ve kardeşi İbrahim b. Abdullah'ı Basra'da bertaraf etmesinin ardından verildiğini iddia etmiştir.[899] el-I'bâdî'ye göre de halife el-Mansûr bu unvanını ne amcası Abdullah b. Ali tehlikesinin üstesinden gelmesine binaen ne Ebû Müslim el-Horasani'yi katletmesine (h. 137) binaen almıştır dedikten sonra Faruk Ömer'in bu iddiasının aynısını unvanın alınma tarihi olarak (h. 145) senesi kaydı ile teyit etmiştir.[900] Aynı olay el-Mes'ûdî'nin(ö:345) et-Tenbih'inde (H. 145) senesinde Muhammed b. Abdullah'ın; (el-Mehdî) İsâ b. Mûsa tarafından Medine'd, İbrahim b. Abdullah'ın yine İsa b. Mûsa tarafından Basra'da mağlup edilmelerinin ardından halife *el-Mansûr* lakabını aldı kaydına rastlanmaktadır.[901]

"el-Mansûr" lakabının Abbâsîlerin ikinci halifesine özgü bir na't (sıfat) lakap olduğu öne sürülmüştür.[902] Adam Mez'e göre ise başlangıçta halife unvanlarında sadelik olduğu için halifelerin "emirü'l-mü'minîn" unvanı ile iktifa ettiklerini ancak Abbasilerin ikinci halifesi ismini Allah'a nispet etmişti. Bu şekildeki lakaplar beyat (biat) almanın ardından yapılacak en önemli iş olarak görülüyordu.[903] Adam Mez'in bu analizi çok genel ve ayrıntıya girince basit olarak hiç de sürecin bu şekilde başlamadığı görülecektir.

"Mansûr" lakabı tarihi arka planı olan bir lakaptır. Lakabın Araplar arasında ki kullanımı Cahiliye Dönemi'ne kadar varmaktadır. Güney Arabistan Araplarında Himyerîlerin kurtarıcı mehdi olarak gördükleri "Mansûr Himyer"olarak ifade edilen beklenen mehdiyi sembolize ettiği ileri sürülmüştür.[904]

el-Mansûr lakabının mehdiyetle bağlantısının ele alındığı, Abbasilerde siyasi platforma taşınmadan yani ikinci halife el-Mansûr tarafından resmi olarak kullanılmadan önce kullanılma durumlarının ele alındığı yerlerde bahsedildiği için bu yerlerde verilen bilgileri yeterli görüyoruz. Çalışmamızda yöntem olarak bir hükme

---

[898] Brockelmann, *Tarihü Şüûbi'l-İslâmiyye,* s.175; bkz el-I'bâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* C.I, s.46.
[899] Ömer, *Bühûs,* s.206-207.
[900] el-I'bâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsî,* C.I, s.48-49.
[901] el-Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf,* s.295.; bkz İbn Esir, *el-Kâmil,* V/102-129.; bkz el-Hüdâri Bey, *Muhadarât,* s.73-82; İbnü'l-İbrî (ö:h.685), *Tarihü Muhtasar,* s.108.
[902] el-Bâşa, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.512.
[903] Mez, *el-Hadâra,* C.I, s.258.
[904] Ömer, *Bühûs,* 207-207.

varmadan önce parçaların ele alınmasını ve onunla ilgili söylenenler ışığında (referanslar/kaynaklar) analizlerinin yapılması şeklinde özetleyeceğimiz bir yolu izledik. Her ne kadar bütün parçadan çok şey ifade etse de parçaların gözardı edilerek sağlıklı bir bütüne ulaşmak imkan dahilinde gözükmemektedir.

Michael Bates, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un resmî onursal unvan alan ilk Abbasi halifesi olduğunu ve kendisi için "el-Mansûr" unvanını seçtiğini, bu halifeden sonra her halifenin gerçek isminden çok aldığı bu lakaplarla tanındığını iddia etmiştir.[905] Michael Bates'in genel olarak halifelere özgü bu unvanlarla ilgili analizleri anahatları ile:[906]

> Halife el-Mansûr'a gelinceye kadar resmî belge ve kitabelerde resmî unvan olarak "Abdullah" ve "Emirü'l-mü'minîn" ifadesi kullanılmaktaydı. Bu iki lafız resmî unvan olarak görülmüştür ancak el-Mansûr'un benimsediği lakap farklıydı. Bir makamı işgal eden kişinin makamına uygun aldığı unvana benzemiyor, kişisel veya haleflerinin kullanacağı türden değildi. Bu tür kişisel unvanlar yine de resmî olarak kullanılıyordu. Hatta resmiyette bu unvanlar, halifenin gerçek isminden öncelikli sayılıyordu. Kitabelerde, yazışmalarda vs. halifeyi belirleyen gerçek ismi değil, aldıkları unvanlarıydı. Resmi olarak halife isimlerine hiç yer verilmemezlik yapılmazdı ancak bilindik unvandan sonra gerçek isimlerine yer veriliyordu. Çağdaşları halifeleri ancak şeref (honorific title) unvanları ile tanırdı. Resmî olarak kullanılan şahsa ait şeref unvanları(honorific title), onursal unvanlardan (complimentary epithets) kesin bir şekilde ayrılıyordu. Bu onursal unvanlar (complimentary epithets) daha çok kişinin kendisini tanımlamasına veya şairler ya da hatipler tarafından dile getirilmesine dayanıyordu. es-Seffâh bu tür onursal (complimentary epithets) bir unvandı. Bu unvan halifenin kendisini "ene es-Seffâh el-Mübih ve's-Sâ'îr el-Mübîr" ifadesine dayanıyordu. Sonradan lakap olarak meşhur olsa da bu ismin bir lakap veya unvan olmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan el-Mansûr ve Muhammed b. Abdullah'tan önce (Abbasiler'in üçüncü halifesi) tüm mesihi ve diğer unvanlar sadece birer onursal unvan(epithet) olarak görülürken el-Mansûr ile unvanlar önemli bir sürece girmişlerdir. Mansur'dan sonra halifeler unvanlarını ya hilafete geldiklerinde ya da çoğunlukla veliahtlık dönemlerinde almış oluyorlardı. Veliahtlık döneminde alınan bu özel resmî unvanlar değiştirilmeden halife olduklarında kullanılıyordu. Gerek halilfe el-Mansûr gerekse halefi olarak oğlu Muhammed el-Mehdî unvanlarını el-Mansûr zamanında almışlardır. Mehdi babasının zamanında veliahtlık biatından önce bu unvanı almıştır. Resmî olarak baba ve oğul unvanlarını hemen hemen aynı zamanda kullanmaya başlamışlardır. Halife el-Mansûr'un başlattığı bu gelenek sürüp gitmiştir. Halifeler bu unvanlarını kimi zaman kendi seçimleriyle er-Râdi örneğinde olduğu gibi kimi zaman da el-Mu'tasım ve el-Mütevekkil gibi halifeler de unvanlarını rüyalarında almışlardı. Halifelerin neden böyle bir unvan aldığını açıklayan yazınsal metin olmadığı gibi o dönemin yazılı metinlerinde halife unvanlarının genel tartışmaları yapılmamıştır. " Neden Orta çağ Müslüman tarihçileri unvanlar gibi çarpıcı bir konu üzerine eğilmemiştir?" şeklindeki bir soruya verilecek cevap

---

[905] Michael Bates, "Khurasanî Revolutionaries and al-Mahdi's Title", *Culture and Memory in Medieval İslam:Essays in Honour of Wildferd Madelung*, Farhad Daftary and Josef W.Meri.(ed.), London and New York:I.B.Tauris in association with The İnstitute of İsmaili Studies, 2003, pp.279-317.

[906] Bates, "Khurasanî Revolutionaries and al-Mahdi's Title", *Culture and Memory in Medieval İslam:Essays in Honour of Wildferd Madelung*, pp.280-282.; bkz el-Ezdî, *Tarihü'l-Musul*, C.I, s.384-385.; bkz Ali Ethem, *Ebû Ca'fer el-Mansur*, Mısır, 1969, s.116.

ise:"Muhtemelen böylesine çarpıcı bir konuya ilgisiz kalınmamıştır hatta üzerine çok şeyler yazılmıştır ancak yazılanlar korunamamış olabilir. "

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a unvanı olan *el-Mansûr* unvanının hemen halife olmasının akabinde (h. 136) verilmeyip daha sonra (h. 145) senesinde verilmesi bu unvanların tarihi olarak siyasi konjonktürün sonuçları olarak ortaya çıktıklarını göstermektedir. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un devletin kuruluş aşamasında amcası Abdullah b. Ali'nin hilafet davasını akamete uğratması, Ebû Müslim el-Horasanî'yi bertaraf ederek devletin kuruluş aşamasında Horasan bölgesinde müstakil bir emirlik kurulmasının önünü alması, Ebû Müslim'in intikamı adına Horasan'da çıkan Sinbâd isyanını bastırması (h. 137); Rey'de Cumhûr b. Mirrâr el-İclî'nin isyanını bastırması (h. 139) ve Bizans ile yapılan savaşta esir mübadele başarısı (h. 141) vs. bütün bunlar baz alınsaydı halifeye *el-Mansûr* lakabı yerine kavramın farklı versiyonlarından *en-Nâsır* lakabının verilmesi daha uygun düşerdi.[907] Oysa *el-Mansûr* lakabı *en-Nâsır* lakabına göre edilgen ancak *en-Nâsır'* a göre de mistik bir anlam ifade eder. Bu noktada unvanın (h. 145) senesinde ortaya çıkması ise devletin kuruluş felsefesine daha uygundur. Zira Hâşimoğullarından *el-Mehdî*unvanı ile hilafet hak iddia eden birisi (Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan) karşısında, hilafetin meşru temsilciliği bağlamında ve Allah'ın yardımına mazhar olmuş anlamında, ilk halifenin bu tercih ettiği lakabın edilgen formunda *el-Mansûr* olarak seçilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Kaldı ki erken dönem müelliflerinden İbn Düreyd (ö:321), el-İştikâk'ında *mansur* kelimesinin *nasara* fiilinin ism-i mef'ûl'ü şeklinde *el-hazl/ khazl* yüzüstü, yardımsız bırakmak anlamındaki *hazl /*خذل kelimesinin zıttı olduğunu buna göre desteklenmek, yardım görmek anlamına geldiğini haber vermiştir.[908] M. A. Shaban, Ebû'l-Abbas'ın *el-Mansûr* lakabını almasının halifenin Ebû Müslim el-Horasa'niyi bertaraf etmesinin ardından almış olmasının ihtimal dahilinde olduğunu iddia etmiştir.[909]

el-Bağdadî *Tarihü Bağdad'*ında Ebû Ca'fer el-Mansûr hakkında:"*Emirü'l-mü'minîn el-Mansûr'a* yaraşan takva sahibi olması; tebaya yaraşanın da *Sultan'a* (halife el-Mansûr) itaat etmesi yerinde olacaktır. "diyerek halifenin idari

[907] İbn Esir, *el-Kâmil,* V/102-129.; Yar-Shater (1990), "The History of al—Taberî:Volume XXVIII, *Abbasid Authority Affirmed The Early Years of al-Mansur A.D 753-763/A.H 136-145,* State University of New York, 1995, s.XİV.
[908] İbn Dureyd, *el-İştikâk,* s.110.
[909] Shaban, *İslamic History (A.H.132-448),* s.8.

tasarruflarında itidal sahibi ve ilkeler temelinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır.[910] Tarih kitaplarında anlatılan konuların mutlaka bir karşılığı var ancak doğru ve kapsamlı bir okuma yapmayı gerektirmektedir. Örneğin, (h. 144) senesinde halife el-Mansûr Hasan'ın çocuklarının hepsini hapsettirmiştir.[911] Kısaca İbn Esir'de geçen bu olay Bağdadî'nin haber verdiği bu rivayetin adeta bir açıklaması niteliğindedir. Hem *sultan* olarak halifeye hem de reasına önemli mesajlar içeren bir haberdir.

Burada öne çıkan hususlardan birisi halifeler için *sultan* lafzının kullanılıyor olması ki lakabın siyasi anlamına bağlı olarak kazandığı anlamından çok literal anlamda kullanılıyor olmasıdır. Kaldı ki yukarıda da ifade edildiği üzere et-Taberî gibi bir tarihçiye dayandığı aktarılan rivayete göre hilafetin Emevilerden Abbasilere intikalinde de *sultan* kavramının kullanılması bize bu kavramın siyasi olarak h. V/X. asırdaki kurumsal karşılığından önce literal olarak kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan *es-Sultan* kavramının bu anlamdaki kullanımına uygun olarak İbn Kuteybe (ö:276) hicri üçüncü asırda *es-Sultan* adlı bir eseri kaleme almıştır. Aynı eserde Buhari'de Kitabü'l-Ahkam kısmında geçtiği iddia edilen "Sizler *el-imara'ye (yönetim), "* iktidara sahip olmada hırs göstereceksiniz ve kıyamet günü bu durumun neticesi olarak hüsrana düşecek ve pişman olacaksınız. " şeklindeki hadisin geçtiği yer, *Sultan'ın konumu, siret ve siyaseti* ana başlığı altında zikredilmiştir.[912] Taberi'ye atfedilen bir habere göre bu lakap aslında dönemin siyasi konjonktürünün yarattığı bir sonuçtur. Halife el-Mansûr Hâşimoğullarından gelen (Ali kanadı) tepkileri göğüslemede kitleleri ikna etme yöntemine başvurmuştur. Kısaca lakabı ortaya çıkaran koşullar şu şekilde özetlenebilir:[913]

> Halife el-Mansûr, Abdullah b. Hasan ve kardeşleri ile Ehlibeyt'ten ileri gelenleri tutuklattıktan sonra bir hutbe irat ederek Horasanlılara hitaben onların Abbasi ailesinin taraftar ve yardımcıları olduklarını, devletin en yakını bulunduklarını ilan ederek; "Eğer bize biat etmeseydiniz bizden daha hayırlı olan birine de biat etmeyecektiniz. "şeklinde hutbesine başlamış ve şu şekilde konuşmasını sürdürmüştür. Abbasi ailesi Ali b. Ebi Talib'in evladıdır. Allah'a yemin olsun ki hilafet işini biz onlara bırakmıştık. Ali b. Ebi Talib'in icra ettiği bu göreve leke düşürüldü. Ümmetin birliği dağıldı ve ihtilaf alıp başını gitti. Derken ardından Hasan b. Ali geldi ancak Allah'a yemin olsun ki O da bu görevin adamı değildi. Kendisine birçok dünyalık sunularak aklına girdiler. Muaviye kendisinden sonra onu veliahtı yapacağını vaat ederek onu aldattı. Böylece üstlendiği hilafeti bıraktı. Üstelik her gün bir kadınla evlenip ertesi gün onu boşar bir hale gelmişti. Bu durum onun ölümüne kadar devam etmiştir.

[910] el-Bağdadî *Tarihü Bağdad,* XI/247.
[911] İbn Esir, *el-Kâmil,* V/143.
[912] İbn Kuteybe, *es-Sultan,* s.39.
[913] Taberi, *Tarihü't-Taberi,* VIII/92-93 (Taberi III/431-432).

> Sonra Hüseyin b. Ali bu göreve talip olduğunda onu da Irak ve Kufeliler yolda bıraktılar. Malum sonunda katledildi. Hüseyin b. Ali'nin ardından Zeyd b. Ali çıkmış ve aynı akıbeti o da yaşamıştır. Bu kez de Muhammed b. Ali'yi (Muhammed b. Hanefiyye) başkaldırması için kışkırttılar. Amcam Davud b. Ali'nin tavsiyeleri etkili oldu da vazgeçti.

Halife el-Mansûr'un irat ettiği bu hutbesinden onun reel bir siyasetçi olduğu anlaşılmaktadır. Tamamen çerçevesi yaşanmışlıklar üzerinde kurulu bir konuşma Süyutî'nin el-Hacip Rebi' b. Yunus'tan aktararak haber verdiğine göre el-Mansûr halife ve hükümdar (melik) ayrımı yapmaktadır. Halife olarak dört büyük halifeyi görür buna mukabil Muaviye, Abdülmelik, Hişam ve kendisini de hükümdar(melik) olarak tanımlar.[914] Hicri altıncı asır alimlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah eş-Şerif el-İdrîsî *Nüzhetü'l-Müştâk'* ında Ebû Cafer el-Mansûr'a işareten aynı kavramı yani "el-melik" kavramını kullanmıştır.[915]

Ayrıca Suyutî'ye göre Abbasoğulları ile Alioğulları arasında ilk ayrılık halife el-Mansûr döneminde yaşanmıştır. Bundan önce iki aile arasında birlik söz konusuydu. Diğer taraftan mevâliyi devlet işlerinde kullanan ve onları Araplara tercih eden ilk halifedir.[916] el-Makrizi Ebû Ca'fer'i "İbnü'l-İmam Ebû Abdillah; İbnü'l-İmam Ebû Muhammed es-Seccâd; İbnü Habri'l-Ümme Tercümâni'l-Kur'an Ebû'l-Abbas, İbnü ammirrasulillah; Ebû'l-Fazl, el-Kureyşî, el-Hâşimî, el-Abbasi ve ed-Devânikî" unvanları ile tanıtmıştır.[917] Görüldüğü üzere kendisine birçok onursal lakaplar atfedilmiştir.

Ayrıca aynı eserde "Halife emirü'l-mü'minîn Ebû Ca'fer el-Mansûr" olarak tanıtmıştır.[918] Diğer taraftan İbn Tağriberdî (ö:874/1470) Ebû Ca'fer'in onursal unvanlarını "Müdrikü't-Türâb", "Abdullah et-Tavil" daha sonra da cimriliğinden dolayı da "Ebû'd-Devânîk" şeklinde haber vermiştir.[919] Halife el-Mansûr ile ilgi İbn Miskeveyh (ö:421/1030), (h. 145) senesinde ortadan kaldırılan Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'in iki oğlu Muhammed ve kardeşi İbrahim'in huruclarından önce Mekke'de Hâşimoğulları toplantısında hilafete layık olduğuna inanılan Muhammed b. Abdullah'a Abbasi halifelerinden Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un da biat

---

914 Es-Süyûî, *Taihü'l-Hülefâ*, s.427.

915 Ebu Abdullah Muhammed b.Abdullah eş-Şerif el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, I-II, Kahire, 1422/2002, C.I, s.169.

916 Es-Süyûî, *Taihü'l-Hülefâ*, s. 437.; bkz Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXII/60.; bkz İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zemân*, XII/140-144.

917 El-Makrizî, *el-Mukaffâ*, C.IV/178.

918 El-Makrizî, *el-Mukaffâ*, C.IV/178.; bkz el-Cevzî, *Keşfü'n-Nikâb*, C.II, s.433.; bkz F.S es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-Siyasiyyîn*, s.866.; bkz İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-Hatîra*, III/19-20.

919 İbn Tağrîberdî, *Mevridü'lletâfe*, C.I, s.119.; bkz el-Askalani, *Nüzhetü'l-Elkâb*, C.II, s.292.; bkz el-Balazûrî, *Ensabü'l-Eşraf*, C.IV, s.243.; İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zemân*, XII/42.

ettiğini haber vermiştir.[920] Bilindiği üzere bu şahıs Nefsizzekiyye lakabı olarak maruf olup bizzat Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bizzat kendisine biat ettiği halde sonradan muarızı olarak katledilmiştir. Bu olay aslında halife el-Mansûr'un siyasi kişiliğinin önemli ip uçlarına işaret etmektedir.

Halife el-Mansûr; döneminde siyasi atmosfer olarak yalnızca Hz. Hasan'ın bu iki torununun tehlikesi ile karşılaşmamış, Hâşimilerin Ali kanadından diğer önemli siyasi aktörlerin de etkin görüldüğü dönemde yaşamıştır. Örneğin h. 148 senesinde vefat etmiş olan Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık Şia'nin imâmiye kolundan altıncı imâm olarak görülüyordu. Muhtemelen Ca'fer yaşarken "imam" olarak görülmekteydi.[921] Bilindiği üzere bu unvan Hâşimilerde siyasi faaliyetin fitilini ateşleyen bir kavram olarak siyasi bir anlam içeriyor ve taraftar bulabiliyordu.

Her ne kadar Ebû Ca'fer el-Mansûr kendisini halife kavramı üzerinden değil de melik kavramı üzerinden de tanıtsa da halife olarak kendisi İslam'ı bilen ve aynı zamanda hadislere vakıf bir alimdi. Rakipleriyle diplomatik yolları kapatmaz, bu konuda Kur'an ayetlerinden muhatabına meramına uygun ayetlerle baskın çıkmaya çalışırdı. Örneğin amcası Abdullah b. Ali'ye Fussilet suresi 34. ayetle " İyilikle kötülük bir olmaz. Sen en güzel olan ile sav. O zaman bir de bakmışsın ki aranızda düşman olan kişi sanki senin çok yakın bir dostun haline gelir. " şeklindeki mesajla muhatabına diplomatik nezaket kuralları ile ilk adımı atmaktan çekinmezdi.[922]

Diğer taraftan Michael Bates, *el-Mansûr ve el-Mehdî* unvanlarının resmiyet kazanmalarına ilişkin İslam tarihinin temel eserlerinden hareketle yaptığı analizler bir bütün olarak şu şekilde özetlenebilir:[923]

> el-Mansûr ve el-Mehdî unvanları ile ilgili ileri sürülen birkaç görüş el-Mes'ûdî'nin dayanan Halife el-Mansûr ile Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye arasındaki mektuplar; halife el-Mensur ile İsa b. Mûsa arasındaki mektuplar; el-Mehdi'nin Rey'de iken bastırdığı gümüş paralar; el-Mehdî'nin Rey'de iken bastırdığı bakır paralar; el-Mehdî'nin Horasan valisi iken bastırdığı bakır paralar; el-Mansûr ve el-Mehdi'nin bu unvanları almadan önceki durumları. Taberi ikinci halifeye işareten herhangi bir kronolojik ayrıma

[920] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, III/66; bkz el-İbadi, *fi't-Tarihi'l-Abbasi*, C.I, s.48-49.
[921] Muhammed Qasım Zaman, *Religion and Politics under The Early 'Abbasids*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1997, s.35.
[922] Saffet, *Cemheretü'r-resâil*, IV/368.
[923] Bates, "Khurasanî Revolutionaries and al-Mahdi's Title", *Culture and Memory in Medieval İslam:Essays in Honour of Wildferd Madelung*, pp.284-296.; bkz George C.Miles, *The Numismatic History of Rayy*, The American Numismatic 50 Ciety New York, 1938, s.26, 28-32.; bkz Vladımır N.Nastich, "A Survey of the Abbasid Copper Coinage of Transoxiana, Kish AH.Unique Contents (navigable list), p.65; bkz Amira K.Bennison, *The Great Caliphs, The Golden Age of The Abbasid Empire*, Yale University Press, London, 2009, s.29.; bkz İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, II/3.

gitmeden Ebû Cafer veya el-Mansûr olarak işaret etmekteydi. el-Mes'ûdî Hz. Hasan'ın oğlu Abdullah'ın oğlu Muhammed ile İbrahim adındaki iki oğlunun (h. 145/762) Abbasilere karşı giriştiği isyanda öldürmelerinin hemen ardından Ebû Ca'fer, el-Mansûr unvanını almıştır. Resmi belgeler arasında h. 145 halife el-Mansûr ile Hz. Hasan'ın torunu Muhammed b. Abdullah (İbn Zekiyye) arasındaki yazışmalarda Abbasi halifesi el-Mansûr gönderdiği mektuba "min Abdillah Abdullah Emirü'l-mü'minîn" diye başlıyordu. Bu mektup el-Mesûdî'nin:" h. 145/762 senesinin başında el-Mansûr henüz el-Mansûr değildi. "görüşünü desteklemektedir. el-Mansûr mektubunda mektubu gönderdiği şahsa Muhammed b. Abdullah diye hitap ederken halifeye gönderilen cevabı mektupta el-Mansûr'a Abdullah b. Muhammed diye hitap olunmaktaydı. Bu cevabı mektupta ayrıca Muhammed b. Abdullah (İbn Zekiyye yani Hz. Hasan'ın torunu) kendisini "Abdullah el-Mehdî Muhammed b. Abullah" olarak adlandırıyordu. Böylece İbn Zekiyye tarafından "el-Mehdi" unvanı resmî bir belgede halife Mansur ve haleflerinin kullandığı türden unvanlara benzer bir şekilde kullanılmış oluyordu. Bu anlamda şeref unvanı alma geleneğini başlatan kişi Hz. Hasan'ın torunu Muhammed b. Ali'dir denilebilir. Abbasi halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr, bu geleneği (şeref unvanı) başlatan değil sürdüren ilk kişidir denilebilir. Ayrıca Muhammed b. Abdullah el-Hasan'ı *halife* olarak adlandırmak da yanlış olmaz. Gerçi bu durum tarihçilerin çoğunlu tarafından kabul edilmez. Ancak Muhammed b. Abdullah el-Hasan kendisini İslam toplumunun meşru temsilcisi olarak görüyordu. Bu yüzden et-Taberî Muhammed b. Ali'den söz ederken sadece halifelerin kullandığı "emirü'l-mü'minîn" ifadesi ile ondan söz eder. H. 147/ 764 senesinde Ebû Ca'fer el-Mansûr veliahtı İsâ b. Mûsa ile yaptıığı yazışmalarda mektubunun başında "Abdullah "Abdullah el-Mansûr el-Emirü'l-mü'minîn"den "İsâ b. Mûsa"ya şeklindeki mektubundan *el-Mansûr* şeklindeki özel resmî şeref unvanını kullanmış oluyordu ancak İsa b. Mûsa'dan gelen cevabı mektupta Abdullah "Abdullah el-emirü'l-mü'minîn" e, "İsa b. Mûsa" dan yazılan mektupta nezaket gereği İsa b. Mûsa ismini halife isim, lakabından sonra zikrettiği bu mektubunda "el-Mansûr" unvanına yer vermemiştir. Halife el-Mansûr'un oğlu el-Mehdi, Hz. Hasan'ın torunlarından el-Mehdîlakaplı Muhammed ve İbrahim kardeşler Abbasilere isyan başlattıklarında Horasan valisiydi. (h. 145/762). Aynı yıl Rey'de (Horasan vilayetinin başkenti) basılan gümüş sikke üzerinde *mimma emerabih el-MehdîMuhammed b. el-Emirü'l-mü'minîn* ifadelerine yer veriliyordu. Bu şekildeki dirhemler h. 155/771-772'ye kadar Rey'de devam etti. Buna göre el-Mehdîremi unvanını h. 145/762-763 senesinde almıştır. Bacharach'ın iddiasına göre halife el-Mansûr'un oğluna bu unvanın verilmesinin arkasında yatan neden Şii tehtidiydi. Ayrıca Bacharach, Mansur'un oğlunun bu paralardan önce bu unvanı kullandığında dair bir kanıt yoktur kanıtına da sahipti. Diğer taraftan bu durum bize ya Abbasi halifesi el-Mehdi'in bu dönemden önce(h. 145) bir unvanının olmadığı veya para üzerinde basımına müsaade edilmediğini göstermektedir. İbrahim'in isyana katılması daha sonra olduğu için muhtemelen onun bu isyanı bastırıldıktan sonra el-Mehdî unvanı alınmış olabilir. Mesûdî'in ileri sürdüğü gibi halife el-Mansûr bu isyanı bastırmasının sonucu bu unvanı almış ve hemen hemen de aynı zamanda oğlu Muhammed'e el-Mehdî unvanını vermiştir. Diğer taraftan halife el-Mansûr h. 145/762-763 'ün sonlarına doğru Muhammed b. Ali (İbn Nefsüzzekiyye) üzerinde galip geldiğine göre bu unvanı oğlu Muhammed'e ona tepki olsun diye vermiş olabileceğinde unvanın verilme tarihi bu yüzden aynı zamana rastlamış olabilir. Ayrıca h. 151/768 senesinde Buhara'da vali (âmil) el-Cüneyd b. Halid ki, Horasan'da Ali taraftarlarının yönetimini destekleyenlerce zulme maruz kaldığı ileri sürülen bu şahsın yetkisinde basılmış para üzerinde *âmil el-İmâm el-Mehdîveliyyü ahdi'lmüslimîn* ifadesine yer verilmiştir. Buna göre paralar üzerinde *el-İmam* unvanını kullanan ilk halife Abbasi halifesi el-Mehdî'dir. Muhammed b. Abdullah'a (İbn Nefsüzzekiyye) (h. 126/744) senesinde mehdi olarak Hâşimoğullarının lideri olarak biat edildi. Kuşkusuz onun mehdi olduğuna inanan çoktu. Ancak h. 145/762 senesindeki çıkışında onun resmî bir lakap olarak *el-Mehd un*vanını benimseyip benimsemediği belli değil. Taberi'nin ifadelendirdiği yani onu (Muhammed b. Ali en-Nefsüzzekiyye) halife olarak adlandırdığı baz alındığında el-Mehdî lakabını ilk kullanan İslam halifesi

> Muhammed b. Ali en-Nefsüzzekiyye'dir denilebilir. Abbasi halifesi el-Mansûr'un bir lakap almasına gelince onun bir lakap alması ya Muhammed b. Ali'nin bir lakab (el-Mehi) almasına bir tepki ya da ondan bir esinlenmedir. Oğlu Muhammed'e *el-Mehdî*lakabını vermesi ise kendisinin bu tür lakap benimsemesinin bir sonucudur. (h. 147/764-765) senesinde halife el-Mansûr ve oğlu el-Mehdîresmi olarak açıktan bu unvanları kullanmaya başladıktan sonra el-Mehdi'den önce veliaht olan İsa b. Mûsâ'ya el-Mehdîadına hakkından feragat etmesi için baskı yapılmıştır.

Michael L. Bates'ın iddiasına göre h. 145 senesinde basılan paralardan yola çıkarak yani nümizmatik deliller baz alınarak Muhammed b. Ebi Ca'fer'in *el-Mehdî* unvanını resmî olarak kullanımına müsaade edildiği ve bu yüzden de onun kendisini bu tarihten itibaren halka mehdi olarak tanıttığını söylemek mümkündür.[924] Aynı eserde aynı tarihte halife Ebû Cafer el-Mansûr'un *Mansur* unvanını kullanmaya başladığı iddia edilmiştir.[925] Muhammed el-Mehdi(h. 158-169) hilafet makamına geçtiği halde[926] (h. 159) senesinde el-Muhammediyye'de basılan para üzerinde hala *mimma emera bih el-Mehdî Muhammed b. Emirü'l-mü'minîn* ifadesine yer verildiği iddia edilmektedir.[927] Hilafete geçtikten iki yıl sonra h. 160 senesinde aynı şehirde basılan para üzerinde *Muhammed Rasûlullah a. s el-Halifetü el-Mehdî* ifadesine, aynı yer ve aynı yılda basılan parada ise *mimma emera bih el-Mehdî Muhammed Emirü'l-mü'minîn* unvanlarına yer verilmiştir.[928]

L. Bacharach'in iddiasına göre halife el-Mansûr'un paralar üzerine "el-Mehdi" lakabını koydurmasının ana sebebi halifeliğin şer'î temsilcisinin Alioğulları değil, Abbasioğulları olduğunu göstermekti.[929] Vladımır N. Nastich, h. 143 senesinde Buhara'da bir paranın arka yüzünde "emera bihi el-Emîr el-Eş'as fî vilâyeti'l-Mehdi el-Emîr Muhammed b. Emirü'l-Mü'minîn" şeklinde yer aldığını iddia etmiştir.[930]

Konunun ayrıntısını halife el-Mehdî döneminde ele alacağız. Burada söz konusu edilmesinin en büyük nedeni el-Mansûr lakabı ile el-Mehdî lakabının bir bütün olarak ele alınma mecburiyeti söz konusu olmasından dolayıdır çünkü lakabı

---

[924] M.L.Bates, " Who was named on Abbasid Coins? What Did it Mean", *İn İranian Numismatic Studies;* A Volume in Honor of Stephen Album (Lancaster, PA, and London, 2007, 88-99.
[925] Bates, " Who was named on Abbasid Coins? What Did it Mean, s.90.
[926] Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, XXVIII/377-379.
[927].Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.38.
[928] Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.39.
[929] Jere L.Bacharach, "Laqab for a Future Caliph:The Case of the Abbasid al-Mahdî", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.113, No.2 (Apr-Jun, 1993), pp.271-274.
[930] Vladımır N.Nastish, *A Survey of the Abbasid Copper of Transoxiana*, İslamic Numismatics Central Asia History (Area Studies), *Archaeology of Central Asie Early İslamic History*, pp.1-80.; bkz Vladimir N.Nastich, 2012:, "Early İslamic Copper Coinage of Transoxiana: a Generic Survey Focused on Newly Discovered Coins Types", *Third Assemani Symposium on İslamic Coins*, Trieste:EUT, pp.141-90.

hazırlayan siyasi konjonktür ve siyasi erkin ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr ile alakasından dolayı böyle yapılmak durumunda kalındı.

el-Mansûr lafzının lakap formatındaki kullanımı Emevilerin Horasan valisi, Mâverâünnehir fatihi Kuteybe b. Müslim (ö:96/715)[931] adına, yerel nitelik taşıyan tamamen İslami anlamda ilk bakır parası tanımına uygun (dökümlü) parada *el-Emir el-Mansûr Kuteybe b. Müslim* ifadesine rastlanıldığı (h. 90-96/709-715) ileri sürülmektedir.[932]

Abbasilerde lakabın geçirdiği evrelere bir bütün olarak bakıldığında ilk olarak bir mehdiyet çizgisinde Arap kültürünün özellikle Yemen Araplarından esinlendiği söylenebilir. Lakabın bu yöndeki anlamına uygun uygulamalar Horasan'da devletin ortaya çıkış döneminde nasıl kullanıldığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Diğer taraftan Emeviler döneminde Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'e verildiği(h. 90-96/709-715) şeklindeki bu iddiada lakabın o dönem Arapların dimağında mevcut olduğunu bize göstermektedir. Kaldı ki Kuteybe b. Müslim için kullanılma biçimi ile lakabın Abbasilerde ortaya çıkışı arasında zamansal yakınlık ile askeri başarıya binaen verilmiş olma gibi amaçsal bağlantıdan da söz edilebilir.

Ebû Cafer el-Mansûr için *Abdullah, el-Emirü'l-mü'minîn* vs. genel resmi halife unvanlarının yanı sıra geleneğin devamı olarak *Halifetullâh* unvanının kullanıldığı haber verilmektedir. Kalkaşendî'nin haber verdiğine göre es-Seffâh ölünce bir Arap yeni halife Ebû Cafer el-Mansûr'u hilafetini tebrik yönünde: "Ey mü'minlerin emiri, sabırlı ol, şükret iki durumda nimetlerin en büyüğüne nail oldun. "Halifetullâh" olma hakkın elinden alınmışken bu hakka sahip oldun. " diyerek halifeyi tebrik etmiştir.[933] Bernard Lewis, "halifetullh" lakabının daha çok gayr-i resmî bir lakap olduğunu, önceleri Emevi halifelerini daha sonra da Abbasi halifelerini övmek amacıyla özellikle de saray şairleri tarafından bu amaçla söylendiğini ileri sürülmüştür.[934]

L. Bacharach ise Mansur'un tıraz üzerinde "el-imâm" lakabının yer aldığından ve halifenin kendisini "Halifetullâh" olarak adlandırmasının siyasi bir nedene

---

[931] Yiğit, "Kuteybe b.Müslim", *DİA,* Ankara, 2002, C.XXVI, s.490-491.
[932] Nsstich, "A Survey of the Abbasid Copper Coinage of Transoxiana", p.5.
[933] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* IX, s.278.; bkz Hamâde, *el-Vesâik,* s.103.; bkz el-Makrizî, *ez-Zehebü'l-Mesbûk fi zikri men hacce mine'l-hulefa ve'l-mülûk,* Cemeleddin es-Siyâl (thk.), basım yeri yok, 1420/2000, s.68-72.
[934] Lewis, *The Political Language of İslam,* The University of Chicago Press: Chicago-London, 1988, s.45.

dayandığını ve bununla kendisine hem bir siyasi bir lider hem de dini bir lider olarak itaat edilmesini amaçladığını ileri sürmüştür.[935]

Halife genel unvanlarından "Abdullah" unvanının halifeye gönderilen mektuplarda da yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Ebû Cafer el-Mansûr'a Ebû Müslim el-Horasanî'nin gönderdiği mektupta: "Li Abdillâh, Abdullah Emirü'l-mü'minin, min Abdirrahman Ebî Müslim. "[936]

Abbasi halifesi el-Mansûr'un kendi döneminde mehdilik iddiasında bulunan en-Nefsüzzekiyye'ye karşı aynı argüman üzerinden mücadele ettiği ileri sürülmüştür ancak ilginç olna halife el-Mansûr'un kendisinin mehdi olduğunu iddia ederek mücadele ettiği iddia edilmiştir.[937] Ed-Dûrî, el-Ebû Ca'fer'in el-Mansûr'un *el-Mehdî*ve *el-Kâim* olarak isimlendirilmiş olsa da, *el-Mansûr* ile *Mehdilik* arasında bir bağın olup olmadığının istifhama açık oluğunu ileri sürmüştür.[938]

Muhtemelen *el-Kâim* kavramının Kur'an'da yukarda dile getirildiği gibi idareci anlamında kullanılmış olması, özellikle es-Seffah olsun el-Mansûr için olsun muhtemelen kurucu anlamında kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kaldı ki mehdiyi çağrıştıran bir kavram bile olsan son tahlilde mehdinin kendisi de kimi zaman kurucu bir lider veya işlerin kaosa döndüğü bir dönemde tekrar düzeni yoluna koyan lider olarak düşünülmesinden dolayı yine bir idareci kavramını çağrıştırmaktadır.

Genel olarak Ebû Cafer el-Mansûr'un polikalarını Muhammed b. Ali'nin çocukları ve kardeşleri arasındaki rekabet ile Hâşimilerin diğer kolu Ali evladı ile mücadelerinden ibaret görmek doğru değildir. Abbasi halifelerini özellikle ilk dönem halifelerinden Ebû Cafer el-Mansûr ile daha sonra Harunurreşid'in kimi sertlik içeren politikalarında bu halifelerin asabiyet etkisiyle hareket ettikleri iddiaları söz konusudur. Clément Huart bunlardan birisidir. Ona göre gerek Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Ebû Müslim el-Horasanî'ye karşı imha harekatı gerekse Harûnurreşid'in Bermekîlere karşı uyguladıkları bu tür politikaların ardında Abbasi devletini İran

---

[935] Bacharach, "Laqab for a Future Caliph:The Case of the Abbasid al-Mahdî", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.113, pp.271-274.
[936] İbn A'sam, el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, C.VII/359.
[937] Ahmed Güzel, "Ebû Ca'der el-Mansûr ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye Arasındaki Siyasi Mücadelede Mehdi Anlayışının Rolu", *CMÜLF Mehdilik Sempozyumu*, 29-30 Eylül 2017, ss.15-687, s.50.
[938] ed-Dûrî, "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbâsîler'in İlk Asrında Mehdi Tasavvuru", s.229.

nüfuzdan kurtarma çabaları yatmaktaydı.[939] İbn Dıhye el-Kelbî (ö:633) Ebû Ca'fer'i kendine lakab veren ilk halife olarak tanıtmaktadır.[940]

Emevilerin son döneminde es-Seffâh ve el-Mansûr'un da bulunduğu Hâşimiler'in iler gelenleri en-Nefsüzzekiyye'yi ittifakla hilafete uygun gördüler ancak toplantıda olduğu halde el-İmâm Ca'fer b Muhammed es-Sâdık bu ittiafaka destek vemedi. Hatta Muhammed'in (en-Nefsüzzekiyye) babasına Abdullah b. Hasan'a senin oğlun hilafete nail olamayacak ancak el-Mansûr'u kastederek " Sahibü'l-Kabâ el-Asgar" nail olacak dediği ileri sürülmüştür.[941]

Bütün bu anlatılar özellikle işaret edilen şahısların sıra dışı ve özellikle haklarında bir gizem yaratılması iktidara talip olanların bir proje üzerinden bu işe başladıkları izlenimi vemektedir. Bu konuda hiçbir grubun diğerinden bir farkı yok gibi. İlkelere dayalı bir proje ortaya koyma yerine dönemin dini ve sosyal atmosferi üzerinden kazanımlar elde etme (iktidar) şeklinde bir çalışma olarak görülebilir ki bu dönem alınan halife özel resmi unvanların bu anlayıştan bir şekilde etkilendiğini söylemek gerçeklere ters değildir. Kaldı ki genel olarak dört halife dönemi hariç diğer dönemlerde halife kavramının insanlar üzerinde bıraktığı mistik havanın çok ötesinde halifelerin çoğunlukla melikler gibi hareket ettikleri ortadadır. Her dönem insanları bu gerçeği kabul etmeseler bile yaşanan gerçekler ortada.

Diğer taraftan halifelerin yalnızca dini misyonları üzerine teksif olunup onların da birer siyasi aktör olduğu gerçeği unutulmamalıdır ancak halifelerin iktidarda kalmak ve kendi sulbünden birinin aynı kazanımlarla yoluna devam etmesi adına tamamen de ilkesiz davrandıklarını söylemek başlı başına bir ilkesizlik olur. Örneğin, h. 141 senesinde Horasan'da "er-Ravendiye" adında tenasüh inancına sahip bir grup zuhur etmiş. Bu grup halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kendilerini yediren ve içiren ilahları olduğunu, Heysem b. Muaviye'nin ise Cebrail olduğunu iddia ediyorlardı. Hatta halife sarayı etrafında tavaf ritüeli bile düzenlediler. Halife bu grubun ileri gelenlerini tutuklattı.[942] Görüldüğü üzere halife sadece politik kaygıyı esas alsaydı ve onları birer siyasi bir malzeme olarak taraftarları olarak görseydi harekete geçmezdi.

---

[939] Clément Huart, *A History of Arabic Literature*, New York, 1903, s.64.; bkz Norhayati Haji Hamzah, "The Governent of Khurasan Under the Early Abbâsid Caliphs (A.H.136-170/A.D.753-785)", *Jurnal Usuluddin*, Bil 19 (2004), pp.139-158.
[940] İbn Dıhye el-Kelbî, *Kitâbü'n-Nibrâs*, s.24.
[941] İbnü't-Tıktıkâ, *el-Fahrî*, s.164-165; bkz Hamâde, *el-Vesâik*, s.35.
[942] Ez-Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, C.I, s.128-129.

Diğer taraftan el-Mansûr devletin kuruluş döneminde krizleri çok iyi yönetme yetisine sahip olmasının yanı sıra çok önemli bir teşkilatçıydı. Devletin çok önemli süreçlerden geçtiği h. 145/762 senesinde çok detaylı bir araştırma ve inceleme sonucu Bağdat şehrini kurmaya karar vermiştir ki o dönemde Bağdat konum olarak Dicle nehrinin batı yakasında küçük, kadim bir İran yerleşim yeriydi.[943] Öyle anlaşılıyor ki el-Mansûr devletin hakimiyet sahasında herhangi bir problemle karşılaşmamış olsaydı bile ortaya koyduğu kararlı iradesine bağlı olarak adından birçok alanda başarısı ile söz ettirebilecek bir özelliğe sahipti.

Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemi basılan paralardan yola çıkarak bu paralarda yer alan unvanlara gelince h. 139 senesinde bir dinarın arka yüzünde " Allah Muhammed Rasulullah Ca'fer" ifadesi yer aldığı ileri sürülmüştür.[944] Ancak bu parada geçen Ca'fer'in halife Ebû Cafer el-Mansûr olmadığı, h. 145-147/762-763 yılları arasında Musul valiliği yapmış olan halifenin oğlu Ca'fer olduğu iddia edilmiştir.[945]

Yine aynı yıl Rey şehrinde basılan parada " mim ma emera bih Abdullah Abdullah Emirü'l-mü'minîn" ifadesine yer verildiği iddia edilmiştir.[946] C. Miles bu iddiasını Berlin, nos 2088, 2088 a; ANS; GSM; Ray 1934, RGQ 2041 (date and mint effaced) kaydına dayandırmıştır.[947] Buna göre Ramazan'ın Ca'fer isminin kime ait olduğuna ilişkin iddiasının doğru olma ihtimali vardır çünkü aynı dönemde paralar üzerinde Abdullah ve Emirü'l-mü'minîn halife genel unvanlarınıln kullanımda olduğu görülmektedir.

Kalkaşendî'nin haber verdiğine göre Abbasi halifeleri içerisinde her halifenin ayrı özel resmi unvanı olmak üzere beş halifenin "Ebû Ca'fer" künyesine sahip halife olduğunu haber vermiştir.[948]

Abbâsî Devleti'nin ilk üç halifesinin lakapları konusunda mesihi karakterde yani İslami karşılığı olarak mehdî nevinden haberlerin etkili olma ihtimaline işaret edilmiştir. Yani Hz. Peygamber'in Ehlibeyt'inden "Seffâh, el-Mansûr ve el-Mehdi" olacağını haber veren rivayetler bu durumun bir kanıtı olabilir.[949] Bağdadî, İbni

[943] G.Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford at the Clarendon Press, London, 1901, s.9.
[944] Ramazan, *en-Nükûd fi'i-Alemi'l-İslâmi*, s.179.
[945] Ramazan, *en-Nükûd fi'i-Alemi'l-İslâmi*, s.179.; bkz el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV/369 (No:1783).
[946].Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.23.
[947] Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.23.
[948] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, III/258-264.
[949] el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, C.I, s.369.

Kayyîm'in *el-Menârü'l-Münîf'*ini referans göstererek "Mansûr, Seffâh ve Reşîd"i övme nevinden rivayet edilen bütün hadislerin mevzû hadis olduğu şeklindeki görüşünü aktarmıştır.[950] Yine aynı eserde Ebû Ca'fer, Bağdat şehrini inşa ederken bu şehrin her köşesinden toprak getirildiğini, çürümüş toprak içinden çeşitli haşerat, akrep, köstebek çıktığını anlatılmış. Bir türbeden bu tür topraktan bir köstebek çıkmış ve bu hayvan Dicle ve Fırat nehrine yönelince halife Mansur bu duruma çok şaşmış[951] ve orada hazır bulunan bir rahip de kitaplarında bu binayı inşa eden melikin "Mıklas" diye müsemma olacağını haber vermesi üzerine halife yemin ederek annesinin kendisini küçükken "Mıklas" diye lakaplandırdığını haber vermiştir.[952]

Bağdadî'nin referans vererek es-Seffah, el-Mansûr ve el-Mehdî şeklindeki rivayetlerin mevzu hadis sınıfına girip girmemesi bizim araştırma alanımızın dışındadır. Çalışma disiplini olarak biz bu konuya bu tür rivayetlerin alınan halife unvanları üzerinde etkili olup olmadığına bakarız. Yani bilimsel disiplin olarak ifade etmek gerekiyorsa "her halilfeni aldığı unvan" bağımlı değişkendir. Bu bağımlı değişkenler üzerinde birden çok bağımsız değişken olabilir ki bizim burada söz konusu ettiğimiz de budur. es-Seffah, el-Mansûr ve el-Mehdî şeklindeki rivayetler (bağımsız değişkenler) bu tür unvanların ortaya çıkmasında etkili olmuştur denilebilir.

"Mansur" lakap olarak (honorary title) başta Abbasiler olmak üzere birçok İslam devletlerince kullanılmış bir lakaptır. Abbasilerin dışında Eyyubiler, Fâtımîler, Samaniler, Gazneliler, Endülüs Emevileri, Muvahhidler vs. taraftından kullanıldığı ileri sürülmüştür.[953] Ayrıca geç Orta çağ Kuzey Afrika İslam devletlerinden Hammâdîler ve Muvahidler tarafından kullanılmıştır. Paralar üzerinde yer verilmediği kimi zaman da özel ad olarak kullanıldığı iddia edilmiştir.[954]

Fâtımîler döneminde h. 336 senesinde el-Mehdiyye şehrinde basılan bir dinar üzerinde *el-İmâm Lâilahe illâllah el-Mansûr-Billâh* ifadesinin yer aldığı iddia edilmiştir.[955] Ayrıca el-Mansûriyye şehrinde h. 340 senesindeki bir parada "el-

[950] el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, C.I, s.370.
[951] el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, C.I, s.374.
[952] el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, C.I, s.374.
[953] O.Codrington, M.D., F.S.A, *A Manual of Muselman Numismatics*, London; Royal Asiatic Society, 1904, s.73.
[954] Harry W.Hazard, *The Numismatic History of Late Medieval North Africa*, The American Numismatic Society, New York, 1952, s.31.
[955] Lane Poole, *The Coinage of Egpypt*: (A.H 358-922) The Fatımee Khaleefehs, The Ayyoobes, and The Memlook Sultans, Clasess XIV_A.XV.XVI, London, 1879, s.6.; George C.Milles, "Fâtımid

Mansûr Billâh el-İmâm Emirü'l-mü'minîn" şeklinde yer aldığı da öne sürülmüştür.[956]

Görüldüğü üzere Abbasiler döneminde el-Mansûr lakabı halife düzeyinde Abbasiler dışında sadece Fatımîler tarafından kullanılmıştır. Mansur unvanının Abbasiler döneminde diğer İslam devletlerinde daha çok el-Melik kelimesine sıfat olarak getirildiği görülür. Örneğin Sâmânîlerde el-Melik el-Mansûr II. Nuh b. Mansur (965-997); Hama'da Eyyubi devletinin II. hükümdarı, Muhammed b. Ömer'in (el-Melik el-Muzaffer I) lakabı (1191-1220)[957] kullanıldığı örneğinde olduğu gibi.

John Walker'in aktardığı bir habere göre Mansur lakabına Sâsâniler döneminde Büst valisi II. Hüsrev adına basılmış bir parada Kufi yazısı ile "Mansur; I. el-Izzetü lillâh" ifadesinin yer aldığını iddia etmektedir. Bu para şu an Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır.[958] Bilindiği üzere Büst şehri VI. yüzyılda Eftalitlerin elindeydi. I. Hüsrev Enûşirvan döneminde, (531-579) senesinde Sâsânîler tarafından zapt edilmiştir.[959] Muhtemelen bu unvan bu tarihten sonra kullanılmıştır. Buradan hareketle unvanın Farisi patentli olduğunu söyleyemeyiz çünkü bu lakabın Arap kültüründe karşılığının olduğu, hatta özel bir isim olarak İslam öncesi dönemde kullanıldığı yukarıda dile getirilmiştir.

Kısaca Mansur lakabının Arap kültüründe karşılığı olan, Abbasi devletinin hakimiyet kurduğu alanda kadim bir geçmişe sahip olduğu, Abbasilerden önce Emeviler tarafından da lakabın literal anlamına uygun kullanıldığı ayrıca yukarda anlatılmıştı. Diğer taraftan lakabın mehdiyet çağrışımlı özelliklerine binaen Fâtımîler tarafından da kullanılmış bir unvan olduğu görülmektedir.

Ayrıca lakabın ortaya çıkmasında yani bağımsız değişken bağlamında dinî ve sosyal atmosferin yeri yadsınamaz. Abbasilerin kuruluş felsefesi, devletin karşılaştığı hakimiyetin el değiştirmesi anlamındaki isyanlar vs. bir bütün olarak

---

Coins in the Collections of University Museum Philadelphia, and The Americann Numismatic Society", *The American Numismatic Society*, New York, 1951, s.7.

[956] William Marssden, F.R.S, *The Oriental Coins Ancient and Modern of his Collection,* London, MDCCCXXIII, 1934, s.192.

[957] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-Siyasiyyîn,* s.866-867.; bkz Zambaur von Edwar, *Mu'cemü'l-Ensâb ve'l-üserâtü'l-hakime fi't-Tarihi'l-İslâmi,* Zeki Muhammed Hasan Bey-Hasan Ahmed Mahmud (tahric), Beyrut, 1400/1980, s.153.

[958] Walker, M.A, *A Catalogu of the Arab-Sassanian Coins,* No: 6106, with 40 plates, London, basım yy.

[959] Tahsin Yazıcı, "Büst", *DİA,* İst.1992, C.VI, s.495.

düşünüldüğünde bu lakap çok farklı bağımsız değişkenlerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Daha sonra çeşitli İslam ülkelerinde lakabın özellikle literal anlamına uygun askeri amaçla kullanımı devam etmiştir. Özellikle bu İslam ülkelerinin çoğu Abbasi sünni blokta yer almaktaydı. Özetle lakap müteradif anlamlarıyla birlikte İslam tarihinde lakap kültürü bağlamında önemli bir yer işgal etmiştir denilebilir.

3.6.3. Halife el-Mehdî ve Lakabı

Künyesi Ebû Abdullah, ismi Muhammed b. el-Mansûr'dur. Annesi Himyerî asıllı Ümmü Mûsa'dır.[960] Abbasilerin üçüncü halifesi Muhammed b. Abdullah'ın aldığı bu lakap kendisine babası Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından verilmiştir. Bu lakabı babası iç siyasetin gereği olarak oğlu Muhammed'in veliaht olarak konumunu yükselmek amacı ile vermiştir.[961] Çünkü babası, kardeşi Ebû'l-Abbâs tarafından kendisinden sonra veliaht olarak İsâ b. Mûsa'yı atamış ve bu yüzden halife el-Mansûr oğlu Muhammed'i, İsâ b. Mûsa'ın yerine getimek istiyordu.[962]

el-Mehdî lakabının ortaya çıkma süreçleri yukarıda anlatıldığı için burada ayrıntıya girmeyeceğiz. Lakabın daha önce ayrıntısı ile ele alınmasına gelince aslında bu lakabın her ne kadar Abbasilerin üçüncü halifesinin resmî özel unvanı olsa da Birinci dönem Abbasi halifelerinin bu lakap üzerinden unvan aldıkları çok yönlü olarak ele alınıp tartışılan bir konu olmasından dolayıdır. Diğer taraftan bu unvan üzerinden Hâşimoğulları Emeviler karşısında iktidar arayışına girmişlerdir ki burada Faruk Ömer'in iddia ettiği gibi ayrıca bu unvanın Abbasilerin kendi iç politikalarının bir sonucu olarak sadece halife adaylardan birinin elini güçlendirmek için verilmesi bağımsız değişkenlerden sadece biridir.

Rakip ve düşman toplulukların veya günümüz ifadesiyle devletlerin birbirlerini yakın markaja aldıkları bilinen bir gerçektir. Özellikle istihbarat bağlamında bu tür davranışlar karşıt atağa geçme veya düşmanı açığa düşürme amacı gütmektedir. Aynı durum Abbasi halifelerinden Mehdî döneminde yaşanmıştır. Bizans'tan bir elçi yeni halifeyi tebrik için geldi. (h. 158/775) Elçi geliş sebebini kutsal kitaplarında Ehlibeyt'ten üçüncü halifenin yeryüzünün zulümle dolması gibi onun da yeryüzünü adaletle dolduracağı bilgisinden hareketle bu zatın yüzünü görmeye matuf olduğunu

[960] Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Özatağ (çev.), s.277.; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.179.; bkz el-Balazûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C.IV, s.369; bkz İbn Hazm, *Resâil*, II/148.
[961] Ömer, *Bühûs*, s.210.
[962] Ömer, *Bühûs*, s.210-212.

haber vermiştir[963] ancak İbrahim ed-Dinâlî, ziyaretin gerçek nedeninin Abbasi Devleti'nin Bizans'a karşı bir savaş gücüne sahip olup olmadığını yerinde görmek şeklinde izah etmiştir.[964]

Ayrıca bu dönemde lakapların siyasi olarak gerek dış politikada gerekse iç politikada rakiplerin karşıt fikir yürütme araçları olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Yukarıda anlatıldığı üzeren mehdi olan kişinin Bizans'a düzenli olarak sefer düzenlemesi gerektiği anlatılmıştı.[965] Bu tür rivayetlerin gerçekliğinden ziyade siyasi olarak doğuracağı sonuçların rakipler tarafından ciddiye alındığını gösterir.

Diğer taraftan bu rivayetin diplomasi açısından ihtiva ettiği önemli bir anlamı da olabilir çünkü Abbasi toplumu içerisinde Hristiyan inanç toplulukları yaşamaktaydı. Bu tür rivayetin ihtiva ettiği gerçeklikten ziyade yaratacağı mesaj çok önemlidir. Müslümanların o dönem ki mehdi olgusuna olan inançları üzerinden Hristiyan inanç grubuna bir mesaj verilmek istenmiş olabilir. Müslümanların bu inancının doğruluğunun testi, bizim kutsal kitabımızdan geçmektedir. Baskın kültür olarak İslam toplumu içerisinde inancınızı koruyun, kutsal kitabımızın gerçekliğinden şüphelenmeyin, Hristiyanlığın kutsal kitabının inançların doğruluğundaki mihenk taşı olarak görülmesi bunun işaretidir şeklindeki bir mesaj. Bu mesajın pratikte kim için olduğu veya fayda getireceğinden ziyade bu mesajın bir lakap üzerinden verilmiş olması çalışmamız açısından bir anlam taşımaktadır.

Verilen unvanların resmî belgelerde yer aldığı görülecektir. Abbasilerde ilk defa gümüş para üzerinde ismi geçen ilk halife el-Mehdi'dir. Ermeniye şehrinde basılan bu para üzerinde " Muhammed Rasûlullâh s. a. v el-Halifetü el-Mehdî" ifadesi yer almıştır (h. 161).[966] Aynı şekilde el-Mehdi'nin halife olduktan sonra halife genel unvanlarından "halife" ve özel resmî unvanı olan "el-Mehdi" unvanını h. 163 senesinde Medinetü's-Selâm'da (Bağdat) basılan gümüş para üzerinde "Muhammed Rasulullah el-Halifetü el-Mehdi" şeklinde yansıttığı rivayet olunmaktadır.[967]

---

[963] İbrahim ed-Dinâli, "el-Alakâtü'd-Diplomasiyye beynel Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve'l-İmparatoriyye'l-Bizantîniyye", *Câmiatü Bingazî Mecelletü'l-Ulûm ve'd-Dirâsetü'l-İnsâniyye*, Sayı:7, (2014), s.4.

[964] ed-Dinâli, "el-Alakâtü'd-Diplomasiyye beynel Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve'l-İmparatoriyye'l-Bizantîniyye", s.8.

[965] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, C.I, s.519.

[966] Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic coins preserved in the Khedieval Library at Cairo*, s.42.; bkz Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen Des Akademishen Münzcabinets*, s.29.

[967] Shariful İslam and Muhammad Manirul Hoque, "Unpiblished Umayyad and Abbasid Silver Coins in The Bangladesh National Museum", *Jounal of the Asiatic Society of Bangladesh* (Hum.), Vol.62.

Ancak para üzerinde el-Mehdi'nin isminin yer alması ilk defa olmamıştır. (h. 146) senesinde Rey kentinde basılan sikke üzerinde "…el-Mehdî Muhammed b. Emiri'l-mü'minîn" ifadesine yer verilmişti.[968] İbn Esîr, *el-Kamil'*inde bu durumu Seffâh döneminde veliaht olarak atanan İsâ b. Mûsa karşısında dönemin halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğlu Muhammed'i el-Mehdî unvanı ile elini güçlendirmek maksadı ile verdiği ileri sürülmüştür.[969]

Mehdi lakabının hazırlayıcısı babası Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur. Aslında halife el-Mansûr'un kendisi Ebû Müslim el-Horasanî'yi hicvetmek amacıyla şairlerden biri tarafından halife el-Mansûr'u kastederek "el-Mehdi" olduğu el-Eğânîden iktibasla haber verilmiştir.[970] Ancak Ebû Ca'fer el-Mansûr beklenen mehdi olarak itibar görmemiştir. Bunun üzerine halife oğlu Muhammed'i beklenen mehdi olarak lansetmiştir. Geniş bir propaganda başlatmış hatta bu konuda yine el-Eğânî'den iktibasla halife oğlunun mehdiliğine işaret eden bir hadis uydurtmuştur. Bunun için Mutı' b. İyas adında birini görevlendirmiştir.[971] Uydurulduğu iddia edilen hadise göre Peygamber'in: "Mehdi bizdendir. Muhammed b. Abdullah o mehdidir, annesi gayrımızdan birisidir. Zulmün dolup taştığı gibi adalet de onunla yeryüzünü dolduracaktır. " buyurduğu haber verilmiştir.[972] Yukarıda anlatıldığı üzere halife el-Mehdi'nin annesi Kureyş'ten birisi değildir.

el-Mehdi'ye bu unvan babası tarafından siyasi konjonktürel nedenler bağlamında verilmiş olsa bile unvanın toplumda kabul görmesi klasik mehdi algısının beklentilerine göre hareket etmeyi gerektirmiştir. Örneğin İbnü's-Sâî'nin (ö:674/1276) haber verdiğine göre:"Halife el-Mehdî bir keresinde hac için Mekke'ye gittiğinde o kadar çok mal dağıtmış ki Mekke ve Medine'de fakir kalmamış. " şeklinde iddialar söz konusudur.[973]

Bu rivayetin ana felsefesinin bir benzeri yukarıda Bizans elçisinin yine aynı kavram üzerindeki algıya dayanan yönünün ele alındığı yerde görülebilir ancak halife el-Mehdi'in Bizans politikasını mehdi figürü üzerinden giderek genelleme

(2), 2017, pp.205-231; p.219; bkz Erster Band, *Katalog Der Orientalischen Münzen*, Berlin 1898, s.130.

[968]Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic coins preserved in the Khedieval Library at Cairo,* s.36.; bkz G.H.F.Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen Des Akademishen Münzcabinets,* Leibzig, 1858, s.23.

[969] İbn Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih,* Yunus Apardın (trc.), Bulvar Yay.; İstanbul 1968, C.5, s.466.

[970] Ömer, *Bühûs,* s.212.

[971] Ömer, *Bühûs,* s.212.

[972] Ömer, *Bühûs,* s.213.

[973] Ali b.Encâb (İbnü's-Sâî), *Muhtasarü Ahbâri'l-Hulefâ*, Mısır, 1309, s.23.

yapmak doğru bir yaklaşım değildir. Örneğin, h. 159 senesinde Abdullah b. Sahibü'l-Müsemma'nın komutasında deniz yolu ile Hindistan'a ordu sevkettiği Buda tapıcıları ile meşhur Berede şehrinin fethedildiği haber verilmektedir.[974] Aynı yıl içerisinde Berede şehrinde Buda heykeli yıkılıp Buda'ya tapma yasaklanmıştır.[975]

Abbasilerde resmi olarak el-Mehdî unvanı yanında paralar üzerinde (h. 151/765) yılında resmî olarak el-İmâm unvanının da resmî olarak yer alması halife el-Mehdî dönemine rastlandığı ayrıntılı şekilde yukarıda ele alındığı için sadece hatırlatma yapmakla yetiniyoruz.

Halife ve sultanlar konusunda önemli bilgileri içeren İbn Tağrîberdî'nin (ö:874/1470) Mevridü'l-Letâfe'sinde halife el-Mehdî dönemi ele alınırken halifenin özel resmî unvanı üzerine bir bilgi verilmemiş sadece "emirü'i-mü'min'in" genel halife unvanı söz konusu edilmiştir. Halifenin Taberistan ve Rey valiliklerini yaptığı anlatılmış, döneminde el-Mukanna' isyanından söz edilmiştir.[976]

Aynı şekilde erken dönem tarihçilerden İbn Kuteybe'in (ö:276) el-Maârif'inde halifeni künyesi Ebû Abdullah ve özel resmî unvanı olan Muhammed el-Mehdî olduğunu haber verilmiştir.[977] İbnü'l-Cevzî (ö:597/1201) el-Muntazam'ında halife el-Mehdî döneminde *mehdi* algısına uygun faaliyetlerden söz etmiştir. Buna göre halife babası el-Mansûr döneminde hapiste olanları yeryüzünde fitne çıkartıp kan dökenler hariç affetmiştir(h. 159).[978] Yine bu durum da halifenin el-Mehdî algısına uygun politikalarından sayılabilir.

Hicri 160 senesinde Ka'be örtüsünü yeniletmiş ve ifa ettiği hac vazifesinde Mekke ve Medine'de yüklü miktarda para ve hediye dağıtmıştır.[979] Hicri 167 senesinde Zındıklar üzerine çok ciddi olarak eğilmiş, haklarında tahkikat başlatıp pek çoğunu öldürtmüştüştür.[980] Aslında bütün bunlar o dönemin her halifesinden beklenen doğal faaliyetler olarak düşünülebilir ancak bu faaliyetler mehdi algısına uygun politikalar olarak bir anlam kazanmıştır. Abbasilerin ilk döneminde zındıklara

---

[974] John Dowson-H.M.Elliot, *The History of İndia as told by its own historians*, London, 1869, Vol.2, s.246.
[975] Dowson-Elliot, *The History of İndia*, 246.
[976] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, s.123-127
[977] İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s.389-390.; bkz Arianna D'Ottone, "Umayyad and 'Abbasid glass stamps from a private collection", (2012)-In:3rd Simone Assemani Symposium on İslamic Coins, s.320-340, s.327.
[978] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C.VIII, s.227.
[979] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C.VIII, s.238.
[980] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C.VIII, s.287.

karşı uygulanan politika kurumsal anlamda halife el-Mehdî döneminde başlamış olsa da daha sonraki dönem halifelerinde Hâdi, er-Reşid döneminde de devam etmiştir.[981]

Abbasi halifeleri içerisinde birden çok çocukları arasında veliaht atayan ilk halifenin el-Mehdî olduğu iddia edilmiştir.[982] Bu durum yukarıda (h. 168) senesinde el-Mehdi'nin oğlu Harunurreşîd adına sikke bastırdığı, (h. 167) senesinde de oğlu Mûsa'nın veliaht olarak isminin geçtiği bir sikke bastırdığı dile getirilmişti.[983]

Günümüz önemli İslam tarihçilerinden Takkuş Abbasi halifesi el-Mehdi'nin es-Seffâh'ın damadı olduğunu haber vermiştir.[984] Bu dönemde gerek evlilikler gerekse halifenin anne-babasının soyu çok önemli sayılmaktaydı. Saffah'ın mehdi olduğuna ilişkin haberlerin ayrıntısı daha önce geçtiği için tekrar aynı konuya girilmeyecektir. Bozkurt ve İbn Kuteybe'nin el-Maarif'inden hareketle halife el-Mehdî'nin annesinin Hımyer asıllı asil bir aileden gelmesi ve özelllike Hımyerilerin İslam öncesi dönemde Mansûr adlı mehdi beklentisi içerisinde oldukları da bu unvanın alınma veya verilen unvanın kabul görme nedenleri arasında sayılabilir. Bu konuda bizim takip ettiğimiz yöntem önce bilginin birinci temel eserlere referans edilip edilmediğine baktıktan sonra olayın siyasi sonuçları üzerine teksif olmaktayız. Buna göre bu unvanın nasıl ortaya çıktığı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

3.6.4. Halife Hâdî ve Lakabı

Künyesi Ebû Muhammed, ismi Mûsa'dır. Hayzurân adlı bir Berberî cariyenin oğludur. Üst dudağı biraz büzükçe ve kısa olduğu için kendisine "Atbık" ismi (lakab) verilmişti.[985] Zehebi, Mûsa el-Hâdî'nin künyesinin Ebû Ca'fer olduğunu haber vermiştir.[986] el-Hâdî ismi, esmâ-i hüsnâ'dan olup insanları hayra, hakka ve güzele götüren anlamında kullanılır.[987] Muhammed el-Mehdî(ö:169/785) öldüğü gün Ebû Muhammed Mûsa "Hâdi ilelhak" lakabı ile halife ilân edildi.[988] el-Hâdi lakabını Abbasiler dışında kullananların kahir ekseriyatı Şiilerdir. Özellikle Şiilerin zeydi imamları tarafından kullanılmaktadır. İlgili yerlerde bu durum dile getirilecektir.

---

[981] Zaman, *Religion and Politics,* s.64-67.
[982] ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbasiyyü'l-Evvel,* s.100; bkz Roy Mottaheden, *Abbâsid Caliphate in İran, The Combridge History of İran,* R.N.Frye (ed.), Volum 4, Cambridge University Press, 2008, s.67
[983] Lane-Poole, *Catalogue of the collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial*, s.42
[984] Takkûş, *Tarihu Devleti'l-Abbâsiyye,* s.74
[985] Es-Süyûtî, *Tarîhü'l-Hulefâ,* s.451; İbn Hazm, *Resâil,* II/149.
[986] ez-Zehebî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III/269.
[987] El-Hittî, *Kâmusü'l-Esmâ,* s.16.; bkz el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.536.
[988] Bozkurt, "Hâdî-ilelhak", *DİA,* İstanbul 1997, C.XV, s.16-17.

Unvan Muhammed el-Mehdi'nin ölümünün ardından Ebû Muhammed Mûsa tarafından kullanılmaya başlanmıştır(h. 169/785).[989] Hz. Ali'nin lakapları arasında "el-Mü'min, el-Müsterşed, el-Mürdıyyü, Hâdî, Mehdî"[990] yer aldığı daha önceden söylenmişti. İbrahim b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Talib'in unvanının da "el-Hâdî" olduğu aktarılmıştır.[991] Görüldüğü üzere el-Hâdî lakabını taşıyan kişi Hz. Ali'nin çocuklarından Hz. Hasan'ın torunu İbrahim'in bir lakabıdır.

Unvanın Abbasilerdekine en yakın Yemen'de kullanılmıştır. (280-298/893-911) Zeydi Rassioğullarının ilk hükümdarı I. Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kâsım "el-Hâdî ilelhak" lakabını kullanmıştır.[992] I. Yahya'nın adı hutbelerde "Emirü'l-mü'minîn" lakabıyla zikrediliyordu. Mekke'de yedi yıl adına hutbe okunmuş ve adına sikke bastırmıştır.[993] Stanley L. Poole'nin *Arabic Coins* preserved in *Khedivial Library* at Cairo'sında, el-Münkarî'nin *Vak'atü's-sıffîn'* inde yukarıda Hz. Ali'ye ait saydığı unvanlar arasından "el-Murdıyyü" olarak zikrettiği lakabının Abbasi halifesi el-Hâdî'nin h. 170 senesinde basılan altın para üzerinde "el-Hâlifetü el-Mürzıyyü" şeklinde geçtiğine işaret etmiştir.[994]

Ebû'l-Fidâ'ının *el-Muhtasar'*ında aktarıldığına göre h. 169 senesinde Medine'de Hüseyin b. Ali b. el-Hasan huruc ettiğinde halk kendisine Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine ve Al-i Muhammed'den "Murtazâ"nın yoluna uyma koşulu üzere biat ettikleri iddia edilmiştir.[995] Dikkat edilirse Abbasi dördüncü halifesi Mûsa el-Hadî'nin h. 170 senesinde aldığı bu unvanın paraya yansıtıldığı "el-Murdıyyü" lakabı da aynı kökten gelmektedir. (r-d-y) Bu durum bize bu unvanın mehdi çağrışımlı bir unvan olamasını hatırlatmasının yanı sıra Abbasilerin bu tür unvanlara lakayıt kalmadıkları hatta inkar yoluna gitme yerine kendilerini adres gösterme eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Abbasilerde el-Hâdi lakabı ile ilgili olarak Faruk Ömer *Bühûs fî't-Tarihi'l-Abbasi* adlı çalışmasında çok önemli analizinde bulunmuştur. Buna göre:[996]

---

[989] Es-Seyyid, *Mu'cemi'l-Elkâbi's-siyasiyyîn,* s.972.
[990] El-Münkârî, *Vak'atü's-Sıffîn,* s.381.
[991].el-Beyhakî (ö:h.565), *Lübâbü'l-Ensâb,*, C.II, s.314.
[992] Es-Seyyid, *Mu'cemi'l-Elkâbi's-siyasiyyîn,* s.972.; bkz Muhammed Hüseyin el-Muzaffer*Târîhü'ş-Şîa,*, Beyrut, 1408/1987, s.66-67; el-Beyhakî, *Lübâbü'l-Ensâb,* II/315.
[993] Es-Seyyid, *Mu'cemi'l-Elkâbi's-siyasiyyîn,* s.972.
[994]Lane-Poole, *Arabic Coins* preserved in *Khedivial Library* at Cairo, s.47.
[995] Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtassar,* C.II, s.11.
[996] Ömer, *Bühûs,* s.218-221.

> Halife el-Mehdi'nin oğullarına Mûsa ve Harun isimleri vermesinin amacı onları veliaht atamaktı. Mehdi son dönemlerine doğru oğlu Mûsa'yı veliaht atayarak kendisine "el-Hâdi" lakabını verdi. Böylece oğlu Mûsa'nın insanların nazarında beklenen kurtarıcı (el-Münkız el-Muntazar) rolü oynamasını amaçlıyordu. Daha önceki gibi o dönemde de konuyla ilgili hadisler uyduruldu. Yeni bir el-Hâdî şayiası yayıldı. Bu tür hadislerden birinde el-Mehdî sıra itibarıyla dördüncü sıraya kondu. İbn Haldun'un habere verdiği hadiste "es-Seffâh, el-Mansûr ve el-Mehdi" şeklinde gelmiştir. Başka bir mevzu hadisten bahseden Makrîzî ise Hz. Peygamber'in Hz. Abbas'a:"Benden sonra nübüvvet olmayacak, hilafet olacak. Senin çocuklarından on yedisi de bu halifelerden olacak. Onlar içerisinde es-Seffâf, el-Mansûr, ve el-Mehdî bulunacak ancak bu gerçek bir mehdi olmayacak. " şeklinde bir rivayetten haber vermiştir. Bu ikinci hadiste (mevzu) dikkat çekici husus mehdinin gerçek olmadığı böylelikle zihinlerde yeni bir mehdiye yani el-Hâdi'ye ki onun da misyonu gerçek mehdinin misyonu ile aynıdır. Yeryüzünü zulmün ardından adaletle dolduracak denilerek Mûsa b. Muhammed el-Mehdi'nin bu mehdi çağrışımlı el-Hâdi lakabı üzerinden Mûsa'nın halifeliğinin kabullenmesi amaçlanmıştır. Burada dikkat çeken bir husus da bu siyasetin yani mehdi ve çağrışımları üzerinden iktidarın, kamuoyu üzerinde kabul görmesi politikası güdülmüştür. Bu siyaset için hadisler ve o toplumda o dönemin en önemli enstrümanlarından biri olan saray şairleri kullanılmıştır. es-Seyyid el-Hımyerî bu şairlerden biridir. Söylediği şiirinden anlaşıldığına göre Ebû Ca'fer "Halîfetürrahmân" olarak takdim edilmiştir. Sonra oğlu mehdînin itaat edilmeye layık bir halife olduğu ve ardından da onun oğlu Mûsa'nın (el-Hadi) kararlı maharet sahibi bir halife olduğu ve Harunurreşid için "el-Murtaza" vasfı ile tanıtılanların dördüncüsü olduğu haber verilmiştir. Aynı çizgideki şairlerden birisi de Mansur en-Nemerî'ydi. Bu şair, Mûsa(el-Hadi) ve Harun(er-Reşid) hakkında geleceğini müjdeleyen kitaplarda isimlerinin varlığı söz konusu edilen kendileri de (Mûsa ve Harun'u kasdederek) birer mehdi olan Mehdî'nin çocukları nitelemesinde bulunmuştur".

Faruk Ömer'in bu analizinden yola çıkarak gerek el-Hâdi ve gerekse er-Reşîd lakaplarının da birer mehdiyet çağrışımlı lakaplar olduğu söylenebilir ki Abbasilerde III. halife el-Mehdî ve IV. halife el-Hâdî unvanlarının da aslında *mehdi* özelliklerine sahip unvanlar oldukları iddia edilmiştir.

Bu tür unvanların Abbasilerde "el-Mehdî" unvanı olarak zuhurundan çok daha önce hatta devletin kuruluş yıllarına kadar gittiğini söylemek mümkündür.[997] Abbasi hanedanının ilk askeri lideri İbrahim b. Muhammed taraftarlarınca "el-İmam" olarak görülmesi bu duruma işaret eden bir kanıt olabilir.[998] Buna göre Abbasi devrim harekatının başladığı temel ve bu temel üzerinde devletin ilk asır halifelerinin aldıkları özel resmî unvanlar, karakter olarak mehdiyet olgusuna dayandığı söylenebilir.

Erken dönem çok yönlü İslam tarihçilerinden ed-Dîneverî (ö:282/895) Mûsa el-Hâdî için halifeler için kullanılan unvanlardan "el-İmâm" unvanını kullanmıştır.[999]

---

[997] Lewis, "The Regnal Titles of The First Abbasid Caliphs" s.13-22.
[998] Lewis, "The Regnal Titles of The First Abbasid Caliphs", s.13-22.
[999] Ed-Dîneverî, *Ahbaru't-Tıvâl*, s.365.; bkz Ehsan Yar-Shater (ed.), *History of al-Taberi* Volume XXX The Abbasid Caliphate in Equilibrium, C.E.Bosworth (trs.), New York, 1989, s.93.; bkz Ali

Suyûtî'nin Zehebî'den aktardığına göre halife el-Hâdî hem içki içiyor hem de kumar oynuyordu. Yani hilafetin şânını taşıyacak birisi değildi.[1000] Eğer bu rivayetler doğru ise Mûsa el-Hâdî'nin mehdi içerikli bu unvanı kişilik özelliklerinin dikkate alınmadan sadece siyasi konjonktürün bir sonucu olarak kendisine verildiğini söylemek mümkündür.

Alınan lakabın halife döneminde basılan paralarda yer aldığı görülmektedir. H. 170 /786 senesinde Ifrıkıyye'de paranın arka yüzünde " Muhammed Rasulullâh el-Hâlife el-Hâdî mim ma emera bih Harunurreşîd veliyyahdi'l-müslimîn" şeklinde; h. 169/785 senesinde Medine'de paranın arka yüzünde "M. Rasulullah el-halife Mûsa" şeklinde ifadelere yer verildiği aktarılmıştır.[1001]

Bu para üzerinde dikkat çeken hususlardan "veliyyü ahdi'l-müslimîn" lakabının ikinci halife el-Mansûr ile başlayan geleneğe uygun uygulamanın devam ettiğini göstermektedir.

Lakabın mehdi çağrışımını tespit etmek için etimolojisinin bilinmesine ihtiyaç vardır. Aslında etimolojik olarak bu unvan hidayet kavramı ile olan münasebetinin yanı sıra mehdi lakabı ile de bağlantılıdır. İbnü'l-Manzur *el-Hâdî*'yi "yalnızca kendisinin Rab olduğunu onaylasınlar diye kullarına marifet yollarını öğretip kullarının hakikatı görmelerini sağlayandır" şeklinde tanımlamıştır.[1002]

İbnü'l-Manzur İbn Seyyidih'ten iktibasla el-Hüda, sapıklığın (dalal) zıttı olup er-Reşâd kelimesinin müteradifi olduğunu aktarmaktadır.[1003] Diğer taraftan hidayet ile mehdi lakabı ilişkisine yönelik İbnü'l-Manzur, "هدي" fiilinin ل ve الي harfi ceriyle kullanımlarının aynı anlama geldiğini ve her ikisinde de götürmek, doğruyu göstermek anlamlarında kullanıldığına işaret etmiştir.[1004] Ayrıca İbnü'l-Manzur "هدي" kelimesinin *el-Mehdî* kelimesine kadar uzadığını iddia etmiştir. . Burada geçen *el-Mehdiyyü* ifadesi Hakk'a götüren anlamında kullanılmıştır. Daha sonra bu

---

b.Encâb İbn es-Sâ'î (ö:h.674), *Nisâü'l-Hulefâ',* Mustafa Cevad (thk.), Dârü'l-Maarif (nşr), Kahire, 1968, s.45; bkz Ahmed Ferid Rufâ'î, *Asru'l-Me'mûn,* Kahire, 2013, s.127.

[1000] ss-Süyûtî, *Tarîhü'l-Hulefâ,* s.451.; bkz ez-Zehebi, *Mürûcü'z-Zeheb,* III/270; el-I'bâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbasî,* s.77.

[1001] Par M.Henri Lavoix, *Catalogue Des Monnaies Musulmanes de La Bibliotheque Nationale,* Paris, M D CCC I, XXXVII, s.171-173.; bkz Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen,* s.38-39.; bkz E.Band, *Katalog der Orientalischen Münzen,* s.143-146.

[1002] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* XV/353.

[1003] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* XV/353.

[1004] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* XV/354.

anlamda ki "el-Mehdi", Hz. Peygamber'in müjdelediği kişinin adı olarak kullanılmaya başlamıştır.[1005]

Ayrıca İbnü'l-Manzur, "هدي الي" ile "ارشد الي" fiillerinin Hicaz lügatında aynı anlama geldiklerinden dolayı Hulefâ-i Râşidîn'e "el-Mehdiyyûn" diye adlandırılmış olma ihtimaline işaret etmiştir.[1006] Bu konuda çok önemli bir analiz ortaya koymuş olan İbnü'l-Manzur, her önde olanın"hâdin" kelimesi ile ifade edildiğini iddia ederek boyun anlamında "unuk" kelimesinin de "el-hâdi" kelimesi ile ifade edildiğini iddia etmiştir. İddiasını hadiste geçen ilgili kelimeye dayandırmıştır.[1007]

Hz. Peygamber bir gün Dubâ'a binti Zübeyr b. Abdülmuttalib'e bir elçi gönderdi. Dubâ'a'nın kestiği koyundan bir parça göndermesini istedi. O da kesilen koyunun sadece boynu kaldığını haber vermesi üzerine Hz. Peygamber tekrar elçi göndererek o koyunun boynunu kastederek "o, hâdiyetü'ş-şatır" dır buyurdular.[1008] İbnü'l-Manzur bu hadisten yola çıkarak "el-Hidâyetü ve'l-Hâdî boyundur çünkü o boyun bedenden önce gider, bedene yol gösterir. " diyerek her önde gidenin "hâdi" olduğunu ve çoğulunun da "hevâd" olarak geldiğini haber vermiştir.[1009]

Sonuç olarak gerek *el-Hadi* gerekse etimolojk yakınlıktan dolayı *er-Raşid* kelimelerinin lider, topluma önderlik edecek kişiler için uygun görülmüş bir lakap olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Kaldı ki İbnü'l-Manzur, "develerden önde gidenlere de "el-hâdiye" denildiğini buradan hareketle "*el-Hâdî*""nin bir kavme önderlik ettiğinin delilidir" ifadesi bizim bu yorumumuzun teyidi manasındadır.[1010]

Diğer taraftan yukarıda halife el-Mehdi'nin oğullarından Mûsa ve Harun isimlerini onları veliahtlık yapmak için verdiğini dile getirmişti.[1011] Bu iddiaya göre alınan özel resmî unvanlar gibi halifelere verilen isimlerin de birer proje olma ihtimalinin olduğunu söylemek mümkündür.

3.6.5. Halife er-Reşîd ve Lakabı

Künyesi Ebû Ca'fer, ismi Hârûn'dur. Aslında Ebû Mûsa diye anılırken halife el-Hâdî'nin öldüğü gece oğlu Abdullah el-Me'mûn (Ebû Ca'fer) doğmuştur. Bu gece

[1005] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/354.
[1006] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/355.
[1007] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/356.
[1008] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/356.
[1009] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/356.
[1010] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/357.
[1011] Ömer, *Bühûs*, s.218-221.

bir halifenin ölmesi ve başka bir halifenin doğmasına binaen bundan sonra kendisi Ebû Ca'fer olarak adlandırılmıştır.[1012] "er-Reşîd" unvanı Harun'a delikanlılık döneminde (h. 160/779-80) ve (h. 165/781-82) yıllarında Bizans'a karşı yapılan bu iki seferde Yahya b. Hâlid el-Bermekî, Abdülmelik b. Salih, İsâ b. Mûsa ve Hasan b. Kahtebe gibi ünlü devlet ricali ve komutanların yer aldığı orduyu başarılı bir şekilde sevk ve idare etmesine binaen babası tarafından verildiği iddia edilmektedir.[1013]

Fuad Salih, Hârûn'a "Reşîd" unvanının aynı olay üzerine babası tarafından verildiğini Bizans melikesi İréne'yi yılda yetmiş bin dinar vergiye bağlama başarısı üzerine aldığını haber vermiştir.[1014] Hârûn er-Reşid döneminde yaşamış önemli bir tarihçi olan el-Esmaî (h. 123-217) *Târihü'l-Arab* adlı eserinde Yemenlilerin Hz. Hûd (a. s)'ın oğlu Kahtân ile olan ilişkilerini anlatmaktadır.[1015] Kahtan babası Hûd'un kendisine yaptığı vasiyetine sıkı sıkı sarılmış ve babasının vasiyetini tavsiye ederek: "Benim yaptıklarımı yapın zira size söylediklerim bana babamın yaptığı vasiyetidir. Size ulaştırdığım şeylere de sahip çıkın ve onları öğretin. Yemin olsun ki benden sonra size içinizden "er-Reşîd el-Mehdî" olan gelecektir. "[1016] rivayetini aktarmıştır.

el-Esmaî'nin burada söz konusu ettiği olay çok önemlidir çünkü müellif Harun er-Reşid döneminde yaşamıştır ve bu açıdan birinci el kaynaktır. İkinci olarak da rivayette geçen "er-Reşîd" kelimesi bir şahıs isimi değil bir lakaptır. Ayrıca bu lakapla müsemma olan kişinin ikinci bir özelliği "el-Mehdî" kavramının da bir lakap olmasıdır. Kısaca er-Reşid lakabının mehdi bir nitelikte olduğu vurgusu yapılmaktadır. Ayrıca er-Reşid olarak gelecek kişinin "el-Mehdî" unvanıyla siyasi bir yönünün olduğu da söylenerek aslında "el-Mehdî" lakabının Yemen Araplarından geldiği ve bu kültür içerisinde çok önceleri var olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

el-Esmaî'nin bu eseri çok önemli ipuçları içermesi açısından önemlidir. Aynı müellif İslam öncesi *Mülk* ve *Sultan* kavramının geçtiği yer olarak Yemen'i göstermiştir. Hz. Hûd'un torunlarından Yuşceb b. Yu'reb'e atfedilen bir şiirde O: "Sizin için koruduğum şey sizin için inşaa ettiğim Mülküm ve Sultanlığımdır. "

[1012] es-Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Özatağ (trc.), s.289-290.; bkz Biyyûmî, *Hârûnurreşîd*, s.9-10.; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/12-13.; İbü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/318-320.

[1013] Bozkurt, "Hârûnurreşîd", *DİA,* İ stanbul, 1997, C.XVI, s.258-261.; bkz Muhittin Kapanşahin, "Hârûn Reşid Dönemi İsyanları", *bilimname,* XXII, 2012, ss.35-59, s.37.

[1014] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.338-339

[1015] Süleyman Tülücü, "Asmaî", *DİA,* İstanbul, 1991, C.III, s.499-500.

[1016] el-Esmaî, *Târîhü'l-Arab kable'l-İslâm*, s.5-12.

diyerek aktarılan şiirde "Mülk ve Sultan" kavramının geçmesi çok önemlidir.[1017] Aynı ifade eserin bir başka yerinde yine bir şiirde: "…bizler kral oğullarından gelen krallarız, anlaşmalar yaparız; Mülkün ve Sultan'ın esası bize aittir. "[1018] mısrasında olduğu gibi.

Lakabın resmi evraklarda yer almasına gelince el-I'ş, h. 184 senesinde halife Harun er-Reşîd dönemi dinarı üzerinde "el-Halîfe" lakabına yer verildiğini iddia etmiştir.[1019] Ayrıca yine aynı yıl (h. 184) halife isim ve tam lakabının basılan dinar üzerine "mim ma emere Abdullah-Harun Emirü'l-mü'minîn" şeklinde yansıtıldığı iddia edilmiştir.[1020]

Aram Vardanyan'ın iddiasına göre Harun er-Reşid h. 172'nin sonuna kadar hilafet için güçlü bir rakip olan Ubeydullah adlı kardeşi ile mücadele etmiştir. Bu mücadelenin paralar üzerine yansıtılması "halife el-Mardî" şeklinde bir unvanla somut karşılık bulmuştur. Yani hak olan halife anlamındaki Ermeniye şehrinde, Hâruniyye adlı para üzerindeki bir unvandan söz edilmiştir (h. 170).[1021] Bu örnekte de anlaşılacağı üzere bu dönemde lakapların iç siyasetin ayrılmaz ögeleri olduğu söylenebilir.

(H. 189) senesinde er-Râfika'da basılmış para üzerinde " بسم الله مما امر به عبدالله هرون امير المؤمنين) halife ismi (Hârun); Abdullah (genel halife unvanı); Emirü'l-mü'minîn" (genel halife unvanı)[1022] Harunurreşid döneminde yer (isimsiz), tarih silinmiş bir para üzerinde: " ممامر به ولي عهد المسلمين محمد بن امير الممنين "şeklindeki bir para üzerinde isim ve unvanlara yer verilmiştir.[1023] Bu parada dönemin geleneklerinde halifenin veliaht olarak atadığı kişiyi basılan paralar üzerine nakşettirdiği görülür. Ayrıca h. 179/795 senesinde Rey kentindeki bir para üzerinde (arka yüz) "*Muhammed Rasullullâh s. a. v, mim ma emera bih el-Emîr veliyyüahdi'l-müslimîn el-Emîn Muhammed b. Emirü'l-mü'minîn"* ifadelerine (isim ve lakap) yer

[1017] el-Esmaî, *Târîhü'l-Arab*, s.12.
[1018] el-Esmaî, *Târîhü'l-Arab*, s.39.
[1019] Muhammed Ebû'l-Ferec el-I'ş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye el-İslâmiyye (1)*, Doha, 2003, s.37.
[1020] el-I'ş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, s.37.
[1021] Aram Vardanyan, "Hârûn al-Rashîd's accesstion to the throne and the Abbasid administration in "Armaniyya" as reflected in sourses, *State Hermitage Museum*, "Two Hundred Years of İslamic Numismatics in Russia", 24-29 Sept., 2012, St.Petersburg, Russia, p.1-2.; bkz M.Borner, "al-Khalifa al-mardî": The Accession of Hârûn ar-Rasid, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 108/1 (1988), 79-91.; bkz Vandanyan, "The Administration of the Abbasid North and Evidence of Copper Coins (AH 142-218/759-830)", *American Jounal of Numismatics*, New York, 2016, pp.201-230, p.210 (Plates 47-50).
[1022] Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins* at Cairo, s.121.
[1023] Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins* at Cairo, s.122.

verilmiş bir paradan söz edilmektedir.[1024] Bu para üzerinde geçen "Emir" unvanının vali anlamında kullanıldığı konusu yukarıda geçtiği için sadece hatırlatma babından burda zikredilmiştir.

Harun er-Reşid İbrahim b. Ağleb'i Tunus'a vali olarak atamıştır. Böylece Tunus'ta Abbasi hilafetine bağlı bağımsız bir emirlik tanınmış oldu (h. 184).[1025]

Harun er-Reşid'in Afrika'ya özgü olarak verdiği "el-imâre" *emirlik* lakabı bağımsız emirlik statüsü olarak bir başlangıç sayılmıştır. Bundan sonra devlet, merkezden uzak bölgelerde doğrudan yönetimde acziyete düşünce aynı siyasete başvurmuştur.[1026] Başlangıçta İbrahim b. Ağleb Kayravan'ı başkent yaptı ancak çok geçmeden Kayravan'ın güneyine üç mil uzaklıkta "Abbasiyye" adını verdiği bir şehir inşa etti. Bu isim, Ağlabilerin Abbasilere bağlılığını temsilen verilmiştir.[1027]

Ağlabilerin bağımsızlık kazanmasını İslam idare sisteminde ilk defa Mağrib'de, halifenin bir kişiyle anlaşarak devlete bağlı kalması koşuluyla bağımsızlık elde etmesi biçiminde değerlendirilmiştir.[1028] Ayrıca Abbasi Devleti bu bağımsızlığı tanıyarak Batı'da ki en uzak noktaya kadar olan hudutlarını koruma amacını da gütmekteydi.[1029]

Corci Zeydan, Abbasi Devleti'nin Harun er-Reşid ve oğlu Me'mun döneminde sınırlarını en uzak noktaya taşıdıklarını haber vermiştir. Sonraları bazı vilayetler devletten kopmaya başlamıştır. İlk olarak batıda Harunu er-Reşid döneminde Ifrikiyye vilayeti bağımsızlık kazanmıştır.[1030] Ardından da Me'mun döneminde Horasan; ardından Mısır Mu'temid (870-892) döneminde ki bu hicri üçüncü asrın ortalarına tekabül etmektedir. Dördüncü asrın daha çeyreği geçmeden bu koskoca imparatorluk on küsür kısma ayrılmıştır ancak yine de Abbasi Devleti dini riyasetin tek temsilcisiydi.[1031] Bu noktada Abbasi Devleti dini riyasetin başı olarak varlığını sürdürme politikasında bu tür lakap ve unvanlardan yararlanmıştır.

[1024] Lavoix, *Catalogu Des Monnaies Musulmanes*, s 185.
[1025] Mahmud- eş-Şerif, *el-Âlemü'l-İslâmi fi'l-asrı'l-Abbasiyyi,* s.413-414; İbn Esir, *el-Kâmil,* V/313; bkz Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî,* II/358; bkz et-Taberi, *Târihü't-Taberî,* VIII/272
[1026] Mahmud-eş-Şerif, *el-Âlemü'l-İslâm,* s.414-415; bkz Mottaheden, *Abbasid Caliphate in İran*, s.69.
[1027] Mahmud-eş-Şerif, *el-Âlemü'l-İslâm,* s.416; bkz Ebû'l-Abbas Ahmed b.Muhammed b.Uzarî (ö:h.712), *el-Beyanü'l-Mağrib fi İhtisârî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib,* Muhammed Beşşâe Avvâd (thk.), I-IV, Tunus, 1434/2013, C.I, s.131.
[1028] Munis, *Maalimü't-Tarih,* s.95.
[1029] Munis, *Maalimü't-Tarih,* s.95.
[1030] Zeydan, *Tarihü't-Temeddün,* C.II, s.370.; bkz.Arnold, *The Caliphate,* s.57.
[1031] Zeydan, *Tarihü't-Temeddün,* C.II, s.370.

Görüldüğü üzere artık bu dönemden itibaren bu tür lakap ve unvanların devletin iç ve dış politikasında uygulanan politikalara yansıtıldığını görmekteyiz. Çalışmamız, Abbasi siyasi tarihini bu dönemde alınan lakaplar üzerinden okumaya önemli katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

İbn Tağriberdî Harun er-Reşîd için: " O, halifelerin en görkemlilerinden ve Abbasoğulları meliklerinin (hükümdar) en büyüğüdür. " diyerek tanımlamıştır.[1032] el-Cahız *Kitâbü't-Tâc*'ında Harun er-Reşid'in ahlak açısından ata(ihsan) hariç tamamen Ebû Ca'fer'e benezediğini; *ata, hediye* konusunda ise Ebû 'l-Abbas ve babası el-Mehdi'yi örnek aldığını haber vermiştir.[1033] Hatta sulbünden gelen herkes için günde bin dirhem sadaka verdiği ileri sürülmektedir.[1034] Burda anlatılanlardan yola çıkıldığında es-Seffâh unvanının da aslında dolaylı olarak kan dökme yerine cömertlik yapanların vasfı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. İbn Kuteybe *el-Maarif*' inde Harun er-Reşid'in altıncı kez hac yaptığı hac görevinde oğlu Muhamed el-Emin ile diğer oğlu Abdullah el-Me'mun'u veliaht atadığını ilan etmiştir. (h. 186) Hicri 194 senesinde velilahtlık belgesinin (kararnamesi) hâlâ Kâbe'de asılı olduğunu haber vermiştir.[1035]

İbn Tıktıka, el-Fahrî'de bu olayın tarihini h. 176 olarak vermektedir. Harun er-Reşid'in veliaht gösterdiği Muhammede'e el-Emin ve diğer oğlu Abdullah'a el-Me'mûn lakaplarını vermesini de aynı olay içerisinde zikretmektedir.[1036] ed-Dîneverî bu olaylardan bahsederken verdiği tahih h. 174 senesidir.[1037] en-Nüveyrî *Nihâyetü'l-Ereb*'inde h. 175 senesinde oğlu Muhammed'i veliaht atayıp kendisinde "el-Emin" unvanını verdiğini haber vermiştir.[1038]

Ayrıca İbn Kuteybe Harun er-Reşid'in oğullarından Muhammed'e el-Emin; Abdullah'a el-Me'mun; el-Kâsım'a el-Mu'temen ve Ebû İshâk'a (Muhammed) el-Mu'tasım lakaplarının verildiğini haber vermiştir.[1039] el-Mes'ûdî, Hârun er-Reşîd'in "Mu'temen" lakabını verdiği oğlu el-Kâsım'ı oğlu el-Me'mun'dan sonra veliaht

---

[1033] El-Cahız, *Kitâbü't-Tâc*, s.35.
[1034] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII/322.; el-Bağdadî, *Tarihü Bağdâd*, C.XVI, s.9-10.
[1035] İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.381.
[1036] İbnü't- Tıktıka, *el-Fahri*, s.76.
[1037] İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s.366.
[1038] En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/89.
[1039] İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.383.; Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI/380-382.; bkz Suad Ali Abdülmâcid Ebû'l-Hasan, *el-Mülûkü'ş-Şüarâ fi'l-Edebi'l-Arabî*, (Yayımlanmamış Dok.Tezi), Câmiatü Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Küllüyetü Diraseti'l-Ulyâ, Küllüyetü Lügati'l-Arabiyye, Kısmü'l-Edeb ve'n-Nakd, Sudan, 1427/2006.

atadığını ayrıca el-Kâsım hakkında hâline kadar varan her türlü tasarruf yetkisinin Me'mun'da olduğunu ileri sürmüştür.[1040]

Hârun er-Reşid'in veliahtları konusunda günümüz tarihçilerinden Süheyl Takkuş; h. 175/791 senesinde daha beş yaşını geçememiş olduğu halde Muhammed el-Emin'i Taberî'den iktibasla; h. 183/799 senesinde Abdullah el-Me'mun'u (Taberi ve İbn A'sam'ı iktibas gösterek); h. 186/802 senesinde de el-Kâsım'ı Taberi'den iktibasla veliaht atadığını iddia etmiştir.[1041] El-Me'mun'un veliaht olarak atandığı tarih olarak Takkuş'un Taberi'den iktibasla verdiği tarihe en yakın olanlarından birisi de Ebû'l-Ferec Grigoius (İbnü'l-İbrî)'nin verdiği tarih h. 182'dir.[1042]

Harun er-Reşid'in oğlu Ebû 'l-Kasım'a verdiği el-*mu'temen* unvanının Hâşimoğullarından Hz. Ali evladından Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İshâk'ın da kullandığı bir şeref unvanıdır.[1043] Harun er-Reşid'in halife olan oğlu Ebû İshâk el-Mu'tasım'ın adı da Muhammed olduğu için ilk veliaht olarak gösterilen el-Emin'in adı da Muhammed olması dolayısıyla karışmaya sebep olmaması için el-Emin'in *Muhammedü'l-Ekber* olarak tanıtıldığı görülmektedir.[1044]

İbn Tıktıka adlı eserinde Fars hükümdarları ile İslam hükümdarlarının (halifeler) kıyasını yapmıştır. Buna göre Fars hükümdarları felsefe (hikmet), edebiyat, kıssa, tarih ve hendeseye ağlırlık verirken İslam hükümdarlarının nahiv, şiir ve tarihe önem verdiklerini zira onlar nezdinde lahn (konuşurken hata yapma) yapmanın hükümdarlarının en büyük ayıplarından olduğunu ileri sürmüştür.[1045] İslam hükümdarlarının konuşma istidatlarınındaki maharetleri kendileri hakkında hüsnü şehadet belirtisi olarak görülmüştür. İbnü'l-Cevanlamda Harun er-Reşid'in ilme olan düşkünlüğü ve ilim ehline olan saygısından oldukça fazla söz etmiştir.[1046]

Önemli İslam tarihçilerinden İbnü'l-I'mrâni (ö:580), halife Harun er-Reşid'in yüzüğüne *Billâh'ı yesiku Hârun* şeklinde nakşettiğini haber vermektedir.[1047] Bu tür rivayetleri sadece tarihi bir anektod olarak görmekten çok sahibinin idari derinliğine işaret eden önemli ipuçları şeklinde anlamak daha doğrudur. Bu ifadeden halife

[1040] El-Mes'ûdî, *et-Tembih ve'l-İşrâf*, s.299.
[1041] Takkuş, *Tarihü Devleti'l-Abbasiyye*, s.111.
[1042] Ebû'l-Ferec Grigorius b.Ehrun el-Malatî (İbnü'l-İbrî), *Tarihü Muhtasarı'd-Düvel*, Halil el-Mansûr (thk.), Beyrut, 1418/1997, s.114.
[1043] İbnü'l-Füvâtî, *Mu'cemü'l-Elkâb*, V/561.
[1044] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII/319-320.
[1045] İbn Tıktıka, *el-Fahrî*, s.19.
[1046] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII/322-323.
[1047] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.75.

Harun'un yönetimde güven merkezli çalıştığını ve bu konuda muhatap kabul ettiği kişilerde bu vasfı ön planda tuttuğuna bir işarettir. Yüzükte yazılı bu ifade sonrasından oğlu Mu'tasım'dan olma Hârûn el-Vâsık'a verilen unvana ilham kaynağı olacaktır.

Birinci el kaynak olan Kitabü'l-Harac'da halife Harun er-Reşid'e yazılan mektupta halifenin ismi, özel resmî unvanı (er-Reşid) ve genel halife unvanını (emirü'l-mü'minîn" şeklinde zikredilmiştir.[1048] Harun er-Reşid dönemine yakın bir dönemde yaşamış olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Hâbib (ö:245/860) ise halifeyi özel ismi (Harun) ve özel resmî unvanı (er-Reşîd) üzerinden tanıtmaktadır.[1049] ed-Dûrî ise Harun er-Reşid'in kendisi için resmi bir belgede "Halifetullâh" unvanını kullandığına işaret etmektedir(h. 191).[1050] ed-Dûrî'nin bu iddiasını et-Taberi'ye dayandırmıştır.[1051]

Özetle söylemek gerekirse Abbasilerin ilk beş halifesini unvanlar (resmi lakap) bazında değerlendirdiğimizde dönemin siyasi ve dini koşullarının bu unvanlara yansıtıldığı söylenebilir. Özellikle mehdi olgusuna bağlı olarak iktidar arayışları ve Hâşimoğulları içerisinde Ali ve Abbasoğullarının hilafetin şer'i temsilcilik iddiasının bu tür unvanlar üzerinden yürütülmesi dolayısıyla "mehdi" unvanı resmi olarak sadece üçüncü halifeye verilse de konjonktürel olarak ilk beş halifenin aldıkları unvanların zımnen bu unvanın bir açılımı şeklinde değerlendirilmesinin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Abbasilerin dördüncü halifesi Mûsa el-Hâdî'nin kişisel özellikleri dikkate alındığında bu unvanın hangi saikleri temel aldıkları ortadadır.

3.7. Halife el-Emin ve Lakabı

Künyesi Ebû Abdullah, ismi Muhammed ve özel resmî unvanı (saltanat unvanı) el-Emîn'dir.[1052] Saltanat unvanı hutbede ilk ilan edilen halifedir.[1053] Babası Harun er-Reşid hilafete aday gösterdiği çocukları arasında bir anlaşmazlığa yol açmaması noktasında çok titiz davranmış yaptığı mukaveleyi Kâbe'ye astırmıştır.[1054] Kendisinden sonra kardeşi Ebû'l-Abbas Abdullah el-Me'mun veliaht olarak

[1048] Ebû Yûsûf*Kitâbü'l-Harac*, s.3
[1049] Ebû Ca'fer Muhammed b.Hâbîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, Haydarabât, 1361/1942, s.38-40.
[1050] Ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsî'l-Evvel*, s.145.
[1051] Ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsî'l-Evvel*, s.145.
[1052] İbn Hazm, *Resâil*, II/149; bkz Suyuti, *Halifeler Tarihi*, Özatağ (trc.), s.305.
[1053] İbnü Lebbûdî, *en-Nücûmü'z-Zevâhir*, s.113-114.
[1054] Yar-Shater (ed.), "The History of al-Taberî Volume XXXI The War between Brothers", Michael Fishbein (trs.), State University of New York Press, 1992, s.V-Vİ.

nasbedilmiş olduğu halde[1055] veziri el-Fazl b. Rebi'in kışkırtması ile yerine oğlu Mûsa'yı "en-Nâtık bi'l-Hak" unvanı vererek veliaht atamıştır.[1056]

Halife el-Emin'ın oğlu Mûsa'ya verdiği bu saltanat uvanı Şam'da h. 194 senesinde basılan dirhem üzerine yansıtıldığı iddia edilmiştir.[1057] Ebû'l-Fidâ, h. 195 senesinde de halife el-Emin ile kardeşi Me'mûn arasında bil fiil savaşın başladığını haber vermiştir.[1058]

Hasan el-Bâşâ *el-Emîn* kelimesinin lügatta başkasını aldatmayan yani hainlik vasfı taşımayan kişinin sahip olduğu güven vasfı olarak tanımlandığını ileri sürmektedir.[1059] el-Emin lakabı etimolojik olarak "kişideki güvene verilen isim" olarak tanımlanmıştır.[1060] Bu anlamda kardeşi Abdullah'a verilen "el-Me'mûn" lakabının *başkalarının güven duyduğu kişi* anlamındaki manasına nispetle kendisinde güçlü bir kişilik vurgusunun yapılma ihtimali söz konusudur.[1061] Oysa halife el-Emin'in annesi Ümmü Ca'fer Zübeyde halife Ebû Cafer el-Mansûr'un torunlarından olmasına mukabil kardeşi Abdullah'ın annesi Merâcil Rum asıllıdır.[1062] Bu durumun dönemin basılan paralara da yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin, h. 189 ve 190 yıllarında Muhammediyye şehrinde basılmış paranın arka yüzünde "yabqallah Muhammed Rasulullah mimma emere bih el-Emir el-Emin Muhammed b. Emirü'l-mü'minîn li Ümmi Ca'fer" şeklinde geçtiği iddia edilmiştir.[1063]

El-Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd'* ında şairin halifeyi " Hâşimoğlulları içerisinde en hayırlı kadının oğlu "Halifetullâh" sen seçilmiş bir halifesin. " şeklindeki sitayişini annesi üzerinden yaptığına işaret etmektedir.[1064] Bu durumun asalette önceliğin mansıpta öncelik sayıldığı Arap geleneklerine uygun olduğu söylenebilir.

İbn Tabataba (İbn Tıktıka), *el-Fahrî'*sinde Muhammed el-Emin için onun hem baba hem de anne cihetiyle eşit düzeyde Hâşimî olduğunu ileri sürmüştür.[1065] Bu

[1055] İbn Hazm, *Resâil,* II/149.
[1056] İbn Kuteybe, *el-Maarif,* s.384.
[1057] Bacharach, "Al-Amîn's-Designated Successor. The Limitations of Numismatic Evidence", *Journal of the American Oriental Society,* Vol.116, No.1 (Jan-Mar., 1996), pp.108-113, p.108.
[1058] Ebu'l-Fidâ, *et-Tibrü'l-Mesbûk,* s.45; R.N.Frye (ed.), *The Cambridge of History of İran Volume 4,* s.72.; bkz Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate,* s.135.
[1059] Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif a'le'l-âsâri'l-Arabiyye,* I-III, Kahire, 1965, C.I, s.282.
[1060] El-Askerî, *el-Fürûku'l-Lügaviyye,* s.228.
[1061] El-Askerî, *el-Fürûku'l-Lügaviyye,* s.228.
[1062] İbn Hazm, *Resâil,* II/120.
[1063] Milles, *The Numismatic History of Rayy,* s.85, 88.
[1064] El-Bağdâdi, *Târihü Bağdâd,* IV/543.
[1065] İbn Tabataba (İbn Tıktıka), *el-Fahrî,* s.212.

duruma ilişkin önemli tarihçilerden Muhammed Hudâri Beg halife el-Emin'in anne ve baba cihetiyle Hâşimî olmasının bir örneğinin sadece Hz. Hasan'ın anne ve babası örneğine benzediğinden bahsetmiştir.[1066] Olayın arka planını bilmeyenler açısından bu örneğin sıradan olduğu açıktır ancak imamların Kureyşi olduğu ile ilgili kabuller dikkate alındığında çok önemli bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca İbn Tağrîberdî Muhammed el-Emin'in iki künyesinden bahsetmiştir. Bunlar Ebû Abdullah ve Ebû Mûsa künyeleridir. İbn Tağriberdî bu halifenin el-Emin unvanı ile ilgili bir şey söylememiştir.[1067] İbnü'l-Cevzi, Muhammed el-Emin'in Ebû Mûsa olarak künyelenmesinin daha bilindik olduğuna işaret etmektedir.[1068] en-Nüveyrî *Nihayetü'l-Ereb*'inde Harun er-Reşid'in oğlu Muhammed'e veliaht atadığı tarih olan h. 175 senesinde *el-Emin* unvanını verdiğini iddia etmiştir.[1069]

et-Taberi h. 173 senesinde Muhammed'e el-Emîn'in veliaht atandığını ve söz konusu el-Emin olarak adlandırıldığını haber vermiştir.[1070] Milles, h. 175 senesinde el-Mehdiyye şehrinde, bir paranın arka yüzünde "Selam Muhammed Rasulullah mim ma emera bih Muhammed Veliyyüahidi'l-müslimîn" şeklinde geldiğini iddia etmiştir.[1071] Diğer taraftan Harun er-Reşid'in diğer oğlu ve veliaht atadığı Abdullah'ın statüsünün paralara üzerene yansıtılması ise h. 189 ve h. 192 yıllarına el-Muhammediyye şehrinde basılmış paranın arka yüzünde: " Ve Muhammed Rasulullah mim ma emra bih, el-Emir el-Me'mûn Abdullah b. Emirü'l-mü'minîn ve Veliyyüahdi'l-Müslimîn Beh" şeklinde yer aldığı öne sürülmüştür.[1072]

H. 175 senesinde de halife el-Emin'e hakimiyet alanlarından Şam ve Irak'ın ilave edildiği haber verilmiştir.[1073] İbnü'l-Cevzi, Muhammed el-Emin'in babası Harun er-Reşid'in öldüğü gecenin sabahında biat aldığını haber vermiştir.[1074] Uygulamada halifelerin hem veliahtlık dönemlerinde hem de halife olduklarında biat aldıkları görülmektedir. Halife el-Emin Fazl b. Rabî'ayı vezir, oğlu Abbas'ı hâcip olarak atamıştır.[1075]

[1066] Hudâri Beg, *Muhâdarat, ed-Devetü'l-Abbasiyye*, s.180.; bkz el-Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, II/383.
[1067] İbn Tağriberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, s.137-138.; bkz el-Bağdâdî, *Târhihü Bağdâd*, IV/541-542.
[1068] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C.IX/218.
[1069] En-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXII/89.; bkz el-Emin, *er-Rızâ (Ali) ve'l-Me'mûn*, s.25-26.
[1070] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi*, VIII/275.
[1071] Milles, *TheNumismatic History of Rayy*, s.58.
[1072] Milles, *TheNumismatic History of Rayy*, s.86, 89.
[1073] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi*, VIII/275.
[1074] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C.IX/218.
[1075] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C.IX/219.

Kalkaşendî'in ileri sürdüğüne göre haciplik kurumu halifeyi korumak ve halifenin huzuruna gireceklere izin vemek amacı ile ihdas edilmiştir ancak bu tür kurumların arka planının çok daha farklı nedenlere dayandığını iddia edenler de olmuştur.[1076] Örneğin Şevki Dayf, haciplik kurumunun Abbasilerde Sâsânilerin hanedan kutsiyetine bir öykünmenin bir sonucu olduğu iddiasındadır. Halifeler "Sultânü'l-fi'l-arz" olarak idârede ilâhi hakk sahibi olduklarını göstermek amacı ile gizlenip perde arkasından konuştuklarını ve bunu da ihdas edilen hacipler eliyle yaptıklarını iddia etmiştir.[1077] Kısaca ihdas edilen bu kurumun halifenin şahsi maneviyesi ile irtibatlandırımasının bir lakap üzerinden verilmiş olması çalışmamız açısından önemlidir.

Muhammed el-Emîn vezir olarak atadığı Fazl b. Rebî'i "eş-şeyhü'l-muvaffak, el-vezirü'n-nâsih" olarak tavsif ettiği iddia edilmiştir.[1078] Görüldüğü üzere halife el-Emin'in veziri için bu tür unvan formatındaki kullanımları, halife el-Me'mun döneminde veziri Fazl b. Sehl için verdiği "zürriyaseteyn" unvanından önce ifade edilse de resmiyet kazanmadığı için vezirlerde unvan alma geleneğinin başlatıcısı olması bağlamında halife el-Me'mun döneminden geri kalmıştır denilebilir.

İbn Tıktıka'ın iddiasına göre halife el-Emin oyun ve eğlenceye düşkündü. Me'mun'un veziri Fazl b. Sehl ise Me'mun'a dindar, iyi gidişatlı görünmesini tavsiye etti. Ayrıca Me'mun'un kumandanları Horasan halkını kendi tarafına çekmeyi başardı. Emin'in her eksik harekatına karşı Me'mun ciddi harekat gösterdi.[1079] Halife el-Emin'in veziri Fazl b. Rebî' ve etrafındakiler kardeşi Me'mun'unu veliahtlıktan azledip yerine oğlu Mûsa'ya veliahtlık biatı almasını tavsiye ediyorlardı. Emin söylenenleri yaptı ve oğlunu "natık bi'l-Hak" unvanı ile veliaht atayınca aralarında düşmanlık zuhur etti.[1080]

Bütün bunlar bize bu dönemde olan biten olayların ardında halifeye en yakın vezirler ve etrafındaki kişilerin kışkırtmaları ve siyasi ikbal peşinde olmalarının doğurduğu olumsuz sonuçları göstemektedir. Halifeler de vezirleri ile olan münasebetlerini onlara verdikleri unvanlara yansıtmışlardır. Emin'in veziri Fazl b.

[1076] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-Â'şâ,* III/277.
[1077] Şevki Dayf, *Târihü'l-Edebi'l-Arabî (3), el-Asru'l-Abbâsî'l-Evvel,* 8.baskı, Dâru'l-Maarif; Kahire, 1966 s.21.
[1078] Özaydın, "Fazl b.Rebî'", *DİA,* İst., 1995, C.XII, s.274-275.; bkz Zambaur von Edward, *Mu'cemü'l-Ensâb,* s.6.
[1079] İbn Tabataba (İbn Tıktıka), *el-Fahrî,* s.212.
[1080] İbn Tabataba (İbn Tıktıka), *el-Fahrî,* s.212.

Rebî'e sitayiş nevinden unvan formatında ki verdiği lakaplar bu duruma işaret eden örneklerdir.

Muhammed el-Emin'den sonra veliaht atanan Abdullah'a gelince Rakka'a h. 183 senesinde biat aldığı ve Hemadân'dan doğu sınırının en nihai noktasına kadar vali atandığı haber verilmiştir.[1081] İbnü'l-Cevzî, Taberî'nin verdiği bu haberi baz alarak Abdullah'a el-Memûn isminin (unvan) verilme tarihini h. 182 senesinin olayları arasında zikretmiştir.[1082]

İbn Esir, Harun er-Reşid dönemi h. 186 senesi olayların ele alındığı yerlerde oğulları Muhammed el-Emin ve Abdullah el-Me'mun'un veliaht atanma konusuna değinmiş ve oğullarını unvanları ile tanıtmış ancak bu unvanları nasıl aldıklarından bahsetmemiştir.[1083] H. 181 senesinde Belh şehrinde para üzerinde "Muhammed Rasulullah mimma emera bih el-Emir el-Emin Muhammed b. Emirü'l-mü'minîn Veliyyüahdi'l-müslimîn "şeklinde isim ve lakaplara rastlandığı iddia edilmiştir.[1084]

Yine H. 185 senesinde yer belirtilmeksizn bir para üzerinde "ve Muhammed Rasullullah mim ma emera bih el-Emir el-Me'mûn Abdullah b. Emirü'l-mü'minîn ve Veliyyüahdi'l-müslimîn beh" şeklinde isim ve unvanların yer aldığı haber verilmiştir.[1085] Muhtemelen bu ikinci rivayet önceki rivayette aktarılan bilginin farklı zamanlardaki uygulamasına işaret etmektedir. Diğer taraftan halife el-Emîn'in yüzüğünde "Muhammed Vâsık-Billâh" yazılı olduğu iddia edilmektedir.[1086] Bu durumu en azından dokuzuncu halifenin aldığı unvanın esin kaynağı olma ihtimalinden söz edebiliriz.

Şu ana kadar verilen bilgilerden yola çıktığımızda gelen bu halifelere unvanlarını babaları bahşetmiştir. Sadece unvanını kendisine veren ve bu geleneği başlatan Ebû Ca'fer el-Mansûr istisnadır. Seffâh'ın daha çok belgelerde saltanat unvanından çok künyesi Ebû'l-Abbas ile anıldığı malumdur.

Yine İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*'ında ileri sürdüğüne göre Harun er-Reşid'in on üç erkek evladı vardı. Bunlardan sekiz tanesinin ismi Muhammed olduğu için halife Muhammed el-Emin'i "Muhammed el-Ekber" yani Muhammed ismini

[1081] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi,* VIII/275.
[1082] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* C.IX/66.
[1083] İbn Esir, *el-Kâmil,* V/325.
[1084] Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen,* s.53.
[1085] Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen,* s.54.
[1086] Es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-Siyasiyyîn,* s.109.

taşıyanların en büyüğü anlamında tanıtmıştır.[1087] Bu on üç çocuktan dördünün saltanat unvanı vardır. Bunlar: el-Emin (Muhammed), el-Me'mun (Abdullah), el-Mu'temen (el-Kâsım) ve el-Mu'tasım (Muhammed) ve saltanat unvanı olmasada el-Kerib unvanlı Ebû Muhammed(bu bir künye değil, özel isim) isimli çocuğunun unvanları söz konusu edilmiştir.[1088]

Unvanın Abbasilerdeki kullanımının muhtelif zamanlardaki formatları dikkat çekicidir. Örneğin el-Emin veliahtlık döneminde h. 187 senesinde, basılmış parada "Selam Muhammed Rasulullah mim ma emera bih el-Emir el-Emin Muhammed b. Emirü'l-mü'minîn" şeklinde isim, lakap ve unvanlarına yer verildiği iddia edilmektedir.[1089] Harun er-Reşid'in öldüğü ve el-Emin'in halife olduğu yılda (h. 193) basılı parada (sikke) "Bismillah Muhammed Rasulullah Muhammediyye mim ma emera bih el-Emin ala Süleyman lillâh" (i) ve "Bismillah Muhammed Rasulullah el-Hâkânü'l-A'zam Emîn Emirü'l-mü'minîn" (ii) ifadelelerine yer verildiği öne sürülmektedir.[1090]

Walker bu paraya ilişkin kişisel yorumunda parada geçen Muhammediyye ifadesinin o dönem Buhara paralarında yer aldığını haber vermiş, halife el-Emin'in babası Harun er-Reşid döneminde el-Emin unvanı ile anıldığını h. 173 veya h. 175 fakat en önemli kısım olan para üzerinde geçen "el-Hakan el-A'zam" unvanı üzerinde herhangi bir açıklamaya yer vermemiştir. Daha çok iddianın kendisinden çok Markoff ve Allotte de la Fûye'ye gönderme yapmakla yetinmiş.

Bu unvanın Muhammed el-Emin gibi Arap unsuru üzerinden gidildiğinde Arapçı diyebileceğimiz bir halife için kullanılmış olduğu iddiası çok sağlam bir zemine oturmuş olsaydı üzerinde çok önemli analizler yapılabilirdi.

Hilafete geçiktikten sonra h. 194 senesinde el-Muhammediyye şehrinde, basılmış bir paranın arka yüzünde "Selâm Muhammed Rasullah mim ma emera bih, el-Halifetü Muhammed Emirü'l-mü'minîn" şeklinde lakab ve unvanlara yer verildiği aktarılmıştır.[1091] Diğer taraftan aynı yıl (h. 194) yer belirtilmeksizin basılmış bir para üzerinde " Rabbî Allah Muhammed Rasulullah mimma emera bih Abdullah el-Emin Muhammed Emirü'l-mü'minîn el-Abbas" şeklilinde lakap ve unvanlardan haber

[1087] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* C.VIII, s.319-320
[1088] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* C.VIII, s.319-320.; bkz İbn Esir, *el-Kâmil,* V/355-356.
[1089] Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen,* s.43-44.
[1090] Walker, *A Catalogue of the Arabic-Sassanian Coins,* s.XCVİ.
[1091] Milles, *The Numismatic History of Rayy,* s.92.

verilmiştir.[1092] Bu iki para üzerinde geçen halife ve emirü'l-mü'minin ve "Abdullah" unvanlarının halife genel unvanlarından oldukları görülmektedir. Bu parada isim formatında geçen "Abdullah" lafzı bilindiği üzere bir isim olmayıp genel halife unvanıdır. Halife el-Emin döneminde h. 194 senesinde yine aynı şehirde basılmış bir paranın arka yüzünde "Allah Muhammed Rasulullâh mimma emera bih el-İmâm el-Me'mûn Veliyyüahdi'l-müslimîn Abdullah b. Emirü'l-mü'minîn el-Fazl" ifadelerine yer verildiği aktarılmaktadır.[1093]

Bu paranın siyasi açıdan çok önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Zira mevcut halife el-Emin, veliahtlık statüsünde değişikliğe gitmiş, kardeşi Abdullah el-Me'mun'u viahtlıktan azletmiş, siyasi atmosferin kriz dönemi içinde bulunduğu bir dönemde önemli mesajları içermektedir. Diğer taraftan para üzerinde geçen el-İmâm unvanının resmî olarak ilk defa kullanılmasının yanı sıra ihtiva ettiği önemli bir anlamının olduğu konusu yukarıda M. A. Shaban tarafından dile getirilmiştir.[1094] Ayrıca parada geçen el-Fazl ismi de sıradan bir isim olmasının çok ötesinde önemli bir mesaj içerdiği muhakkaktır. Zira halife el-Emin'in vezir Fazl b. Rebî halifeyi kışkırtarak kardeşi Abdullah el-Me'mun'u veliahtlıktan azletmişti.[1095]

Bunun karşısında halife el-Me'mun'un veziri ise Fazl b. Sehl (zürriyaseteyn lakaplı) siyasi gelişmlelerinin merkezinde yer almaktaydı. Karşı cephenin önemli figürlerine mukabil, Abdullah el-Me'mûn da kendi cephesinde yer alanlara basılan paralar üzerinde yer verme politikası güttüğü söylenebilir. Halife el-Me'mûn'un adına "el-İmâm" lakabının geçtiği paranın kardeşi halife el-Emin döneminde Horasan bölgesinde basıldığı ve h. 196 senesinde bu paranın tedavülde olduğu ileri sürülmüştür.[1096]

3.8. Halife el-Me'mûn ve Lakabı

İsmi Abdullah künyesi Ebû'l-Abbâs'tır. Halife Hâdî'nin öldüğü (h. 170) ve babasının halife seçildiği gece doğmuştur. Abbasi Devleti'nin başlangıç es-Seffâh; ortasının el-Me'mûn; sonunun da el-Mu'tazıd olarak betimlendiği halifelerdendir.[1097] Halife el-Me'mun dönemi, Abbasi Devleti'nin altın çağı olarak betimlenmiştir.

[1092] Nesselmann, *Die Orientalischen Münzen*, s.59-60.
[1093] Milles, *The Numismatic History of Rayy*, s.93.
[1094] Shaban, *İslamic History (A.H.132-448)*, s.8.
[1095] İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.384.
[1096] el-I'ş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, 37.
[1097] Es-Süyûtî, *Târihü'l-Hulefâi*, s.485-486.; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.387; İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, s.142; bkz Müellifi mechul, *el-Uyûn*, s.289.

Döneminde matematik, tıp, astronomi, felsefe alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. İlmi keşifler ve imar alanında sıçramalar yaşanmıştır. Ayrıca Farsça, Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya ilmi ve edebi eserler eserlerin tercümeleri yapılmıştır.[1098] Halife el-Me'mun için Abbasi Devleti'nin orta döneminin miladı sayılmasında muhtemelen dönemindeki bütün bu gelişmelerin payının olduğunu söylemek mümkündür.

H. 182 senesinde kendisine el-Me'mûn lakabının (saltanat unvanı) verildiği öne sürülmüştür.[1099] Babası Harun er-Reşîd ve ikinci halife el-Mansûr'un künyeleri olan "Ebû Ca'fer" künyesini de babasının ölümünden sonra kullanmıştır.[1100] İbn Tağrîberdî; *en-Nücûmü'z-Zahire'*sinde halife el-Me'mûn'un halife olmadan önce Ebû'l-Abbas künyesini, halife olduktan sonra da Ebû Ca'fer künyesini kullandığını haber vermiştir.[1101]

Bu iki künyenin çok önemli bir mesaj içerdiği yadsınamaz. Öncelikle Ebû'l-Abbas künyesi Abbasi hanedanı içerisinde ontolojik bir karektere sahiptir. Bilindiği gibi halife, kendisinden önceki Muhammed el-Emin'den yaşça büyük olmasına rağmen anne ve baba cihetiyle Kureyşi olan kardeşi Muhammed karşısında ikinci sıraya itilmiştir ancak son tahlilde kendisinin Ebû'l-Abbas künyesi ile bu hanedan içerisindeki konumu hatırlatılmıştır. İkinci künye ile de Halife el-Me'mûn dedelerinden el-Mansûr gibi güçlü bir idareci olduğunu göstermek için bu künyeyi kullanmış olduğu söylenebilir.

el-Kubî, halife el-Me'mûn'un Ebû Ca'fer künyesini alma nedenleri arasında künyenin halife el-Mansûr'un kullandığı künye olması dolayısıyla halifelerin bu künyeye sahip olmaya çok istekli olmalarını öne sürmüştür.[1102] Bu bilgi bize halife el-Mansûr'un Abbasi tarihinde kurucu devlet adamı olması ve sonrakiler için önemli iz bırakmasından dolayı sonraki halifelerin bu halifeye benzemeye çalıştıklarına işaret etmektedir.

Diğer taraftan lakap tarihi bağlamında da önemli bir sonuca işaret etmektedir. Bilindiği üzere Abbasi devletinde her halifenin aldığı özel resmî lakaplar (saltanat unvanlar) tekrar etmiyor, sadece dönemin o halifesi ile sınırlı kalıyordu. Eğer bu

[1098] Amir, *Tatavvurü'l-Ulûmi'l-lüğa fî asrı'l-halifeti'l-Me'mûn,* (Yayımlanmamış Dok.Tez), s.10.
[1099] El-Emin, *er-Rızâ (Ali) ve'l-Me'mûn,* s.27.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* C.IX/66.
[1100] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ,* s.96.
[1101] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire,* C.II, s.157-158.
[1102] El-Kubî, *Mevsû'atü Hulefâ,* C.II, s.34.

uygulama lakapların tekrar edilmesi şeklinde olsaydı, mutlaka halife el-Mansûr'un saltanat unvanları en çok tekrarlanan unvanlar arasında yer alacaktı. Uygulamada bu durumun önü kapalı olduğu için aynı amaca matuf olarak künyenin kullanılması söz konusudur.

İbn Hayyât h. 186 senesinde Harun er-Reşîd'in yaptığı hac görevini ifa ettiğinde oğulları Muhammed ve Abdullah el-Me'mun için daha önce alınmış biatın yenilendiği ve uyulması istenen koşulların Kâbe'ye asıldığını ileri sürmüştür.[1103] el-Emin'in iddiasına göre Harun er-Reşid döneminde halife hayatta iken Fazl b. Sehl el-Me'mun için biat almıştı.[1104] Halife el-Me'mun dönemine en yakın tarihçilerden İbn Kuteybe (h. :213-276) birinci el kaynak eser olarak el-İmame ve's-Siyase adlı eserinde haber verdiğine göre halife Harun er-Reşid ahir ömründe hastalığının şiddetlendiği sıralarda oğlu Abdullah el-Me'mun için biatı zikrettiğini iddia etmiştir. (h. 194).[1105]

Dönemin teamüllerine uygun olarak halife olmadan önce veliaht atandığı dönemde saltanat unvanı almıştır. Bu dönem devletin kudretli halifelerinin unvan alma ve vermede belirleyici oldukları söylenebillir. Hilafete gelişinden bir yıl sonra (h. 199) Kûfe'de Hz. Hasan'ın soyundan gelen İbn Tabataba diye maruf Muhammed b. İbrahim huruc etmiştir ancak aynı yıl ölmüştür. Kendisinden sonra Muhammed b. Muhammed b. Yezid b. Ali b. Hüseyin'e biat edilmiştir.[1106]

Burada dikkat çekici olan Ali evladından Abbasilere karşı huruclarda "mehdi" olgusu siyasi malzeme olarak sönme sürecine girdiği söylenebilir. Hatta İbn Esir, *el-Kâmil'*inde İbn Tabâtabâ diye maruf Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim'inki Hz. Hasan yoluyla Hz. Ali evladından olan bu zatın Kûfe'de halkı Hz. Peygamber'in soyundan gelen er-Rızâ'ya biata, Kur'an ve sünnet ile amele davet etmiş olduğunu ileri sürmüştür.[1107]

Ayrıca Abbasilere karşı Hâşimilerin Ali evladı kanadında mücadele devam etmektedir. Bu isyanın üs olarak Kufe'de başlamış olması ve harekatın adres olarak Hz. Hüseyin'in çocuklarına geçmesi de dikkat çekicidir. Ayrıca o dönemde İslam

[1103] İbn Hayyât, *Tarih,* s.458.; bkz el-Cehşiyâri, *Kitabü'l-vüzerâ,* s.142.
[1104] El-Emin, *er-Rıza (Ali) ve'l-Me'mûn,* s.36.
[1105] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase,* C.II, s.232.
[1106] İbn Hayyât, *Tarih,* s.468-469.; bkz el-Ya'kûbî, *Tarih,* C.II, s.397-398.
[1107] İbn Esir, *el-Kâmil,* C.V, s.416.; bkz Michael Cherubim Beg, *el-Kâfî,* C.II, s.229.

dünyasında siyasi atmosferin kritik coğrafi ortamdan tamamen bağımsız olarak geliştiğini söylemek mümkün değildir.

Fakat Faruk Ömer bu duruma sosyolojik açıdan yaklaşanlar arasındadır. Ona göre halife el-Me'mun'a Iraklılar kızgındılar. Kardeşi ile yaşadığı iktidar mücadelesinin sonucu siyasi kaosa yol açmıştı. Diğer taraftan halife idari merkezi Horasan'a taşımıştı. Buna bağlı olarak da İranlı unsurlar Arapların önüne geçmişti. Aslında Kufe'de patlak veren isyanın arkasında yatan da bu sebeblerdi.[1108]

Halife el-Me'mun dönemine yakın bir dönemde yaşamış olan ed-Dîneverî (h. ö:282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl'*ında halifeye illişkin verdiği bilgide onun kendisinden sonra oğlu el-Abbâs'ı veliaht olarak atadığını haber vermiştir.[1109] el-Belâzurî, *Fütûh'*unda halife Me'mun'un babası Harun er-Reşid dönemi güvenlik politakasının önemli bir unsuru olan suğur bölgelerine çok önem verdiğini haber vermiştir.[1110]

İbn Tayfur (h. ö:280), *Kitabü Bağdat'*ında halife el-Me'mun'un Horasan'dan Bağdat'a intikali sırasında halife ve maiyetindekilerin ve koruma ordusunun taşıdıkları bayraklardan tut, giydikleri elbiseler, taktıkları kemer ve başlıklara kadar yeşil renkte olduğunu haber vermiştir.[1111] Anlatılan bu olayı sıradan seramoni olarak görmemek gerekir. Burada betimlenen olayın iç siyasete yansıyan yönleri olmuştur. Örneğin, halife el-Me'mun Abbaasilerde *el-İmam* unvanını resmi olarak ilk defa kullanmış ve kendisinden sonra Hz. Ali çocuklarından Ali b. Mûsa er-Rıza'yı veliaht olarak atamıştır.[1112]

El-Bağdadî'nin(h. ö:463/1071) bildirdiğine göre halife el-Me'mun veliaht atadığı Ali b. Mûsa'ya "er-Rızâ" lakabını da kendisi vermiştir.[1113] Anlaşıldığına göre dönemin cari tüm teamülleri doğrultusunda veliaht atama, atanan bu kişiye saltanat unvanının verilmesi vs. hepsi yerine getirilerek Ali b. Mûsa halifeliğe aday gösterilmiştir. Abdülkadir Dehduh, el-Me'mûn döneminde h. 208 sonrası basılan gümüş sikke üzerinde "mim ma emera bih el-Emir er-Rızâ, velilyyü ahdi'l-müslimîn

[1108] Omer, *Bühûs*, s.112.; bkz el-Mağlûs, *Atlasü Tarihi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s.104.
[1109] İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s.378.
[1110] el-Belâzurî, *Fütûh*, s.296.
[1111] İbn Tayfur, *Kitâbü Bağdât*, s.9.; bkz İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C.III, s.379.
[1112] El-Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.302; bkz İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ fî Tarihi'l-Hulefâ*, s. 98.; bkz el-I'bâdî, *fi't-Târîhi'l-Abbâsiyye ve'l-Endelüsî*, s.103.
[1113] El-Bağdadî, *Tarihü Bağdâd*, C.XI, s.432.; bkz el-Makdîsî, *Kitâbü'l-bed'i ve't-Târîh*, C.VI, s.110.; bkz Dıhyetü'l-Kelbî, *Kitâbü'n-Nibrâs*, s.46; bkz Patricia Crone and Marti Hinds, *God's Caliph*, Cambridge University Press, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, s.138.

Ali b. el-Hüseyin, İbn Ali b. Ebî Talib, Zürriyaseteyn" ve "el-Me'mûn Halifetullâh" isim ve lakaplarına yer verildiğini iddia etmiştir.[1114]

el-Bâşâ "er-Rızâ" lakabının sembolik bir anlama sahip olduğunu ve bu tabirle asıl kastedilenin Abbasi davetçileri olduğunu iddia etmiştir. Eğer bu kavramla Ali yardımcıları değil de açıktan Abbasi davetçileri kamuflajsız söylenseydi kesinlikle kendisine destek veren bir kitlenin olmayacağı iddiasında bulunmuştur.[1115] L. Daniel, Abbasi davetçilerinin Hz. Peygamber'in ehl-i beytinden birisi olduğuna işaret etmek için "er-Rıdâ min âl-Muhammad" tabirinin kullanıldığını öne sürmüştür.[1116]

Hatta el-Mesûdî'nin (h. ö:345) haber verdiğine göre Abbasilerin simgesi konumunda olan siyah elbise giyiminin terke mecbur bırakılıp halka yeşil elbise giydirildiği iddia edilmiştir.[1117] ez-Zehebî'nin (h. ö:748/1347) haber verdiğine göre halife el-Me'mûn gerek Abbasilerin resmi simgesi olan bu siyah elbise giyimini terke halkın mecbur edilip yeşil elbise giymeye zorlaması ve gerekse Hâşimioğullarından Ali evladından Ali b. Mûsa er-Rızâ'yı veliaht atamasının siyasi faturası ağır olmuştur. Abbasiler bu politika karşısında tepkisiz kalmamış halife el-Me'mun'un ha'l edip yerine Abbasi ailesinden amcası İbrahim b. el-Mehdî'ye "el-Mübârek" unvanını verip kendisine biat etmişlerdir.[1118]

İbnü's-Sâ'î, halife el-Me'mun'un kardeşinin öldüğünde Horasan'da olduğunu, olayı duyar duymaz Bağdat'a intikal ettiğini bu arada Bağdatlıların el-mübarek lakabını vererek halifenin amcası İbrahim b. el-Mehdi'ye biat ettiklerini iddia etmiştir.[1119] İbn Hallikân (h. 608-681) Vefeyâtü'l-A'yân'ında, Harun er-Reşid'in kardeşi olan İbrahim b. el-Mehdî'ye "el-Mardıyyü" lakabının verdiğini kimilerine göre iki yıl kimisine göre (et-Taberî) bir yıl on bir ay halifelik yaptığını haber vermiştir.[1120]

Burada "el-mübarek" lakabının da özenle seçildiği aşikârdır. Yani Hâşimilerin rakip kolu Ali evladı karşısında hilafetin meşru temsilciliğinin adresine işaret söz konusudur. Yani bu işi temsil noktasında Abbasiler kendilerini bu niteleme üzerinden

---

[1114] Dehdûh, *I'lmü'l-Meskûkât*, s.16-17.
[1115] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.303.
[1116] Elton L.Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Minneapolis and Chicago, 1979, s.30.
[1117] El-Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.302.; bkz Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C.II, s.25-26
[1118] Ez-Zehebi, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C.X, s.274.; bkz Muhammed Mustafa el-Haddâre, *el-Me'mûn*, el-İskenderiyye, 2000, s.74.
[1119] İbnü's-Sâ'î, *Muhtasarı Ahbâri'l-Hulefâ*, s.37-38.; bkz İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, II/121.
[1120] İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, CI, s.39.

iddialarının merkezine taşımışlar ve dönemin halifesi el-Me'mûn'u ha'l ederek yerine amcası İbrahim b. el-Mehdî'yi nasbederek bu mesaj yüklü lakabı kendisi için uygun görmüşlerdir.

Corci Zeydan, halife el-Me'mun ile ilgili olarak halifenin anne tarafından Farisi olduğunu ve Cafer b. Yahya el-Bermekî odasında(büro) Fars geleneklerine göre yetiştirildiğini iddia etmektedir.[1121] Hatta ona göre halife el-Emin'in idareden uzaklaştırılması (katledilmek suretiyle) idarede de Arap unsurların hakimiyetini de sona erdirmiştir.[1122]

Taberî'nin iddiasına göre el-Me'mun isminin hutbelerden çıkartılması karşısında harekete geçmiş ve kendisine "el-İmâmü'l-Hüdâ" lakabını vermiştir.[1123] Aynı yıl içerisinde el-Me'mûn'dan halife el-Emin'in oğlu Mûsa lehine veliahtlıktan çekilip Bağdat'a gelmesi istenince el-Me'mun'un kabul etmeyip, İranlı unsurları yanına çekmek maksadı ile "imam" lakabını aldığı iddia edilmiştir.[1124] Abdülkadir Dehdûh, h. 198 senesinde "el-imâm" lakabını bastırdığı altın paralar üzerine yansıttığını iddia etmiştir.[1125]

M. Ramazan, *en-Nükûd'*unda halife el-Me'mûn'un "el-imâm" lakabı ile h. 193 senesinden itibaren kendisini adlandırdığını ancak bu lakaptan önce el-Emir lakabını kullandığını iddia etmiştir.[1126] Hatta bu eserinde çok önemli analizlerde de bulunmuştur. Ona göre et-Taberî'de el-Emin ve el-Me'mûn arasındaki ihtilafa ilişkin iki rivayet vardır. Bunlardan ilki, h. 194 senesinde halife el-Me'mûn "el-imâm" lakabını almıştır. Bazılarına göre ise halife "İmâmü'l-mü'minîn" olarak anılıyordu (h. 195). Bazıları da bunun h. 194 senesinde olduğunu iddia etmiştir. Ramazan'a göre h. 194 senesinden itibaren "el-imâm" unvanı paralara yansıtılmıştır.[1127]

İbnü'l-Cevzi, halife el-Emin'in el-Me'mûn'a oğlu en-Nâtık bi'l-Hak olarak lakaplandırdığı Mûsa b. el-Emin'i veliahtlıkta kendisine takdim ettiğini bildiren bir mektup gönderdiğini ve Me'mûn'un bu durumu Ali b. İsa b. Mâhan ile istişare ettikten sonra reddettiğini ve o andan itibaren el-Me'mûn'un "el-İmâm" lakabı ile

[1121] Zeydan, *Tarihü't-Temeddün*, C.IV., s.423.
[1122] Zeydan, *Tarihü't-Temeddün*, C.IV., s.423.
[1123] Et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, C.VIII, s.389.
[1124] Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX/101-104.; bkz.Huisman- Hartman- Arnold, *Mucez Dairati'l-Meârifi'l-İslâmiyye*, C.IV/1167-1169.
[1125] Dehdûh, *I'lmü'l-Meskûkât*, s.12.
[1126] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.213.; bkz Miles, *The Numismatic History of Ray*, s.90.
[1127] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.213.

anıldığını (h. 194) iddia etmiştir.[1128] Abbasilerin son asrında yaşamış önemli tarihçilerden el-Ezdî'nin (h. ö:613/1216) haber verdiğine göre halife el-Me'mûn, er-Rızâ ölünce kardeşi el –Mu'temen'i hal' etmiş yerine el-Mu'tasım'a biat etmiştir. Bu durumu halka "min Abdillah Abdillâh el-İmâm el-Me'mûn Emiri'l-mü'minîn" isim ve unvanlarına yer verdiği şeklinde bir duyuruda bulunmuştur iddiasını öne sürmüştür.[1129] Görüldüğü üzere halife resmi yazışmalarda kullandığı unvanlarına "el-imam" unvanını da dahil etmiştir.

En-Nüveyrî(ö:h. 733), *Nihâyetü'l-Ereb'*inde h. 196 senesinde halife el-Emin'in, kardeşleri el-Me'mûn ve el-Mu'temen'in veliahtlık belgelerini imha ettiğini, küçük yaştaki oğluna biat aldığını ve bunun sonucu olarak Mekke ve Medîne amili Davut b. İsâ b. Mûsa b. Muhammed'in el-Me'mûn adına biat aldığını haber vermiştir.[1130] H. 197 senesinde de Tahir, Herseme ve Züheyr b. el-Müseyyeb'in Bağdat'ta el-Emin'i kuşatmıştır.[1131] El-Hibri, İbn Tağrîberdî'den iktibas yaparak halife el-Me'mûn'un kardeşi el-Emîn'i öldürme niyetinde olmadığını, Tahir'in el-Me'mûn'dan habersiz öldürdüğünü ve bu yüzden de el-Me'mûn'un Tahir'e kin beslediğini iddia etmiştir.[1132]

M. A. Shaban ise bu durumu Horasanlıların "imâm emirü'l-mü'minîn" fikrini kabul etmemelerine bir tepki olarak halife el-Me'mun'un bu unvanı aldığını iddia etmiştir.[1133] el-Kûfî (h. ö:314/962) aslında Harun er-Reşid'in veliahtlıkta önceliği oğlu Abdullah'a vermek niyetinde olduğu ancak Hâşimoğullarının tepkisinden çekindiği şeklinde bir iddiayı öne sürmüştür.[1134]

el-Me'mun dönemini farklı bakış açısı ile değerlendiren batılı tarihçilerden Lane-Poole Stanley, halife el-Me'mûn döneminde "zülyemin" lakaplı Tahir'in Horasan'da devletini kurmasının (h. 204/m. 849) ardından Abbasilerin topraklarında şeklen halifeliğe bağlı, Doğu İran'da Saffâriler, Sâmânîler ve Gazneliler gibi devletlerin zuhur ettiğini haber vermiştir.[1135] Bu durumu bir başka açıdan değerlendiren tarihçilerden Nicholson, Me'mûn dönemini siyasi olarak politik

[1128] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X/4.
[1129] El-Ezdî, *Ahbârü'd-Düvel,* II/338.
[1130] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* XXII/125.
[1131] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* XXII/126.
[1132] Tayyeb el-Hibrî, *Reinterpreting İslamic Historiography,* Cambridge University Press, 2004, s.69.
[1133] Shaban, *İslamic History (A.H.132-448),* s.8.
[1134] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* C.VIII, s.385; bkz İlhami, *el-Abbâsiyyûnü'l-Ekviyâ,* Kahire, 2013, s.461-462.
[1135]Lane-Poole, *Târihü'l-Hulefâ ve's-Selâtîn,* s.15; bkz Hitti, *History of Arabs,* s.461.

çürümenin meş'ûm(uğursuz) bir habercisi olarak görmüş iddiasını da Tahir b. Hüseyin'in görünürde Abbasi Devleti'ne biat eden ancak bağımsızlık simgesi sayılan hutbelerde halifenin ismini zikretme geleneğini terkederek bağımsız bir devlet reisi gibi davrandığı iddiasına dayandırmıştır.[1136]

Stanley, bu durumun h. 200 senesinde Mısır'da bir para üzerine "Lillâh Tahir Muhammed Rasullâh Zülyemîneyn" şeklinde yansıtıldığını haber vermiştir.[1137] el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Müstalahât'*ında "zü" teriminin Arap tarihçilerinin istilahında *el-Hâkim* veya *el-Emir* manasında kullanılan bir lakap olduğunu ve İslam öncesinde Yemen'e kadar uzandığını haber vermiştir.[1138]

Bu formatta kullanılan önemli bir lakap olarak "zülyemineyn" Tahir b. el-Hüseyin el-Huzâî'ye, bir savaşta adamın birini sol yanından vurup ikiye ayırdığı için verilmiştir (h. 207/822).[1139] el-Hatîb'in ileri sürdüğü bu iddia dikkat çeken husus "zülyemineyn" lakabının Tahir'e h. 207 senesinde verildiği şeklindedir. Oysa Stanley'inin iddiasına göre h. 200 senesinde bu lakap para üzerine "zülyemineyn" şeklinde yansıtıldığıdır ancak el-Hâtıbı bu bilgiiyi Hayreddin ez-Ziriklî'den *el-A'lâm* adlı eserinden (Cilt 3, s. 221) iktibas yapmıştır. Stanley'in verdiği bilginin doğru olduğu kanısındayız çünkü bu bilgi Abbasi paraları üzerine önemli koleksiyonlarda aynı tarihle doğrulanmaktadır.[1140]

Halife el-Me'mûn dönemi verilen unvanlardan birisi de "zürriyâseteyn" unvanıdır. Abbasilerde iki riyaseti deruhte eden vezirlere verilen bir unvan olup halife el-Me'mûn döneminde vezir Fazl b. Sehl es-Serahsî'ye verilmiştir (h. 202/818). Unvan, sivil ve askeri alanları kapsayan, görev alanını işgal eden vezirlere verilen bir şeref unvanı olarak tanımlanmıştır.[1141] Ancak Zambaur "zürriyaseteyn" unvanının h. 196 senesinde el-Fazl b. Sehl'e verildiğini idda etmiştir. Diğer taraftan aynı müellife göre Mu'tasım, Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Müstaîn, Mu'tez, Mühtedi ve Mu'temid döneminde vezirler bir unvan taşımıyorlardı.[1142] Abbasiler üzerine çalışma yapanlar halife el-Me'mûn dönemini halifenin ikamet ettiği ve devlet

---

[1136] Nicholson, *A Literary History*, s.262-263.
Lane-Poole, *The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum*, No:67044, London, 1875, s.95.
[1138] El-Hatîb, *Mu'cemü'l-Müstalahât*, s.195.
[1139] El-Hatîb, *Mu'cemü'l-Müstalahât*, s.198.
[1140] *Katalog der Orientalischen Münzen: Die Münzen der Östlichen Challifen* Bd.1, W.Spemann, 1898, s.194.
[1141] El-Hatîb, *Mu'cemü'l-Müstalahât*, s.196; bkz el-Cehşiyâri, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s.198.
[1142] Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb*, s.5-7; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI/98.

işleriyle dolaylı olarak ilgilenip yönetim işlerini veziri el-Fazl b. Sehl eliyle yürüttüğü Merv dönemi (h. 198-204); halifenin (h. 204-218) Bağdat dönemi ki devletin gerek dahili gerek harici idaresiyle doğrudan etkin olduğu, bizzat inisiyatif aldığı dönem olarak betimlenmiştir.[1143]

Muhammed Süheyl Takkûş, el-Me'mûn döneminin bariz hususiyetlerine değinmiştir. Ona göre halife el-Me'mûn, veziri Fazl b. Süheyl'in görüşleri doğrultusunda idari alanda önemli değişikliklere gitmiştir. Örneğin, Tahir b. Hüseyin'i Irak valiliğinden alıp yerine vezirinin kardeşi el-Hasan b. Sehl'i atamıştır. Herseme b. A'yün'ü Horasan'a göndermiştir. Bu iki komutanın Irak'tan uzaklaştırılması ile kaoslar yayılmıştır.[1144] Halife bununla da kalmamış veziri Fazl b. Sehl'e "zürriyâseteyn" lakabı vererek askeri (kılıç) ve kalem (sivil) alanda idari sorumluluklar vermiştir. Lakap tarihi açısından bu durum ilk defa vezirin resmî bir unvan almasının yanı sıra aldığı görevin ve sahip olduğu yetkinin bir lakapla ifade edilmesi de ilk defa olmuştur.[1145]

Stanley, h. 199 senesinde Mısır'da basılan parada "Zürriyâseteyn Muhammed Rasullâh el-Fazl"şeklinde yansıtıldığını haber vermiştir.[1146] Böylece Fazl b. Sehl kendisine unvan verilen ilk vezir olma ve yönetme salahiyetine sahip olan ilk vezir olarak kabul edilmiştir.[1147] Yıldız, Fazl b. Sehl'in "zürriyâseteyn" lakabı ile hem askeri hem de idari yetkilerle "vezirlik" ve "emirlik" vazifelerini bir elde toplayan ilk idareci olarak tarihe geçtiğini.[1148] haber vermiştir.

İbnü't-Tıktıkâ'nın (İbn Tabâtabâ) (h. ö:709) el-Fahrî'sinde Me'mûn döneminin karakteristik özellikleri dile getirilirken dini sahada Kur'an'ın yaratıldığı tartışmasının başlatılması ve idari alanda ilk defa hilafetin Abbasoğullarından Alioğullarına resmî olarak kaydırılmaya çalışıldığı dönem olarak bahsedildildiğini görmekteyiz.[1149]

[1143] Muhammed Nasır Abdurrrahman-Muhammed b.Sakr ed-Düvesrî, *Târihü'd-Devleti'l-Abbasiyye fî'l-asrı'l-Abbâsî'l-Evvel*, al-Ahsa, 1438, s.98.
[1144] Takkûş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.121.; bkz İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/244.
[1145] Takkûş, *Tarihü'd-devleti'l-Abbasiyye*, s.121-122.; bkz İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, II/120.; bkz Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.99.
[1146] Lane-Poole, *The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum*, s.95.; bkz Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.234-236.
[1147] Muhammed Hamdî el-Münâvî, *el-Vizâret ve'l-Vüzerâ fî'l-Asrı'l-Fatımî*, Dâru'l-Maârif; Kahire, 1970, s.16.
[1148] Yıldız, "Fazl b.Sehl", *TDİA*, İstanbul, 1995, C.XII, s.275-276; Bedr Abdurrahman Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1433/2012, s.86.
[1149] İbnü't-Tıktıkâ, *el-Fahrî*, s.216-217; bkz İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, II/56.

Yukarıda el-Emin lakabının ele alındığı yerde el-Askeri (ö: h. 400/1009), *el-Fürûku'l-lüğaviyye*'sinde el-Emin lakabını, etimolojik olarak "kişideki güvene verilen isim" olarak tanımlamış; buna mukabil el-Me'mûn'u ise "başkalarının güven duyduğu kişi" olarak tanımlamıştı.[1150] Önemli kamusçulardan el-Hıttî ise el-Me'mûn kelimesi ile el-Emîn kelimesinin bir birinin yerine kullanılabileceğine işaret ederek *el-Me'mûn* el-mevsûk bih yani güvenilir anlamında *el-Emin* kelimesi ile aynı anlama geldiğini iddia etmiştir.[1151]

Özellikle el-Askerî'nin tarifini baz aldığımızda el-Emin unvanının kişide var olduğu varsayılan bu vasfın onun fıtratının bir parçası olduğuna dolayısıyla el-Me'mûn lakabının ise daha ziyade bir algıya yani başkalarının o kişi hakkındaki algısına dayandığı izlenimi öne çıkmaktadır. Diğer taraftan lakabın İslam öncesinden itibaren Hz. Peygamber'in Araplar tarafından verilmiş bir lakap olduğu dikkate alındığında da el-Emin lakabının bu ilk lakabı taşıyan zat olarak Hz. Muhammed ile ırsiyet bağına, dolayısıyla etnisiteye dikkat çekildiğini söylemek mümkündür.

H. 199 senesinde basım yerinin zikredilmediği bir para üzerinde "el-Hâlifetü Muhammed Rasûllâh el-Me'mûn" ifadesine yer verildiği öne sürülmüştür.[1152] H. 200 Mısır'da basılan parada "Lillâh Tahir Zülyemineyn" ifadesine yer verildiği görülmektedir.[1153] Aynı doğrultuda değerlendiribileceğimiz paralardan h. 196 senesinde İsbahan'da "Lillâh Muhammed Rasûllâh Herseme"; h. 198 senesinde Basra'da "Muhammed Rasûllâh Zülyemineyn"; h. 195 senesinde Belh şehrinde "Lillâh Muhammed Rasullâh mim ma emera bih el-İmâm el-Me'mûn" ifadelerine yer verildiği öne sürülmektedir.[1154]

Bu paralarda geçen lakaplarada öne çıkan dönemin halifesi el-Me'mûn'un kullandığı resmî lakapların (unvan) yanı sıra önemli devlet ricalinin isim ve unvanlarına yer verilmesidir. Özellikle bu kişiler devlet içerisindeki nüfuzları temelinde bu unvanları almışlardır. Daha önceki dönemlerden farklı olarak ilk defa el-İmâm lakabının resmî olarak ilk defa kullanıldığını görmekteyiz. Diğer taraftan

---

[1150] el-Askerî, *el-Fürûku'l-lüğaviyye,* s.228.
[1151] el-Hıttî, *Kâmûsü'l-Arabiyye,* s.59.
[1152] *Katalog der Orientalischen Münzen,* Bd.1, W.Spemann, 1898, s.193; bkz Lane –Poole, *The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum,* No:67044,, s.91.
[1153] *Katalog der Orientalischen Münzen,* W.Spemann, 1898, s.194.
[1154] *Katalog der Orientalischen Münzen,* W.Spemann, 1898, s.196-199.; bkzLane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins* in British Museum, Vol.I, s.95.; bkz George C.Milles, *The Numismatic History of Rayy Numismatic Studies No.2,* The American Numismatic Society New York, 1938, s.130-131.

alınan bu unvanların paralar üzerinde yer alması ile resmiyet kazandığını söyleyebiliriz.

Halife el-Me'mûn veliaht iken h. 185 senesinde Belh şehrindeki bir parada "Muhammed Rasullah mim ma emara bih el-Emîr el-Me'mûn Abdullah b. Emirü'l-mü'minîn veliyyü veliyyi ahdi'l-müslimîn"[1155] şeklinde "el-Emir", "el-Me'mûn", "Veliyyü veliyyiahdi'l-müslimîn" unvanlarını kullandığı görülmektedir. Aynı para formatında h. 190 senesinde eş-Şâs şehrindeki bir paranın arka yüzünde, paranın sonunda "en-Nasr" ifadesinin eklenmesi ile aynı isim ve lakaplara yer verildiği ileri sürülmektedir.[1156]

Bu lakapların hepsinin siyasi statüsü farklıdır. Örneğin, el-Emîr vali karşılığında "el-Me'mûn" mutad saltanat unvanı ki veliahtlık döneminde kullanıldığı görülmektedir. "Veliyyü" lakabının statü olarak "veliahdi'l-müslimîn" lakabı yoluyla bir statüsü olduğu ve "veliahdi'l-müslimîn" lakabından derece itibarıyla daha düşük olduğu söylenebilir. Muhtemelen halife el-Me'mûn'un el-Emin'e zımnen işaret eden "veliyyü ahdi'l-müslimîn" lakabına göre statüsüne işaret etmektedir.

Halife el-Me'mûn döneminde genel olarak genel İslâmi terimli "İslamî" lakapların verildiğini görmekteyiz. Genel terimden kasıt sadece bir kişiye özgü olmayan lakaplar kastedilmiştir. İslâmî denilmesinden amaç da Müslüman hükümdarları, ordu komutanları, islâm bilgini ve kadılar, yüksek dereceli devlet memurları (vali, emir, kâtip vs.) kişilere verilen lakaplardır.[1157] Bu lakaplar daha çok erbab-ı süyûf denilen yöneticiler (askeri zümre) ve erbab-ı kalem, kalemî veya sivil bürokrat) denilebilecek (kadı, âlim, katip vs.) kimseleri kapsar.[1158]

Kalkaşendî genel terimli İslâmi lakapları müfret formda kullanılan genel İslami terimli İslâmî lakaplar ve mürekkeb (bitişik) formda kullanılan genel terimli İslâmî lakaplar şeklinde iki grupta kategorize etmiştir. Buna göre "el-yemînîyyü/el-yemînî" müfret formunda "veliyyü emiri'l-müslimîn" mürekkeb formda kullanılan İslâmi lakaplardır.[1159] Ayrıca el-Me'mûn döneminde halife için kullanılan *el-imâm* halife unvanları arasında kullanılan genel terimli müfret formunda kullanılan İslâmi lakaba girer ki yazışmalarda "min Abdillâh ve veliyyihi el-imâmi'l-fülâniyyi" şeklinde

[1155] Lavoix, *Catalogue Des Monnaies Musulmanes de La Bibliotheque Nationale,* s.183.
[1156] Lane –Poole, *The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum,* No:67044, s..84.
[1157] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* VI/5-35.
[1158] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* VI/5-35.
[1159] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* VI/5-35; 35-75.

geçmektedir.[1160] Diğer taraftan halife el-Me'mûn'un valisi Tahir b. el-Hüseyin için "zülyemîneyn" unvanı (resmi lakab) ve veziri Fazl b. el-Sehl için kullanılan "zürriyâseteyn" unvanının (resmi lakap) mürekkep forumda kullanılan genel terimli İslâmi lakaplar lakaplar sınıfına girdiği söylenebilir.[1161]

Diğer taraftan resmî belgelerde geçtiği öne sürülen bu örnekte geçen "fülâniyyü, el-imâmü'l-fülâniyyi" formatlarını literal anlamı üzerinden düşünmemek lazımdır. Bunun Abbasiler dönemi yazışma kuralları için tanzim edilmiş formatlar olduğunu bu formatlara göre fülâniyyü ve fülâni kavramının yerinin doldurulduğunu unutmamak gerekir. Abbasiler döneminde çoğunlukla resmî belgelerin başında gönderilen mektuplara "min fülânin ilâ fülân " lafzı ile başlanıyordu. Bazen "اما بعد, emmâ ba'd" lafzı ekleniyordu. "min fülân ilâ fülân" lafzına devletin ilk yıllarında yer verilirken sonraları halifenin isminden sonra "el-imâmü'l-fülânî" şeklinde genel halife unvanlarına da yer verilmiştir.[1162] "min Abdillâh el-İmâmi'l-Fülâniyyi Emiri'l-mü'minîn" ifadesi Harunurreşîd dönemine kadar sürmüştür. Uygulamada bu dönemde salavat da eklenmiştir. Halife el-Emin veliaht tayin edildiğinde belgelerde "künyeler" de kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraları da bu kullanım sürüp gitmiştir.[1163]

Şihâbüddîn (h. ö:749) *et-Ta'rif*'inde halifelerin yaptıkları ahitlerde (sözleşme) kullandıkları unvanları "…Abdullâh ve veliyyühü Fülânün Ebû Fülân, el-İmâm el-Fülâniyyü, Emirü'l-mü'minîn" şeklinde geçtiğini haber vermiştir. Bu duruma genellikle halifelerin veliaht oğlu veya kardeşi arasında yaptığı sözleşmelerde rastlanmaktadır.[1164] Bu durumda ki belgelere sadece halifenin unvanları değil; sözleşmeye konu olan kişilerin unvanları da eklenirdi "veliyyüahdi'l-müslimîn gibi.[1165] Bunun yanı sıra Abbasi döneminin çok önemli hukukçularından el-Karafî (h. ö:684), *ez-Zehîra*'sında Abbasi Devleti ve onun halifelerini nitelerken " …en-Nebeviyyetü'l-imâmiyye, el-Abbâsiyyetü'l-Hâkimiyye Billâh Emirü'l-mü'minîn…" şeklinde nitelemiştir.[1166]

[1160] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* VI/5-35.
[1161] El-Balazûrî, *Fütûhu'l-Büldân,* s.604.
[1162] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* VI/392.
[1163] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* VI/392.
[1164] Şihâbüddîn, *et-Ta'rîf,* s.120.
[1165] Şihâbüddîn, *et-Ta'rîf,* s.120.
[1166] Şihâbüddîn Ahmed b.İdris el-Karafî, *ez-Zehîra,* Muhammed Haccî (thk.), I-XIV, Beyrut, 1994, s.418.

el-Kalkaşendî, ilk dönem belgelerde geçen unvanları "min Abdillâh Fülânin el-İmâmi'l-Fülâniyyi Emiri'l-mü'minîn" şeklinde yer aldığını aktarmıştır. Sonra el-Me'mûn, döneminde ilk unvanlarına ilaveler yapıldığını ve "Bismillâhirramanirrâhîm" metnine yer verildiğini haber vermiştir.[1167]

Aynı konuyla ilgili olarak halife el-Emin'in belgelerde künye kullanmaya başlamasıyla bu künyelerin unvanların yer aldığı belgelere dahil edildiğini belgenin sağ tarafına "besmele" ile beraber "min Abdillâh Fülânin Ebî Fülân el-İmâmi'l-Fülân" lafzına yer verildiğini sol tarafına ise "ilâ Fülân İbn Fülân" yazıldığını aktarmıştır.[1168] Besmelenin unvanlarda kullanımı halife er-Râzî dönemine kadar kullanılmaya başlanmıştır.[1169]

İbn Halef el-Kelbî (h. :437/1046), unvanlarla birlikte besmele yazma geleneğinin halife el-Me'mûn ile başladığını iddia etmiştir.[1170] el-Me'mûn'un unvanlar arasına besmeleyi dahil etmesini bir siyasi taktik olarak görmek mümkündür. Yukarıda bu durumla ilgili olarak veziri Fazl b. Sehl'in kendisinden kardeşi el-Emin'in dini açıdan tutarsız her davranışı karşısında onun daha dindar görünmesini istediği dile getirilmişti ancak uygulama hangi amaçla başlarsa başlasın bir şekilde uzun bir süre devam etmiştir.

Diğer taraftan, İbn Halef el-Kelbî, *Mevâddü'l-Beyân'* ında "unvan" kavramının resmi lakaplar karşılığında kullandığını açık bir şekilde ifade etmiş ve bu eserinde *el-kavl fi'l-unvân* şeklinde unvanlar üzerine bir tartışma açmıştır ancak birinci el kaynakların doğrudan tarihle ilgili kısımlarının neredeyse tamamına yakını unvan tabirine değinmeden lakap kavramı üzerinden olayları ele almıştır.[1171] Unvan terimini İslam paraları üzerinden tanımlayanlar da olmuştur. Buna göre unvanın, hükümdarların dışında başka kimselere de verilebilen şeref unvanı şeklinde tanımlandığı görülmektedir.[1172]

Aynı eserde şeref unvanları (honorary titles) lakap olarak tanımlanmıştır. Abbasiler'de el-Emîn örneğinde olduğu gibi.[1173] Abbasiler, Hûdiler ve Fâtımîler tarafından kullanılan "veliyyü ahdi'l-müslimîn" terimininin; el-Melik, Sultan, el-

[1167] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI/394-395.
[1168] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI/394-395.
[1169] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI/394-395.
[1170] İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân*, s.331.
[1171] İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân*, s.330-333.
[1172] O.Codrington, M.D, F.S.A, *AManual of Musalman Numismatics*, London, 1904, s.56.
[1173] Codrington, M.D, F.S.A,, *AManual of Musalman Numismatics*, s.58.

Emir, el-İmâm vs. terimlerin saltanat unvanları (regnal title) oldukları öne sürülmüştür.[1174]

Ayrıca bu eserde özelde hükümdarların genelde ise devlet ricalinin kişisel lakap olarak değil de resmî belgelerde kullandıkları lakaplarına gelince bunlar alâmet (regal title) olarak tanımlanmıştır.[1175] Bu tür tanımları çalışmamıza almamızın en önemli nedeni, İslami kültürde karşılığı olan bu kavramların başka kültür erbabı tarafından nasıl adlandırıldığının mukayesesini göstermek içindir.

Kısaca lakap tarihi açısından bakıldığında el-Me'mûn dönemi ilklerin yaşandığı önemli bir dönemi ihtiva etmektedir. Önemli bir resmi belge kabul addedildiğinde bu değişikliklerin basılan devrin paralarına yansıtıldığı söylenebilir. Halife el-Me'mûn dönemi basılan paralara kardeşi el-Emin ile olan mücadeleleri damgasını vurmuştur denilebilir. Örneğin, h. 196 senesinde basılan dinar üzerinde "el-Halife, Muhammed Rasulullâh, el-imâm" ifadesine yer verilmiştir. Paranın en üst kısmına el-Halife, en alt kısmına "el-imâm" lakaplarını kazdırmıştır.[1176]

İlk defa dinar üzerine, el-Me'mûn "halife" lakabını kazdırmıştı (h. 195). Paranın en alt kısmına kazdırdığı *el-imâm* lakabını ise kardeşi Emin'in kendisini veliahtlıktan azletme kararlılığını öğrendiği yıl olan h. 194 senesinde almıştı. Fakat dirhemlere yansıtılması iki yıl sonra olmuştur.[1177]

Abbasi hilafetinin resmî sikkeler üzerine "el-imâm" lakabını yazdıran ilk halife el-Me'mun'dur. Halife el-Mehdi, el-Mansûr'un hilafeti döneminde veliaht iken "el-imâm" lakabını almıştı. Bunu Irak ve Hicaz'da Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'in "el-imâm ve emirü'l-mü'minîn" olarak kendilerini duyurmalarına tepki olarak almıştır.[1178]

"el-imâm" lakabı Abbasi Devleti'nin inhitatına kadar Abbasi hilafetinin manevi nüfuzunun bir simgesi olarak resmi belgelerde kullanılmaya başlanmıştır.

el-Me'mûn döneminde Abbasilerin ilk döneminde Ali evladından huruc edenlerin el-Mehdî figürü üzerinden hareket etmelerine mukabil bu dönemde ise *er-Rızâ min âli Muhammed* figürü üzerinden hareket ettikleri görülmektedir. Örneğin,

[1174] Codrington, M.D, F.S.A,, *AManual of Musalman Numismatics*, s.77-90
[1175] Codrington, M.D, F.S.A,, *AManual of Musalman Numismatics*, s.56
[1176] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.218-220
[1177] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.218-220
[1178] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.218-220

Taberî'nin haber verdiği üzere h. 207 senesinde Yemen'de Şii patentli ihtilal girişiminde Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Talib'in insanları bu kavram üzerinden kendisine desteğe davet etmiştir.[1179]

Halife el-Me'mûn kardeşi el-Emin ile giriştiği mücadelesinin aşamalarını basılan gümüş sikkelere de yansıtmıştır. H. 194 senesinde basılan dirhem üzerinde (arka yüz): "Allah Muhammed Rasullâh mim mâ emera bih el-İmâm el-Me'mûn Veliyyü ahdi'l-müslimîn Abdullah b. Emiru'l-mü'minîn" ifadelerinde isim ve unvanlara yer verilmiştir.[1180]

H. 194 Muhammediyye şehrinde; h. 195 Buhara, Semerkant, Herat şehirlerinde basılan sikkeler aynı karekterdedir. Bu sikkelerde el-imâm lakabının yanı sıra "veliyyüahdi'l-müslimîn" ifadelerine de yer verilmiştir ki siyasi olarak bunun anlamı hilafetin şeri'î temsilcisinin kendi sulbünden olacağına işarettir.[1181] Halife el-Me'mûn veziri Fazl b. Sehl'in tavsiyesi üzerine Tahir b. el-Hüseynî kardeşi el-Emin'e karşı kumandan tayin etti (h. 195/811). Tahir, el-Emin'in ordu kumandanı İbn Mâhân'ın kalabalık ordusuna galip geldi. Bunun üzerine el-Me'mûn Tahir'e "zülyemineyn, Sâhibü hablüddîn" lakaplarını vermiştir.[1182]

C. Miles h. 206 senesinde Muhammediyye şehrinde bir para üzerinde "el-İmâm el-Me'mûn Muhammed Rasulullah zülyemineyn" lakaplarının yer aldığını haber vermiştir.[1183] Yine aynı yer ve yıl başka para (dirhemin arka yüzünde) bu kez "zü Muhammed Rasullâh el-yemîneyn" şeklindeki paradan söz edilmiştir.[1184]

H. 195 senesinde Semerkand'da bir dirhem üzerinde, "Allah Muhammed Rasullâh mim mâ emerabih el-İmâm el-Me'mûn Emiru'l-mü'minîn" el-Fazl" isim ve unvanlarına rastlanmıştır. Bu tarz paralarda halife ilk defa "Emiru'l-mü'minîn" unvanını kullanmıştır.[1185] Tahir b. Hüseyin, el-Emin'in komutanına galip gelmiş ve

[1179] Et-Taberî, *Tarihü't-Taberî,* VIII/593.; bkz İlhâmi, *el-Abbasiyyünü'l-Akbiviyâ,* s.522.
[1180] Ramazan, *en-Nükûd,* C.I, s.220-221.
[1181] Ramazan, *en-Nükûd,* C.I, s.220-221.; bkzLane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins* in British Museum, Vol.I, s.91.; bkz Ramazan, *en-Nükûd,* C.I, s.214.
[1182] Kurt, "Tâhir b.Hüseyin", *DİA,* İstanbul, 2010, C.XXXIX, s.399-4000; bkz Abul Kalam Azad, "Tahird-Abbasid Relations (821-873), *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh* (Hum.), Vol.57(1), 2012, pp.153-168, p.155.; bkz William Marsden, F.R.S, *Oriental Coins Ancient and Modern of His Collection Descrisbed and Historically İllustrated,* London, MDCCCXXIII, s.49-50.
[1183] Miles, *The Numismatic History of Rayy,* s.109.
[1184] Miles, *The Numismatic History of Rayy,* s.110.
[1185] Ramazan, *en-Nükûd,* C.I, s.223-224.

Horasan halkı Me'mûn'a biat ettikten sonra bu unvanı kullanmıştır. Ayrıca h. 196 senesinde dinar üzerinde "el-Halife" ve "el-İmâm" unvanlarını kullanmıştır.[1186]

H. 202 senesinde Semerkand'da dinar üzerinde (arka yüz) Allah Muhammed Rasulullâh el-Me'mûn Halifetullâh mim ma emera bih el-Emir er-Rızâ veliyyüahdi'l-müslimin Ali b. Mûsa b. Ali b. Ebî Talib" isim ve lakapların yer aldığı bir paradan bahsedilmektedir.[1187]

C. Miles'in aynı h. 203 ve h. 204 senelerinde Muhammediyye şehrinde basılan parada aynı unvanlara ilaveten paranın sonunda "zürriyaseteyn" unvanının eklendiği bir paradan söz etmiştir.[1188] Ramazan'a göre "Halifetullâh" unvanına para üzerinde yer verilmesi ilk defa el-Me'mun döneminde olmamıştır. Arap-Bizans dinarları üzerinde, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında Arap-Sâsânî dirhemleri üzerinde geçmiştir.[1189]

Kısaca el-İmam lakabını İslam dinarı üzerinde Me'mûn kullanmıştır ancak bu unvanı h. 194 senesinde almıştır. el-İmam lakabını el-Halife lakabı ile birlikte alması kardeşine galip gelip Horasan'ın biatını almasından sonra olmuştur. Daha önce kullanılan "Halifetullâh" unvanını ise Me'mûn kendisi için kullanmıştır. H. 202 senesinde bastırdığı dinar üzerinde de bu lakabı kazdırmıştır.[1190]

Ebû Ca'fer haric diğer halifeler saltanat unvanlarını veliahtlık dönemlerinde babalarından alarak işbaşına gelirken artık bu durum statik bir çizgide gitmemiştir. Abbasiler devrinin birinci döneminde bu şekilde babasından aldığı saltanat unvanı ile işbaşına gelen halife olarak el-Me'mûn'dan sonra dönemin siyasi atmosferine göre durumun değiştiğini söylemek mümkündür.

Halife el-Me'mûn dönemi de yürürlükte olan mihne hareketinin arka planını yeni bir sünni halife yaratma projesi olarak görenler olmuştur. Hatta "Kur'an yaratılmıştır. " şeklindeki bu düşüncenin o dönemde yeni doğmakta olan Hanefilikle alakalı olduğu iddia edilmiştir.[1191]

[1186] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.223-224.
[1187] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.231-232; bkz Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.103.
[1188] Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s.104-106.
[1189] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.231-232.
[1190] Ramazan, *en-Nükûd*, C.I, s.233.
[1191] Christopher Melchert, "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtqadır, A H 232-295/ A D 847-908", *İslamic Law and Society*, Vol.3, No.3 (1996), pp.316-342.

4.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SÂMERRÂ DÖNEMİ HALİFE UNVANLARI

4.1. Türklerin İktadar Dönemi "Sâmerrâ" Devri

Abbâsîlerde Sâmerrâ dönemi olarak bilinen bu dönem, halife el-Mu'tasım-Billâh (833-842) devrinde askeri sebeblerle başkentin Bağdat'tan Sâmerrâ'ya intikaliyle başlayan bir dönemin adıdır.[1192] Bağdat'ın yeni sakinleri olan Türkler binicilik mesleğini icra ediyorlardı. Şehrin ana yollarında at koşturuyor, bu durumdan halk rahatsızlık duyuyorlardı. Hatta Tüklerden bazı askerler öldürülünce Türkler de şikayet etmeye başladılar. Halife Türkleri Bağdat'tan bu yüzden uzaklaştırmaya karar verdi.[1193]

Hârûn er-Reşid sonrasında oğulları Emin ve Me'mûn arasındaki mücadelerde Arap ve İranlı unsurlar eş zamanlı olarak mücadelenin içinde iki rakip grup olarak yer almışlardır. Me'mun Merv'de İranlı unsurların tesiri altında kalmıştır. Bağdat'a dönünce bu iki gruba karşı sarsılan güveni Horasan'da bulunduğu sırada yakinen tanıma fırsatı bulduğu Türkler ile dengeleyebileceğini görmüştür.[1194] Böylece Me'mun Türkleri askeri birliklerine kaydetmeye başladı. Daha sonra bu durum bir devlet politikası oldu. Mu'tasım döneminde de Türkler gelmeye devam etti. Abbasilerde izlenen bu politika (836-892) *Sâmerrâ* devri adı verilen bir dönemi yarattı.[1195] Halife Me'mûn döneminde hilafet ordusuna alınan Türkler Mu'tasım'ın maiyetine verilmiştir. Afşin, Aşnas, Boğa el-Kebîr ve Inak orduda söz sahibi Türk kumandanlardandır.[1196]

el-Mu'tasım-Billâh, Türkler'in Abbasi Devleti ile temaslarında önemli kilit bir halifeydi. Türkleri ilk defa Dîvan'a kaydeden halifedir.[1197] Câhız'dan aktarıldığına göre Türkler'in idari ve askeri olarak Abbâsi Devleti'ndeki hizmetleri Mu'tasım öncesine dayanmaktadır. es-Sâlibî'ye göre Türklerin ilk hizmetleri halife el-Mansûr

[1192] Azâm, *Mevsû'atü't-Târihi'l-İslâmî, el-Asru'l-Abbâsî*,, s.149.
[1193] Azâm, *Mevsû'atü't-Târihi'l-İslâmî, el-Asru'l-Abbâsî*,, s.149.
[1194] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA,* İstanbul, 1988, C.I, s.31-48.
[1195] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I/s.31-48.
[1196] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 5.baskı, İlgi Kültür Sanat; İstanbul, 2015, s.117.
[1197] Es-Seyyid, *Mu'cemi Elkâbi's-Siyâsiyyîn,* s.726; bkz el-Kubî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ,* s.43.

döneminde başlamıştır. Ya'kûbî'ye göre ise el-Me'mûn; Mes'ûdî ve sonrakilere göre ise Mu'tasım döneminde olmuştur.[1198]

Türklerin gerek Arap gerekse İranlı unsurlarda olduğu gibi Abbâsî Devleti'nde bu denli askeri ve idari görevler üstlenmesini dönemin siyasi koşullarının bir sonucu olarak görmenin yanı sıra Abbasi Devleti'nin daha ihtilâl sürecinde bu harekatı yürüten elebaşların (nakîb) sekizinin Arap, dördünün mevâlî olduğunu düşündüğümüzde onların devlet geleneklerinin bir uzantısı olarak da görmek mümkündür.[1199]

Yıldız, Sâmerrâ'nın kurulmasına Türklerin sebep olduğunu, Türklerin Abbâsi İmparatorluğu dahilinde nüfuzlarının ne derece tesirli olduğunu gösterdiğine işaret ettikten sonra böylelikle "Sâmerrâ Devri" yani "Abbâsi İmparatorluğu'nda Türklerin İktidar devresi"nin başladığını iddia etmektedir.[1200] Sâmerrâ şehrinin İslam fetihlerinden önce Ermenicede ki karşılığının "Sâmerrâ" olduğu ve Mu'tasım Billâh buraya yerleştikten sonra resmi olarak adının "Surra-man-raa" şekline dönüştürüldüğü iddia edilmiştir.[1201] Bu dönemde askeri bir güç olan Türklerin alınan halife unvanlarına etkilerini ve siyasi hayata yansımalarını araştıracağız.

4.1.1. Halife el-Mu'tasım-Billâh ve Lakabı

Künyesi Ebû İshâk, ismi Muhammed'dir. Mâride isimli Kûfeli bir cariyeden doğmuş bir ümmü veleddir. Kur'ân'ın mahlukluğuna ilişkin alimleri imtihan ederken gösterdiği sert tutumları olmasaydı en büyük halifelerden biri olma ihtimalinden söz edilmiştir.[1202] İbnü's-Sâî (h. ö:674/1276) halife el-Mu'tasım'ın Kur'ân'ının mahlukluğu meselesinde kardeşi el-Me'mûn ile aynı mezhepten olduğu için mihne yolunu takip ettiğini ileri sürmüştür.[1203] Mu'tasım döneminin birinci el kaynakları arasında hatta halifenin yaşadığı dönemde yaşamış İbn Kuteybe (ö. 276/889)) *el-Maarif*'inde halifeyi tanıtırken kendisini Muhammed el-Mu'tasım başlığı altında

[1198] Azâm, *Mevsû'atü't-Târihi'l-İslâmî, el-Asru'l-Abbâsî,,* s.159; bkz Zeydan, *Tarihü Temeddüni'l-İslâm,* IV/450.
[1199] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA,* I/s.31-48.
[1200] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* s.124; bkz el-I'bâdî, *fî't-Tarihi'l-Abbâsi,* s.116-119.
[1201] G.Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate,* New York, 1873, s.53.
[1202] Es-Süyûtî, *Tarîhü'l-Hulefâ,* s.520.; bkz ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ,* X/291.; bkz İbn-i Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-Elbâb,* II/184.
[1203] İbnü's-Sâ'î, *Muhtasar,* s.58.; bkz İbn Miskeveyh*Tecaribü'l-Ümem,* III/415.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* X/280-281.

tanıtmış ancak hiç lakap üzerinde, başlık dışında bir bilgi sunmamış daha çok halifeyi Ebû İshâk künyesi üzerinden ele almıştır.[1204]

İbn Esir, *el-Kâmil'*inde Harun er-Reşid'in h. 186 senesinde yaptığı hac sırasında oğullarından veliaht olarak Muhammed el-Emin, Abdullah el-Me'mûn ve oğlu el-Kâsım'ın da Me'mûn'dan sonra veliaht atandığını ve kendisine babası Hârun er-Reşîd tarafından el-Mu'temen lakabının verildiğini haber vermiştir.[1205]ancak bu yerlerin hiç birinde Mu'tasım'ından ne isim ne de lakabı üzerinden veliaht adayları arasında ismine yer vermemiştir.[1206] Diğer taraftan önemli tarihçilerden İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân*'ında, açıkça Mu'tasım'ın veliaht listesine alınmadığını ancak Allah'ın kendisine hilafet yolunu açtığını haber vermiştir.[1207]

El-Kâmil'de verilen bu bilgilerden kesin olarak Haran er-Reşid'in söz konusu edilen el-Emin, el-Me'mûn ve el-Kâsım'ın lakaplarının babası tarafından verildiği ancak aynı şeyin el-Mu'tasım için kesin olarak söylenemeyeceği sonucunu çıkarabiliriz. Daha önce de ifade edildiği üzere h. 182 seneside el-Me'mûn bu unvanı almıştı.[1208] Aynı şekilde Muhammed el-Emin'in de lakabının h. 186 senesinden önce alındığını, veliaht adayları arasından el-Kâsım'a el-Mu'temen lakabının ise bu tarihte babası Harun er-Reşid tarafından verildiği sonucunu çıkarabilliriz. Halife el-Mu'tasım'ın veliahtlığı meselesine gelince et-Taberî, h. 218 yılında valilerine kendisinden sonra kardeşi "Ebû İshâk b. Emiri'l-mü'minîn er-Reşîd"i yerine geçirmek istediğini bildiren bir mektup gönderdiğini haber vermiştir.[1209] Bu haberde dikkat çeken en önemli husus halife el-Me'mûn'un yerine geçirmek istediği kardeşi Muhammed'i ismi ve lakabı üzerinden değil doğrudan künyesi üzerinden belgelere dahil edilmiş olduğudur.

Başka bir rivayette ise halife el-Me'mûn'un kendisinden sonra yerine geçecek olan Ebû İshâk olacağı şeklindeki bilgileri umumi olarak ilan etmediğini bunu oğlu Abbâs'a, Bağdat şahnesi İshâk b. İbrahim'e ve Horasan valisi Abdullah b. Tahir'e bildirdiği haber verilmiştir.[1210] Bu mektupların ilgili muhataplara gönderilmesinden sonra Ebû İshâk, Mısır ve Suriye amillerine "Emiru'l-mü'minîn'in kardeşi, halife el-

[1204] İbn Kuteybe, *el-Maarif,* s.392.; bkz Takkûş, *Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye,* s.138.
[1205] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* V/325.
[1206] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* V/325.
[1207] İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân,* XIV/176.
[1208] El-Emin, *er-Rızâ (Ali) ve'l-Me'mûn,* s.27.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* C.IX/66.
[1209] Taberî, *Tarîhü'r-Rüsul,* VIII/645-646 (III/1133).; bkz Zineber, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi zıllı'l-hilâfeti'l-Abbasiyye*, s.55.
[1210] Taberî, *Tarîhü'r-Rüsul,* VIII/645-646 (III/1133); bkz Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* s.114-115.

Emirü'l-mü'minîn Ebû İshâk b. Emiri'l-mü'minîn er-Reşid" şeklinde mektuplar gönderdiği haber verilmiştir.[1211]

Taberî'nin bu rivayetinde de öne çıkan el-Mu'tasım-Billâh'in el-Me'mûn'dan sonra kendisinin halife olacağını haber verdiği bu mektuplarda bile el-Mu'tasım lakabına yer vermediği, onun yerine künyesi üzerinden resmî belgelere bu şekilde geçtiği söylenebilir ayrıca çok açıktır ki kendisine o ana kadar herhangi bir mutat unvan verilmiş olsaydı mutlaka bu durumun belgelerde yer alması gerekirdi diye düşünmek mümkündür.

Diğer taraftan Taberî, Şam camisinde Cuma hutbesinde İshâk b. Yahya b. Muaz tarafından halka "Mü'minlerin emiri iki kardeşin- el-Me'mûn ve Ebû İshâk (Mu'tasım-Billâh)'i kastederek işleri sulh üzere olsun, Emirü'l-mü'minîn'den (mevcud halife el-Me'mûn) sonra, halife Emirü'l-mü'minîn Ebû İshâk b. Emirü'l-Mü'minîn er-Reşîd".[1212] diye ilan edildiğini haber vermiştir.

Yine burada dikkat çeken yeni halife olarak lansedilen Muhammed b. Harun er-Reşid'in "el-Mu'tasım-Billâh" unvanı söz konusu edilmemiş, yerine künyesi söylenmiştir. İbnü'l-İmrânî (h. ö:580), *el-İnbâ'*sında hilafet isminin (saltanat unvanı) lafzatullaha (Allah lafzı) bitiştiği ilk halife olarak Mu'tasım'ı zikretmiştir. [1213] Ancak Stanley, *Catalogue of Arabic Glass Weights in British Museum'*unda haber verdiğine göre tarih ve yer belirtmediği bir dinar üzerinde "mim ma emera bih el-İmâm el-Mehdi-Billâh Emrü'l-mü'minîn" lakaplarına yer verildiğini haber vermektedir.[1214] İslam paraları üzerinde çok yetkin bir araştırmacı kabul edilen Stanley'in verdiği bu bilgi bize el-İmâm lakabının paralar üzerinde ilk defa resmî kullanıcısının el-Me'mûn olduğu; Mu'tasım-Billâh döneminde ise halife resmî lakaplara lafzatullah formatının eklendiği ilk halife el-Mu'tasım olduğu şeklindeki bilgilerin kaynaklarda genel geçer kabul edilme bilgilerine bir şerh düştüğü şeklinde anlaşılabilir.

Mu'tasım dönemine gelinceye kadar halifeler müfret kalıbında unvan alıyorlardı ancak halife el-Emin, oğlu Mûsa'ya "en-Nâtık-Bilhak" unvanını; Abdullah adlı oğluna "el-Kâim-Bilhak" unvanını verdiği iddia edilmiştir. (h. 195)[1215]

[1211] Taberî, *Tarîhü'r-Rüsul*, VIII/645-646 (III/1133); bkz Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.114-115.
[1212] Taberî, *Tarîhü'r-Rüsul*, VIII/646 (III/1133); bkz *en-Nücûmü'z-Zâhire*, II/250.
[1213] İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s.104.; bkz İbni's-Sâ'î, *Muhtasar*, s.58.; bkz Ebû'l-Fidâ, *Kitâbü't-Tibri'l-Mesbûk*, s.46; bkz en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/174; bkz ez-Ziriklî, *el-Â'lâm*, VII/128.
[1214] Lane-Poole, *Catalogue of Arabic Glass Weights in the British Museum*, London, 1891, s.35.
[1215] En-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXII/115.

Buna göre resmi olarak Abbasilerde Allah lafzına bitişik unvan alma geleneğini başlatan halife el-Mu'tasım sayılsa da halife el-Emin'in h. 195 senesinde bu iki oğluna ilallâh ismi ile verdiği bu lakaplar, *Lafzatullah*'lı lakaplara adeta bir geçiş, hazırlık süreçleri oluşturmuştur denilebilir.

Halife el-Mu'tasım dönemini görmüş önemli tarihçilerden İbnü Hayyât (h. ö:240/854), *Târîh'*inde halifeyi lafzatullaha bitişik *el-Mu'tasım-Billâh Ebû İshâk Emirü'l-mü'minîn* lakabı ile tanıtmış ancak lakabı kendisine kimin verdiği ile ilgili sarih bir bilgi sunmamıştır.[1216] Yine Mu'tasım dönemine yakın önemli tarihçilerden ed-Dîneverî (h. ö:282/895), *el-Ahbâru't-Tıval'*ında halife el-Me'mûn Bedendûn(Pozantı) nehri yakınlarında vefat edince kardeşi Ebû İshâk Muhammed b. Harun el-Mu'tasım'ın ordunun ileri gelenleri ile bir araya geldiğini ve kendisine biat istediğini ve bunun üzerine kendisine biat edildiğini haber vemektedir.[1217] Dineverî'nin olayı anlattığı bu yerde halifenin kendisine biat talebine hemen cevap verildiğini gösteren Arap gramer kurallarından "فبايعوه" *fâ-i ta'kıbıyye* ile anlattığı ancak kendisine verilen *el-Mu'tasım* lakabından söz edilmemiştir. Hicri III. asıra kadar olan olayları ve İslam fetihlerini anlatan el-Belâzûrî el-Mu'tasım-Billâh'den konu başlığı altında değil de kesit kesit anlattığı olaylardan birinde halifenin döneminde bir grup müslüman tâcirlerin İslam'ı tebliğ etkinliğinden bahsettiğini görmekteyiz.[1218]

Halife el-Mu'tasım-Billâh dönemine yakın tarihçilerden İbn Tayfur (h. ö:280/893) Mu'tasım ile ilgili doğrudan bir başlık altında bilgi sunmamış, bunun yerine künyesi olan Ebû İshâk el-Mu'tasım şeklinde kendisinden bahsetmişlerdir.[1219]

el-Mu'tasım'ın literal anlamının *âiz billâh* yani Allah'a sığınan anlamında olduğu öne sürülmüştür.[1220] Muhtemelen bu unvan el-Mu'tasım'a verilirken onun bilinen baskın karekteri olan cesaretine telmihen, bu konuda ki vasfını ileri çıkarmak için onun yalnızca Allah'tan korktuğunu gayrısı için bir korku taşımadığını vurgulamak maksadıyla verilmiş olma ihtimali söz konsudur. Diğer taraftan İslam

[1216] İbnü Hayyât, *Târîh*, s.475.; bkz İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s.104; bkz Reinhart Dürzî, *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye*, Muhammed Selim en-Nâimî (terc.), I-X, nşr.Dârü'r-Reşîd, 1980, CVI, s.155.; bkz Kuteybe eş-Şehâbî, *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.110.
[1217] Ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, s.378.; bkz İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/27.
[1218] el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.626.
[1219] İbn Tayfûr, *Kitâbü'l-Bağdât*, s.148; bkz Ebû'l-Ferec el-Cevzî, *Keşfü'n-Nikâb*, II/418.
[1220] el-Hıttî, *Kâmûsü'l-Arabiyye*, s.62.

kültüründe *haşyetullâh* olarak bilinen konu son tahlilde Allah korkusu şeklinde ona sığınmanın bir ifade biçimidir.

İbn Tağriberdî (h. 874/1470)'in *Mevridü'l-Letaife*'sinde referans kaynak olarak kullanılan müellifi meçhul *el-Uyûn* adlı eserde de halife el-Mu'tasım Ebû İshâk Muhammed olarak tanıtılmış ve söz konusu lakap üzerinde açıklama yapılmamıştır.[1221]

Halife el-Mu'tasım'ın hicvedildiğinde özellikle bu lakabı üzerine bir ta'riz yapıldığı görülmektedir. Örneğin Abbasi hükümdarları içerisinde okuma ve yazmada mahir yedi hükümdar bulunduğu sekizincisiyle ilgili henüz bir bilgiye ulaşılamadığı şeklindeki bir ta'rizin geçtiği yerde halife el-Mu'tasım'ın isminin açılması örneğinde olduğu gibi.[1222]

Kaynakların kahır ekseriyatında halife el-Mu'tasım'dan bahsedilen yerlerde Ebû İshâk el-Mu'tasım şeklinde künyesi ile unvanın bir arada zikredildiğini görmekteyiz. Bu durum bize halifeye *el-Mu'tasım-Billâh* saltanat unvanının hilafet için biat aldığında verildiğini dolayısıyla yeni dönemin siyasi aktörlerinin alınan bu unvanda etkilerinin olduğu sonucuna götürmektedir. Halife el-Me'mûn'un öldüğü gün biat aldığını ve kendisine el-Mu'tasım unvanının verildiği, halifenin oğluna tercih etmesinde Mu'tasım'ın cesur bir yapıya sahip olduğunun etkili olduğu öne sürülmüştür.[1223]

Abbasi döneminin birinci el kaynaklarına dayanarak hazırlandığı iddia edilen Michael Cherubim Beg'in *el-Kâfî* adlı dört ciltlik eserin Abbasilere tahsis edildiği ikinci cildinde kaynakları kahir ekseriyatının Ebû İshâk Muhammed olarak tanıttığı Mu'tasım'ın ismini İbrahim olarak tanıttığı görülmektedir.[1224]

Abbasilerin sonlarına doğru yaşamış Nâsır Lidînillâh dönemi de dahil Abbasi halifelerini ele alan tarihçilerden Dıhyetü'l-Kelbî (h. ö:633/1235), *Kitâbü'n-Nibrâs'*ında halife el-Me'mûn'un, çocuklarına intikal etmeksizin sadece kardeşi el-Mu'tasım'ı halife adayı göstermesinde Hz. Peygamber'i rüyasında görüp ondan aldığı işaretin etkili olduğu rivayetini aktarmaktadır ki bu olay Abbasi halife lakapları tarihinde ilk örnek olsa da sonraki dönemlerde benzer türlerinin rivayet

---

[1221] … *el-Uyûn*, s.380.
[1222] İbn Kuteybe, *eş-Şi'ru ve'ş-Şuarâ*, Ahmed Muhammed Şakir (thk.), I-II, Kahire, basım yy., C.II, s.850.
[1223] Y. Cemelü'l-Leyl, *eş-Şecerâtü'z-Zekiyye*, s.729.; bkz İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, IV/3.
[1224] Michael Cherubim Beg, *el-Kâfî*, II/237.

edildiği görülecektir.[1225] Araştırmamızda olayın gerçekte vuku bulup bulmadığına değil, bir bağımsız değişken olarak bu tür rivayetlerin alınan unvanlarda etkili olup olmadığı ile ilgileniriz çünkü araştırmada alınan unvanlar bir sonuçtur, önemli olan bu sonuçların dayandığı nedenleri yani bağımsız değişkenleri ortaya koymaktır bizim işimiz. Sonuç olarak rüyalar birer kişisel tecrübeden ibarettir ancak bilimsel bir konuda itibar görmesi doğurduğu sonuçlar itibarıyladır.

Kaldı ki ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi halifenin babasının sağlığında veliaht listesinde kendisine yer verilmediği çok açık olarak görülmektedir.[1226] Öyle anlaşılıyor ki bu makama onu halife el-Me'mûn'un oğlu Abbas'a tercih edilmesi, valilik dönemi başarıları ve orduyu sevk ve idaredeki istidatı yani askeri gücünün taşımış olma ihtimali söz konusudur.

el-Ya'kûbî, *Târîh* adlı meşhur eserinde Mu'tasım-Billâh'ın biat alma süreçlerini anlatmış ancak el-Mu'tasım lakabı ile ilgili bir açıklama yapmamış sadece halifeyi künyesi ile birlikte Ebû İshâk Muhammed olarak tanıtmakla yetinmiştir.[1227] el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb'*inde el-Mu'tasım'in Bedendûn suyu kenarında halife el-Me'mûn'un öldüğü gün biat aldığını, isminin Muhammed, künyesinin ise Ebû İshâk olduğunu söylemiş. Sonra mecliste kime biat edileceği hususunda tartışma olduğunu oncak halifenin oğlu Abbas'ın biata rıza göstermesi ile sorunun çözüldüğünü (h. 128) haber verimiştir.[1228] Bu haberden yola çıktığımızda halife Ebû İshâk Muhammed b. Harun er-Reşîd'e el-Mu'tasım unvanının kendisine halife olarak biat edilmesine karar verildiğinde verildiği sonucunu çıkarabiliriz.

Abbasiler döneminde el-Mu'tasım-Billâh dönemine kadar gelen halifeleri ele alan ilk dönem temel eserlerden sayılan *Kitâbü'l-Fütûh'*un müellifi el-Kûfî (h. ö:314/962), bu eserinde halife el-Me'mûn öldüğünde halk oğlu Abbas'a biat etmek istediklerini ancak Abbas'ın bu duruma bizzat karşı çıktığını sonunda amcası Mu'tasım'a biat edildiğini haber verdiği bu yerde el-Mu'tasım unvanın üzerinde unvan bağlamında hiç durmamıştır.[1229] Abbasilerden halife el-Mu'tazıd-Billâh dönemine kadar olan olayların anlatıldığı önemli eser olan *el-Bed' ve't-Târih* adlı eserin müellifi el-Makdîsî (h. ö:355/966) bu eserinde h. 218 senesinde Ebû İshâk el-

[1225] Dıhyetü'l-Kelbî, *Kitâbü'n-Nibrâs*, s.63.
[1226] İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Ali Şîrî (thk.), Beyrut, 1413, C.II, s.233.
[1227] el-Ya'kûbî, *Târîh*, C.II, s.430-431.
[1228] el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV/39.
[1229] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VIII/436; bkz İbnü'l-'Imâd, *Şezâretü'z-Zeheb*, III/81-82.

Mu'tasım-Billâh'a biat edildiğini ancak unvan üzerinde herhangi bir ayrıntıya girmediğini görmekteyiz.[1230]

Mu'tasım-Billâh dönemi lakap tarihinde yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Bu zamana kadar müfret formunda gelen lakaplara "lafzatullâh" eklenmeye başlanmış ve uygulama sonraki halifelerinin aldıkları bütün unvanlara yansıtılmıştır. Lewis'e göre, Abbasiler döneminde sekizinci halife el-Mu'tasım-Billâh'tan itibaren halifelerin saltanat unvanları standart bir forma sokulmuştur. Bu unvanlar, unvan sahibinin Tanrı ile ilişkisini formüle eden niteleyici bir uygun kelime ile oluşturuluyordu.[1231]

el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye'*sinde Abbasiler döneminde h. 225 senesinde Şam'da basılı bir sikke üzerinde halifenin na'tı (özel resmi unvan) olarak geçtiğini haber vermiştir.[1232] Öyle anlaşılıyor ki el-Mu'tasım unvanı halifeye, hilafet için biat aldığı esnada verilmiştir.

Şu ana kadar gerek el-Mu'tasım dönemine yetişmiş gerek yakın dönemde yazılmış veya sonraki dönemlerde çok güvenilir birinci kaynak olarak addedilen eserlerde lakabın net olarak kimin tarafından halifeye verildiğine ilişkin bir bilgiye rastlanılmamıştır ancak büyük bir ihtimalle ona halife olarak biat eden önemli devlet ricalinin, dönemin teamüllerine uygun olarak bu unvanı vermiş olma ihtimali söz konusudur. Mu'tasım-Billâh lakabının hangi saikler baz alınarak verildiğine ilişkin ihtimaller söz konusu olunca lakabın etimolojik analizlerinin yapılmasının yerinde olacağını düşünmekteyiz.

İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*da "a-s-m" maddesinde ismet kelimesinin Araplar nezdinde "engellemek, engel olmak" anlamındaki *men* kelimesiyle aynı anlama geldiğini haber vermiştir ancak burada engel zorluk çıkarma anlamında değil; vikaye yani olumsuzlara karşı koruma anlamındadır.[1233] Kelimenin iftiâl babında ism-i fâil formundaki anlamına gelince "kendisini götüren bir ipe tutunan" anlamını içerir ki bu anlamda lakap Kur'ân'ı iman ve amel noktasında uygulayan multaki mü'min anlamında kullanılmış olma ihtimali söz konusudur.[1234]

[1230] el-Makdîsî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI/114.
[1231] Lewis, "The Regnal Titles of the First Abbasid Caliphs", s.13.
[1232] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.475.
[1233] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII/403-404.
[1234] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII/403-404.

Ragıb el-İsfehânî, "a-s-m" maddesinde; imsak, tutmak, i'tisâm yani istimsak anlamında sımsıkı sarılmak manasında kullanıldığına işaret emektedir.[1235] Verilen bu bilgilerden yola çıkarak el-Me'mûn'un yerine geçirilmek istenen halife adayını dini şahsiyet açısından öne çıkarma veya bu yöndeki vasfını vurgulamaya yönelik bir amaç için kullanılmadığını, aksine siyasi bir amaç için kullanıldığı kanısındayız. Bu konuda ki kanatimiz, el-Me'mûn döneminin dini ve siyasi atmosferi dikkate alındığında yerine aday gösterilen Ebû İshâk Muhammed'in bir siyasi boşluk yaratmayacağı, aksine tam anlamı ile halife el-Me'mûn politikalarını devam ettireceği şeklinde düşünüyoruz ki bu durumda yeni halife için en uygun lakabın Arap dilinin imkanları dahilinde "el-Mu'tasım" dan daha uygun bir lakapla ifade edilemeyeceği kanısındayız.

Kısaca Mu'tasım lakabının verilmesinde gerek siyasi gerekse dini saikler temel alınmış olma ihtimaline karşı biz, bu her iki durumu yansıtmaya çalıştık ancak kanaatimiz dini saikten ziyade yukarıda dile getirdiğimiz iddiamız temelinde siyasi olarak unvanın verildiği yönündedir.

Halife el-Mu'tasım'ın aldığı bu saltanat unvanların dönemin basılan paralar üzerine yansıtılmasına gelince h. 218 senesinde İsfahan'da basılı bir paranın (dirhem) arka yüzünde "Allâh Muhammed Rasulullâh el-Mu'tasım-Billâh" isim ve lakaplara rastlanıldığı ileri sürülmüştür.[1236] Dönemin basılan dinar ve dirhemleri üzerinde sadece halife ismine rastlanmaktaydı. Vali vs. isimlere nadiren yer veriliyordu. İstisnalar da söz konusuydu. Stanley h. 219 senesinde Bağdat'ta (Medinetü's-Selâm) dinar (gold) üzerinde "Lillâh Muhammed Rasûlullâh el-Mu'tasım-Billâh" şeklinde lakabın geçtiğini haber vermiştir.[1237]

Örneğin, h. 226 senesinde bir paranın arka yüzünde (fils) "Muhammed b. Muhammed Rasulullâh Yûsuf"[1238] ve bu paranın dış kenarında ise "mim ma emera bih Ebû Ca'fer Eşnâs Mevlâ Emiri'l-mü'minîn" ifadeleri yer aldığı haber verilmiştir. Bu paranın ön yüzünün dış kenarında ise " emara bih el-İmâm el-Mu'tasım-Billâh Emirü'l-mü'minîn" ifadelerinin yer aldığı da iddia edilmiştir.[1239]

[1235] el-İsfehanî, *Müfredât*, s.705.
[1236] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, C.I, s.243-244.
[1237] Lane-Poole, *The Coins of the Eastern Khaleefehs* in British Museum, s.108.
[1238] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, C.I, s.243-244.
[1239] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, C.I, s.243-244.; bkzLane-Poole, *Catalogue of Arabic Glass Weights in the British Museum,*, s.19.

Yıldız, Eşnâs'ın Göktürk Devleti'ni kuran Aşina ailesine mensup olduğunu ve isminin bu aile isminden geldiğinin rivayetinden bahsetmektedir ki buna göre Eşnâs lakap değil alem bir isimdir.[1240] Diğer taraftan Eşnas'ın Mu'tasım'ın halife olmasını sağlayanlar arasında onun da ismini geçtiği iddia edilmiştir.[1241]

H. 219 senesinde Bağdat'ta (Medînetü's-Selâm) basılı bir dinar üzerinde "Allah Muhammed Rasûllâh el-Mu'tasım-Billâh" lakabına yer verildiği haber verilmektedir.[1242]

H. 221 ve 223 senelerinde el-Muhammediyye şehrindeki bir paranın arka yüzünde "Lillâh Muhammed Rasullâh el-Mu'tasım-Billâh" şeklinde yanstıldığını haber vermiştir.[1243] h. 226 senesinde Rakka'da bir paranın (füls) arka yüzünde "Muhammed b. Muhammed Rasulullâh Yûsuf", paranın en altında "mim ma emera bih el-Emir Ebû Ca'fer Eşnâs Mevlâ Emirü'l-mü'minîn" lakap ve isimlerine yer verildiği haber verilmiştir.[1244] Aynı paranın ön yüzünün en dış kenarlığında ise *emera bih el-İmâm el-Mu'tasım-Billâh Emirü'l-mü'minîn* lakaplarına yer verildiği öne sürülmüştür.[1245] "el-İmâm" lakabı ilk defa paralar üzerinde valiliği döneminde el-Mehdîtarafından kullanılmıştı. Daha sonra el-Me'mûn ile birlikte halifelerin kullandığı umum lakap haline dönüşmüştür.[1246]

Abdulkadir Dahduh'un haber verdiğine göre Mu'tasım döneminde basılan bu şekildeki paralarda yalnızca paranın arka yüzünde dönemin halifesinin lakaplarının yazılması ile yetinilmekteydi. Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Mühtedi, Muktefi ve Râzi döneminde basılna paralarda(sikke) bu format uygulanmıştır.[1247]

Mu'tasım'ın önemli Türk kumandanlarından olan Afşin'e gelince Afşin lafzının alem bir isim olmadığı asıl bu ismi taşıyan Haydar b. Kâvûs'tan olmasından anlaşılmaktadır. Diğer taraftan el-Afşin İslam fetihleri sırasında Mâverâünnehir'deki Usrûşene bölgesi hükümdarlarına verilen bir unvan olduğu Farsçadan Arapçaya geçtiği öne sürülmüştür ancak bu kavram özünde lakap olsa da Abbasiler nezdinde

[1240] Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", *DİA,* İstanbul, 1995, C.XI, s.472.
[1241] Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", *DİA,* XI/472.
[1242] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins* in British Museum, Vol.I, s.108.
[1243] Miles, *The Numismatic History of Rayy*, Numismatic Studies, No.2, s.115-116.
[1244] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, s.244.
[1245] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, s.244.
[1246] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, s.245.
[1247] Dahduh, *I'lmü'l-Meskûkât*, s.17.

bir statüsünün olduğu söylenemez.[1248] Fakat bu kavram alem bir isim gibi Haydar b. Kâvûs yerine kullanılmıştır. Tarihi şahsiyet olarak bu kişi asıl ismi olan Haydar ile değil Afşin olarak kaynaklarda yer almıştır

Diğer taraftan erken dönem önemli tarihçilerden el-Kûfî (h. ö:314/962) *Kitâbü'l-Fütûh*'unda Afşin'in Bâbek ile olan mücadelesini çok ayrıntısı ile anlatmış Afşin'e halife el-Mu'tasım-Billâh tarafından savaş giderleri hariç savaştığı her gün için 10. 000 dirhem para verildiğini ve sonunda ayrıca mücevher iki kuşat takıldığını ancak bu başarısından dolayı bir lakaptan söz etmemiştir.[1249]

el-Belâzûrî(h. ö:279/896), *Fütûhu'l-Büldân'*ında el-Me'mûn dönemi olaylarını ele aldığı yerlerde "Kâvûs'un Usrûşene'nin meliki ki o da el-Afşîn olarak bilinmektedir. " şeklindeki ifadeden çok açık bir şekilde yukarda Yıldız'ın iddia ettiği el-Afşin lafzının Usrûşene hükümdarlarına verilen bir unvan olduğu bilgisini doğrulamaktadır.[1250] Diğer taraftan el-Belâzûrî yine aynı eserinde Kâvûs'un Bağdat'a gelip müslüman olduğunu, bunun üzerine halife el-Me'mûn'un da kendisini Usrûşene'nin hükümdarlığını verdiğini ve kendisinden sonra da oğlu Haydar'a yani el-Afşin'e bu hakkın geçtiğini haber vermiştir.[1251]

Bu bilgileri bir bütün olarak analiz ettiğimizde de aslında dolaylı olarak el-Afşin lakabının bir hükümdar lakabı olarak halife el-Me'mûn tarafıdan onaylandığı sonucunu çıkarmak da mümkündür. Bu durumda Haydar b. Kâvûs'un kullandığı el-Afşin'i ismi yerine kullandığı bir alem ismi karşılığında değil, gerçek bir lakap olarak kullandığı şeklinde anlamak da mümkündür.

Mu'tasım-Billâh dönemine gelince durumun bir statü olarak devam ettiğini ve ana hatlarıyla özetleyecek olursak; "Mâverâünnehir'de; Soğd, Fergana, Usrûşene ve Sas bölgesi hükümdarları, İslâm'a gönüllerini açmışlar, bölgede Müslüman olmayan gayr-i müslim Türklere karşı fetih harekatı yürütmüşlerdir."[1252] Son tahlilde Afşin lakabının bağımsız bir emir lakabı şeklindeki bir statüsünden ziyade Abbasi Devleti'nin maiyetinde görev yapan askeri bir şahsın devlet içerisindeki oynadığı

[1248]Yıldız, "Afşin, Haydar b.Kâvûs", *DİA,* İstanbul, 1988, C.I, s.441-442.; bkz Ebu Abdullah Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut, 1397/1977, C.I, s.177.; bkz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, C.I, s.114.; bkz Mahmûd-eş-Şerîf, *el-Âlemü'l-İslâm fi asrı'l-Abbâsî*, s.326.
[1249] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VIII/442.
[1250] el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.604.
[1251] el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.606.
[1252] el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.606; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV/54.

askeri, siyasi konumunun takdiri nevinden sembolik bir anlam ifade ettiğini söylemek daha doğrudur.

Mu'tasım-Billâh döneminde patlak veren isyanlardan el-Mübarka' kendisinin Emevi olduğunu taraftarlarının ise onu es-Süfyâni olduğunu ileri sürmüştür. el-Mübarka'ın davetine Yemen'in ileri gelenleri olumlu cevap vermeleri üzerine bu şekilde değerlendirilmiştir.[1253] Bu bilgiden yola çıkarak bu tür simge lakapların siyasi olarak anlamı taraftar bulmaya yönelik olduğudur ancak daha önce de belirtildiği üzere Ali evladından artık mehdi simgesi üzerinden iktadar talep etme âl-i beyt er-Rızâ şekline dönüşmüştür.

4.1.2. Halife el-Vâsık-Billâh ve Lakabı

Ebû Ca'fer künyesi yanında Ebû'l-Kâsım künyesine de sahip olduğu iddia edilmektedir.[1254] Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*'ında halifeden Hârun Vâsık-Billâh şeklinde ismi ve lakabını birlikte bahsetmiştir.[1255] Taberî(h. 224-310): " Babası el-Mu'tasım öldüğü gün oğlu Hârûn el-Vâsık biat aldı. " şeklinde haber vermiş ancak lakabına ilişkin bilgi vermemiştir.[1256] İbnü'l-Esir(h. ö:630/1233)'in bu konuda verdiği bilgi neredeyse Taberî'ninki ile aynıdır.[1257] İbn Kuteybe, *el-Maârif*'inde çağdaşı olan Taberî ile aynı bilgileri haber vermiştir.[1258]

İbn Tıktıkâ *el-Fahrî*'sinde halife hakkında sadece onun siyasette amcası el-Me'm'un'a benzediğini haber vermekle yetinmiştir.[1259] el-Kûbî ise halife el-Vâsık'ın *el-Me'mûnü'l-Asgar* olarak adlandırılma sebebini ahlak ve fazilette amcasına

---

[1253]Ahmed Abdülbaki, *Âsımetü'd-Devleti'l-Abbasiyye fî ahdi'l-Abbâsiyyîn*:Sâmerrâ, basım yeri yok:ed-Dârü'l-Arabiyyeti'l-Mevsû'ât, 1427/2007, s.60.; bkz Mellif meçhul, *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*, M.J.De Goerge (ed.), Lugduni Batavorum Arud E.J.Brill, 1869, 1871, s.526.

[1254] Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, s.529.; bkz Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, O.Özatağ (ter.), s.351; bkz İbnü'l-I'mâd, *Şezaretü'z-Zeheb*, III/150.; İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, I/151.; bkz İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, IV/86.; bkz İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/297.; bkz İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân*, XIV/337.; bkz el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd, Medinetü's-Selâm*, XVI/22-23.; bkz el-Kütübî, *Uyûnü't-Tevârîh*, s.131.

[1255]el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.418; İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.111.; el-Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II/440.; bkz İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, II/249.; bkz Dıhyetü'l-Kelbî, *Kitâbü'n-Nibrâs*, s.73.; bkz İbn Hayyât, *Târih*, s.478.; bkz İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar*, C.II, s.35.; bkz İbnü'l-Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, II/24.; bkzLane-Poole, *Catalogue Arabic Coins* Preserved in the *Khedivial Libriray* at.Cairo, s.76-77.

[1256] et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, IX/123.; bkz ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), LIII, Beyrut, 1421/2000, C.XVI, s.28.; bkz Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Elkâbi Erbâbi's-Sultân*, s.199.

[1257] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/73.

[1258] İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s.393.

[1259] İbn Tıktıka, *el-Fahrî*, s.232.

benzemesine dayandırmıştır.[1260] Fuad Salih, *halku'l-Kur'ân* ve *ru'yetullâh* konusunda el-Vâsık, babası el-Mu'tasım-Billâh ve amcası el-Me'mûn'un yolundan gittiğini iddia etmiştir ki muhtemelen onun amcasına benzetilmesinde bu konudaki ortak siyasi tutumlarının etkisi vardır.[1261]

Diğer taraftan el-Vâsık'ın amcasına benzetilmesinin siyasi arka planının olduğu kanısındayız çünkü el-Me'mûn kardeşi el-Mu'tasım'ı çocuklarına geçmeksizin veliaht olarak atamıştı. Muhtemelen el-Me'mûn'un bu vasiyetinin sonuçlarını hafifletmek amacı ile ona benzetilmiş olması da mümkündür. Bu benzetmelerin diğer bir yönü de kendisine benzetilenlerin benzeyenlerin politikalarına bir şekilde müdahil olduğudur. Mihne polikalarının devamında bu durumun etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Mu'tasım döneminde mihne politikaları tam hızla devam etmiş, Ahmed b. Hanbel'e fiziki şiddet tatbik edilmiş, el-Vâsık döneminde ise evinde göz hapsinde tutulmuştur ki bu durum el-Mütevekkil döneminde mihne kaldırılıncaya kadar sürmüştür.[1262]

İbnü's-Sâ'î, *Muhtasar Ahbâri'l-Hulefâ'*sında halifenin bu özelliğinden dolayı sadece kendisine küçük Me'mûn anlamında "el-Me'mûnü'l-Asğar" denildiğini haber vermiştir.[1263] İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam'* ında halifeni isminin Hârûn künyesinin Ebû Ca'fer olduğunu haber verdikten sonra el-Mu'tasım öldüğü gün el-Vâsık biat aldı şeklindeki haberden sonra hiçbir ayrıntıya girmemiştir.[1264] Birinci el kaynakların halifeyi künye, isim ve lakabı üzerinden haber vermiş olmaları aşağı yukarı tüm kaynakların genel bir üslubu. Lakabın genel bir analizini kaynaklardan yola çıkarak ortaya koymamız da bizim çalışmamızın bir katkısı olacaktır. Kısaca hammedeleri işleyerek bir ürün ortaya koymak gibi bir şey olarak düşünülebilir ki aşağı yukarı pek çok halifenin lakabının ortaya konulması da bu meyanda olmuştur. Çalışmayı orijinal kılacak olan da çalışmamızın bu hususiyetidir.

Lakabın etimolojik incelemesine gelince el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe* adlı eserinde halifenin yüzüğüne "Allah sigatü'l-Vâsık" şeklinde kazdırdığını haber vermiştir.[1265] Yukarıda hatırlanacağı üzere çok önemli tarihçilerden İbnü'l-İ'mrânî (h. ö:580/1184) Harun er-Reşid dönemi hakkında bilgi verirken halifenin yüzüğüne

[1260] el-Kûbî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ*, II/48.
[1261] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.980.
[1262] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C.I, s.64; C.VII, s.61.
[1263] İbnü's-Sâ'î, *Muhtasar Ahbâri'l-Hulefâ*, s.60.
[1264] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/119-120.
[1265] el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, s.108.; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s.313.

"Billâhi yesiku Hârûn" yazdırdığını haber vermişti.[1266] Vâsık-Billâh lakabının kesin bir şekilde nasıl verildiği ile ilgili bilgi verilmediğine göre İbnü'l-İ'mrânî'nin verdiği bu bilginin, Mu'tasım'ın yerine geçen oğluna verilen el-Vâsık-Billâh lakabına ilham kaynağı olma ihtimali söz konsudur.

Bu haberi birkaç açıdan analiz ettiğimizde Harun er-Reşid'in yüzüğüne nakşettiği vesika-yesikü-sikatün şeklindeki fiil etimolojik olarak Vâsık-Billâh lakabı ile birebir aynı kökten gelmekte ve bu fiilin gramer açısından ism-i faili şeklinde kullanıdığı görülmektedir. Diğer taraftan bu dönemde halifelerden bazıları, özellikle siyasi açıdan güçlü olan halifelere benzetilme geleneği vardı. Örneğin, halife Harun er-Reşid'in dedesi el-Mansûr'a; Vâsık-Billâh'ın da bu örnekte olduğu gibi aynı şekilde dedesi Harun er-Reşîd'e benzetilemesi amaçlanmış olabilir. Özellikle halifenin isminin Harun olmasından yola çıkarak dedesinin de yüzüğünde kullandığı bu ifade üzerinden toruna, yani yeni halifeye verilmiş bir halife unvanı olma ihtimalini akla getirmektedir.

Lisânü'l-Arab'ta *v-s-q* maddesinde vesika-yesiku-sikatün kelimesinin *i'timân* kelimesinin yani *i'temene-ye'teminü-i'timânün'*ın müteradifi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca el-Vâsık lafzının el-Emîn kelimesi ile aynı anlama geldiği ifade edilmiştir.[1267]

Abbasi halifelerinden bu anlamı içeren yani emîn, emniyet, güven vs. anlamına sahip unvanların aslında bir tesadüf sonucu verilmediği ve bu unvanlarla Abbasi hilafetinin çok sağlam, güvenilir bir bağla meşruiyet olgusuna işaret ettiğini anlayabiliriz çünkü bu anlamı içeren bütün unvanlar Hz. Peygamber'in "el-Emîn" unvanını çağrıştırdığı için Abbasi halifelerinin yönetimlerinin sıradan bir yönetim olmadıklarına işareten bu unvanların Hz. Peygamber'e uzanan bir meşruiyet vesikası olarak verildiği imajı yaratılmış olması amaçlanmış olabilir. Diğer taraftan bu halifeye verilen unvan (el-Vâsık) kendinden önceki halife olan amcaları el-Emin ve el-Me'mûn unvanları ile anlam açısından bir paralellik arz etmektedir. Bu da bize bu halifenin Harun er-Reşid üzerinden asalet vurgusu yapılarak idarede aynı minval üzere oldukları veya en azından idarede meşru bir silsilenin devamı mesajının verilmek istenmesi söz konusu olabilir.

el-Vâsık döneminde Eşnâs et-Türkî'nin askeri, Îtah et-Türkî'nin idari ve Boğa el-Kebîr'in askeri sahada öne çıkan Türk kumandanlar olduğu haber verilmiştir.[1268]

[1266] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.75.
[1267] İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X/371.

H. 228 senesinde halife el-Vâsık, el-Eşnâs'ı Mısır'a vali atamış ve kendisine mücevher iki kuşak takmıştır.[1269] es-Süyûtî, el-Vâsık'ın Eşnas'ı *sultan* olarak atadığını haber vemiştir.[1270] Aynı olaya İbn Tağriberdî, *en-Nücûm'*unda halife Harun el-Vâsık'ın Eşnas(Aşnas)'ı h. 228 senesinde Mısır'a halife naibi olarak atadığını, kendisine hıl'at ve değerli iki kuşak taktığını haber verirken "istahlefe saltaneten" ifadesini kullanmıştır.[1271]

Carl Brockelmann, *Tarihu'ş-Şu'ûbi'l-İslâmiyye* adlı çok önemli eserinde bu durumu farklı bir açıdan değerlendirmiştir. Türk kumandanlarının nüfuzu Mu'tasım'ın oğlu el-Vâsık ve sonrasında en üst noktalara gelmişti. Bu yüzden halife el-Vâsık (m. 842-847), Eşnas'a (Aşnas) *Sultan* lakabını vermek zorunda kalmıştır. Bir şekilde askeri yetkilerinin çok ötesinde imtiyazlar elde etti şeklinde yorum yapmıştır.[1272] Aslında el-Eşnâs halife el-Mu'tasım döneminde el-Cezire, Şam ve Diyâr- Rebî'a'ya vali atanmıştı. Halife el-Vâsık-Billâh Eşnâs'ı bu yerlerden sorumlu vali olarak görevinin başında bırakmıştır.[1273]

Halife el-Vâsık'ın kendinden önce uygulandığı üzere veliaht tayin edilerek hilafete gelen son halife olduğu ve kendisinin de veliaht tayin etmeden öldüğü ileri sürülmüştür.[1274] Bu yeni dönemin kısaca bariz özellikleri:[1275]

> Yeni dönemin hakim gücünün Türklerde olduğu söylenebilir. Türkler, daha önceki baskın güç olan İranlı unsurlardan farklı olarak hilafete itaat etmekten ziyade halifeleri baskı altında tutma yoluna gitmişlerdir. Halifelerin biat almasında vezir ve kadı'l-kudât ashâbü'l-hâl ve'l-akd misyonunu temsil ederken; Türkler sahip oldukları sultan ile hareket etmişlerdir. İlk defa bu iki baskın unsur el-Vâsık'ın ölümünden sonra karşı karşıya gelmişlerdir. Birinci grup Vâsık'ın çocuk yaştaki oğlu Muhammed'den yana irade buyururlarken; Türkler Mu'tasım'ın oğlu Ca'fer'den yana tercihlerini koymuşlardır. Sonunda el-Vasîf et-Türk'ün başını çektiği grubun istediği olmuştur

Kısaca el-Vâsık dönemi lakap bağlamında halifelerin veliaht gösterilerek iktidara gelirken kendilerine uygun bir unvanın seçilme döneminin yerini halifenin biat almasında irade buyuranların kararları veya birtakım tartışmalar sonucu uygun

---

[1268] el-Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II/441-442.; bkz İlhâmî, *el-Abbâsiyyûne'l-Akviyâ*, s.560.; bkz en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/190.
[1269] *en-Nücûmü'z-Zâhire*, II/252.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/190.; bkz Taberi, *Tarihü't-Taberi*, IX/124.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/77.
[1270] es-Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, Onur Özatağ (trc.), s.371.
[1271] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, II/252.
[1272] Brockelmann, *Tarihu'ş-Şu'ûbi'l-İslâmiyye*,, s.212.; bkz Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyâsiyyin*, s.981.; bkz Brockelmann,, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* s.122.
[1273] İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîra*, C.III-Kısım I, s.26.
[1274] Mahmûd-eş-Şerîf, *el-Âlemü'l-İslâm fi asrı'l-Abbâsî*, s.330.
[1275] Mahmûd-eş-Şerîf, *el-Âlemü'l-İslâm fi asrı'l-Abbâsî*, s.330-331.

unvan alarak iktidara gelme dönemine evrildiğinin bir miladı sayılabilir çünkü kendisi yerine bir veliaht atamadan ölmüştür. Ancak Abbasi Devleti gibi çok uzun ömürlü bir devletin hayatında hiçbir politikanın tek düze hareket ettiğini söylemek aklen doğru değildir.

4.1.3. Halife el-Mütevekkil-Alellâh ve Lakabı

Suyûtî, halifeyi künyesi üzerinden Ebû'l-Fazl b. el-Mu'tasım b. er-Reşîd olarak tanıtmıştır.[1276] İbn Esir ise halifeyi el-Mütevekkil-Alellâh Ca'fer b. el-Mu'tasım olarak tanıtmıştır.[1277] Basra kadısı İbrahim b. Muhammed et-Temîmi halku'l-Kur'ân konusuna son vermesi dolayısıyla kendisini İslam tarihinin büyük halifelerinden Hz. Ebû Bekir'in Ridde olayındaki başarısı ve Emeviler'in zulümlerine son veren Ömer b. Abdilaziz gibi büyük halifeler ile ismini zikretmiştir.[1278] Süyûtî bu durumu dile getirirken halifeyi kötülüğü öldüren ve sünneti yeniden ihya eden kişi olarak tanıtmıştır.[1279]

Halifenin dönemine yetişmiş İslam tarihçilerinden İbn Kuteybe, halifenin hayattayken oğulları Muhammed el-Muntasır, Ebû Abdullah el-Mu'tezz ve İbrahim el-Müeyyed için biat aldığını haber vermiştir.[1280] İbni Tağrîberdî konuyla ilgili olarak halifenin oğlu Muhammed el-Muntasır'ı veliaht olarak tayin etmişken sırf annesi Kabiha'ya olan aşırı sevgsinden dolayı Muhammed'in yerine oğlu Mu'tez'i halife yapmak için onu azletmeye çalıştığını ileri sürmüştür.[1281]

Halifenin el-Mütevekkil lakabı ile ilgili en önemli malumatı sunanların başında İbn Esir gelmektedir. Haber verdiğine göre Vâsık ölünce Ahmed b. Ebî Dâvud, İtâh, Vasîf, Ömer b. Ferec, İbn ez-Zeyyâd, Ebû'l-Vezîr ve Ahmed b. Hâlid ölen halifenin bıyığı terlememiş, küçük kısa boylu oğlu Muhammed üzerinde karar kıldılar ve kendisine siyah bir cübbe giydirip başına sarık sardılar ancak sarık yerlerde sürünüyordu.[1282] Bunun üzerine Vasîf itiraz etti ve kurula Allah'tan korkmalarını, hilafetin o çocuğa bırakılmaması gerekteğini söyleyerek bir başkasını düşünmelerini

---

[1276] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.537; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C.I, s.350.; bkz İbnü'l-Fûtî, *Mu'cemü'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, IV/351; bkz İbn Abdirrabih, *el-İkdü'l-Ferîd*, C.V, s.378.

[1277] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/94.

[1278] İbni Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâif*, s.155-157.; bkz el-Kütübî, *Uyûnü't-Tevârîh*, s.376.; bkz Mustafa Şakir, *Devletü'l-Abbâsiyyîn*, I-II, Kuveyt, 1973, C.II, s.99.

[1279] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.537.

[1280] İbni Kuteybe, *el-Maârif*, s.393.; bkz el-Ezdî, *Ahbârü'd-Düvel*, CII, s.359.; bkz Şakir, *et-Târîhü'l-İslâmî*, C.V, s.214-215.

[1281] İbni Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâif*, s.155-157.

[1282] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/94.; bkz Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellâh", *DİA*, İstanbul 2009., C.XXXII, s.212-214.; bkz Kitabcı, *et-Türk fi Müellefâti'l-Câhiz*, s.152.

önerdi. Bir sürü isimden sonra ismi zikredilenlerden el-Mütevekkil'e karara verilip çağrıldı ve emirü'l-mü'minîn olarak selamlandı.[1283]

Diğer taraftan halifeye Mütevekkil-alellâh unvanının verilmesinde annesinin Türk asıllı olmasının da etkili olma ihtimali söz konusu edilmiştir çünkü Türk kumandanlar halife seçiminde Mütevekkil'e destek vermişlerdir.[1284] Bu desteğin lakabın ortaya çıkmasında dolaylı olarak olduğu söylenebilir. En azından aday gösterilen Ebû'l-Fazl Ca'fer için düşünülen unvan tartışmalarına katılmış olmalarından dolayı bu desteğin dolaylı olduğu söylenebilir.

Halifenin unvanına gelince önce İbn Zeyyâd kendisine el-Muntasır lakabını vermek istemiş ancak Ahmed b. Dâvud halifeye uygun lakabın el-Mütevekkil-Alellâh olduğunu söyledi. Bu lakap kabul edildi ve İslam devletinin her tarafında duyuruldu.[1285]

Mütevekkil lakabının verilme süreci ile ilgili Taberî'nin (ö:310/923), *Târîhü'Taberî'*sinden aktarıldığına göre; henüz halife el-Vâsık yıkanıp defnedilmeden önce Ca'fer el-Mütevekkil halife olarak selamlandığında kendisine henüz el-Mütevekkil unvanı verilmemişti. İbn Zeyyât Dîvanü'r-Resâil'de biat yazışmaları yaparken diğerleri halifeye lakap seçmek için toplandıkları sırada İbn Zeyyât halife için el-Muntasır-Billâh lakabını vereceğiz dedi.[1286] İnsanlar rıza gösterip dağıldılar. Birkaç gün sonra sabah erkenden Ahmet b. Ebî Davut halife el-Mütevekkil'e gelerek kendisi için güzel bir unvan olmasını umduğu bir unvanla geldiğini ve unvanın da el-Mütevekkil-alellâh olduğunu arz etti ve sonra halife onaylayıp imzalamasının ardından o şekilde yazılması emredildi.[1287] Lakabın değiştirilemesinin siyasi olarak araka planının olduğu muhakkak ancak muhtemel hangi saikler baz alınmıştır bunu kesin olarak söylemek mümkün değil.

Bu unvanla ilgili başka bir rivayet anlatılmaktadır. Buna göre halife rüyasında üzerinde *el-Mütevekkil-alellâh* yazılı bir şekerin indiğini görmüş ve anlattığı bu rüya kendisine hilafet işareti olarak yorumlanınca durumdan haberdar olan el-Vâsık

[1283] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/94.; bkz el-Ezdî, *Tarîhü'l-Mevsıl*, C.II, s.15-16.
[1284] Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellâh, Ca'ferb.Muhammed", 212-214.; bkz Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.151.
[1285] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/94.; bkz el-Kubbî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ*, II/51.
[1286] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/154-155.; bkz el-Ezdî, *Tarîhu'l-Musul (Mevsıl)*, C.II, s.15-16.
[1287] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/154-155.; bkz Hamâde, *el-Vesâikü's-Siyâsiyye*, s.68.; bkz İbn Mikeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/106-107.

kendisini hapsettirmişti.[1288] Lakab Arap kültürü bağlamında ilk defa duyulan bir şey değildi. Yukarıda ifade edildiği üzere İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe'*sinde Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen 50 isimden bir tanesinin de *el-Mütevekkil* olduğunu haber vermişti.[1289]

Diğer taraftan ez-Zehebî, *Siyerü'l-A'lâm'*ında Tevratta Hz. Peygamber'e işareten "ümmilerin sığınağı" anlamında el-Mütevekkil isminin geçtiğini haber vermiştir.[1290] Lakaplar üzerine en kapsamlı araştırmaları olan müelliflerden Fuad Salih es-Seyyid, halifenin kardeşi el-Vâsık'ın ölümünün ardından biat aldığını ve kendisine ilk olarak "el-Muntasır-Billâh" lakabının verildiğini ancak bu unvanı sadece üç gün kullandığını haber vermiştir. Daha sonra Abbasilerde ilk defa kullanılan el-Mütevekkil unvanını aldığını aktarmıştır.[1291] Saleh Fauzan, İslâmî devlet yapılanmasının teoride başının halife olduğunu, kurucu erk olarak halifenin, Tanrı'nın yeryüzündeki yönetme yetkisini temsil ettiğini ileri sürmüştür. Bunun lakap bağlamında ifade biçiminin "Halîfetullah ala'l-arz" olarak ilk defa Abbasi halifesi Mütevekkil'e(h. 232-247/847-861) verildiğini iddia etmiştir.[1292] Halife bu temsil yetkisini sivil otoritede vezir; adliyede kadı; askeri alanda emir eliyle yürütür.[1293] Kısaca halife el-Mütevekkil'e "Halîfetullâh ala'l-arz" unvanının verilmesinin siyasi arka planı olarak halifenin Türk kumandanlar karşısında verdiği mücadelenin bir simgesel anlamı olduğu söylenebilir.

Halifeye verilen "el-Müntasır-Billâh"unvanın sonradan değiştirilmesinin mutlaka bir siyasi arka planının olduğu ancak bu bilgiye çok net ulaşmanın mümkün olmadığını yukarıda ifade etsek de ihtimali olarak dönemin siyasi atmosferinin bizi doğru bir analize götürmesi de mümkündür. Bunun için en önemli araç lakabın etimolojik tahlilinin yapılmasıdır. İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab* adlı eserinde v-k-l maddesini ele almış; "vekele-yekilü-vekîl-vekâletün" şeklinde geldiğini haber vermiştir. *el-Vekîl* Allah'ın isimlerindendir, kullarının rızıklarına kefil olan

[1288] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/94.
[1289] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, C.I, s.13.
[1290] ez-Zehebî, *Siyerü'l-A'lâm*, I/38-40.
[1291] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.709-710.
[1292] Saleh Fauzan, " The Puppet Caliphs and The Titular Heads of State:The Abbasid Caliphate Under TheBuyids'Reign", IAİN Sunan Ampel Surabaya, İndonesia, (https://doi.org/10.14421/ajis.2004.421.1-33), p.3.
[1293] Fauzan, " The Puppet Caliphs and The Titular Heads of State:The Abbasid Caliphate Under TheBuyids'Reign", p.3.

anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca müellif İbnü'l-Enbarî'den iktibasla el-Vekîl anlamının el-Hafîz anlamına geldiğini haber vermiştir.[1294]

İbnü'l-Manzûr *tevekkül* ile *Mütevekkil-Alellâh* arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır. *Mütevekkil-Alellâh'*a bu tevekkül işini yapan kişi olarak gramatik bir yaklaşımla değil içsel bir ruh haliyle anlam vermeye çalışmıştır. Tevekkül edenin işini ifa etmekten aciz olduğunun farkında olması, işini havale ettiğine tam anlamıyla güvenmesi gibi birtakım özellikler saymıştır.[1295]

İbnü'l-Manzûr'un altını çizdiği bu durum ele alındığında karşımıza Vâsık-Billâh'ın oğlu Muhammed üzerinde hilafet görevini ifa edecek yaşta olmaması tartışmalara yol açmıştı. Bu durum ümmetin dini ve dünyevi işlerini yürütecek ehliyete haiz olmaması arizi bir durum olarak tevekkülde işleri yetkin olana havale etme anlayışı ilkesini karşılamıyordu. Bu yüzden Vâsık-Billâh'in kardeşi Ca'fer'in yaş ve liyakat açısından bu yetkinliğe sahip olduğunu kabul ettirmek için "el-Mütevekkil-alellâh" lakabı çok özel seçilmiş gözükmektedir.

Özellikle bu unvanın etimolojik olarak kökeni el-Vekîl; el-Hafîz ile aynı anlama geldiğine göre halife el-Vâsık'ın veliaht tayin etmeden ölümüyle oluşan belirsizlik ortamının kaosa dönüşmemesi için güçlü bir halife adayının seçildiği ve endişeye mahal olmadığı şeklindeki bir mesajı işte bu unvanla verme güdüsü de akla gelen ihtimallerden birisidir. Ayrıca bu unvan halife olan Ca'fer için de önemli bir mesaj niteliği taşımaktadır. Şöyle ki halifeye adeta sen alternatifsiz değilsin, yaşı uygun olsaydı sabık halifenin oğlu Muhammed şimdi senin yerinde olacaktı. Sana güvenenlerin, başta hilafete seni taşıyanların ve ümmetin sana güvenini boşa çıkarma anlamında bir mesajı da içermektedir. Bu mesajı vermenin en akıllı yolu bu durumu hatırlatan, yani tevekkül kavramı üzerinden seçilmiş bir unvanın verilmiş olmasıdır.

Diğer taraftan el-Mütevekkil-alellâh için ilk olarak el-Muntasır unvanının düşünülmesi konusuna gelince her şeyden önce kelime son tahlilde *n-s-r* harflerinin ifade ettiği anlamlar açısından, idarede yetkin bir şahsiyet imajı yaratmanın sembolik bir ifadesi olarak karşımıza çıkarmaktadır. Nasıl ki günümüzde karizmatik lider deyince akıllara belirli vasıflara haiz lider portresi akla geliyorsa o dönemde de idarede yetkin bir lider deyince *n-s-r* harfleriyle oluşturulmuş muhtelif unvanlardan birine sahip kişileri akla getiriyordu. Özellikle birden çok veliaht gösterilen

[1294] İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* II/734.
[1295] İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* II/734.

adaylardan birinci sırada veliaht gösterilenlere n-s-r kök harflerinde oluşan unvanların seçimi de bu durumu akla getirmektedir. Örneğin yukarıda el-Mütevekkil'in üç veliahtının ilk veliaht adayı oğlu Muhammed'e saltanat unvanı olarak el-Muntasır lakabını seçmesi örneğinde olduğu gibi.

4.1.4. Halife el- Muntasır-Billâh ve Lakabı

Ebû Ca'fer künyesinden başka Ebû Abdullâh künyesine sahip Habeşiyye adlı bir Rum cariyeden olma, babası halife el-Mütevekkil'den h. 235 senesinde veliaht olarak biat almış ve altı ay görev yapmış bir halifedir.[1296] İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam'* ında halifenin isminin Muhammed olduğu bilgisini verdikten sonra ayrıca Zübeyr olarak da isimlendirildiğini haber vermiştir. Ayrıca bir üçüncü künye olarak da "Ebû'l-Abbâs" künyesine sahip olduğunu ifade etmiştir.[1297]

Bilindiği üzere Abbasi devletinin kurucusu es-Seffâh'ın künyesi de Ebû'l-Abbâs'tır.[1298] Muhtemelen bu künyeyi almasında anne yoluyla bir cariye çocuğu olsa da baba cihetiyle bir Kureyşî ve dolayısıyla bir Hâşimi olduğu vurgusunu yapmak için almıştır. Unutulmamalıdır ki bu dönemde alınan hiçbir isim, lakab ve künyeler bir tesadüf sonucu alınmamıştır. Bu unsurlar üzerinden siyasi mesajlar verilmektedir.

Halife aynı kaderi paylaşan ve babasının ölümüne sebep olduğu için iktidar süresi çok kısa olan Şîreveyh b. Kisra'ya benzetilmiştir.[1299] İbn Esir, *el-Kâmil*'inde haber verdiğine göre bir gün halife el-Mütevekkil oğlu Muntasır'a öfkelenmiş ve yanında bulunan el-Fetih b. Hâkân'a ona bir tokat atmasını söylemiştir. el-Fetih denileni yapmış ve halife elleri arkada kalabalık insan topluluğuna şahit olun ki "Ben bu musta'celi görevinden ve veliahtlıktan çekip aldım. " demiştir.[1300]

Aynı eserde bu olayla ilgili kısımda halife oğlu Muntasır'a "Ben sana el-Muntasır lakabını verdim ancak Müslümanlar ahmaklığından dolayı sana el-Muntazır yani hilafet makamına göz diken ismini verdiler. " şeklinde bir haberi aktarmıştır.[1301] İbnü'l-Esir'in aktardığı bu haberden halife Ebû Ca'fer Muhammed'de el-Muntasır lakabını veren babası halife el-Mütevekkil'dir. Diğer taraftan halife el-

---

[1296] Es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.553.; bkz Özaydın, "Müntasır-Billâh", *DİA*, C.XXXII/24-25.; bkz İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s.393.
[1297] İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*, XI/353.
[1298] Yıldız, "Ebû'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, X/283-284.
[1299] İbn Tıktıka, *el-Fahrî*, s.239.; bkz el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV/106.; İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ fi Tarihi'l-Hulefâ*, s.121.
[1300] İbn Esir, *el-Kâmil*', C.VI/137.
[1301] İbn Esir, *el-Kâmil*', C.VI/137.

Muntasır mevlâsı Vasîf'ı sefere gönderdiğinde ardından Muhammed b. Abdillâh b. Tahir'e gönderdiği mektupta Muhammed b. Abdillah b. Tahir için "Mevlâ Emiri'l-mü'minîn" lakabına yer vermiştir.[1302] Mevlâ Emiri'l-mü'minîn lakabının statüye dayalı bir siyasi lakap olduğu yukarıda ele alınmıştı. Ayrıca bu lakap ilgili kişinin halife nazarında yüksek statüsüne de işaret etmektedir ki Abbasiler tarihinde bu unvanla anılan kişilerin dönemin halifesi üzerinden o kişinin etnik köken itibariyle temsil ettiği kitlenin hilafet ile münasebetlerini ifade eden bir sembol kavram şeklinde anlaşılması da mümkündür.

Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretü'r-Resâil'*inde halife el-Muntasır'a yapılan biat belgesinde "*Abdullah el-Muntasır-Billâh Emirü'l-mü'minîn'*e isteyerek ve rıza ile hiçbir zorlama altında olmaksızın biat ediyorsunuz. " şeklinde bir ifadeden söz etmiştir.[1303] Aynı eserde halife için "Muhammed el-İmâm el-Muntasır-Billâh ve halîfetüh" şeklinde isim ve unvanların da bu belgede yer aldığına işaret edilmiştir (h. 247).[1304]

Kısaca bu belgeden hareketle Hz. Ömer döneminden itibaren resmi belgelerde halife lakabı olarak kullanılan "Abdullah" ve "Emirü'l-mü'minîn" lakaplarının kullanıldığına ayrıca el-Me'mûn döneminden itibaren resmi olarak kullanılan *el-İmâm* lakabının Hâşimilerden Abbasi halifelerine işaret eden bir sembol olarak kullanımın devam ettiğini, her halife için gerçek isminin dışında resmi bir belgede özel halife unvanın (saltanat unvanı) kullanıldığını ve gramatik olarak "halifetüh" kavramında kullanılan "ه" *hu* zamirinin işaret ettiği makam "الله" olduğu dikkate alındığında "halifetullâh" unvanının kullanıldığını çok açık olarak söylemek mümkündür.

el-Kütübî, *Uyûnü't-Tevârîh'*inde halife el-Mütevekkil'in ilk olarak oğlu Muhammed el-Muntasır'ı veliaht atadığı halde sonradan onu azledip yerine diğer veliahtı oğlu el-Mu'tezi getirmek istediğini ve bunda da el-Mu'tez'in annesi Kabîha'yı çok sevmesinin etkili olduğunu iddia etmiştir.[1305] et-Taberî'de anlatıdığına göre ikinci veliaht olarak tayin edilen Ebû Abdullah el-Mu'tez'e biat alındığında daha üç yaşına bile girmemişti. Oysa kendisinden sonra üçüncü veliaht tayin edilmiş

[1302] Yar-Shater (1985), "The History of al-Tabarî:Volume XXXIV, Joel.L.Kraemer (trs.), State University of New York Press, 2006, s.206.
[1303] Safvet, *Cemheretü'r-Resâil*, IV/224.
[1304] Safvet, *Cemheretü'r-Resâil*, IV/224.
[1305] el-Kütübî, *Uyûnü't-Tevârîh*, s.381.

olan İbrahim el-Müeyyed büluğ çağına girmemiş ancak yaşça daha büyük bir çocuktu.[1306] Bu bilgi de bize Ebû Abdulah el-Mu'tez'in veliaht tayin edilmesinde annesi Kabîha'nın babası nazarındaki sevgisinin etkili olduğunu göstermektedir. Hudari Bey'in *Muhadarât'*ında dile getirdiğine göre halife el-Mütevekkil öldürülünce yerine gelen oğlu el-Muntasır da kuşatılmıştı. Bu durum Türklerin devlet içerisinde daha da güçlenmelerine yol açmıştır. Türkler Mütevekkil'in diğer iki oğlu el-Mu'tez ve el-Müeyyed'in veliahtlıktan azledilmelerini istiyorlardı.[1307]

Aynı eserde anlatıldığına göre Türklerin baskısı sonuç verdi ve el-Muntasır diğer iki veliahtı görevden azle zorladı. el-Müeyyed razı oldu ancak el-Mu'tez duruma karşı çıktı.[1308] Ancak el-Ya'kûbî'nin haber verdiğine göre halife el-Muntasır kardeşleri el-Mu'tez ve el-Müeyyed'in azlediklerine dair bu iki veliaht adayının aleyhine şahit edildikleri haber verilmiştir.[1309] en-Nüveyri, halife el-Muntasır'ın göreve geldiğinden kırk gün sonra kardeşlerini görevden azlettiğini iddia etmiştir.[1310] Halife el-Muntasır döneminde gulâmlar (Eski İslam devletlerinde ordu, idare ve sarayda çalıştırılan köle ve esirler) o denli güçlenmişlerdi ki halifeye iki kardeşi el-Mu'tez ve el-Müeyyed'in veliaht olarak hal' edilmeleri konusunda baskı yaptıkları iddia edilerek dönemin adeta siyasi atmosferinin bir panoraması sunulmuştur.[1311]

Bütün bu bilgilerden yola çıkıldığında öyle anlaşılıyor ki halife el-Mütevekkil'in ölümünde halife el-Muntasır'ın parmağı vardı ve Türkler ile işbirliği kurmuştu ancak diğer iki kardeşin kendisinden sonra babalarının intikam alma ihtimalinden çekindikleri için Türkler bu iki kardeşin veliahtlıktan azledilmelerini istiyorlardı.[1312] Ancak halife el-Mütevekkil'in katli halifenin çok yakın dostu el-Fetih b. Hâkân'ın üzerinde kalmıştır. Konuyla ilgili olarak ez-Zehebî, A'lâmü'n-Nübelâ'sında halife el-Mütevekkil öldürüldüğünde kâdı'l-kudât Ca'fer b. Abdilvâhid el-Hâşimî, el-Muntasır'ın huzuruna çıkmış ve halife babası el-Mütevekkil'i sormuş o da, onu el-Fetih b. Hakân'ın öldürdüğünü onu da el-Boğa'nın öldürdüğünü haber vermiştir.[1313] Fuad Salih es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyin'*inde Ebû Ca'fer

---

[1306] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi*, IX/248 (Taberi, III/1491.
[1307] Hudari Bey, *Muhadarât, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.302-303.
[1308] Hudari Bey, *Muhadarât*, s.302-303.
[1309] el- Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II/455-456.
[1310] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/216.
[1311] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyin*, s.855.; Terzi, "Gulâm", *DİA,* İstanbul, 1996, C.XIV, s.178-180.;

[1313] ez-Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, XII/42.

veya Ebû Abdillâh künyeli Muhammed'in babası halife el-Mütevekkil'e karşı Türk kumandanları ile komplo kurup öldürdükten sonra halife olduğunu iddia etmiştir.[1314]

Muntasır lakabının etimolojisi yapıldığında karşımıza aslında *n-s-r* kökünden geldiğini ve Abbasi Devleti'nde birçok halifenin aldığı lakaplara bu fiilin kaynaklık yaptığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Örneğin el-Mansûr, el-Muntasır, el-Nâsır-Lidînillâh ve Müstansır-Billâh. Bu dört halifenin lakapları gramatik açıdan *n-s-r* kökünden türemiş "نصر" fiilinin muhtelif versiyonları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu lakaplardan sadece Mansûr lakabı ism-i mef'ûl kalıbında diğer üçü ise ism-i fâ'il kalıbında gelmektedir. Abbasilerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer'e verilen el-Mansûr lakabının ism-i mef'ul kalıbında kullanılmasının siyasi olarak ifade ettiği anlam dönemin dini ve siyasi atmosferinde önemli bir karşılığı olan Mehdî lakabını çağrıştırmasından dolayıdır. Düşmanları karşısında ilâhi yardıma mazhar olmuş, muteber hükümdar portresinin dolaylı ifade biçimidir.

İbnü'l-Manzûr *n-s-r* maddesi üzerinde yukarıdaki unvanlara kaynaklık yapan bu fiilin tüm versiyonlarını örneklerle açıklamıştır. "نصر"fiili literal olarak birine yardım etmek anlamına gelmektedir ancak bu fiil ihtiyaç sahibi birine yardım etme karşılığında kullanılmamıştır. Arapçada bu şekilde karşılığı olan fiil "yardımcı olmak, yardımda bulunmak ve yardım etmek" anlamındaki "ساعد" fiiliyle ifade edilmektedir.[1315]

İbnü'l-Manzur *n-s-r* maddesini bu literal anlamın tahsisi şeklinde sunmuş ve bu konuda Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden yola çıkarak düşman elindeki müslüman bir kişiye yardım etmek manasında "nasara-yansuru-nasrun" şeklinde kullanımından bahsetmiştir.[1316] Diğer versiyonları *nâsır*'ı destek veren, destekleyen, müttefik manalarında sunmuş ve nasîr ile nâsır "نصير", "ناصر" kelimelerinin müteradif olduklarını haber vermiştir.[1317]

Kısaca halife el-Muntasır'ın lakabının etimolojisi olarak da bu lakabın "انتصر" fiilini ism-i faili olarak geldiği ve yenmek, galip gelmek ve intikam almak manalarındaki fiilin sahibi olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Yukarıda Taberî'nin verdiği bilgiye göre halife el-Mütevekkil'in h. 235 senesinde veliaht atadığı üç oğlundan Ebû Abdullah'ın üç yaşına bile varmamış bir çocuk olduğu İbrahim el-

[1314] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyin*, s.855.
[1315] ArapçaSozluk.NetSözlük, *s-a-d* maddesi.
[1316] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, V/210.
[1317] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, V/210.

Müeyyed'in ise büluğa ermemiş ona yakın bir çocuk olduğu [1318] ancak Ebû Ca'fer Muhammed el-Muntasır'ın ise h. 223 senesinde doğduğu ve h. 235 senesinde veliaht olarak biat aldığı dikkate alındığında büluğ dönemi içerinsinde 12 yaşında bir çocuk olduğu ve halife oldğu yaş itibariyle(h. 247) 24 yaşında olgun bir birey olduğu [1319] söylenebilir.

Muhtemelen Ebû Ca'fer Muhammed ile kardeşi İbrahim el-Müeyyed arasında yaş olarak yakınlık olsada Muhammed, İbrahim'den daha büyüktü ancak İbrahim ile Muhammed arasıdna yaş farkının çok olduğunu da söylemek mümkün değil. El-Muntasır unvanının İbrahim'e değil de Muhammed'e verilmesinde ve birinci veliaht olarak atanmasından bu sonucu çıkarmak mümkünkür. Veliahtlar arasından henüz üç yaşını doldurmamış olan Ebû Muhammed el-Mu'tez'in kendisinden büyük abisi İbrahim'in önüne veliahtlığının geçirilmesi de bize o dönem için halife adaylarından en münasibi olan kişinin Ebû Ca'fer Muhammed olduğu ve bu yüzden kendisine *n-s-r* kökünden gelen uygun el-Muntasır lakabının verildiğini söylemek mümkündür.

4.1.5. Halife el-Müstaîn-Billâh ve Lakabı

Künyesi Ebû'l-Abbâs ismi Ahmed, babası el-Mütevekkil'in kardeşi Muhammed ve annesi Muhârik adlı bir cariyedir.[1320]Abbâsi tarihinde es-Seffâf ve kardeşi el-Mansûr'dan sonra babası halife olmadığı halde hilafete gelen üçüncü halifedir. El-Mu'tez tarafından görevlendirilmiş hacip Saîd b. Sâlih tarafından Sâmerrâ'da öldürülmüştür.[1321]

Gerek Taberî, *Târîhü't-Taberî'*sinde gerekse İbnü'l-Esir' *el-Kâmil'*inde halifenin *Ebû'l-Abbâs* olarak künyelenmesine özel bir vurgu yapmışlardır ki muhtemelen bunda babasının halife olmaması ve annesinin de bir cariye olmasının etkisini izale için halifeye Abbâsilerde Hâşimî vurgusunun yapıldığı *Ebû'l-Abbâs* künysesinin bir simge olarak seçilip verilmesinde etkili olduğu söylenebilir.[1322]

el-Ya'kûbî'nin haber verdiğine göre halife el-Muntasır öldüğünde halife olacak uygun kişinin kim olacağı konusu tartışılmaktaydı ve Türkler el-Mütevekkil'in çocuklarıdan birinin halife olmasını istemiyorlardı. Ahmet b. Hasîb, Mutasım'ın

[1318] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi*, IX/248 (Taberi, III/1491.
[1319] bkz Özaydın, "Muntasır-Billâh", *DİA*, XXXII/24-25.
[1320] Es-Suyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.555; bkz İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, I/25.
[1321] Özaydın, "Müstaîn- Billâh", *DİA*, XXXII/112-113.; bkz İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*, II/152.
[1322]Et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/150; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV/117

torunu Ahmed'e biat edilmesini önerdi ve biat edildi.[1323] Konuyla ilgili olarak İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil'*inde Türklerin Mütevekkil'in çocuklarından birisi olmaması koşuluyla Büyük Boğa, Küçük Boğa ve Otamış'ın uygun göreceği adayı halife tanıyacaklarına dair yemin ettiklerinin haber vermiştir.[1324] el-Müstaîn'in hilafetine el-Magaribe, el-Uşrûseniyye ve Türkler rıza gösterirken Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in adamları karşı çıktılar. Hatta çarpışmalar çıkıp birçok insan öldü ve sonunda sükûnet hakim oldu ve Türkler el-Müstaîn'e vararak biat ettiler.[1325]

el-Müsta'în-Billâh lakabının halife Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh'a verildiğini en açık şekilde dile getiren önemli tarihçi İbnü'l-İmrânî (h. ö:580) olmuştur. *el-İnbâ'*sında halifeye unvanın kendisini hilafete layık gören grup tarafından verildiği haber verilmiştir.[1326] İbn Tıktıka (İbn Tabâtabâ) *el-Fahrî'*sinde konuyla ilgili olarak bu grubun halife el-Müstaî'nin hilafetine biat konusunda fikir birliğine vardıklarını haber vermiştir.[1327] Önemli bir tarihçi ve İslam ansiklopedislerden en-Nüveyrî (h. ö:733), *Nihâyetü'l-Ereb'*inde halifeye biat sürecini detaylı bir şekilde ele almış, Taberî, İbnü'l-Esir'in rivayetleri ile neredeyse aynı çizgide haberleri aktarmış ancak el-Müstaîn-Billâh unvanı üzerinde durmamış onun yerine Ahmed b. Muhammed'e biat ettiler demekle yetinmiştir.[1328]

Müsta'în-Billâh, babasının halife olmaması dolayısıyla bir veliahtlık dönemi geçirmediği ve halife olmasında dedesi Mu'tasım'ın Türk kumandanları nezdinde efendi-mevlâ ilişkisinin etkili olduğu sonucu çıkarılabilir. Dönemin teamüllerine uygun halife olan kişi veliaht ise kendisini veliaht atayan kişi tarafından uygun bir lakap verilmekteydi. Bu durumda el-Müstaîn'e bu lakabı veren grubun ortak kararı sonucu bu unvanı halifeye vermiş olma ihtimali söz konusudur. Diğer taraftan birinci el kaynaklara bakıldığında bu durumun çok net olduğunu söylemek de mümkün değil ancak yukarıda da ifade edildiği gibi İbnü'l-I'mrânî istisna olarak bu konuda çok net bir şekilde unvanın halifeyi seçme iradesi gösteren grubun bir kararı olduğuna işaret

[1323] el-Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, II/458-459.
[1324] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/149-150.
[1325] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/149-150.; bkzG.Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1901, s.119.; İbn-i Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/2..
[1326] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ fi Tarihi'l-Hulefâ*, s.123.
[1327] İbn Tıktıka (İbn Tabâtabâ) *el-Fahrî*, s.240.
[1328] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/218-219.; el-Hudarî, *Muhâdarât*, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.305.

etmiştir ve dolayısıyla onların halifeye el-Müstaîn lakabı verdiklerini çok net olarak ifade etmiştir.

Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* adlı eserinde Ya'kûbî, Taberî ve Mes'ûdî'den iktibasla olası halife adaylarından Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'ın hilafetine karar verildiğini ve ertesi gün 6. Rebîülâhir=9 Haziran h. 248 Ahmed'e Müsta'în unvanı ile biat edildiğini haber vermiştir.[1329] Ancak Yıldız'ın referans olarak gösterdiği Taberi, III, 1501 vd d (C. IX, s. 252, (thk.)Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maarif; Kahire, 2. bsk.) eserin ilgili yerinde "فبايعوه" kaydından sonra söz konusu edilen el-Müsta'în lakabı kaydına hiç rastlanılmamaktadır. Onun yerine bizim de yukarıda analizini yaptığımız Ebû'l-Abbâs kaydı geçmekte ve bu künye üzerine dikkat çekilmektedir. Kaldı ki bu kayıt bile Taberî'in ilgili eserinde III/1502'de geçmektedir. Ayrıca Yıldız'ın referans verdiği Taberî, III/1501 vd d Ahmed b. Hâsıb ve mevâliden hazır olanlar Ahmed b. Muhammed b. el-Mu'tasım üzerinde karar kıldılar ifadesinde "اجمع علي" fiilinden sonra el-Müsta'în lakabı lafız olarak bile geçmemiştir. Sadece halifeyi tanıtırken konu başlığı olarak " خلافة احمد بن محمد بـن المعتصم و هو المستعين و يكني ابا العباس" halife isim, lakap ve künyesi toplu olarak ancak Yıldız'ın referans verdiği bu bilgiyle de alakasızdır. Diğer taraftan İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil*'inde bizim referans olarak başvurduğumuz Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kazî'nin tahkikini yaptığı, Dâru'l-Kütibi'l-I'lmiyye, Beyrut, 1407/1987 halife el-Müstâîn konsunda Taberî'de yukarıda verilen bilgilerin neredeyse birebir olduğu söylenebilir. Hatta "فبايعوه" kaydından sonra halifenin el-Müstaîn-Billâh lakabı zikredilmemiş onun yerine künyesi *Ebû'l-Abbâs* vurgusu yapılmıştır. Ayrıca Yıldız'ın bir diğer referans olarak sunduğu el-Mes'ûdî'nin, *Mürûcü'z-Zeheb*'i ki bizim referans olarak Kemal Hasan Merî'nin düzenlediği, Mektebetü'l-Asrıyye'nin bastığı Beyrut, 1425/2005 eserin ilgili yerinde halife ile ilgili kısımlarda da (C. IV, s. 117) el-Müstaîn lakabından hiç söz edilmemektedir. Sadece Taberî, İbnü'l-Esir'in dile getirdiği bilgilerin tekrarı yanında o da halifenin künyesini ön plana çıkarmıştır.

İbnü'l-Cevzî(h. ö:597), *el-Muntazam*'ında el-Müsta'în-Billâh lakabı ile ilgi ilginç bir fikir ortaya atmıştır. Kendisinin halife olması konusunda karar birliğine varan ekip, halife adayını biat için huzuruna davet ettiklerinde Ahmed b. Muhammed (el-Müsta'în-Billâh) bu gruba "استعين با الله و افعل" demesi üzerine lakap olarak kendisine "el-Müstaîn-Billâh" olarak isimlendirildiğini (lakap) iddia etmiştir.[1330]

[1329] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.161.
[1330] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XII/6.

İbnü'l-Cevzî'nin önemli bir İslam ansiklopedist bir tarihçi olduğu dikkate alındığında bu bilginin önemli oldğunu kabul etmek gerekir. En azından halifeye verilen bu unvanın verilme ihtimalleri konusunda bir fikir vermesi açısından önemli görülmelidir. Her ne kadar bu haber, halife unvanının mucidinin halifenin kendisi olduğuna işaret etse de son tahlilde unvanı onaylayan merci kendisi değil, onu bu göreve layık gören ekiptir.

İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında *a-v-n* maddesinde kelimenin bir işe yardımcı olmak anlamında kullanıldığını haber vermiştir.[1331] Türkçemize de geçmiş olan "iâne" yani ödenek, yardım anlamındaki kelimenin aynı kökten geldiği söylenebilir [1332]. İbnü'l-Manzur, "iâne" kelimesi ile "istiâne" kelimesinin aynı anlama geldiğini ileri sürmektedir. Buna göre *isteâne*: yardım istemek, yardım talep etmek anlamına gelir.[1333]

İbnü'l-Manzur'un bu kelimeye yüklediği anlam, "Abbâsi halifesi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed'e el-Müstaîn-Billâh lakabının verilmesinde etkili olmuş mudur?" sorusuna cevap vermek için o dönemin siyasi koşullarına bakılması gerekir. Halife el-Muntasır ölünce veya öldürülünce (h. 248/862) halife, Türk kumandanları ve vezir Ahmed b. Hasîb'in destek verdiği bir grup tarafından Müstaîn-Billâh unvanı ile halife ilân edilmiştir.

Ayrıca bu halifeye verilen lakap olağan dışı bir dönemde devlet erkânının ortak aklı sonucu halifeye verilmiştir. Bu bakımdan yukarda ifade edildiği gibi unvanın etimolojik anlamların dikkate alınarak önemli bir mesaj içerdiği söylenebilir. Halk dikkate alındığında unvanı seçenler sizlere dini ve dünyevi işlerinizde yardım isteyeceğiniz kişiyi halife olarak seçtik anlamına gelme ihtimaline karşılık; halife seçilen kişi için için de senin halife olmanı sağlayan biziz, bize minnet borçlusun şeklinde aba altından sopa gösterir nitelikte bir anlam taşıması söz konusudur. Halife kendisini bu makama taşıyanlara bu borcunu onlara önemli mevkiler vermekle ifa etmiştir. Örneğin h. 250 senesinde Kınnesrin, Haleb ve Hıms valisi olan Boğa el-Kebîr öldüğünde bu yerlerin idaresini Boğa'nın oğlu Mûsa'ya bırakmıştır.[1334]

Fuad Salih es-Seyyid, Ebü'l-Abbas Ahmed'in halifelik için biat aldığında "Müstaîn-Billâh" lakabı aldığını haber vermiştir.[1335]

Diğer taraftan halifenin dönemindeki paralarda halife unvanının yer aldığı gözükmektedir. Örneğin h. 250 senesinde Basra'da paranın arka yüzünde "Lillâh

[1331] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XIII/298.
[1332] TDK, *sozkuk.gov.tr*.
[1333] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIII/298.
[1334] Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b.Ahmed b.Hibetillâh İbnü'l-Adîm (h.ö:660), *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi'l-Haleb*, Beyrut, 1417/1996, s.45.
[1335] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyin*, s.759-760.

Muhammed Rasulullâh el-Müsta'în-Billâh" şeklinde unvana rastladığı iddia edilmiştir.[1336]

Stanley Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins* Preserved in the *Khedivial Library* at Cairo adlı eserinde h. 251 senesinde Şaş vilayetinde bir dinar üzerinde el-Abbâs b. Emiri'l-mü'minîn el-Müsta'în-Billâh kaydına rastlandığını iddia etmiştir. Ayrıca Stanley bu paraya ilişkin olarak da paranın Tahirilerden vali Muhammed b. Tahir tarafından basıldığını iddia etmiştir.[1337]

İbnü'l-Hazm el-Endelüsî (h. ö:456), *Cemheretü'l-Ensâb'*ında halifelerin çocuklarını ele aldığı bu eserde halife el-Müsta'în'in çocuklarıyla ilgili bir fasıl açmamış önceki halife el-Muntasır-Billâh'ın çocukları hakkında bilgi verdikten hemen sonra bu halifeyi atlayarak sonraki halife el-Mu'tez'in çocuklarına geçmiştir.[1338]

el-Mes'ûdî, *Mürûc'*unda h. 249 senesinde halife el-Müsta'în'in oğlu el-Abbâs'a Mekke, Medine, Basra ve Kûfe gibi önemli şehirlerde görev verdiğini hatta oğluna veliaht olarak biat almada kararlı olduğunu haber vermiştir.[1339] Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye dayanarak yukarıda Şaş vilayetinde h. 251 yılında tedavüldeki para üzerinde geçen el-Abbâs isminin halifenin oğlu el-Abbâs'a işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Ayrıca el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf* adlı eserinde halifenin yüzüğüne "Ahmed b. Muhammed" şeklinde ismini kazdırmış olduğunu haber vermiştir.[1340] Halifenin saltanat unvanı yerine ismini kazdırmasında muhtemelen kendisinin aidiyet duygusunun ağır bastığı, bu unvanı dönemin konjontürel olarak siyasi aktörlerin kendisine uygun gördükleri bir unvan olarak çok da içselleştiremediğini söylemek mümkündür.

4.1.6. Halife el-Mu'tez Billâh ve Lakabı

Hicri 252 senesinde Müsta'în-Billâh görevden uzaklaştırılıp halifeye biat aldığında on dokuz yaşındaydı. Bu yaştan daha küçük hiç kimse halife olmamıştı.

[1336] Katalog der Orientalischen Münzen.Königliche Museen zu Berlin, Berlin, 1898, s.226-227.
[1337] Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins* Preserved in the *Khedivial Library* at Cairo, s.79.
[1338] İbnü'l-Hazm, *Cemheretü'l-Ensâb*, I/26-27.
[1339] El-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV/126.
[1340] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.316.

İsminin ez-Zübeyr olduğu da rivayet edilmektedir.[1341] Fuad Salih, yüzüğünde "ez-Zübeyr b. Ca'fer" yazılı olduğunu haber vermiştir.[1342]

Babası halife el-Mütevekkil, sağlığında oğulları Muhammed el-Muntasır ile İbrahim el-Müeyyed arasında Ebû Abdillâh el-Mu'tez-Billâh olarak kendisini veliaht atamıştır.[1343] Taberî halife, el-Mütevekkil'in bu üç oğlunu veliaht atama yılı olarak h. 235 senesine işaret etmekte ve veliaht atadıkları arasında Ebû Abdillâh, ki isminin Zübeyr oldğu da söylenmekte, halife tarafından kendisine el-Mu'tez lakabı verilmiştir.[1344] Ayrıca babası veliaht atamakla kalmamış ve kendisine Horasan ve çevresini, Taberistan, Rey, Ermeniyye, Azerbaycan ve Fârs'tan köyler vermiştir.[1345] Buna göre kesin olarak halife el-Mu'tez-Billâh, h. 235 senesinde babasından lakabını almıştır.

Halifenin dönemindeki olayların iyi anlaşılması için önceki dönemi ve bu döndemdeki siyasi açıdan faal olan aktörlerin faaliyetlerini iyi bilmek gerekmektedir. Bu anlamda Yıldız, Taberî'den naklederek el-Mütevekkil'in katilleri arasında hatta başrolü oynayanlaradan Bâgır el-Türkî'nin mali açıdan güçlendiğini, halife el-Müstaîn'in kendisini ordunun başına getirmesine karar verecek şekilde üzerinde etkili olduğun ancak Vasîf ve Boğa el-Sağîr bu durumdan kuşkulandığını haber vermiştir.[1346]

Ayrıca Yıldız Bâgır el-Türkî'nin, rakiplerinden önce davranıp halife dahil, Vasîf ve Boğa es-Sağır'ı öldürmeye yakınındakileri ikna etmeyi başardığını ancak durumun öğrenilmesi sonucu öldürüldüğünü iddia etmiştir.[1347] Yıldız aynı esere dayanarak iddiasını sürdürmüş ve bu aşamadan sonra durumun daha da kötüleştiğini Bâgır'ın adamlarının baskı ve isyanları sonucu halife ve Vasîf ve Boğa es-Sağır Sâmerrâ'dan Bağdat'a kaçtıklarını iddia etmiştir.[1348]

Halife el-Müsta'ın'in Sâmerrâ'dan Bağdat'a gelişi azledilmesinin yolunu açtı. Şöyle ki; Türkler halifenin tekrar Sâmerrâ'ya dönmesini istediler ve kendisine sadık

[1341] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ,* s.557.
[1342] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyin*, s.804.
[1343] el-Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî,* II/450.
[1344] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/175-176, Taberi III/1395.
[1345] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/176, Taberi III/1395.
[1346] Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.165.
[1347] Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.166.
[1348] Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.166.

kalacaklarına dair söz de verdiler ancak reddedildiler.[1349] Bunun üzerine Türkler de o sıra hapiste olan Mu'tez'i hapisten çıkartıp kendilerine biat ettiler ve vilayetlere yeni halifenin el-Mu'tez olduğunu ve halife el-Müsta'în'in ha'l olunduğunu ilân ettiler.[1350] Hudari, *Mudârât:ed-Devletü'l-Abbâsiyye'*sinde el-Mu'tez'in hilafetinin el-Müstaîn azledildikten sonra üç yıl, altı ay ve yirmi üç gün daha sürdüğünü haber vermiştir.[1351]

Abbâsiler tarihinde biri Bağdat diğeri Sâmerrâ'da olmak üzere iki halife mevcuttu. Bu durum iç savaşı kaçınılmaz kıldı. Mu'tez Sâmerrâ'dan halkın Bağdat'a gitmesini engelledi. O sırada Bağdat'ta en etkin kişi olarak Muhammed b. Abdullah şehri tahkim etti. Bu arada her iki halife de haracın kendisine verilmesini istiyorlardı.[1352] Et-Taberî bu olayların anlatıldığı yerlerde konu başlığı olarak sultanın askerleri ile Bağdat arsında çıkan fitne (h. 251) yılına işaret ettiği yerlerde konunun bir bütün olarak değerlendirildiğinde *Sultan* unvanından kastedilenin muhtemelen o zaman Bağdat'ta ikamet eden halife el-Müstaîn tarafında el-Mu'teze'e karşı mücadele veren Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e işaret ettiği söylenebilir.[1353]

Ayrıca Taberî III/1553 vd halife el-Müsta'în'in her beldedeki 222erç222 amillerine mektup yazarak topladıklarını Bağdat'taki es-Sultan'a vermelerini Sâmerrâ'ya bir şey göndermemelerini isteyen bir mektuptan söz etmektedir.[1354] Muhtemelen burada geçen *es-Sultan* ifadesi önemli bir sembol olarak kullanılmıştır. Yani iktidar mücadelesi veren iki aday arasında henüz iktidarın bu iki adaydan hiçbiri tarafından temsil edilmediği durumlara telmihen söylenilmiş bir lafız olma ihtimali de söz konusudur. Bu durumda söylenen bu lafızın herhangi bir şahsın lakabı olması gerekmiyor genel siyasi atmosferi ifade etmek için kullanılmış bir genel kavram olması şeklinde düşünebiliriz.

Gelişmeler halife el-Mu'tez'in lehine gelişti, sonunda kendisine destek veren aktörlerden Muhammed b. Abdullah ve halk da tarafını el-Mu'tez'den yana koyunca Müsta'în'in hilafetten el çektirildi ve böylece halife el-Mu'tez tek başına iktidarda

[1349] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/283-284., Taberî III/1544.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/165-166.
[1350] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/284, Taberî III/1545.
[1351] Hudari, *Mudârât:ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.315.
[1352] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/287, Taberî III/1550.
[1353] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/282-288.
[1354] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/288, Taberî III/1553 vd.

kalmış oldu.[1355] İbnü'l-I'mrânî, halife el-Mu'tez'in hilafete geldikten sonra içki arkadaşlarına bahşişlerde bulunduğu, kimilerine nefis süslemeli taç giydirdiğini haber vermiştir.[1356]

Benzer şekilde Süyûti el-Mu'tez'in, halife el-Vâsık'ın Sultan atadığı Aşnas'ın bıraktığı beş yüz bin dinarı aldığını ve melik hil'atını Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e giydirirek ona iki kılıç kuşattığını haber vermiştir. Sonra onu da azledip hil'atı kardeşi Ebû Ahmed'e vermiştir.[1357] Ona altın bir taç ve mücevherle bezenmiş bir külah giydirdi ve bir çift mücevherli kuşak verip iki kılıç kuşatmıştır. Sonra onu da azletmiş ve Boğa eş-Şerâbî'ye hil'at giydirerek meliklik tacını giydirmiştir.[1358]

Görüldüğü üzere bu dönemde halifeler önemli devlet ricaline lakap bahşetmekten ziyade hil'at gibi şeref elbiseleri, tac giydirme ve çift kılıç kuşatma gibi ödüllendirme yoluna gidiyorlardı. Umumî olarak hil'at geleneğinin resmen Abbâsiler döneminde başladığı kabul edilmektedir.[1359] Abbasilerde halifenin maiyeti arasına girmenin bir sembolüydü ve bu kişilere "ashâbü'l-hıl'a" denilmekteydi. Veliaht, vezir ve eyalet valisi olanlara törenle giydirilirdi.[1360]

Taberî, halife el-Mu'tez'in h. 252 senesinde Ahmed b. İsrâil'i vezir atadığını ve ona hıl'at giydirip başına taç koydurduğunu haber vermiştir.[1361] Bu bilgiler bize henüz bu dönemde yüksek devlet ricaline devlet hizmetine binaen hil'at giydirme ve tac giydirme veya kemer takma gibi sembolik değeri olan uygulamaların yanı sıra aynı zamanda bir de lakap verme geleneğinin henüz başlamadığını göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi vezir gibi o dönem en yüksek idari ve askeri makamın temsilcisi sayılan vezirlere halife tarafından lakap verilme geleneği Abbasilerde halife el-Emin tarafından Fazl b. Rebî'e "eş-Şeyhü'l-Muvaffâk, el-Vezîr'ün-Nâsıh";[1362] halife el-Me'mûn döneminde veziri Fazl b. Sehl'e verilen "zürriyâseteyn" lakabı ise resmî olarak vezir tarafından kullanılmaktaydı.[1363] Halife el-Vâsık, döneminde Türk kumandanına *Sultan* lakabını vermişti ki bu dönemde

[1355] et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, IX/291-346, Taberî III/1557-1644.; bkz Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.166-167.
[1356] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ fi Tarihi'l-Hulefâ*, s.124.
[1357] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.557.
[1358] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.557.
[1359] Şeker, "Hil'at", *DİA,* İstanbul, 1998, C.XVIII, s.22-25.
[1360] Şeker, "Hil'at", *DİA*, XVIII/22-25.
[1361] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi*, IX/349(Taberi, III/1648.
[1362] Özaydın, "Fazl b.Rebî'", XII/274-275.
[1363] Yıldız, "Fazl b.Sehl", *DİA*, XII/275-276.

bunların dışında genellikle yüksek devlet ricaline hil'at, kemer ve tac yanında bir de uygun lakap verme geleneği henüz aktif değildi.[1364]

Yukarıda halife Ebû Abdillâh el-Mu'tez-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil'in veliaht atandığında daha üç yaşını doldurmamış bir çocuk olduğu ifade edilmişti.[1365] Bu durumla ilgili olarak Aktan, halifenin biat aldığında iki yaşında olduğunu iddia etmiştir.[1366]

Önemli bir linguist ve sözlük alimi İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında a-z-z maddesiyle ilgili çok önemli bilgiler sunmuştur. Kısaca bir bütün olarak bu bilgiler:[1367]

> *el-Azîz* kelimesinin Esmâ-i hüsnâdan olduğunu ve kendisine galip gelecek hiçbir gücün olmadığı, mutlak galip anlamında kullanıldığını haber vermiştir. Bu anlamda o, "el-Mu'ızzü" yani kullarından istediğini izzet sahibi kılan anlamında Esmâ-i Hüsnâ'dan bir isimdir. İzzet, zilletin hilafı olan bir kelimedir. İzzetin temel anlamı kuvvet, şiddet (kuvvetli olma hali), gâlibiyet, zafer anlamlarına gelir. Buna göre izzet Allah'a, elçisine ve tüm inananlara özgüdür. Ancak mü'minlerin izzet sahibi olması onların talep ve gayretlerine bağlıdır. Ayrıca Allah'ın izzet bahşettiği mü'minlerin vasfıları tek tek sayılmıştır. Bu izzete sahip olmak isteyenler inanlara yumuşak, kafirlere karşı ğaliz olmalıdır. İbnü'l-Manzur'un altını çizdiği bir konu da: "İnsanın aziz olması, i'tizaz yoluyla olur yani başkası kanalıyla güçlenirse. " değerlendirmesinde bulunmuştur. Buna göre mu'tez olan kendisine verilen destekle güçlü olduğunu hisseder. Yani gücünün bir başkasının gücüne bağlı olduğunun farkındadır.

Abbasi halifesi Ebû Abdillah Muhammed'e el-Mu'tez-Billâh lakabının verilmesi ile yukarıda İbnü'l-Manzur'un a-z-z maddesine ilişkin yaptığı analizin buluştukları noktaları tespit etmek mümkündür. Öncelikle babası, bu halife daha çok küçük yaştayken kendisine bu unvanı vermiştir ki veliahtlar arasında unvana en uygun kişi o idi. Kısaca kelimenin etimolojisi ile unvan sahibinin içinde bulunduğu durumun örtüştüğünü söylemek mümkündür ancak kesin böyledir demek mümkün değildir. Muhtemelen cariyeden olma bu çocukların halife olmaları konusunda babalarının onayı yani itizaz yoluyla halife olmaları desteklenmiştir şeklinde düşünmek mümkündür. Kaldı ki Mu'tez-Billâh'tan sonra veliaht adayı olan İbrahim'e verilen el-Müeyyed lakabı da literal olarak Mu'tez lakabıyla anlamı neredeyse aynı kapıya çıkmaktadır. Mu'tez lakabının kök harflerinin kaynağı Esmâ-ı hüsnâ'ya dayanmakla bu destek bir adım daha öne çekilmiş olmaktadır. Ayrıca el-Mu'tez lakabı ile el-Müeyyed lakabı mukayese edildiğinde el-Müeyyed lakabının

[1364] Brockelmann, *Tarihu'ş-Şu'ûbi'l-İslâmiyye,* s.212.
[1365] Et-Taberi, *Tarihü't-Taberi,* IX/248 (Taberi, III/1491.
[1366] Aktan, "Mu'tez-Billâh", *DİA,* İstanbul, 2006, C.XXXI, s.390-391.
[1367] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* V/374.

pasif bir nitelik taşıdığı, el-Mutez'in ise 225erç225l bir anlam yüklemesiyle yani unvana mistik bir hava katıldığı söylenebilir.

En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb'*inde halife el-Mu'tez'in halife el-Müsta'în Bağdad'da bulunduğu sırada el-Muvaffak'ı ki, Ebû Ahmed'i Bağdat halifesi el-Müstaîn ile Muhammed b. Abdullah üzerine gönderdiğini haber vermiştir.[1368] Unvanlar üzerine önemli çalışmalar yapmış Abdülkerim Özaydın, İslam Ansiklopedisi'ne *el-Muvaffak el-Abbâsî* adlı makalesinde bu kişiyi Abbâsî hanedanının en nüfuzlu şahsiyetlerinden bir kişisi ve Mu'temid-alellâh'ın hilafet naibi olduğunu ve *en-Nâsır-Lidînillâh* lakabını taşıdığını iddia etmiştir.[1369]

Bu bilgi bize en-Nâsır-Lidînillâh lakabının Abbasilerde ilk defa resmi olarak kullanıldığından üç buçuk asır önce yine Abbâsilerde çok önemli bir şahsiyet tarafından kullanıldığını göstermektedir. Ez-Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ'*sında h. 557 senesinde doğmuş, fakih, nahiv alimi ve tıp alimi Yusuf b. Muhammed b. Ali'ye aynı şekilde *el-Muvaffak* lakabının verildiğini haber vermiştir [1370] ki bu şahıs Abbasi halifesi en-Nâsır-Lidînillâh'tan(doğum:553) dört yıl sonra doğmuştur.[1371]

Türklerin Abbâsiler tarihinde Sâmerrâ dönemi olarak isimlendirilen dönemde oynadıkları siyasi ve askeri roller üzerine önemli araştırmaları olan Yıldız, Mu'tez'in babasının katili olan Türklere karşı olduğunu buna rağmen Türkler sayesinde iktidara geldiğini iddia etmiştir.[1372] Özellikle Vasîf ve Boğa'nın pasivize edilmesinde Tahirilerden Muhammed b. Abdullah ile çeşitli yazışmalarda bulunan ve kendisinden bu iki Türk kumandanın devletle irtibatının koparılmasını emrettiği halde [1373] halife bu iki kumandana hil'atler giydirmek zorunda kaldığı iddia edilmiştir.[1374] Kısaca Mu'tez halifeliği Türkler yardımıya ele geçirmiştir ve Abbâsi tarihinde Türklerin etkilerinin en çok hissedildiği bir dönem olduğu öne sürülmüştür.[1375] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* adlı eserinde Sâmerrâ dönemini ele alırken Türkleri kitle (askeri Türk birlikleri) ve kumandanları bazında ele almıştır.[1376]

[1368] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/225.
[1369] Özaydın, "Muvaffak el-Abbâsî", *DİA*, C.EK-2., s.332-334.
[1370] ez-Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ*, XXII/320.
[1371] Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII/399-402.
[1372] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.168.
[1373] et-Taberî, *Târîhü Taberî*, IX/354-355; Taberî III/1658.
[1374] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.169.; ; bkz ez-Zehebi, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), I-LII, Beyrut, 1414/1993, C.XIX, s.11.
[1375] Aktan, "Mu'tez-Billâh", *DİA*, XXXI/390-391; Safvet, *Cemheretü'r-Resâil*, IV/235.
[1376] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.172.

Zaman zaman Türk birlikleri kumandanlarından ayrı hareket ediyorlar, disiplinsizlikleri ile huzursuzluk yapıyorlardı. Mu'tez döneminde Fergana ve Uşrusana menşeli asiler dört aylık maaşlarını toptan istediler. İstekleri reddedilince yağmacılığa başladılar. Vasîf ve Boğa asileri teskine çalıştı ancak başarısız oldular ve Vasîf'ı (h. 253/867) öldürdüler.[1377] Bundan bir yıl sonra da Boğa öldürüldü (h. 254/868).[1378] Mes'ûdî'den haber verildiğine göre bu ölüm halifenin emriyle olmuş, öldürüldükten sonra başı Sâmerrâ ve Bağdat'ta teşhir edilmiştir.[1379]

El-İsfehânî (h. Ö:356/976), *Kitâbü'l-Ağânî'*sinde Boğa katledildiğinde halifenin içki meclisinde bulunduğunu ve kendisine Boğa'nın öldürüldüğü müjdesinin getirildiğini haber vermiştir.[1380] Halife el-Mu'tez h. 255 senesinde hal' edildi. Sebep olarak da Türklerden asi kitleleri maaşlarının verilmemesini bahane ederek halifeyi sarayından zorla çıkarıp eziyet ettiler, hilafetten çekilmeye zorladılar birkaç gün hapisten sonra öldürdüler.[1381] El-Mazenderâni, halife el-Mu'tez'in kendini halifelikten azlettikten altı gün sonra öldüğünü iddia etmiştir.[1382] İbn Hazm, *Resâil*'inde halife el-Mu'tez'in hamama sokulup üzeri kilitlenerek ölüme terkedildiğini, bu işi yaptıranın da halifenin azledilmesinde görev alan Salih b. Vasîf et-Türkî olduğunu iddia etmiştir.[1383]

Lakabın resmî belgelerde kullanımına gelince Stanley, h. 253 senesinde Semerkand'a altın (dinar) üzerinde *el-Mu'tez-Billâh Emiri'l-mü'minîn* lakabına yer verdiğini iddia etmiştir. Aynı müellif tarih ve yer belirtmediği bir sikke üzerinde *Lailâhe illâllâh el-Mu'tez-Billâh ebqallâh Muhammed Rasûllâh Abdullah b. Emiri'l-mü'minîn* [1384] lakaplarına yer verildiğini öne sürmüştür.

Diğer taraftan Ramazan, *Mevsû'atü'n*-Nükûd'unda h. 251 senesinde Sâmerrâ'da dinar üzerinde (arka yüz) dönemin siyasi atmosferinin önemli bir belgesi konumunda olan bir dinardan söz etmektedir ki bu dinarda:"Allah Muhammed Rasulullâh el-Mu'tez –Billâh Emirü'l-mü'minin" lakabına rastlandığı iddia edilmiştir ki bu para üzerinde el-Mu'tez lakabından sonra Emirü'l-mü'minîn ifadesi çok

[1377] et-Taberî, *Târihü Taberî*, IX/374, Taberi III/1688; bkz ez-Zehebi, *Tarihü'l-İslâm*, XIX/11.
[1378] et-Taberî, *Târihü Taberî*, IX/379, Taberi III/1694.
[1379] El-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV/143.
[1380] Ebû'l-Ferec Ali b.Hüseyin, *Kitâbü'l-Ağânî*, Hasan Abbas-Bekir Abbas-İbrahim es-Saâfin (thk.), I-XXXIII, Beyrut, 1429/2008, C.9, s.237.
[1381] et-Taberî, *Târihü Taberî*, IX/388-390, Taberi III/1709-1711; bkz Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.174; bkz Ya'kûbî, *Târîh*, II/470-471.
[1382] el-Mazenderâni, *Tarihü en-Nükûdi'l-İslâmiyye*, s.240.
[1383] İbn Hazm, *Resâil*, II/152.
[1384] Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins* Preserved in the *Khedivial Library* at Cairo, s.81.

önemlidir çünkü bu para basıldığında Abbasi Devleti Bağdat'ta el-Müsta'în Sâmrrâ'da el-Mu'tez olmak üzere iki halife adayının iktidar mücadelesine sahne olmaktaydı.[1385] Buna göre el-Mu'tez h. 251 senesinde kendisinin meşru halife olduğunu dönemin basılan parası üzerine önceden almış olduğu saltanat unvanının hemen ardından halifelerin her dönemde kullandığı genel halife unvanı olan "Emirü'l-mü'minîn" unvanını kullanarak halifeliğini ilan etmiş oluyordu.[1386] Zira el-Mu'tez'in resmi olarak halife ilan edilmesi el-Müsta'în'in kendisini halifelikten azlettiği yıl olan h. 252 senesinde olmuştur.[1387] Halife bu unvanı h. 253 senesinde Semerkand'da basılan paraya "Lillâh Muhammed Rasullâh el-Mu'tez-Billâh Emirü'l-mü'minîn" şeklinde yansıtmıştır.[1388] Taberi'de halife el-Mu'tez-Billâh'ın biat nüshasında Besmeleden sonra "Abdullah el-İmâm el-Mu'tez-Billâh Emirü'l-Mü'minîn" şeklinde yer aldığını haber vermiştir.[1389] Taberi'nin bu haber verdiği rivayette söz konusu edilen Abdullah, el-İmâm ve Emirü'l-mü'minîn genel halife unvanları; el-Mu'tez ise özel resmî halife unvanıdır.

4.1.7. Halife el-Mühtedî Billâh ve Lakabı

Ebû Abdillâh ve Ebû İshâk olmak üzere iki künyesi vardı. Süyûtî, halifenin Ömer b. Abdülaziz'e benzetilmesi dolayısıyla halifeyi *Salih* na'tı üzerinden tanıtmıştır.[1390] Halifenin döneminde yaşamış tarihçi İbn Kuteybe (h. Ö:276), halife hakkında sadece isminin Muhammed ve lakabının el-Mühtedî olduğunu söylemekle yetinmiştir.[1391] El-Kalkaşendî, halifenin yüzüğüne "من تعدي الحق ضاقت مذاهبه" yazılı olduğunu haber vermiştir.[1392] Literal olarak *Hakkı aşanlara yolları dar olur* şeklindeki ifade edilebilen sözden halifenin ölçülü olduğu ve takva sınırlarına riayet ettiği anlaşılır ki kısaca bu durum halifenin dini şahsiyetine işaret etmektedir. Diğer taraftan el-Mes'ûdî, halifenin döneminde dört kapılı *Kubbetü'l-Mezâlim* adlı bir bina inşa ettirdiğini, emri bi'l-ma'ruf ve ani'l-münker yaptırdığını, içkiyi yasaklatıp ve her

[1385] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, s.251.
[1386] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd*, s.251.
[1387] el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/134; bkz İbn Esir, *el-Kâmil*, VI/182.
[1388] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.I, s.120.
[1389] Et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, IX/284, Taberi III/1546.
[1390] Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.560; bkz Özaydın, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI/527-528; bkz el-Bağdâdî, *Târîhü Bağdâd*, IV/553; bkz İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII/81.
[1391] İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s.394.
[1392] el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, s.119.

Cuma câmi-i kebîr'de halka hutbe irad ettiğini haber vererek bir şekilde halifenin dini şahsiyetine işaret etmiştir.[1393]

Ayrıca el-Kalkaşendî ilk defa Abbasi tarihinde Mısır ve Şam'ı tek bir yönetim altında tutulmasının bu halife döneminde Ahmed b. Tolun tarafından gerçekleştirildiğini iddia etmiştir.[1394] Ya'kûbî, *Târîh'*inde haber verdiğine göre ordu komutanları fazilet bakımından ve idari 228erç228la açısından halife evladından hiç kimsenin Muhammed b. Vâsık ile boy ölçüştüremeyeceği kanaatindeydi.[1395] Aynı müellifin eserinde(h. 255) senesinde bir takım adamların halife el-Mu'tez hayatta iken Bağdat'a gelerek Muhammed b. Vâsık'a biat ettiklerini, aynı haftanın cumasında Muhammed'e biatın mevcud halife el-Mu'tez'in ise hal' edildiğinin ilan edildiği ve bu durumun zabta geçirildiği haber verilmiştir.[1396]

Hudari Beg, birtakım insanların Bağdat'a gelip halife adayı Muhammed'i Bağdat'tan getirenlerin Türkler olduğunu haber vermiştir.[1397] Hudari Beg'in ayrıntısını anlattığı olayın bu yerinde halifeye el-Mühtedi-Billâh lakabını veren ekibin de Türkler olduğu sonucunu çıkarabiliriz Muhtemelen halifeye bu lakabı vermede halifenin dini kişiliğinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.[1398]

Taberî, halife Muhammed b. Vâsık'a h. 255 senesinde biat edildikten sonra kendisine el-Mühtedî-Billâh lakabının verildiğini haber vermiştir.[1399] Aynı eserde Muhammed b. Vâsık'a yapılan bu biatı kabul etmediğini ta ki halife el-Mu'tez'in getirilerek bizzat kendisinin bu işi ifa etmekten aciz olduğunu söyledikten sonra elini uzatarak Muhammed'e biat ettiğini ve halifeye orada el-Mühtedî –Billâh lakabının verildiği haber verilmiştir.[1400]

Yukarıda da dile getirildiği üzere halife Muhammed b. Vâsık'a el-Mühtedî-Billâh lakabının verilmesi halifeye hilafet için biat alındığında, kendisini bu göreve layık gören unsurlar tarafından verilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu unvanı halifeye Türkler vermiştir. Türklerin bu unvanı halifeye seçmesinde halifenin dini

---

[1393] El-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/148.
[1394] el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe*, s.120.
[1395] Ya'kûbî, *Târîh*, II/471.
[1396] Ya'kûbî, *Târîh*, II/471.
[1397] Hudari, *Muhâdarât:ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.324.
[1398] Hudari, *Muhâdarât:ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.324.
[1399] Et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, IX/391.
[1400] Et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, IX/391.; bkz el-Bağdâdî, *Târîhü Bağdâd*, IV/554.; bkz İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.133; bkz İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/201.; bkz en-Neveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/2323-233.

şahsiyetinin etkili olduğu yadsınamaz. O halde bu saik baz alındığına göre bu lakabın etimolojik karakterinin tespit edilmesi çok önemlidir. Ragıp el-İsfehâni h-d-y " هدي " maddesini ele alırken bu kelimenin mastarının "hidayet" olduğunu ve güzel, yumuşak bir şekilde yol göstermek anlamında kullanıldığını haber vermiştir.[1401]

"hedâ ve ihtedâ" fiillerinin Kur'an'da birlikte kullanımına dikkat çekilmiştir. Buna göre (19/ Meryem 76) "ihtedâ" hidayeti kabul edenler; "hedâ" hidayet anlamında kullanılmaktadır.[1402] Ayrıca İbnü'l-Manzur " هدي" kelimesinin, el-Mehdî kelimesine kadar uzandığını iddia etmiştir.[1403]

Bütün bunlardan yola çıkarak halifeye verilen bu unvanın halifenin dini şahsiyeti baz alınarak verilmiş olma ihtimali söz konusudur. Fuad Salih es-Seyyid halife el-Mühtedî'nin Abbasi halifelerinden dini karekteri en güçlülerinden biri olması dolayısıyla kendisi Ömer b. Abdilaziz'e benzetildiğini iddia etmiştir.[1404]

Konuyla ilgili önemli çalışmaları olan ve İslam Ansiklopedisi'ne halifelerle ilgili makale yazanlaradan biri olarak Abdülkerim Özaydın Abbâsiler tarihinde Vâsık-Billâh'ın ölümünün ardından yeni halife seçimi için ilk defa bu amaçla bir araya gelerek Vâsık'ın oğlu Muhammed'in halifeliğine karar verildiğini öne sürmüştür.[1405] Ancak Muhammed'in yaşının küçük olması dolayısıyla amcası Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh seçilmişti. Bu arada halife Muntasır, Müsta'în ve Mu'tez döneminin kaotik ortamlarında siyaseten hiçbir olaya katılmamış, Mu'tez kendini ha'l ettiğini söyleyinceye kadar yapılan biatı bile kabul etmemiştir.[1406]

Bütün bunlar dikkate alındığında halifeye Mühtedî –Billâh unvanı özenle seçilmiş bir unvan olduğu açıktır. Yani kendisini bu göreve layık görenler bu unvan üzerinden kendilerinin eğer o gün küçük olmasaydın bu göreve zaten seni seçecektik, sen bu iş için en uygunsun anlamında o gün seçilecek kişi olan Muhammed b. El-Vâsık'a işaret eden, ona götüren anlamında "el-Mühtedî" lakabı verilmiştir de denilebilir. Bu anlamda halifenin dini şahsiyeti halifeye bu unvanın verilmesinde ayrıca bir katkı sağlamış olabilir.

[1401] el-İsfehânî, *Müfredât*, s.1103.
[1402] el-İsfehânî, *Müfredât*, s.1104.
[1403] İbnü'l-Manzur, *Lisânü-'l-Arab,* XV/354.
[1404] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.889.
[1405] Özaydın, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI/527-528.
[1406] Özaydın, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI/527-528.

Fuad Salih es-Seyyid'in haber verdiğine göre "el-Mühtedi" lakabı Abbasiler'de ilk olarak Abdullâh b. Muhammed es-Seffâf'a verilmiştir.[1407] Seffâh'ın "el-Kâim, el-Mübîh, el-Mürtazâ ve el-Mehdî" lakaplarından el-Mehdîlakabı ile etimolojik olarak yukarıda İbnü'l-Manzur'un "هدي" kelimesinin bağlantı kurmasının arkasında kelimenin olası anlamlarının da önemli biri yeri oldğu söylenebilir.[1408] Ayrıca *el-Kâim* lakap olarak din eksenli mehdi vasıflarına haiz dini bir lidere işaret ederken daha sonra bu lakap gittikçe dini hüviyetten soyutlanıp idari ve askeri açıdan yetkin bir lidere işareten n-s-r ve türevleri üzerinden verilmeye başlandığını görmekteyiz.

Tarihçilerin büyük çoğunluğu Abbasilerde halife el-Mütevekkil'in ardından gelen dokuz yıllık döneme (h. 248-256) "Fetret" veya "Askeri kaos" dönemi ismini verilmiştir. Bu dönem "Muntasır, Müsta'în, Mu'tez ve Mühtedi" olmak üzere dört halifenin iktidarını kapsar.[1409] Ayrıca Azam bu dönemin bir analizini yaparak önemli tespitlerde bulunuştur. Ana hatları ile Azam bu dönemi şu şekilde değerlendirmektedir:[1410]

> Bu dokuz yıllık dönemin arka planı incelendiğinde karşımıza iktidara gelen halifeler fiili yönetim gücünden mahrumdular. Mu'tasım dönemiyle ağırlık kazanan Türk askerlerine büyük itimad, buna mukabil Araplar gibi muharip diğer unsurların gerek divandan gerekse askerlikten sakıt siyaseti, beraberinde Abbasi Devleti'nin varlığı açısından zorunlu denge siyasetine büyük zarar vermiştir. İdari ve askeri yönetimde keyfiliğin ortaya çıkması Abbâsi hilafetinin zayıflamasına yol açmıştır. Mu'tasım-Billâh'in ardından iktidara gelen oğlu Vâsık da babasının Türk politikasını sürdürdü. (227-232) Sonuçta Türklerin hakimiyeti açısından Mütevekkil-Alellâh'ın iktidar yolunu açtılar ancak Mütevekkil, Türklerin umutlarını boşa çıkardı. Onlardan kurtulmak için başka unsurlara yönelerek başka bir denge politikası izledi. Türkler kendi çıkarlarını koruma adına halife Mütevekkil'i öldürüp yerine oğlu Muntasır'ı(247-248) getirdiler. Böylece Türklerin Abbasi Devleti'ne doğrudan müdahele dönemi başladı. Halife Muntasır Türkleri razı etmekten, onlara dalkavukluk yapmaktan, isteklerini harfiyyen yerine getirmekten başka bir seçeneği yoktu. Buna rağmen onların baskılarına maruz kaldı. Bu durum karşısında halife Muntasır onların elebaşlarını öldürerek hakimiyetlerinden kurtulmaya çalıştı. Bu durum karşısında Türkler bir fırsatını bulup halifeyi zehirlettiler. Yerine Mu'tasım'ın oğullarından Ahmed b. Muhammed'i "Müsta'în"lakabı ile halife ilan ettiler. " Öyle anlaşılıyor ki bu dönemin halife lakapların verilemesinde TürklerIin de önemli payları olmuştur.

[1407] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.888-889.
[1408] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.373.
[1409] Azâm, *Mevsü'atü't-Tarih:el-Asru'l-Abbâsî*, s.165.
[1410] Azâm, *Mevsü'atü't-Tarih:el-Asru'l-Abbâsî*, s.165-166.

Yıldız, Taberî'den iktibasla halife el-Mühtedî'nin Türkler ile mücadelesinde önce görevden el çektirildiğini ardından hapsedildiğini ve birkaç gün sonra da idam edildiğini iddia etmiştir.[1411]

4.1.8. Halife el-Mu'temid-Alellâh ve Lakabı

Ebü'l-Abbâs künyesiyle maruf bazıları ise Ebû Ca'fer künyesine sahip olduğu ve ismi Ahmed olan, Mütevekkil-Alellâh'ın oğludur. Kendisinden sonra oğlu Ca'fer'i "el-Mufavvız-İlallâh" lakabı ile yerine veliaht atamıştır.[1412] Ali Aktan, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Mu'temid-Alellâh, Ahmed b. Ca'fer" adlı makalesinde ise bu lakabın "Mufavvaz-İlallâh" şeklinde geldiğini iddia etmiştir.[1413] Halife el-Mühtedi öldürüldüğünde el-Mu'temid Cevsak'ta hapisteydi.[1414] Ya'kûbî, halifeyi ismi ve ardından özel resmi unvanı olan el-Mu'temid Alellâh b. Ca'fer el-Mütevekkil şeklinde tanıtmış ancak lakabı üzerine başka bilgi vermemiştir.[1415]

Aynı şekilde Taberî de halifeye h. 256 senesinde biat edildiğini ve kendisinin "el-Mu'temid-Alellâh" olarak adlandırılıdığı bilgisini vermekle yetinmiştir.[1416] Lakapla ilgili olarak İbnü'l-Esir, el-Mühtedi'nin hapse atılmasının ardından el-Cevsak'ta hapiste olan İbn Katyân olarak bilinen Ebü'l-Abbas Ahmed b. El-Mütevekkil'in getirilip halkın kendisine biat ettiğini haber vermiştir.[1417]

Ayrıca aynı eserde Türkler, halifeye halk biat ettikten sonra biat ettiklerini ve o sırada Hânikîn'de bulunan Mûsa b. Boğa'ya bildirildikten sonra, onun da Sâmerrâ'ya gelip halifeye biat ettiğini ve bu biattan sonra halifeye *el-Mu'temid-Alellâh* lakabının verildiğine işaret edilmiştir.[1418] Bu haber bize halifeye halk tarafından biat edildiği halde halifenin lakabından söz edilmemiş, ta ki Mûsa b. Boğa'ın Sâmerrâ'ya intikalinden sonra halifeye *el-Mu'temid Alellâh* lakabının verildiğinden söz edilmiştir. Kısaca 231erç231 halifeye halkın ardından Türklerin ve en son olarak da Mûsa b. Boğa'nın biatı gerçekleşmiştir. Aktan'ın halife el-

[1411] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.178; bkz İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII/102.
[1412] Es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.564.
[1413] Aktan, "Mu'temid-Alellâh, Ahmed b.Ca'fer", *DİA*, XXXI/387-388.
[1414] Es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.564.
[1415] Ya'kûbî, *Târîhü Ya'kûb*, II/473.
[1416] Et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, IX/474.
[1417] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/224.
[1418] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/224.

Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ı Nâsır-Lidînillâh lakabı ile oğlundan sonra ikinci veliaht tayin ettiğini (h. 261) haber vermiştir.[1419]

Aynı haberle ilgili olarak İbn Tabata (İbnü't-Tıktaka), halifenin yönetim işlerindeki 232erç232lah232den dolayı kardeşi el-Muvaffak Talha en-Nâsır'ın işlerinde halifeye boşluk yaratmadığına işaret etmiştir.[1420] Haberin bu yerinde el-Muvaffak için kullanılan *en-Nâsır* ifadesinin sanki ona yardım eden bir yardımcısı anlamında anlaşılmamalıdır. Eğer öyle olsaydı Arapça grameri açısından bu ifade nekre ve mansup olarak "ناصرا" şeklinde gelirdi çünkü gramer açısından kelime hal konumundadır.

Kaldı ki aynı eserin ilgili kısmında müellif halife el-Mu'temid'in idaresinde kardeşi Muvaffak'ın hilafette halifeye tam bir ortaklığından söz etmektedir. Bunun için, hutbede, basılan paralarda isimlerin birlikte zikri hatta "Emirü'l-mü'minîn" lakabının müşterek kullanımına varıncaya kadar durumun bu şekilde olduğunu belirtmektedir.[1421] Bu durumla ilgili olarak meskûkât-ı İslâm üzerine önemli araştırmaları olan Dehduh, (h. 256-279/m. 870-892) halife el-Mu'temid'in bazen gümüş sikke üzerine kardeşi Talha'nın lakabını "el-Muvaffak-Billâh" olarak nakşettirdiğini [1422] öne sürmüştür.

Hatta el-Fahrî'de yine müellif Mu'temid döneminde kardeşi el-Muvaffak'ın halifenin bütün tasarruflarını ukdesinde tuttuğu, istediğini vezaretten uzaklaştırıp istediğini bu makama getirdiğinden haber vemektedir.[1423] Bu haberler bize en-Nâsır lafzının müstakil bir lakap olarak el-Muvaffak'a verildiğini gösterir.

El-Muvaffak'ın devlet içerisindeki tasarrufları ve uyguladıkları kimi sertlik politikaları neticesinde kendisinin *es-Seffâhü's-Sânî;* oğlu Mu'tazıd'ın da cesaret, deha ve devlet işlerindeki mahareti dolayısıyla *el-Mansûrü's-Sânî* olarak adlandırılması neticesini doğurmuştur.[1424] Ed-Dûrî, bu durumu Muvaffak'ın devleti yeniden eski gücüne kazandırma çabası olarak görmüş ve kendisine *el-Mansûrü's-Sânî* unvanının verilmesini bu nedene dayandırmıştır.[1425]

[1419] Aktan, "Mu'temid-Alellâh, Ahmed b.Ca'fer", *DİA,* XXXI/387-388.
[1420] İbn Tabata (İbnü't-Tıktaka), *el-Fahrî,* s.250.
[1421] İbn Tabata (İbnü't-Tıktaka), *el-Fahrî,* s.250.
[1422] Dehdûh, *I'lmü'l-Meskûkât,* s.17.
[1423] İbn Tabata (İbnü't-Tıktaka), *el-Fahrî,* s.251.
[1424] İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ,* s.137.
[1425] ed-Dûrî, *en-Nizâmü'l-İslâmiyye,* s.51.

Hatta İbnü'l-İmrâni, halifenin kardeşi el-Muvaffak'ın Zenc isyanının bastırılmasındaki başarısından dolayı kendisine en-Nâsır-Lidînillâh lakabının verildiğini iddia etmiştir.[1426] Buna göre Abbasiler'in 34. Halifesi Ebû 'l-Abbas Ahmed b. Müstazî-Biemrillah'a verilen "en-Nâsır-Lidînillâh" lakabının üç asır önce ilk taşıyıcının el-Muvaffak olduğu söylenebilir.[1427] Diğer taraftan Muvaffak'a verilen bu unvan h. 276 senesinde Vâsıt'ta bir dinar üzerinde (ön yüz) *Lillâh Lailahe illallâhü vahdehülâ 233erç233l leh, en-Nâsır Lidînillâh el-Muvaffâk* biçiminde geldiği haber verilmiştir.[1428]

Halifeye el-Mutemid-Alellâh lakabının verilmesi biat aldıktan sonra özellikle Türk kumandanı Mûsa b. Boğa'nın biatından sonraki süreçte verildiği dile getirilmişti.[1429] Mütevekkil'in oğlu olması hasebiyle daha öncesinden babası kanalıyla Mütevekkil'in neslinden halife gelmesine karşı çıkan Türkler bu kez oğluna destek çıkmışlardır. Bu gelişmenin siyasi yansıması muhtemelen anlaşmış olmalılar ve güven lafzı üzerinden bu durumu lakaba yansıtmış oldukları düşünülebilir. Halifeye bu unvanın verilmesindeki nedenleri tespit etmede unvanın etimolojisinin bilinmesi önemlidir. İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında *a-m-d* maddesinde kelimenin etimolojisini ortaya koymuştur. "اعتمد علي " fiilinin kökünün hatanın zıttı olan "amd, عمد"kelimesine dayandığını haber vermiştir. Buna göre bu kelime destek almak, güvenmek manalarına gelir. Diğer taraftan kelimenin diğer varyantları da aynı kökten destek, şef, başkan anlamlarını muhtevidir.[1430]

Bu fiilin mastarı olan *el-İ'timâd* "الاعتماد", ile "عمدة, اعمدة" direk, sütun, kolon anlamındaki bu kelime arasında bir bağ kurarak konuyu farklı açıdan ele almıştır. İbnü'l-Manzur'a göre "*el-İ'timâd"* ilerleyen bir hedefe doğru yönelen herşeyin bir ismi olduğunu iddia etmiştir.[1431] "el-Amûd, العمود" kelimesine ise "çadırın ortasında duran ağaç kazıktır ki ona dayanarak sebebler yürür. " diyerek soyut bir betimleme yapmıştır.[1432] İbnü'l-Manzur'un ortaya koyduğu bu betimleme analiz edildiğinde "el-İ'timâd" kelimesi yönetilenlerin yani halkı; çadırın ortasındaki kazık "yöneticiyi";

[1426] İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ,* s.137; bkz el-Mes'ûdî, *Mürûc,* IV/160; bkz el-I'ş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye el-İslâmiyye,* s.39.
[1427] Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA,* XXXII/399-402.
[1428] Ferrecullah Ahmed Yûsuf, *el-Âyâtü'l-Kur'âniyye ale'l-Meskûkâti'l-İslâmiyye,* Riyâd, 1423/2003, s.112.
[1429] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VI/224.
[1430] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/302-303.
[1431] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/302-303.
[1432] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/303.

sebeblerin yürümesi ise halkın işlerinin bu yönetici eliyle yürütülmesi şeklinde anlaşılabilir ancak İbnü'l-Manzur'un çizdiği bu betimleme olağan zamanlarda devlet işlerinin yürütüldüğü ahvale işaret etmektedir. "اعتمد علي " fiilinin anlamı destek olan, güvenen anlamında halkın yöneticisinden işlerinin itimat esasına dayanarak beklediği doğal bir sonuçtur.

Abbasi halifesi el-Mütevekkil'in oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'in Mu'temid-Alellâh unvanı konusunda o dönemin siyasi koşulları düşünüldüğünde, i'timad eden, destek alan, güven pozisyonunda olan halk değil maalesef halifenin kendisi olmuştur. Öyle ki Mühtedî-Billâh Türkler tarafından azledilip öldürülünce göz hapsinde tutulduğu el-Cevsakü'l-Hakânî'den alınıp halife ilan edilmesinde onu bu göreve uygun görenlerin halifeden bekledikleri bu itimat vasfıydı.[1433] Eğer güven bazında halifenin kendisi merkezde düşünülseydi, gramer açısından ism-i fâil olarak gelen *el-Mu'temid* yerine ism-i mef'ûl formunda *el-Mu'temed* şeklinde kullanılması daha mantıklı olurdu.

Sâmerrâ'yı başkent edinen son halifedir. Mütevekkil-Alellâh'ın hilafete gelen son çocuğudur. Mühtedî'nin ölümünün ardından "Mu'temid-Alellâh" lakabı ile biat alarak halife olmuştur.[1434] Halife Mu'temid döneminde Ahmed b. Tolun ilk defa (h. 256/879-880) yılında adına sikke bastırmıştı. Bu sikkede ilk defa halife Mu'temid'in adının yanı sıra Ahmed b. Tolun kendi ismine de yer vermiştir. Bunun anlamı Ahmed b. Tolun sadece halifenin dini otoritesini tanıyordu.[1435] Bu olayın siyasi sonucu olarak halife naibi Muvaffak, halife Mu'temid'e baskı yaparak onu Mısır valiliğinden azlettirmiştir. Ahmed b. Tolun da bölgenin ileri gelen alimlerini Dımaşk'ta toplayarak Muvaffak'ı veliahtlıktan azlettirmiştir.[1436]

Mu'temid-Alellâh lakabının ilgi çeken bir yönü bu lakabın sahibi Ahmed b. Ca'fer ile babası Ca'fer *el-Mütevekkil-Alellâh* lakabı arasında etimolojik bir ilişkinin olmasıdır. Her iki lakaptan (a-m-d) fiilinin iftiâl formundaki anlamı ile (t-v-k) fiilinin teffa'ul formundaki anlamı müteradif (eş anlamlı) olup "güvenmek" anlamında ki ortak bileşkeyi göstermektedir.[1437] Diğer açıdan lakabın siyasi açıdan sembolik ifadesi de söz konusu olabilir. Zira bu iki lakabın câri olduğu yönetim sistemi

[1433] Aktan, "Mu'temid-Alellâh, Ahmed b.Ca'fer", *DİA,* XXXI/387-388.
[1434] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.815-816.
[1435] Yıldız, "Ahmed b.Tolun", *DİA,* II/141-143.
[1436] Yıldız, "Ahmed b.Tolun", *DİA,* II/141-143.
[1437] ArapçaSozluk.Net Sözlük.

saltanat sistemi olduğuna göre halef konumundaki Mu'temid lakabı, selef durumundaki Mütevekkil lakabı ile irtibatı siyasi bağlamda değerlendirildiğinde (saltanat sistemi) selefine güvendiğiniz gibi halefine de güvenebilirsiniz şeklinde önemli bir mesaj içermeye yönelik özenle seçilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir.

Ayrıca bu sistemin itici güçleri olan askeri ve idari anlamda devlete hakim olan diğer unsurların bu lakaplar üzerinden birbirlerine vermek istedikleri bir mesaj da söz konusu olabilir. Zira bu dönemde iktidara gelen halifeler, hanedanın bir üyesi olarak yönetim kombinasyonuna dahil olurken onlardan yararlanmayı düşünen gerek sivil (idari) gerekse askeri güçler bir şekilde beraber çalışmanın gereği olarak bu lakaplar üzerinden birbirlerine mesaj vermek istemiş oluyorlardı çünkü bu halifelerden büyük çoğunluğu hanedan üyesi olarak hiçbir zaman alternatifsiz değildi. İktidara gelen halifeler bu hakim güçlerin kendilerini tercih etmeleriyle iktidar olabiliyorlardı. Mu'temid-Alellâh lakabının dini saiklerden çok siyasi saikler baz alınarak seçilip verildiği söylenebilir.

Lakabın resmi belgelerde geçtiği görülmüştür. Mu'temid döneminde *el-Müfevvaz-ilâllah* ve *el-Müfavvak-Billâh* lakaplarının yanı sıra paralar üzerinde "Zülvizâreteyn" lakabına da yer verildiği(h. 256) iddia edilmiştir.[1438] Ayrıca aynı paranın(dinar) benzer bir türüne h. 271/884-885 senesinde rastlanmaktadır. Paranın ön yüzünde " La ilâhe illa hüveydehü la şerike leh, *el-Müfevvaz-ilâllah"*; arka yüzünde ise "Lillâh Muhammed Rasûllâh, *Mu'temid Alellâh Zülvizârateyn*" şeklinde lakaplara yer verildiği iddia edilmektedir.[1439]

H. 258 Tolunoğulları paraları (füls) üzerinde *Lillâh Muhammed Rasulullâh el-Mu'temid Alellâh, el-Müfevvaz İlallâh, Ahmed b. Tolun* isim ve lakaplarına yer verildiği iddia edilmektedir.[1440] Aynı varyantta h. 266 senesinde bir dinar üzerinde (ön yüz) *Kelime-i tevhid ifadesinden sonra el-Müfavvaz 235erç235lah;* (arka yüz) *Lillâh Muhammed Rasulullâh el-Mu'temid Alellâh Ahmed b. Tolun* yazılı olduğu

[1438] Nahiz Abdurrazzâk Defter, *el-Meskükât,* Dârü's-siyase; Kuveyt, basım yy, s.97.
[1439] M.Ramadan Atef Mansour, " A New Reading For The Abbasid Dînâr in The Name of Caliph al-Mu'tamid 'Ala Allah (AH 256-279) Minted in al-Ma'suq (271 AH)", *4 th Simon Assemani Symposium* Trieste, 26-27 Sempember 2014, s.290-297; s.290.
[1440] Oleg Grabar, *The Coinage of The Tûlûnids,* The American Numismatic Society, New York, 1957, s.9, 13, 19.

ifade edilmiştir.[1441] Bu bilgiden hareketle halife oğlu Mufavvaz 236erç236lah lakabını veliaht olmadan önce vermiştir denilebilir zira Taberi'de bu duruma işaret eden kayıt söz konusudur.[1442]

Bu dönemde bu para üzerinde Tolunoğulları, Abbasi Devleti'nin halifeden sonra en kudretli kişisi olan halife naibi Muvaffak-Billâh değil de halifenin oğlunun ismine yer vermesinin arka planında o dönem(h. 258) Ahmed, kayın pederi Yârcûh et-Türkî'nin ölümünün ardından Mısır'a tamamen hakim olmuş, Abbasi halifeliği kendisinden mali ve askeri yardım talep etmişti ancak beklediği yardımı görmeyince Muvaffak Ahmed b. Tolun üzerine bir ordu göndermiştir.[1443]

Görüldüğü üzere bu dönemde paralar ve üzerindeki lakaplar dönemin siyasi şifreleri konumundaydı. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi. Diğer taraftan Girit Arap Emirliklerinden h. 271 senesinde Şuayb. Ebi Hafs'ın Abbasilere bağlılığını gösteren para üzerinde (arka yüz), *Lillâh Muhammed Rasulullah Mu'temid-Alellah Şu'ayb* ifadesine yer verildiği ileri sürülmektedir.[1444]

El-Mes'ûdî, Mu'temid dönemi vezirlerini Abdullah b. Yahya b. Hâkân ölünce yerine el-Hasan b. Mahled'i ondan sonra Süleyman b. Vehb'i en son olarak da Saad'i atadığını haber vermiştir.[1445] İşte Mu'temid döneminde paralar üzerinde Zülvizarateyn lakabının bu vezirlerden en sonuncusu Sa'a'da işaret ettiği iddia edilmiştir.[1446]

Diğer taraftan bu dönemde sadece vezir gibi sivil yüksek rütbeli devlet ricaline önemli unvanlar verilmiyordu. Bunun yanı sıra orduda önemli işlere imza atan kumandanlara da bir takım unvanlar verildiği görülmektedir. Örneğin Mu'temid döneminde, Zencilere karşı Türklerden oluşmuş bir ordu hazırlamış ve komutan olarak da Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'i atamıştı(h. 259). Mûsâ'nın emrine de İshâk b. Kündacık" verilmişti. Onun görevi Basra'ya gelecek yiyecek ve mühimmata engel olmaktı.[1447] Bu görevi başarıyla ifa etmiş olan İshâk b. Kündacık'a halife el-

[1441]Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum* Clasess III-X, London, 1876, s.64.
[1442] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, X/22.
[1443] Özkuyumcu, "Tolunuoğulları", *DİA*, XLI/233-236.
[1444] Miles, *The Coinage of the Arab Amirs*, The American Numismatic Society New York, 1970, s.22
[1445] el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/s.160.
[1446] Edward Thomas Rogers, "Art.XIII-Notice on the Dinârs of The Abbasid Dynasty", *Late II, M.Consul*, Cairo, s.262-304, s.283 (Note:Read on November, 1684); bkz eş-Şihâbî, *Mu'cemü'l-Elkâb*, s.42.
[1447] Özkuyumcu, "İshak b.Kündacık", *DİA*, XXII/535-536.

Mu'temid-Alellâh "Züs'seyfeyn" lakabını vererek karşılık verdiği iddia edilmektedir.[1448]

[1448] Es-Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-Hilâfe,* Mikâil Avvâd (thk.), Beyrut, basım yy, s.131.

5.DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MU'TAZID VE SONRASI DÖNEM HALİFE UNVANLARI

5.1. Halife el-Mu'tazıd-Billâh ve Lakabı

Amcası Mu'temid'in ardından h. 279/892 senesinde biat almıştır. Künyesi Ebü'l-Abbas olup ismi Ahmed'dir.[1449] Abbasi Devleti'ni yeniden yapılandırma çabasına binaen kendisine es-Seffâhü's-Sânî lakabı da verilmiştir.[1450] Abbasi tarihinde babası halife olmayan dört halife vardır. Bunlar; es-Seffâh, el-Mansûr, el-Müsta'în ve el-Mu'tazıd.[1451] Taberî, halife el-Mu'tazıd'ı künyesi ve resmi özel unvanı üzerinden tanıtmış ancak bu unvana ilişkin bir açıklamada bulunmamıştır.[1452]

Ancak aynı müellif, halife el-Mu'tazıd'ın h. 278 senesinde kumandanlar ve ğılmanların Mu'temid'in oğlu el-Müfavvaz'dan sonra Ebü'l-Abbas'a veliaht olarak biat edip, onu el-Mu'tazıd-Billâh olarak lakaplandırdıklarını haber vermiştir.[1453]

Arapça gramerinde fail çoğul olursa önce gelen fiil müfred kalıbında olmak zorundadır. Burada "القواد و الغلمان" fail makamındadır. Bunun için önceki fiil "بايع" müfred kalıbında gelmiştir. Atıf durumuna gelince gramer olarak aynı cinsler üzerine atıf yapılır. Buna göre "ولقب" önceki müfred formundaki "بايع" fiilinin üzerine atfedilmiştir ve aynı ortak faile sahiptir ki bu fail de kumandanlar ve ğılmanlar olduğuna göre halifeye el-Mu'tazıd lakabını bu kimseler vermiştir sonucu çıkmaktadır.

Aynı şekilde el-Mes'ûdî de halifeyi künye ve ismi üzerinden tanıtmış, halife el-Mu'temid'in öldüğü gün biat aldığı bilgisinden başka el-Mu'tazıd lakabı üzerine herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.[1454] Aktan İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "el-Mu'tazıd-Billâh" adlı çalışmasında halifenin babası el-Muvaffak öldüğünde kumandanların birinci veliaht olarak mevcud halife Mu'temid'in oğlu Ca'fer el-Mufavvaz'a birinci veliaht olarak Mu'tazıd'a da ikinci veliaht olarak biat ettiklerini

---

[1449] es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.571; bkz Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI/383-384; el-Kütübî, *Fevât*, I/65; bkz İbn Hazm, *Resâil*, II/153.

[1450] es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.572; bkz el-Kütübî, *Fevât*, I/72; bkz İbn Fazlillâh Şihâbüddîn el-Ömerî (h.ö:749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdî en-Necm (thk.), I-XXVII, Dârü'l-Kütübi'l-I'lmiyye:Beyrut, 2010, C.XXIV, s.200.

[1451] el-Kütübî, *Fevât*, I/73; bkz el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.321.

[1452] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, X/30.

[1453] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, X/22.; Eserin orijinalinde وفيها بايع القواد و الغلمان ولقب با الامعتضد لابي العباس بولاية العهد بعد الامفوض şeklinde aktarılmıştır.

[1454] el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/184.

(h. 278)[1455] öne sürmüştür. Ayrıca aynı çalışmada halife el-Mu'temid'in bir yıl sonra oğlu Ca'fer'i veliahtlıktan azlettiğini ve yeğeni Mu'tazıd'ı veliaht olarak atadığını iddia etmiştir.[1456]

Ancak oğlunun paralarda veliaht olarak isminin geçtiği görülmektedir (h. 275). Tolunoğulları'ndan Hamâriveyh b. Ahmed'in bastırdığı paralarda (ön yüz) "Lailahe illâhüvehdehüla şerike leh el-Müveffaz ilallâh", aynı paranın arka yüzünde ise "Lillâh Muhammed Rasulullâh el-Mu'temid alellâh Humâreveyh b. Ahmed"[1457] isim ve lakaplarına yer verildiği iddia edilmektedir. Ayrıca h. 279 senesinde Mufavvak-Billâh'in öldüğü bu yılda oğlu Mu'tazıd-Billâh ve Mufavvaz-ilallah birlikte isimlerinin (unvan) kazdırıldığı iddia edilmiştir.[1458]

Görüldüğü gibi bu paralar bize Abbasilerin saltanat sistemi içerisinde iç meseleleri olan bir konunun onları tanıyan Tolunoğullarının aynı konuyu resmi belgelerine yansıttığını gösteriyor. Bu durumda bize lakapların hem iç siyaset hem de dolaylı olarak dış siyasette bir karşılığının olduğuna işaret etmektedir ki bu araştırmayı çok anlamlı kılan, lakapların yalnızca bir adlandırmadan ibaret olmadığı şeklindeki tezimizi güçlendirmektedir.

Hasan el-Başa *el-Elkâbü'l-İslâmiyye* adlı meşhur eserinde halife Mu'tazıd-Billâh ile ilgili bir fasıl açmamıştır.[1459] Abbasi halifeleri tarihi sayılabilen İbnü's-Sâî'nin, *Kitâbü'l-Muhtasar'*ında halife el-Mu'tazıd Ahmed olarak tanıtılmış ancak lakaba ilişkin bilgi verilmemiştir.[1460] İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtüzzeman'*ında haber verdiğine göre halife yüzüğüne "احمد يؤمن بالله الواحد"kazımıştır.[1461] Bu durumun başka bir varyantı olarak et-Tenbih ve'l-İşrâf'ta "الحمد لله الذي ليس كمثله شيئ خلق كل شيئ" şeklinde halifenin yüzüğüne kazdırdığı aktarılmıştır.[1462] Bu bilgiler bize halife nezdinde unvanının sadece dönemin bir teamülü olarak aldığı bir lakap olmanın ötesinde hiçbir anlam ifade etmemektedir.

[1455] Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA,* XXXI/383-384.
[1456] Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA,* XXXI/383-384.
[1457] Yusuf, *el-Âyâtü'l-Kur'âniyye ale'l-Meskûkâti'l-İslâmiyye*, s.230.
[1458] Anastas Maria el-Kırmılî, *en-Nükûdü'l-Arabiyye; I'lmü'n-Nümeyyât*, Matbaatü'l-Asrıyye; Kahire, 1939, s.125.
[1459] el-Başa, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.475-476.
[1460] İbnü's-Sâî'nin, *Kitâbü'l-Muhtasar*, s.73; İbn Hazm, *Cemheretü'l-Ensâb*, s.29.
[1461] İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtüzzeman*, XVI/157.
[1462] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.321.

İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe'*sinde ki önemli bir halifeler tarihi eseridir. Bu eserde halifenin lakabına ilişkin hiçbir açıklamada bulunmamıştır.[1463] Nihayetü'l-Ereb'te halifenin el-Mu'tazıd lakabına ilişkin sarih olmasa da ima yollu olarak zikredildiği görülmektedir. Bu eserde halifenin babası öldüğünde kumandanların mevcut halifenin oğlu Ca'fer'in ardından kendisine ikinci sırada veliaht olarak biat ettikleri dile getirildikten sonra "و لقب المعتضد بالله" ifadesi geçmektedir.[1464]

Haberin bu orijinal metninde dikkat çeken gramatik açıdan *vav-ı atıf* harfinin kendinden önce geçen "بايعوا" ifadesindeki kumandanlara işaret etme maksadı ile kullanılmış olsaydı gramer olarak "لقبوا" şeklinde gelmesi gerekirdi. Bunun yerine müfred formunda gelmesi zorunlu olarak meçhul formunda kullanıldığına işaret etmektedir. Buna göre bu ifade Ebü'l-Abbas Ahmed'e "el-Mu'tazıd-Billâh" lakabı verilmiştir sonucu çıkar. Eğer çoğul şeklinde gelseydi halifeye bu unvanın kumandanların verdiği sonucu zorunlu olarak çıkacaktı.

Aynı eserde h. 279 senesinde halife el-Mu'temid'in ordu kumandanları ve kadıların hazır bulunduğu bir mecliste oğlu Ca'fer'i veliahtlıktan azledip yerine Muvaffak'ın oğlu el-Mu'tazıd-Billâh Ebü'l-Abbas Ahmed'i veliaht atadığını ve bu duruma oğlu Ca'fer'in de şahit olduğu haber verilmektedir.[1465] Ancak İbn Hazm, Ca'fer'in babası tarafından kerhen ha'l edildiğini iddia etmiş ve Mu'tazıd tarafından halifeliğinin başlarında katledildiği öne sürülmüştür.[1466]

Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler adlı doktora çalışmasında Saim Yılmaz halifeye el-Mu'tazıd lakabını bu kumandanların verdiğini iddia etmiştir.[1467] Bizim de yukarıda konunun gramatik analizinden yola çıkarak aynı sonuca vardığımızı ifade etmiştik. Sonraki dönem İslam tarihçilerinden İbnü'l-I'mâd (h. Ö:1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb'*inde, halife el-Mu'temid'in, kardeşi Muvaffak ölünce onun oğlunu veliaht olarak atadığını ve kendisine de el-Mu'tazıd lakabı verdiğini iddia etmiştir.[1468] Bu bilgiye göre el-Mu'tazıd lakabı halife el-Mu'temid tarafından verilmiştir. Bu uygulamanın halifelerin kahir ekseriyatının veliaht iken

[1463] İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, s.172.
[1464] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/250.
[1465] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/250.; bkz İbni Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/64-65.
[1466] İbn Hazm, *Cemheretü'l-Ensâb*, s.28.
[1467] Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları; İstanbul, 2006, s.77.; bkz Hasan İbrahim, *Târihü'l-İslâm*, III/23.
[1468] İbnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III/324.

kendilerine bu makamı uygun görenler tarafından verilen unvan örneğine de uyduğu söylenebilir.

Lakabın etimolojik incelemesini yapan İbnü'l-Manzur, *a-d-d* maddesinde "عضد, يعضد, عضد; adade-ya'dudu-addün" kelimesinin yardımcı olmak, desteklemek manasına geldiğini ve kelimenin çeşitli versiyonları da aynı anlamı ifade ettiğini haber vermiştir.[1469] Diğer taraftan kelimenin farklı kalıpların "adud, add, udd, adîd" hepsi de pazu anlamından kullanılmaktadır. "Adûd" kelimesi kuvvet anlamında ez-Züccâc'tan nakil ile insanın eli onunla destek aldığı bu kelimeyle ifade edilmiştir. Buna göre her yardım eden "adûd" olarak tanımlanmıştır.[1470] Ayrıca İbnü'l-Manzur kelimenin müteradif anlamları konusunda önemli tespitleri şu şekilde özetlemiştir:[1471] "Hiçbir zaman yoldan saptıranları kol (adüd-yardımcı) edinmiş değilim. " (18/Kehf, 51) ayetinde "adüd" kelimesi nâsır, ensâr anlamında kullanılmıştır. "عضد", "استعان", "عاضد", "اعان" fiilleri yardımcı olmak, desteklemek, yardım istemek, yardımlaşmak, yardımcı olmak, kurtarmak manalarındaki bu fiiler "اعتضد" fiilinin müteradifidir. "

Buna göre İbnü'l-Manzur 'un "Mu'tazıd" lakabını yardım eden, destekleyen anlamında kullandığını söylemek mümkündür. Bu fiillerden "استعان, *isteâne*" hariç diğer eş anlamlı fiillerin hepsi aktif bir anlam içerirken sadece *isteâne* fiili pasif bir anlamda kullanılmıştır. Buna rağmen bu fiili bile diğer fiillerle eş değer kabul etmiştir. Muvaffak'ın oğlu olarak el-Mu'tazıd babasına rağmen kimi zaman karekterini öne çıkaran politikalar izlemekten geri kalmamış hatta bu yüzden babası tarafından hapsedilmişti. Örneğin h. 275 senesinde Muvaffak, oğlu Mu'tazıd'dan birtakım yerlere sefere çıkmasını istemiş o ise babasına ancak Şam'da kalabileceğini söyleyerek babasının emrine karşı çıkmış ve bu yüzden babası tarafından hapsedilmiştir.[1472] Bu rivayet, bize babası gibi dominant bir siyasi aktöre gerektiğinde karşı çıkması halifenin tarihi şahsiyeti hakkında önemli malumatı 241erç etmiştir diyebiliriz.

Lakabın dönemin paralarında yansıtıldığı görülecektir. Doğu halifelerinin British Museum (No:67044) Cataloğundan yer alan bilgilere gelince, Stanley, h. 283 senesinde San'ada bir dinar üzerinde *Lillâh Muhammed Rasûlullâh el-Mu'tazıd-*

[1469] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, III/292.
[1470] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, III/292.
[1471] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, III/293.
[1472] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/355.

Billâh şeklinde dönemin halife lakabına yer verildiğini haber vermektedir.[1473] Aynı eserde h. 284 senesinde paranın basıldığı yerin belirtilmediği başka bir versiyonda *Lillâh el-Mu'tazıd-Billâh Lâilahe illâllâh Muhammed Rasulullâh Emiri'l-mü'minîn* şeklinde halife özel resmî unvan ile halife genel unvanına yer verildiği haber verilmektedir.[1474]

H. 282 senesinde halife el-Mu'tazıd'a Humâreveyh'in kızı Katrü'n-Nedâ adına halifeye hediye babından dirhemlerin basıldığı öne sürülmüştür.[1475] Halife el-Mu'tazıd h. 289 senesinde ölmüştür.[1476] Paul Balog, h. 270-282/883-895 arasında o dönemin gemi pulları üzerinde " بسم الله امر الله بالوفا مما امر به الامير ابو الجيش خمارويه مولي امير المؤمنين" Humaveyh'in "Mevlâ emiri'l-mü'minîn" lakabına yer verdiğini iddia etmiştir.[1477]

Ayrıca daha sonraları el-Kâhir-Billâh'ın ha'l edilmesinde(h. 322) vezir İbn Mukle'nin tertiplediği kumpasa iştirak edecek olan "el-Huceriyye" ismi verilen askeri birliği de halife el-Mu'tazıd kurdurmuştur.[1478]

5.2. Halife el- Müktefî-Billâh ve Lakabı

Babası Mu'tazıd-Billâh onu veliaht edinmiştir. Hastalandığında h. 289 senesinde Rebîü'l-Ahir ayının sonuna on gün kala Cuma öğleden sonra kendisine biat etmiştir.[1479] Ancak halifenin el-Müktefî lakabına ilişkin bilgi verilmemiştir. En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb'*inde Yûnus el-Hâdim ve birkaç ileri gelen komutan, vezir el-Kâsım'a gelerek Müktefî için biatın yenilenmesi teklifinde bulunduklarını ancak vezirin bu duruma sıcak bakmadığı iddia edilmiştir.[1480] Olayın bu şekilde olduğu İbnü'l-Esîr tarafından da dile getirilmiştir.[1481] Ayrıca el-Mu'tazıd'ın Ali isminde oğlu

[1473]Lane-Poole, *The Coins of The British Museum Khaleefehs*, London, 1875, 133.
[1474]Lane-Poole, *The Coins of The British Museum Khaleefehs*, s.134.
[1475] Salim Abdullah Hamdi el-Cebûrî, "Ru'ye'n-Nizâmü'n-Nakdî fî asrı'l-Abbâsî (132-247/749-861)", *Mecelletü'l-Câmi'ati Tikrit li Ulûmi'l-İnsâniyye*, XVII/VII, (Saladin, 2010), ss.41-66, s.35; bkz el-Kubî, *Mevsû'atü Hulefâ*, II/75.
[1476] İbn Esir, *el-Kâmil*, VI/312.
[1477] Paul Balog, *Umayyad, Abbasid and Tulunid, Glass weights and Vessel stamps*, The American Numismatic Society, New York, 1976, s.267.
[1478] Sultan, "Nazârât fî siyâseti'l-halîfeti'l-Abbâsî'l-Mu'tazıdî (h.279-289/892-901)", *Mecelletü't-Terbiye ve'l-I'lim*, Cilt (12), Sayı (1), (Musul, 2005), s.86-114; s.90.
[1479] Es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s.581; bkz ez-Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, XIII/479.
[1480] En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/261; bkz Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*, s.277.
[1481] İbn Esir, *el-Kâmil*, VI/410.

el-Müktefi, Ca'fer isminde el-Muktedir-Billâh, Hârûn adında da başka bir oğlu ve on bir tane de kız evladı bıraktığı dile getirilmiştir.[1482]

Târîhü't-Taberî'de halife Ebû Muhammed Ali *el-Müktefî-Billâh'* a Mu'tazıd-Billâh'in veziri el-Kâsım b. Ubeydillâh, babasının ölüm haberini verdiği bir mektup yazmıştır çünkü el-Müktefi o zaman Rakka'da bulunuyordu.[1483] Es-Sâbî (h. 359-448) el-Müktefi-Billâh'in veziri Kâsım b. Ubeydillâh'a, Ebû'l-Hüseyin künyesini ve ayrıca vezire "Veliyyüddevle" lakabını bahşettiğini ve bu lakabın Abbasiler tarihinde "devle" lakabına bitişik olarak ilk defa kullanıldığı ifade edilmiştir.[1484] Buna göre lakap, hicri III. Asrın son çeyreğinde Abbasi Lakap tarihinde kendisine yer bulmuştur. Ancak Zambaur von Edward, *Mu'cemü'l-Ensâb'*ında "veliyyüddevle" unvanının Mu'tazıd dönemi vezirlerinden Ebü'l-Hüseyin Kasım b. Ubeydillâh Süleyman'a verildiğine işaret etmiştir.[1485] Ayrıca es-Sâbî, *Rüsûmü Dâri'l-Hilâfe'*sinde ise bu unvanın kesin bir şekilde halife el-Müktefi döneminde halife tarafından Ebü'l-Huseyin el-Kasım b. Ubeydillah'a verilmekle kalmadığını ve bu olayın Abbasilerde ilk olmasına işaret etmişti.[1486]

Bizim kanaatimiz, Kasım b. Ubeydillah'ın aynı zamanda el-Müktefi'den önce el-Mu'tazıd döneminin ilk veziri olmasından kaynaklanan bir yanılma olmasıdır.[1487] Diğer taraftan bu alanda çok önemli çalışması olan Fuad Salih es-Seyyid Müktefi-Billâh'in vezir Kasım b. Ubeydillah b. Süleyman b. Vehb'e (h. 289-291) senesinde "veliyyüddevle" unvanının verdiğini haber vermiştir.[1488]

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam'*ında halife el-Müktefi'nin künyesi üzerinde önemli bir analizde bulunmuştur. Buna göre; halifeler içerisinde bu künyeyi alanların sınırlı olduğunu Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan, Abbasilerden de Mûsa el-Hâdi'nin, halife el-Müktefî'nin ve el-Müstazî-Biemrillâh'in bu künyeyi aldıkları haber verilmiştir.[1489] Halifelerden de yalnızca iki kişinin Ali ismini taşıdıkları haber verilmiştir. Birincisi ismi ile müsemmâ Hz. Ali ve Abbasilerden de yalnızca halife el-Müktefî bu ismi

[1482] İbn Esir, *el-Kâmil,* VI/411; bkz G.le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate,* s.260.
[1483] Et-Taberî, *Tarihü't-Taberî,* X/88; es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyasyyîn,* s.840.
[1484] Es-Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-Hilâfe,* Mikâil Avvâd (thk.), s.130.
[1485] Zambaur von Edward, *Mu'cemü'l-Ensâb,* s.7.
[1486] Es-Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-Hilâfe,* Mikâil Avvâd (thk.), s.130.
[1487] Et-Taberî, *Tarihü't-Taberî,* X/30.
[1488] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-siyasiyyîn,* s.992.
[1489] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII/3.

almışlardır.[1490] Ayrıca Mu'tazıd ölmeden sadece dört gün önce Ebû Muhammed Ali'nin biat aldığı iddia edilmiştir.[1491]

Lakabın arka planını görmek için etimolojisinin incelenmesi yerinde olacaktır. İbnü'l-Manzur lakabın etimolojisini şu şekilde yapmıştır. Buna göre k-f-y maddesiyle ilgili olarak "كفي" fiili ile "اكتفي " fiilini aynı olduğunu ileri sürmüştür. Kelimenin anlamları yetinmek, iktifa etmek manasında kullanıldığı; *Mükteft'*nin de yetinen, iktifa eden anlamına geldiği haber verilmiştir.[1492] Yukarda İbnü'l-Esir'in de dile getirdiği gibi halife el-Mu'tazıd'ın hilafete namzet üç oğlu vardı. Büyük olasılıkla lakap babası tarafından verilmiş olma ihtimali göz önünde bulundurulduğunda hilafet adaylarından Ebû Muhammed Ali üzerinde karar kılındı anlamında unvanın etimolojisine uygun bir tercihin yapılmış olma ihtimali vardır. Kaldı ki müerrihler, daha çok halifenin lakabından ziyade künyesi üzerinde durmuş olmaları ve analizlerini bu noktaya teksif etmiş olmaları da bizim bu konudaki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Diğer taraftan Müktefî-Billâh yüzüğüne "Ali b. El-Mu'tazıd" şeklinde veya "Billâhi Aliyyü'bnü el-Mu'tazıd"şeklinde yazdırdığı rivayet olunmaktadır ki yukarda ifade edildiği üzere lakaptan ziyade halifenin ismi ve künyesi üzerinden analizler yapıldığı görülmektedir.[1493] Diğer taraftan el-Kütübî'nin (h. Ö:764) haber verdiğine göre de halife yüzüğüne "اعتمادي علي اللذي خلقني" şeklinde yazdırdığı iddia edilmiştir.[1494] Bu tür haberler bize halifeye verilen lakabın arka planını görmeye yaramaktadır. İbnü't-Tıktaka (İbn Tabataba)'nın haber verdiğine göre halifeye verilmek üzere birkaç lakap sunulmuş ve muhtemelen halife bunlardan el-Müktefî olanı seçmiştir ki son tahlilde i'timad ile iktifa lafızlarının buluştuğu ortak zemine işaret etmesi açısından önemli bir rivayet olarak düşünülebilir.[1495]

Halifenin yüzüğüne kazdırdığı ifadenin başka bir varyantından bahsedenler de olmuştur. Buna göre halife yüzüğüne "Billâh Aliyyü İbn Ahmed yesiku/يثق "[1496] ifadesi halifenin her işte Allah'a dayandığı ve sadece onun yardımına güvendiği ifadesinin kendi ismi üzerinden verildiği ancak bu ifadede kullanılan yesikü fiili ile

[1490] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII/3; bkz el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/219.
[1491] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII/3.
[1492] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XV/225-227.
[1493] Es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi'ssiyasiyyîn,* s.841.
[1494] el-Kütübî, *Fevât,* III/5.
[1495] İbnü't-Tıktaka(İbn Tabataba), *el-Fahrî,* s.258.
[1496] Es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi'ssiyasiyyîn,* s.841.

halifenin lakabı olan el-Müktefi fiilinin aynı noktada buluştuğu yani yalnızca Allah ile yetindiği ve sadece ona güvendiği vurgusunun yapılması ayrıca dönemin siyasi atmosferindeki kaos ortamında yalnızca dayanağın Allah olduğu vurgusu yapılmış olma ihtimalini akla getirmektedir

Diğer taraftan halifenin başarılarında onun bu kararlılığının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Kararlılığında aldığı bu unvanın kendisine önemli bir siyasi ve dini bir destek sağladığı söylenebilir. Halife daha valiliği döneminde Cibal ve İsfahan bölgesinde hüküm süren Dülefliler'i ortadan kaldırmış ve böylece bölgede yeniden Abbasi hakimiyetini (h. 286/899) tesis etmişti.[1497] Ayrıca Müktefi, Mısır ve Suriye'de Tolunoğulları hakimiyetine son vererek bu bölgeleri Abbasi hakimiyetine bağlamıştır.[1498] Ancak Tolunoğulları ömürlerinin sonuna kadar bastırdıkları paralar üzerinde devrin Abbasi halifesinin ismine yer vermeyi ihmal etmemişlerdir. Örneğin h. 291 senesinde Tolunoğullarının bastırdığı para (dinar-arka yüz) "Lillâh Muhammed Rasulillâh el-Müktefi-Billâh Harun b. Humâreveyh " ifadesine yer verildiği iddia edilmiştir.[1499] Bu olay aynı zamanda Tolunoğullarının dini riyasetin başı olan sünni blok içerisinde kaldıklarının bir işaretidir. Zira Abbasiler o zaman doğu İslam dünyasında dini riyasetin tek temsilcisiydi. Bilindiği üzere Sünni Abbasilere karşı ikinci hilafet devleti olarak ortaya çıkan Fâtımîler kronolojik olarak h. 297 /910 yılında kurulmuştur.[1500] Diğer taraftan Tolunoğulları'nın kendileriyle muarız konumunda olan, hatta bölgesel hakimiyetlerine son veren bir devlete karşı ihtiyatlı davranıp devletin resmi evrakı sayılan paralarında bu halifeye yer vermesi, Abbasilerin dini riyasetteki yüksek konumuna işaret etmesinin yanı sıra bu dönemde siyasi hayatının devamını isteyen her hükümdarlığının bu dini riyaseti doğrudan tanıyıp tanımamasıyla hayati ilişkisinin olduğunu gösterir.

Ayrıca halife el-Müktefi döneminde İfrikıyye'de Ağlabiler'in son hükümdarı (emir) Ziyadatullah b. Abdullah b. İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ağleb göreve geldiği haber verilmiştir.[1501] Görüldüğü üzere Ağlabiler saltanat unvanı olarak el-emir unvanını kullanmaktadırlar.

[1497] Özaydın, "Müktefî-Billâh", *DİA*, XXXI/534-536.
[1498] Yıldız, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*, s.374; bkz Es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi'ssiyasiyyîn*, s.841.
[1499] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum Classes III-X*, S.67
[1500] Seyyid, "Fâtımiler", *DİA*, XII/228-237.
[1501] el-Hudârî Bey, *Muhadarât:ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.365.

Kısaca Müktefi-Billâh'in gerek valilliği gerekse halifeliği dönemindeki yaptığı önemli işler onun siyasi açıdan kararlılığını göstermektedir. Ayrıca halife Karmatîleri yok etmek için çok çalışmıştır. Mısır'ı Tolunoğullarının elinden almıştır. Rumların işgal ettiği Antakya'yı tekrar fethetmiştir.[1502] Bu da bize halifeye el-Müktefî-Billâh lakabının kim tarafından ve niçin verildiğini ortaya koyan sarih bir ifade olmasa da onun siyasi kararlılığa sahip istidatları dikkate alınarak verildiğini göstermektedir. İbnü'l-Imrânî'den (h. Ö:580) aktarıldığına göre babası el-Mu'tazıd'ın hastalığının şiddeti anında kendisinden yerine birini görevlendirmesi istendiğinde halife "Allah'a yemin olsun ki bu görev için hiç kimsenin adını söylemedim. Üstelendiğim görevin vebali bana yeter, siz istediğinize biat edin. " deyince onlar da el-Müktefî'ye biat ettiler[1503] haberinde kullanılan "كفي" fiili çok dikkat çekicidir. Yukarıda İbnü'l-Manzur'un el –Müktefî lakabının kök harfi olan "اكتفي" fiilinin "كفي" fiili ile müteradif olduğunu ifade ettiği bilgisi bize bu unvanın biat alınırken halifeye verilmesinde bir esin kaynağı olma ihtimalini akla getirmektedir.

Halifeye el-Müktefî lakabının verilmesiyle ilgili olarak İbnü't-Tıktaka (İbn Tabataba), *el-Fahrî* adlı meşhur eserinde bu unvanı verenin Mu'tazıd'ın veziri Kasım b. Ubeydillah olduğununa işaret etmiştir:[1504] "Mu'tazıd öldüğünde el-Müktefî Rakka'da bulunuyordu. Vezir onun için biat almış ve durumu da kendisine bildirmişti. Müktefi hemen Bağdat'a geldi. Halifeye hilafet alametlerinden Bürde ve asa getirildi. Vezir halifeye bir çok lakaplar verdi (takdim etti) "[1505] şeklindeki haberin orijinalinde "لقبه القابا" *hu* zamiri halife el-Müktefî'ye işaret etmektedir. Buna göre halifeye sadece el-Müktefî lakabı değil bunun yanı sıra başka lakaplar da sunulmuştur sonucuna varılabilir. Son tahlilde bu lakapları vezir verdiğine göre muhtemelen el-Müktefi bu lakaplar içerisinden kendisi seçmiştir denilebilir.

Müktefî-Billâh döneminde lakap tarihi açısından yeni bir döneme geçilmiştir. Abbasiler tarihinde devlet/devle lafzına bitişik unvanlar verilmeye başlanmıştır. Devlet sözlükte siyade yani hakimiyet, liderlik, yöneticilik, yönetim anlamında kullanılmıştır.[1506] Halife el-Müktefi döneminde kullanıldığı iddia edilen devlet lafzını bitişik lakapların resmî olarak belgelerde yer almasına gelince Hicri 391 senesinden

[1502] Es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi'ssiyasiyyîn*, s.841.; bkz Kennedy, *The Prophet and The Age of the Caliphs*, s.185.
[1503] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.150.
[1504] İbnü't-Tıktaka(İbn Tabataba), *el-Fahrî*, s.258.
[1505] İbnü't-Tıktaka(İbn Tabataba), *el-Fahrî*, s.258.
[1506] ArabcaSozluk.NetSözlük.

sonnra "devlet" lafzına bitişik unvanların paralar üzerinde geçmesi yaygınlaşmıştır.[1507] Devlet lakabının etimolojik bağlamına gelince İbnü'l-Manzur'a göre "devlet" kavramı şu anlamlara gelmektedir:[1508]

> Kavram çift yönlü bir anlam içermektedir. "Düvel" kelimesi iki müfret kelimenin çoğulu olarak karşımıza çıkmaktadır ve her birinde farklı bir duruma işaret söz konusudur. Ayrıca *devlet* kelimesi savaş ve finans(mali) sahasında farklı anlam içeren kelimelerin çoğulu olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaş durumunu belirten bir kelimenin çoğulu ise "ed-devletü" kelimesinin çoğulu olarak kullanılır. Bu durumda savaşta düşmana galip gelme anlamını içeren edâle-yüdîlü-idâletün zafer kazanmak anlamında kullanılan kelimenin müteradifi olarak kullanılır. Eğer finans sahasında kullanılırsa bu durumda "ed-devletü" kelimesinin çoğulu olarak bu kelime (düvel) karşımıza çıkar ki bunun anlamı tedavülde olan, geçerli olan anlamına gelen "ed-devletü" kelimesinin çoğuludur.

Düvel kelimesinin çağdaş sözlüklerde "*دال يدول دولة* /*dâle-yedûlü, devlet* kelimesinin düvel olarak dönüşümlü değişmek, şans, zaman değişmek anlamında kullanıldığı görülmektedir.[1509] İbnü'l-Manzur, yukarıda ifade edilen tezini kimi dil alimlerinin bu kelimeyle ilgili değerlendirmelerine dayandırmıştır. Örneğin ez-Zücâc'ın "ed-devleletü" kelimesinin çoğulu olan "ed-düvel" tedavülde olan bir şeyin ismidir tanımını; bir halden başka bir hale geçiş anlamına gelen kelime olan "ed-devleletü" kelimesinin çoğulu "ed-düvel" dir tanımına dayandırmaktadır.[1510]

Ebû Amr el-Alâü'ye göre ise "ed-Devletü", finans alanında; el-Leysî'ye göre "ed-devletü" zafer kazandırmak, Allah düşmanlarına karşı inananlara zafer nasip etmiştir anlamında kullanılmaktadır.[1511] Özellikle devlet kelimesinin maddi olarak zor, sıkıntılı bir durumdan refaha, bolluğa doğru dönüşen bir hâli ifade etmede kullanıldığı iddia edilmektedir.[1512] İbnü'l-Manzur'un "devlet" kelimesine verdiği anlam özellikle harp sahasında zafer kazanma, düşmana galip gelme anlamında düşünüldüğünde yüksek rütbeli askerlere verilen unvanların "devlet" kelimesine bitişik olarak getirilmesinin bu kelimenin etimolojisiyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir.

Abbasiler siyasi tarihinde önemli bir yer teşkil eden bu konunun farklı pencerelerden analizlerini yapanların başında Adam Mez, devlet ricâlinin; vezir, emir, kumandanlar vs. bir unvana sahip olma konusunda birbirleriyle yarıştıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu gruplar umumi olarak "devlet" lafzına bitişik unvanlar

---

[1507] El-Bâşa, *Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.289-290., bkz.ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm,* I/364.
[1508] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* II/252 d, v, l maddesi.
[1509] ArabcaSozluk.NetSözlük.
[1510] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* II/252 d, v, l maddesi.
[1511] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* II/252 d, v, l maddesi.
[1512] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* II/252 d, v, l maddesi.

almaktaydı.[1513] Mez'in el-Bîrûnî'den (h. 447/1055) aktardığına göre Abbasiler yardakçılarına asılsız birçok unvan vermiştir. Bu konuda dost düşman ayırt etmediler. Unvan verdiklerini "devlet" lafzına nispet ederek yapıyorlardı. Sonunda güçleri kayboldu.[1514]

Görüldüğü üzere devlet ricali içerisinde bu tür unvanlar liyakat sınırlarının ötesine taşındığı andan itibaren devlet açısından faydadan çok zarar vermeye başlamıştır. Hatta dördüncü asrın ikinci yarısında unvan sahipleri arasında birini diğerinin önüne geçirmede bu tür unvanlar kullanılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak unvan enflasyonu yaşanmıştır. Böylelikle bir kişinin birden çok unvanı olmaya başlandı ve bu durum devam edip gitmiştir.[1515] Bu tür uygulamalar Abbasi Devleti gibi varlık sebebi İslam dininin ikamesi olan hilafet sisteminde bile dinin ruhuna aykırı uygulamalara varan bir sürece evrildi. Mez'e göre bu unvanlar uluhiyet makamında kullanılmaya başlanmıştır. Allah için söylenebilecek isimler unvan olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu işi ilk defa Büveyhi vezirleri başlatmıştır. "el-Evhad, el-Kâfî, el-Küfât, Evhâdü'l-Küfât" vs. unvanları kullanmışlardır.[1516] Konunun Büveyhîler döneminde detaylı olarak ele alınacağından bu kadarıyla iktifa etmeyi uygun görüyoruz. Ancak Doğu İslâm dünyasında ortaya çıkan bağımsız devletler Abbasi Devleti ile olan münasebetlerinin rengine göre bu tür unvanlar almanın gayreti içerisine girmişlerdir.

Hicri dördüncü asrın ilk çeyreğinden sonra ortaya çıkan siyasi atmosfer bu unvanların talep çizgisini aktif kılmıştır çünkü bu asırda kimi resmî unvanlar "devlet" lafzına bitişik bir fomda varlık kazanmışlardır. Özellikle Büveyhilerin önemli emirlerine din lafzına bitişik unvan karşılığında din lafzını kullanma yerine "devlet" lafzına bitişik mürekkep unvanların verildiği öne sürülmüştür.[1517] Böyle yapmalarının sebebi olarak da yani din lafzına değil de devlet lafzına bitişik unvanlar alma gayretleri onların siyasi sultayı ellerinde tuttuklarını göstermeye matuftur.[1518] Ancak tek bir doğrultuda gitmemiştir. Kimi büyük Büveyhi emirleri de "din" lafzına bitişik unvanlar almışlardır.[1519]

[1513] Mez, *el-el-Hadâratü'l-İslâmiyye,* I/259.
[1514] Mez, *el-el-Hadâratü'l-İslâmiyye,* I/259.
[1515] Mez, *el-el-Hadâratü'l-İslâmiyye,* I/259.
[1516] Mez, *el-el-Hadâratü'l-İslâmiyye,* I/260.
[1517] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Târîhî (Dictonnarie Historique de I'slam)*, s.426 (devlet madd.)
[1518] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Târîhî (Dictonnarie Historique de I'slam)*, s.426 (devlet madd.)
[1519] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Târîhî (Dictonnarie Historique de I'slam)*, s.426 (devlet madd.)

Abbasilerin topraklarında zuhur eden bağımsız devletlerin süreçlerini bir bütün olarak değerlendiren önemli bir tarihçi de Atıyye el-Kûmî'dir. Kûmî'nin yaptığı analizler kısaca:[1520]

> H. 232-656 arasındaki İkinci dönem Abbasi halifeleri döneminde ortaya bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Bu durumun başlıca sebebi bu dönemin halifelerinin zayıf oluşudur. Ayrıca devletin Türk nüfuzuna maruz kalmış olmaları da bu nedenler arasındadır. Aslında bağımsız devletlerin ortaya çıkması başlangıç olarak Abbasilerin birinci dönemine kadar gitmektedir. Emeviler döneminde muhalif güçler doğuda yer alırken Abbasilerin kurulmasıyla bu muhalif güçler batıya kaymışlar, Şii ve Harici unsurlar olarak faaliyet göstemişlerdir. Bazı tarihçilere göre Doğu İslam dünyasında bağımsız devletlerin ortaya çıkmasında Arap ve İranlı unsurların memnuniyetsizliği yatmaktadır. İranlılar Abbasi ihtilalinde İranî unsurların Ebû Müslim Horasani gibi paylarının unutulmasına ve Bermekilerin siyasi hizmetlerinin görmezlikten gelinmesine içerlemişlerdir. Araplar da Emeviler döneminde olduğu gibi siyasi merkezde kendilerine yer verilmesini beklerken yerlerine Türklerin istihdam edilmelerini içlerine sindirememişlerdir. Arap ve İran unsurlarının hoşnutsuzluğu söndürülemez bir harekete dönüşmüştür. Abbasi hilafeti bu karşıt hareketin üstesinden gelemedi. Hilafet zayıflayınca bağımsızlık mücadelesi depreşti ve böylece Doğu İslam dünyasında pek çok bağımsız devletler doğdu. Ancak batıda bağımsızlık kazananların aksine Doğu İslam dünyasında bağımsızlık kazananlar, Abbasi halifeliğine bağlılık gösterme ve Abbasi hilafetini şer'an kendilerini tanıma konusunda en önemli vasıta gördüler. Abbasi hilafeti bu devletlerin bağımsızlıklarını tanımakla, Abbasi hilafetinin manevi otoritesinin tanınmasını sağlamış oluyorlardı. Bu siyasetle Abbasi hilafetinin ömrü hicri VII. asrın ortalarına kadar uzamış oldu.

İşte bu süreçte "devlet" lafzına bitişik unvanlar siyasi arenada kendilerine çok önemli bir yer bulma fırsatı yakalamıştır. Doğu İslam dünyasında "devlet" lafzına bitişik unvan alanlar arasında Hamdânîler (Arap menşeli) Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm sürmüş bir Arap hanedanıdır.[1521] Mirdâsîler(Arap menşeli; 414-472/1023-1079)Halep'te hüküm sürmüş bir Arap hanedanıdır.[1522] Mirdâsiler Abbasiler döneminde önce İhşidilerin hakimiyetini tanıdılar(Muhammed b. Tuğc dönemi) sonra Hamdânilerin tebaası oldular. IV. asırda Hamdânîler zayıflayınca bağımsızlıklarını kazandılar.[1523] Mirdâsîlerin kurucusu Salih b. Mirdâs Fatımîleri tanıyarak Hakim-Biemrillah adına hutbe okuttu ve bu siyasetinin karşılığında Fâtımî halifeliği Salih b. Mirdâs'a "Esedüddevle" unvanını verdi.[1524] Irak, el-Cezire ve Kuzey Suriye'de (990-1096) arası hüküm sürmüş Arap hanedanlarından

---

[1520] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel,* s.7-9; bkz Arnold, *The Caliphate*, s55-69.

[1521] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel,* s.9-26.; bkz Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA,* XV/446-447; bkz Ahmet Güner, "Muttakî-Lillâh", *DİA,* İstanbul, 2006, C.XXXII, s.223-224.

[1522] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel,* s.27-28; bkz Merçil, "Mirdâsîler", *DİA,* XXX/149-151.

[1523] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel*, s.27-28

[1524] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel,* s.28-30.; bkz Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Stanford Libraries (No:647); London, basım yy, s.115.

Ukaylîler[1525] de "devlet" lafzına bitişik unvanlar almışlardır. Ukaylîler siyasette pragmatistler. Şia'nın İsmâilî koluna müntesiptiler ancak siyasi menfaatleri neyi gerektiriyorsa o çizgide hareket etmişlerdir. Fâtımîler adına hutbe okutmuşlar ancak bunu mezhep temelinde değil onlaradan ne kadar siyasi menfaat temin ederim düşüncesiyle yapmışlardır.[1526] Büveyhiler ve Selçuklular devletleri için tehlikeli oldukları durumunda Abbasi hilafetinin yanında yer almışlardır.[1527]

Görüldüğü üzere Fâtımîler ile Abbasiler metbu' olarak, tabi' devletlere "devlet" lakabına bitişik unvanlar vererek bu devletleri resmen tanıdıklarını göstermiş oluyorlardı ancak bu devletler içerisinde Sâmâniler ise kimi zaman "devlet" lafzına bitişik unvanları kendi iç siyasetinin bir gereği olarak kullanmışlardır. Örneğin II. Nûh b. Mansur Ceyhun'un güneyindeki vilayetlerin yönetimini elinde bulunduran Ebû Ali b. Ebü'l-Hasan es-Simcûrî'ye "İmâdüddevle" lakabını verdiği iddia edilmiştir (h381/991).[1528]

Sâmanîler döneminde verilen "devlet" lafzına bitişik lakaplar konusunda birinci el kaynak olarak el-Bîrûnî (ö:h. 453)'in *el-Âsârül'l-Bâkiye*'si çok önemli ve en derli toplusu olarak bizi bilgilendirmiştir. Buna göre:[1529]

> Sâmânilerin Horasan valileri "zü" lafzına bitişik unvan alma konusunda aşırı istekli değillerdi, künye almakla yetinmişlerdi. Yaşarken *Melikü'l-Müeyyed, Muvaffak, Mansûr, Muazzam, Muntasır* unvanlarıyla tanınırken ölümlerinin ardından *Hamîd, Şehîd, Saîd, es-Sedîd, er-Râzî* gibi unvanlarla anılırlardı. Ancak Sâmânîler askerlerine unvan verirken Abbâsi halifeleri gibi davranmışlardır. Nâsıruddevle, İ'mâdüddevle, Husamüddevle, Amîdüddevle, Seyfüddevle, Sinanüddevle, Muinüddevle, Nasîruddevle vs. askerlerine unvan vermişlerdir. H. 382 senesinde Buğrahan'ın kendisini Şihabüddîn olararak lakaplandırdığı bilinmektedir ancak onlardan aşırıya giderek unvanlarda abartıya kaçanlar da olmuştur. Bu yüzden bazıları kendilerini "Emîrü'l-Âlem, Seyyüdü'l-ümerâ" olarak da lakaplandırmıştır.

Devlet lafzına bitişik unvanların analizlerini yapanlardan çok önemlisi olarak da Kalkaşendî bu tür unvanları *Subhu'l-a'şâ*'sında resmi açıdan "Mülûkî Lakaplar" olarak ifade etmiş ve bu lakapların müslüman hükümdarlara özgü olduğunu vurgulamıştır.[1530]

Abbasi halifeleri Hârûn er-Reşîd döneminden itibaren mehdi içerikli unvanları terk etmişlerdir ancak muhalifleri hâlâ bu tür lakaplar almayı sürdürmüşlerdir. Halife

---

[1525] Bezer, "Ukaylîler", *DİA,* İstabul, 2012, XLII, s.59-61.
[1526] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel*, s.39.; bkzLane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s.116-117.
[1527] el-Kûmî, *Târîhi'd-Düvel*, s.39.
[1528] Güner, "II.Nûh", *DİA,* İstanbul, C.XXX, s.228-229.
[1529] el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye*, s.159.
[1530] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* V/486.

el-Müktefi döneminde h. 290 senesinde Karmatîler Dımaşk üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Bu savaşta taraftarları arasında Karmatî şeyhinin bir işaretiyle düşmanların hezimete uğradığı şaiası yayıldı. Şeyh adını verdikleri bu kişinin adı Yayha idi ve bu mücadelede öldürüldü.[1531]

Yerine kardeşi el-Hüseyin geçti. Bu kişi kendine künye olarak Ebü'l-Abbas, isim olarak da Ahmed ismini vermiştir. Karmatiler bu kişinin önderliğinde Dımaşk'ı istila ettikten ve haraç konusunda anlaştıktan sonra Humus'a yöneldiler ve adına "el-Mehdî emirü'l-mü'minîn" adı ile hutbe okutmuşlardır.[1532] Ebülfez Elçibey, Karmatilerin emirü'l-mü'minîn olarak adlandıkları bu kişinin Hüseyin b. Zikreveyh olduğunu haber vermiştir.[1533]

Görüldüğü üzere hâlâ bu dönemde el-Mehdî figürü üzerinden hilafet elde etme ve "emirü'l-mü'minîn" unvanı ile adına hutbe okutma çabalarının sürdüğünü söylemek mümkündür.

Kısaca Müktefi döneminde ilk defa verilmeye başlanan "devlet" lafzına bitiş unvan olan "veliyyüdevle" unvanının ilk olması, bir şeref unvanı taşımasının yanı sıra (hicri III. asırn son dönemi) bundan sonra IV. asırda ve sonraki dönemlerde ise gerçek anlamda siyasi bir unvan işlevi gördüğü söyelebilir. Unvanların süreç olarak evrilerek bu dönem devletin hayatında yer aldığı ve devletlerin işletim mekanizmanlarında dönemsel bir karektere sahip olduğu söylenebilir. el-Uş, halife el-Müktefi dönem basılan paralarda veziri Ebû 'l-Hasan el-Kasım b. Ubeydillah b. Süleyman'a(h. 288-291) halife tarafından verilen "veliyyüddevle" lakabına yer verildiğini iddia etmiştir.[1534] Bu bilgi bizim, söz konusu lakabın resmi belgelerde geçmesiyle lakabın, milat olarak el-Müktefî döneminde verildiği izlenimi verse de genel kabul milat olarak başlayan bu durumun resmiyet kazanması bir sonraki halife döneminde olduğunu göstermektedir.

5.3. Halife el-Muktedir-Billâh ve Lakabı

Künyesi Ebü'l-Fazl, ismi Ca'fer'dir. Kardeşi el-Müktefî, hastalığı şiddetlendiğinde el-Muktedir'in ergen olup olmadığını soruşturdu. Kanaat getirince onu veliaht olarak atadı (h. 295). Ondan önce daha küçük hiç kimse bu görevi

[1531] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/417.
[1532] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/417.; bkz Muir, *The Caliphate İts Rise, Decline and Fall*, Secon Edition, basım yeri yok, 1892, s.555.; bkz Özaydın, "Müktefî-Billâh", *DİA*, XXXI/534-536.
[1533] Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s.103.
[1534] Muhammed Ebû'l-Ferec el-Uş, *en-Nükûdü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye (1)*, Doha, 2003, s.589.

üstlenmemişti. Halife olduğunda on üç yaşındaydı.[1535] Taberi, halifenin biat aldığında on üç yaşından on bir gün gün aldığını ve biat edildiğinde kendisine "el-Muktedir-Billâh" unvanının (resmî lakap) verildiğini haber vermiş ancak bu lakabın halifeye kim tarafından veridiğini sarih bir şekilde ifade etmemiştir.[1536] ez-Zehebi, halife el-Muktedir-Billâh'ın lafzatullah'a bitişik olan unvanının "Biemrillâh" şeklinde geldiğini rivayet etmiştir.[1537]

Halife olduktan bir yıl sonra kumandanlar, katipler ve kadılar halifeyi ha'l ederek yerine Abdullah b. el-Mu'tez'i nasb edip kendisine er-Razî –Billâh unvanını vermişlerdir (h. 296).[1538] el-Mes'ûdî, halifenin el-Muktedir-Billâh lakabına ilişkin hiç değinmemiş, bunun yerine Ebü'l-Fazl olarak künyesinden bahsetmiştir.[1539] İbni Miskeveyh, halife el-Müktefî'nin hastalığının şiddetli olduğu dönemde devletin ileri gelenleri halifeden sonra göreve kimin geleceğiyle ilgili tartışmalar yaptıklarını ve vezir el-Abbas b. Hasan'a durumu arz ettiklerinde vezirin Abdullah b. Mu'tez'i işaret ettiğini haber vermiştir.[1540] Vezirlerden İbn Furat mevcut adaylar içerisinde en uygun adayın el-Muktedir olduğunu söylemekteydi ve halife adayının küçük olduğunu ileri sürenlere karşı da ama o, Mu'tazıd'ın oğlu diye karşı çıktığı aktarılmaktadır.[1541]

Ancak bu tartışmaların dışında halife el-Müktefi, kardeşi Ca'fer b. Mu'tazıd'ı veliahtı olarak atamıştır. Halife ölünce vezir halifenin yaşının küçük olması dolayısıyla içine sinmemesine rağmen Ca'fer'i göreve nasbetmiştir. Halifeye el-Muktedir lakabının verilmesi de bu aşamadan sonra olmuştur.[1542] İbni Miskeveyh'in anlattığından yola çıktığımızda halife el-Muktedir veliaht olarak atandığında kendisine bu unvan verilmemişti. Müktefi'nin ölümünden sonraki süreçte biat almasına müteakip bu unvanı almış gözükmektedir. en-Nüveyrî, halife el-Muktedir'e "el-Muktedir-Billâh" unvanını (siyasi resmî lakap) bizzat halifenin kendisinin verdiğini iddia etmiştir.[1543]

[1535] es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 585; bkz Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, London, 1897, s.21; İbnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III/402.
[1536] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, X/139, Taberi III/2281.
[1537] ez-Zehebî, *Zâtü'n-Nikâb fi'l-Elkâb*, Avvâd Hulf (thk.), s.106.
[1538] et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, X/140, Taberi III/2282; bkz Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, s.24
[1539] el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/232-233.
[1540] İbni Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, V/3.
[1541] Yusuf b.Abdullah Cemelülleyl, *eş-Şeceratü'z-Zekiyye fi ensâbi beni Hâşim*, 2.baskı, Riyad, 1433/2012, s.751.
[1542] İbni Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, V/3-4.; bkz es-Sâbî, *el-Vüzerâ*, Abdüssettâr Ahmed Ferrâc(thk.), Mektebetü'l-Â'yân (neşr.), basım yy, s.132.
[1543] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXIII/10.

Vezir el-Cercerâî, Ebü'l-Ca'fer'in çocuksu davranışları dolayısıyla halifeyi görevden almaya çalışmış, bir grup kimseler vezire destek vermişlerdir. Yerine Abdullah b. el-Mu'tez'i getirmek istiyorlardı. Fakat el-Muktedir'in veziri Cercerâî'yi rüşvetle fikrinden caydırmıştır.[1544] Ancak bu duruma karşı çıkanlar harekete geçip veziri ve bir grup yandaşlarını öldürdüler ve İbn Mu'tez'e haber gönderip "el-Ğalib-Billâh" lakabını vererek İbn Mu'tez'e biat ettiler.[1545]

Bu olay Muntazam'da ayrıntılarıyla ele alınmış ve İbn Mu'tez'e *el-Murtaza-Billâh* lakabının verildiği es-Sûlî'nin ise bu lakabın "el-Müntasıf-Billâh" olarak verildiği bilgisi haber verilmilştir.[1546] Seçilen bu lakaplar dönemin siyasi atmosferini yansıtmaktadır. Örneğin İbn Mu'tez'e verilen unvan olan el-Murtaza lakabı üzerinde anlaşılan, ittifak edilen aday anlamını ifade etmek için kullanılırken yine Abdullah b. el-Mu'tez için düşünülen el-Muntasıf-Billâh intıkam alan anlamında (min harfi ceriyle); (li harfi ceri ile) hakkı iade edilen bu kez de unvanın el-Muntasaf-Billâh şeklinde olması daha uygun düşmektedir.[1547]

Bunun yanında çok farklı yorumlara da rastlamak mümkündür. Örneğin İbnü'l-I'mrânî, Abdullah b. el-Mu'tez'e "el-Muntasaf-Billâh" lakabınn verilme nedeni olarak halife cumartesi günü öğle vaktinde biat aldığı için bizzat kendisini bu şekilde lakaplandırmıştır iddiasında bulunmaktadır.[1548] Yani halife gün ortasında biat aldığı için bu lakabı kendine uygun görmüş gözüküyor. İbn-i Halllikan, Abdullah b. el-Mu'tez'in "el-Murtaza-Billâh", "el-Munsaf –Billâh", "el-Ğâlib-Billâh" "er-Râzi-Billâh" olmak üzere birkaç lakap aldığına işaret etmiştir.[1549] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*'ında halife el-Muktedir'in bir yıl sonra (h. 296) senesinde ha'l edildiğinin ancak makamından ayrılmadan biat ettikleri İbn Mu'tez'i taraftarlarının yalnız bırakmaları sebebiyle görevi bir gün bir gece ancak ifa ettiğini, daha sonra tutuklanarak öldürüldüğünü haber vermektedir.[1550]

Bu dönemde devlet lafzına bitişik unvanların devam ettiği görülmektedir. Muktedir-Billâh döneminde (h. 295-320) on beş vezir görev yapmıştır. Bu dönemde

---

[1544] Es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ,* s.575.
[1545] Es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ,* s.575.; bkz bnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb,* III/405; bkz ez-Zehebi, *Düvelü'l-İslâm,* I/268.
[1546] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII/80.
[1547] ArapcaSozlük.NetSözlük
[1548] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ,* s.154.
[1549] İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III/76.; bkz Ebû'l-Fidâ, *Muhtasar,* II/62.; el-Kubî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ*, II/84.; bkz İbnü's-Sâî, *Kitabü Muhtasarı Ahbâri'l-Hulefâ,* s.74.
[1550] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*', s.327.

Müktefi-Billâh döneminde başlayan "devlet" lafzına bitişik unvanların verilmeye devam ettiği görülür. Muktedir döneminde "veliyyüddevle" unvanı almış Kasım b. Ubeydillah b. Süleyman'ın oğluna "amidüddevle" unvanı verilmiştir (h. 319).[1551] Halife el-Muktedir'in vezirine ait bu unvanın h. 320 senesinde bazı dinar ve dirhemler üzerinde yer aldığı iddia edilmiştir.[1552] el-Ezdî (h. ö:334), *Tarihü'l-Musul (Mevsıl)*'ında bu olayı şu şekilde anlatmaktadır. H. 320 senesinde halife el-Muktedir'in Munis ile mücadelesinde veziri el-Hüseyin b. Kasım b. Ubeydillah Munis'in bütün iktalarına, mal ve memluklerine el konulduğunu duyurması üzerine durumdan çok memnun olan halife el-Muktedir vezirine "amîdüddevle" unvanını verip unvanın dirhem ve dinarlara yansıtılmasını istemiştir.[1553]

Bu olaya ilişkin Taberi ise *Târihü't-Taberî*'nde, Mûnis ile halife Muktedir'in arasının açık olduğu dönemde çok aktif olan vezir Hüseyin b. Kasım b. Ubeydillâh Mûnis'in hilafeti el-Emir Ebû'l-Abbas'a geçirmeye kararlı olduğu yönünde sürekli halifeyi etkilemekteydi. Bu arada vezir, Mûnis'in düşmanı olan ve emirü'l-ümeralığın elinden alınma kaygısını taşıyan Harun b. Ğarib ile de mektuplaşmaktaydı.[1554] Sonunda Harun harekete geçerek Musul'a yürüdü. Bütün bunlar vezirin halife katında itibarını artırdı ve halifeden "amidüddevle" unvanını aldı ve bu unvanın paralar üzerinde nakşedilmesini emretti (h. 318).[1555]

Bu olayın h. 320 senesinde olduğu buna mukabil Taberî ise olayın ele alınma tarihi olarak h. 318'e işaret etmektedir ancak son tahlilde halife Muktedir döneminde unvanın para (dinar) üzerinde yer almasını istemesi bize "devlet" lafzının bu halife döneminde resmiyet kazandığını gösterir. Unvanın bir başka ilk versiyonu olan "veliyyüddevle" unvanı ise "amidüddevle" unvanı alan vezirin babasına el-Müktefi döneminde verilmişti. Bu da bizi devlet lafzına bitişik unvan alma geleneğinin Müktefi döneminde başladığını buna mukabil uygulamanın resmiyet kazanmasının ise Muktedir döneminde gerçekleştiği sonucuna götürür.

Genel olarak W. Hazard, "devlet" lafzına bitişik unvanların Batı İslam dünyasında nadir kullanıldığına işaret etmiştir. Sadece "Bahâüddevle" ve

[1551] Zambaur von Edward, *Mu'cemü'l-Ensâb*, s.7-8.
[1552] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd fi'l-Âlemi'l-İslâmiyye*, s.266.
[1553] el-Ezdi, *Târîhü'l-Mevsıl (Musul)*, II/229.; ; bkz el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Târîhi't-Taberî*, s.267
[1554] et-Taberi, *Târihü't-Taber*, XI/267.
[1555] et-Taberi, *Târihü't-Taber*, XI/267.

"Dıya'üddevle" unvanlarının Hammûdiler tarafından kullanıldığına örnek vermiştir.[1556]

Kalkaşendî, "veliyyüddevle" lakabının Fatımî halifelerinden el-Müstansır döneminde vezire ve meşhur inşâ katibi İbn Hayran'a bu unvanının verildiğini haber vermiştir.[1557] Halife Muktedir döneminde basılı paralar üzerinde h. 319-320 senelerinde vezirlik yapmış el-Hüseyin b. el-Kâsım b. Ubeydillâh b. Süleyman'ın "amidüddevle" lakabının yer aldığı iddia edilmiştir.[1558]

el-Kalkaşendî de *Subhu'l-a'şâ'*sında "devlet" lafzına bitişik unvan verme geleneğinin halife Müktefî döneminde başladığını dile getirmiştir. Büveyhiler döneminde de geleneğin devam ettiği ifade edilmiştir.[1559] Diğer taraftan "amidüddevle" lakabının ta'zım ve övünç lakaplarından olduğu bu anlamda Büveyhiler döneminde vezir Muhammed b. el-Hüseyin b. Ali. Abdirrâhman'a verilmiştir(h. 383-439/993-1048).[1560]

el-Bîrûnî'nin, *el-Âsârü'l-Bâkıyye*'inde müellif yaşadığı döneme kadar otuz bir tane "devlet" lafzına bitişik unvan saymıştır.[1561] Aynı eserde "veliyyüddevle" lakabının Abbasi hilafeti tarafından ilk kez el-Kâsım b. Ubeydillah'a, ikinci olarak da Ebû Ahmed Haris b. Ahmed'e verildiği öne sürülmüştür (h. 453'e kadar).[1562] Ayrıca "amidüddevle" lakabının da ilk olarak el-Hüseyin b. Kâsım b. Ubeydillah'a ikinci olarak da Ebû 'l-Hasan Fâikü'l-Hâssa'ya verildiği öne sürülmüştür(h. 453'e kadar) Veliyyüddevle lakabının askeri veya yüksek sivil büroktara(vezir gibi) verildiği görülmektedir.[1563] İbnü'l-Manzur'a göre veliyyün kelimesi Esmâ-i Hüsnâ'dan olup "en-Nâsır" kelimesi ile eş anlamdadır. Mahlukatın ve dünyanın işlerini üstlenen, yaratılmışların sorumluluğunu üzerine alan "el-Mütevvellî" ile aynı kökten gelen bu kelime el-Kâim ile eş anlamlıdır.[1564]

İbnü'l-Manzur bu eserinde bizim çalışmamızla çok yakından alakalı *v-l-y* maddesi ile ilgili önemli analizler yapmıştır. Kısaca bu analizleri:[1565]

[1556].Hazard, *The Numismatic History of Late Medieval North Africa,* s.34.
[1557] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V/443.
[1558] el-Uş, *en-Nükûdü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye (1),* s.588.
[1559] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V/442.
[1560] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi'ssiyasiyyîn,* s.226.
[1561] el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkıyye,* s.157-158.
[1562] el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkıyye,* s.157.
[1563] el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkıyye,* s.157-158.
[1564] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XV/406.
[1565] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XV/407.

> el-Vâli kelimesi Esmâ-i Hüsnâ'dan gelmektedir. Varlığın, eşyanın sahibi anlamındadır. "velâ-yelî-velâyeten" kelimesi de sorumlu olmak, yönetmek, hükmetmek anlamında aynı kök kelimedir. Aynı kelimenin mastarı olan "velâyet" kelimesi de "el-imâret" gibi yönetimle ilgili bir kavram olup kelimenin ilk harfinin esre okunması durumunda yani "el-vilâyet" olarak kullanımı "es-Sultân" anlamıyla eş anlamlıdır. Dil alimi Sibeveyh: "velâyet" şeklindeki mastar veya "vilâyet" şeklindeki imâratün ve nikab gibi isim olarak kullanılan bu iki kavramın yani *velâyet* ve *vilâyet* kavramlarının egemenlik, hukümet, valilik anlamlarında kullanılan eş anlamlardır" şeklinde özetlemiştir.

Diğer taraftan yukarıda Bîrûnî'nin eseri *el-Âsârü'l-Bâkıyye'*de dile getirilen devlet lafzına bitiş unvan olan *a-m-d* kök harflerinden *amîd*, *ımâd*, *umde* olmak üzere toplam dört kez kullanıldığı dile getirilmiştir.[1566] İbnü'l-Manzur, İbnü'l-A'rabî'den iktibasla "amûd, ımâd, umdetün ve umdânûn" kelimelerinin ordu kumandanı anlamında kullanıldığını öne sürmüştür.[1567] "Nâsıruddevle" lakabına gelince "n-s-r" kelimesinin ilk akla gelen anlamı zulme, haksızlığa uğrayan kişiye yardım etmek anlamındadır. "Nâsır" nüsûr kelimesinin müfredidir. Bu kelime yerine "destek veren, destek, yardımcı, müttefik, taraftar, yandaş" anlamındaki "nasîr" kelimesi de kullanılabilir.[1568] İbnü'l-Manzur'un verdiği bu bilgiden hareketle bu lakabın daha çok üst düzey ordu komutanlarına verilen askeri içerikli bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.

el-Bâşa "amîd" lakabının "seyyid" manasında kullanıldığını ifade etmektedir.[1569] Yukarıda da ifade edildiği üzere "es-seyyid" lider anlamında kulanılmaktadır. Bir vezir unvanı olarak verilmesi de kelimenin literal anlamıyla ilişkili olduğuna işaret etmektedir. İlginçtir halife el-Muktedir döneminde Sâmânî hükümdarı vezirinin Horasan civarında malum lakabının *eş-Şehy el-Amîd* olduğu iddai edilmektedir.[1570] Aynı eserde halife el-Muktedir-Billâh kastedilerek *es-Sultân* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.[1571] Eserin dilimize İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri şeklindeki tercümesinde de Ramazan Şeşen, eserdeki orijinal ifade olan *Sultan* ifadesini parentez içinde *Halife* olarak tercüme etmiştir.[1572]

Halife el-Muktedir döneminde h. 300/912 senesinde bugünkü Kazan şehrinin güneyinde bulunan Volga(Etil) Bulgarları hükümdarı İlteper Almış b. Şilki

[1566] el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkıyye,* s.157-158.
[1567] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XV/306.
[1568] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* V/210.
[1569] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye,* s.409.
[1570] İbn.Fadlân, *Rıhletü İbni Fadlân,*, s.46
[1571] İbn Fadlan, *Rıhletü İbni Fadlân,* s.69.
[1572] Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* s.17.

İslamiyet'i seçmiş[1573] ve dönemin halifesi el-Muktedir'den İslamiyet'i öğretecek din adamları talebinde bulunmuştur.[1574] Bulgar hükümdarının halife el-Muktedir'den yardım talebinin bir amacının da Bulgarların o zaman, kendilerine harac ödedikleri Hazar Yahudilerinin baskısı altında olması ve halifeden bu konuda destek beklemesi şeklinde yorumlanmıştır.[1575]

Halife el-Muktedir (h. 317/9299 döneminde yine Hamdânîlerden Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ın Nâzûk el-Mu'tazıdî ile işbirliği yaparak halifeyi ha'l etmişler ve yerine Kâhir-Billâh'i getirmişlerdir.[1576] Es-Sayığ, *Nükûdü'l-İslâmiyye*'sinde (h. 317) senesinde Hamdânîlerden Ebû Muhammed el-Hasan b. (Abdillah b. Hamdan)'ın "Nâsıruddevle" unvanı alarak bağımsızlığını ilan ettiğini ileri sürmüştür.[1577] Bilindiği üzere Ebû Muhammed el-Hasan, Ebû Heycâ Abdullah, Hamdan Hamdânîlerin Musul kolunun kurucudur.[1578] Halife el-Muktedir döneminde Musul'a vali olarak atanmış(h. 317) ve kısa zaman sonra azledilmiştir.[1579] Ancak bu unvanı kendisine zamanın halifesi el-Muktedir'in verdiğine ilişkin bir fikir ileri sürülmemiştir. Nâsıruddevle el-Hasan b. Hamdan Musul valiliğinden azledilip yerine amcaları Saîd ve Nasr (h. 318/930) tayin edilmiştir.[1580]

Abbasi halifeliği tarafından resmi olarak bu unvanı alması h. 330 senesinde İbni Raik'i ortadan kaldırmasının ardından emîrü'l-ümerâ tayin edildiğinde Muttakî-Lillâh tarafından verildiği iddia edilmiştir.[1581] Buna göre bu unvanı daha önce kendi isteğiyle alıp daha sonra da halife Muttaki dönemde Abbasiler ile münasebetine binaen resmi olarak kullanmış olma ihtimali söz konusudur.

Etimolojik incelemeler Muktedir lakabı ile el-Kâdir-Billâh lakabı arasında büyük bir benzerlik olduğunu göstermektedir. Halifeye el-Muktedir lakabının verilmesinin arka planının anlaşılması için lakabın etimolojisinin bilinmesi çok önemlidir. Bu anlamda İbnü'l-Manzur lakabın etimolojisine yönelik şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "el-Kadîr, el-Kâdir kudretle alakalı bu iki kavram

---

[1573] Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* s.VIII.
[1574] İbn Fadlan, *Risaletü İbn Fadlan*, Sami ed-Dehhân (thk.), Dımaşk, 1379/1959, s.67.
[1575] Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s.VIII.
[1576] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*', s.327.
[1577] Sayığ, *Nükûdü'l-İslâmiyye*, s.44; bkz İbahim Ahmed Cabir, *en-Nükûdü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye fi Mutfahi Katari'l-Vatanî 2*, İdaretü'l-Meârif ve'l-'â'sâr bi devleti'l-Katar (nşr.), 1992, s.40-41.
[1578] Güner, "Nâsıruddevle", *DİA*, XXXII/402-403; bkz Cabir, *en-Nükûdü'l-Arabiyyet* s.41.
[1579] Güner, "Nâsıruddevle", *DİA*, XXXII/402-403.
[1580] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/60.
[1581] Güner, "Nâsıruddevle", *DİA*, XXXII/402-403.

Allah'ın sıfatlarına işaret etmektedir.[1582] İbnü'l-Esîr'in işaret etmesine göre "el-Kâdir, el-Muktedir ve el-Kadîr" kelimelerinin her biri farklı ism-i fail kalıplarında ve aynı kelimenin kök harflerinde birleşirler. Buna göre *el-Kâdir*; kadere-yaktürü fiilinin ism-i faili; *el-Kadîr* "feîlün" vezninde mübalağa ism-i fail; *el-Muktedir* ise iktedera "اقتدر" fiilinin ism-i faili olarak gelmiştir. "

Bu üç ism-i failin farklı düzeylerde güç yetirebilirlik anlamında kullanıldığı açıktır. Kısaca ism-i faillerin geldiği kalıba göre güç yetirebilirlik özelliğinin derecesi de o düzeyde farklılık arz eder. el-Müktefî'den sonra henüz on üç yaşındaki kardeşi Ebü'l-Fazl Ca'fer'in el-Muktedir lakabı verilerek halife seçilmesi muhtemelen halifenin yaşının küçüklüğünü kapatmaya yöneliktir

Diğer taraftan en erken lügat alimlerinden el-Ezherî (h. 282-370), "el-Kadîr" ile "el-Muktedir" kelimelerinin eş anlamlı olduklarını; "ala külli şeyin kadîr" yerine "alâ külli şeyin muktedir" olarak denilebileceğine işaret etmesinden, lakabın mübalağa ism-i fail ile müteradifliği bize bu lakabı taşıyan kişinin iktidar cihetiyle tam bir ehliyete haiz olduğunu göstemek için özenle seçildiğini gösterir.[1583]

IV. asırda Abbasi Devleti'ni, halife el-Muktedir dönemi bazında değerlendirip önemli analizleri ortaya koyanlardan biri olarak Muhammed Ali Muhammed İsmâîl şunları söylemiştir. Bu analiz lakap tarihi açısından çok önemlidir:[1584]

> On bir yaşını geçmemiş olduğu halde halife olmuştur. Döneminde Bizanslılarla çok mücadele etmiştir. Dönemin iç politikasında tamamen Türk askerlerinin etkisinde kalmıştır ve bu yüzden iki kez azledilmiştir. İktidarının bitimine dört yıl kala Türk kumandanlarından Munis başkanlığında askerler halifeyi azletmişler ve yerine Muhammed b. Mu'tazıd'ı "el-Kâhir" lakabı vererek halife yapmışlar ancak aralarında anlaşmayıp iki gün sonra tekrar el-Muktedir'i hilafete getirmişlerdir. Halife eğlenceye düşkündü ve harcamalarında müsrifti. Saray hayatının içine gömülmüş, müsriflikte sınır tanımaz olmuştu. Devletin yönetim işlerinden uzaklaşmış bu işi vezirlere, kumandanlara ve katiplere bırakmıştı. İhtilaller ve iç çekişmeler tavan yapmıştır. Devletin maliye sistemi bozulmuş, hırsızlık ve rüşvet alabildiğine yaygınlaşmıştı. Devletin idari mekanizmalarında kadınların tahakkümünün yaşandığı bir dönem olmuştu. Özellikle halifenin annesi, bu tür tassarruflarda önemli bir otorite sahibi olması dolayısıyla "es-Seyyide" lakabı ile anılmıştır. Seyyide'den para ve hediye karşılığında vezir ve katip gibi önemli mansıplar elde eden kişiler çoğalmıştır. Devlet içte ve dışta gücünü yitirmiştir. Merkezi idarede rakip gruplar iç çekişmelerle devleti daha da zayıflattılar. Devletin tarım ve ticaret gibi üretim

[1582] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, V/74.
[1583] el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, IX/21.
[1584] Muhammed Ali Muhammed İsmâil, "ed-Devletü'l-Abbâsiyye fi'l-karni'r-râbi'l-Hicrî –el-Âşiri'l-Milâdî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb, Câmi'atü Mısurata*, a.IV, (Misurata, 2015), s.39-63.; bkz S.William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall,* Second Edition,, Edinburg, 1891, 1892, s.561-562.

> unsurları da bozuldu. Sadece bedeviler soygunculuk yapmıyorlar, kimi Kürt grupları da onlara iştirak etmeye başladılar. Özellikle hac ibadeti yapanlara çok zarar veriyorlardı. Şehirlerde mal emniyeti çok önemli bir ölçüde zarar gördü ve şehirlerde hırsızlık olayları arttı. Örgütsel hırsızlık grupları zuhur etti. Devlet bu gruplarla mücadele edemez hale geldi. İktisadi hayatın bozulması pahalılığı beraberinde getirdi. Fiat dengesi tamamen bozuldu. Sonunda kitlesel kıtlıklar yaşanmaya başlandı. Hatta iki yüz bin kişinin açlıktan öldüğü rivayet edilmektedir (Isbahan). Abbasilerin yaşadığı bu olumsuz tablo yeniden Karamîta'yı harekete geçirmiştir. Hatta vezir İbnü'l-Fürât ihanetle itham edilmiş ve kendisine "el-Karamîtü'l-Kebîr" lakabı verilmiştir. Karamîta üzerine görevlendirilen İbnü Ebî's-Sâc gibi komutanlar başarısızlık oldukça Bağdat'ta korku ve endişe daha da arttı. Horasan'a kaçışlar başladı. Karamîta Mekke'ye saldırdı ve yağmalamada bulundu (h. 319/331). Bu dönemde Karamîta faaliyetlerini el-Mehdî temelinde icra ediyordu. Deccal'i ortadan kaldıracak el-Mehdî olarak Karamîta'nın o zaman ki lideri Ebû Tahir görülüyordu. Ekonomi daha da bozuldu, halife ıkta'ları elinden çıkarmaya başladı ancak askerin taleplerini karşılamada bu da yetmedi. Sonunda halife el-Muktedir'in başını kopardılar (h. 320/932) yerine kardeşi Kahir-Billâh geçti.

Yukarıda Muhammed İsmâil halife el-Muktedir dönemini ana hatları ile çok güzel özetlediği bu durumda annesine de önemli yer vermiştir. Ayrıca araştırmacılar halife el-Muktedir'in annesinden söz edilen yerlerde Şağab Hatun yerine es-Seyyide şeklinde geçmesinin arka planına gelince "es-Seyyide" lafzının halifenin annesi dolayısıyla bir saygınlık ifade etmesi için kullanılmasından ziyade halifenin yaşının küçük olması dolayısıyla siyasi olarak devlet yönetiminde faal olduğuna işaret etmek için kullanılmış bir unvan olduğu[1585] ifade edilmiştir. Örneğin, es-Sâbî (h. 456/1056), *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ*'sında halife el-Muktedir'in biat alması esnasında annesinin direktiflerde bulunduğunu dile getirmiş ve bu yerlerde es-Seyyide tabirini kullanmıştır.[1586]

Bu lafzın bir lakap olarak algılanmasına gelince *es-seyyid* veya *es-seyyide* lafızlarının bir unvan olarak algılanması sadece Abbasilerde olmamış (m. 1130-1269) yılları arasında Kuzey Afrika ve Endülüs'te hakimiyet kurmuş Berberî bir hanedan olan Muvahhidler[1587] halifelerin dışında kimi kişilere bu unvanı vermekteydi.[1588] Aynı şekilde (m. 1196-1465) arası Mağrib'te hüküm sürmüş olan başka bir Berberi hanedanı olan Merînîler[1589] tarafından da kullanıldığı iddia edilmektedir.[1590] Kısaca lafzın bir lakap olarak algılanması dönemsel bir karakter arz etmektedir.

[1585] Özaydın, "Ümmü'l-Muktedir", *DİA*, XLII/326-327.
[1586] Hilal es-Sâbî, *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ*, H.F.Amedroz (ed.), London, 1903, s.117.
[1587] Özdemir, "Muvahhidler", *DİA*, XXXI/410-412.
[1588] Hazard, *The Numismatic History of Late Medieval North Africa*, s.20.
[1589] İsmail Ceran, "Merînîler", *DİA,* Ankara, 2004, C.XXIX, s.192-197.
[1590] W.Hazard, *The Numismatic History of Late Medieval North Africa*, s.21.

Kaldı ki el-Ömeri, *er-Ravzatü'l-Feyhâ*'sında ve et-Tennûhî, *Nişvârü'l-Muhâdere*'sinde halife el-Muktedir'in annesi Şağab Hatun'un devlet işlerini güzel idare etmesinden dolayı kendisine "Kahramâne" unvanının verildiğini haber vermişlerdir.[1591] Diğer taraftan es-Seyyid kelimesinin içerdiği anlamlarında "lider", "başkan" manaları da mevcuttur.[1592] Gramer açısından "es-Seyyide" sadece müennes (dişil) olarak kullanılır ancak manasında değişme olmaz. İbnü'l-Manzur Lisânü'l-Arab'ında *s-y-d* maddesine yer vermemiş. Hatta *s-v-d* maddesine "ساد" de hiç değinmemiştir.[1593] İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'zzemân'*ında Muktedir'in annesinin Şağab isminden başka Çiçek (Cekek) olduğunu daha sonra "es-Seyyide" olarak isimlendirildiğini ileri sürmüştür.[1594] Muhtemelen bu şekildeki isimlendirilmesi siyasi bir aktrist olarak oynadığı role binaen verilmiştir.

Bu dönemde Abbasi halifeliğinin muarızı Şii Fatımî Devleti ortaya çıkmıştır. Tarih sahnesine çıkmaları ile lakap tarihi açısından yeni bir dönemi de beraberinde getirmişlerdir. Bu olayın siyasi yansımaları olmuştur. Fâtımî hilafeti Abbasiler döneminde halife el-Muktedir-Billâh dönemine rastlar. (h. 297/909) senesinde İfrikiyye'de Fâtımî halifeliğini kuran Ubeydullah el-Mehdî'nin Muhammed b. İsmâil'in soyundan olduğu rivayet edilmiştir.[1595] Fâtımîlerin kurucusu Ubeydillah "Mehdî-Lidinillâh" ve "Emirü'l-mü'minîn" lakabı ile halife ilan edilmiştir.[1596] Fâtımîler'in kurucusu Ebû Muhammed Ubeydillâh b. Hüseyin b. Ahmed el-Mehdi[1597] olarak tanıtılmasına karşın Rosenthal, Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Mehdi şeklinde tanıtmıştır.[1598]

Yine el-Muktedir-Billâh dönemi içerisinde Fâtımîlerin ikinci halifesi Ubeydillah'ın oğlu Ebû'l-Kâsım Muhammed (h. 322/934) "el-Kâim-Biemrillâh" unvanı ile Fâtımî halifesi olmuştur.[1599] Kısaca Şii dünyasında halife lakaplarından

---

[1591] el-Ömeri, *er-Ravzatü'l-Feyhâ*, s.350.; bkz et-Tennûhî, *Nişvârü'l-Muhâdere*, s.122; bkz Hıttı, *History of The Arabs*, s.332; bkz ez-Zehebî, *Siyerü'l-A'lâm*, XV/98.
[1592] ArapcaSozluk.Net Sözlük.
[1593] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIV/374-377.
[1594] İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'zzemân*, XVI/324.
[1595] es-Seyyid, "Fâtımîler"*TDİA*, İstanbul, 1995, C.XII, s.228-237.; bkz Munis, *Maâlimü't-Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 4.baskı, Dârü'r-Reşâd; Kahire, 1421/2000, s.136-139.
[1596] es-Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII/228-237.
[1597] Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", *DİA,* İstanbul, 2012, C.XLII, s.23-25.
[1598] Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Secon Edition, Leiden, 1968, s.407; bkz İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.263.
[1599] Arab Huseyin Da'kûr, *Târihü'l-Fâtımiyyîn ve'z-Zenkıyyîn ve'l-Eyyûbîn ve'l-Memâlik ve hazeratühüm*, Beyrut, 1431/2010, s.25.; Güner, "Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî", *DİA*, XXIV/211-212.

"emirü'l-mü'minîn" genel lakabı ve "el-Mehdi" fügürü üzerinden de el-Mehdî özel lakabı ile alternatif bir hilafet yaratılmıştır denilebilir.

Fâtımîler ile olan siyasi mücadeleler Abbasilerde kimi lakapların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, (h. 306) senesinde Fâtımî halifesi el-Mehdîoğlu Ebû'l-Kâsım'ın emrinde büyük bir orduyu Mısır'a sevketti. Bunun üzerinde halife el-Muktedir, Mûnis el-Hâdim'i Mısır'a sevketti. Munis'in galip gelmesi ile halife kendisine "el-Muzaffer" lakabını verdi.[1600] Hugh Kennedy ise Munis'e el-Muzaffer lakabının verilme sebebini onun Bizans'a karşı başarılı seferler düzenlemesinin ardından aldığını öne sürmüştür.[1601] Ancak buna göre el-Muzaffer lakabının hangi olayın ardından verildiğinden çok askeri bir başarının ardında verildiği kesin olarak söylenebilir.

Halife el-Muktedir-Billâh Abdullah b. el-Mu'tez fitnesinden sonra Mûnîs el-Hâdim'i İbni Amreveyh'in yerine Şurta'ın başına atamıştı.[1602] ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm'*ında haber verdiğine göre Mûnis el-Hâdim halife el-Muktedir-Billâh'a biat edildiğinde Bağdat dışında Mekke'de bulunuyordu.[1603] William Muir'in halife el-Muktedir dönemine halife ile Munis'in ilişkilerini ele aldığı yerlerde, (h. 317-319)Munis'in Bağdat dışında bulunmasını vezirlerin Munis'i istemelerine, vezirlerin devletin o dönemki kriz dönemini aşmada Munis'in girişimlerine engel olduklarını bu yüzden de Munis'in Musul'da bulunduğunu iddia etmiştir.[1604]

Halife bu dönemde Munis'i Bağdat'a çağırmış ve Munis bu davete içtenlikle karşılık vemiş ancak o, Bağdat'a yaklaşırken halife yakınlarının dolduruşuna gelerek Munis'in gelişine endişe duymaya başlamış ve fikir değiştirerek gelişine engel olmaya çalışmış.[1605] Karaaslan (h. 317/929) senesinde halife Muktedir'in hal' edilerek yerine Kâhir-Billâh'i tahta çıkaranlar arasında Mûnis'in ismini de

---

[1600] el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ* C.I, s.71-72.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/501; Ebu'l-Hasan Muhammed b.Abdilmekik b.İbrahim el-Hemedân *î(ez-Zeyl â'la Tarihi't-Taberi)*, Ebu'l-Fazl İbrahim (thk.), Dârü'l-Maârif (naşir), Kahire, basım yy, s.192.; Ebû'l-Fidâ, *Muhtassar*, II/67.; bkz Yılmaz, "Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in (h.ö:321/933) Hayatı ve Askeri Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İFD*, Cilt:7, Sayı 1, 2007, s.123-155.

[1601] Kennedy, *The Prophet and Age of the Caliphates*, s.186; bkz İbni Şeddâd(h.ö:684/1285), *el-A'lâku'l-Hatîra*, C.I; Kısmü's-Sânî, s.292-293.

[1602] Ebû Hilâl es-Sâbî, *el-Vüzere, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ*, Abdüssettâr Ferrâc (thk.), Mektebetü'l-A'yân (naşir), basım yy, s.28.

[1603] ez-Zehebi, *Tarihü'l-İslâm*, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), I-LIII, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî (naşir), Beyrut, 1411/1991, C.XXII/20-21.

[1604] Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*,, s.561.

[1605] Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, s.561.

zikretmektedir.[1606] Öyle anlaşılıyor ki halife el-Muktedir'in Munis hakkındaki bu yanlış politikaları ha'l edilmesi gibi ağır bir siyasi fatura ödemesine neden olmuştur.

Kısaca halife uyguladığı bu yanlış politikalar neticesinde kimi zaman hal' edilmiş ve kimi zaman da İslam dünyasında hilafet bağlamında rakip grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. el-Kütübî (h. 764-?), halife el-Muktedir-Billâh'ın kardeşi Muhammed el-Kâhir-Billâh lehine kendini ha'l ettiğini üç gün sonra da tekrar biat yenilediğini haber vermektedir.[1607] el-Hudari Bey, *Muhadarât, ed—Devletü'l-Abbasiyye'*sinde halife el-Muktedir döneminde Endülüs'te ilk defa "emirü'l-mü'minîn" lakabını kullanan Abdurrahman en-Nâsır'ın çağdaşı olduğunu haber vermektedir.[1608] Ayrıca Mağrib'te Abullah el-Mehdî (h. 297-322) Fâtımî devletini kurarak bir anda İslam dünyasında iki sünni bir tane de şii menşeli üç hilafetin zuhur ettiği haber verilmiştir.[1609]

Bu dönemde lakabın resmî belgelere yansıtıldığı görülecektir. H. 295-320 seneleri arasında basılan paralarda (ön yüz) "Lillâh Muhammed Rasulullâh el-Muktedir-Billâh", arka yüzünde ise"Lailahe illâhü vehdehü lâ şerike leh Ebû'l-Abbas b. Emîri'l-mü'minîn" şeklindeki ifadelere yer verilen bu dinar Ahvaz'da h. 309 senesinde basılmıştır.[1610] Paranın arka yüzünde Ebû'l-Abbas kaydından muradın halife el-Muktedir'in Râzî-Billâh lakaplı oğlu Ahmed olduğu ifade edilmiştir.[1611] Ancak es-Süyûtî Ebû'l-Abbas künyeli halife Râzî-Billâh'in isminin Muhammed olduğunu ileri sürmüştür.[1612] Aynı tür paralardan William Marsden ve F. R. S ve diğerlerine ait koleksiyonda gümüş bir para üzerinde (h. 316) senesinde Vasıt'ta paranın ön yüzünde "Ebû'l-Abbas b. Emirü'l-mü'minîn"; arka yüzünde de "Lillâh Muhammed Rasullâh el-Muktedir-Billâh" şeklinde geldiği iddia edilmiştir.[1613]

Abbasi tarihinde önemli bir dönem kabul edilen "emirü'l-ümerâlık" döneminin ilk tohumlarına bu dönemde rastlanmıştır. Birinci el kaynaklardan yola çıkarak analiz eden önemli müelliflerden Hıtti, halife el-Muktedir ile ilgili olarak halifenin saltanat

---

[1606] Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV/446-447.
[1607] el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* C.I, s.284.
[1608] el-Hudari Bey, *Muhadarât, ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.375.
[1609] el-Hudari Bey, *Muhadarât, ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.375.
[1610] el-Mazenderânî, *Târîhü'n-Nükûdi'l-İslâmiyye,* s.221.; bkz Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûd fi'l-Âlemi'l-İslâmiyye,* s.266.
[1611] el-Mazenderânî, *Târîhü'n-Nükûdi'l-İslâmiyye,* s.221.; bkz Özaydın, "Râzî-Billâh", *DİA,* XXXIV/489.
[1612] es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ,* s.603.
[1613] William Marsden, et al., *Numismata Orientalia Illustrata, The Oriental Coins Ancient and Modern, of his Collecition,* Part I, London, 1823, s.64.

döneminden sonra Abbasi tarihinde vezirlerin görev ve yetki anlamında yerlerini emîrü'l-ümerâ'ya bıraktıklarını işaret etmiştir (908-932).[1614] Yıldız bu kişilerin idari yetkilere sahip kumandan olduklarını ve bu kişilere verilen lakabın "emirü'l-ümerâ" olduğuna işaret etmiştir.[1615]

Lakap tarihi açısından Muktedir döneminde "emirü'l-ümerâ" unvanının (resmi lakap) halifenin dayısının oğlu Hârun b. Garîb'e bir şayia sonucu verildiği iddiası ortaya çıkmıtır.[1616] Sâhibü'ş-Şürta'sı Nâzûk ile halifenin dayısının oğlu Hârun'un adamları arasında çıkan anlaşmazlıkların kan dökülmesine varan mücadeleleri sonucu varılan sulh aktinin ardından Hârun ve adamları en-Necmî denilen bir yerde ikamet etmeye başlamış. Halk bu süreçte Hârûn "emirü'l-ümera" oldu şaiyasını yaymışlar (h. 316/928).[1617] Yıldız ise, bu durumun bir söylentiden ziyade bizzat halife el-Muktedir'in dayısının oğluna, onun Nâzûk'a karşı verdiği mücadelenin bir sonucu olarak verdiğine işaret etmektedir.[1618]

İbnü'l-Esir, halkın Hârûn'a "emirü'l-ümerâ" oldu söylentisini duyunca o anda Rakka'da bulunan Mu'nis'in hemen Bağdat'a intikal ettiğini ve Bağdat'ın en yüksek tepesi eş-Şemmâsiyye'de karargah kurduğunu iddia etmiştir.[1619] Bu aşamadan sonra Mu'nis de kendisi için "emîrü'l-cüyûş" unvanı yerine Muktedir ve Kâhir dönemlerinde kendiliğinden"emirü'l-ümera" unvanını kullanmaya başlamıştır. Bu unvan Abbasilere resmî olarak Râzi-Billâh tarafından İbni Râik'e verilmiştir (h. 324/936).[1620] Görüldüğü üzere Munis el-Hâdim emirü'l-ümera lakabına denk düşen emirü'l-ceyş lakabı ile Abbasiler tarihinde el-Muktedir-Billâh döneminin önemli bir enstrümanı olmayı sürdürmüştür. Aslında Abbasi halifesi Mu'tazıd'ın memlüklerinden olan Mûnis el-Muzaffer (ö:321/933) Melik rütbesine ulaşan memluklerdendir.[1621] Muktedir döneminde Dımaşk valiliği yapmıştır.[1622] Genel olarak *ashâbü's-sulta* yani otorite sahibi anlamında kullanılan bu kelime Abbasiler

[1614] Hıttı, *History of The Arabs,* s.319.
[1615] Yıldız, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA,* XI/158-159.
[1616] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/42.
[1617] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/42.
[1618] Yıldız, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA,* XI/158-159.
[1619] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/42.
[1620] Yıldız, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA,* XI/158-159.
[1621] Yiğit, "Mûnis", *DİA,* İstanbul, 2006, C.XXXI, s.147-148.
[1622] ez-Zehebi, *Siyerü'l-A'lâm,* XV/56-57.

döneminde Abbasi hilafetini tanıyan bazı ümera ya da "melik" lakabı kullanılmıştır.[1623]

Munis ile halife el-Muktedir sadece siyasi açıdan karşı karşıya gelmemişler, aralarında savaşa varan süreçler yaşanmıştır. Bu süreçte halife Muktedir, eş-Şemmâsiyye'de Munis'in ordusuyla giriştiği savaşta Mağribli ve Berberî askerle tarafından öldürüldü (h. 320/932). Böylece yerine kardeşi Kâhir-Billâh geçti.[1624]

Lakap temelinde halife el-Muktedir dönemi ana hatları ile ele alınmıştır. Bu dönemde de "devlet" lafzına bitişik unvanların önemli devlet ricaline verildiği görülmüştür. Özellikle birinci el kaynaklar taranarak bu konuya ilişkin bilgiler, yapılan analizlerde(bulgu) malzeme olarak kullanılmıştır.

5.4. Halife el-Kâhir-Billâh ve Lakabı

Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ'*sında halife el-Muktedir öldürüldüğünde Muhammed b. el-Müktefî'ye halife olmayı isteyip istemediği sorulunca Muhammed'in bu hususta amcasını işaret ettiğini ve bunun üzerine h. 317 senesinde el-Kâhir olarak adlandırılan amcaya biat edildiğini haber vermiştir.[1625] Türk kumandan Mu'nis başkanlığında askerlerin halife el-Muktedir'i azledip yerine Muhammed b. el-Mu'tazıd'ı "el-Kâhir" lakabı ile hilafete getirmişlerdir (h. 317).[1626] Ordu komutanı (kâidü'l-ceyş) "emirü'l-ümerâ Mûnis el-Muzaffer tarafından Ebû Mansur Muhammed, kardeşinin yerine halife ilan edilmiş ve vezir İbn Mukle de, valilere halifenin "Kâhir-Billâh" lakabı ile hilafete getirildiğini bildirmiştir.[1627]

el-Mes'ûdî, *Mürûc'*unda halifenin lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamış, halifeyi isimi ve künyesi üzerinden tanıtmakla yetinmiştir.[1628] Lakaplar konusunda çok önemli çalışmalara imza atmış müelliflerden Fuad Salih es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn* adlı eserinde Ebû Mansur Muhammed'in *el-Kâhir-Billâh* unvanını halifeye bizzat kendisi tarafından verildiğini iddia etmiştir.[1629]

[1623] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Tarîhî*, s.931-932.
[1624] Özaydın, "Muktedir-Billâh", *DİA*, XXXI/144-145.
[1625] Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.597.; bkz Hemedânî, *Tekmiletü't-Târîhi't-Taberî*, s.273; ez-Zehebî, *Siyerü'l-A'lâm*, XV/98.
[1626] İsmâil, "ed-Devletü'l-Abbâsiyye fi'l-karni'r-râbi'l-Hicrî –el-Âşiri'l-Milâdî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb", Câmi'atü Mısurata*, a.IV, (Misurata, 2015), s.39-63, s.40; bkz İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIII/306.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/75; bkz ez-Zehebî, *Zatü'n-Nikâb*, s.91.
el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Tarihi't-Taberi*, XI, s.261; Arib es-Sa'd, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, s.162.
[1627] Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh"*DİA*, C.XXIV, s.172-173; bkz es-Sa'd, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, s.182.
[1628] el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/248.
[1629] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.653-654.

Halife olduktan sonra paralar (madeni) ve evrak (resmi belge) üzerine "Muhammed Rasûlullâh, el-Kâhir-Billâh, el-Müntakım min a'dâillâh lidînillâh" şeklinde kazdırdığı rivayet edilmektedir.[1630] Paralar üzerine kazdırdığı bu lakapların halifenin icraatlarına da yansıdığı görülmüştür. Halife el-Kahir sert mizaçlı birisiydi. İktidara geldğinde üvey annesi konumundaki Muktedir'in annesi Sağab Hatun'a dahi işkence yapmaktan çekinmediği ileri sürülmektedir.[1631] Döneminde Fars bölgesi Büveyhilerin eline geçmiştir. Mısır'da Ihşîdilerin hakimiyetinin temeli atılmıştır. İlk veziri Mukle'nin tertiplediği bir kumpasla çıkan bir isyan sonucunda görevinden azledilmiştir.[1632]

Kahir –Billâh döneminde (h. 321) senesinde "رياسة الجيوش" kavramının yanı sıra ayrı bir kavram olarak "امارةالامراء" yani "Emîrü'l-ümerâ" teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin halife Kahir, Tarif es-Sübkeri'yi Muktedir'in oğlu Muhammed'e devrettiği görevleri kendi oğlu Abdüssamed'e verdiğini ve Tarif'i de ona vekil yaptığını ve ayrıca kendisini ordu komutanı ve "emirü'l-ümerâ"sı yaptığını ve Mu'nis'e ait yetkilerin kendisine devredildiğini bildirmiştir.[1633] Yıldız'a göre ise "emirü'l-ümerâ"lık kurumunun resmi olarak h. 324/936 senesinde halife er-Râzî-Billâh döneminde başladığı ifade edilmişti.[1634] Bu tür lakapların kullanılmasında ki en önemli saik, askeri ve siyasi aktörlerin alternatifsiz olmadıkları ve bu lakaplar üzerinden halifeler kendilerini tazyiki altında oldukları aktörler karşısında korunma içgüdüsü ile siyasetlerinin önemli bir parçası yapmışlardır.

Lakabın kim tarafından verildiğinin bilinmesi kadar hangi saiklerle verildiği de önemlidir. Son tahlilde Ebû Mansur Muhammed'e *el-Kâhir-Billâh* lakabı onu iktidara taşıyanlar tarafından verildiğine göre bu unvanın etimolojisinin bilinmesinde fayda vardır. Bu konuda İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında ana hatları ile unvanın etimolojisini şu şekilde ortaya koymuştur:[1635] "kahr" kelimesi, baskın anlamında "el-ğalebe" kelimesini karşılar. "el-Kahhâr" *Allah'*ın sıfatlarındandır. "el-Kahhâr", "el-Kahîr" kelimesi ile eş anlamlıdır. Bu anlamda *el-Kâhir,* otorite ve kudretiyle genelde

[1630] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* XIII/306; bkz el-Bağdâdî, *Târîhü Bağdâd,* II/194.
[1631] Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kahir-Billâh(320-322/932-934)", *İstem*..Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.71-103.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/75-76.; bkz Hemedânî, *Tekmiletü't-Târîhi't-Taberî,* s.274.
[1632] Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kahir-Billâh(320-322/932-934)", *İstem*..Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.71-103; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/96-98.
[1633] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/82.
[1634] Yıldız, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA,* XI/158-159.
[1635] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* V/120.

tüm varlıklara; özelde insanlara isteyerek veya kerhen olsun istediğini yaptıran demektir. Ayrıca *el-Kâhir* tüm varlıklara baskın anlamında "el-Ğalib" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. "

Bilindiği üzere yukarıda halife el-Muktedir'in hilafetinden daha bir yıl sonra (h. 296) senesinde halifenin çocuksu davranışları dolayısıyla kendisini ha'l edip yerine Abdullah b. el-Mu'tez'i getirdiklerinde kendisine lakap olarak "el-Ğalib-Billâh" lakabını vermişlerdi.[1636] Bu haber bize lakabın idari işlerde ehliyet sahibi, işleri evirip çevirme istidadına sahip kişi anlamını öne çıkarmak maksadı ile verildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan mevcut halife varken onu ha'l ederek yerine nasbedecekleri halifede gördükleri bir meziyeti dile getirme veya kişilik olarak onu çok iyi tanıdıklarını göstermek maksadı ile özenle seçilmiş bir unvan olarak da düşünülebilir. İslam tarihinde siyasi lakaplar üzerinde önemli çalışması olan bir müellif el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye'*sinde el-Kâhir lakabının Allah'ın isimlerinden olduğu için kullanımının uygun düşmediğini ifade etmiş ve Abbasilerdeki kullanımıya ilgili lakaba eserinde yer vermemiştir.[1637]

Diğer taraftan el-Kâhir lakabının verilmesinde yatan saikler halife olarak seçilen şahsın meziyeti dolayısıyla değil, muhtemelen Ebû Mansur Muhammed'i halife seçen erkin iradesinin bir sonucuydu. Aynı durum Ebû'l-Fazl Ca'fer (el-Muktedir) için de söylenebilir. Yani hilafete taşınacak kişi gerek yaş, gerekse meziyeti tecrübe edilmemiş ancak onların hilafetine karar verenler bu işi yapar, o muktedirdir, o önemli meziyetlere sahiptir veya el-Kâhir örneğinde olduğu gibi o baskın bir şahsiyettir imajı yaratmak amacı ile dönemin siyasi atmosferine uygun ortamlarda yaratılan lakaplar olarak da düşünülebilir ancak çok ilginçtir halife el-Kâhir halife olunca kendisini iktidara taşıyan kişileri bir şekilde devre dışı bırakmıştır. Emirü'l-ümerâ Mûnis'i; Hâcib Yalbak ve oğlu Ali'yi tutuklatıp öldürmüştür.[1638] Fakat halifenin kendisi de bir kalkışmanın kurbanı olmuştur. Vezir İbn Mukle, Sâciyye ve Huceriyye denilen gulamlarla halifeyi ha'l etmeye karar verdi. Bu gruplar dâru'l-hılâfe'yi kuşattılar. Halife el-Kâhir-Billâh kaçmaya teşebbüs

[1636] Es-Süyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.575.; bkz bnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III/405.; bkz ez-Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, I/268.
[1637] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.426.
[1638] İbnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV/104.; bkz Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh", *DİA*,,.XXIV/172-173.; bkz ez-Zehebî, *Siyerü'l-A'lâm*, XV/99.

ettiyse de hapsedildi. Yeni halife er-Râzî-Billâh'in emriyle gözlerine mil çekildi. Gözlerine mil çekilen ilk halife olmuştur.[1639] Mes'ûdî *et-Tenbih ve'l-İşrâf'*ında halife el-Kâhir'in halifelerden başka ve İslam hükümdarlarından da gözünü mil çekilen ilk kişisi olduğunu haber vermiştir.[1640] İbni Dıhye el-Kelbi (h. ö:633/1235)[1641], *Kitâbü'n-Nibras fi tarihi'l-hulefâi'l-benî'l-Abbâs* adlı eserinde haber verdiğine göre halife Kahir (h. 337/948) senesinde halife el-Mutî'-Lillâh döneminde ölmüştür.[1642]

Lakabın dönemin paralarına yansıtıldığı görülmüştür. İslamic Coins üzerine çok önemli kabul görmüş çalışmaları olan George C. Miles *The Numismatic History of Rayy* adlı çalışmasında halife el-Kâhir dönemi para ve unvanlarına hiç yer vermemiş, halife el-Muktedir-Billâh döneminden direkt halife er-Râzi-Billâh dönemine geçmiştir.[1643] Aynı şekilde İslamic coins üzerine çok büyük özel koleksiyon sahibi olup sonradan bunları yayınlayan William Marseden ve arkadaşlarının birlikte yaptıkları çalışmada da bu halife dönemine ilişkin para ve unvanlarına yer verilmediği görülmektedir.[1644]

Ancak İslam paraları konusunda çok önemli bir araştırmacı olan Ramazan Atıf Mansur, *Mevsû'atü'n Nükûdi'l-İslâmiyye* adlı eserinde halife el-Kâhir'in Medînetü's-Selâm'da (Bağdat) h. 320 senesinde bastırdığı dinar üzerinde (arka yüz) " Lillâh Muhammed Rasulullâh el-Kâhir Billâh" şeklinde bastırdığını aktarmıştır.[1645] Aynı eserde Ramazan, halife el-Kâhir'in h. 321 ve h. 322 senesinde dinar ve dirhemler üzerinde yeni tarz para bastırdığını dile getirerek bu durumun şu şekilde gerçekleştiğini anlatmaktadır:[1646]

> H. 322 senesinde Ahvaz'da bastırdığı dinar üzerinde (ön yüz) " Lailahe illâlhüvehdehü lâ şerike leh, Ebü'l-Kâsım b. Emirilmü'minîn", arka yüzünde ise "Lillâh Muhammed Rasulullâh el-Kâhir Billâh, el-Müntakım min a'dâillâh li dinillâh" şeklinde" yazdırmıştır. Paraya bu ifadeleri eklemesine gelince vezir Ebû Ali b. Mukle, Ali b. Bulayk ve Mûnis el-Hâdim h. 321 senesinde Abdullah b. Müktefî adına halifeyi görevden azletmişlerdi. Fakat halife bu durumu akamete uğratmıştır. Vezir İbn Mukle dışındakileri öldürmüş, vezir ise kaçmıştı. Bu durumu kalplere kazmak için halife lakabına (özel resmi halife unvanı) "el-

[1639] Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh", *DİA*,,.XXIV/172-173.; İbn Hazm, *Risâletü İbn Hazm*, II/154.
[1640] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.336; el-Ezdî, *Ahbârü'd-düvel*, II/400.
[1641] Özdemir, "İbn Dıhye el-Kelbî", *DİA*, XIX/413-414.
[1642] İbni Dıhye el-Kelbi, *Kitâbü'n-Nibras fi tarihi'l-hulefâi'l-benî'l-Abbâs*, s.113.
[1643] Miles *The Numismatic History of Rayy*, s.148-149.
[1644] W.Marsden, F.R.S and others, *Numismata Orientalia Illustrata, The Oriental Coins Ancient and Moderne, of His Collection*, s.64-65.
[1645] Ramazan, *Mevsû'atü'n- Nükûdi'l-İslâmiyye*, s.268.
[1646] Ramazan, *Mevsû'atü'n- Nükûdi'l-İslâmiyye*, s.269; bkz Kâzım Abbas eş-Şeyh, "Meskûkâti'l-Hılafeti'l-Abbâsî'l-Kâhir-Billâh(h.320-322/932-934)", s.1-24., http://qu.edu.iq/arc/wp-content/uploads/2016/02.

> Müntakım min a'dâillâh li dinillâh" ekleme yapmış ve bunu para üzerine yansıtmıştır.

W. Hazard, hem Abbasiler döneminde (750-1258) hem de diğerleri tarafından ortak kullanılmış unvanlara işaret etmiştir. Hazard, Orta çağ Kuzey Afrika'da hüküm sürmüş İslam hanedanlarından, royal prerogative (saltanat unvanları) diye bileceğimiz sadece hakim hanedan üyelerinden kişilere verilen unvanları bir bütün olarak şu şekilde özetlemiştir:[1647]

> el-Me'mun (Muvahhidler), el-Mustansır (Hafsiler ve Merînîler); el-Mu'temid (Muvahidler); el-Mansûr (Hammûdiler); el-Mehdî(Muvahhidler ve Hafsiler); el-Vâsık (Muvahhidler); el-Kâim-Biemrillâh (Hudiler ve Muvahhidler); el-Mütevekkil-A'lellâh (Hafsiler, Meriniler); el-Musta'în-Billâh (Meriniler); el-Mu'tasım-Billâh (Abdülvâdiler/Ziyânidler); el-Mu'tazıd-Billâh (Muvahhidler); el-Müktefî –Liemrillâh (Hammudiler); en-Nâsır-Lidînillâh (Hafsiler).

Görüldüğü üzere bu isim (lakap) listesinde *el-Kâhir* lakabına yer verilmemiştir. "el-Kâhir" lakabı Abbasiler döneminde lafzatullaha bitişik olarak yalnız bir kez halifeler için Ebû Mansur Muhammed için kullanılmıştır. Abbasiler döneminde (h. 132-656/750-1258) arasında h. 581/1185 senesinde Selahuddin Eyyûbî'nin amcasının oğlu, Hıms'ta Eyyubilerin kurucusu Muhammed b. Şîrkuh el-Kebir'in "melik" lakabının bir sıfatı olarak ikinci kez kullanılmıştır.[1648] Diğer taraftan bu lakap Abbasiler döneminde kimi melik ve emirlere medih nevinden verilmekteydi. Musul dokuzuncu Atabeg'i Muhammed b. II. Mes'ûd'a (h. 631/1233); Aynı şekilde yedinci Atabeg II. Mes'ûd. Arslan Şah ev-Evvel'e (h. 607-615/1211-1218) de verilmiştir.[1649]

5.5. Halife er-Râzî-Billâh ve Lakabı

Lakabın etimolojik analizi konusuna gelince İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*'ında r-z-y maddesinde "er-Rızâ" kelimesin" سخت" ve "سخط" kızgınlık, öfke kelimesinin zıttı olarak kullanıldığına işaret etmiştir. Ayrıca rıza, cezadan kurtulmak anlamında kullanılmaktadır. "Rıza", "es-Saht" yani öfke kalbin sıfatlarındandır. Fiillerin sıfatları, zatın sıfatından rütbece daha aşağıdadır.[1650] Buna göre rütbece âli olandan rıza makamıyla talepte bulunulur ve o da bu makamın bir lütfu olarak cezalandırmaktan uzak durursa o cezandan kurtulunmuş olur. Rıza gösteren zat, er-Râzi ceza verirse maslahata binaen verir. Ayrıca bu kelime, hakkı gasp olunanın

[1647] W.Hazard, *The Numismatic History of Late Medieval North Africa*, s.31-33.
[1648] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.651.
[1649] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.652-653.
[1650] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIX/323.

hakkını iade eden anlamına da gelir.[1651] İbnü'l-Manzur'un er-Rızâ kavramına yüklediği anlama göre hoşnut olan, rıza makamıyla birine ceza vermekten vazgeçen şahsın pasif bir mahiyette olmadığı aksine aktif otoritesini kullanan, mazlumun hakkını iade eden ve bu konuda da ceza vermekten kaçınmayan mansıp sahibi bir kişiyi betimleyen bir lakap olduğu anlaşılmaktadır.

Suyûtî halifenin isminin Muhammed, künyesinin Ebû'l-Abbas olduğunu haber vermiştir.[1652] İslam Ansiklopedisi'ne halife ile ilgili bir makale yazmış olan Abdülkerim Özaydın ise halifenin asıl isminin Ahmed olduğuna işaret etmiştir.[1653] Halifenin lakabına gelince bu konuda farklı fikir beyan edenler olmuştur. Örneğin, "Râzî-Billâh" lakabının ilk olarak Muktedir-Billâh döneminde bu halifenin ha'l edilip yerine getirilmek istenen Muhammed el-Mu'tez-Billâh'ın oğlu Abdullah'a h. 296/909 senesinde verildiği iddia edilmiştir.[1654] Bu yüzden Fuad Salih es-Seyyid bu kapsamlı çok önemli eserinde Abbasiler döneminde art arda iki kez er-Râzî-Billâh el-Abbâsî şeklinde lakaba yer vermiştir.[1655] Yukarıda İbnü'l-Mu'tez'in oğlu Abdullah'ın lakapları arasında "Râzî-Billâh", "el-Ğalib-Billâh", "el-Mûsannaf-Billâh" ve "el-Murtaza-Billâh" şeklinde farlı lakapları dile getirilmişti.[1656]

Diğer taraftan İslam Medeniyeti üzerine önemli araştırmacılardan Adam Mez: "h. 322/933 senesinde halife er-Râzî dostu es-Sûlî'den halifelerin sıfat ve evsafına uygun bir isim (lakap) seçmesini istemiş. O da otuz tane isim (lakap) belirleyip halifeye göndermişti. Halife de bu isimlerden "el-Murtazâ-Billâh"ı seçmiştir. " şeklinde Paris'te bir yazılı evraka rastladığını aktarmıştır ancak halifenin elçisi isim(lakap) listesiyle halifenin huzuruna çıkınca, halife Muktedir döneminde İbrahim b. el-Mehdî'nin biat aldığını ve kendisine veliaht belirlediğinde de oğlu Mansur'a "el-Murtazâ" lakabını seçmiş olduğunu haber verdi.[1657] Bunun üzerine halife bu lakaptan vazgeçip "er-Râzî-Billâh" lakabını seçmiştir.[1658] Ebü'l-Abbas Ahmed, halife el-Kâhir-Billâh ha'l edilmesinden sonra "Râzî-Billâh" lakabı ile halife ilan

[1651] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIX/323.
[1652] es-Suyûti, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.603.
[1653] Özaydın, "Râzî-Billâh", *DİA*, XXXIV/489-490.
[1654] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.323.
[1655] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.323-324.
[1656] İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III/76; bkz Ebû'l-Fidâ, *Muhtasar*, II/62; el-Kubî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ*, II/84; bkz İbnü's-Sâî, *Kitabü Muhtasarı Ahbâri'l-Hulefâ*, s.74; bkz es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.323-324.
[1657] Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, C.I, s.258-259.
[1658] Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, C.I, s.259.

edilmiştir (h. 322/934).[1659] Diğer taraftan el-Murtaza lakabınn Harun er-Reşid'in bastırdığı paralara nakşettirdiği iddia edilmektedir.[1660]

Adam Mez'in bu analizinde kronolojik açıdan bir yanlışlık olduğu açıktır. Mez'in halife el-Muktedir dönemini sehven söylemiş olmalı çünkü İbrahim b. el-Mehdî halife el-Me'mun döneminde halife Merv'de otururken Bağdat'ta halife ilan edilmiş Abbâsî hanedanına mensup bir emirdir (h. ö:224/839).[1661] Muktedir'in ölümü ise h. 320/932 senesinde olmuştur.[1662] Ayrıca Mez'in altını çizdiği bir önemli husus da halife er-Râzî örneğinde oduğu gibi halifelerin sıfat ve efsafına uygun bir lakap talep etmeleri. Bu bilgi bize sadece halifelerin aldıkları lakaplarda kendi talepleri olmadığını ayrıca halifelere unvan veren devlet ricalinin de halifelerin sıfat ve vasıflarınan uygun lakap seçtiklerine işaret etmektedir.

Buna göre Abbasilerde "Râzî-Billâh" lakabı farklı halifeler tarafından iki kez kullanılmıştır. Ancak İbnü'l-Mu'tez Abdullah'a verilen bu lakap Abbasi devleti tarihinde resmiyette sadece Muktedir oğlu Ahmed'e verilmiştir. Yani Abbasi halifeleri listesinde İbnü'l-Mu'tez "er-Râzî-Billâh" lakabı altında kendisine yer bulamamıştır. İsmail Durmuş İslam Ansiklopedisi'ne İbn Mu'tez ile ilgili yazdığı makalede halifenin bir gün bir gece zaman dilimindeki hilafetinin bir çok tarihçi tarafından halife isim listesine sokulmadığını iddia etmiştir.[1663] Ebû'l-Fidâ (h. ö:732/1332), *el-Muhtasar'*ında halife el-Kâhir görevinden uzaklaştırılınca Ebü'l-Abbas Ahmed b. el-Muktedir'in annesi ile birlikte hapiste olduklarını ve oradan çıkartılarak kendisine er-Râzi-Billâh lakabı verildiğini haber vermiştir.[1664] Bu habere göre halifeye bu lakap kendisini bu göreve getirenler tarafından verilmiştir.

İbnü'l-Mu'tez'e verilen diğer lakaplardan "el-Ğalib-Billâh" lakabına gelince bu lakap daha sonra Ahmed el-Kâdir-Billâh'in oğlu Muhammed'e babası tarafından veliaht olarak nasbedildiğinde verilmiştir ayrıca lakap sikkelere basılmış ve hutbelerde zikredilmiştir.[1665]

[1659] Özaydın, "Râzı-Billâh", *DİA*, XXXIV/489-490.; bkz, *Mevsû'atü Hulefâ*, C.II, s.96.
[1660] Abdülmüteâl Muhammed el-Ceberi, *Eslaletü'd-Devâvîn ve'n-Nükûdü'l-Arabiyye*, Mektebetü Vehbe (nşr.); Kahire, 1409/1989, s.88.
[1661] Sarıçam, "İbrâhim b.Mehdî", *DİA*, İstanbul, 2000, C.XX, s.320-321.
[1662] Özaydın, "Muktedir-Billâh", *DİA*, XXXI/144-145.
[1663] Durmuş, "İbnü'l-Mu'tez", *DİA*, XXI/143-147.
[1664] Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II/80; bkz eş-Şeyh, "Meskûkâti'l-Hılafeti'l-Abbâsî'l-Kâhir-Billâh (h.320-322/932-934)", s.1-24, http://qu.edu.iq/arc/wp-content/uploads/2016/02; bkz İbrahim Selman el-Kürevi, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâftü'l-Abbasiyye*, 3.baskı, İskenderiye, 2008, s.143.
[1665] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.601-602.

Halife döneminin birinci el kaynağı olan es-Sûlî (h. ö:335), *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî –Lidînillâh ev Târîhü'ddevleti'l-Abbâsiyye* adlı eserinde halife el-Kâhir görevden uzaklaştırıldığı gün el-Huceriyye ve Sâciyye adlı grubun Ebü'l-Abbas künyeli Muhammed b. Muktedir-Billâh'i biat için çıkardıklarını haber vermiştir.[1666] İbnü'l-Esir, bu grubun halife Ebü'l-Abbas'a "er-Râzî-Billâh" lakabını verdiklerini ileri sürmüştür (h. 322).[1667]

Yukarıda Adam Mez'in lakabın verilme süreçlerinin aynısı kaynak olarak bu eserde zikredilmiş ancak Mez'in sehven "بويع ايام المقتدر باالخلافة" şeklinde dile getirdiği yer, asıl kaynakta "بويع ايام الفتنة باالخلافة" şeklinde doğru şekliyle geçmiştir.[1668] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb'*inde halifeyi er-Râzî-Billâh Muhammed lakap ve isminden sonra künyesi Ebü'l-Abbâs olarak tanıtmakla yetinmiş ve lakabına ilişkin teferruata girmemiştir.[1669] Aynı müellif, *et-Tenbih ve'l-İşrâf'*ında halifenin isim, künye ve lakabına ilişkin aynı üslubla bilgi sunmuş ve ayrıca halifenin yüzüğüne "er-Râzî-Billâh" şeklinde kazdırdığını da haber vermiştir.[1670]

İbn Miskeveyh(h. ö:421/1030), *Tecâribü'l-Ümem'*inde halifenin lakabı ile ilgili süreçleri anlatırken halifenin göz altında tutulduğu yerden Sâciyye ve Huceriyye gulamları tarafından çıkarılıp tahta oturtulduğu ve kumandanların halifeye biat ettiklerini haber vermiştir.[1671] Burada dikkat çeken gramatik olarak " و لقب الراضي باالله" metnin orjiinalinde geçen "vav" harfi atıf harfi olarak kullanılmış ise sonuç halifeye bu unvanın kendisini iktidara taşıyanlar tarafından verildiğini gösterir ki bu durumda da "ولقب" yerine "ولقبوا" gelmesi gerekecekti. Oysa böyle bir durum söz konusu değildir. Burada kullanılan vav çeşit olarak *istînâf* vavına yani sanki yeni bir cümleye başlanmış gibi "ve" diye tercüme edilemeyen bir durumu ifade etme ihtimali vardır.[1672] Üçüncü bir ihtimal de burada kullanılan "ولقب" meçhul bir formda kullanılmış ise "lukkıbe" şeklinde bu kez tıpkı bu unvanı kendisine verenin bir grup olduğu sonucu çıkması mümkündür ki el-Hemadânî, *Sılatü Tarihi't-Taberî'*de "lükkıbe" şeklinde kullanmıştır.[1673]

[1666] es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî –Lidînillâh ev Târîhü'ddevleti'l-Abbâsiyye,* J.Heyworth-Dunne(nşr.), Dârü'l-Mesîra; Beyrut, 1399/1979, s.1.
[1667] İbnü'-l-Esir, *el-Kâmil,* VII/98-99.
[1668] es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî –Lidînillâh,* s.3.
[1669] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* IV/257-258; el-Hemedâni, *Sılatü Târî't-Taberî,* XI/36
[1670] e l-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf,* s.336-337
[1671] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V/166
[1672] Durmuş, İstînâf", *DİA,* XXIII/367-368
[1673] el-Hemedâni, *Sılatü Târî't-Taberî,* XI/284

Aynı yerde halifeye görev teslim edilirken hakimiyet alametlerinden hilafet yüzüğü önceki halife el-Kâhir'den er-Râzî'ye intikal ettiği sırada halifenin (el-Kâhir) yüzüğündeki ifade "Billâh Muhammed el-İmâm el-Kâhir Billâh Emirü'l-mü'minîn yesiku" ifadesinin bizzat yeni halife er-Râzî'nin emriyle "er-Râzî-Billâh" olarak değiştirilip kazılmasını bu işle ilgili şahsa söylendiği dile getirilmiştir.[1674] el-Hemadânî ile İbn Miskeveyh lakapla ilgili bilgileri neredeyse bire bir karakterde takdim etmişlerdir. Önemli bir tarihçi olan İbnü'l-I'mrânî (h. ö:580), halife lakabına ilişkin bir bilgi sunmamış, bunun yerine halifeyi künye ve ismi ile tanıtmakla yetinmiştir. Aynı eserde halifenin İbni Ya'kut'u Harun b. Ğarib üzerine gönderdiği ve halifenin Harun'un başını önüne koyan Ya'kub'a kolye ve kemer taktığını dile getirmiş ancak kendisine bir lakap verdiğinden söz etmemiştir.[1675] Yukarıda dile getirildiği üzere Harun b. Ğarib halife Muktedir-Billâh'ın dayısının oğludur.[1676] Dolayısıyla halife er-Râzı'nin düşmanları arasında yer alır.

Diğer taraftan bu dönemde halifeler için genel halife lakaplarının kullanıdığı görülmektedir. Örneğin, yukarıda halife el-Kâhir-Billâh için "el-İmâm" genel halife unvanının kullanılması[1677] gibi halife er-Râzi-Billâh için de "el-İmâm" lakabının kullanıldığı dile getirilmiştir.[1678] Ayrıca İbni Hallikan, "er-Râzi-Billâh" lakabının halife el-Muktedir görevden el çektirilince ilk olarak Abullah b. el-Mu'tez'e (İbn Mu'tez) verildiğini iddia etmiştir.[1679]

İbnü't-Tıktaka (İbni Tabataba), el-Fahrî'sinde halifenin lakabına ilişkin bir bilgi vememiştir. Fakat halife döneminde Merdâvic'in Farslıların Arapların devletini yıkıp topraklarına katma niyetinde olduğundan bahsetmiş, Fars bölgesinin, Ali b. Büyeyh, Rey, İsfahan ve Cebel'e ise kardeşi Hasan b. Büveyh'in hakim olduğnu dile getirmiştir.[1680] Ayrıca Musul, Diyâr-Bekr, Diyâr-ı Rabî'a ve Mudar'ın Hamdânilerin; Mısır ve Şam'ın Muhammed b. Tuğc'un ve daha sonra da Fâtımîlere geçtiğini; Horasan ve Doğu Beldeler'in Sâmânîlerden Nasr b. Ahmed'in; Endülüs'te Abdurrahman b. Muhammed el-Emevî'in hakimiyet kurduğunu dile getirmiştir.[1681]

[1674] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V/166
[1675] İbnü'-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.163
[1676] Yıldız, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA*, XI/158-159.
[1677] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V/166.
[1678] İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Â'yân*, V/114; bkz İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Â'yân*, III/376; bkz İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, III/263.
[1679] İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Â'yân*, III/426.
[1680] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.280.
[1681] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.280.

William Muir, *The Caliphate İts Rise, Decline and Fall* adllı eserinde halife dönemini aynı çizgide betimleyerek halifenin devrin emirü'l-ümera'sı elinde bir oyuncak konumuna düştüğünü, hakimiyet alanının birkaç şehri geçmediğini, talihsizlik üstüne talihsizlik yaşadığını dile getirmiştir.[1682] Halife er-Râzi-Billâh döneminde Sâmânîlerin bastırdığı parada dönemin hükümdarı Nasr b. Ahmed ve halifenin ismine "Lillâh Muhammed Rasûllâh er-Râzı-Billâh, Nasr b. Ahmed" şeklinde yer verildiği iddia edilmiştir.[1683]

Halife er-Râzi-Billâh dönemde "emirü'l-ümerâlık" resmiyet kazanmıştır. Halifenin göreve getirdiği vezirler hiçbir varlık göstermemiştir. Sık sık vezir değişmiştir. Süleyman b. el-Hasen b. Mahled'i vezir atadıktan sonra o da başarısız olunca İbni Raik'i "emirü'l-ümerâ" atayarak(h. 324), mansıp ve salahiyette onu vezirlerin önüne çıkarmıştır.[1684] İbn Râik'in protokolde yeri halifeden sonra gelmekteydi. İbn Râik'ten sonra ise bu göreve Beckem et-Türkî getirilmiştir. G. le Strange, *Baghdad during The Abbasid Caliphate* adlı eserinde h. 328 senesinde Beckem et-Türki'nin dönemin Bağdat valisi olduğunu ileri sürmüştür.[1685]

Ramazan Atıf, *Mevsû'atü'n-Nükûdi fî âlemi'l-İslâm* adllı eserinde İbni Râik'e verilen bu yetkileri şu şekilde betimlemiştir:[1686]

> Vezir kurumu zayıflamış, ortaya çıkan boşluğu halife "imratü'l-ümerâ / امرة الامراء adını verdiği yeni bir kurum ihdas ederek doldurmaya çalışmıştır. Bu kurumun başına "امير الامراء" lakabını verdiği bir kişiyi görevlendirmiştir. Bu kişinin görev ve yetkileri ise oldukça fazlaydı. Valileri atama ve azletme, haraç işlerini yürütme, memleketin sanayi ve maden işlerinden sorumlu olma, her bakımdan ülkenin idari yetki ve sorumluluğuna sahip olma vs. Bunun yanı sıra İbni Râik'in ismi hakimiyet alametlerinden olan hutbelerde halifeden hemen sonra zikrediliyordu. Ancak İbni Râik'in h. 327 senesinde hakimiyet durumu zayıflamıştır. Aynı yetki ve salahiyetle onun yerini iki yıl sonra Ebû'l-Huseyin Beckem almıştır. O da bu göreve geldikten sonra basılan dirhem ve dinarlar üzerine ismini kazdırmıştır.

Bunun yanı sıra dönemin teamüllerine uygun olarak halife oğlu Ebû 'l-Fazl'ı veliaht atadıktan sonra, h. 329 senesinde Vâsıt'ta basılan paranın arka yüzüne "…Ebû'l-Fazl b. Emirü'l-mü'minîn " şeklinde veliaht oğlunun ismini, aynı paranın ön yüzünde ise "Lillâh Muhammed Râsûlullâh, er-Râzî-Billâh Ebû'l-Huseyin Beckem Mevlâhü" şeklinde kazdırmıştır.[1687] Bilindiği üzere Abbasiller döneminde

[1682] Muir, *The Caliphate İts Rise, Decline and Fall*, s.563.
[1683] Yûsuf, *el-Âyâtü'l-Kur'âniyye a'le'l-Meskûkâti'l-İslâmiyye*, s.234-235.
[1684] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s.280-282
[1685] G.le Strange, *Baghdad during The Abbasid Caliphate*, s.115.
[1686] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûdi fî âlemi'l-İslâm*, s.269-270.
[1687] Ramazan, *Mevsû'atü'n-Nükûdi fî âlemi'l-İslâm*, s.269-270.

basılan paraların ön yüzünde halife isim ve lakaplarına yer verme geleneği söz konusudur. Bu durumun el-Mu'temid döneminde halifenin kardeşi el-Muvaffak'ın paranın ön yüzünde "e-Nâsır-Lidînillâh" lakabının yer aldığı ki o dönem Abbasilerin halifeden sonraki en önemli adamı olmasından dolayı bu durumun olduğu bilinmektedir.[1688]

Ramazan Atıf'ın yukarıda verdiği parada dikkat çektiği üzere Ebü'l-Hüseyin Beckem'in isminin halifeden hemen sonra, paranın ön yüzünde hanedan dışı ve son tahlilde devletin çok önemli bir kişisi de olsa bir memuru konumundaki birinin isminin halifeden sonra yer alması bu kurumun geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. el-Ceberî, Kalkaşendî'den iktibas yaparak halife ile birlikte hükümdarlardan ilk defa paralar(dinar ve dirhem) üstüne ismi yansıtılan ilk kişinin Büveyhîlerden *Izzüddevle b. Büveyh* olduğunu (h. 334) haber vermiştir.[1689] Ancak Beckem et-Türkî ise bir hükümdar değil Abbasi Devleti'nde görevli bir emirdir.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil'*inde h. 323 senesinde halife er-Râzî'nin oğulları Ebû Ca'fer ve Ebü'l-Fazl'a elindeki şehirlerin doğu ve batı yakalarını taksim ettiğini ve bu hususu da valilerine bildirdiğini haber vermiştir. (h. 323)[1690] el-I'ş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslâmiyye (1)* h. 327 senesinde Bağdat'ta basılan dirhemin ön yüzünde "Lillâh er-Râzı-Billâh", arka yüzünde de "Ebû'l-Fazl. Emirü'l-mü'minîn" şeklinde lakaplara yer verildiğini haber vermiştir.[1691]

İbn Râik'ten sonra emirü'l-ümerâ olan Beckem et-Türkî'nin (h. 329) ise ismi paralarda halife ile birlikte yer almıştır ki bu durum emirü'l-ümerânın halifenin bütün yürütme yetkisini aldığını gösterir.[1692] Kısaca emirü'l-ümeralık kurumu vezirlik kurumun yerini alırken hatta daha fazla bir yetkiye sahipken halifenin de konumunu zayıflatmıştır denilebilir.

Kazım Abbas eş-Şeyh'in iddia ettiğine göre halife Razı döneminde h. 325 senesinde basılan paralara *nükûdü's-Sıla* ismi verilmektedir. Bu paralar özel bir hususiyet taşımaktaydı. Bir nevi dönemin siyasi atmosferine işaret eden bir semboldü. Halife yetkisinin İbn Râik vs. kimselere teslimi anlamında.[1693] Emiru'l-

[1688] Yûsuf, *el-Âyâtü'l-Kur'âniyye ale'l-Meskûkâti'l-İslâmiyye,*, s.112.
[1689] el-Ceberi, *Eslaletü'd-Devâvîn ve'n-Nükûdü'l-Arabiyye,* s.92.
[1690] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/116.
[1691] el-I'ş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslâmiyye (1),* s.561.
[1692] Yıldız, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA,* XI/158-159.; bkz el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde,* s.67.
[1693] Ali Khadim Abbas eş-Şeyh, "Dirasetü Nükûdi Abbasiyye fi'l-Müthafi'l-Biritaniyyi", *Camiatü'l-Kadisiyye, Küllüyetü'l-dâb*Âdâbürrâfidîn, Sayı (64), (1434/2012, el-Kadisiye), ss.351-386.

ümerâ'lık sistemi Abbasilerin ikinci döneminde ihdas olunmuştur. Râzı-Billâh döneminde Basra valisi İbni Râik devletin askeri, idari(vezirlik), harac ve divan (iktisadi) yetkilerini vererek kendisinden sonra onun ismini minberlerde ilan ettirmiştir.[1694]

Emirü'l-ümera'lık makamı sahip olduğu tüm yetkileri ile ilk olarak Büveyhilere daha sonra Selçuklulara geçti. Bu kurum Selçuklulara geçtikten sonra unvan bağlamında bu görevi üstlenen kişilere "melik" unvanı verildi. Bundan sonra "Melikü'l-ümera" veya "reîsü'l-ümerâ" lakabı kullanılmaya başlanmıştır.[1695] Fuad es-Seyyid'in verdiği bu bilgiden yola çıkarak *emir* lakabının Abbasilerden iktibasla devam ettiği, işlevi ile yetinildiği görülürken Selçuklular aynı lakabın bir üst versiyonunu tercih etmişler ve bu yüzden emir yerine "melik" veya "reîs" lakaplarını tercih etmişlerdir. Bunda kelimeye yüklenen kültürel anlamın etkisi söz konusu olabilir. Yukarıda bu durum, çalışmamızın felsefi alt yapısının ele alındığı kısımda yani "emir" kavramının Arap, Fars ve Türk kültüründe karşılandığı anlamlar konusunda oldukça detaylar anlatıldığı için tekrarından kaçınma adına sadece hatırlatmakla iktifa etmekteyiz.

Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb*'ında önemli emirü'l-ümerânın adlarını şu şekilde zikretmiştir: " Mûnis el-Hâdim (h. 317); Tarif es-Sübkeri (h. 321-323); Ebû Bekir Muhammed b. Râik (h. 324); Ebû'l-Hüseyin Beckem er-Râikî (h. 326); Kürtegin ed-Deylemi (h. 329); İbn Râik (h. 329) ikinci kez; Nâsıruddevle Hasan b. Hamdân (h. 330); Ebû'l-Vefâ Tûzun (h. 331); Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Şirzâd (h. 334)" olmak üzere sekiz tane isim saymıştır.[1696]

Bunlardan Türk asıllı Mûnis, halife el-Muktedir döneminde "emîrü'l-cüyûş" unvanı taşırken bu dönemde kendiliğinden "emirü'l-ümerâ" unvanını kullanmıştır. Halefi olan hazinedar Tarih es-Sübkeri de aynı unvanı kullanmıştır.[1697] Tarif es-Sübkerî'nin emirü'l-ümerâ'lığına gelince Kâhir-Billâh zamanında bizzat halife tarafından "emirü'l-ümerâ" olarak atandığı dile getirilmiştir.[1698] ed-Dûrî, Büveyhîlerin Abbasiler ile olan ilk başlangıç dönemini, "imâratü'l-ümerâ" (h. 324-

[1694] Ahmed Ağrakçı, " İbn Râik", *DİA,* İstanbul, 1999, C.XX, s.242.
[1695] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbve'l-Esmâi'l-Müsteârfi't-Târîhi'l-Arabiyyi ve'l-İslâmiyyi,* Beyrut, 1990, s.41.
[1696] Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb ve'l-Üserâti'l-Hâkime fi't-Tarîhi'l-İslâmî,* Beyrut, 1400/1980, s.11.; bkz bn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire,* III/263.
[1697] Yıldız, "Emirü'l-Ümerâ", *DİA*, XI/158-159.
[1698] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII/82.; bkz İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem,* V/165.

334) döneminin devamı nitelemesinde bulunmuştur.[1699] Buna göre Büveyhîler "emirü'l-ümerâ" unvanı ile "imâratü'l-ümerâ" ya dahil olmuşlardır denilebilir.

ed-Dûri Abbasiler dönemindeki bu özel dönemin yani "Emirü'l-Ümerâ" lık döneminin hangi süreçle ortaya çıktığını şu şekilde analiz etimiştir:[1700]

> Abbasi Devleti halife er-Râzi-Billâh döneminde de (h. 322) yoluna krizle devam etmiştir. Bu dönem krizi devralınmış sayılabilir. Hazine çökmüş, idarede yanlışlıklar devam etmiştir. Musul'da Hamdâniler ayrılmış, Büveyhiler Faris, Cibal ve Rey bölgelerine yerleşmişlerdi. Huzistan'a Berîdiler hakim olmuştu. İbn Râik Basra ve Vasıt'a hakimdi. Orada ordunun başındaydı. Bütün bunlar "imâratü'l-ümerâ" nın doğmasına yol açtı. Halife er-Râzi'ye İbn Râik bir dizi öneri ile geldi. İdari masrafları karşılamak, halifeye maddi tahsisat vs. Buna mukabil Bağdat'ta ordunun başına getirilmesini istedi. Halife er-Râzi bu durumu onaylamak zorunda kaldı.

Emirü'l-ümerâ döneminde halifeler adeta onların yanında bir hayalet konumuna gelmişlerdir, bütün yetkileri emirü'-ümerâ'nın eline geçmiştir ve er-Râzı cuma hutbelerinde ismi zikredilen son halifedir.[1701]

Ebü'l-Hüseyin Beckem'in er-Râikî olarak adlandırımasına gelince araştırmamızda bu konu teknik olarak nispe yoluyla lakap alma kısmına dahildir. Önceleri Beckem, Taberistan'da Mâkân b. Kâkî'nin daha sonra da Ziyârîlerin emiri Merdâvic'in hizmetine girdi. Merdâvic'e karşı girişilen isyana katıldı. H. 323 yılında maiyetindeki Türk birliği ile Abbasi Devleti'ne hizmet için başvurdu ise de kabul görmedi. O da bunun üzerine İbn Râik'e katıldı ve bundan dolayı bu unvanı almıştır.[1702] Halife er-Râzi öldüğünde Beckem Vasıt'ta bulunuyordu. Katibi yeni halifeyi seçmek için teşrif buyurmasını istedi. Muttaki-Lillâh Beckem'in adayıydı.[1703] Çalışmamızda bu tür bilgiler teferruat olarak görülmemelidir zira biz, tarihi aktrist olmayan ve dönemin siyasi olayları içersinde aktif rol üstlenmemiş hiç kimsenin unvanları konusuna girmemeyi araştırma alanımızın gereği olarak gördük.

Abbasiler döneminde halife er-Râzi-Billâh'a gelinceye kadar Orta Asya menşeli lakapların kullanıldığı görülmektedir. Kalkaşendi'nin haber verdiğine göre Uşrusena hükümdarları "el-Afşin" lakabını alıyorlardı. Zahirü'l-Küttab'dan yaptığı iktibasa göre Abbasi halifesi el-Mu'tasım-Billâh (m. 833-842) Haydar b. Kavus'a

---

[1699] ed-Dûrî, *en-Nizâm*, s.49.
[1700] ed-Dûrî, *en-Nizâm*, s.51.; bkz İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem,* V/442.
[1701] ed-Dûrî, *en-Nizâm*, s.52.
[1702] Yıldız."Beckem", *DİA,* V/287-288.; es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttaki Lillâh,* s.106.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/111.;
[1703] ed-Dûrî, *en-Nizâm*, s.52.

"el-Afşin" lakabını vermişti.[1704] Kadim lakaplar üzerine çok önemli araştırmalar yapmış olan el-Birunî, *el-Âsârü'l-Bâkiye'*sinde bu duruma işaret etmiş ve mülûkü Uşrusena hükümdarlarına *el-Afşîn;* melûkü Ferğâna hükümdarlarına "el-Ihşîd" lakabı verilmektedir iddiasında bulunmuştur.[1705]

Kalkaşendi, halife er-Râzi-Billâh'in (h. 329/940) senesinde Mısır ve Şam hakimi Muhammed b. Tuğc'a "el-Ihşîd" lakabını vermiştir.[1706] Ağırakça, Muhammed'in bu unvanı h. 326 veya 327 senesinde aldığını iddia etmiştir.[1707] Muhammed, Mısır'a saldıran Fatımîlerin bertaraf edilmesinde katkıda bulunmuştur. Muktedir döneminde Şam valiliği yaptı (h. 316/928). Kahir döneminde Mısır'ın genel valisi oldu (h. 321/933). Halife er-Razi döneminde tekrar Mısır valisi yapıldı ve böylece İhşidilerin temelini attı (h. 323/935).[1708] Halifelerin Orta Asya menşeli bu unvanları sadece etnik olarak Türklere vermesi unvanların aynı zamanda kültürel arka planının olduğu sonucuna da götürür.

Arap ve İslam paraları üzerine önemli çalışmaları olan ve Katar hükümeti tarafından çok takdir edilmiş, Katar müzesinde bulunan paralar üzerine önemli bir eser telif etmiş olan İbrahim Cabir el-Cabir, "el-İhşid" lakabının "melikü'l-mülûk" anlamında geldiğini ve Muhammed b. Tuğc'un atalarının Abbasi hilafeti hizmetinde bulunduğunu iddia etmiştir.[1709] Basılan paralarda İhşidi hükümdarları paranın arka kısmında isimlerini halifenin isminin altına yazdırıyorlardı. Ebü'l-Kasım Ûnûcûr paralara "Lailahe illallâh" ekletti. Ebü'l-Hasan Ali de aynısını yaptırdı. Ancak Ebû 'l-Misk Kâfur ise "el-Üstaz" lakabını benimsemiştir.[1710]

Irak kültür tarihine ilişkin önemli çalışmaları olan Korkîs Avvâd (1908-1992)[1711] halife er-Râzi ile ilgili olarak halifenin edebiyatçı halifelerden birisi olduğunu ve hatta şiiri en iyi bilen birisi olduğunu[1712] ileri sürerek halifenin entelektüel yönüne işaret etmiştir. H. 329 senesinde vefat etmiştir.[1713] Bu dönemin

---

[1704] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V/484.
[1705] el-Birunî, *el-Âsârü'l-Bâkiye,* s.123.
[1706] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* V/484; bkz Brockelmann, *Târihü'ş-Şuûbi'l-İslâmiyye*s.252.; bkz Ağırakça, "İhşîdiler", *DİA,* İstanbul, C.XXI, s.551-553.
[1707] Ağırakça, "İhşîdiler", *DİA*, XXI/551-553.
[1708] Ağırakça, "İhşîdiler", *DİA*, XXI/551-553.
[1709] İbrahim Cabir el-Câbir, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslamiyye fi müthafi'l-Katari'l-Vatani (2),* Katar, 1992, s.27.
[1710] el-Câbir, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslamiyye,* s.28.; bkz el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif,* C.I, s.62.
[1711] Mahmûd el-Arnaûd, "Korkîs Avvâd", *DİA,* Ankara, 2002, C.XXVI, s.203-204.
[1712] Korkîs Avvâd, *Hazâinü'l-Kütübi'l-Kadîme fi'l-I'raq*, Bağdad, 1948, s.116.
[1713] Özaydın, "Râzı-Billâh", *DİA*, XXXIV/489-490.

halifeleri ve verdikleri unvanların iyi anlaşılabilmesin için dönemin siyasi aktörlerinin çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu anlamda Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb'*ında dönemin halifeler dışındaki siyasi aktörleri olan vezirlerin isim listelerini şu şekilde özetlemiştir:[1714]

> İbn Mukle, ikinci kez (h. 322); Ebû 'l-Kasım Süleyman b. Mahled (h. 324) ikinci kez; Ebû 'l-Fazl b. Furât. (h. 324) ikinci kez; İbn Mukle (I) (h. 326) dördüncü kez; İbn Furât(II) (h. 327) üçüncü kez; Ebû'l-Kasım Süleyman b. Mahled (h. 328) üçüncü kez; Ebû Ca'fer Muhammed b. Kasım el-Kerhî (h. 324) ilk kez; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Berîdî (h. 327) ilk kez; Abdurrahman b. İsâ b. Dâvud b. el-Cerrâh (h. 324) ilk kez vezirlik yapmışlardır.

Görüldüğü üzere yedi yıl içerisinde oldukça fazla devlet idaresinde vezir değişimi olmuştur. Bu durum bize istikrarsızlığın bir nedeni olduğunu ve dolayısıyla "emirü'l-ümerâ"lığa geçişin nedenlerini göstermektedir.

5.6. Halife el-Müttakî-Lillâh ve Lakabı

Künyesi Ebû İshâk, ismi İbrahim olan halife, kardeşi er-Râzî-Billâh'ın ölümünün ardından biat almıştır. Halife Müttakî çok oruç tutup çok ibadet eden ve asla nebez (içki) içmeyen güçlü bir dindar kişiliğe sahipti.[1715] el-Kütübî (ö:764/1363), halifenin bu dindarlığına vurgu yapmanın yanı sıra ha'l edilip gözlerine mil çekildiğini ve döneminde Türk kumandanların ağır tazyikine maruz kaldığına işaret etmiştir.[1716] Ebû Bekir es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh* (nşr. J. Heyworth-Dunne) adllı eserinde halife Müttakî lillah'a nasıl lakap verildiğine ilişkin bilgi sunmuştur. Anlattığına göre halife er-Râzı-Billâh ölünce emirü'l-ümerâ olan Beckem et-Türkî, katibi vasıtasıyla devletin ileri gelenlerini, Hâşimilerden Ali evladından ileri gelenlerin de hazır bulunduğu bir meclis oluşturulmasını istemişti. Ebû İshâk İbrahim b. el-Muktedir üzerinde karar kılındıktan sonra halife adayına otuz tane isim sunulmuş, halife bu isimlerden el-Müttakî-Lillâh olanı seçmiştir.[1717] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*'inde halife el-Müttakî'in lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamıştır.[1718]

Halifenin el-Müttakî –Lillâh lakabına ilişkin süreci İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem'*inde, Ebû İshâk İbrahim üzerinde halifeliğe karar kılındıktan sonra Ebû

[1714] Zambaur von Edward, *Mu'cemü'l-Ensâb,* s.8.; Özaydın, "Râzı-Billâh", *DİA,* XXXIV/489-490.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* XIII/236, 356.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/117-118, 122, 126.

[1715] es-Suyuti, *Tarîhü'l-Hulefâ,* s.608.; bkz es-Seyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi'ssiyâsiyyîn,* s.700.; bkz İbn Hazm, *Risaletü İbn Hazm,* s.47.

[1716] el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* I/17.

[1717] es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh* (nşr.J.Heyworth-Dunne), s.187-188.; bkz İbni Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* XI/198.

[1718] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* IV/270.

Abdullah el-Kûfî'nin kendisine bir çok lakap sunduğu ve halifenin ise bunlardan el-Müttakî-Lillâh olanını seçtiğini haber vermiştir.[1719] Aynı eserde insanlar halifeye biat ettikten sonra Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî ile Beckem'e hil'at ve sancak gönderilerek onun da biatının alındığını haber vermiştir.[1720]

Halife el-Müttakî-Lillâh'ın halife seçilmesinde çok önemli rolü olan emirü'l-ümera Beckem'in h. 329 senesinde Sâmerrâ'daki bir para üzerinde paranın ön kısmında "Lillâh el-Müttakî- Lillâh", arka yüzünde ise " Ebû'l-Hüseyin Beckem Mevla emirü'l-mü'minîn" şeklinde isim lakaplara yer verildiği iddia edilmiştir. Beckem'in (h. 329-330) bu görevi üstlenmesi bir yıl sürmüştür.[1721]

Halifeler tarihi üzerine önemli bir tarihçi olan İbnü'l-I'mrânî, halife el-Müttakî'in lakabı üzerine herhangi bir şey söylememiştir.[1722] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam'*ında halifenin biat alma süreçleri hakkında verdiği bilgiler arasında halifenin lakabı söz konusu edilmemiştir. Sadece halife isim ve künyesi üzerinden dönemin olaylarına geçiş sağlanmıştır.[1723]

İbnü'l-Esir de halifeye biat sürecini ele alırken tarihi şahsiyetleri tanıtmış. Ebû Abdullah el-Kufi'inin Beckem'in katibi olduğunu haber vermiş. Ayrıca halife seçiminde İbrahim b. Muktedir üzerinde ilk gün ittifak kurulamadığını, ikinci gün üzerinde karar kılındıktan sonra halifeye arz edilen birçok lakap içerisinden halifenin el-Müttakî –Lillah lakabını seçtiği haber verilmiştir.[1724] İbnü't-Tıktaka da el-Fahrî'sinde halife lakabına hiç girmemiştir.[1725] Halife lakabına ilişkin İbn Dıhye el-Kelbi, *en-Nibrâs'*ında Nedîmî'l-Mushaf adlı kişiden iktibas yaparak halifenin hiç içki içmemesinden dolayı es-Sûlî'nin kendisini "el-Müttakî-Lillâh" olarak lakaplandırdığını iddia etmiştir.[1726] Bilindiği üzere es-Sûlî halifenin yakın kişilerinden birisiydi.[1727] Hudarî Beg, *Muhâdarât, Abbâsiyye'*sinde İbrahim b.

[1719] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem,* V/233.
[1720] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem,* V/233.; bkz el-Hemedâniî, *Tekmiletü't-Tarîhi't-Taberî,* XI/324.; bzk Muir, *The Caliphate, İt's Rise, Decline and, Fall,* s.565.
[1721] Uş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslâmiyye*(1), s.563.
[1722] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ,* s.168.
[1723] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* XIV/3.
[1724] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/152; bkz el-Kürevi, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hılafetü'l-Abbasiyye,* s.152.; bkz Hasan İbrahim, *Târîhü'l-İslâm,* III/36.
[1725] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî,* s.284; bkz en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb,* XXIII/87.
[1726] İbn Dıhye el-Kelbi, *en-Nibrâs,* s.119.
[1727] Özaydın, "Ebû Bekir es-Sûlî", *DİA,* XXXVII/492-493.

Mu'temid'in el-Muttakî lakabını bizzat halifenin kendisinin verdiğini ileri sürmüştür.[1728]

Halifenin aldığı bu lakabı birçok lakaplar arasından kendisi seçmiş olduğu kanaati umumiyet kazanmıştır. Kendisi seçmiş olsa bile lakabı seçmesindeki amillerin araştırılması gerekmektedir. Bunun en doğru yolunun lakabın etimolojisinin ortaya konması ile mümkün olduğu söylenebilir. Bu konuda İbnü'l-Manzur *Lisanü'l-Arab'*ında v-k-y maddesi ile ilgili olarak özetle şunları ifade etmiştir:[1729]

> vekâ-yekî-vakyün-vikâyetün-vâkiye, savn ve siyanet anlamındaki kelimeden türemiştir. Yani muhafaza etmekten korumak, karşı savunmak, bakımını yapmak anlamında kullanılmıştır. "tevekkâ'-yetevekkâ-tevekkıyün" kelimesi aynı kökten gelen bir kelimenin eş anlamı olarak "ittekâ-yettekî-ittikâün" birini bir şeye karşı koruma, tehlikeden sakınmak anlamında kullanılır. Kısaca "tevekkâ" manasındadır. Malı, ırzı ve emaneti korumak kastedildiğinde "tevekkâ" fiili kullanılır. Buna göre "tevekkâ" yerine "ittekâ" fiili de kullanılabilir.

İbnü'l-Manzur'un verdiği bilgi bize "ittekâ" fiilinin ism-i faili olarak malı, ırzı ve emaneti koruyan anlamında kullanıldığını gösterir. Eğer bu anlamdaki lakabı halife seçmiş ise bir şekilde halife bu lakap üzerinden halkın ırz, namus ve malını koruyacağına dair bir vaatte bulunduğu anlamına gelir ki günümüzde hükümetlerin parti programlarını andıran bir zımniyet ifade eder.

İbnü'l-Manzur'urn "tevekkâ" ile "ittekâ" fiilinin aynı anlamda kullanıldığını ileri sürmesinden ve malı, ırzı, emaneti korumak için kullanılan fiil "tevekkâ" fiilidir tezi halife el-Muttakî-Lillâh'a verilen bu unvanla doğrudan ilişkilidir denilebilir. Zira sadece halife İbrahim el-Muttakîl-Lillâh değil bütün halifelerin halkın, ırz ve emniyetini koruma yükümlülüğü vardır. Ancak dönemin özel koşulları dikkate alınarak bir halifeden beklenen misyonu ifade etme noktasında teyit ve ihtar anlamında özel olarak bu halifeye verilmiş veya bu misyonun bilincinde olan halifenin bu düşünce ile lakabı seçmiş olduğu düşünülebilir.

Diğer taraftan halifenin dindar bir kişiliğe sahip olduğu yukarıda da ifade edilmişti. Kaldı ki bu lakabı kendisi için seçtiği şeklindeki rivayetler de bize halifenin idarede sorumluluk bilincine sahip olduğunu göstermektedir. Fuad Salih es-

[1728] Hudarî Beg, *Muhâdarât*, *Abbâsiyye*, s.412.
[1729] İbnü'l-Manzur *Lisanü'l-Arab,* XV/401.

Seyyid'in iddiasına göre halife yüzüğüne "Kefâ Billâh "muînen" şeklinde yazdırması da ayrıca onun bu hassasiyetine işaret ettiğini gösterir.[1730]

Halife Müttakî-Lillâh döneminde de tıpkı bir önceki halife döneminde olduğu gibi çok sık vezir değişimi olmuştur. Bu durumu Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb'*ında çok güzel özetlemiştir. Kısaca halifenin yaklaşık beş yıllık idaresinde on kişinin vezirlik yaptığını özetle sunmuştur ki buna göre bu kişiler:[1731]

> el-Berîdî (I) ikinci kez 24 gün; Ebû Ca'fer Muhammed el-Kerhî ikinci kez 33 gün; el-Berîdî (I) üçüncü kez 13 gün; Ebû İshâk Muhammed b. Ahmed el-İskâfi el-Kârâtî ikinci kez 43 gün; el-Kârâtî üçüncü kez 331 gün; el-Kârâtî dördüncü kez 20 gün; ayrıca Ebû 'l-Hayır Ahmed b. Muhammed b. Meymûn 33 gün; Ebû Abdullah el-Kûfî (h. 329-330); Ebû 'l-Hüseyin Ali b. Muhammed İbn Mukle (II) 1 yıl 5 ay vezirlik yapmışlardır.

Bu dönemde Abbasi siyasi tarihinde önemli aktörler arasında Berîdîleri görmek mümkündür. Abbasi Devleti'nde gerek vezirlik ve gerekse dönemin çok önemli siyasi bir kurumu olan imâratü'l-ümerânın başı olarak emirü'l-ümera çıkarmış olan Berîdîler, halife Muktedir-Billâh ve halefleri zamanında Irak'ta ki siyasi olaylarda önemli rol oynamış bir ailedir. Ebû Abdullah Ahmed, Ebû Yusuf Ya'kub ve Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed kardeşler olarak çok aktif olmuşlardır.[1732] Bu döneminin siyasi atmosferinde bir aileye mensup olup çok aktif kardeş gruplarını görmek mümkündür. Hamdânîler, Ziyariler, Berîdiler, Büveyhiler ve daha sonra Selçuklular vs.

Muttaîi -Lillâh halifeliğe gelmesinden bir yıl sonra Emirü'l-ümerâ Beckem et-Türkî öldürülmüştür.[1733] Bundan sonra Beridiler önce Vasıt'a sonra da Bağdat'ı ele geçirerek etkin bir konuma geldiler. Muktedir, Beridîlerden Ebû Abdullah el-Berîdî'yi vezir seçmek zorunda kaldı. Emirü'l-ümerâ konumunda olduğu halde bu görevi fiilen üstlenmişti (h. 330).[1734] Onun bu ikinci vezirliğiydi. İlk defa h. 327 senesinde halife er-Râzi-Billâh tarafından atanmıştı.[1735] Bağdat'ta Türk ve Deylemli askerler Beridilere isyan edince tepkiden dolayı Bağdat'ı terk ettiler. Bunun üzerine halife Müttakî-Lillâh Deylemli kumandanlardan Kürtegin'i "Emirü'l-ümerâ" olarak

---

[1730] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-siyâsiyyîn,* s.700.; bkz el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif,* C.III, s.1114.
[1731] Zambaur von Edward, *Mu'cemü'l-Ensâb*, s.8-9.
[1732] Özaydın, "Berîdîler", *DİA*, V/501-502.
[1733] Yıldız, "Beckem", *DİA,* V/287-288.
[1734] Güner, "Muttaki-Lillâh", *DİA,* XXXII/223-224.; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, V/245.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/160.
[1735] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/144.

atadı.[1736] H. 329 senesinde Muttaki-Lillah İbn Râik'i ikinci kez emirü'ümera atamıştır.[1737]

İbnü'l-Esir, h. 330 senesi olaylarını ele aldığı yerde emirü'l-ümera İbn Râik, önce arası bozuk olan Ebû Abdullah el-Beridi'yi vezir atamış, el-Berîdî de vezaret makamını yürütmek üzere Ebû Abdullah b. Şirzâd'ı görevlendirmişti. Bu arada el-Beridi'nin Bağdat'a yöneldiği bilgisi üzerine el-Beridî'yi azledip yerine Ebû İshâk el-Karâritî'yi atamıştır (h. 330).[1738]

H. 330 senesinde İbn Hamdân kendisini aldatıp başına bir çorap örmek istediği düşüncesiyle İbn Râik'i öldürdüğünü bildiren bir mektup göndermiş, halife kendisine güzel bir cevabi mektup yazıp yanına gelmesini istemiştir. İbn Hamdân halifenin yanına varınca halife kendisine hil'atlar giydirip "Nâsıruddevle" lakabını vererek emirü'l-ümera yapmıştır.[1739] Yukarıda el-Câbir tarafından Ebû Muhammed el-Hasan'ın h. 317 senesinde "Nâsıruddevle" unvanı edinmiş olduğu halde bağımsızlığını ilan ettiği iddiası dile getirilmişti.[1740]

Zambaur *Mu'cemü'l-Ensâb*'ında emirü'l-ümera içinde "emirü'l-ümerâ" kurumsal unvanının dışında sadece Ebû Muhammed el-Hasan b. Hamdân'ın " Nâsıruddevle" unvanı sarih olarak belirtmiştir.[1741] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*'ında h. 330 senesinde halife el-Müttakî-Lillâh'in Nâsıruddevle Ebû Muhammed el-Hasan b. Hamdân'ın kardeşi Ebû 'l-Hasen Ali b. Hamdân'a "Seyfüddevle" lakabı verdiğini haber vermiştir.[1742] Nâsıruddevle Hasan emirü'l-ümerâ olarak Bağdat'ta bir yıl kaldıktan sonra yerine Türk kumandanı Tüzün'ü bırakıp Musul'a dönmüştür.[1743] Nâsıruddevle kendi adına sikke bastırmış ve basılan bu sikke üzerine "Nâsıruddevle Abdü Âli Muhammed" şeklinde kazdırmıştır.[1744] Bu paranın siyasi olarak birkaç anlama sahip olduğu söylenebilir. Öncelikle Nâsıruddevle "abdü" lafzını "mevlâ" emirü'l-mü'minin" lakabı yerinde kullanmıştır.

[1736] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/156.
[1737] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/157-158.
[1738] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/160.
[1739] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/162-163; bkz İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, V/247.
[1740] el-Câbir, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslâmiyye*(2), s.40.; -Uş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslâmiyye*(1), s.565.
[1741] Zambaur *Mu'cemü'l-Ensâb*, s.11.
[1742] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, II/114; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, V/248-249.; el-Kûmî, *Tarîhü'd-Düvel*, s.19-21.
[1743] Karaaslan, " Hamdânîler", *DİA*, XV/446-447.
[1744] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/205.

Diğer açıdan Âli Muhammed lafzı ile hilafetin meşru temsilcisi olarak Abbasileri gördüğünü ima etmiş olmaktaydı.

Yukarıda vurgulandığı üzeren devlet lafzına bitişik unvanları Kalkaşendî, Müslüman hükümdarlara özgü "Mülûkî Lakaplar" sınıfı içerisinde kategorize etmiş ve bu unvanların resmi başlangıç olarak tarihe geçisini Muttaki-Lillah'ın Hamdanoğullarından Ebû Muhammed el-Hasan b. Hamdan'a verdiği "Nâsırddevle" unvanı ile varlık kazandığı tespitinde bulunmuştur.[1745]

H. 331 senesinde halife el-Müttakî-Lillâh Tûzûn (Tüzün)'ü emirü'l-ümerâ yaptı ve Ebû Ca'fer el-Kerhî'yi de kendisine katip olarak görevlendirdi.[1746] Tüzün halifenin hiç hoşlanmadığı İbn Şirzâd'ı kendine naib olarak atadı. Bundan dolayı halife ile araları açıldı. Vezir Ebü'l-Hasan Ali b. Mukle ve önde gelen sivil ve askeri erkan Tüzün'ün Beridiler ile beraber halifeye karşı tertip olduğu kanısı taşıyorlardı.[1747] Bunun üzerine halife ailesi ve devlet erkanı ile Bağdat'ı terk edip Hamdânilere sığındı.[1748] H. 332 senesinde halife Bağdat'ı terkedince Tüzün Bağdat'a hareket etmiştir. Nâsıruddevle halifeyi Musul'a göndermiş ve kendisi Tikrit'te beklemiştir ancak sonunda halife Musul'dan Rakka'ya dönmüştür.[1749] Ancak halife h. 332 senesinde Bağdat'a dönmek istemiş, Tüzün ile görüştükten sonra kendisinden halifeye ve vezire bağlı kalacağına dair yeminli vaadler (emânname) aldıktan sonra bunları zapta geçirtmiştir.[1750]

H. 333 senesinde halife Mısır hakimi el-İhşid Muhammed b. Tuğc'a bir mektup yazmış. Muhammed, Rakka'da halife ile görüşmüş, halifeyi önce Mısır ve Şam bölgesine götürmeyi teklif etmiş ancak halife yanaşmamış ve Bağdat'a dönmemesini tavsiye etmiş.[1751] Ancak halife Muhammed b. Tuğc'un tavsiyelerine uymadı ve Bağdat'a döndü. Tüzün verdiği sözü tutmayıp halifeyi Ebü'l-Kâsım'a (Müstekfî-Billâh) biat etmesini istedi, reddedince de gözlerine mil çektirdi. Böylece Müttakî-Lillâh ha'l edilmiş oldu.[1752] Ebû 'l-Ferec el-Uş, halife el-Müttakî-Lillâh'in

[1745] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* V/486.
[1746] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/172-173.; bkz İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* XI/205.
[1747] Güner, "Muttakî-Lillâh", *DİA,* XXXII/223-224; ed-Dûrî, *Nizâm,* s.53.
[1748] Güner, "Muttakî-Lillâh", *DİA,* XXXII/223-224; ed-Dûrî, *Nizâm,* s.53.; bkz, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/174.
[1749] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/178-179.
[1750] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/181-182.
[1751] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/186-187.
[1752] Güner, "Muttakî-Lillâh", *DİA,* XXXII/223-224.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/186-187.

"emirü'l-ümerâ" olarak atadığı Tûzûn'un (Tüzün) h. 331-333 arası paralarda "el-Muzaffer" şeklinde lakabına yer verildiğini iddia etmiştir.[1753]

Kısaca halife el-Müttakî-Lillah dönemi siyasi olaylar çerçevesinde ortaya çıkan lakaplar ele alınmıştır. Bu dönemde alınan lakapların dönemin siyasi atmosferine ışık tuttuğu ve bir aktör olarak etkin olanlara unvanlar takdir edildiğini söylemek mümkündür.

[1753] el-Uş, *en-Nükûdü'l-Arabiyye'l-İslâmiyye*(1), s.589.

6.BEŞİNCİ BÖLÜM: BÜVEYHÎ EMİRLERİ VE HALİFE UNVANLARI

6.1. Halife el-Müstekfî-Billâh ve Lakabı

İmâmü'l-Hak lakaplı, Ebü'l-Kâsım künyeli Abdullah[1754], Müttakî-Lillâh'in ha'l edilmesinin ardından (h. 333/944) senesinde halife oldu.[1755] İbnü'l-Esir'in haber verdiğine göre Ebü'l-Kâsım Abdullah'ın halife olmasında kendisine "Alem" adını verdiği ve saray yönetimini elinde tutan bir saray kahyası kadının rolü olmuştur.[1756] el-Kürevi, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hılafetü'l-Abbasiyyûn* adlı eserinde halife el-Müstekfi döneminde "alem" lakablı Kahramâne'nin yani saray kahyası konumundaki bu kadının emirü'l-ümera olarak atatıdığı Tûzûn'ün özel işlerinden sorumlu kılındığını haber vermiştir.[1757] Yani devletin bütün işlerinden sorumlu emirü'l-ümerâ olan Tüzü'ün bir nevi özel kalem müdiresi konumunda bir mevki işgal etmekteydi. Stanley, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum* adlı eserinde h. 333 senesinde Bağdat'ta bir gümüş para üzerinde (ön yüz) "Lailahe illâhüvehdehü la şerike leh el-Muzaffer Ebû'l-Vefâ", arka yüzünde "Lillah Muhammed Rasûlullâh s. a. v el-Müstekfi-Billâh el-Hasen" lakap ve künyelerine yer verildiğini haber vermektedir.[1758]

İmamü'l-Hak Ebü'l-Kâsım Abdullah'ın saltanat unvanı "el-Müstekfî-Billâh" tır. Yüzüğüne "el-Müstekfî-Billâh yesikü" veya "Lillâhi'l-emr" veya "Abdullah b. el-Müktefi" şeklinde yazdırmış olduğu iddia edilmektedir.[1759] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam'*ında halife el-Müstekfi-Billâh'in kendini "İmâmü'l-Hak" olarak lakaplandırmakla kalmadığını bu iki unvanı hem dinar ve dirhemler bastırdığını ve "İmâmü'l-Hak, el-Müstekfî" olarak iki unvanın okunan hutbelerde zikredildiğini haber vermiştir.[1760] Hasan el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye* adlı eserinde halife el-Müstekfi lakabı hakkında hiçbir bilgi sunmamıştır.[1761]

[1754] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.93; bkz el-Mes'ûdî, *Mürûc*, IV/282.
[1755] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/187-188.
[1756] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/188.; İbnü'l-I'mranî, *el-İnbâ*, s.175.
[1757] el-Kürevi, *el-Büveyhiyyûn*, s.168.
[1758] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum*, Classes III-X, London, 1876, s.190.
[1759] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.93.
[1760] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV/42.
[1761] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.469-470.

Halifenin lakabı kadar künyesi de ilgi çekicidir çünkü Hz. Ali'den sonra Ali adını taşıyan ilk halife Müktefî-Billâh'in[1762] oğlu oluşu onun bu lakabının arka planı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Anlaşıldığına göre halife el-Müstekfi-Billâh'in üzerinde babası el-Müktefi-Billâh'in önemli tesiri söz konusudur. Bu durumu özellikle halife olarak baba-oğulun aldıkları lakapların k-f-y maddesi üzerinden etimolojik yakınlıklarının bir tesadüf olmadığı açık. Konuyla ilgili olarak İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*'ında konuyu şu şekilde özetleyerek analiz etmiştir:[1763]

> "kefâ-yekfî-kifayeten" yani birine yetmek, birine yeterli olmak, bir şeyi korumak, bir şeyden kurtarmak anlamındadır. "istekfâ" fiili ise "kefâ" fiilinin eş anlamıdır. "Kefâ" fiilinin ismi fâili olan "kâfin" kelimesinin çoğulu olan "el-küfâtü" hizmet edenler anlamına gelmektedir. Diğer taraftan "kâfin" kelimesi "kefâ" fiilinin mastarı olan "kifâyet" ile aynı anlama gelmektedir. "Kefâ" ve "iktefâ" fiillerinin "iztale'a, اضطلع" manasında yani otorite olmak ve üstlenmek anlamlarında kullanıldığını Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî haber vermiştir.

İbnü'l-Manzur'un k-f-y maddesiyle ileri sürdüğü iddialar dikkate alındığında Abbasilerin on yedinci halifesi Ali el-Müktefî-Billâh'in lakabı ile yirmi ikinci halifesi ve aynı zamanda oğlu Abdullah el-Müstekfi-Billâh'in lakabı etimolojik olarak aynı kelimeden yani "kefâ" fiilinden geldiği söylenebilir. Diğer taraftan "kefâ" fiilinin anlamlarından yola çıkıldığında bu lakabın otorite olmak ve üstlenmek anlamlarının aslında tüm halifelerden beklenen eylemler olduğu söylenebilir. Özellikle halife el-Müstekfî için kullanılması teyit anlamında halifeyi iktidara getiren erkin halifeden bekledikleri bir şey olarak düşünülebilir. Gerekirse otorite denilen idari mekanizmayı kullanmaktan çekinmemesini ihtar eden bir lakap olarak da düşünülebilir.

Bu dönemdeki halifelerin iktidara gelme şekilleri düşünüldüğünde onları iktidara taşıyanlar yani halifenin yanında yer alan güç (iktidar yanlısı) ile muhalif güçler zaman zaman kan dökülmeye varan bir mücadelenin içerisine girmekteydiler. Böyle bir durumda halifenin otorite kullanmaktan aciz olması, halifeyi iktidara taşıyanlar açısından muhalifleri tarafından siyasi olarak bertaraf edilmenin çok ötesinde, hayatta kalabilmeleri açısından çok sakıncalı bir durum arz etmekteydi. Bu yüzden iktidara taşıdıkları halifenin kendilerine karşı itaatkar, muhaliflerine karşı acımasız yani otoriter olmalarını istiyorlardı. Hatta iktidara taşıdıkları halifenin denge siyaseti gütmelerine bile fırsat vermiyorlardı. Kendilerince en ufak bir tereddüt hasıl olduğunda dün yanında oldukları halifelerin ya boyunlarını vurduruyorlar ya da

[1762] Özaydın, "Müktefî-Billâh"*DİA*, XXXI/534-536.
[1763] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV/225.

gözlerini oyuyorlardı. Yani bu dönemde siyasi arenada otorite vazgeçilmez bir enstrüman olarak görülmekteydi.

Diğer taraftan İbnü'l-Manzur'un yukarıda "el-Müstekfî" lakabına bir şeyi korumak, bir şeyden kurtarmak anlamı verdiği dikkate alındığında "el-Müstekfî" lakabı kendini koruyan, nefsini kurtaran anlamında olma ihtimalini de içerir. Zira Müstekfi-Billâh'tan önceki halife el-Müttakî-Lillâh'in ha'l edilip gözlerine mil çeken Tûzûn el-Muzaffer, halife el-Müstekfî-Billâh'in önünde tehdit unsuru olarak durmaktaydı. Gerçekten de bu lakaba *bir şeyden korumak, bir şeyden kurtarmak* anlamları yüklendiğine göre bu lakap üzerinden seçilen yeni halifeye aba altından sopa gösterme niteliği taşıyan bir lakap olarak verilmiş olma ihtimalinin olmadığını söylemek de zordur. Kısaca Müstekfi-Billâh'in otorite kullanmak bir yana işgalci güç konumundaki Büveyhi hükümdarı Ahmed b. Büveyhi'yi bir kurtarıcı olarak görüp onu"emirü'l-ümerâ" tayin etmiş ve kendisine "Muizzüddevle" unvanını vermiştir. Böylece halife, Abbasilere Büveyhî hakimiyetinin yolunu açmıştır.[1764] Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a girmesi Abbasi Devleti'nin bağımsızlığının son bulduğu tarih olarak görülmüştür.[1765]

Bu noktadan sonra halifeleri tayin eden güç Büveyhilerin eline geçmiştir. Hatta devletin devamı açısından kendisini bir şans olarak gördüğü Muizzüddevle, halifeyi Hamdânîler ile iş birliği yaptığı bahanesiyle görevden el çektirerek yerine Fazl b. Ca'fer'i "Mutı'-Lillâh" lakabı ile halife ilan etmiştir (334/946)[1766] Halife el-Müstekfi-Billâh dönemi Büveyhîlerin Abbasi Devleti'ne nüfuzunun başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.[1767] es-Sâbî (ö:448) halife el-Müstekfi-Billâh döneminde Tüzün'ün "el-Muzaffer" lakabını aldığı ve bu unvanı resmî belgelerde "mine'l-Muzaffer Ebi'l-Vefâ Mevlâ Emiri'l-mü'minîn" şeklinde kullandığını haber vermiştir.[1768]

el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf'*ında halife el-Müstekfî döneminde devletin tüm işlerini Ebû Ca'fer Muhammed b. Şîrzad'ın deruhte ettiğini haber veriyor.[1769] Emirü'l-ümera Tüzün ölünce (h. 334/945) onun katipliğini yapmakta olan İbn Şîrzad,

[1764] Özaydın, "Müstekfi-Billâh"*DİA,* XXXII/139-140.
[1765] "The Formation of İslamic World Six to Eleventh Centuries", *The New Cambrigde History of İslam*, Chase F.Robinson (eds), Cambridge University Press, 2011, s.348.
[1766] Özaydın, "Müstekfi-Billâh"*DİA,* XXXII/139-140.
[1767] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.93.
[1768] es-Sâbî, *Rüsûmü Dâril'Hilâfe*, s.131.
[1769] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.345.

Nâsıruddevle İbn Hamdân'ı emirü'l-ümeralığına getirmeyi düşünüyordu ancak mensupları kendisini Emirü'l-ümeralığa nasbettiler.[1770] Ordu mensupları İbn Şîrzad'ı, Bağdat'ın Harbiye kapısında karşılayarak kendisine bağlılık yemini ettiler. İbn Şîrzad halife el-Müstekfî'ye haber gönderdi. Halife, kadı ve adil kişilerin huzurunda İbn Şîrzad'ın emirü'l-ümeralığını tasdik etti.[1771] İbnü'l-Esir bu çok önemli eserinde emirü'l-ümeralık müessesesinin Abbasilerin elinden çıkma ve Büveyhilerin tekeline girme sürecini şu şekilde anlatmaktadır:[1772]

> İbn Şîrzâd, Yenal Gûşe'yi Vâsıt'a, el-Fetih el-Leşkere'yi Tikrit'e vali olarak atadı. Yınal Vâsıt'a varır varmaz Muizzüddevle İbn Büveyh ile mektuplaşarak onu Vâsıt'a davet etti. el-Fetih el-Leşkere ise Nâsıruddevle'nin yanına giderek ona tabii oldu. Ancak Nâsıruddevle, el-Fetih'in Tikrit'teki görevine dönmesini istedi. Yınal'ın davetine binaen Muizzüddevle İbn Büveyh Vâsıt'a yürüdü, bu durum Bağdat'ta endişe yarattı. İbn Büveyh Bâcisrâ'ya varınca halife el-Müstekfi ve İbn Şîrzâd gizlendiler. Böylece İbn Şîrzâd'ın emirü'l-ümeralığı üç ay, yirmi gün sürmüştür. Bu arada Bağdat'taki Türkler Musul'a hareket ettiler. Türkler Bağdat'ı terkedince halife el-Müstekfi gizlendiği yerden çıkıp Dârulhılâfe'ye tekrar oturmuştur. Muizzüddevle'nin adamı Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed el-Muhellebî önce İbn Şîrzâd, sonra da halife ile görüşmüştür. Halife el-Müstekfi İbn Büveyh'in Bağdat'a gelişinden memnuniyet duyduğunu Türklerin Bağdat'ı terk etmelerini beklediği için de gizlendiğini ifade etmiştir. Muizzüddevle halifenin huzuruna çıkıp biat etmiştir. Halife de kendisine ihanet etmeyeceğine ilişkin yemin etmiştir. İbn Şîrzâd halifenin ricası ile tekrar halifenin kâtibi olmuştur. Halife el-Müstekfi-Billâh Muizzüddevle'ye hil'at giydirip kendisine "Muizzüddevle" lakabını, ağabeyi Ali'ye "İmâdüddevle", diğer ağabeyi el-Hasan'a "Rüknüddevle" lakaplarını vermiştir. Ayrıca lakaplarının ve künyelerinin dinar ve dirhemler üzerine basılmasını emretmiştir.

en-Nüveyri, Büveyhi kardeşlerden "İmadüddevle" lakaplı Ali'nin h. 325 senesinde "Şahinşah" unvanına sahip olduğunu ve başına mücevherlerden süslenmiş bir taç giydirildiğini haber vermiştir.[1773]

Görüldüğü üzere Abbasilerde bu dönemde "devlet" lafzına bitişik unvanlar verilmekteydi. Müstekfi-Billâh de aynı geleneğe uyarak kendinden önceki halife Müttakî-Lillâh'in Hamdânî kardeşlerden Ebû 'l-Hasan Ali'ye "Seyfüddevle", Hamdâni emiri Hasan'a "Nâsıruddevle" unvanı vermişti.[1774] Kısaca aynı şekilde Müstekfi-Billâh de "devlet" lafzına bitişik unvan verme geleneğini sürdürmüştür denilebilir.

[1770] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/205; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/211.
[1771] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/205; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/211.
[1772] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/205-206.; İbn Mikeveyh, *Tecarib*, Seyyid Küsrev Hasan (thk.), V/274-276.; bkz ez-Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ*, XV/111-112.
[1773] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXVI/99.
[1774] Güner, "Müttaki-Lillâh", *DİA*, XXXII/223-224.

İbnü'l-Cevzî; halife el-Müstekfî Billlâh'in Büveyhi kardeşlerden Ahmed b. Büveyh'e "Muizzüddevle", en büyük kardeş Ali b. Büveyh'e "İmadüddevle", ortanca kardeş Ebû Ali el-Hasan'a "Rüknüddevle" unvanlarını vermiştir diyerek bazı tarihi kaynaklarda isimleri toplu olarak zikredilmeyen bu konuya açıklık getirimiştir.[1775] el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Tarîhi't-Taberî*'sinde Büveyhi kardeşlerden "Imâdüddevle" Ali'ye bu lakabının yanında Ebû'l-Hasan künyesinin de verildiği bilgisini ilave bilgi olarak sunmuştur.[1776]

Emirü'l-ümeralık sistemi Abbasilerde yaşanan siyasi krizi önlemek maksadıyla ihdas edilmişken süreç bu sistemin kendisinin de bir krize dönüştüğünü göstermiştir. Beraberinde kurumsal olarak vezirlik kurumunu da işlevsel açıdan zora sokmuştur. Diğer taraftan emirü'l-ümeralar halifeleri gölgede bırakan bir güce ulaşma neticesinde halifeliğin de zayıflamasına yol açmışlardır.

G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* adlı eserinde Abbasi Devleti'nin idari binası(hukümet sarayı) için "Dâru'l-Hilâfe" kavramının kullanılmasına mukabil; Büveyhîlerin idari binasına "Dârü'l-Memleke" denildiğine dikkat çekmiştir.[1777] Bu kavramlar, devletin yönetim karekterini derc eden önemli ifadelerdir. Lakapların da aslında bu tür kavramlarla dönemin siyasi atmosferine uygun bir zeminde buluştuklarını söylemek mümkündür.

Zambaur, unvan temelinde Emirü'l-Ümeralığın Büveyhilerdeki durumunu şu şekilde özetlemiştir:[1778]

> Büveyhiler döneminde dokuz kişi "devlet" lafzına bitişik unvanla bu göreve gelmiştir. "İmâdüddevle (h. 334), Rüknüddevle (h. 338), Adüdüddevle (h. 368), Samsâmüddevle (h. 372), Şerefüddevle (h. 376), Bahâüddevle (h. 379), Sultanüddevle (h. 403), Müşerrefüddevle (h. 416), Celâlüddevle (h. 416). Kalan iki tanesinden biri "din" lafzına bitişik olarak "İmâdüddîn" lakabı ile görev yapmış ve bir tanesi de unvansız olarak Hüsrev Firûz (h. 440) görev yapmıştır.

Nahiz Abdurrazzâk Defter, el-Müstekfi-Billâh dönemi paralarını ele alırken halifenin oğluna lakab ve künye verdiğini ve bunları dirhemlere yansıttığını iddia ederek paranın (ön yüz) "Lailahe illâhüvahdehüla şerike leh, Ebû 'l-Hasan

[1775] İbnü'l-Cezerî, *el-Muntazam*, XIV/42-43; bkz el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Tarîhi't-Taberî*, XI/353-354.; bkz İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III/118.
[1776] el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Tarîhi't-Taberî*, XI/354.; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, s.209.
[1777] G.le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s.233.
[1778] Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb*, s.11-12.

Muhammed b. Emiri'l-mü'minîn", "Lillâh Muhammed Rasulullah, İmâmü'l-Hak el-Müstekfî-Billâh İmâdüddevle Ebû 'l-Hasan" (h. 334).[1779]

Ahmed b. Büveyh'e halife tarafından verilen *Muizzüddevle* unvanı (h. 334/945) daha sonra Mirdâsîler'den devlet kurucusu Salih b. Mirdâs'ın oğlu Şimâl'a verildiği görülmektedir (h. 416/1028).[1780] İbnü'l-Manzur bu unvanla ilgili olarak a-z-z maddesinde fiilin "عز" *if'al* kalıbına sokulması ile birini aziz yapmak yani o kişiyi aziz bir melik kılmak anlamında kullanıldığına işaret etmektedir. el-Aziz esmâ-i hüsnâ'dan olup "Kendisine galip gelecek bir şeyin olmasının ihtimal dışı" olması anlamında kullanılır. Muizzü kullarından dilediğine izzet veren demektir.[1781]

Buna göre bu lakap güç, kuvvet sahibi, devlete çok yararlılık gösteren özellikle devleti doğrudan hedef alanlara karşı devletin istiklalini koruyanlara verilmiş bir lakap olma ihtimali söz konusudur. Diğer taraftan bir lakap formatı olarak el-Müstekfi-Billâh döneminde ilk defa "Fülânüddevle" lakabının alındığı, bu tür lakabın din lafzına bitişik formunun da ilk defa Kâdir-Billâh döneminde "Fülânüddin"[1782] şeklinde görüleceği haber verilmiştir.

Halife el-Müstekfi'nin Büveyh kardeşlerden Ebû'l-Ali Hasan'a verdiği "Rüknüddevle" lakabının Selçuklularda Tuğrul Bey'e verilen unvanlar arasında "Rüknüddevle ve'd-dîn"[1783] unvanının bulunması bizi bu unvanın etimolojijk analizlerinin yapılmasını gerekli kılmıştır. Modern sözlüklerde "rakene-yarkünü-rükûnen" yaslanmak, dayanmak anlamlarında kullanılmaktadır.[1784] İbnü'l-Manzur ise kelimenin çok kapsamlı bir analizini yapmıştır. Kısaca bu analizleri özetlersek:[1785]

> Unvanın kök harfleri olan *r-k-n* kelimesi Kur'an'da meyletmek anlamında kullanılmaktadır. Diğer taraftan "mâle-yemîlü-meylün-meyelânün" yani bir şeyin üzerine eğilmek, meyilli olmak; "sekene-yeskünü-sekenün ve süknâ" fiilinin "ilâ" harfi ceriyle kullanımında birine güven vermek anlamları söz konusudur. Ayrıca bu kelimenin aksamü's-seb'adan "rakine-yarkenü-rukûnen" şeklindeki kullanımının bir şeyi çok istemek anlamına geldiği de bilinmektedir. Kelimenin mastar hali olan "Ruknün" kavramına gelince bu kavram, bir şeyin en güçlü yönünü ifade ederken özellikle kullanılır. Kısaca "ruknün" güçlü yön demektir. Özellikle *asker* vs. yönünden bir kişinin gücü ifade edilirken "Rüknün" ifadesi kullanılır. Örneğin rüknü'l-insan bir insanın gücü, kuvveti

[1779] Nahiz Abdürrezzâk Defter, *Meskükât,* Matbaa'tü Dâri's-Siyase; Kuveyt, basım yy, s.100-101.
[1780] Merçil "Mirdâsîler", *DİA*, XXX/149-151.
[1781] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* V/374.
[1782] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,*, I/431.
[1783] Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA,* İstanbul, 2012, C.XLI/344-346.
[1784] www.onlinearebic.net
[1785] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XIII/185.

> demektir. Bir dağın, bir sarayın ihtişamını ifade ederken de bu kavram kullanılır. *Rüknü'r-racül* demek bir kişinin askeri yönden gücünü, asker sayısı cihetiyle fazlalılığı ve maddi imkanı ifade eder.

İbnü'l-Manzur'un Rüknün kavramına ilişkin yaptığı bu yorumlar dikkate alındığında bu kavramın lakap olarak verilmesinde siyasi koşullar ve siyasi aktörler dikkat çekicidir. Özellikle Abbasi Devleti kimi kriz dönemlerinde kendileriyle irtibatta bulundukları şahsiyet ve hanedanlarda bu lakabın önemi ön plana çıkmaktadır. Büveyhiler ve Selçuklular örneğinde olduğu gibi.

Lakabın Büveyhilerdeki kullanımı bize İbnü'l-Manzur'un yukarıda "Rüknün" kelimesine yüklenen anlamları ifade ederken ortaya koyduğu düşünce temelinde lakabın siyasi bir süreçle ortaya çıktığı sonucuna götürmektedir. Yani "Rüknüddevle" unvanı rastgele verilmiş bir unvan değildir. Unvan sahibinin askeri kariyeri de bize bunun ipuçlarını vermektedir. Unvanı elde elde ettiği h. 334/945'ten tam on yl öncesinde Hasan b. Büveyh (h. 333/935) Abbasi hilafetinin zayıflaması ile İran'da kurulan hanedanlardan Dülefîler, Saffâriler ve Sâmânîlerin kısa bir hakimiyet sürdüğü İsfahan'da IV. (X) yüzyılın başlarında Ziyarilerin ardından Büveyhilerin eline geçmesini sağlamış ve burayı kendine merkez yapmıştır.[1786] İşte Hasan b. Büveyh'in bu gücü ve başarısına binaen bu unvanı almış olması veya en azındna bu durumun aldığı bu unvanda etkili olması söz konusu olabilir.

Büveyhilerden Ahmed b. Büveyh'e h. 334/945 senesinde "emirü'l-ümerâ olararak Muizzüddevle lakabının verilmesi de İbnü'l-Manzur'un etimolojik olarak lakaba yüklediği anlamla çok yakından alakalıdır diye düşünülebilir. Çünkü Ahmed b. Büveyh Abbasi halifesi Müstekfi-Billâh'in özel davetlisi olarak Bağdat'a çağrılmış ve emirü'l-ümerâlık makamına "Muizzüddevle" unvanı ile oturtulmuştu.[1787] Anlaşıldığına göre Ahmed b. Büveyh'e bu lakabın verilmesinde onun şahsından ziyade emirü'l-ümerâlık makamının o dönem ifade ettiği çok önemli anlam ve kilit bir makam dolayısıyla bu makama layık görülen veya o makam için seçilen kişiye verilen unvanın kendisinde aramak gerekir. "Muizzü" kelimesinin *güç, kudret, kendisine galip gelinmezlik* anlamları içerdiği düşünüldüğünde aslında bu gücün Ahmed b. Büveyh'in şahsından kaynaklanmadığı, daha ziyade tevdi' edildiği bu makamın sahip olduğu güç ve kudret dikkate alınarak Ahmed b. Büveyh'e bu lakap verilmiş olmalı. Çünkü emirü'l-ümeralık makamı Abbasilerde (h. 324/936) dan

[1786] Özgüdenli, "İsfahan", *DİA,* İstanbul, 2000, C.XXII, s.497-502.
[1787] Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI/496-500.

sonra neredeyse hilafet sistemi içerisinde ikinci bir halife yaratılmış bir makam haline getirilmişti.

Yıldız'ın aktardığına göre yetkileri artırılmıştır. Başkomutanlık, Divânü'l-harâc, Divânü'd-diyâ, Divanü'l-meâvin'in reisliği ve berid teşkilatının idaresi, valileri ve yüksek dereceli memurları atama hatta vezir tayin etme yetkisi bile emirü'l-ümeralığın yetki alanına dahil edilmiştir.[1788] Yukarıda ifade edildiği gibi böylesine yetkileri olan bir makama getirilen Ahmed b. Büveyh'e tam da İbnü'l-Manzur'un "Muizzüddevle" lakabına yüklediği güç, kuvvet ve kendisine galip gelinmez anlamıyla neredeyse örtüşmektedir.

Modern sözlüklerde "izzün" kelimesi kudret, saygınlık, ün ve izzet anlamları içermektedir.[1789] İbnü'l-Manzur a-z-z maddesiyle ilgili olarak "azze-ye'ızzü-izzen, ı'zzeten, ezazeteyn" bu kelimenin "aziz" kelimesiyle irtibatlı olduğunu öne sürmüş kısaca bu kelime kudret, güç anlamlarını içeren "aziz" kelimeleriyle ilişkilidir.[1790] İbnü'l-Manzur'un a-z-z kelimesine ilişkin yaptığı bu değerlendirmeler baz alındığında "Muizzüddevle", "Izzüddevle", "Azazüddevle" lakaplarının ortak paydası "güç, mağlub edilmez" anlamlarını içeren "el-Aziz" esma-i hüsnasından mülhem "aziz" kelimesinin varyantları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Halife el-Müstekfi-Billâh'in Büveyhi kardeşlerden en büyüğü Ali b. Büveyh'e verdiği "İmadüddevle" lakabına gelince kelimenin a-m-d kök harfleriyle farklı lakaplar oluşturulduğu görülmektedir. Örneğin; "umdetüddevle" lakabınında "umde" kelimesi destek, şef, şerif, başkan anlamlarına gelir.[1791] İbnü'l-Manzur a-m-d kelimesinin "amede-ya'midü-amden-amûden" olarak destek anlamlarını içerdiğini ileri sürmektedir. Amûd kelimesinin tavan gibi ağırlıkları üzerinde taşıyan direk, sütun anlamında "el-i'mâd" kelimesiyle eş anlamlı bir kelime olduğunu söylemiştir.[1792]

Buna göre İbnü'l-Manzur'un a-m-d maddesiyle ilgili değerlendirmeleri bize "imadüddevle" lakabı olsun "umdetüddevle" lakabı olsun aynı kökten gelen lakaplar olduğunu göstermektedir ancak "umdetüddevle" unvanı "imadüddevle" lakabından daha sarih bir şekilde destek ve koruyuculuğun müşahhas bir biçimde temsil edildiği

[1788] Yıldız, "Emirü'l-ümera", *DİA*, XI/158-159.
[1789] www.onlinearabic.net
[1790] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, V/374.
[1791] www.onlinearabic.net
[1792] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, III/303.

şahsı şef, şerif, başkan anlamlarını içeren kişiyi ifade etmek için kullanılan bir lakap olduğu söylenebilir. Bu analizi umde kelimesinin doğrudan içerdiği destek, şef, şerif, başkan anlamlarından çıkarmak mümkündür. Amûd ile imâd eş anlamlı bir kelime olup direk, sütun anlamlarına geldiğine göre bu kelime ancak mecaz yolla bir şahsa işaret etmektedir. Muhtemelen Büveyhi kardeşlerden en büyüğü Ali b. Büveyh'e "imâdüddevle" lakabının verilmesi de Ali'nin babasından sonra ailenin en büyüğü, Büveyhî ailesinin direği olduğunu ifade etmek için verildiği söylenebilir. Görülüyor ki unvanlar seçilirken sıradanlıktan çok maksadı ifade etmede en uygun olanı seçme gayretleri ön plandadır.

Diğer taraftan a-D-d kök harflerinden a-d-d aDüd-aDdü-uDdü-aDıdü kelimeleri insan ve diğer canlılarda omuz ile dirsek arasındaki kısma verilen addır.[1793] Pazu, güç ve kuvvet anlamlarına gelir.[1794] "el-a Düd" insanını koluyla güç ve destek bulmasından dolayı "kuvvet" anlamına gelmektedir. Bu anlamda "el-aDüd", "aDdü" yani yardım, yardımcı anlamına gelir. Muîn ile el-aDüdü eş anlamlıdır.[1795] Aynı varyanta başka lakaplar da verilmiştir. Örneğin "Senedüddevle" lakabı. Sened çoğulu esnâd olan bu kelime bir vadi ve dağın ön kısmında yerin yükselmesi anlamına gelir. Kendine dayanılan herşeye "müsned" denir. el-Cevheri'ye göre *sened* dağın ön yüzü veya dağın eteğinden itibaren yükselen kısmı şeklinde tanımlanmıştır.[1796]

İbnü'l-Manzur, "sened" kelimesini destek, dayanak, arkalık anlamları vermiştir. Dağa tırmanmak, kısa bir gömleğin üzerine uzun bir gömlek giyinmek şeklinde farklı anlamlar vermiştir.[1797] Devlet lafzına bitişik lakaplardan anlam açısından paralellik arzeden bir diğer lakap da "zahirüddevle" lakabıdır. Müzekker ve müennes ayrımı yapılmaz. Yardım, yardımcı, hizmetçi, muhafız anlamlarına gelen "avnün" kelimesiyle eş anlamlıdır. Ayrıca muîn kelimesiyle de karşılanır.[1798]

Bir diğer aynı karekterdeki lakap da "Müeyyiddüddevle" lakabıdır. e-y-d kök harflerinden gelen "eyyede-yüeyyidü-te'yid" destek, doğrulamak ve onaylamak

[1793] Mohammad T.Alhawary, *Modern Standard Arabic Grammar:* A Learer's Guide, Hoboken, New Jersey:Wiley-Blackwell, 2011, s.xxiii-10.
[1794] www.onlinearabic.net
[1795] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/293.
[1796] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/222.
[1797] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/222.
[1798] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* IV/525.

anlamında kullanılır.[1799] "el-Eydü" ve'l-âdü kuvvet anlamına gelir. Bu anlamda *zü'l eydi* kuvvet ve iktidar sahibi anlamında kullanılır. Bu kelimenin tef'îl kalıbına sokularak ism-i fail şeklindeki "müeyyid" destekçi, yandaş, takipçi, taraftar[1800] anlamındaki kullanımı el-Birûnî'nin bahsettiği "Müeyyiddüddevle" lakabı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere el-Birunî'nin söz konusu ettiği "Veliyyüddevle, Amiddüddevle, Nâsıruddevle, İmadüddevle, Sa'düddevle, Seyfüddevle, Muizzüddevle, Rüknüddevle, Umdetüddevle, Aduddüddevle, Senedüddevle, Zahîrüddevle, Müeyyidüddevle" lakaplarından öne çıkan tema yardım, destek, yardımcı, destek olan vs. anlamları çağrıştıran lakaplar olmasıdır. Özellikle Abbasilerin eski ihtişamını yitirmesinin ardından topraklarında zuhur eden çoğu müteğallibe hanedan ve ileri gelen bireylere verilen bu unvanların arka planında yatan muharrik güç özellikle askeri açıdan güç sahibi insanların bu gücünden yararlanarak Abbasi Devleti'nin verdiği varlık mücadelesi şeklinde anlamak mümkündür. Bütün bunlar siyasi açıdan lakapları alanlar ve verenler açısından siyasi pragmatizmin bir sonucu olarak da görülebilir. Başka bir bakış açısıyla da Abbasi topraklarında kurulmuş bu mütegallibe hanedanlar varlıklarının kabul görmesini bu tür güç ifade eden lakaplar üzerinden muhataplarına kabul ettirme güdüsü ile bu lakapları husule getirmişlerdir diyebiliriz.

H. 447/1056 senesinde Abbasi halifeliği tarafından Bağdat'a resmi olarak davet edildiğinde Büveyhilerin hükümdarlığına son veren Tuğrul Bey'e dönemin halifesi el-Kaim-Birmrillâh tarafından *Sultanü'l-Meşrik ve'l-Mağrib* unvanına ilaveten "Rüknüddünya ve'd-Dîn" unvanı verilmişti.[1801] Sultan h. 432-442 arasında Kuzey İran, Batı İran'ın önemli bir kısmı, İran ile Irak arasında Cibal bölgesi, Dinever, Hulvan, İsfahan ve Şîraz'a kadar olan yerlere ulaşmışı.[1802] Görüldüğü üzere Büveyhilerde *Rüknüddevle* unvanı Selçuklularda *Rüknüddünya* lakabına dönüşmüş ancak içerdiği anlamında bir değişme olmamıştır. Her iki lakabın da buluştuğu nokta yukarıda Kalkaşendi'nin dile getirdiği minval üzere bu unvanların "mülûki" ortak paydasında yer almasıdır.

[1799] www.onlinearabic.net
[1800] www.onlinearabic.net
[1801] Fetih b.Alli b.Muhammed Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, İmadüddin Muhammed b.Muhammed Hamid el-İsfehani (inşa) (Kitabü Tarihi Devleti's-Selçuk), Mısır, 1318/1900, s.9-14.; es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.394.
[1802] el-İsfahanî, *Tarihü'd-Devleti's-Selçuk*, s.9-14.

Hattı zatında Büveyhiler de Abbasiler ile olan siyasi münasebetlerini "emirü'l-ümerâ"lık müessesesi üzerinden tesis etmişlerdir. Örneğin ed-Dûrî yakın dönem yetkin bir tarihçi olarak bu görüştedir. ed-Dûrî, Büveyhîler döneminde de "emirü'l-ümerâ" kurumunun mevcudiyetini şu şekilde açıklamıştır:[1803]

> Büveyhîl de "emirü'l-ümerâ" unvanını benimsediler. Önceki emirü'l-ümerânın yerini aldılar. Devletin askeri gücünü ele geçirdiler. Halife daha önceki emirü'l-ümerâ dönemindeki gibi bir silüet (hayal) olmaya devam etti. Hatta hilafeti daha da zor bir şekle soktular. Büveyhiler yabancı bir ordunun başında geldiler. Verasete dayalı bir *emirlik* kurdular. İtikatta Zeydî'iler. Zeydiler Abbasilerin İslam dünyasındaki riyasetlerini(hilafet) kabul etmiyorlardı. Buna göre Büveyhilerin önlerinde sadece Abbasileri siyasi olarak tanıma seçeneği vardı. Muizzüddevle Abbasi hilafetini ilga edip yerine Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yahya ez-Zeydî'yi halife olarak nasbetmek istiyordu. Yakınındakiler, halkın Abbasi davetine alıştıklarını ve onların yönetimine boyun eğdiklerini hatta onlara (Abbasi halifeleri) itaatı Allah'a ve rasulüne itaat saydıklarını söyleyerek Muizzüddevle'yi uyardılar. Muizzüddevle Bağdat'a girdiği (h. 334/946) günden on iki gün sonra halife Müstekfi-Billâh'in kendisine karşı bir komplo içerisinde olduğu ve Hamdânîlerden yardım istediği şeklinde bir bahane ile halifeyi hal' etti. Yerine Ebü'l-Kasım el-Fazl b. Muktedir'i "el-Muti'-Lillâh" unvanı vererek halife ilan etti

6.2. Halife el-Mutî'-Lillâh ve Lakabı

Halife ile aynı dönemde yaşamış olan el-Mes'ûdî (ö:h. 956), *Mürûcü'z-Zeheb'*inde halifenin *el-Mutî'-Lillâh* lakabına ilişkin bir bilgi sunmamış, sadece el-Mutî'-Lillâh'a biat edildiğini haber vermekle yetinmiş ve halifeyi ismi ve künyesi üzerinden tanıtmıştır.[1804] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil'*inde halife el-Müstekfi-Billâh hilafete geldiğinde Ebû 'l-Kasım el-Fazl b. Muktedir'in kendisinden korkup saklandığını, ta ki Muizzüddevle Bağdat'a geldiğinde yanına giderek ona sığındığını ve onun yanında saklandığını iddia etmiştir.[1805]

Bu aşamadan sonra sürekli Muizzüddevle'yi halife el-Müstekfi-Billâh'a karşı kışkırtmıştır. Sonunda el-Müstekfi tutuklandıktan sonra Ebü'l-Kasım el-Fazl'a biat edilerek kendisine "Mutî'-Lillâh" lakabı verilmiştir.[1806] İbn Miskeveyh'in Tecarib'i, Büveyhiler döneminin birinci el kaynakları arasında en önemlisidir çünkü Büveyhilerin çeşitli dönemlerinde devlet hizmetinde bulunmuş[1807] bir tarihçi olarak bu eserinde Muizzüddevle'nin Ebû 'l-Kâsım el-Fazl b. Muktedir'i Dâru'l-hilâfe'ye

[1803] ed-Dûrî, *en-Nizamü'l-İslâmiyye*, s.59.
[1804] el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, s.296.
[1805] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/207.
[1806] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/207
[1807] Bayraktar, "İbn Miskeveyh"*DİA*,, C.XX, s.201-208.

getirtip kendisine biat edilerek "el-Mutî'-Lillâh" lakabı verildiğini haber vermiştir.[1808]

Yine Büveyhiler döneminin birinci el kaynakları arasında sayılan *Rüsûmi Dâri'l-Hilâfe* eseri sahibi ve devlet hizmetinde bulunmuş önemli bir kişi olarak Hilal es-Sâbî[1809] devlet protokolü ve resmî yazışmalar üzerine bu önemli eserinde Muizzüddevle'nin kapısında hakimiyet sembollerinden olan nevbet çaldırdığını haber vermiştir.[1810] Halife el-Mutî'-Lillâh döneminde İbn Şirzâd vezir olarak isimlendirilmediği halde devletin işlerini deruhte ettiği haber verilmektedir.[1811] el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Târîhi't-Taberî* (Ebü'l-Fazl İbrahim) adlı eserde, halife dönemine ilişkin olayları anlattığı yerde halife lakabına ilişkin bilgi vermezken el-Müstekfî'nin şahitlerin huzurunda kendi istek ve arzusu ile görevi bıraktığını ifade ederek halife el-Mutî'i halife olarak selamladığını iddia etmiştir.[1812]

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam'*ında halifenin biat sürecine ele aldığı yerlerde halifenin isim ve künyesine yer verirken lakabı üzerine herhangi bir ifade kullanmamıştır.[1813] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb'*inde, halifenin biat sürecini anlattığı yerde halife el-Müstekfi'inin yakalanıp gözlerine mil çekildikten sonra el-Mutî'e biat edilip kendisine "el-Mutî-Lillâh" unvanı verildiğini haber vermiştir.[1814]

İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî'*sinde halife el-Mutî-Lillâh lakabına ilişkin hiçbir bilgi vermemiştir. H. 363 senesinde halifeye felç vurduğu ve konuşma zorluğu çektiği bu dönemde Muizzüddevle'nin hâcibi Sebüktekin'in halifenin huzuruna çıkıp oğlu et-Tâi' adına görevi bırakmasını istediğini ve halifenin de bu isteği yerine getirdiğini haber vermekle yetinmiştir.[1815] Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ*'sında halifenin lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamış biat aldıktan sonraki süreçleri yani göreve başladıktan sonraki olayları anlatmıştır.[1816] el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf'*ında halife el-Mutî-Lillâh döneminde (h. 339) senesinde Hacerü'l-Esved'in tekrar iade edildiğini haber vermiştir. (H. 317) senesinde halife el-Muktedir döneminde yerinden alınmıştı.[1817] Günümüz yakın dönem önemli tarihçilerinden ed-Dûrî yukarıda da ifade edildi üzere

[1808] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, V/276.
[1809] Avcı, "Hilal b.Muhassen es-Sâbî", *DİA,* İstanbul, 2008, C.XXXV, s.340-341.
[1810] es-Sâbî, *Rüsûm*, s.136.
[1811] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, V/277.
[1812] el-Hemedânî, *Tekmiletü't-Târîhi't-Taberî*(Ebü'l-Fazl İbrahim), XI/357.
[1813] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* XIX/46.
[1814] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb,* XXIII/105.
[1815] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî,* s.289.
[1816] Ez-Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ*, XV/113.; bkz İbnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV/184.
[1817] el-Mes'ûdî, *et-Tembih ve'l-İşraf,* s.346.

Muizzüddevle'nin Bağdat'a girmesinden çok kısa bir zaman sonra halife el-Müstekfi'yi ha'l edip gözüne mil çektirdikten sonra yerine Ebü'l-Kâsım el-Fazl'ı "Mutî-Lillâh" lakabı ile halife ilan ettiğini haber vermişti.[1818]

Halife el-Muî'-Lillâh lakabının Büveyhilerden Muizzüddevle tarafından verildiği yukarıda İbnü'l-Esir vs. tarafından ifade edildiğine göre lakabın hangi saikler dikkate alınarak verildiğini bilmenin en sağlam yolunun, lakabın etimolojik tahlilinden geçtiği açıktır. İbnü'l-Manzur t-v-a madddesiyle ilgili olarak "tâ'a-yetû'u-tav'un" fiilinin itaat etmek anlamında kullanıldığına işaret etmektedir. "Tayyi'un ile tai' kelimeleri eş anlamlı olup her ikisi de "mutî'" yani itaat eden, boyun eğen anlamlarında kullanılır.[1819]

Bu lakapla Büveyhîler kendilerine itaat edilmesi gereken, nüfuz sahibi olduklarını muhataplarına yani Abbasi hilafetine kabul ettirme yoluna gittikleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Büveyhiler halife el-Müstekfi-Billâh'i hilafetten ha'l etmelerine, halifenin Hamdânîler ile irtibatını bahane etmişerdir. Hamdânîler Araptı ve Tolunoğullarının yıkılmasında, İbni Râik'i ortadan kaldırılmasında etkili olmuşlardır.[1820] Kısaca Büveyhilerin Müstekfi-Billâh'ı görevden el çektirerek getirdikleri halifeye bundan sonraki süreçte muhatabının yalnızca kendilerinin olduğunu ifade etmenin bir aracı olarak böylesine bir lakabı seçmiş olmaları mümkündür. Yani lakabın, dönemin hassas siyasi güç dengesinin adresine vurgu yapma amacı ile verilmiş olduğu açıktır.

Büveyhiler dönemi alınan bazı lakapların İslam hanedanları lakapları arasında yer aldığı görülecektir. Merçil, Büveyhîlerin devlet teşkilatında ve kültür hayatında Sâsâniler ile ırsî bağlara sahip oldukları iddiasıyla "şâhinşâh" unvanına sarıldıkları iddiasında bulunmuştur.[1821] "Şâhinşâh" unvanı "Melikü'l-mülûk" unvanına karşılık gelen Fars kökenli bir unvandır. Melik Farsça'da "şah"ın karşılığıdır. Buna göre şahlar şahı anlamına gelir. Türkçe karşılığı da "hân" unvanına karışı gelir. Büveyhiler'den Adudüddevle, Sâmânîler'den bazı emirler ve Selçuklu sultanları resmî olarak bu unvanı almışlardır.[1822]

[1818] Ed-Dûrî, *en-Nizamü'l-İslâmiyye*, s.59.
[1819] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, VIII/240.
[1820] Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV/446-447.
[1821] Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI/496-500
[1822] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.931-932.

Şah lafzı (IV/X) yüzyılın başlarında mülük ve ümera'ya işaret etmekteydi. Büveyhi emirleri kendilerine "melikü'l-mülûk" anlamını çağrıştıracak "şahinşah" unvanı veriyorlardı. Bu unvanla zımnen kendilerini Sâsâniler'in mirasçısı olduklarını ima ediyorlardı.[1823] Sourdel, XI. asırda Abbasi halifeliğin bu unvanı, Selçuklulardan Tuğrul Bey'e vermekle Büveyhi hanedanlığın yerine Selçukluların yer aldığını göstermiş oluyorlardı yorumunda yapmıştır.[1824] Buna göre Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e "şahinşah" unvanı verilmesinin sembolik bir anlamı vardı. Bu şekilde Büveyhiler döneminin bittiği, yeni bir dönemin başladığı gösterilmiş oluyordu.

Büveyhîler dönemi alınan lakapların bu dönemde de aynen resmi belgelere yansıtılmaya devam ettiği görülecektir. Stanley'nin haber verdiğine göre Büveyhîlerin ikinci jenerasyonu da halife el-Mutî-Lillah döneminde başlamıştır. Muizzüddevle Ahmed'in oğlu İzzüddevle h. 357 senesinde Bağdat'ta bastırdığı para (altın) (ön yüz) " Lailahe illahüvehdehüla şerike leh Izzüddevle Ebû Mansur Büveyh" arka yüzünde ise " Muhammed Rasulullah s. a. v el-Mutî-Lillâh Ruknüddevle Ebû Ali Büveyh"[1825] şeklinde zamanın halifesi ve birinci jenerasyondan Rüknüddevle Ebû Ali Büveyh'in unvanlarına yer vermiştir. Bilindiği üzere Rüknüddevle Ebû Ali el-Hasan b. Büveyh h. 366/976 senesinde vefat etmiştir.[1826]

Büveyhilerden ilk emirü'l-ümera olan Muizzüddevle h. 356 senesinde vefat etmiştir.[1827] Büveyhilerin kurucusu; Cibâl, Fars ve Hûzistan bölgesi hakimi ve birinci jenerasyondan Ebü'l-Hasan Ali b. Büveyh h. 338 senesinde vefat etmiştir.[1828] Buna göre yukarıdaki para birinci jenerasyondan hayatta kalan Rüknüddevle Ebû Ali el-Hasan b. Büveyh'in dönemin halifesiyle isimleri teamüle uygun olarak paralara yansıtılmıştır. Yukarıda Stanley'in Büveyhilerin ikinci jenerasyonun halife Mutî-Lillah döneminde İzzüddevle ile başladığını dile getirdiği konuda en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb'*inde Muizzüddevle'nin h. 334 senesinde oğlu Ebû Mansur Bahtiyar'ı veliaht atadığını ve biat aldığını h. 348 yılında da halif el-Mutî tarafından Ebû Mansur Bahtiyar'a "İzzüddevle" unvanının verildiğini haber vermiştir.[1829]Aynı

[1823] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî,* s.534.
[1824] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî,* s.534.
[1825] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum,* s.205.; bkz Merçil, "Bahtiyâr", *DİA,* IV/523-524.; bkz Takkuş, *Tarîhü'd-devleti'l-Abbâsiyye,* s.228.
[1826] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VII/364; İbn Hallikan, *el-Vefeyât,* II/118.
[1827] Güner, "Muizzüddevle", *DİA,* XXXI/99-100.
[1828] Güner, "İmâdüddevle", *DİA,* XXII/173-174.
[1829] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* XXVI/111-112.

yıl Basra'da basılan para üzerinde "Lailahe illallahüvehdehüla şerike leh Muizzüddevle Ebû'l-Huseyin Izzüddevle Ebû Mansur Büveyh" şeklinde isim, künye ve lakaplara yer verilmiştir.[1830]

Muhammed Süheyl Takkûş, Abbasilerin Büveyhiler dönemi ile öncesi Türk nüfuzu altındaki dönemi mukayese ederek Abbasi halifelerinin Büveyhiler döneminde daha iyi konumda olduklarına, halifelik makamının azami ölçüde saygı gördüğüne işaret etmiştir.[1831] Ancak iki halife dönemini bu durumdan istisna etmeyi de ihmal etmemiştir. Muizzüddevle'nin h. 334/945 senesinde halife el-Müstekfi'yi ha'l etmesi ve h. 381 senesinde Bahâüddevle'nin halife Tâî-Lillah'ı hal edip yerine Kâdir –Billâh'ı getirmesi olayını bu genellemenin dışında tutmuştur.[1832]

Abdünnaîm Muhammed Hasaneyn, Büveyhilerin başlangıçta ılımlı bir Şia siyaseti güttüklerini ancak IV. asrın ikinci yarısında Fâtımîlerin Mısır'a yerleşip Kahire'de devlet kurmalarının ardından Şia'nın İsmâilî koluna resmen dahil olduklarını iddia etmiştir.[1833] Abbasi halifeliğinin sadece isimlerinin hutbelerde okunmasından ve paralarda ismlerinin geçmesinden başka bir güce sahip olmamalarında onların da payı vardı. Bu yüzden Abbasi hilafetini yıkıp Şii Fâtımîlere bile katmayı düşünmüşlerdir.[1834]

Selçuklular ortaya çıkıncaya kadar sadece Bağdat'ı kontrollerinde tutmakla yetinmediler. Abbasilere bağlı Umman, Fars, Rey, Hemedân ve İsfahan'da istedikleri gibi tasarrufta bulundular. Ancak IV. asrın sonlarına doğru zayıflamaya başladılar. V. asrın ilk yarısında hakimiyetleri bariz bir şekilde zaafiyete geçti.[1835] Hasaneyn'in iddiasına göre onları bu zaafiyete düşüren de hizmetlerine aldıkları Türk asıllı kumandanların devlet işlerinde etkin bir noktaya gelmeleri yatmaktaydı. Böylece Selçuklular karşısında durma güçlerinden yoksun kalarak Kâim-Biemrillah'ın Tuğrul Bey'i resmî davetlisi olarak Bağdat'a davet etmesiyle siyasi hayatları son bulmuştur.[1836]

[1830] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum*, s.204
[1831] Takkuş, *Tarîhü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, s.225.
[1832] Takkuş, *Tarîhü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, s.226.
[1833] Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s.17.
[1834] Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s.17-18.
[1835] Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s.17-18.
[1836] Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s.18-19.

Halife el-Mu'tî-Lillah döneminde (946-974) Bağdat'ta İslam devletinde en yüksek idari-adli yargı ve denetleme kurumu sayılan mezâlim'e[1837] görevlendirilen el-Hüseyin İbn Mûsa el-Aleviyyî'nin görev yazısında "hâze ma ahide Abdullah el-Fazlü'l-İmam el-Mu'tî-Lillah Emirü'l-mü'minin'den "el-Hüseyin b. Mûsa el-Aleviyyî'ye" denildiği haber verilmektedir.[1838] Görüldüğü üzere bu resmi belgede halifenin "Abdullah, el-imâm ve emirü'l-mü'minîn genel halife lakablarının yanı sıra özel halife lakabı olarak da el-Mutî-Lillah lakabına yer verilmiştir.

Kalkaşendi, Abbasilerde Büveyhilerle beraber resmî belgelerde iki üslubun takip edildiğini ileri sürmüştür. Buna göre "li fülânin min fülân" lafzı ile açılıp selam, hamd ve salavattan sonra maksada "emmâ ba'd" ile giriş yapılıyordu. Bundan sonra "li abdillâh fülânin Ebî Fülân, isim, künye, na't (lakap) emirü'l-mü'minîn" formatı uygulanmaya başlamıştır.[1839]. H. 363 senesinde Izzüddevle b. Büveyh Musul'u fethedip Ebû Tağlib b. Hamdân'i (Halep sahibi) mağlup etmesi üzerine halife el-Mu'tî'ye gönderdiği mektupta "li abdillah el-Fazl el-İmâmi'l-Mu'tî Lillah Emiri'l-mü'minîn"e kendisi için de "İzzüddevle b. Muizzüddevle Mevlâ emirü'l-mü'minîn" ifadelerine yer vermiştir.[1840]

İkinci üsluba gelince belge "kitâbî li'l-halife ve'l-hâl alâ kezâ kezâ" şeklinde başladıktan sonra halifeye belgeyi gönderen kulluğunu arz ederek dua ve niyazına yer veriyordu. Halife emirü'l-mü'minîn olarak zikredildikten sonra dua ile bitiyordu.[1841]

Yukarıda da vurgulandığı üzere unvanlar gerek kullanım üslupları gerekse kültürel enstrümanlar olarak kültürün ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Kültürlerin bu ayırt edici yönleri bilinmeden araştırmamızın dayandığı temel felsefeyi idrak etmek mümkün değildir. Büveyhiler zamanla Abbasi halifelerine işareten yeni forumlar oluşturmuşlardır. el-Kalkaşendî, Büveyhiler dönemi Büveyhi-Abbasi ilişkilerinin lakaplara nasıl yansıdığıyla ilgili önemli tespitlerde bulunarak bize bu durumu şu şekilde özetlemiştir:[1842]

> Halife unvanlarında başlangıçta hilafetin görkem (celâlet) ve azameti halife yazışmalarına yansıtılıyordu. Bu durum "Abdullah ve veliyyihü el-İmâm el-

[1837] Celâl Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA,* Ankara, 2004, C.XXIX, s.515-518.
[1838] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* X/243.
[1839] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* VI/380-383.
[1840] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* VI/380-383.
[1841] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* VI/493.
[1842] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* V/491.

> Fülânî Emirü'l-mü'minîn" şeklinde dile getiriliyordu. Bu format Büveyhilerin halifeler üzerine üstünlük kurmalarına kadar devam etti. Yazışmalarda inisiyatif Büveyhi vezirlerin ellerine geçti. Onlar da halifenin isimlerini zikretmek gerektiği yerlerde doğrudan isim (lakap) zikretme yerine ima yoluyla bir takım lafızlar ihdas ettiler. "el-Mevakıfü'l-mukaddese", "el-Makâmâti'ş-Şerîfe", "es-Sürrâtü'n-Nebeviyye", "ed-Dârü'l-azîze", "el-Mahallü'l-mümeccede" vs. *Mevakıf*'ten kastettikleri halifelerin bulunduğu konum; Makâmât'tan da aynısını kastetmişlerdir. "Dâr"dan kastettikleri ise (Dârü'l-Hilâfe/Halifenin bulunduğu yer/Hilafet merkezi); *mahal*'den kastedilen ise halifenin bulunduğu yerdir.

Resmî belgelerde geçen "ed-Divânü'l-aziz" ifadesinin hilafetin kutsiyetine telmihen söylendiği iddia edilmiştir.[1843] Yazışmalarda bu ifadelerin özellikle vurgulanması hilafet kurumunun dini bir zorunluluk olduğuna ve bu zorunlu olan kurumun dinen temsilciliğinin de Abbasiler eliyle yürütüldüğüne zımni bir işaret vardır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Büveyhilerin Abbasilerin bu kurumun temsilciliğini elinden almaya çalıştığı bir ortamda özellikle bu şekilde ifade edilmesi amaçlanmış olabilir. Aynı şekilde "ed-Dâr" lafzının da halife lakapları için kullanıldığı ileri sürülmüştür. "ed-Dârü'l-azize" şeklinde yazılan bu lakap halife lakapları içerisinde yer alır. el-Kâim-Biemrillah (1031-1075) döneminde böyle bir kaydın yer aldığı iddia edilmiştir.[1844]

Diğer taraftan Abbasiler döneminde lakaplar bağlamında bu kadar kültürel zenginliğin arka planını İslam tarihinin özellikle Hz. Peygamber dönemiyle birlikte uygulamaya konduğu gerçeğini de yadsımamak gerekir. Bu konuda çok önemli malumatı bize Kalkaşendi çok çarpıcı haliyle şu şekilde özetlemiştir:[1845]

> Hz. Peygamber yazışmalarda "min Muhammed Rasulillâh ilâ fülânin" şeklinde bir formatı uygulamaktaydı. Belgenin sağ tarafında "min Muhammed Rasulillâh" sol tarafında "ilâ fülânin" yazıyordu. Bu şekilde kendisinden resmi belgenin sadır olduğu kişinin ismiyle başlaması ve kendisine gönderilen kişinin isminin belgede yer alması bir kural haline gelmiştir. Hz. Peygamber, bir hükümdara (melik) bir mektup gönderdiğinde bu hükümdarın isminden sonra "Azimü'l-kavmi'l-Fülâniyyin" veya "Melikü'l-Kavmi'l-Fülâniyyîn" bazen de "Sâhibü Memleketi kezâ" şeklinde yazdırıyordu. Hz. Peygamber ehl-i küfrü İslam'a davet ederken gönderdiği belgede (mektup/risale) üç türlü üslup kullanmıştır. Birincisi "min Muhammed Rasulillah ilâ fülânin" ki bu üslubun aynısını ehl-i İslam'a gönderdiği belgelerde de kullanmıştır. " Min Muhammed Rasulillah ilâ Hirakle azîmü'r-Rûm…" veya "min Muhammed Rasulillah ilâ Kayser Sâhibi'r-Rûm" veya "min Muhammed Rasulillah ilâ Kisrâ Azîzi Fârise" veya "min Muhammed Rasulillah ilâ'l-Mukavkıs Azîmi'l-Kıbt" şeklindeydi. Hz. Ebû Bekir döneminde bu üslup aynen uygulanmıştır. Hz. Ömer dönemine gelince üslupta hem değişme olmuş hem de yeni unvan olan "emirü'l-mü'minîn" unvanı eklenmiştir. Ayrıca daha sonraları Hz. Ömer döneminde resmi belgelere "Abdullah" unvanı da eklenmiştir. Hz. Osman döneminde de "emmâ ba'dü/ امابعد" lafzı eklenmiştir. Emeviler döneminde de "min Abdillah Fülânin Emirü'l-mü'minîn" ifadesi belgenin sağ köşesine; "ilâ fülânin el-fülâniyyî" ifadesi de sol

[1843] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V/500.
[1844] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V/501.
[1845] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, VI/365-395; bkz İbn Halef, *Mevâddü'l-beyân*, s.331.

köşeye yazılıyordu. Abbasilerde kendisine belge (mektup) gönderilen kişi muayyen (atanmış) kişi ile bu durumda ilk dönemlerde o kişinin belgede ismi yazılıyordu. Büveyhiler döneminde halifeler üzerinde onların tazyikleri görünmeye başlayınca belgelerde "devlet" lafzı belirmeye başlandı. İlgili lakap sahipleri "Fülânüddevle ve Fülânü'l-mille" lafızlarını lakap olarak kullanıyorlardı. Ayrıca bu lakap sahiplerine gönderilen belgelerde lakaplar yazılıyordu. Halife el-Me'mun döneminde unavanlara "bismillahirrahmanirrahim" metni yer almaya başlamıştır. Halife el-Emin belgelerde künye kullanmıştır. Buna göre belgenin sağ köşesine "besmele" ile beraber "min Abdillah Fülânin Ebî Fülân el-İmami'l-Fülân" lafzına yer veriliyordu, sol köşesine ise "ilâ fülân ibn fülân" yazılıyordu. Besmelenin unvanlarla kullanımı halife er-Râzî dönemine kadar sürmüş ve ondan sonra kullanılmamıştır.

6.3. Halife et-Tâi'-Lillâh ve Lakabı

Ebû Bekir künyesi ile dikkat çeken halifenin ismi Abdülkerim'dir. Annesi bir Hazar adında bir cariyedir. Babası halife adına hilafetten çekildiğinde kırk üç yaşındaydı.[1846] Abbasiler döneminde Tâi'-Lillâh lakabı yalnız bir kez kullanılmıştır.[1847] Muhtemelen Ebû Bekir Abdülkerim'e "Tâi'-Lillâh" lakabını babası vermiştir. Babası Mûtı'-Lillah felç olunca Büveyhiler'e isyan ederek Bağdat'ta iktidarı ele geçiren başkumandan Sebük Tegin'in teklifiyle oğlu adına hilafetten çekilmiştir. Yerine "Tâi'-Lillâh" lakabı ile oğlu halife ilan edildi.[1848]

Ordu komutanı Sebük Tegin'e halife Tâi'-Lillâh biat aldığının ertesi günü "Nâsıruddevle" lakabını verdi (h. 363).[1849] İbn Kesir, Gazne hükümdarı Mahmûd'un babası Sebüktekin ile Muizzüddevle'nin hacibi olan Sebüktekin'in karıştırılmaması uyarısında bulunmuştur. Zira hacip olan Sebüktekin'in bir yıl önce öldüğünü haber vermiştir.[1850] Çok ilginçtir her iki Sebüktekin'in de "Nâsırüddevle" unvanına sahip olduğu haber verilmektedir.[1851]

Dikkat edilirse Büveyhiler dönemi halifeler Büveyhiler dışındaki önemli devlet ricaline n-s-r ve türevlerine uygun lakap verirken Büveyhilere yine devlet lafzına bitişik fakat mülûkî nitelikteki lakapları tercih ediyorlardı. Bunda Büveyhilerin yukarıda da ifade edildiği gibi bu dönemde "melik" lakabının yalnızca kendilerine tahsisinden yana irade ortaya koymalarının da bir etkisi olabilir. Vefa

[1846] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ,* s.626.; bkz, el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye,* PevizAzkaei (thk.), Tahran, 2001, s.170.
[1847] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-siyasiyyîn,* s.505.
[1848] Demircan, "Tâi'-Lillâh", *DİA,* XXXIX/447-448.
[1849] es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ,* s.626.; el-Kübî, *Mevsüa'tü hulefâi'l-müslimîn*, II/118.
[1850] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/286.
[1851] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb,* XXVI/16.

Ali'nin aktardığına göre ilk defa halife Tâi'-Lillâh döneminde Adudüddevle için hutbelerde "el-Melik Şâhinşâh" lakabı zikredilmiştir.[1852]

Ayrıca yukarıda bir önceki halife el-Mûtı'-Lillâh lakabının etimolojisinin yapıldığı yerde İbnü'l-Manzur "tayyi'un ile tâi' kelimesinin eş anlamlı olduğunu ve bu her iki kelimenin de "mûtı' anlamında kullanıldığınan dikkat çekmiştir. Buradan hareketle el-Mûtı'-Lillah ile et-Tâi'-Lillah'in etimolojik olarak müteradif kelimeler olduklarını söylelebiliriz. Muhtemelen baba halife el-Mûtı' oğluna aynı anlamı içeren bir lakap seçerek oğlunun da aynı minval üzere hareket edecek halifedir mesajı verme niyetindeydi.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam'*ında halife et-Tâi'-Lillâh hilafete geldiğinde kırk sekiz veya elli yaşlarında olduğu ve yaşı bu kadar büyük hiç kimsenin daha önce halife olmadığını haber vermiştir. Halife lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamıştır.[1853] Büveyhiler döneminin birinci el kaynak eseri addedilen *Tecaribü'l-Ümem'*de İbn Mikeveyh, halifenin biat alma sürecini anlatırken babasının felç illetinden çok muztarip olduğunu ve bu yüzden Sebük Tegin'in halifeden oğlu Tâi'-Lillah adına hilafeti bırakması çağrısında bulunduğunu haber vermiş fakat lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamıştır.[1854]

İbnü'l-I'mrâni, önemli bir halifeler tarihçisi olan müellif el-İnbâ'sında halifenin lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamış, doğrudan babasının kendisi lehine hilafetten çekildiği gün biat aldığını söylemekle yetinmiştir.[1855] el-Bağdadî, *Târihü Bağdâd'*ında halifenin biat süreçlerini aynı şekilde anlatmış ancak o da diğerleri gibi halifenin lakabına ilişkin hiçbir bilgi vermemiştir.[1856] Aynı şekilde İbnü'l-Esir *el-Kâmil*'inde halife lakabına ilişkin hiçbir bilgi sunmamıştır.[1857] Zehebi de halifenin lakabına ilişkin bir bilgi vermemiştir. Halifenin Büveyhilerden Izzüddevle'nin kızı Şehnâz ile evlendiğini haber vermiştir.[1858]

[1852]Vefa Muhammed Ali, *el-Hılafetü'l Abbasiyye fi ahdi tesallüti'l-Büveyhiyyîn*, Kahire, 1411/1990, s.50-51.
[1853] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIX/225.
[1854] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, V/405.
[1855] İbnü'l-I'mrâni, *el-İnbâ*, s.179.
[1856] el-Bağdadî, *Târihü Bağdâd*, XII/359.
[1857] İbnü'l-Esir *el-Kâmil*, VII/343.
[1858] ez-Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ*, XV/118-121.

Ayrıca halife Adudüddevle'nin kızıyla da evlenerek ilişkileri güçlendirmek istediği iddia edilmiştir.[1859] Bu durum halifenin döneminde basılan paralara da yansımıştır. H. 365 senesinde basılan paralarda halife Tâi-Lillah ile emir Izzüddevle'nin ismi aynı parada yer almıştır.[1860] Önemli İslam ansiklopedistlerden olan Safedî el-Vâfî bi'l-vefeyât'ında halife lakabına ilişkin bir bilgi vermemiştir.[1861] Bir önemli diğer İslam ansiklopedistlerden en-Nüveyrî de halife unvanına ilişkin bir rivayette bulunmamıştır.[1862]

Halife et-Tâi'-Lillah döneminde verilen lakaplara gelince devlet lafzına bitişik unvanların yanı sıra bu dönemde "millet" lafzına bitişik unvanların da verilmeye başlandığı görülür. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân'*ında İslam'da Adudüddevle'nin "melik" olarak hitap olunan ilk kişi olduğunu ve Bağdat'ta halifeden sonra ismi zikredilen ilk kişi olma özelliğine ilaveten "Ta'cü'l-mille" unvanın da sahibi olduğunu haber vermiştir.[1863]

en-Nüveyri Tâi'-Lillâh'ın Adudüddevle'ye bu unvanı h. 367 senesinde Adudüddevle'nin Bağdat'ı kuşattığı yıl aldığını haber vermiştir. Adudüddevle bu yıl Bağdat'ı kuşatmış amcasının oğlu İzzüddevle'yi kendisine itaate çağırmış ve Bağdat dışında istediği yer gitmekte serbest olduğunu duyurmuştu. Bağdat'ın Babü's-Şemmâsiye denilen yerine karargâh kurmuştu.[1864] Halife Tâi'-Lillâh ile anlaşıp Dâru'l-hilâfe'ye girdi. Halife kendisine hi'latler sundu. Kolye, bilezik ve iki tane sancak takdim etti. Birisi Doğu'yu diğeri Batı'yı temsil ediyordu. Ayrıca lakaplarına bir yenisini daha ekleyerek "Tâcü'l-mille" lakabını verdi.[1865]

Burada söz konusu edilen "Tâcü'l-mille" lakabının siyasi anlamını Adudüddevle'ye sunulan diğer hakimiyet alametlerinden çıkarmak mümkündür. Özellikle verilen iki sancağın sembolik olarak ifade ettiği anlamdan bunu çıkarmak gerekir. Doğu ve batı kavramlarının künhen ifade ettiği anlam İslam coğrafyasının tamamını ifade etmektedir. Verilmek istenen mesaj, Büveyhiler arasında o zaman İzzüddevle ve Adudüddevle arasındaki bu siyasi çekişme özelde Büveyhilere genelde

[1859] Demircan, "Tâi'-Lillâh", *DİA,* XXXIX/447-448.
[1860] Nahiz Abdurazzak Defter el-Kaysi, "Nükûdü's-Sıla ve'l-Münâsebâtü'l-İslâmiyye", *Dirâsâtü fi Âsâri'l-Vatani'l-Arabî 13,* s.1402-1416.
[1861] es- Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* Ahmed el-Arnavut-Türkî Mustafa (thk.), XIX/59.
[1862] en-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb,* XXIII/115.
[1863] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân,* IV/51.
[1864] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb,* XXVI/123.
[1865] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb,* XXVI/123.; bkz H.F.Amedroz-D.S.Morgoliouth, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate,* Vol.II, London, 1921, s.418.

Abbasi hilafetinin tümünün temsil edildiği hakimiyeti altındaki İslam coğrafyasına zarar vermektedir. Halife *Tâcü'l-mille* lakabını verdiği Adudüddevle'den yana tarafını belirleyerek İslam coğrafyasının selametini Adudüddevle'nin temsil ettiği iktidardan yana olduğunu bu unvan üzerinden vermiş olmaktaydı.

Adudüddevle amcasının oğlu İzzüddevle Bahtiyâr'ın ardından Irak'a sahip olduğunda, Hamdani Seyfüddevle'nin oğlu Ebû'l-Meâlî Şerif Adudüddevle'ye itaatini bildiren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Adudüddevle de onun adına hi'atlar verilmesini ve halifeden "Sa'düddevle" unvanını bahşederek hakimiyetini onaylamasını sağladı.[1866] Görüldüğü üzere bu dönem Büveyhiler kendilerini siyasi açıdan tanıyan tabîlerinin kendileriyle olan münasebetlerinde de Abbasi Devleti'yle birlikte hareket etmekteydiler.

"Millet" kelimesinin etimolojisin ortaya koyduğu anlamlara gelince İbnü'l-Manzur'a göre "millet" şeriat ve din anlamına gelir. İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikten her birine millet yani din denir. Ayrıca bu kavram Ebû İshâk'ın haber verdiğine göre "sünnet, yol" anlamlarına da gelmektedir.[1867] Yukarda Adudüddevle'ye verildiği iddia edilen "Tâcü'l-mille" lakabına gelince bu lakabın temsili yani sembolik olarak bir mesaj vermeye yönelik olduğu düşünülebilir. Muhtemelen tahsis ciheti söz konusudur. Bu durumda milletten murad İslam şeklinde düşünülerek İslam'ın yani yeryüzünde yaşayan müslümanların hükümdarı anlamında düşünülmüş olabilir. Ayrıca bu lakapda kullanılan "tâc" lafzı da hükümdara işaret için kullanılan bir remzdir diye düşünmek mümkündür. Diğer taraftan Adudüddevle'nin "melik" olarak İslam'da adlandırılan ilk kişi olması konsuna gelince lakabın etimolojisinin bilinmesi ile açıklık kazanacaktır. Bu konuda en kapsamlı etimolojik çalışma yapanların en başında yine İbnü'l-Manzur gelmektedir. Kısaca onun bize bu konuda söyledikleri ve yaptıkları analizleri şu şekilde özetleyebiliriz:[1868]

> el-Melik" ten kastedilen Allah'tır ve mülk bütünüyle ona aittir. Din gününün sahibi "mâlik-i yevmiddîn", "melîkü'l-hak", olarak Rab ve malik anlamına gelir. el-Malik ile el-Melik arasında mukayese yaptıldığında Ebû'l-Abbas "mâlik" kelimesinin bir şeye sahip olan, o şeye malik olur demiştir. Burdan hareketle Allah her şeyin sahibi olarak "mâlikü'l-mülk"tür. "melik" kavramı ise bu kavramın eş anlamlısıdır. Melikü'n-nâs demek "seyyidünnâs" ve "rabbünnâs" demektir. Mülk kavramına gelince bu kavram tıpkı "Sultan" kavramı gibi

[1866] en-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb,* XXVI/87.
[1867] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XI/631.
[1868] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* X/491-492.

müennes forma sahiptir. Ancak "Mülküllâh"'a "melekût" da denir. Onun melekûtündan onun hükümranlığını, azametini ve gücünü anlamak gerekir. Melekût kelimesi "mülk" kelimesinden türemedir. Tıpkı "rahbe" kelimesinden ki korku, haşyet anlamındadır. "Rahabût" kavramının türemesi gibi ayrıca bu kelimelerin çağrışımları da vardır. "Melkü, Melikü, Melîkü, Mâlikü" vs. Bu kelimelerin ortak noktaları, her birinin mülk sahibi olmasıdır. Yani güç, kudret, hükümran ve azamet sahibidir. "Melkün" "melik" ile; "melik" "malik veya "melîk" ile alakalıdır. "Melkün" kelimesinin çoğulu "mülûk"; "el-Melik" kelimesinin çoğulu "emlâk" olarak gelir. "el-Melîk" kelimesinin çoğulu "mülekâü" olarak gelir. "el-Mâlik" kelimesinin çoğulu "mülekkün" veya "müllâkün" olarak gelir. "Melik" kelimesinin çoğulu *emlak, mülûk* olarak gelir ki hükümdar, kral anlamındadır. *Mülk* kavramı ile *memleket* kavramı arasında bir bağ vardır. Zor ve güç kullanarak bir yere sahip olan yani orayı *memleket* haline getiren kişiye de "melik" denir. Kısaca kahr yolu ile bir yeri mülküne geçiren kişiye de "melik" veya o kişiye "mümellîk" denir. Ayrıca mülk kavramının sultan, azamet, güç, hükümdarlık, hükümranlık vs. kelimelerle ilgisi vardır. Diğer taraftan "el-Melik" ve "el-Melîk" lakabı hem Allah hem de gayrisi için kullanılır. "el-melkü" lakabı ise Allah'tan gayrısı için kullanılır ve "çoğulu "mülûk" veya "emlâk" olarak gelir. "Melkün" olarak adlandırılan hükümdarın taşınır ve taşınmaz yani elinin altındaki mallar o hükümdarın "memleketi" olarak ifade edilir. Diğer taraftan "memleket" kelimesi hükümdarın raiyeti üzerindeki hükümranlığı anlamına da gelir. Ayrıca İbnü Seyyidüh'ten gelen rivayete göre "zor kullanarak bir şeye veya bir otoriteye sahip olmaya "mülk" ve "milk" de denir.

Genel Türkçe Sözlük'te "mülk" taşınmaz mal anlamına gelmektedir. Ayrıca vakıf olmayan, doğrudan doğruya birinin malı olan yer veya yapı anlamında kullanılır. Eskiden devletin egemenliği altında bulunan toprakların bütünü ülke anlamında kullanılmaktaydı.[1869] Abbasiler döneminde "melik" kavramıyla birlikte kullanılan bazı unvanların bu münasebetle kullanılmış olması muhtemeldir. Diğer taraftan bu anlamda Yemen Arapları İslamiyet öncesinde yaşanılan bir yer ve o yerin idaresi anlamında "mülk ve sultan" kavramlarını birlikte kullandıkları iddia edilmiştir. el-Esmaî, *Târihü'l-Arab'*ında bir şiirde "…biz kral oğullarından gelen krallarız, anlaşmalar yaparız; *mülkün ve sultanın* esası bize aittir. " şeklinde bir rivayeti aktarmıştır.[1870]

Mahmûd-eş-Şerif'in birlikte hazırladıkları *el-Âlemü'l-İslâmî* adlı eserde Büveyhiler döneminde kullanılan "el-Melik" lakabı veya "Şahinşah" lakabının anlam açısından "ümerâtü'l-ümerâ" yerinde ancak öncekilerden daha güçlü ve kudretli olduğunu iddia etmişlerdir.[1871] Büveyhiler döneminde lakaplar arasında yer alan "millet" lafzının sonraki dönemlerde Gaznleliler ve Selçuklular döneminde de devam ettiği görülmektedir.

[1869] www.tdk.gov.tr
[1870] el-Esmaî, *Târihü'l-Arab*, s.12.
[1871] Mahmud-eş-Şerif, *el-Âlemü'l-İslâmî*, s.515-519.

Ayrıca Büveyhiler döneminde millet lafzının yanı sıra "ümmet" çoğulu ümem olan bir lakabın da kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Modern sözlüklerde ümmet; millet, nesil ve ümmet anlamlarında kullanılmaktadır.[1872] İbnü'l-Manzur, ü-m-m maddesiyle ilgili "emm" kelimesinin çoğulu ümmün gelir. "emme-ye'ümmü-emmün" bir yere gitmek anlamında kullanılır. "el-imme" ile "el-ümme" aynı anlamda kullanılır ve "yol, şeriat ve din" anlamlarında kullanılır.[1873] Ayrıca "el-imme" kelimesi nimet ve mülk"anlamlarını da içerir. Ayrıca "ümmet, immet" kelimeleri eş anlamlıdır. Din anlamlarını karşılar. Buna göre "el-ümmet=el-immet=ed-dîn" dir.[1874] İbnü'l-Manzur "millet" kavramına "din ve şeriat" anlamı verdiği gibi "ümmet" için de aynı anlamı vermiştir.[1875]

"Devlet" lafzına bitişik unvanlarla diğer unvanlara ilişkin unvanlar konusunda; Nizâmü'l-Mülk et-Tûsî'nin *Siyasetname veya Siyerü'l-mülûk* adlı eserin dilimize Yusuf Bekar'ın tercüme ettiği bu önemli eser, "devlet" lafzına bitişik getirilen unvanlar ile diğer unvanların genel bir özetinin sunmuştur. Buna göre:[1876]

> Askeri olarak başkumandan, siyasi ve idari olarak emirlere, valilere ve ıkta sahiplerine "Seyfüddevle, Husamüddevle, Zahîruddevle, Cemalüddevle, Şemsüddevle gibi unvanlar verilirken amîd (vezir veya yüksek rütbeli brokrat), âmiller (Divanda vergi ve haraç tahsilinden sorumlu vezir) ve mali işlerden sorumlu kişilere "mülk" lafzına bitişik "Amîdü'l-mülk, Nizamülmülk, Şerefülmülk, Kemâlü'l-mülk " vs. unvanlar verilmektedir.

Halife Tâi'-Lillâh döneminde Adudüddevle'nin üçüncü oğlu, ağabeyi Şerefüddevle ölünce yerine veliaht tayin edilmişti. (h. 379/989) Büveyhi tahtına oturdu. Halife de kendisine "Bahâüddevle ve Ziyâül'mille lakabını verdi. Asıl adı Fîrûz Hârşâz'dır.[1877] İbnü'l-Manzur, b-h-e maddesinde kelimenin behe'e –yebhe'ü-behiye-behü'e-behen ve baha'en" şeklindeki kelimenin "enise" kelimesiyle yani cana yakın, biriyle samimi olmak anlamında kullanıldığına işaret etmiştir.[1878]

Ayrıca aynı müellif bu eserinde "el-Bahau" kelimesinin idrakına aşina olduğun dişi bir deve diye tanımlamış.[1879] Yani kişi devesine o kadar aşina ve onunla öylesine içli dışlı ki yediği, içtiği, yattığı yerden uzak tutmadığı, adeta aile bireyinden biri

---

[1872] ArabcaSozluk.NetSözlük.
[1873] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XII/22.
[1874] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XII/23.
[1875] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XII/22-23.
[1876] Nizamülmülk et-Tûsî, *Siyerü'l-Mülûk (Siyasetnâme)*, Yusuf Bekar (trc.), Umman, 2012, s.193.
[1877] Merçil, "Bahâüddevle", *DİA*, IV/475-476.
[1878] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* I/36.
[1879] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* I/36.

olarak gördüğü dişi deveye de "bahâun" denilmiştir. Muhtemelen halifenin Arap kültüründen hareketle Büveyhi emirine verdiği bu lakabın arka planı kendisi ile iyi siyasi münasebetler kurma, dostluk esasına dayalı ilişkiler geliştirme niyetini verdiği lakap üzerinde ifade etmek istemiş olmalı. Halifenin verdiği unvanın ikinci kısmı olan "dıya'ü" lafzına gelince yine İbnü'l-Manzur aynı eserinde el-Leys'ten aktararak kelimenin " kişini etrafını aydınlatan şey" olduğunu haber vermiştir.[1880]

Her dönemde devletler gerek iç siyaset gerekse dış siyasetin gereği olarak özünde "şeref" unvanları sayılan bir takım unvanlar takdir ederler. Örneğin ülkemizde uygulanmakta olan "Devlet Şeref Madalyası" hem Türk hem de yabancı uyruklu kişilere verilir. Ayrıca "Devlet Övünç Madalyası" Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Milleti adına gurur kaynağı teşkil eden malul olanlara ve şehitlerin mirasçılarına; "Devlet Hizmet Madalyası" devletin yücelmesine ve milletin menfaatlerine katkısı olan Türk vatandaşlarına verilmesi örneğinde olduğu gibi.[1881] Abbasiler döneminde verilen şeref unvanlarının günümüzdeki karşılığı "Devlet Savaş Madalyası" savaşın sevk ve idaresinde üstün başarı, kahramanlık ve cesaret gösteren kişilerin taltif edilmesi ve yerine göre "Devlet Hizmet Madalyası" ve yine yerine göre "Devlet Şeref Madalyası" örneklerine benzemektedir.[1882]

Halife döneminde lakap ve künyelerde formsal değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin resmi belgelere yansıtıldığı görülecektir. Örneğin, "min Fülânin ilâ Fülânin" üslubu korunarak "min Abdillâh Fülânin Ebi Fülânin el-İmâmü'l-Fülâniyyi Emiri'l-mü'minîn" formatı esas alınmıştır.[1883] Tâi-Lillâh'den Büveyhi emiri Samsâmüddevle b. Adudüddevle'ye gönderilen mektup "min Abdillâh Abdilkerim el-İmâm et-Tâi'-Lillâh Emirü'l-mü'minîn"den "Samsâmüddevle ve'ş-Şemsü'l-mille Ebû Kalicar b. Adudüddevle ve Tâcü'l-mille Mevlâ Emirü'l-Mü'minîn" isim ve unvanları kullanılmıştır.[1884]

Dikkat edilirse bu belgede halifenin künyesi (Ebû Bekir) düşürülmüş "Abdullah" genel halife lakabından sonra gerçek ismi Abdülkerim belgede korunmuştur. Ayrıca belgede "Abdullah" "el-İmâm" ve "Emirü'l-mü'minîn" olmak üzere üç tane genel halife unvanı kullanılmıştır. Ayrıca "et-Tâi'-Lillâh" özel resmî

[1880] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, I/112.
[1881] Mevzuat.adalet.gov.tr.(Madalya ve Nişanlar Kanunu Kanun No:2933).
[1882] Mevzuat.adalet.gov.tr/şehitler ve gaziler.gov.tr.(Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliği).
[1883] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa*, VI/395-396.
[1884] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa*, VI/395-396.

halife unvanı ve dönemin Büveyhi emirinin saltanat unvanlarına yer verilmiştir. Kalkaşendi, bu belgenin bir analizini yapmıştır. Buna göre; belge (mektup) selam, hamdele ve salavat ile başlıyor. Büveyhi emirine (Ebû Kâlîcâr Samsâmüddevle ve Şemsü'l-mille Merzûbân b. Adudüdevle)'ye halife dua ediyor.[1885] Ebû Kâlîcâr'ın *Samsâmüddevle ve Şemsü'l-mille* olan unvanlarını zikrediyor. Babası Adudüddevle'nin unvanı "Tâcü'l-mille zikredildikten sonra kendisine babasının payesi, yüksek makamı hatırlatılarak bu paye ile taltif edilmesinin hatırına kendisinden hizmet talep ediliyor.[1886] Bütün bunlar diplomasinin bir dili olarak unvanlar üzerinden verilmeye çalışılıyor. Bu durum bize unvanların diplomasinin çok önemli bir enstrümanı olduğunu gösterir.

Bu lakabın farklı okunma biçimleri de mümkündür. Öncelikle lakap baba *Adudüddevle* oğul *Samsâmüddevl*e; baba *Tâcü'l-mille*, oğul *Şemsü'l-mille* temelinde mukayese edilmelidir. Babasına yani Ebû Şuca' Fena Hüsrev'e *Adudüddevle* unvanı, kendisine Samsâmüddevle unvanı veren halife Tâ'i-Lillâh'in babası Mûtî-Lillâh h. 351/962 senesinde vermişti.[1887] *a-Dıdü, aDüd, aDdü, uDdü-* kelimesi insan ve diğer canlılarda omuz ve dirsek arasındaki kısma verilen addır.[1888] Pazu, güç ve kudret anlamlarına gelir.[1889] "el-aDüd" yani aDdü yardım, yardımcı anlamında "Muîn" ile el-aDüdü aynı anlama gelmektedir. *el-ensâr* ve *a'vân* kelimeleriyle eş anlamlıdır.[1890] Babasına verilen bu unvanın etimolojik olarak oğlu Merzubân'a verilen Samsâmüddevle ile mukayese edildiğinde İbnü'l-Manzur *s-m-s* "samsama" fiilinin müteradifi olan "sammeme" fiilinin ism-i faili üzerinden bu kelimeye anlam vermeye çalışmıştır. Araplar birine kılıç çekip kılıcın kemiğe isabet etmesine "sammeme صمم ve samsame صمصم" fiilini kullanırlar. Ayrıca "samsâm" çok keskin kılıç anlamında kullanılmaktadır.[1891] Buna göre baba ve oğula verilen unvanların ortak paydası güç ve güç enstrümanlarına sahip olma şeklinde ifade edilebilir.

Halife döneminde çalıştığı Büveyhi emirlere lakap vermeye devam etmiştir. Fahrüddevle hükümdarlığı tanındıktan (h. 373) sonra halife Tâi'-Lillah tarafından kendisine "Felekü'l-ümme" lakabı verilmiştir.[1892] Nüveyri'nin haber verdiğine göre

[1885] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* VI/396.
[1886] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* VI/396 bkz Özaydın, "Adudüddevle", *DİA,* I/392-393.
[1887] Özaydın, "Adudüddevle", *DİA,* I/392-393.
[1888] Alhawary, *Modern Standard Arabic Grammar,* s.xxiii-10.
[1889] www.onlinearabic.net
[1890] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* III/293.
[1891] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XII/347.
[1892] Özaydın, "Fahrüddevle", *DİA,* XII/98-99.

Fahrüddevle'nin kardeşi Ebû'l-Abbas Hüsrev Fîrûz iktidar hakkını ağabeyine bıraktı. Fahruddevle kardeşi Hüsrev Firûz'un kendisine itaatından sonra Müeyyidüddevle'nin elinin altındaki topraklara da sahip olunca halifeden başka unvan talep etti. Halife de bunun üzerine kendisine "Felekü'l-ümme" unvanını verdi.[1893] Büveyhilerin Rüknüddevle oğlu Adudüddevle (h. ö:372) ki h. 367 senesinde halife Tâi'-Lillah tarafından "Tâcü'l-mille" lakabını almıştı.[1894] Onun ölümü ile ailenin en büyüğü olarak Fahrüddevle kalınca halife hem onun hükümdarlığını onaylamış hem de "millet" lafzına bitişik unvan vermiştir. Zira ailenin derleyip toplayanı olarak bunu başarmasına binaen bu unvanı almış olmalı.

Burada çok önemli bir ayrıntı söz konusudur. Halife; Büveyhi hanedanına yönelik tasarrufunda "devlet" lafzına bitişik saltanat unvanı vermeyi, Büveyhilerden birliği sağlayıp güç elde eden ve dolayısıyla Abbasiler ile yola devam edebilen en güçlü iktidar sahibine de "millet"lafzına bitişik unvan vermeyi bir politika olarak uyguladığını görmekteyiz. Ayrıca bu unvanda "millet" lafzı Abbasi halifesi ile birlikte yola devam etme iradesi gösteren iktidar sahibinin İslam coğrafyalarında birliği sağlama gibi önemli bir misyonunun olduğu "millet" lafzı üzerinden verilmekteydi. Bu unvanın birinci kısmı yani tamlayanı da özenle seçilmiş ve mesaj yüklü bir lafızdan oluşuyordu.

Unvanda "felek" lafzı yıldızların yörüngesi anlamına gelmenin yanı sıra ez-Zeccâc'tan verilen habere göre "dairesel olarak dönen ve yükselen yer yüzü parçası" şeklinde bir anlam verilmiştir.[1895] "Felek" lafzına burada iki cihetten mecaz bir anlam yüklenmesi yapılmıştır. İlk akla gelen yıldızların nasıl ki dönüşlerinde bir illiyet yasası varsa ve dağılmadan bir yörüngede etrafında dönüyorsa bu duruma teşbihen Büveyhi ailesi de aynı şekilde ailenin en güçlü ve büyüğü etrafında dağılmadan birliği sağlamış oluyorlardı. Bu durumu dile getirmek için *felek* yani *yıldız* meteforundan yararlanılmış olmaktaydı.

Diğer cihete gelince ez-Zeccâc'ın felek lafzına verdiği anlam üzerinden bir mecaz yüklenmesi yapılmış gözüküyor. Son tahlilde bu tanımlama yeryüzünde yükselme meteforundan hareketle yeryüzünde iktidar olmayı çağrıştırıyor. *Felek* kelimesi hem gök hem de yer unsurlarından birlikte hareketle her bakımdan yıldızı

[1893] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb,* XXVI/129-130.
[1894] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb,* XXVI/123.
[1895] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* X/478.

yükselen iktidarın en güçlü adayı anlamında felek kavramı üzerinden sağlanarak verilmiş bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hudarî Bey *ed-Devletü'l-Abbasiyye;* adlı eserinde halife Tâi'-Lillah döneminde Izzüddevle Bahtiyar b. Muizzüddevle (h. 367), Adudüddevle Fena Hüsrev b. Rüknüddevle (h. 372), Samsâmüddevle Ebû'l-Kalîcâr Mezrubân b. Adudüddevle (h. 376), Şerefüddevle Ebû'l-Fevaris b. Adudüddevle (h. 379) ve Bahâüddevle Ebû Nasr Firuz b. Adudüddevle olmak üzere Irak'ta beş Büveyhi sultanın (hükümdar) görev yaptığını haber vermektedir.[1896]

Büveyhiler dönemi basılan paralarda yer alan unvanlara gelince Stanley Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum,* Classes III-X, bu eserde h. 367 senesinde Ammân'da basılmış (dinar) üzerinde (ön yüz) " Lailahe illahüvehdehüla şerike leh el-Melik el-Adlü Adudüddevle ve Tâcü'l-Mille Ebû Şücâ", (arka yüz) "Lillâh Muhammed Rasulillâh et-Tâi'-Lillâh el-Mazrubân b. Adudiddevle" şeklinde isim, künye ve lakaplara yer verilmiştir.[1897]

Para üzerinde yer alan ve Adudüddevle'ye ait olan Ebû Şucâ' künyesi sembolik bir künye olup aileni en büyük atasında işaret etmektedir.[1898] Para üzerinde Büveyhi hükümdarına ait Adudüdevle, el-Melik, Tâcü'l-Mille lakapları ve künyesi Ebû Şuca; halifeye ait lakabı ve Adudüddevle'nin oğlu Samsâmüddevle'nin ismi Mazrubân yer almaktadır.

Büveyhi saltanat unvanı olarak da "el-Emir" lafzı kullanmıştır. Para üzerinde ismin zikredilmeyip künyenin zikredilmesinin önemi yukarıda açıklandığı gibi künyenin hanedanın menşeine işaret etmesi dolayısıyladır. Yine halife Tâi'-Lillâh döneminde Ruknüddevle'nin çocuklarından Adudüddevle'nin kardeşi Fahrüddevle adına basılan parada(gümüş) tarih ve yer belirtilmiyor ancak Stanley'e göre paranın basımı h. 373 sonrası- kardeşi Adudüddevle'nin tersine saltanat unvanı olarak el-Emir es-Seyyid ifadesine yer verildiği görülmektedir.[1899]

Öyle anlaşılıyor ki Büveyhilerde "el-Melik" ifadesi *metbu*'; "el-emir" ifadesi de *tabi* özelliği taşımaktadır. Bunun böyle olduğu bir sonraki halife döneminde el-Kâdir –Billâh döneminde h. 386 senesinde Amman'da basılan (altın) üzerinde amca

[1896] Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Abbasiyye,* Kahire, 1424/2003, s.367.
[1897] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum,* s.206.
[1898] Vefâ Ali, *el-Hılâfetü'l-Abbâsiyye,* s.16.
[1899] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum,,* s.211.

Fahrüddevle'in Felekü'l-Mille lakabı dönemin halifesi el-Kadir –Billâh ile birlikte ön yüzde; yeğen Samsâmüddevle'nin "el-Melik el-Adil Samsâmüddevle ve Şemsü'l-Mille Ebû Kalîcâr şeklinde arka yüzde yer alan basılı bir para görülmektedir.[1900]

Bu dönemde sadece Büveyhi emirleri lakap almakla kalmamış faal olan Büveyhi kadınlar da önemli lakaplar almışlardır. Halife sarayında kadınlar arasında itibar gören unvanlardan birisi de "Seyyide" lakabı olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu lakabı alanlardan bir tanesi olarak da halife et-Tâi-Lillah döneminde *İzzüddevle Bahtiyar*'ın annesi resmî bir mektupda kendisinden "es-Seyyide el-kebire" (Grand Lady) şeklinde unvanı ile zikredildiği iddia edilmektedir.[1901] Benzer lakabın Şemsüddevle'nin (salt 380-388/990-998) annesi için de "es-Seyyide" unvanını verildiği öne sürülmüştür. Daha sonraları halife en-Nasır'ın (salt. 575-622/1180-12259) annesi Zümrüt Hatun'un "es-Sitt el-Celile" (Sublime Lady) şeklinde bir lakabından söz edilmektedir.[1902] Anlaşıldığı üzere "es-Seyyide" saygınlık ifade eden bir lakabın ötesinde sarayda söz sahibi yani Kahramâne statüsüne sahip siyasi olarak etkin olan hanımlara verilen bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Karahanlılar Abbasi halifesiyle siyasi münasebetler kurmuşlardır. Bu durum alınan unvanlara yansımıştır. Türk hakanları Eski Türk inanç sistemine göre idare etme hakkını doğrudan Tanrı'dan alıyordu. (h. 381/m. 991-992) yılından itibaren "Mevlâ Emirü'l-mü'minîn" unvanını kullanarak hilafeti tanıdılar. Böylece meşruiyeti doğrudan Tanrı'dan değil Tanrı ile Hakan arasındaki hilafet makamından almaya başlamış oldular.[1903]

Hakanlığın batısını yöneten Buğra Han Hârûn (h. 381/991-92) senesinde Fergana'da "Hakan" unvanı ile adına bastırdığı sikkede halife et-Tâi'-Lillâh adına yer verdi. Böylece hakanlık statüsündeki Müslüman bir Türk devleti hilafeti ilk kez tanımış oldu.[1904] Karahanlıların bu durumunun siyasi anlamına gelince gerek halife Tâi'-Lillâh gereksek Kâdir-Billâh döneminde halife adına kesilen paralarda "Mevlâ Emirü'l-mü'minîn" ibareleri (lakap) İslam öncesi Türk idâri anlayışına göre

[1900] Lane-Poole, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum*,, s.212.
[1901] Alrudainy, *The Role of Women in Buyid and Saljuq Period of the Abbasid (339-447/950-1055 and 447-547/1055-1152): Recase of Iraq,* (Yayımlanmamış) Doktora Tezis.152
[1902] Alrudainy, *The Role of Women in Buyid and Saljuq Period of the Abbasid (339-447/950-1055 and 447-547/1055-1152): Recase of Iraq,* (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, s.152
[1903] Ömer Soner Hunkan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakan'ın Statüsü:Değişim ve Etkinlikler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi=Trakya University Social Science,* 2008, Cilt:X, Sayı:2, S.26-33.
[1904] Hunkan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakan'ın Statüsü:Değişim ve Etkinlikler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi=Trakya University Social Science,*, Cilt:X, Sayı:2, S.26-33.

doğrudan Tanrı tarafından idare etme hakkı (kut) ile siyasi iktidarın meşruiyet hakkı, hilafeti tanıyarak en azından hukuki anlamda tanrısal gücünden vazgeçmiş oluyordu.[1905]

6.4. Halife el-Kâdir-Billâh ve Lakabı

Bahâüddevle tarafından ha'l edilen Tâi'-Lillâh'ın yerine Ebû'l-Abbas Ahmed Kâdir-Billâh lakabı ile halife ilan edilmiştir.[1906] Verilen bu tarihi bilgi bize halife Ebû'l-Abbas Ahmed'e bu unvanın Bahâüddevle tarafından verildiğini göstermektedir. H. F Amedroz'in neşrettiği Rûzrâverî'nin *Zeylü Tecâribü'l-ümem'*inde halife Tâi-Lillâh Bahâuddevle'nin en hususi adamlarından Ebû'l-Hasan b. Muallim'in kışkırtması sonucu halifeyi (Tâi'-Lillâh) ha'l etmiştir.[1907]

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhü Meyyâfârikın ve Âmid*, Bedevi Abdullatıf Avvad (nşr.) eserinde haber verdiğine göre halife el-Kâdir-Billâh'a biat almak için insanlar bir araya gelmiş, halifeye biat edilirken kendisine Ebû'l-Abbas künyesi ve "el-Kâdir-Billâh" lakabı birlikte verilmiştir.[1908] Öyle anlaşılıyor ki halife Kâdir-Billâh önce kendisine bir künye özellikle de Abbasilerin isim babası üzerinden kendisine bir künye verildikten sonra mutad olduğu üzere el-Kâdir-Billâh lakabını almıştır çünkü halifenin babası bir halife değil annesi de bir cariye. Kısaca künye ile halifenin Abbasi bağı vurgusu yapılmıştır.

Halife Tâi-Lillâh, şahitlerin huzurunda hilafeti Ebû'l-Abbas Ahmed b. İshâk b. el-Muktedir'e teslim etmiştir.[1909] Halife el-Kâdir-Billâh, Bahâüddevle ve Dıyâü'l-Mille Ebû Nasır b. Adudüddevle Mevlâ emiri'l-mü'minîn ile mektup üzerinden mülaki olduklarında el-İmâm Kâdir-Billâh Emirü'l-mü'minîn halife genel ve özel resmî unvanlarını kullanıyordu.[1910]

Abbâsilerde el-Müstaîn-Billâh, el-Mu'tazıd-Billâh'tan sonra babası halife olmayan üçüncü halifedir. Sikke ve hutbe gibi durumlar hariç fiili otoritesini kaybetmiş bir halifeydi.[1911] Ancak aksini iddia ederek halifenin Büveyhilere karşı

[1905] Hunkan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakan'ın Statüsü:Değişim ve Etkinlikler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi=Trakya University Social Science,*, Cilt:X, Sayı:2, S.26-33.
[1906] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Kâdir-Billâh", *DİA,* İstanbul, 2001, C.XXIV, s.127-128.
[1907] Zahiruddîn Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribü'l-ümem*, H.F.Amedroz (nşr.), Kahire, 1334/1916, C.III, s.203.
[1908] İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhü Meyyâfârikın ve Âmid*, Bedevi Abdullatıf Avvad (nşr.), Kahire, 1379/1959, s.64.
[1909] Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribü'l-ümem*, H.F.Amedroz (nşr.), C.III, s.203.
[1910] Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribü'l-ümem,* H.F.Amedroz (nşr.), C.III, s.204.
[1911] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.643.

Abbasi devletine yeniden itibar kazandırdığını iddia edenler de olmuştur.[1912] İbn Miskeveyh, halifenin Abbasiler tarihinde hususi bir yere sahip olduğunu, devlet hayatına zühdü taşıdığını, din ve dünyaya ilişkin güzel şeyler yaptığını haber vermiştir.[1913]

Halifenin ilk döneminde Horasan'da hutbe Tâi-Lillah adına okunuyordu. Musul, Kûfe ve Enbar gibi birçok İslam ülkesinde hutbe Fâtımîler adına okunuyordu. Gazneli Mahmûd Kâdir-Billâh adına hutbe okutmuştur. Kâdir-Billâh döneminde Karahanlılar tarafından tanınan ilk Abbasi halifesidir.[1914] Ziyarilerden Kâbus Adudüddevle'nin yardımı ile Taberistan ve Cürcân emiri olmuş, Abbasi halifesi Tâi-Lillâh kendisine Şemsü'l-Meâlî unvanını vermiştir (h. 368/978-979).[1915] Kâbus'tan sonra yerine geçen oğlu Menûçehr'e halife Kâdir-Billâh "Felekü'l-Meâlî" lakabını verdi.[1916]

Bu olayın bir benzeri de o dönemde Karahanlılar cenahında yaşanmıştır. Halife el-Vâsık'ın soyundan gelen Ebû Muhammed Abdullah b. Osman el-Vâsıkî, Maverâünnehir'de Sâmânîlerden beklediği ilgiyi görmeyince onların rakibi Türk Hakanlığı'na geçti. Bu dönemde halife et-Tâ'i ha'l edilmiş yerine Kâdir-Billâh halife ilan edilmiştir (381/991). el-Vâsıkî halife olma hayali taşıyordu. Buğra Han Hârun'u Maverâünnehir ve Horasan'ı almaya teşvik ediyordu.[1917]Ancak Buğra Han yeni halife adına değil eski halife adına para basmaya devam etti. Buğra Han Harun ölünce el-Vâsıkı Irak tarafında kaçtıysa da halife el-Kâdir-Billâh peşini bırakmadı.[1918]

Buradan anlaşılan alınan kimi unvanların arka planı çoğu zaman siyasi saiklere dayanmaktadır. Diğer taraftan Büveyhîler dönemi "şehinşâh" gibi lakaplar kendi aralarında iktidar mücadelelerinde unvanın sahibini rakibi karşısında güçlendirmeye matuftu. H. 412/1021 senesinde Büveyhilerden Ebû Ali Müşerrifüddevle b.

[1912] Küçükaşcı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV/127-128.
[1913] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, VI/126.
[1914] Küçükaşcı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV/127-128.
[1915] Güner, " Kâbus b.Veşmgîr", *DİA*, XXIV/44.
[1916] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/403
[1917] Hunkan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakan'ın Statüsü:Değişim ve Etkinlikler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi=Trakya University Social Science*,, Cilt:X, Sayı:2, s.26-33.
[1918] Hunkan, "Hilâfetin Tanınmasında Hakan'ın Statüsü:Değişim ve Etkinlikler",, s.26-33.

Bahâuddîn kardeşi Sultânüddevle'nin yerine geçti. Emirü'l-ümerâ olmasının yanı sıra "Şehinşâh" unvanına da sahiptir.[1919]

Stanley Lane-Poole, *Târîhü'l-Hulefâ'*sında Büveyhîler'in Abbasilerle münasebet kurmalarının ardından pek çok siyasi unvanlar aldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Stanley Büveyhoğulları'na "Sultan" lakabını nispet etmenin bir hata olduğunu, paralarda bu unvanın ön plana çıkmadığı, saltanat unvanı olarak "emir" ve "melik" unvnanlarının paralara yansıtıldığını iddia etmiştir.[1920]

O zaman ki Sâmâni emiri Nûh, II. Nuh idi. Türk kumandanlarında Ebû Ali Simcûrî ve Fâik el-Hâssa'ın emire karşı ittifaklarını Gazneli Mahmûd, babası Sebüktegin ile bozmuş ve Abbasi halifesi Kâdir-Billâh adına hutbe okumayı kesen Sâmânîlerin iç işlerine müdahele ederek tekrar hutbe okutmuştur.[1921] Bunun üzerine Abbasi halifesi Mahmûd b. Sebüktegin'e "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" lakabını vermiştir (h. 388/998).[1922]

Gazneli Mahmûd h. 404 senesinde Hindistan'a büyük bir sefer düzenledi ve başarılı oldu. Ardından Gazne'ye döndü ve Abbasi halifesi Kâdir-Billâh'a mektup yazarak Horasan ve elinin altındaki yerlerin hakimiyetini tasdik eden menşur ve ferman göndermesini istedi. Halife Yeminüddevle'nin bu isteğini yerine getirip bir de kendisine "Nizâmüddin" lakabını verdi.[1923] Sultan Mahmûd'un İslam'ı yaymak için Hindistana'a seferlerinden memnun kalıp kendisine unvanlar tevcih etmiştir. Diğer taraftan Sultan Şii inançlı Fâtımîlere hiç yüz vermemiştir. Hatta kendisine gönderilen elçilerini idam ettirmiştir. Bu olaydan sonra Abbasi halifesi Mahmûd'a "Nizamüddin" ve "Nasıru'l-Hak" lakaplarını vermiştir.[1924]

İbnü'l-Manzur Kâdir-Billâh tarafından Gazneli Mahmûd'a verilen *Yeminüddevle ve eminü'l-mille* lakabını etimolojisini yapmıştır. Buna göre bu lakap:[1925]

> İbn Seyyidih'ten rivayet ederek "yemin" kelimesinin "yesar" kelimesinin zıttı olduğunu söylemiştir. Yemin kelimesi pek çok açıdan farklı anlamlara sahiptir. Olası anlamlar: sağ, uğur, kısmet (meymûn) vs. Hadiste Hacerü'l-Esved içi o, yeryüzünde Allah'ın yeminidir. (Yeminullah) İbnü'l-Esir bu hadisi tıpkı

[1919] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/130; bkz en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXVI/141-142.
[1920] Lane-Poole, *Târihü'l-Hulefâ ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm*, s.162.
[1921] Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII/480-484.
[1922] Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII/480-484.
[1923] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/80.
[1924] *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Komisyon)*, VI/254; bkz İqtidar Husain Sıddıqui, "Gurlular", *DİA*, İstanbul, 1996, C.XVI, s.207-211.
[1925] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIII/459.

> hükümdarın Mûsafaha ederken halkından birinin elini öpmesi gibi Hacerü'l-Esved de Allah'ın sağı mesabesinde dokunmaya başlandığı bir yer olarak görülür. Yani temsili olarak diyerek "yemin" kelimesinin sağ taraf anlamına geldiğini vurgulamıştır. Ayrıca uğur, kısmet anlamlarını da içerir.

Lakabın verildiği bu kişi devlet için bir şans ve uğur addedildiğinden bu kişiyi tazim ve övme maksadıyla verilmiş bir unvan olarak görülebilir. Yukarıda Gazneli Mahmûd'un bir tabii olarak metbuuna müdahele edip Abbasi adına hutbe okutması Abbasi halifesi açısından bir şans, giriştiği bu eylemin bir uğur addedilmesi dolayısıyla bu unvan kendisine bahşedilmiştir. Unvanın ikinci kısmı olan "eminü'l-mille" lakabının etimolojisini ise kısaca şu şekilde yapmıştır:[1926]

> Eman ile emanet aynı anlama gelmektedir. "emine-ye'menü-emnün-emânün" kelimesi emniyette olmak anlamlarını içerir. "el-emin" korkunun zıttı "emanet" hiyanetin zıttıdır. "el-emin", "mu'temen" kelimesinin eş anlamlısıdır. "el-Mu'temen" emanetçi anlamını içerir. Ayrıca "el-Emin", "el-Me'mûn" kelimesinin eş anlamıdır ve emin, güvenli, emniyetli anlamlarına gelir. "emene" kelimesinin "mevsûk" ve "me'mun" kelimelerinin eş anlamlısı olup güvenlik, emniyet anlamlarına gelir.

"Yeminüddevle", Abbasiler döneminde vezirler, ümera ve ileri gelen devlet ricaline medih ve tazim maksadıyla verilen bir şeref unvanıydı. Büveyhiler de bu lakabı vezirleri için kullanmışlardır. Örneğin Celâlüddevle el-Hasan b. Ali b. Ca'fer el-İcli el-Bağdadi'yi vezir olarak atadığında ona "Yeminüddevle" lakabını vermiştir (h. 417/1027).[1927] Bütün bunlar bize lakapların tanzim edilme süreçlerinde etimolojik hususiyetlerin dikkate alındığını gösterir.

Ayrıca yukarıda Kâdir –Billâh tarafından Gazneli Mahmûd'a h. 404 senesinde verilen "Nizamüddîn" lakabı örneğinde olduğu gibi lakaplarda "din" lafzının kullanılmaya başlandığını gösterir. Stanley, *Târihü'l-Hulefâ ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm* adlı eseri incelendiğinde Büveyhi ve Selçuklu lakapları mukayesesinde karşımıza Büveyhilerin daha çok "devlet" lafzına bitişik olarak lakap aldıklarını, buna mukabil ise Selçukluların "din" lafzına bitişik unvanları tercih ettikleri görülür.[1928] Bu durum Gazneli Mahmûd'a verilen "Nizâmüddîn" lakabındaki "din" lafzına bitişik unvan alma uygulamasının henüz yaygınlık kazanmadığına işaret etmektedir.

"Din" lafzına bitişik unvanını ilk olarak Büveyhilerden Bahâüddevle b. Büveyh (Ruknüddevle) almıştır ancak bu unvan kendisine sultan olmasına ta'zim için

---

[1926] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIII/21-22.
[1927] Taneri, "Celâlüddevle", *DİA,* İstanbul, 1993, C.VII, s.259-260; bkz es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyasiyyîn*, s.343.
[1928] Lane-Poole, *Târihü'l-Hulefâ ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm*, s.169-178.

verilmiştir ancak İslam'da bu şekilde "din" lafzına bitişik olarak alınan ilk unvandır.[1929] Hatta Bağdat'ta hutbelerde Bahâüddevle "Kıvâmüddîn Safiyyü Emiri'l-Mü'minîn" olarak zikrediliyordu (h. 392).[1930]

Din lafzına bitişik olarak bu unvanı ikinci kez alan kişi vezir Ebû Saîd İbn Mâkûle'dir. Kendisine "Alemüddîn Sa'düddevle Eminü'l-Mille Şerefü'l-mülk" unvanı verilmiştir.[1931] Görüldüğü üzere bu dönemde bir kişinin birden çok unvan almaktaydı. Bu durumun genel bir hususiyeti olduğu söylenebilir. Örneğin, Endülüs'te h. 414/1023 senesinde Abdurrahman b. Hişam el-Kureyşi el-Emevi kendisini "el-Müstazhir, el-Müstekfî, el-Mu'temid" olarak lakaplandırmıştır.[1932] Bilindiği gibi Abbasilerde Ebü'l-Abbas Ahmed'e halife olduğunda "el-Müstazhir-Billâh" lakabı h. 478 senesinde verilmişti.[1933] Kısaca bu unvan Abbasilerden altmış dört yıl önce Endülüs'te kullanılmıştır diyebiliriz.

Kâdir-Billâh döneminde (h. 381-422/991-1031) Ukayliler Devleti ortaya çıkmıştır. Tam bağımsız değildiler. Bu dönemde "devlet" lafzına bitişik "Hüsamüddevle, Mu'temüddevle, Zaîmüddevle, Alemüddevle, Şerefüddevle" unvanlarını almışlardır.[1934]

Halife Tâi'-Lillah döneminde (983-1085) temeli atılmış, Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbekir ve çevresinde hüküm sürmüş bir İslam hanedanı olan Mervânilerin kurucusu Ebû Şücâ Abdullah Hüseyin Bâd (Bâz) dır. Öldükten sonra yerine yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân gelmiştir.[1935] Ebû Ali Hasan'dan sonra emirliğin başında Ebû Mansur geçmiştir ki Mervânîlerden ilk defa unvan alan bu kişi olup lakabı Mümehhidüddevle'dir. Kendisinden sonra kardeşi Ahmed gelmiştir (h. 401/1011).[1936] Büveyhiler, Fâtımîler ve Bizans Ahmed'in emirliğini tanımışlardır. Abbasi halifesi Kâdir-Billâh de bir menşur ile "Nâsıruddevle" lakabını vererek Ahmed'in emirliğini onaylamıştır (h. 403/1013).[1937] Bu dönem Abbasiler kendilerini tanıyan İslam hanedanlarına devlet lafzına bitişik unvanlar veriyorlardı.

[1929] Es-Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe,* s.132; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire,* IV/262.
[1930] Es-Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe,* s.132.
[1931] Es-Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe,* s.132.
[1932] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire,* IV/266.
[1933] Özaydın, "Müstazhir-Billâh", *DİA,* XXXII/127-128.
[1934] el-Hudari Beg, *Muhadarâtü't-Târîh, ed-Devletü'l-Abbasiyye,* Şeyh Muhammed Osmani (thk.), s.450; bkz Kalkaşendi, *Meâsirü'l-İnâfe,* s.151.
[1935] Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *DİA,* Ankara, 2004, C.XXIX, s.230-232.
[1936] el-Fârikî, *Târîhü Meyyâfârikın ve Âmid,* s.77-79.
[1937] Tufantoz, "Mervânîler", *DİA,* XXIX/230-232; bkz el-Fârikî, *Târîhü Meyyâfârikın ve Âmid,* s.93.

H. 401 senesinde Meyyâfârikîn'de basılı bir dinarın ön yüzünde " Lailahe illahüvehdehüla şerikeleh el-Emir Şucâ' Şervin b. Muhammed", arka yüzünde "Lillah Muhammed Rasulillah s. a. v el-Kâdir-Billâh el-Melik Bahaüddevle ve Dıyâü'l-mille" yazılı olduğu iddia edilmektedir.[1938]

Bu parada dikkat çeken hususlar şu şekilde analiz edilebilir. Mervâniler tabi olarak Büveyhileri metbu olarak tanımaktadır. Büveyhilerin saltanat unvanı "el-emir" olarak parada geçmektedir. Büveyhilerin o an ki emiri Bahaüddevle'in Abbasi halifeliği tarafından verilen unvanı parada yer almaktadır. Büveyhileri metbu tanıyan Mervânîler, Abbasi halifeliğini tanıyan Büveyhileri, dolayısıyla Abbasi hilafetini de tanımış oluyorlardı ancak parada en ilginç husus Ebû Şucâ Şervin b. Muhammed'in kimliği ile ilgili husus olup bu konuda araştırmayı yapan Stefan Heidemann bu kişinin dönemin Mervâni emiri Mümehhidüddevle Ebû Mansur Saîd'in (h. 387-401/997-1011) hacibi olduğunu haber vermiştir. Bu konudaki iddiasını da İbnü'l-Azrâk'in Târih adlı eserini referans göstermiştir.[1939]

Yukarıda da ifade edildiği üzere halifeyi iktidara taşıyan erk olarak Büveyhî emiri Bahâüddevle adres gösterilmişti. Bu açıdan bakıldığında halifeye *el-Kâdir-Billâh* lakabının arkasında yatan saiklerin ortaya konması lakabın etimolojisinin ortaya konması ile mümkündür. İbnü'l-Manzur'a göre el-Kâdir ve el-Kadîr kelimeleri Allah'ın sıfatı ile ilgili olup kudretle alakalıdır. "el-Kâdir" kelimesi "kadere-yakdürü-kudretün-makdira" fiilinin ism-i fâili olarak gelir. Kudret ve takdiri içine alan bir anlama sahiptir.[1940]

Buna göre gerek on sekizinci halife el-Muktedir-Billâh'in "Muktedir" lakabı gerekse yirmi beşinci halife olan el-Kâdir-Billâh'ın "el-Kâdir" lakabı etimolojik olarak bir noktada birleşmektedir. "Muktedir" lakabına sahip halifenin bilindiği üzere yaşı çok küçüktü. Halifeyi iktidara taşıyanlar halifenin yaşının küçüklüğünü örtmek için böyle bir unvan vermeye nasıl yeltendi iseler aynısını bu halife için de düşünmüş olabilirler. Zira o dönemde siyasette yaşın küçük olması kadar yaşın büyük olması da halifeyi iktidara taşıyanların adaylarının aleyhine bir durum olarak görülebilir.

[1938] Stefan Heidemann, "A New Ruler of the Marwânid Emirate in 401/1010-and Further Considerations on The Legitimizing Power of Regicide", *ARAM*, 9-10 (1997-1998), ss.599-617.
[1939] Heidemann, "A New Ruler of the Marwânid Emirate in 401/1010-and Further Considerations on The Legitimizing Power of Regicide", *ARAM*, 9-10 (1997-1998), ss.599-617.
[1940] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, V/74.

Zira Ebû'l-Abbas Ahmed b. İshâk b. el-Muktedir h. 336 senesinde doğduğuna göre hilafete geldiği yıl olan h. 381 senesinde kırk beş yaşındaydı.[1941] Bu yaş o dönemde halife olacak biri için büyük yaş grubu sayılmaktadır. Muhtemelen halifenin yaş zaafiyetini örtbas etmek için kendisine bu unvan verilmiş olabilir. Diğer taraftan başka ihtimaller de söz konusudur. Bu ihtimallerden en güçlüsü halifenin babası halife değil ancak dedesi el-Muktedir-Billâh bir halifedir. Ebû'l-Abbas Ahmed'e dedesini çağrışım yapacak bir unvanın seçilmiş olması ve bu konuda etimolojik verilerin kullanılmış olması pek muhtemeldir.

Bir üçüncü ihtimal de halie el-Kâdir-Billâh'ı iktidara taşıyan Büveyhi emiri Bahâüddevle, halifeye adayının arkasında olduklarını bu konuda kendisine destekçi olabilecek kudrete haiz olduklarını zımnen ifade etmek için böyle bir unvanı seçmiş olabilirler. Yukarıda da ifade edildiği gibi o dönemde halifeye uygun bir lakabın seçilmesi dönemin en belirgin teamüllerinden birini oluşturuyordu. Kısaca bu dönem halifelere verilen lakaplar dönemin siyasi atmosferinden bağımsız gerçekleşemezdi. Aksine dönemin siyasi atmosferinin rengi ile vücut bulduğu söylenebilir.

Bu dönemde bazı Türk-İslam hükümdarlarına önemli unvanlar verilmiştir. V. V. Barthold, Kâdir-Billâh döneminde Gazneli Mahmûd için kullanılan "Sultan" unvanının dönemin basılan paralarında hiç yer almadığını ve muhtemelen bu unvanı saray çevresinde kullandığını iddia etmiştir.[1942] Aynı müellif Karahanlıların Abbasi münasebetlerini "Mevlâ emirü'l-mü'minin" lakabı üzerinden yürüttüğüne işaret etmiştir.[1943]

Diğer tarafan Karahanlılarda da "devlet" lafzına bitişik unvanlar alındığı bilinmektedir. Abdülkerim Saltuk Buğra Hân'ın torunu Hârun Buğra Hân Maverâünnehir'i ilk fetheden Karahanlı hükümdarıdır. (382/992) Buhâra'yı Sâmânilerin elinden aldı. Harun Buğra Hân'ın "Şihâbüddevle" ve "Zahîrüddevle" gibi İslam'i lakapları taşıdığı görülmektedir ancak bu unvanlar halife tarafından değil Hârun Buğra Han'ın kendisinin bir tasarrufuydu.[1944] Zira Karahanlılar henüz sünni İslam muhitiyle resmi münasebet kurmamıştı.[1945]

[1941] Suyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ,* s.634.
[1942]Barthold, *Moğal İstilâsına Kadar Türkistan,* Hakkı Dursun Yıldız (hazırlayan), s.290-291
[1943] Barthold, *Moğal İstilâsına Kadar Türkistan,* Hakkı Dursun Yıldız (hazırlayan), s.291.; bkz İbnü'l-Verdî, *Târîhü İbni'l-Verdî,* C.I, s.305.
[1944] Genç, "Hârun Buğra Hân", *DİA,* İstanbul, 1997, C.XVI, s.257-258.
[1945] Genç, "Hârun Buğra Hân", *DİA*, XVI/257-258.

Bu örnekler özellikler lakapların dönemin siyasi platformunda etkin bir şekilde, İslam dünyasının oturmuş bir geleneğine dönüştüğünü göstermektedir. Ayrıca İslam dünyasında devletler arası münasebetin diplomasi dili haline geldiğine işaret eder ki bu anlamda yukarıda da defaatle vurguladığımız üzere lakaplar, müşahhas bir Arap isimlendirme kültürünün çok ötesine taşınarak siyaset enstrümanlarının en önemli unsurları haline geldiğine işaret eder.

H. A. R Gibb, yardımıyla Rusça orijinalinden İngilizceye çevrilen W. Barthold'un *Turkestan down to the Mongol İnvasion* adlı eserde *Sultan* lakabına ilişkin ve özellikle Gazneli Mahmûd için lakabın kullanımı üzerine yazar kısaca önemli bir analizde bulunmuştur. Buna göre W. Barthold şu bilgileri sunmaktadır:[1946]

> Gazneli Mahmûd 389/999 senesinde tahta çıkmıştır. Abbasi halifesi Kâdir-Billâh kendisinin Horasan emirliğini tasdik etmiştir. Horasan'da Kâdir-Billâh adına hutbeyi ilk defa Mahmûd okutmuştur. Zira halife Büveyhiler tarafından iktidara getirildiği için Sâmânîler halifeyi tanımıyorlardı. Gazneli Mahmûd "Sultan" unvanını saltanat çevresinde aktif biçimde kullanmıştır ancak İbni Esir'in el-Kâmil'inden, Cüzcânî'nin Tabakât-ı Nâsırî'den ve Siyasetnâme'den iktibasla durumun bu minvalde seyretmediğini de eklemeden edememiştir. "Sultan" kavramı özellikle meşru halifenin yönetimi, otoritesi anlamında kullanılmaktaydı. Sultan Mahmûd'dan önce bu kavram bir şekilde birileri tarafından kullanılmaktaydı. Örneğin, "sultan" kavramı Fâtımîlerde mü'minlerin emiri Ebû Ali el-Mansûr el-İmam el-Hâkim-Biemrillâh'a (996-1021) adfedilen İbn Yûnus'un sitayişlerinde bolca halife "Sultânü'l-İslâm" olarak zikredilmiştir. Makdîsî (ö:390/1000 civarı) "sultan ve vezirler" kavramlarından sıkça söz etmiştir. Kısaca Gazneli Mahmûd, saray tarihçileri ve şairleri tarafından muhtemelen de resmi belgeleri tanzim eden katiplerce "Sultan" olarak adlandırılmıştır. Günlük yaşamda Gazneli Mahmûd olsun, halefleri olsun "emir" olarak çağrılıyordu. Beyhâki'de sürekli olarak Gazneli Mahmûd'un oğlu Mes'ud için "emir" ifadesi geçmekteydi. Gaznelilerin erken dönem paralarında "sultan" kavramına rastlanılmamaktadır. Gerdîzî de "sultan" kavramını nadiren kullanmıştır.

Eserin Rusçadan Arapçaya tercümesini yapmış olan Salahüddîn Osman Hâşim'in tercümelerinde Sultan Mahmûd ifadelerinin çok sık geçtiği görülmektedir.[1947] el-Gerdîzî (ö:443), *Zeynü'l-Ahbâr'*ında Gazneli Mahmûd'u "Melikü'l-Emîr el-Ecel es-Seyyid Yemînü'ddevle ve eminü'l-mille ve kehfü'l-islâm Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Nâsıruddîn ve'd-devle Sebüktekin" olarak tanıtmıştır.[1948]

Aynı eserde anlatıldığına göre: Gazneli Mahmûd, Merv'i fethettikten sonra Horasan meliki olarak görevlendirilmiştir. Mahmûd, Belh'te iken halife el-Kâdir'in

---

[1946] W.Barthold, *Turkestan down to the Mongol İnvasion*, Second Edition, translated from original Russian and revised by the author, with the assistence of H.A.R Gibb, London, 1928, s.271.
[1947] Vasiliy V.Barthold, *Türkistan mine'l-fethi'lArabî ile'l-ğazvi'l-Moğolî,* Salahuddin Osman Haşimi (Rusça'dan –Arapça'ya tercüme eden), Kuveyt, 1981, s.83-85.90142.
[1948] el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s.251; bkz H.G Keene, *History of İndia*, s.34.

elçisi görev belgesini sunmuştur. Ayrıca hıl'at, sancak ve tac takdim edilmiş ve kendisine "Yemînü'd-devle, Emînü'l-mille Ebû'l-Kâsım Mahmûd Veliyyü Emiri'l-mü'minîn" unvanı verilmiştir.[1949] el-Birûnî (ö:453) ki Gazneli Mahmûd döneminin şahitlerinden bir müellif olarak *el-Âsâru'l-Bâkıye* adlı meşhur eserinde (Mektebetü's-Sekafeti'd-diniyye'nin Kahire neşriyatı) Gazneli Mahmûd'un bu unvanlarına ilaveten "Seyfüddevle" unvanından söz etmiş ancak "Sultan" unvanına ilişkin hiçbir bilgi sunmamıştır.[1950] Bu eserinde "Sultan" unvanına ilişkin hiçbir kayıt da geçmemektedir.[1951]

Stanley Lan-Poole, Catalogue of Oriental Coins Vol. II'ide "Seyfüddevle" unvanının Sâmânî hükümdarı II. Nuh tarafından Gazneli Mahmûd'a kendisine Ebû Ali Semcûrî ve Fâik'in bertaraf edilmesinde yaptığı katkıya binaen bu unvanın verildiğini haber vermiştir.[1952] Sultan Mahmûd saltanata geldikten bir yıl sonra h. 390 senesinde Nisabur'da, halife el-Kâdir-Billâh döneminde basılı paranın ön yüzünde "el-Kâdir-Billâh"; arka yüzünde "… el-Emir es-Seyyid Yeminü'ddevle ve eminü'l-mille Ebû'l-Kâsım veliyyü emirü'l-mü'minîn"[1953] şeklinde unvanına yer verdiğini ileri sürmüştür.

Stanley'nin aynı çalışmasında h. 426 Belh'te basılı bir paranın arka yüzünde "Muhammed Rasulullah Yeminüddevle Nizâmüddîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd" şeklinde önceki dönemlerden farklı olarak "Nizâmüddîn" lakabına yer verildiği görülmektedir.[1954] İbnü'l-Esir, Gazneli Mahmûd'da "Nizamüddin" lakabının h. 404/1013-14 senesinde Hindistan seferinden zafer ve büyük ganimetlerle dönmesinin ardından dönemin halifesi Kadir-Billâh tarafından verildiğini haber vermiştir.[1955]

Stanley'nin verdiği bu bilgilerden yola çıkarak Gazneli Mahmûd için paralarda "sultan" unvanına rastlanmadığını söyleyebiliriz. en-Nüveyri Gazneli Mahmûd'a verilen "Sultan" unvanının daha önce hiç kimseye verilmediğini iddia etmiştir.[1956]

es-Sâbî, *Rusûmü Dâri'l-Hılâfe* 'sinde Horasan valilerinin lakap almadıklarını, bunun yerine künyeleri ile yetindiklerini iddia etmiştir ancak Horasan'dan lakap

[1949] el-Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s.251.
[1950] el-Birûnî, *el-Âsâru'l-Bâkıye*, s.157-158.; bkz Nâzım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, s.31.
[1951] el-Birûnî, *el-Âsâru'l-Bâkıye*, s.157-158.
[1952] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.II, s.131.
[1953]Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.II, s.131-132.
[1954]Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.II, s.132-135.
[1955] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII/80.
[1956] en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXVI/18.

alma işini ilk başlatanın Kâdir-Billâh döneminde Mahmûd b. Sebüktekin'in olduğunu haber vermiştir.[1957]

es-Sâbî'nin bu tezi aslında birçok tarihi olayların arka planını açıklamada önemli bir bulgu olarak düşünülebilir. Zira elbette bundan önce Tahirîler, Saffârîler, Sâmânîler vs. İslam hanedanlarından lakap alanlar olmuştur ancak bütün bu hanedanlar bu bölgede hakimiyet kurmada yürüttükleri faaliyetleri lakaplar üzerinden bir kazanıma dönüştürme yoluna Gazneli Mahmûd'da olduğu gibi ısrarcı olmamışlardır. Gazneli Mahmûd hakimiyetinin resmi tescilinin bir nişanesi olarak lakapları siyasetinin önemli bir parçası yapmıştır. Hatta başarılı Hindistan seferlerini de bu talebin alt yapısı olarak sunmuştur.

Muhammed Nâzım'ın iddiasına göre, h. 389/999 senesinde Gazneli Mahmûd'un Sâmâni hükümdarı Ebû'l-Fevaris Abdülmelik'e karşı zafer elde etmesinin ardından Abbasi halifesi Kâdir-Billâh'a zaferini haber veren mektup göndermiş ve halife de bunun üzerine kendisine "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" lakabını vermiştir.[1958]

Öyle anlaşılıyor ki Abbasi halifesi kendisini halife tanımayan Sâmânilerin hükümdarına karşı büyük bir zafer elde etmesini, Gazneli Mahmûd'un Horasan'da dengeleri değiştiren kişi olarak halife ile iş birliği iradesi şeklinde değerlendirmesinin bir sonucu bahşettiği bir unvandır diye düşünmek mümkündür.

Hugh Kennedy'e göre Gazneli Mahmûd, halifeye bir mektup yazmıştır. Mektupta Sâmânîler'e bağlı olduğunu ancak onların Abbasi halifesi Kâdir –Billâh'a itaatsizlik ettiklerini öne sürerek kendi iradesiyle Abbasi halifesi Kâdir-Billâh'a bağlılık vaadinde bulunmuştur.[1959] Bu şekilde Mahmûd, daha önce hiçbir Türk gulamın elde edemediği bir yasal meşruiyeti elde etmiş oldu. Ona bu imkanı sağlayan ise halifeden aldığı "yeminüddevle ve eminü'l-mille" lakapları olmuştur.[1960]

H. Kennedy'e göre o dönemde "sultan" lakabı daha çok günlük kullanımda Mahmûd'a işaret etmekteydi. İslamın erken döneminde ise bu kavram daha çok "otorite, yetki" anlamında soyut bir anlam ifade ediyordu ancak h. V/XI yüzyılda

[1957] es-Sâbî, *Rusûmü Dâri'l-Hılâfe,* s.132.
[1958] Nâzım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna,* s.45; bkz C.E.Bosworth, "5 The Ghaznavids", *Unesco,* 1996, s.103-122.; bkz Hasaneyn, *İran ve'l-İrak,* s.15.
[1959] Kennedy, "The late Abbasid Pattern", *The late "Abbasid Pattern,* 945-1050, C.Robinson (ed.), The New Cambridge History of İslam, 2010, pp.360-393, p.373.
[1960] Kennedy, "The late Abbasid Pattern", *The late "Abbasid Pattern,* 945-1050, p.373.

"majesteleri" anlamında bir şahsa işaret etmeye başlamış ve bu durum yaygınlık kazanmıştı.[1961] "Sultan" lafzının bir unvan olarak siyasi-idari anlamda ilk defa verilmesine gelince bu işin ilk olarak Harun er-Reşid'in vezi Halid b. Bermek'e tazım maksadıyla verdiği, siyasi olarak yaygınlık kazanması ise Selçuklular ve sonrasında gerçekleştiği iddia edilmektedir.[1962]

Gaznelilerde sikkeler üzerinde ilk defa "sultan" unvanının Gazneli Mahmûd'un torunu İbrahim b. Mes'ûd (I) zamanında olmuştur. (H. 451/1059) yılında elli yıl süren Selçuklu-Gazneli mücadelesini barışla sonlandırdı. Öyle ki İbrahim Selçuklu sultanları ile eşit şartlarda müzakereye girişti.[1963] Kaynakların haber verdiğine göre Gazneli Mahmûd sultan unvanını (970-1030) arasında kullanıyordu.[1964] Bu durum bize unvanın ilk defa kullanımının Gazneli Mahmûd tarafından olduğunu ancak resmî olarak kullanımının ise İbrahim b. Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî zamanında olduğunu gösterir.

Gazneli Mahmûd ve Gaznelilere ilişkin çok önemli malumat sunanların başında İslam devletleri ve Hanedanları üzerine çok büyük araştırmalar yapmış olan Yılmaz Öztuna gelmektedir. Öztuna'nın verdiği bu bilgiler kısaca şu şekilde özetlenebilir:[1965]

> Gazneli Mahmûd, Pencâb hükümdarı Brahman Ceypâl'ı mağlup edip esir aldı (m. 1001). Bunun üzerine Sultan Mahmûd'a "Gazi" unvanı verildi ki bu onun Hindistan'a ikinci seferiydi. Gazneliler Sâmânîlere 999'a kadar 44 yıl tâbii oldular. (999-1118) Arası müstakil yaşadılar. (m. 1118-1157) arası Selçuklulara (Sultan Sencer') tâbii oldular. Halifeden müstakil olarak Sultan (imparator) unvanını taşıyan ilk İslam hükümdarı Sultan Mahmûd'dur. Abbasi halifesini sadece ruhâni olarak tanımışlardır. Gaznelilerden önce Büveyhiler asla Abbasi halifesinden müstakil olduklarını iddia edememişlerdir. Büveyhiler halifenin valileri şeklinde saltanat sürdürmüşlerdir. Tıpkı Büveyhilerde olduğu gibi "devlet" lafzına bitişik unvanlar almışlardır. Nâsıruddevle Sebük Tegin (977-997); Seyfüddevle (Yeminüddevle) Emirü'l-Mille Kehfü'l-İslâm (Kehfü'ddevle ve'l-İslâm) Nizâmüddin ve Nâsıru'l-Hak (1013) Ebî'l-Kâsım Gazi es-Sultan Mahmûd b. Sebüktekin (998-1030), Celâlüddevle ve Cemâlü'l-MilleEbî Ahmedi'l-Mekhûl Muhammed (1030) Nâsıruddevle Mes'ûd(1030-1040); Şihabüddevle, Bahaüddevle, Mecdüddevle, Seyfüddevle, Alâüddevle, Kemâlüddevle, Sultanüddevle, Yeminüddevle, Muizzüddevle vs. neredeyse Büveyhilerinkine benzer birçok unvan almışlardır.

[1961] Kennedy, "The late Abbasid Pattern", *The late "Abbasid Pattern*, 945-1050, p.373.
[1962] Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa*, V/447-448.
[1963] Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII/480-484; bkz Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmî*, s.504.
[1964] Öztuna*Devletler ve Hanedanlar*; *İslam Devletleri*, C.I, s.827.
[1965] Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, C.I, s.825-826.

Öztuna'nın işaret ettiğine göre Gazneli Mahmûd; Sultan unvanını (970-1030), Gazi unvanını (1001) senesinde, Kehfü'l-İslâm (1026), Nizâmüddîn (1014) senesinde kullanmaya başlamıştır.[1966]

Stanley Lane-Poole, *M. A, Catalogue of the Collection of Arabic Coins,* London; Bernard Quaritch, 15 Piccadilly, 1897 adlı çalışmasında Gaznelilerde sultan lakabına ilişkin çok önemli iddialarda bulunmuştur. Buna göre, "h. 397 senesinde Nisabur'da, halife el-Kâdir ve Gazneli Mahmûd'a işaret eden unvanı "Yeminî" şeklinde basılmış bir para Kahire'de mevcuttur.[1967] Aynı şekilde tarihi belirsiz bir paranın üzerinde yine muhtemelen aynı dönemde el-Kâdir-Billâh'ın isminin ve " س ا يمينية" Gazneli Mahmûd'un "Sultan" ve "Yeminüddevle" unvanına işaret eden başka bir para söz konusudur. " Özgüdenli, sultan unvanının Gazneli Mahmûd için (998-1030) arasında devrin kaynaklarında kullanıldığını ancak siyasi bir unvan olarak yayılması Selçuklular döneminde olduğunu ileri sürmüştür.[1968]

Sultan Mahmûd'un hizmetinde bulunmuş ve dönemin birinci el kaynak sahibi el-Utbî (ö:427), *el-Yeminî* adlı eserinde Halife el-Kâdir-Billâh Emirü'l-mü'minîn'in Sultan'a "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" lakabını bahşetmesi adlı konu başlığında görüleceği üzere dönemin en birinci kaynak eserinde unvana yer vermektedir.[1969] Ayrıca eserin aynı yerinde halifenin Sultan Mahmûd'a verdiği "Yeminü'd-devle ve eminü'l-mille" unvanının daru'l-hılafe tarafından verilmiş unvanlar içerisinde bir benzerinin olmadığını, bu tür unvanlar almak için bir biriyle yarışan hiç kimseye böyle bir unvanın verilmediğini dile getirmiştir.[1970]

Daha önce İbnü'l-Manzur "yemin" ve "mille" lafızlarına ilişkin etimolojik analizlerde bulunmuştu.[1971] Kelimenin etimolojik anlamlarından yararlanılarak halifenin sultana "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" unvanını dönemin siyasi koşullarına uygun olacak şekilde tanzim ettiği söylenebilir.

Özellikle unvanda seçilen lafızlar bu duruma işaret etmektedir. Halife, sultana kendisine dolayısıyla iktidarına sahip çıktığı için "Yeminüddevle" yani "yemin" lafzına sağ el, sağ yan anlamının mecazi olarak anlamlandırılması ile bu unvan

---

[1966] Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri,* C.I, s.827.
[1967] Lane-Poole, *M.A, Catalogue of the Collection of Arabic Coins,* London; Bernard Quaritch, 15 Piccadilly, 1897, s.333.
[1968] Özgüdenli, "Sultan", *DİA*, İstanbul, C.XXXVII, s.496-497.
[1969] el-Utbî, *el-Yeminî,* s.178.
[1970] el-Utbî, *el-Yeminî,* s.178.
[1971] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* XIII/459.

oluşturulmuş olabilir. Diğer taraftan "eminü'l-mille" lafzında da öne çıkan "emin" lafzı ile vekil, kefil anlamıyla sultana işaret vardır. "Mille" lafzı ile halifenin temsil ettiği inanç kitlesi üzerinden halifeye işaret söz konusudur. Kısaca bu unvanla halifenin güvenebileceği kişi olarak Sultan Mahmûd görülmektedir.

Ayrıca Sultan Mahmûd'un "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" unvanını almasında sultanın, Alemlerin Rabbi'nin elçisi Hz. Muhammed'in halifesi olarak Kâdir-Billâh'a itaatını aleni olarak dile getirmesinin etkili olduğu iddia edilmiştir ki bu durum yukarıda ortaya konan tezin bir nevi ispatı şeklinde ifade edilebilir.[1972] Utbi Gazneli Mahmûd'dan söz ederken çoğunlukla "es-Sultan Yeminüddevle ve'l-Mille" unvanlarıyle birlikte zikrederken Gazneli Mahmûd'u devrin büyük hükümdarlarıyla bir arada zikrettiğinde ise onun için daha çok "es-Sultan" unvanı ile yetiniyordu.[1973]

Utbî'nin sultana ilişkin bu tür ifade etme biçiminin iki tür anlamı düşünülebilir. Birinci ifade biçiminde sultanın hem dünyevi kudret hem de dini şahsiyetiyle bir bütün olan kişiliğine vurgu yaparken ikincisinde daha çok sultanının diğer hükümdarlarla mukayesesinde dünyevi kudrette diğerleri ile mukayese edilemeyecek yönüne bir işaret söz konusu olabilir.

Halife Kadir-Billâh oğlunu veliaht atayıp kendisine "Galib-Billâh" unvanı verdikten sonra paralara bu durum yansıtıldı. Aynısını Sultan Mahmûd da kendi ülkesinde bastırdığı paralarda halife ile birlikte veliahtı oğlunun ismine yer verdi.[1974] el-Utbî, h. 406/1015-16 senesinde Gazneli Mahmûd'un veliaht ilan edilen büyük oğlu Mes'ûd'u "el-Emir el-Ecel Ebû Saîd olarak tanıtmıştır.[1975] Gazneli Mahmûd ölünce yerine oğlu Muhammed geçti ve Abbasi halifesi Kâdir-Billâh bir menşurla Mes'ûd'un saltanatını onayladı. (h. 421/1030) Abbasi halifesi Kâdir Mes'ûd'a " Nâsır-Lidinillah, Hâfizü İbâdillâh, Zahîru Halifetillâh" unvanını tevcih etmiştir.[1976]

İbn Tağrîberdî, Abbasilerde en uzun iktidarda kalan halifenin el-Kâdir-Billâh olduğunu haber vermiştir (h. 381-422). Kırk bir yıl üç ay[1977] ancak kaynaklar oğlu el-Kâim-Biemrillâh'ın saltanatının h. 422-467/1031-1075 kırk dört yıl olduğu dikkate

[1972] Küçükaşcı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV/127-128.
[1973] el-Utbî, *el-Yeminî*, s.285; bkz İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, IV/273.
[1974] el-Utbî, *el-Yeminî*, s.311.
[1975] el-Utbî, *el-Yeminî*, s.452.
[1976] Merçil, "Mes'ûd b.Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, XXIX/347.
[1977] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, IV/275.

alındığında oğlunun daha fazla iktidarda kaldığını göstermektedir.[1978] Kaldı ki Nâsır-Lidinillâh'ın bu ikisinden de fazla iktidarda kaldığı söylenebilir (sal. 575-622/1180-1225).[1979] Öyle anlaşılıyor ki İbn Tağrîberdî belki o zamana kadar gelenler içerisinde demek istemiş olabilir ancak sarahaten bu ifadeyi de kullanmamıştır.

[1978] Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV/210-211.
[1979] Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA,* İstanbul, 2006, C.XXXII, s.399-402.

7.ALTINCI BÖLÜM: SELÇUKLULAR VE SONRAKİ DÖNEM SULTANLARI VE HALİFE UNVANLARI

7.1. Halife el-Kâim-Biemrillâh ve Lakabı

H. 422 senesinde halife el-Kâdir-Billâh vefât etti. Halife el-Kâim-Biemrillâh babası el-Kâdir-Billâh'in ölümünün ardından biat aldı. Daha önce halife yerine geçecek velliahtını belirlemiş ve bu kişiye "el-Kâim-Biemrillâh" unvanını vermişti. Yani babası hayatta iken bu lakapla kendisine sesleniliyordu.[1980] Ayrıca el-Bağdadi, Hz. Peygamber'in Ehlibeyt'inden el-Kâim, el-Mansûr, es-Seffâh ve el-Mehdî'nin geleceğini veren bir hadisten söz ettikten sonra hadiste el-Kâim'in kan dökmeden hilafete nail olacağına ilişkin bir rivayetti aktarmıştır ancak burada geçen el-Kâim lakabından muradın Abbasilerdeki bu yirmi altıncı halifesi el-Kâim-Biemrillâh olduğunu sarahaten söylemek mümkün değildir.[1981] "el-Kâim" Arapça bir kelime olup yerine getiren, yapan, uygulayan veya ayağa kalkan anlamında kullanılsa da Şii ıstılahında adaleti tesis etmek için zuhuru beklenen "el-Mehdî" ye işaret eder. Bu yüzden bazı halifeler "el-Kâim" lafzını lakap olarak kullanmışlardır.[1982]

Abbasilerin birinci asrında "mehdi" ve çağrışımları doğrultusunda halife özel resmi unvanları aldıkları yukarıda çok ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştı. Örneğin, Abbasilerde es-Seffâh'ın kullandığı bir lakabı da "el-Kâim"[1983] olmasının arkasında da muhtemelen bu güdü yatmaktadır. Diğer taraftan el-Kâim lakabının bu karekterinden dolayı Fâtımîlerde de ikinci halife Ebü'l-Kâsım Muhammed tarafından kullanılmıştır (322/934).[1984]

el-Kâim-Biemrillâh lakabı hilafet düzeyinde bir başka kullanımının Endülüs'te Hammûdîlerin beşinci halifesi II. Yayha b. I. İdris (431-432/1039-1040) kullanıldığı görülmektedir.[1985] Özellikle bu lakabın kullanımı ile Abbasiler döneminin aynı döneme gelmesi de ilginçtir. Bilindiği gibi Hammûdiler soy itibariyle İdrisilere dolayısıyla Hz. Ali ile irtibatları söz konusudur. Üstelik Ali b. Hammûd (h. 407) senesinde kendisini "Nâsır-Lidînillâh" lakabı ile Endülüste halife ilân etmiştir.[1986] Buna göre el-Kâim lakabı Abbasiler döneminde hilafet düzeyinde farklı İslam

[1980] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhü Bağdad*, XI/47.
[1981] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhü Bağdad*, XI/47-48.
[1982] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâm et-Târîhî*, s.724.
[1983] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyâsiyyîn*, s.639.
[1984] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyâsiyyîn*, s.642.
[1985] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyâsiyyîn*, 643.
[1986] Özdemir, "Hammûdîler", *DİA*, XV/496-497.

devletlerince üç kez kullanılmıştır. Ancak bunlarda sadece Abbasiler unvanın "mehdi" çağrışımıyla ilgisi olmayan daha çok etimolojik temellli bir kullanımı gerçekleştirmişlerdir.

İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında q-v-m maddesinde lakabın etimolojik olarak "kâme-yekûmü-kavmün-kıyâmün-kavmetün-kâmetün" fiilinin ismi faili olarak "el-kâim"in kalkan, ayakta duran, dikili, sabit, mevcut manlarına işaret etmiştir.[1987] Ayrıca İbnü'l-Manzur ilgili eserinde "el-Kâim" lakabına *dine sarılma* anlamının verildiğini de iddia etmektedir.[1988]

el-Kubî, el-Kâim-Biemrillâh'a bu lakabı veliaht iken babası tarafından veridiğini iddia etmiştir.[1989] Fuad Salih es-Seyyid; İbn Kesir'den iktibas yaparak halifenin Müttakî, zahit, adil ve insanlara karşı çok yardımsever olduğunu haber vermiştir.[1990] Buna göre lakabın gerek etimolojik anlamı gerekse halifenin dini şahsiyetinin bir bütün olarak ele alınmasıyla vücut bulduğu söylenebilir.

el-Kâdî (ö:454/1062), *Târîhü'l-Kazâî* adlı eserinde halife el-Kâdir-Billâh'ın veliaht olarak oğlu Ebû'l-Fazl ki kendisine el-Ğâlib-Billâh unvanı vermiştir ve diğer oğlu Ebû'l-Kâsım da halife hayatta iken öldüklerini haber vermişti.[1991] Muhtemelen halife hayatta kalan bu oğlu Ebû Ca'fer Ahmed'e bu işi (hilafet) yürütecek kişi anlamında *el-Kâim-Biemrillâh* lakabını vermiş olmalı. Ayrıca lakaba ilişkin yukarıda İbnü'l-Manzur ve Sourdel'in verdiği anlamlara da tam uygun olduğu söylenebilir

Zehebi, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ'*sında halife el-Kâim-Biemrillâh'in kendisinden sonra halife olarak atanan el-Muktedî-Biemrillâh'in babası Muhammed'i veliaht olarak atamış ve kendisine *Zahîrüddîn* lakabını verdiğini haber vemiştir.[1992] Angelika Hartmann, halife el-Kâim-Biemrillâh'in tek oğlu ve veliahtı olan Muhammed'in oğlu Muktedi-Biemrillah doğmadan altı ay önce öldüğünü haber vermiştir.[1993] Halilfe el-Kâim-Biemrillah'in veliahtı oğluna "din" lafzına bitişik bir unvan vermesi muhtemelen bu türün ilk örneğini oluşturmaktadır.

7.1.1. el-Kâim-Biemrillâh Döneminde Gaznelilerde Sultan Unvanı

[1987] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV/496-498.
[1988] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV/496-502.
[1989] el-Kubî, *Mevsû'atü Hulefâ*, II/139; bkz İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, IV/275.
[1990] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyâsiyyîn*, 641.
[1991] el-Kâdî, *Târîhü'l-Kazâî*, s.549.
[1992] ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, XVIII/310-311.
[1993] Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh"*DİA*, XXXI/142-143.

Stanley, Gazneli Mahmûd'un Mes'ûd'dan olma torunu İbrahim adına tarih ve yer belirtilmeyen bir gümüş para üzerinde (ön yüz) "ed-Dîn Lailahe illahüvahdehüla şerike leh, el-Kâim-Biemrillâh Adud", (arka yüz) "Adl, Muhammed Rasulullâh Ebû'l-Muzaffer İbrahim b. Mes'ûd" isim, künye ve lakaplara yer verilmiştir.[1994] Merçil, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı makalede, Sultan İbrahim'in H. 451/1059 senesinde Gaznelilerin tahtında oturduğunu haber vermiştir.[1995] Tuğrul Bey (h. 447/1055) yılında Bağdat'a girdiğine göre Gazneli Sultan İbrahim, Sultan Tuğrul Bey'in çağdaşıdır.[1996]

el-Beyhaki, bu dönemin birinci el kaynaklarından olan *Târîhü'l-Beyhakî'*sinde halife el-Kâim-Biemrillâh'den Gazneli Sultan Mes'ud b. Mahmûd el-Gaznevi'ye gönderidiği mektupta "min Abdillah Ebî Ca'fer el-İmâm el-Kâim-Biemrillâh Emiri'l-mü'minîn ilâ Nâsıri lidinillâh el-Hâfızı li'ıbâdillâh el-Müntakim min a'dâillâhi Zahîri Halifetillâh Ebî Saîd Mevlâ Emiri'l-mü'minîn İbn Nizâmiddîn ve Kehfi'l-İslâm ve'l-Müslimîn Yeminüddevle ve Eminü'l-Mille Ebî'l-Kâsim Veliyyi Emiri'l-Mü'minîn" şeklinde devrin Sultanı Mes'ud b. Mahmûd el-Gaznevi ve babası Mahmûd b. Sebüktekin'ine bahşedilen unvanları ve halifenin kendisine ait unvanları içeren mektubu göndermiştir.[1997]

Beyhaki'nin haber verdiği bu belgede halife Abdullah, Emirü'l-mü'minîn, Halifetullâh, el-İmâm olmak üzere dört tane genel halife unvanı ve el-Kâim-Biemrillâh halife özel resmî unvanı olmak üzere beş tane halife unvanı zikretmiştir. Ayrıca bu belgede (mektup) halifenin kendisine mektup gönderdiği Gazneli Sultan Mes'ud'un ismi doğrudan zikredilmemiş onun yerine künyesi olan Ebû Sa'îd ve en-Nâsır-Lidînillâh, Mevlâ Emiri'l-mü'minîn lakapları ve babasının Nizâmüddîn, Kehfi'l-İslâm ve'l-Müslimîn Yeminüddevle ve Eminü'l-Mille Ebî'l-Kâsim Veliyyi Emiri'l-Mü'minîn unvanları zikredilmiştir.

Eserin müellifi Ebü'l-Fazl Muhammed el-Beyhakî h. 402 senesinde doğmuş olduğuna göre halifenin saltanat dönemine şahit olmuş birisi olarak bu önemli eserinde zikrettiği tarihi vesika olan mektupta Gazneli Mahmûd'un unvanları içerisinde "sultan" unvanını zikretmediği açıkça görülmektedir.[1998]

[1994] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.168.
[1995] Merçil, "Gazneliler", *DİA,* XIII/482.
[1996] İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân,* XIX/156.
[1997] El-Beyhakî, *Târîhü'l-Beyhakî,* s.325.
[1998] Yazıcı, "Muhammed b.Hüseyin el-Beyhakî", *DİA,* İstanbul, 1992, C.VI, s.63-64.

Diğer taraftan Gazneli Sultan İbrahim'e verilen "Adudüddîn" uvanı ile "Ebû'l-Muzaffer" künyesi, Selçuklularda ikinci Sultan Alparslan'ın "Adudüddevle" olması da çok ilginç ortak bir özelliktir ayrıca Gazneli Sultanı İbrahim adına basılan paranın arka yüzünde "Adl" lakabı yer almaktaydı.[1999] Bilindiği üzere Sultan Alp Arslan'ın bir unvanı da "Adilü'n-Nûrî"dir.[2000] Lakap tarihi bağlamında lakapların tanzimi hususunda müşterek noktalar söz konusudur ki bu durumun başka bir anlamı da lakaplar oturmuş bir geleneğin sahaya yansıyan unsurlarıyla önemli işlevleri yürütmekteydi.

Bütün bunlar bize aslında "sultan" unvanı üzerinden iki devlet Abbasi hilafetiyle siyasi münasebet kurduklarına işaret etmektedir ancak tarihi olarak süreç Gaznelilerin bu sultan unvanı üzererinde münasebetlerde Selçukluların gerisine düştüklerini göstermektedir. Stanley, Gazneli Mahmûd'un oğlu Mes'ûd adına yer ve zamanın belirtilmediği para üzerinde Mes'ûd'un saltanat unvanına işaret ederek "el-Melik" unvanınından söz etmiştir. Bu paralarda ortak husus Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh'ın adının paraların ön yüzünde yer aldıklarıdır.[2001]

Gazneli Mes'ûd'un oğlu Mevdud Selçuklular üzerine yürüdüğü sırada öldü (h. 440/1048).[2002] Mevdud b. Mes'ûd devlet ve ümme lafzına bitişik unvan almıştır. Yine Mevdud b. Mes'ûd adına tarih ve yer belirtilmeyen bir parada (ön yüz) Abbasi halifesi "el-Kâim-Biemrillâh"in ismi arka yüzde "Şihâbüddevle ve Fahrü'l-ümme Mevdûd" lakaplarına yer verilmektedir. Farklı versiyon olarak "Şihabüddevle ve Kutbü'l-Mille" kayıtları görülmektedir.[2003] Mevdud adına halife el-Kâim-Biemrillâh'in isminin paranın ön yüzünde yer aldığı paranın arka yüzünde ise "Adl Şihabüddevle ve Kutbü'd-dîn Ebû'l-Fetih Mevdûd" kaydına da rastlanmaktadır.[2004]

Halife el-Kâim-Biemrillah döneminin önemli bir kesiti Selçuklular ile ilgilidir. Selçukluların kudretli sultanlarından Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın halife el-Kâim-Biemrillâh döneminde halifelik yaptığı hatta Melikşah'ın veliahtlığını dahi aynı halifenin onayladığı bilinmektedir.[2005]

[1999] El-İsfehânî, *Târîhu Devleti's-Selçuk,* s.27; bkz es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbissiyâsiyyîn,* s.92
[2000] İbnü'l-Adim, *Büğye,* Ali Sevim terc., s.10-11.
[2001] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.162.
[2002] Merçil, "Gazneliler", *DİA,* XIII/482.
[2003] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.162-164.
[2004] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.162-164.
[2005] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VIII/391.

Özaydın, Sultan Melikşah'ın Sultanlığını da el-Kâim-Biemrillah'in onayladığını haber vemiştir.[2006] Halife el-Kâim-Biemrillah'ın Selçuklulara tevcih ettiği kimi unvanların kronolojik olarak Gazneliler döneminde de kullanıdığı dikkat çekicidir. Örneğin, halife el-Kaim'in "Ebû'l-Feth" unvanını Selçuklu Sultanı Alparaslan'a zaptı imkansız Ani Kalesi'nin fethedince tebrik bababından sultana verdiği bir unvan (1064) olduğu haber verilmektedir.[2007]

Oysa Gaznelilerde bu lakabı taşıyan Mevdûd b. Mes'ûd (I) h. 440/1048 senesinde öldüğüne göre künye formatında lakabın kullanımın Selçuklulardan önce kullanıldığı söylenebilir ancak Sultan Alparslan'a verilen *Ebû'l-Feth* lakabının (lakabın künye formatı) ise büyük bir askeri başarının ardından gelmesine verilmiş olması ve ayrıca devrin halifesi tarafından bahşedilmiş olmasının elbette çok farklı bir anlamı vardı.

"Ebû'l-feth" künyesi klasik Arap geleneklerine göre erkek çocuk adına tanzim edilmiş bir künye olmaktan ziyade sembolik olarak bir unvan karakteri taşımaktadır. Diğer taraftan "sultan" lafzı Selçuklularda kullanılmaya başlanmasıyla Gazneliler bu unvanı kullanmayı bırakmamışlar kısaca unvanı kullanmaya devam etmişlerdir. Örneğin; Mevdud'dan sonra oğlu II. Mes'ûd ve I. Mes'ud'un oğlu Ali, daha sonra da Mahmûd'un oğlu Abdürreşîd sultan olmuşlardır.[2008]

Kâim-Biemrillah döneminde Gazneli hükümdarı İbrahim b. Mes'ûd (I)'un paralar unvanında geçen unvanlarına gelince: "Adudüddîn, Nâsurüddevle, Zahîrü'l-Mille" ve saltanat unvanı olarak "el-Melik" ifadesine rastlanmaktadır. Ayrıca "sultan" unvanının ilk olarak geçtiği hükümdardır, "Sultânü'l-a'zâm" olarak geçmektedir.[2009]

Saltanat unvanlarının farklı versiyonları olarak "el-Melik, Melikü'l-İslâm, es-Sultânü'l-a'zam Kâhirü'l-mülûk Seyyidü's-Selâtîn" unvanları geçmektedir. Bu unvanların geçtiği paralarda dönemin Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh'ın adı geçmektedir.[2010] Diğer taraftan Süyuti, Abbasiler tarihinde Bağdat'ta minberlerde

[2006] Özaydın, "Melikşah"*DİA,* XXIX/54-57.
[2007] Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA,* İsanbul, 1989, C.II, s.526-530.
[2008] Merçil, "Gazneliler", *DİA,* XIII/482.
[2009] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.168-174.
[2010]Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.168-174.

"sultan" unvanının ilk defa zikredilmesi halife el-Kâim-Biemrillah döneminde, Selçuklu Sultanı Alp Arslan için olduğunu iddia etmiştir.[2011]

Kısaca ilk defa paralar üzerinde "sultan" unvanının yer alması Gaznelilerde İbahim b. Mes'ûd (I) zamanında olmuştur. İbrahim b. Mes'ud'un (I) h. 492/1099 da öldüğü dikkate alındığında gerek Gazneliler gerekse Selçuklularda "es-Sultânü'l-a'zmam" unvanı aşağı yukarı aynı dönemlere rastlamaktadır ancak hangisinin önce aldığını Sultan İbrahim Gazneli döneminde basılan paraların tarih belirsizliğinden dolayı tespit edilememektedir. Her iki devletin hükümdarlarınca gerek unvanlar gerekse künyelerin (unvan maksatlı) benzer oldukları görülmektedir. H. 440/1048 senesinde Mes'ud' (I) un oğlu Mevdûd'un "Ebû'l-Feth" künye (unvan maksatlı) kullanımına Selçuklulardan önce rastlandığı ise kesindir.

"Sultânü'l-a'zam" unvanının Gaznelilerde h. 451'den sonra h. 492'ye kadar alındığı bilgisi bize özellikle aynı dönem Abbasi halifeleri zamanında rastlanması ilginç gelmektedir. Fakat "sultan" unvanı Selçuklularda h. 513/1119'a kadar siyasi olarak "Sultânü'l-a'zam" "En büyük metbu' Sultan" olacak şekilde bir siyasi önceliğe sahip değildi. Bu dönemden sonra Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Sultanı olarak atadığı Sultan Mahmûd'a verdiği "Sultanü'l-Muazzama" unvanı *tabi vasfı* ayrımına kadar unvanlarda tek bir çizgi vardı.[2012] Bu yüzdendir ki Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah'ın her biri "Sultânü'l-Muazzam" olarak anılmaktaydı.

Gaznelilerde "Sultânü'l-a'zam" unvanının kullanımı (h. 451-492) arası İbrahim b. Mes'ûd (I) döneminde olduğuna göre Selçuklularda "Sultanü'l-a'zam" kullanımı da aşağı yukarı aynı tarihlere (h. 493) Berkyaruk dönemine rastlamaktadır.[2013] Bir önemli husus da Gaznelilerde *Sultanü'l-a'zam* unvanının geçtiği halife el-Kâim-Biemrillâh iken, Selçuklularda "Sultanü'l-a'zam" unvanının geçtiği halife el-Müstazhir-Billâh dönemidir.[2014] Buna göre Sultanü'l-a'zam unvanı Gaznelilerde daha önce geçmiştir. Selçuklularda ise daha sonra ortaya çıkmıştır denilebilir.[2015]

7.1.2. Kâim-Biemrillâh Döneminde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Unvanları

[2011] Süyutî, *Tarihü Hulefâ,* s.645.
[2012] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.168-174.
[2013]Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.168-174.
[2014] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.II, s.168-174.; bknz.Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British,* Vol.III, s.33.
[2015] Özaydın, "Kâim-Biemrillah", *DİA,* XXIV/ 210-211.; bkz Özaydın, "Müstazhir-Billâh", *DİA,* XXXII/127-128.

Bu dönemde sultan lakabı apayrı bir anlam kazanmıştır. Unvan bir şahsa ve ona verilen bir vasfa işaret etmenin ötesinde kurumsal olarak müşahhas hale gelmiştir. Artık bu lakabı taşımanın çok ayırt edici bir özelliği ve belli hanedana tahsisi söz konusudur. Başka bir deyişle halifelerin dünyevi otoritelerini kendilerini temsil edecek birisi eliyle yürütmeleri V/XI asırda artık "Sultan" lakabı üzerinden olmuştur. Sultan lakabının artık daha farklı boyut kazandığı bir döneme girilmiştir.

Bu dönemde unvanlarda sultan unvanının çağrışımları olan kavramlar ortaya çıkmıştır. Örneğin "kasîm" lakabı otoritenin paylaşılmasına işaret eden önemli bir kavramdır. Bu kavramı otoriteyi paylaşma yerine otoriteyi temsilci eliyle yürütme şeklinde anlaşılmıştır. Abbasi halifelerinin, Hz. Peygamber'e idarede niyabetleri kabul görmüştü ve bu yüzden saygı görüyorlardı.

Abbasi halifeleri aslında sahip oldukları otoriteyi temsilciler eliyle yürütmeye mecbur kaldıkları için razı olmuşlardı. Sonraki dönemlerde halifeler otoriteyi yeniden doğrudan kendi elleriyle yürütme mücadelesine girmişlerdir.

Kısaca *Sultan* lakabı ilk defa Bağdat'ta (V/ XI) asırda siyasi bir hüviyet kazanmıştır. Halife el-Kâim-Biemrillâh döneminde (h. 450/1058)'de, Oğuz Türklerinin kumandanı (idarî-siyasi temsilcisi) Tuğrul Bey'in Abbasiler ile münasebetlerinde resmi olarak ortaya çıkmıştır.[2016]

Fuad Salih es-Seyyid, el-Bidâye ve'n-Nihâye'den iktibas yaparak halife el-Kâim-Biemrillâh'in Müttakî, zahit, adil ve insanlara karşı çok yardımsever olduğu haberi aslında özelde halifenin şahsiyetine işaret etmesinin yanı sıra bu vasıfların kudretli sultanlara özgü umumi vasıflar olduğuna işaret etmesi, bize halifenin dünyevi vazifelerinin ifasında sultana yüklediği sorumluluğa da işaret etmektedir.[2017] G. E. von Grunebaum, sultan unvanının Abbasilerde halife Mansûr tarafından kullanılmış olsa da Selçuklulara gelinceye kadar unvanın düzenli bir kullanımının söz konusu olmadığını iddia etmiştir.[2018]

İslam devletinde kabul gören anlayışa göre hükümdarlığın meşruiyet şartı, dönemin halifesinin o kişinin hükümdarlığını tasdik etmesinden geçiyordu. Halife bu durumu bir ferman (menşur) ile siyah bayrak, siyah hil'at ve hükümdara verdiği bir

[2016] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Târîhî*, s.504.
[2017] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyâsiyyîn*, 641.
[2018] G.E.von Grunebaum, *Clasical İslam, A History 600 A.D. to 1258 A.D.*, Katherine Watson (trs.), London, 2009, s.144.

unvan ile tasdikini iletmiş oluyordu.[2019] Özellikle V. /XI. asıra gelmeden "sultan" lakabının müşahhas formdaki siyasi anlamından önce umumi olarak bu kavramdan anlaşılan İslam ülkelerindeki pek çok hükümdarın taşıdığı bir unvandı ancak bu hükümdarların meşruiyet sebebi halifeler tarafından tanınmalarıydı.[2020]

Kalkaşendî'ye göre *Sultan* örfte özel bir isim olarak kullanılsa da genel olarak bu kelimeden kastedilenin "hükümdar" olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca bu lakabın tazim amacıyla ilk defa Harun er-Reşid döneminde Halid b. Bermek için kullanıldığını Büveyhilere kadar lakabın hiç kimse tarafından kullanılmadığını iddia etmiştir.[2021]

Aynı müellif, Ebû Halil el-Askerî'nin el-Fürûku'l-Lügaviyye'sine atıfta bulanarak sultan ile melik arasında bir fark bulunduğuna işaret etmiştir. el-Askerî; sultanın nüfuz (hakimiyet) alanının ya raiyyetten çoğunluğu ya da küçük bir kısmına şamil olmasını kafi görürken melikin nüfuz alanının daha kapsamlı olması gerektiğini vurgulamıştır. Halifeye Sultanüddünya, Meliküddünya denilebilir. Bir beldenin emirine "Sultânü'l-Beled" denilebilir ancak "melikü'l-beled" denilemez.[2022]

Tarihte V. /XI. asırdan önce bölgesel sultanlar veya mahalli sultanlar tabirinin kullanımı muhtemelen el-Askerî'nin bu açıklamalarından mülhemdir. *Furûku'l-Lügaviyye* sahibi Ebû Hilal el-Askerî (ö:400/1009) civarında ölmüştür.[2023] Buna göre el-Askeri kendi dönemindeki mahalli hükümdarlarlara verilen "sultan" unvanına ilişkin analizini bu şekilde yapmıştır. Eğer halife el-Kâim-Biemrillâh dönemine (ö:467) kadar geçen Büyük Sultanlar dönemini yaşasaydı yukarıdaki analizinde "melik"in hakimiyet alanının genişliğine değil, "sultan"ın hakimiyet alanının genişliğine vurgu yapacaktı.[2024]

Tuğrul Bey, Abbasi halifesinin özel davetlisi olarak Bağdat'a çağrıldığı dönem olan h. 447/1055'den önce muhtelif tarihlerde sultan unvanın yanı sıra bir takım na't türü lakaplar almıştır. Tuğrul Bey kendini (h. 432/1040) Nisabur'u fethetmesinin ardından sultan olarak ilan etmiştir.[2025]

[2019] Göde, "Dünden Bugüne Türkler'de Devlet Başkanlığı Anlayışı", *EÜİFD,* Sayı:3, s.195-222.
[2020] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi't-Târîhî*, s.504.
[2021] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* V/444-448.
[2022] El-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* V/448; bkz el-Askerî, *Fürûku'l-Lügaviyye,* s.188.
[2023] Ahmed Turan Arslan, "Ebû Hilâl Askerî", *DİA,* İstanbul, 1991, C.III, s.489-490.
[2024] Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA,* XXIV/210-211.
[2025] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-siyâsiyyîn*, s.394; bkz el-İsfehânî, *Tarihü Devleti's-Selçûk,* s.9-14.; bkz Hasaneyn, *İran ve'l-Irak,* s.21.

Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh h. 447/1055 senesinde Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i "Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib" ilan ederek "Rüknüddîn" ve "Kasîmü emirü'l-mü'minîn" lakabını vermiştir.[2026] Halifenin verdiği bu unvanda en çarpıcı husus lakapda "kasîm" ifadesi ki bu lafız üzerinde halife dünyevi otoritesini Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile paylaşatığını ifade etmiş oluyordu.

Sadi S. Kucur'a göre, h. 438 senesinde basılı para üzerinde Tuğrul Bey'in "es-sultanü'l-muazzam" unvanına yer verilmiştir. H. 432 Rey'deki dinara "Tugrul Beg es-sultanü'l-muazzam Muhammed b. Mikail" şeklinde tanzim edildiği iddia edilmektedir. H. 438 'e kadar Ebû Talib künyesine yer verildiği görülmüştür.[2027]

İlk defa Rukniddîn şeref unvanı h. 442 Nisabur'da, Rüknüddünya unvanı ise h. 443 senesinde Nisabur ve İsfahan'da kullanılmıştır. Unvanın bitiş hali ise h. 447'de Bağdat'ta h. 451 senesinde ise Nisabur'da gerçekleşmiştir.[2028] Tuğrul Bey'in "gıyasü'l-müslimîn" lakabı ise h. 442 senesinde Hemedan'da, h. 444 İsfahan'da, h. 447 ve h. 451 Bağdat'ta dinar üzerinde, "melikü'ş-şark ve'l-ğarb" lakabı h. 450 ve h. 455 senesinde Bağdat'ta dinar üzerinde, sultan unvanına gelince ilk defa muhtemelen h. 435 senesinde Hemedan'da dinar üzerinde kullanmıştır.[2029]

Kakuyilerin bu unvanı Selçuklulardan önce kendi paralarında kullandıkları iddia edilmektedir ancak "es-sultanü'l-muazzam" unvanının İslam dünyasında Tuğrul Bey için kullanıldığı biliniyor. Çok ilginç olan Tuğrul Bey'in bu unvanı kendisi için kullandığından bir yıl önce Kakuyi Faramurz'un Tuğrul Bey için İsfahan'da kullandığı öne sürülmektedir.[2030] H. 438'den itibaren Tuğrul Bey, en yaygın, bütün şehirlerde "es-sultanü'l-muazzam şahenşâh" unvanını kullanmıştır. H. 438 Nisabur'da h. 448 Bağdat'ta "es-sultanü'l-a'zam şahanşah" unvanını taşıdığı iddia edilmiştir.[2031]

Halife Kâim-Biemrillah döneminde Selçuklulardan üç sultan iş başına gelmiştir ve her biri aynı halife tarafından unvan almışlardır. Alparslan'ın "Ebû Şücâ

[2026] Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV/210-211.
[2027] Kucur, "A study on the coins of Tugrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs", *XIII Congreso İnternational de Numismatica Madrid -2003,* Carmen Alfero, Carmen Marcosy y Paloma Otero (ed.), *in memoriam Carmen Afaro Asins,* Madrid, 2005, s.1599-1604.
[2028].Kucur, "A study on the coins of Tugrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs",, s.1599-1604.
[2029] Kucur, "A study on the coins of Tugrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs",, s.1599-1604.
[2030] Kucur, "A study on the coins of Tugrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs",, s.1599-1604.
[2031] Kucur, "A study on the coins of Tugrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs",, s.1599-1604.

Muhammed b. Dâvud Adudüddevle Bürhânü Emiri'l-mü'minin" lakabı[2032] ve Melikşah'ın unvanı "Ebü'l-Fetih Celâlü'd-devle ve'd-dîn Muizzüddünya ve'd-dîn Kasîmü Emirü'l-mü'minîn"[2033] unvanları vs.

Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan'ın unvanlarında geçen "bürhân" Kur'an-ı Kerim'de geçen sultan unvalarının huccet ve burhan manasını karşılamakta ve "Sultan" kelimesini çağrıştırmaktadır. Sultan Alparslan'ın Ebû Şüca' künyesinin aynısını daha önce Sultan Tuğrul Bey'in unvanları arasında da "es-Sultan Rüknüddevle Tuğrul Bey Ebî Şucâ' Muhammed b. Mikâil b. Selçuk" örneğinde de görmek mümkündür.[2034]

Yukarıda ifade edildiği üzere aynı künyenin Büveyhilerde hatta hanedanın isim babasının künyesinde görüldüğü ifade edilmiştir. Bu anlamda Selçuklular sadece Farisîlerin kullandıkları *şâhanşâh, şahinşah* gibi unvanları kullanmakla kalmamış cesaret, şecaat, kararlılık gibi kişisel liderlik vasıflarına gönderme yapan "Ebû Şücâ" künyesini de kullanmışlardır diyebiliriz. Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillah Sultan Alparslan Malazgirt'te Bizans'a karşı giriştiği savaşta Sultana Mü'minlerin emîrinin bürhanı olan "Şehinşâhü'l-Azam (Alp-Arslan)'ı bayraklarını her yerde dalgalandıran" olarak unvanları ile sitayişte bulunduğu ve kendisine camilerde dua ettirdiği haber verilmektedir.[2035]

Melikşah'ın unvanında yer alan "kasîm" lakabı ise Selçuklu sultanlığı ile Abbasi hilafetinin siyasi münasebetlerini ifade eden kilit kavramlardandır. Hasan el-Başâ "قسيم/ kasîm" kavramının "mükâsim, مقاسم" manasında kullanıldığını iddia etmektedir.[2036] Bilindiği üzere bu kelime Arap gramerinde müşareke anlamında kullanılmaktadır. Yani karşılıklı eylem ortaya koyma manasına gelir. Kelimenin anlamı paylaşan "علي" harfi ceriyle de yeminle söz veren anlamlarını içerir.[2037] Buna göre Abbasi halifeleri dünyevi yetki ve otoritesini Selçuklu sultanları ile paylaşmış hatta onların eliyle yetki ve otoritesini ikame etme yolunu tercih etmişlerdir. Bütün bu işleri bir mukavele çerçevesinde yani karşılıklı akitleşmek suretiyle ortaya

[2032] Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II/526-530.
[2033] Özaydın, "Melikşah"*DİA*, XXIX/54-57.
[2034] el-İsfehanî, *Târîhü Devleti's-Selçûk*, s.9.
[2035] Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Buğyetü'taleb fî Târîhi'l-Haleb'indeki Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar", XII.Türk Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara, (II.Cilt), s.563-576.
[2036] e l-Bâşa, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.430.
[2037] ArabcaSozluk.NetSözlük.

koymuşlardır. "Kasîm" lakabı ise ortaya konan bu iradenin sembolik bir ifadesidir. İki devlet arasında karşılıklı akte işaret eden kilit bir kavramdır.

"Kasîmü Emiri'l-mü'minîn" unvanı ile Sultan Tuğrul halife tarafından siyasi bir güç olarak kabul edilmiştir. Kısaca İslam dünyasının egemenliğinin temsil görevinin Tuğrul Bey'e halifenin kendi iradesi ile verdiği söylenebilir.[2038] Ancak "kasîm" lakabının Selçuklularda devlet hizmetinde olan yüksek rütbeli (vali) kişilere de verildiği görülmektedir fakat bu lakap devlet lafzına bitişik olarak kullanılmaktadır. Örneğin; Melikşah'ın yetişmesi olan (Memluk) Halep, Selçuklu valisi Aksungur'un lakabı da "Kasîmüddevle"dir.[2039]

Anlaşılacağı üzere bu lakap sultanların, halifelerin emirü'l-mü'minin lakabına bitişik olarak kullanlan lakaplarından farklı bir mahiyet arz etmektedir. Hem form hem de anlam itibarıyla. Form olarak mürekkep bir lakap türüne girmektedir. Daha önce devlet lafzına bitişik olarak kullanılan unvanların Selçuklu dönem versiyonunu oluştumakadır. Sultanlara verilen "kasîm" unvanı ise her ne kadar bir tamlama formunda kullanılsa da ifade ettiği anlam çok açık olup Selçuklu sultanlarının Abbasi hilafeti ile hukuki bağlamıyla alakalıdır ve dünyevi otoritenin sultanlar eliyle yürütüldüğünün bir nişanesidir.

Bu durum İslam amme(kamu) hukukunda önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Daha önceki İslam devletlerinde hatta Gaznelilerde devlet başkanları İslam halifesine bağlı birer emir (kumandan, idareci) konumundaydılar ve halifenin yüksek otoritesini tanıyarak şeriat çerçevesinde idari işleri ikame ediyorlardı. Karahanlılar ise eski Türk devletleri geleneği çerçevesinde din işlerini dünya işlerinden ayrı tutuyorlardı.[2040]

Selçuklulara gelince halife sadece muhterem bir vatandaş, Bağdat, Türk imparatorluğunun sade bir şehri, halife dini; sultan ise dünyevi olmak üzere birbirine denk iki başlı bir idare benimsemişlerdir. "Türk hükümdarı halifeye bağlı bir Müslüman emir" değil saltanatın gerçek sahibi ve dünyevi işlerden tek sorumlu

[2038] Yasemin Ellik, *Büyük Selçuklular Dönemindeki Askeri Faaliyetlerinin İslâm Dünyasına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2018, s.84.
[2039] Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Buğyetü'taleb fî Târîhi'l-Haleb'indeki Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar", XII.Türk Kongresi, (II.Cilt), s.563-576.
[2040] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, İstanbul 1998, s.360.

şahısdı. Şii Büveyhi devlet başkanı dahi İslam hukuna göre statüsü "emir" durumundadır.[2041]

Selçuklu sultanlarının dünyevi içerikli unvanları "sultan" kelimesinin (na't) olacak şekilde getirilmişken dini içerikli unvanları da Selçukluların Abbasi halifelerinin dünyevi yetki ve otoritelerini yürüten siyasi ortaklarına zımnen bir gönderme yapma aracı olarak düşünülebilir. Bilindiği üzere önceleri Abbasi halifeleri nazarında siyasi ehemmiyete haiz devlet ricali için "veliyyü emirü'l-mü'minîn" veya "mevlâ emirü'l-mü'minîn" şeklinde ifadeler kullanırken Selçuklular döneminde ise bu tarz kullanımlar artık yerini "bürhân" gibi Sultan'a veya "kasîm" gibi halifenin siyasi otoritesini temsil eden şeklindeki anlamları çağrıştıran kavramlar seçilerek unvan formatına sokulmaya başlanmıştır.

Daha önce de ifade edildiği üzere unvanlarda yer alan kimi kavramlar üzerinden bu unvan sahipleri ile unvanı bahşeden Abbasi halifeleri arasındaki siyasi münasebetlerinin okunması mümkündür ki çalışmamızın mihenk noktasını da bu durum oluşturmaktadır. Yani bu unvanlar üzerinden siyasi münasebetlerin okunması. Şu ana kadar bu yönde bir çalışma yapılmadığı düşüncesi bizi böyle bir çalışmanın içine itmiştir.

Selçuklulara verilen unvanların ve bu unvanlar içerisine yerleştirilen kilit kavramların yer alması daha önce Gaznelilerde de olmuştur denilebilir. Ayrıca Brockelmann'a göre, Gazneli Mahmûd'un babası Sebüktekin'in ölümünün ardından yedi ay sonra "Sultan" unvanı ile tahta oturduğunu, mücadele içerisinde olduğu Sâmânî hükümdarı Muntasır öldürüldükten sonra (1004) Sultan Mahmûd'un Abbasi halifesinden hakimiyeti için henüz eksik olan olan menşurunu ve "Yeminüddevle" unvanını almıştır.[2042] Buna göre Abbasi hilafetinin Selçukluları sultan unvanı üzerinden tanımalarına mukabil Gaznelileri "Yeminüddevle" şeref unvanı üzerinde tanıdıkları sonucunu çıkarabiliriz.

Örneğin; bir önceki halife döneminde yani Kâdir-Billâh döneminde Gazneli Mahmûd'a verilmiş olan "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" unvanında[2043] "eminü'l-mille" unvanındaki "emin" lafzı ise "vekil, kefil" anlamıyla "sultan" a yani Gazneli Mahmûd'a, "mille" lafzının etimolojk özelliği dolayısıyla bu kavramdan da halifeye

[2041] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s.361.
[2042] Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi,* s.156-157.
[2043] el-Utbî, *el-Yeminî,* s.285.

işaret söz konusu olabilir. Bilindiği üzere "emin, امين"kelimesinin anlamları içerisinde *vekil* ve *kefil* anlamları söz konusudur.[2044] Hatta günümüzde şehriemin yani belediye başkanı veya vali anlamında " امين العاصمة " kelimesinin kullandığı bilinmektedir.[2045] Gazneli Mahmûd'a Abbsasi halifesi el-Kâdir-Billâh tarafından verilen "Yeminüddevle ve eminü'l-mille" unvanında yer alan "yemin"lafzının (lakap) aynısı Selçulu sultanı Tuğrul Bey'e de "es-Sultanü Rüknüddin Ebû Talib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikail, Yeminü emiril'l-mü'minîn" şeklinde verildiği görülmektedir ki bu iki lakap arasında önemli bir ilişki olduğu söylenebilir.[2046]

Abdünnaîm Muhammed Haseneyn, Abbasi devletinde siyasi otoriteyi kullanma zaafının önceden halife el-Mütevekkil 232-242/847-861 dönemiyle beraber Abbasilerde Türk nüfuz döneminin başladığını ve Türklerin bu nüfuz dönemleri de siyasi olarak Abbasiler içerisinde bağımsız hanedanların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır iddiasında bulunmuştur.[2047]

Fars, Rey, İsfahan, Bilad-ı Cebel'de Büveyhiler; Musul, Diyar-Bekir've Dıyar-ı Mudar'a Hamdânîler; Mısır ve Şamd'da Ihşidiler ve ardından Fâtımîler; Horasan'a Sâmânîler ve ardından Gazneliler bu bölgelere sahip oldular.[2048] Sonuç itibarıyla Selçukluların İslam dünyasının dünyevi otoritesini üstlenmesi Abbasi hilafetinin varlığının devam ettirmesinde önemli bir etken olmuştur.

Selçuklu sultanları muhtemelen Arapların hâkân dedikleri ancak Türklerin kağan adını verdikleri bu kavramın muadili olan *Sultan* kavramını kullanmalarında en etkili saik, dönemin siyasi atmosferine bağlı bir tercihti. Selçuklular kendilerinden önce bu kavram üzerinden Abbasiler ile güçlü bir siyasi münasebet kurmuş olan Gazneli Mahmûd'un ölümü ile oluşan boşluğu bu unvan üzerinden doldurmak istemişlerdir çünkü uygulamada *Sultan* üzerinden Gazneliler Abbasi hilafetinin hamisi konumuna gelmişlerdi. Gaznelilerin güç kaybı Selçukluların yükselişe geçişini doğuran bir siyasi sonuç olarak bu unvan üzerinden Selçuklular, Abbasi hilafetinin hamiliğine talip olmuşlardır.

[2044] ArabcaSozluk.NetSözlük.
[2045] ArabcaSozluk.NetSözlük.
[2046] Muhammed b.Ali b.Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Südûr ve Âyâtü's-Sürûr fi Târihi'd-Devleti's-Selçûkiyye*, İbrahim Emin eş-Şevârbi-Abdünnaîm Muhammed Haseneyn-Fuad Abidmüti es-Sayyâd (trc.), Kahire, 1379/1960, s.143.; bkz el-İsfehanî, *Tarihü Devleti's-Selçûk*, s.8.
[2047] Hasaneyn, *Devletü's-Selâcika*, Mektebetü'l-Encelüsi'l-Mısrıyye (nşr.), 1975, s.9.
[2048] Hasaneyn, *Devletü's-Selâcika*, s.9.

Böylelikle Horasan üzerinden İran'a ve oradan da Bağdat üzerinden Şii Fatımî Devleti'nin hüküm sürdüğü yerlere hakim olma politikası yatmaktaydı. En azından siyasi sonuçlar bu politikanın muhtemelen böyle olduğuna işaret etmektedir. Selçuklular taze bir güçle, siyasi ve askeri açıdan kendilerine mukavemet gücü kalmayan başta Fâtımî ve Büveyhîlerin bir şekilde sonlarının geldiğini görerek hareket etmişlerdir. Ancak bu politikanın netice vermesi için bir şekilde Abbasi hilafeti ile güçlü bir siyasi ilişkinin kurulması esastı.

Siyasette oyun kuruculuk çok önemlidir. Selçuklularda Tuğrul Bey o dönemin teamüllerinin aksine yaşça ağabeyi Çağrı Bey'in önünde siyasette oyun kurucu olması, onun siyasi meziyetinin de önemli bir yönününü oluşturuyordu. Hatta Tuğrul Bey'in okuryazar olmadığı, doğal bir zekaya ve güçlü bir öngörü özelliğine sahip olduğu iddia edilmiştir.[2049] el-Makrîzî (ö:845), *es-Sülûk* adlı eserinde haber verdiğine göre Tuğrul Bey'in Cürcân, Taberistan, Havarizm'i aldıktan sonra Cibâl'e yöneldiğini ve bu arada da yaklaşık beş bin çadır Türk ailesinin müslüman olduğunu İslam dünyasının muhtelif yerlerine dağıldıklarını haber vermiştir.[2050]

Kardeşi İbrahim b. Yınal'ı Hemedân ve Dînever'in fethine memur etmiştir. Bu dönemde Bizans, Tuğrul Bey'den barış istemiş ve kabul görmüştür. Antlaşma koşullarından birisi de Konstantiniyye'de bir mescid inşa edilecek ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okunacaktır.[2051]

Makrizi'nin aktardığı bu olayın siyasi arka planı bize Tuğrul Bey muhtemelen sultan ilan edildikten sonra ve sultanlığına Gaznelilerin reaksiyon gösterip fiili savaş içerisine girdikleri fakat başarısız oldukları dönemde cereyan etmiştir. Bu da bize Asya'nın bir ucundan Anadolu'ya kadar uzanan hatta Müslümanların siyasi otoritede muhataplarının Selçuklulardan Tuğrul Bey olduğunu göstermektedir. Bu ayrıca İslam amme hukuku bağlamında dârul harp statüsünde o günkü şartlarda Bizans içerisindeki Müslüman kitlenin temsilcisi olarak da Tuğrul Bey olduğuna işaret etmektedir.

Büyük Kağan, Türk birliğini sağlayan bir hükümdara unvan olarak verilirken *Sultan* önce kendi içinde birliği sağlamış önemli bir idari ve askeri güç sahibi

[2049] al-Amin Mohammad, "The Role of Seljuks on the Abbasid's Caliphate", *XI.Türk Tarih Kongresi*, 05-09 Eylül 1990, Ank., Cilt II, s.685-693 (plates 215-216).
[2050] El-Makrîzi, *es-Sülûk li Marifei Düveli'l-Mülûk*, Muhammed Abdülkadir Atâ (thk.), I-VIII, Beyrut, 1415/1998, C.I, s.139.
[2051] El-Makrîzi, *es-Sülûk*, I/139.

hükümdarın, Abbasi halifesi ile dolayısıyla İslâm'ın sünni blok içerisinde tüm halkların siyasi, askeri liderliğini üstlenen Türk-İslam hükümdarına verilen bir unvan olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Tuğrul Bey'in Abbasi halifesinden birtakım unvanları bir süreç dahilinde aldığı öne sürülmektedir. Örneğin h. 448 senesinde Büveyhileri ortadan kaldırdıktan sonra halife el-Kâim-Biemrillah Tuğrul Bey'e "*Yeminü Emiri'l-Mü'minîn",* hem Abbasi hilafetinin hem de Selçukluların ortak düşmanı olan Besâsirî'yi ortadan kaldırdığında (h. 449) Tuğrul Bey'e "Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib" unvanı verilmiştir.[2052]

Tarihi veriler Tuğrul Bey'in Abbasi halifesinin özel davetlisi olarak Bağdat'a geldiği (1055) tarihine kadar geçen süreçte kendi içinde Türk birliğini (Büyük Kağan fonksiyonu) ve tüm bölgenin hakimiyetini sağlayarak Abbasi halifesi Kâim-Biemrillah tarafından "Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib) lakabı ile sünni blokun idari ve askeri gücünü "sultan" unvanı üzerinden halifenin elinden alıp Şer'î meşruiyet sorununu aştığını göstermektedir.

Türklerin Göktürklerden sonra Selçuklulara kadar siyasi birliğini bir türlü tesis edecek henüz bir devlet kuramadıkları bilinmektedir.[2053]Târîh-i Güzîde'de Tuğrul Bey'in Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh tarafından lakabının "Sultan Ruknüddevle Tuğrul Bey Yeminü Emiri'l-Mü'minin" şeklinde tanzim edildiği haber verilmiştir.[2054] Görüldüğü üzere Tuğrul Bey daha önceden Gazneli Mahmûd'un unvanları arasında resmi olarak kullanmadığı sultan unvanını kullanmış ayrıca Gazneli Mahmûd'a tevcih edilen "yemin" lakabını da resmi olarak halifeden almıştır.

Sultan Tuğrul dünyevi otoriteye işaret eden unvanlarını sadece düşmanları ve gayr-i İslami oluşumlara bir tehdit olarak kullanmamış bunun yanı sıra Abbasiler ile döneminde bozulan ilişkilerde otoritenin temsilcisi olduğunu hatırlatma babından tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Örneğin, Tuğrul Bey halifenin kızı ile evlenmek istediğini ve bu yöndeki talebini ilettiğinde aldığı olumsuz cevap karşısında halifeye "Büyük şahinşah, Şarkın ve Garbın Sultanı ve İslam'ın diriliticisi" sıfatlarını taşıyan

[2052] Muhammed-eş-Şerif, *el-Alemü'l-İslâmî,* s.568.
[2053] Turan, *Selçuklular ve İslamiyet,* Ötüken, İstanbul, 2017, s.23.
[2054] Erkan G öksu, "Târîhi Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi, *The Establishment of the Seljukids State and Tugrul Beg Period According to Tarikh-i Guzida", History Studies,* Dursun Ali Akbulut-Osman Köse (ed.), *Uluslararasın Tarih Araştırmaları Dergisi,* Vol 3/1, 2011, s.289-300.

bir mektup göndererek (1061) halifeye karşı tehdit dilini kullanmıştır. Bu tehdidi sonuç vermiş ve halife kızının sultanla evliliğine izin vermiştir.[2055]

Bu olay bize siyasi manada Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in taşıdığı bu cismani unvanın tam manası ile temlikine haiz olduğunu göstermektedir. Eğer cismani otoritenin gerçek sahibi Abbasiler olsaydı bu süreçte bu durum mutlaka dile getirilirdi.

Abbasiler Büveyhilerin tazyiki altında bulundukları dönemlerde onlara kimi zaman gösterdikleri reaksiyonun aynısını Selçuklulara göstermekten uzak durmuşlardır. Örneğin, Büveyhilerden Ebû Kâlîcâr halifeden hükümdarlık sarayının kapısında veya saltanat çadırının önünde çalınan nevbetin kendisi için üç değil de beş defa çalınmasını istediği halde halife kabul etmemiş. Oysa Tuğrul Bey'in Bağdat'ta saltanat çadırının önünde günde beş defa çalınmasına müsaade etmiştir.[2056] Ayrıca Abbasi halifesi sultanlara taç, kılıç, gerdanlık, hıl'at, Abbasileri temsil eden siyah bayrak yanında Türklerin alameti olan kırmızı renkte bayraklar vermiştir.[2057] Bilindiği üzere bayraklar da bir hakimiyet alametidir.

Bu anlamda Selçuklular *Sultan* unvanı ile sadece Abbasi halifelerinin elinden onların dünyevi otoritelerini almakla kalmamışlar aynı zamanda bu unvanla Göktürklerden bu yana bir türlü kapsamlı ve istikrarlı bir siyasi birliğin kurulamamış olması şeklindeki makûs talihi istenilen mecraya çekmişlerdir. Selçukluların aldıkları bu unvanlarda askeri yönün öne çıktığı görülmektedir. Stefan Heidemann; Selçukluların askeri bir devlet olduğunu V. /XI. asrın başında, İslam dünyasının doğusunda, Orta Asya'da göçmen bir Türkmen olarak fetihlere başladığını, Suriye'ye ulaştığında devletin tamamen bir karakter değiştirdiğini iddia etmiştir.[2058]

Diğer taraftan Selçukluların dışında Abbasi Devleti ile siyasi münasebet kurmuş olan diğer İslam devletlerinin bir mukayesesi yapıldığında bir bütün olarak Fars bölgesinde seleflerinden Sâmânilerin Doğu İran'da Büveyhiler'in Batı İran'da bir türlü istikrarı temin edemediklerini hatta Sâmânilerin içinden çıkan ancak Selçuklular gibi Türk unsuruna dayanmasına ve elindeki güce rağmen Gazneliler'in

[2055] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 20.baskı, Ötüken Yayınları; İstanbul, 2016, s.140.
[2056] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.77-78.
[2057] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.78-79.
[2058] Heidemann, "Arab Nomads and the Seljûq Millitary", *Mittcilungen des SBF 586, Differenz und İntegration 5*, Orientwissenschaftlisches Zentrum der Martin Lutter Universitat Halle Wittenberg, 2003, s.201-219.

dahi bu istidatı gösteremediği yalnızca bütün bu bölgelerde istikrarı Selçukluların tek başına temin ettikleri öne sürülmüştür.[2059]

Selçuklularda *Sultan* metbu; *emir* veya *melik* tabi vasfına ait bir unvan iken Abbasi halifesinin Tuğrul Bey'in hakimiyetini sultan unvanı üzerinden tasdik ettiği halde niçin kendisine "Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib" şeklinde "melik" lafzı üzerinden bir unvan verme gereği duymuştur sorusunun cevabı muhtemelen Türklerin siyasi otoriteyi temsil eden kurumsal şahsiyeti olarak gördükleri bu kişiyi "sultan" olarak adlandırmalarına mukabil, Araplar yani Abbasi hilafeti "melik" olarak adlandırmaktadır. Yani anlam ve işlev aynı ifadelendirme biçimi farklı bir durum söz konusudur. Muhtemelen bunun böyle olmasının genel nedeni kültürdür.

Selçuklularda sultan unvanı h. 513/1119'a kadar "es-Sultanü'l-Muazzam" olacak şekilde metbu vasfına haiz iken daha sonra bu tarihten itibaren durum değişmiştir. Metbu statüsü sultanlarda "es-Sultanü'l-A'zam", tabi statüsü ise "es-Sultanü'l-Muazzam" şeklinde karar kılınmıştır.[2060] Buna göre Selçuklularda metbu sultan unvanı başlangıçta Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah vs. herbiri "Sultanü'l-Muazzam" iken ve diğerleri emir veya melik statüsünde sultana tabii statüsüne sahiptiler.

Bu durum h. 513/1119 senesinde değişerek dönemin Büyük Selçuklu Sultan'ı "Sultanü'l-A'zam" olarak metbu; Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd ise "Sultanü'l-Muazzam" unvanı ile Sultan Sencer'e tabi olmuştur. Selçukluların Abbasiler ile yaklaşık bir asırdan fazla (h. 448-551/1056-1156) münasebetlerinde sadece altmış üç yılı Irak'ta barış ve huzurlu geçmiştir. Ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki çekişmeler minimize olmuştur. Bu dönemin sultanları Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Berkyaruk b. Melikşah, Muhammed b. Melikşah.[2061]

Köymen; Selçuklu Devleti'nin imparatorluk olarak zuhurundan, Melikşah ölümüne kadar Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah döneminde bütün sikkelerde tek bir unvan "Sultanü'l-muazzam" unvanına yer verildiğini halife müstesna, hanedandan hiç kimsenin saltanatlarında ortak kabul edilmediğini iddia etmiştir.[2062]

[2059] Nur Başâ, *en-Nizâmü'l-İdârî fi'd-Devleti'l-Abbasiyye fi'l-Asrı's-Selçûkî,* (435-485/1040-1092), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Küllüyetü'ş-Şeri'a ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, Mekke, 1407/1987, s.199.
[2060] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.III, s.33.
[2061] Bedrî, *Mihnetü'l-İslâmi'l-Kübrâ*, s.18-20.
[2062] Köymen, *Büyük Selçuklu İmpaartorluğu Tarihi*, Cilt 2, s.23.

H. 448 senesinde İsfahan'da basılan altın parada "Muhammed Rasulullah es-Sultanü'l-Muazzam Şahinşah ve Rüknüddin" olarak Tuğrul Bey'in lakap ve unvanlarına yer verilmiştir.[2063]

7.1.3. Kâim-Biemrillâh Döneminde Selçuklu Sultanı Alp Arslan ve Unvanları

Abbasi hilafeti ile öncesinden kurulan siyasi münasebet Alparslan ile devam etmiştir. Muhammed b. Davud b. Mikâil b. Süleyman Ebû Şüca b. Ebû Süleyman'dır. Lakabı "Adili'n-Nûrî"dir. Babası Çağrı Bey'den sonra Horasan'a hakim oldu. Amcası Tuğrul h. 455/1063 senesinde ölünce saltanat tahtına oturdu. Adına ilk kez Bağdat'ta "sultan" unvanı ile hutbe okundu.[2064]

Alparslan'ın unvanları arasında "Burhânü Emiri'l-mü'minîn" ve "Sultânü'l-Âlem ve Adudüddevle" şeklinde olduğu haber verilmiştir.[2065] Yukarıda "Kasîmü Emiri'l-mü'minîn" unvanı ile Sultan Tuğrul halife tarafından siyasi bir güç olarak kabul edildiği dile getirilmişti. Unvanda Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin kilit kavramlarından "kasîm" olduğu izahatı yapıldığı için ayrıntıya girmeyeceğiz. Burada Alparslan'ın unvanı arasında aynı siyasetin devamı olan "Burhân" lafzı olduğuna dikkat edilmeli. Yine yukarıda anlatıldığı üzere "burhân" Kur'an'î bir lafız olarak Arapların Sultan karşılığında kullandıkları bir kelimedir.

Alparslan'ın unvanları arasında kasîm lafzına yer verilmeyip bürhân lafzına yer verilmesinin siyasi anlamı devlette süreklilik esas anlayışına göre *kasîm* lafzı üzerinden kurulan ve cismani otoriteye işaret eden bu kavramın yerine siyasi münasebetin devamına işareten *burhân* lafzının kullanılması oldukça yerindedir. Burhan lafzı da sultana işaret etmektedir ancak kasîm lafzının artık hiç kullanılmayacağı anlamı da çıkarılmamalıdır. Eğer kurulan ilişkide sorun çıkarsa taraflar başlangıçta yaptıkları mukaveleye (siyasi akd) gönderme yapmak, ilişkileri yeniden tanzim etmek maksadıyla veya tarafların zımnen tehdit amacı ile yine yapılan anlaşmayı hatırlatma babından kullanmaları da mümkündür.

Vezir Amîdülmülk halifeden sultanlık için Alparslan'ı görevlendirmesini istedi. Halife veziri, kadıyı ve amidi çağırarak hil'at ve ve görevlendirme belgesini

---

[2063] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol:IX, 1889, s.276.; bkz Köymen, *Büyük Selçuklu İmp.*, C.2, s.22.; bkz Kenan Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:29, Erzurum 2006, s.183-194.
[2064] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, Ali Sevim (trc.), s.10-10.
[2065] el-İsfehânî, *Târîhü Devleti's-Selçûk*, s.27; bkz es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyâsiyyîn*, 92.

teslim etti. Ayrıca şifahi olarak da "Adudüddevle'yi sultanlığa tansip ettiğini duyurdu.[2066] Ayrıca görev yazısı tanzim edilmiştir. Görev yazısında halife ilgili yazısına besmele ile başlamış ve "Abdullah Ebû Ca'fer el-İmam el-Kâim-Biemrillâh Emirü'l-mü'minîn'den el-Veledül Müeyyed Şâhinşahi'l-A'zam, Melikü'l-Arab ve'l-Acem Seyyidü Mülûki'l-Ümem, Ğıyasü'l-Müslimîn, Melikü'l-İslâm, Zahrü'l-İmam, Kenefü'l-Enâm, Adüdüddevleti'l-Kâhira, Tâcü'l-Milleti'l-Bahîra Alp Arslan Ebû Şücâ' Muhammed b. Davud b. Mikâil, Sültânü Diyâri'l-Müslimin, Bürhânü Emiri'l-mü'minîn" şeklinde unvan ve lakaplara yer verilmiş bir mektup göndermiştir.[2067]

Görevlendirme yazısının çalışmamız açısından önemine gelince halife unvanlarından; *Abullah, el-imâm, emirü'l-mü'minîn* ortak genel halife unvanları ve e*l-Kâim-Biemrillah* özel halife resmi unvan olmak üzere dört halife unvanına yer verilmiştir. Bilindiği üzere Sultan Tuğrul halife el-Kâim-Biemrillah'ın kızı Seyyide Hâtun ile evlenerek Abbasi hilafeti ile akrabalık kurmuştu.[2068] Sultan Tuğrul ölünce Alparslan halifenin kızını Bağdat'a göndermiş, halife bunun üzerine çok sevinmişti. Sultan Alparslan'a şükranlarını sunma babından bir mektup göndermiştir.

Bu mektupta "es-Sultanü'l-Muazzam, Şahinşahü'l-A'zam, Melikü'l-Arab ve'l-Acem, Seyyidü Melikü'l-Ümem, Dıyâüddîn, Ğıyâsü'l-Müslimîn, Zahîrü'l-İmâm, Kefhü'l-Enâm, Adudüddevle, Tâcü'l-Mille, Ebû Şücâ'üddîn Arslan Muhammed b. Dâdvud, Bürhânü Emîri'l-Mü'minîn" şeklinde Alparslan'ın halife tarafından çıkartılmış resmi bir belge niteliği taşıyan mektupta sultanın lakap ve unvanlarına yer verilmiştir.[2069]

Ayrıca Selçuklu sultanlarının "es-Sultanü'l-Muazzam" saltanat unvanına Abbasi hilafetin de lakaplarda yer vermesi iki devlet arasındaki ilişkilerin resmi bağlamda dikkate alındığını göstermektedir. Ayrıca Sultan Alparslan'a Abbasi hilafeti tarafından verilen sitayiş türü unvanların ortak paydası Selçuklu sultanlığının mutlak surette dünyevi hakimiyetinin ifa eden siyasi güç olduğu vurgusu yapılmıştır.

Alparslan'ın fetih faliyetleri sonucunda dönemin Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillah tarafından birtakım unvanlar aldığını görmekteyiz. Mehmed Nadir

---

[2066] İbnü'l-Cevzi, Mir'âtü'z-Zamân, C.XIX, s.164-165.; ez-Zehebi, *el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yân min tarihi'l-İslâm*, İbrahim Salih (thk.), Beyrut, 1411/1991s, 234-235.

[2067] İbnü'l-Cevzi, Mir'âtü'z-Zamân, C.XIX, s.164-165.

[2068] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VIII/366-367.; bkz Suad Kaymak, *Abbasi Hallifesi el-Kâim-Biemrillah ve Dönemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitsi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul-2014, s.213.

[2069] İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C.XIX, s.161-162.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VIII/366-367.

Özdemir, Türkiyat Araştırmalar Dergisi'ne yazdığı makalesinde Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nın zaferi dolayısıyla halifeye gönderdiği fetihnâmeye binaen kendisine *Ebû 'l-Feth* unvanını vererek onu taltif ettiğini iddia etmiştir.[2070] Osman Turan, Selçuklular Târihi ve Türk İslam Medeniyeti adlı eserinde *Ebû 'l-feth* unvanını Sultan Alparslan'ın Ani Seferi'nin ardından Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh tarafından(h. 456/1064) verildiğini haber vermiştir.[2071] Alparslan'ın Malazgirt Savaşı zaferi üzerine gönderdiği fetihnâmesi Abbasi hilafeti tarafından "dinin ışığı, Müslümanların yardımcısı, halifenin yardımcısı, insanların sığınağı, dinin parlak tacı, İslam ülkelerinin sultanı" şeklinde unvanlar almıştır.[2072]

İbn Esir, el-Kâmil'inde (h. 456/1064) Ani ve diğer Hristiyan şehirlerinin fethi başlığını attığı olayların anlatımında Ani'nin fethinden sonra halife el-Kâim-Biemrillah tarafından Sultan Alparslan'a "Ebû'l-Feth" lakabının verildiğine dair bir kayıt geçmemektedir.[2073] Sultan Alparslan sultan olduktan sonra Bizans'a sefer düzenlemeden önce Fâtımîlerden gelebilecek tehditleri bertaraf etme politikası güttü. Bunun için ilk olarak Şii eğilimli Halep emiri Mahmûd b. Salib b. Mirdâs Haleplilere Selçukluların yeni bir devlet olduklarını ve bu yüzden kendilerinden çekinmek gerektiğini söyleyerek Abbasi halifesi adına hutbe okumayı önerdi. Uygun görülünce halife Kâim-Biemrillah ve Sultan adına hutbe okunmaya başlandı.[2074]

Bu politakanı devamı olarak Haleb'den sonra emiri Adsız b. Uvak'ı Şam'ın güneyine yani Fâtımîlerin hakimiyetleri altındaki Filistin'e gönderdi ve emir, Remle şehrini fethetti.[2075] Suriye ve Filistin'in büyük bir kısmını fethederek bu yerleri Selçuklulara dahil eden Atsız b. Uvak'a "el-Melikü'l-Muazzam" lakabı verildiği bilinmektedir. (1079) senesinde Filistin ve Suriye Selçuklu Devleti'ni kurdu.[2076]

Muhtemelen Atsız'ın melikü'l-muazzam lakabı alması onun kurucu bir devlet başkanı olmasından kaynaklanıyordu. Diğer taraftan Alparslan'ın Bizans seferine

---

[2070] Mehmed Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:24-Güz Konya 2008, s.316-367, s.329.

[2071] Turan, *Selçuklular Târihi*, s.155-156; "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VII, ed.Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul; Çağ Yayınları, 1992, s.119.

[2072] Ellik, *Büyük Selçuklular Dönemindeki Askeri Faaliyetlerin İslam Dünyasına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.137.

[2073] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/368-370.; bkz Ebû'l-Fevâris el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s38-41.

[2074] el-I'bâdî, *fî Târîhi'l-Abbasi*, s.184.

[2075] el-I'bâdî, *fî Târîhi'l-Abbasi*, s.185.

[2076] Sevim, "Atsız b.Uvak", IV/92-93.

girişmeden olası Fâtımî tehdidini bertaraf etmesi aynı zamanda Abbasi hilafetinin muarızı olan bu devlete karşı Sünni blok içerisinde Selçuklu sultanlığına yüklenen misyonun bir gereğidir diye düşünmek mümkündür. Selçukluların ateşli bir sünni savunucusu olduğu bilinmektedir. Selçukluların Abbasiler ile kurduğu siyasi münasebet, Abbasi halifeliğinin elini oldukça güçlendirmiştir.

Sultan Alparslan'ın göreve gelir gelmez Şiiler üzerine seferler tertip etmesinin siyasi manası bu duruma işaret etmektedir. Selçuklular Abbasi hilafeti ile münasebet kurmadan önce Orta Doğu'da çoğunluk Şii yönetimi altındaydı. Mısır'da Fâtımîler; İran ve Irak'ta Büveyhi idaresi iş başındaydı. Yaklaşık 1000'li yıllarda sadece Gazneliler sünniydi. Kısaca bölgede yeniden Sünni hakimiyet Selçuklular ile sağlanmıştır.[2077] Bu anlamda Abbasi halifelerinin Selçuklu sultanlarına verdiği unvanlarda "seyyidü mülûki'l-ümem, kehfü'l-enâm, el-kâhir, tâcü'l-mille, Sultanü Diyari'l-müslimin" vs. lakapların bu duruma işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Köymen Selçukluların ilk üç sultanı Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah dönemine ilk imparatorluk adı vermiştir. Bu dönemde hanedanın başındaki imparatorlar, "es-Sultânü'l-mu'azzam şâhenşâh" unvanları almışlar ve bu unvanlar altında para bastırmışlardır.[2078] Ancak bazı kaynakların Sultan Alparslan'ın sadece "es-Sultanü'l-a'zam" unvanı zikredildiğini haber vermiştir.[2079]

Köymen'in bu son haberine uygun olarak, Ebû'l-Hasan Sadruddin el-Huseynî (ö:622/1225), Ahbâru'ddevleti's-Selçûkiyye adlı eserinde de Alp Arslan'ı "es-Sultanü'l-a'zam Adudüdevle Ebû Şucâ' Alp Arslan" tanıttığı görülmektedir.[2080] Sadruddin el-Hüseyni aynı eserinde Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı (463/1071) münasebeti ile halifeye gönderdi fetihnamesinde Alparslan'ın unvanlarının "el-Veledü's-Seyyidü, el-Ecellü, el-Müeyyed, el-Mansûru el-Muzafferü, es-Sultanü'l-A'zam, Melikü'l-Arab ve'l-Acem, Seyyidü Mülûki'l-Ümem, Dıyâüddin, Ğıyasü'l-Müslimin, Zahîrü'l-İmâm, Kehfü'l-Enâm, Adudüddevle el-Kâhir, Tâcü'l-Mille el-Bâhir, Sultanü Diyâri'l-Müslimîn, Bürhânü Emiri'l-Mü'minîn" şeklinde sıraladığı

[2077] David O.Morgan-Anthony Reid, "İslam in a plural Asia", *The New Cambridge History of İslam Volum 3 The Eastern İslamic World Eleventh to Eighteenth Centures*, David O.Morgan-Anthony Reid (edit.), Camridge Universty Press, 2011, s.1-21, s.5.
[2078] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, 4.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 2001, s.74.
[2079] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, S.75.
[2080] Ebû'l-Hasan Sadruddin Ali b.Nâsır b.Ali b.el-Hüseynî, *Ahbârüddevleti's-Selçukiyye*, Muhammed İkbal, Lahor, 1933, s.34.

sitayiş türü unvanları arasında Alparslan'ın "es-Sultanü'l-a'zam" şeklinde zikredildiği haber verilmektedir.[2081]

Köymen, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu dini açıdan Şiiliğe bir tepki olarak görmektedir. Tuğrul Bey döneminde bu gayeden geçici olarak uzaklaşılsa da Alp Arslan zamanında tekrar aynı çizgiye dönüldüğünü aktarmaktadır.[2082] Abbasi halifelerinin dünyevi yetkileri zaman zaman gasbedilse de bir mukavele ile bu yetkilerin halifelerden Selçuklulara devredildiği ve halifelerin sadece dini cemaatin başkanı olduğu hükmü Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiştir.[2083]

Tuğrul Bey'in ölümü ile Abbasi hilafeti Irak'ı Selçukluların hakimiyetinden çıkartıp kendi hakimiyetleri altına alma teşebbüsüne geçtiler. Halife Tuğrul Bey'in ölümünü her tarafa bildirip Arap emirleri ile şehrin geleceğini tartışmaya açtı. Selçukluların Bağdat temsilcisi Amid Ebû Saîd bu duruma tepki gösterdi.[2084] Amid Ebû Sa'îd, Bağdat'ta Selçuklu hükümet sarayı (dâru'l-memleke) önünde tabl-davul çaldırmayı sürdürdü. Yani Selçuklular olarak görevlerinin başında olduklarını ilan etmiş oluyordu.

Halifelik divanından çıkan bir emirle Tuğrul Bey'in ismi hutbelerden çıkartıldı. Yerine hiçbir hükümdar ismi konmadı.[2085] Görüldüğü üzere Tuğrul Bey'in ölümü ile Abbasiler arasında siyasi münasebetlerde gerginlik yaşanmıştır. Abbasi halifesi tekrardan dünyevi otoriteyi eline alma teşebbüsü göstermiştir.

Ali Sevim, Köymen'in Tuğrul Bey sonrasında meydana gelen olayları anlattığı kısımlara ilaveten Alparslan'ın halifenin kızı Tuğrul Bey'in eşi Seyyide hanımı Bağdat'ta göndermesine çok memnun olduğunu ve Bağdat'ta Sultan Alparslan adına hutbe okuttuğunu ve hutbede "Sultanü'l-muazzam, Şehinşâhü'l-a'zam, Melikü'l-Arab ve'l-Acem, Seyyidü Meliki'l-ümem, Ziyaüddin, Gıyasü'l-Müslimin, Zahîrü'l-ümem, Kehfü'l-Enâm, Adudüddevle, Tâcü'l-Mille, Ebû Şuca Alparslan Muhammed b. Davud (Çağrı Bey), Bürhânü Emiri'l-Mü'minîn"[2086] şeklinde unvanlarının sıralandığını haber vermiştir.

[2081] Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârüddevleti's-Selçukiyye*, s.53.
[2082] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, s.466-467.
[2083] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, s.52.
[2084] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, s.52-53.
[2085] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, s.53.
[2086] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Târihi'l-Â'yân Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II.Sultan Alp Arslan Dönemi", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt:XIX, 1998, Sayı:23, s.1-51, s.6.

Alparslan, Arap ve Bizans tarihçilerinin ittifakla belirttikleri unvan, künye ve sıfatlarından çok cesur ve yiğit olmasından dolayı "Ebû Şucâ"; kudret ve azamet sahibi olmasından dolayı "adudüddevle" devletin pazusu ve koruyucusu anlamında ve adil bir sultan olması dolayısıyla "Sultânü'l-Adil" gibi şeref unvanlarına sahip olduğu ifade edilmiştir.[2087]

Alparslan, Mısır'da ki Şii Fâtımîleri yıkmayı hedefliyordu (1070) senesinde Mekke ve Medine'de tekrar Abbasiler adına hutbe okunması sağladığı için kendisine "Burhânü Emiri'l-Mü'minîn" unvanı verilmiştir.[2088] Görüldüğü üzere bu unvan siyasi açıdan Abbasileri Fâtımilerin önüne geçirmiş ve *Harameyn-i Şerifeyn'* de hutbe kim adına okunuyorsa onun İslam dünyasının tartışılmaz hakimi olduğu şeklindeki algıdan dolayı kendisine bu unvan verilmiştir denilebilir.

Ayrıca Alparslan'ın Bağdat'ta resmi törenler eşliğinde sünni İslam aleminin işlerini yürütme yetkisine sahip olduğunu belirten bir ahidname verilmiştir. Sultana gitmek üzere bir heyet oluşturuldu. Halife bir mektup ve bu mektupta Alparslan'ın "Şahinşahı'l-a'zam, Melikü'l-İslam, Zahiru'l-İmam, Sultanü Diyâri'l-Müslimin, Burhânü Emiri'l-mü'minin" şeklinde ifade edilen unvanları yer almıştır.[2089]

Köymen, bu resimi toplantıda halifenin dünyevi yetkilerini Selçuklu sultanına devretmesini ve bu hususu yazıya geçirmesininin siyasi açıdan analizini yapmış, "Abbasi halifesininTuğrul Bey zamanında Selçuklular ile yaptığı anlaşmanın geçici ve bu hükümdarla sınırlı olduğu şeklindeki yanlış anlamasının farkına varmış ve Selçuklu sultanı ile yeniden anlaşma yapma yoluna gitmiştir. Bu anlaşma XII. asrın ilk yarısında Halife-Sultanlar mücadelesi başlayıncaya kadar yürürlülükte kalmıştır. ,,[2090] şeklinde özetlemiştir.

7.1.4. Sultan Melikşah'ın Abbasi Halifelerinden Aldığı Unvanlar

Daha önce de ifade edildiği üzere Abbasi halifelerinden el-Kâim-Biemrillâh (salt:422-467) Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah döneminde halifelik yapmıştı. H. 458/1066 senesinde Melikşah veliaht tayin edildi.

[2087] Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II/526-530.
[2088] Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II/526-530.
[2089] Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Târihi'l-Â'yân Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II.Sultan Alp Arslan Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt:XIX, 1998, Sayı:23, s.1-51, s.8.
[2090] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan Zamanı*, s.55.

Devrin Abbasi halifesi el-Kâim veliahtlığını tasdik edip hil'atlar gönderdi.[2091] Alparslan ölünce de devlet adamları ve kumandanlar kendisini sultan olarak tanıdılar. H. 465/1072 senesinde Bağdat'ta adına hutbe okunmuştur.[2092] Halife Kâim-Biemrillah hükümdarlığını tasdik eden menşur ve beraberinde bir sancak göndermiştir. Ayrıca " Kasîmü Emiri'l-mü'minîn, Yeminü Emiri'l-mü'minîn, Muizzüddünya ve'd-Din, Celâlüddevle ve'd-Dîn" vs. unvan ve lakaplar tevcih etmiştir.[2093]

Stanley, *Târihü'l-Hulefâ*'sında Melikşah'ın h. 465/1072 senesinde " Celâlüddîn Ebû'l-Feth Melikşah" şeklilnde lakaplandığını haber vermiştir.[2094]

Halife el-Kâim-Biemrillah'ın yerine gelen Muktedi-Biemrillâh, Melikşah'tan biat aldı ve sultanın saltanatını tasdik etti. (467/1075). Halife tarafından kendisine doğunun ve batının sultanı sıfatıyle iki kılıç kuşatıldı(480/1087). Ayrıca sultan, "Sultânü'l-Âlem, es-Sultanü'l-muazzam, es-Sultânü'l-Âdil" gibi unvanlarla anılmıştır.[2095]

Kafesoğlu, Melikşah'ın amcası Kavurd ile olan mücadelesinden başarıyla çıkınca sultanlığını Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh'a tasdik ettirdiğini, halifeden o zamana kadar hiç kimseye verilmemiş olan "Kasîmü emiri'l-mü'minin" unvanı aldığını ve ayrıca "Muizzüddîn, Celâlüddünya ve'd-dîn" lakaplarının da verildiğini haber vermiştir.[2096] 1077 senesinde itibaren Medine'de hutbe Fâtımîler adına okunuyordu. 472/1079-1080 tekrar Mekke ve Medine'de hutbe Abbasi halifesi Muktedi-Biemrillah ve Selçuklu Sultanı Melikşah adına okunmuştur. Ayrıca Melikşah döneminde Yemen ve Aden impatorluğa bağlandı.[2097]

Ayrıca Melikşah'ın Mısır'ı fethetmek hatta Mağrib'i (Kuzey Afrika) fethedip bütün İslam alemini tek bir bayrak altında toplama düşüncesine sahip olduğu ancak genç yaşta ölmesinin bu duruma mani olduğu iddia edilmiştir.[2098] Diğer taraftan Selçukluların Bağdat'a girmeleriyle İslam tarihinde Sünni fraksiyonun yeniden güçlü

[2091] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/376
[2092] Özaydın, "Melikşah", *DİA*, XXIX/54-57; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/394-395
[2093] Özaydın, "Melikşah", *DİA*, XXIX/54-57.
[2094] Lane-Poole, *Târihü'l-Hulefâ ve's-Selâtîn*, s.173.
[2095] Özaydın, "Melikşah", *DİA*, XXIX/54-57.
[2096] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah*, Milli Eğitim Basımevi; İstanbul, 1973, s.16; bkz Sadreddin Ali b.Nâsır el-Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârih Ahbârü'l-Ümera ve'l-Mülûkü's-Selçûkiyye*, Muhammed Nureddin (thk.), Beyrut, 1405/1985, s.122.
[2097] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah*, s.121
[2098] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah*, s.94; bkz Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş (Farsçadan terc.), s.131

bir ivme kazanması şeklinde başlayan sürecin Melikşah döneminde de devam ettiği görülmektedir. Selçukluların İslam dünyasına özelde Abbasilerin hamiliğini genelde tüm İslam aleminin hamiliğini üstlenmeye başlaması ile heterodoks yorumların emperyal yıkıcı etkileri önemli bir kırılma yaşamıştır.

Öncelikle Selçuklular sünniliği sağlamlaştıracak entelektüel silahları devreye sokmuşlardır.[2099] Görüldüğü üzere Selçuklular ile birlikte İslam dünyasının yalnızca sınırlarının emniyeti güvene alınmamış ayrıca İslam toplumu içerisinde yeni heterodoks yorumlarla parçalanmasının önemli ölçüde önü alınmıştır. Bilindiği üzere bu dönemde bu tür heterodoks sünni karşıtlığı anlayışının etken faili Batınilerin hamiliğini Fâtımîler yapmaktaydı. Selçukluların İslam dünyasındaki bu güçlü çıkışları aslında Fâtımîlerin bu tür düşünce sahibi odaklarla olan fiziki bağının kopuşuna neden olmuştur.

Görüldüğü üzere Melikşah taşıdığı unvanların bir gereği olarak Türk –İslam dünyasında büyük bir dünya hakimiyeti kurma çabası içerisinde olmuştur. Diğer taraftan Melikşah döneminde Şiilerin diğer bir ayağı sayılan Batınilere karşı ilk defa Melikşah döneminde güç kullanılmıştır. Melikşah hareketin baş aktörü Hasan Sabbah'a mektup gönderip faaliyetlerinin takibinde olduğunu haber vermiştir. Daha sonraları Batınilik ile mücadele bir devlet politikası olmuştur.[2100]

Melikşah dönemi Selçukluların altın çağının yaşandığı bir dönem olduğu dikkate alındığında Bâtıniler ile mücadelenin Melikşah döneminden sonra da devam etmesi tehlikenin boyutunu göstermesi açısından kâfidir. Hattı zatında Melikşah İslam dünyası için daimi bir fesad ocağı ve gizli gönderilen Bâtıni dailerin yuvası haline dönüşmüş olan Mısır'ı bu yüzden fethetmek ve Fatımî Şii halifeliğine son vermek düşüncesindeydi.[2101] Diğer taraftan Melikşah döneminde Bizans imparatoru Selçuklulara yıllık haraç ödemekteydi.[2102]

Melikşah döneminde, Bağdat'ta *Tuğrul Beg şehri* olarak Tuğrul Bey tarafından inşa edilen şehirin yeniden inşası ve genişletilmesine girişildi. Sultan ve vezirler için saraylar, devlet adamları için konaklar, evler, hanlar, çarşı, darphanelerin yapımına

[2099] von Grunebaum, *Clasical İslam History,* s.156.
[2100] Ellik, *Büyük Selçuklular Dönemindeki Askeri Faaliyetlerin İslam Dünyasına Etkileri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.160-164.
[2101] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.212.
[2102] Reşidü'd-din Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârîh,* Erkan Göksu-Hüseyin Güneş (tercüme ve notlar), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s.91.

başlanmıştır. Bütün bunlarda cihan hakimiyeti ve Bağdat'ı Türk-İslam imparatorluğunun merkezi haline getirme güdüsü yatmaktaydı.[2103] Melikşah döneminin başında Selçuklular Maveraünnehir bölgesinde topraklarına Karahanlılar ve Gazneliler tarafından saldırıya uğramışlardır. Sultan Alp Arslan öldüğü duyar duymaz Melişah Horasan'a döndü. Batada Karahanlılardan Şemsülmülük Nasr Han Semerkand'dan Tirmiz'e girdi (1072). Daha sonra Alparslan'ın büyük oğlu Ayaz'ın yokluğunu fırsat bilerek Belh'i işgal etti. Ayaz 1073 senesinde şehri geri aldı. Fakat Tirmiz'i geri almaya çalışırken mağlup oldu ve Sır-Derya'a geçerken 10. 000 kişilik ordusunun çoğunu kaybetti (1073).[2104] Karahanlıların ilerleyişine eş zamanlı olarak Gazneliler de Toharistan'da Çiğil-Kent'e saldırdılar ve sultanın amcası Osman'ı yakalayıp hazineleriye birlikte Gazne'ye götürdüler (1073). Bütün bunlar olurken Sultan Melikşah ülkesinin doğusunu halifenin onayını alıncaya kadar güven altına alamadı.[2105]

Aslında bu olay Selçuklular gibi kudretli bir devletin bağımsızlığına yönelik saldırılarında bile harekete geçmek için dönemin Abbasi halifesinin onayını almaya kendini mecbur hissettirmiş ise bu olayın çok yönlü olarak okunması gerekir. Her ne kadar dünyevi otorite Selçukluların elinde ise de dini riyasetin başı olarak gördükleri ve bir mukavele çerçevesinde siyasi münasebet kurdukları Abbasileri yok saymamıştır. Diğer taraftan Melikşah'ın hemen harekete geçmemesinin en önemli nedenlerden biri olarak Abbasiler ile münasebet halinde oldukları Karahanlılar ve Gazneliler arasında siyasi bir krize neden olmama güdüsünün yattığı söylenebilir.

Ayrıca Melikşah döneminde Karahanlıların batı kolu Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmıştır.[2106] Görüldüğü üzere Selçuklular çok geniş toprakları yönetimi altına dahil ederek bir cihan hakimiyetine doğru hızla yol almaktaydılar. Melikşah; döneminde devlet başkanı olarak iktâ sahibi emirlerin, tâbi hükümetlerin, meliklerin ve bu arada Süleyman Şah ve Gazneli hükümdarı gibi sultan unvanı taşıyanların bağlı bulunduğu Sultan-ı A'zam (Büyük Sultan) idi.[2107] Bu durumun bir nişanesi olarak döneminde basılan paraların ön yüzünde Allah'ın vahdaniyetini bildiren işaretler, halife el-Muktedi-Biemrillah'in ismi; arka yüzünde ise "es-

[2103] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.213.
[2104] Osman Aziz Başan, *The Great Seljuks in Türkish Historiography*, (Yayımlanmamış Dok.Tezi),, *University of Edinburgh*, 2002, s.99
[2105] Başan, *The Great Seljuks*, s.99
[2106] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah*, s114
[2107] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah*, s.135

Sultanü'l-muazzam, Şahinşah, Muizzüddevle ve'd-din, Celalüddevle ve Cemâlü'l-mille, Rüknü'l-İslam, Ebû'l-Feth" yazılıydı.[2108]

Ayrıca İmâdüddin Zengi b. Aksungur'un babası Ebû Saîd Aksungur b. Abdullah'ın "Kasîmüddevle" unvanına sahip olduğu ve bu kişinin Sultan Melikşah'ın memluku olduğu bilinmektedir.[2109] Yukarıda ifade edildiği gibi Sultan Melikşah Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillâh'in elinden "kasîmü emiri'l-mü'minîn" unvanı aldığı dile getirilmişti. O dönemde memlukün aldığı lakap ve unvanlar efendilerinin lakap ve unvanlarından iz taşıma geleneği vardı. Muhtemelen Ebû Saîd Aksungur'a verilen bu unvan da aynı karekteri taşımaktadır.

Sultan Melikşah döneminde basılan paralara alınan unvanlar yansıtılmıştır. Örneğin, h. 485 senesinde Bağdat'ta basılı paranın arka yüzünde "Allah Muhammed Rasulullâh Celâlüddevle Melikşah" unvanına yer verilmiştir. Ayrıca h. 475 veya 485 yıllarında İsfahan'da dinar üzerinde "Muhammed Rasulullah, es-Sultanü'l-Muazzam, Şahinşah Muizzüddin Ebû'l-Feth Melikşah" unvanlarının yer aldığı görülmektedir.[2110]

H. 472 senesinde Rey'de basılmış altın bir sikke üzerinde "es-Sultanü'l-mu'azzam, Şâhinşâh Muizzüddin Ruknü'l-İslâm Melikşah" şeklinde geçmektedir.[2111] er-Ravendî, Rahatü's-Südûr'unda Sultan Melikşah'ın unvanını "es-Sultân Muizzüddünya ve'd-Din Kasîmü Emiri'l-mü'minin" olarak sunmuştur.[2112]

7.2. Halife el- Muktedî-Biemrillâh ve Lakabı

İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*'ında halife el-Kâim-Biemrillah'ın torunu el-Muktedi'yi veliaht atama olayını anlattığı kısımda önceden veliaht atandığını, dedesi ölünce biat alarak kendisine "el-Muktedi-Biemrillâh" lakabının verildiğini haber vermiştir. Burada "لقب/ luqqiba" lakap verildi şeklinde bir ifade kullanılmıştır.[2113] Bu durum bize halifenin biat alma sırasında verildiğine işaret eder. Eğer dedesi verseydi çok sarih bir şekilde bu durum dile getirilirdi. Aynı müellif bu eserinde halifeye

[2108] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah*, s.139
[2109] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C.I, s.241; bkz İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l-Haleb*, Ali Sevim (trc.), Türk Tarih Kurumu Basımevi; Ankara, 1982, s.XX-XXI; bkz Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş (Farsçadan terc.), s.130.
[2110] Lane-Poole, *Catologue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.III, s.31-32.
[2111] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt:II, İkinci İmparatorluk Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi; Ankara, 1984, s.23.
[2112] er-Ravendi, *Rahatü's-Südûr*, s.197.
[2113] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI/165.

Yemen'de, Şam'da, Beyt-ü Makdis'te, Mekke ve Medine'de (el-Harameyn) adına hutbe okunduğunu haber vermiştir.[2114]

Bilindiği üzere Beyt-i Makdis ve Remle Muktedi-Biemrillâh halife olmadan dört yıl önce h. 463 yılında Sultan Melikşah'ın meliklerinden Atsız tarafından fethedilmişti.[2115] Yukarıda da ifade edildiği gibi Mekke ve Medine'de hutbelerin Abbasiler adına okunması ve Yemen ve Aden'in imparatorluğa bağlanması Sultan Melikşah döneminde olmuştur.[2116] Ayrıca bütün bu bilgiler bize aslında Abbasilerin Mısır hariç Doğu İslam dünyasının kahir ekseriyatında adlarına hutbe okunmasının arkasındaki gücün Selçuklular olduğunu göstermektedir.

el-Bundarî tarafından ihtisar edilen *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adlı kitabın *Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi* olarak tercümesinde Burslan, halife "el-Muktedî-Biemrillâh'in "el-Muktedî" unvanına ilişkin önemli bir haber aktarmaktadır. Buna göre halife Kâim-Biemrillâh öleceğini anlayınca kendi el yazısı ile kaleme aldığı vasiyetine şahit olsunlar diye kadı Ebûlhasen İbn Beyzavi ve kadı Ebû Muhammed b. Talhatüddameganî'yi huzura çağırdı. Kaim Biemrillâh'in, Zâhire Ebû'l Abbas Muhammed nam oğlu, yani torunu Emirü'l-mü'minîn Muktedi-Biemrillâh Ebûlkasım Abdullah hilafete geçti şeklinde haber nakledilmiştir.[2117]

Bu dönemde Abbasi halifelerinin dünyevi otoriteyi elinde tutan en büyük destekçileri konumundaki sultanlardan biat alma geleneğinin yürürlükte olduğu görülecektir. Burslan, Amidüddevle'nin Melikşah'dan Muktedi'ye biat almak için için gittiğini ve halifenin Melikşah hakkındaki saltanat ahdini beraberinde götürdüğünü haber vermiştir. Ayrıca kadı Muhammed el-Beyzavi'nin Müeyyedü'l-Mülk ile Nizamülmülk'e gönderildiğini, ordan da Gazne'ye halifeye biat için gideceği haberini de eklemiştir.[2118]

Görüldüğü üzeri bu dönemde Abbasi halifeliği kendileri ile münasebetleri olan büyük İslam devlet hükümdarlarından halifenin biat almaktaydılar. Aynı şekilde İslam devlet başkanlarının göreve başlama yazıları (menşur) uygun lakaplar, hil'at ve diğer hakimiyet alametleri olan unsurlar tevcih edilmekteydi.

[2114] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* XVI/166.
[2115] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VIII/410.
[2116] Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melilkşah,* s.121.
[2117] el-Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi* Kıvameddin Burslan (terc.), Türk Tarih Kurumu Basımevi; Ankara, 1999, s.51.
[2118] Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi*, 52.; bkz El-Feth b.Ali b.Muhammed el-Bündâri el-İsfehanî, *Devletü's-Selçuk,* Mısır, 1318/1900, s.49.

Halife el-Muktedi'in bu lakabının etimolojisi ile ilgili olarak İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında k-d-v (q-d-v) maddesinde şu bilgileri sunmuştur: "kadâ-yakdû-kadv" fiilinin *kadv* mastarı ile *iktida* (iqtidâ) arasında bir ilişki vardır. *اقتدي/iqtedâ* fiili birine rehberlik etmek, taklit etmek anlamında "kudvetün, kıdvetün" kelimeleri "üsvetün" örnek, numûne anlamına gelen kelimeyle aynı anlama gelir. İbnü'l-Arabî bu konuda "kudve" kelimesi, "tekaddüm" kelimesi ile yani önde olmak anlamında kullanıldığını haber vermiştir.[2119] Yani önüne geçilmez, aksine takip edilir anlamından hareketle bu kelimenin etimolojik olarak önemli bir çağrışım ifade eden lakap olarak kullanılmış olma ihtimaline işaret etmiştir. "iktedâ" fiilinin ism-i mefûlü olarak "mukteda" anlamında uyulan, örnek alınan, rehber edinilen kişi anlamında kulllanılmış olabilir.

Ancak *Mukteda-Biemrillâh* değil de *Muktedi-Biemrillâh* lakabının verilmesi muhtemelen "ıkteda" kelimesi ile "kudve" kelimesi arasında kullanılan anlam ilişkisinin benzeri "kudve" kelimesiyle "tekaddüm" arasında kurulmuştur. Buna göre öncülük eden, liderlik eden anlamında ism-i fail kalıbında kullanılmış olma ihtimali vardır. Yani bu lakap halifeye işaretle "Muktedi-Biemrillah" ism-i meful kalıbında reaya nisbetle "Mukteda-Biemrillâh" anlamında kullanılmıştır denilebilir. Bilindiği üzere Ebû'l-Kasım Abdullah (Muktedi-Biemrillah), halife Kaim'in veliahtı ve tek oğlu olan Muhammed, Muktedi doğmadan altı ay önce ölmüştü.[2120] Ebû'l-Kasım Abdullah'a "Muktedi-Biemrillâh" lakabının verilmesinde muhtemelen Muktedi'nin, dedesi Kâim tarafından çok iyi yetiştirilip liderlik istidadına sahip olduğunu vurgulamak için bu unvanının verilmiş olma ihtimali söz konusudur.

İbnü'l-İmrânî; halife el-Muktedi-Biemrillah'in son derece muttaki, çok sadaka veren bir kişi olduğunu haber vermiştir.[2121] İbnü'l-Manzur, "el-kadv, kıdve ve kudve" kelimelerinin etimolojisinden bahsederken "kadv" kelimesi ile "ekdâ" fiili arasındaki anlam ilişkisinden bahsetmiştir ve bu fiile hayırda istikamet sahibi olmak diyerek din yolunda kişinin istikamet sahibi olduğu anlamını yüklemiştir.[2122]

İbnü'l-Manzur'un verdiği bu son örnekten hareketle Ebû Kâsım Abdullah'a el-Muktedi-Biemrillah lakabının verilmesinde onun dini şahsiyetinin bir izi söz konusu

[2119] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV/171.
[2120] Hartmann, "Muktedi-Biemrillah", *DİA*, XXXI/142-143.
[2121] İbnü'l-I'mrânî, *el-İnbâ*, s.201.
[2122] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV/172; bkz el-Cevzi, *Keşfü'n-Nikâb*, s.424.

olabilir. Zira halifeler birçok saiklerle lakap alırlar. Bu örnekte olduğu gibi halifenin dini şahsiyeti de aldıkları lakaplar üzerinde etkili olmuş olabilir.

Bilindiği üzere İslam fıkhında salât faslında cemaatle namaz kılarken "muktedî" kavramının imama uyan kişi anlamında kullanılmaktadır.[2123] Bu anlamda *muktedi* birine uyan, onu takip eden anlamında kullanıldığı açıktır. Aynı şekilde halife Muktedi-Biemrillah babası ölmüş, dedesi Kaim-Biemrillah'in veliahtı olmaya babasının taşıdığı vasıflara uygun, ona bu konuda tam uyduğu söylenebilir anlamında verilmiş bir unvan olma ihtimali vardır.

7.2.1. Sultan Berkyaruk'a Halifenin Verdiği "Rükün" Lafzına Bitişik Lakab

Ayrıca bu dönemde dönemin Abbasi halifelerinin kendilerini dini riyasetin başı olarak muhatap alan sultanların aralarında ki saltanat mücadelerinde kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak sürece dahil olduklarını görmekteyiz. Muktedi-Biemrillah ölmeden (h. 487/1094)[2124] Selçuklu Sultan'ı Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk'u "Rünüddîn" lakabı ile sultan ilan etmiştir (487/1094).[2125] Halife el-Muktedi Berkyaruk'a "Ruknüddin " ve "Burhânü Emiri'l-mü'minin" lakaplarını h. 487/1094 senesinde vermişti. Ardından gelen oğlu halife Müstazhir-Billâh da bu unvanları aynen onaylamıştır.[2126]

Burda bir soru akla gelebilir: "Melikşah 485 senesinde öldüğüne göre ve Berkyrak resmen 487 senesinde sultan ilan edildiğine göre bu iki yılda Selçukluları kim idare etmiştir?" Zambaur ve Bosworth'un ortaya koyduğu şecereye göre Berkyaruk 487-498 yılları arasında görev yapmıştır. Mahmûd b. Melikşah'ın ise bu çalışmada 485-487 arası görev yaptığı ifade edilmektedir ancak onun hakimiyet alanı sadece bir şehirle sınırlıydı. Berkyaruk'un ise 487'den önce muhtelif şehirlerde sultan olarak tanındığının belgelere dayandığı iddia edilmektedir.[2127]

Bu duruma uyan başka kanıtlar da vardır. Stanley'nin belirttiğine göre h. 486 senesinde basılmış bir altın para üzerinde Berkyaruk'un isim ve unvanlarna yer verilmiş bir paradan söz edilmiştir. Buna göre paranın arka yüzünde "Allah

[2123] Yunus Vehbi Yavuz, "İktidâ", *DİA,* İstanbul, 2000, C.XXII, s.54-55.
[2124] Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, XXXI/142-143.
[2125] Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI/365-371; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII/493.
[2126] G.E.Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk TurksPoetry as a source fon İranian history*, Routledge Studies; London and New York, 2009, s.132.
[2127] Eric J.Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasid of 11 th and 12 th Century Baghdad*, (Unpublished Doctorated.Tesis), The University of Mishigan 1998, s.277.

Muhammed Rasulullâh es-Sultanü'l-Muazzam Melikü'l-İslam Ebû'l-Muzaffer Berkyaruk b. Melikşah" şeklindedir.[2128]

Ayrıca h. 487 senesinde halife Müstazhir Billâh'ın hilafete yeni geldiği dönemde Bağdat'ta basılmış altın paranın üzerinde (arka) "Muhammed Rasulullah (s. a) Muizzüddevle el-Kâhira Berkyaruk" isim ve lakabına yer verildiği başka bir paradan söz edilir. Paranın ön yüzünde ise halife Müstazhir –Billâh'ın halife genel unvanlarından "el-İmam" unvanına yer verildiği görülür.[2129]

H. 489 senesinde Bağdat'ta basılan paranın arka yüzünde Sultan Berkyaruk'un bu kez "Adudüddevle el-Kahira Berkyaruk" ifadesine yer verildiği iddia edilmektedir.[2130] Bu para üzerinde çok önemli bir ifade olarak el-Kâhira lafzının ifade ettiği siyasi anlamın bilinmesi gerekir. Bilindiği üzere bu kelime literal olarak düşmanlarını kahreden, ezip geçen anlamında. Berkyaruk'un saltanat mücadelesindeki başarısının paralar üzerine yanstıldığına işaret etmektedir. Ayrıca Berkyaruk dönemine hem Gazneliler hem de Karahanlılar Selçukluları metbu bir devlet olarak tanımışlardı ki siyasi açıdan bu kadar bunalım dönemde bu büyük bir başarı sayılır.[2131]

Halifenin Berkyaruk'u "rüknüddin" lakabı üzerinden sultan ilan etmesine gelince bu durumu anlamak için rükün kelimesinin etimolojisine bakmak gerekir. İslam lakap geleneğine göre rükün üzerinden lakap alanların akranları içerisinde askeri başarısı ve bu başarıya göre bu tür unvan verildiği vurgulanmıştı. Aynı durum Berkyaruk için de söz konusudur. Berkyaruk önce 485/1092 senesinde babası Melikşah'ın ölümünün ardından Nizamülmülk'ün gulamları tarafından sultan ilan edilmişti. Karşısına Terken Hatun ve oğlu Mahmûd çıkınca kendilerine İsfahan ve Fars eyaletleri verilerek problem çözüldü. Reşîdüddin Fazlullah'ın Terken Hatun'dan olma çocuk yaşta ölen Mahmûd'un Nâsıruddevle ve'd-Din Ebû'l-Kâsem b. Melikşah şeklinde lakap ve künyeye sahip olduğu haber verilmiştir.[2132]

Bilindiği üzere künye kadim bir Arap geleneğidir ve genellikle kişinin büyük oğlu üzerinden aldığı bir uygulamadır. Burada ilginç olan Mahmûd bir Türk'tür ve çocuk yaşta öldüğü halde böyle bir künye almıştır. Taşıdığı bu unvanın sembolik

[2128]Lane-Poole, *Catalogue of Oriantal Coins (1876-188),* s.278
[2129] Lane-Poole, *Catalogue of Oriantal Coins in British Museum,* Vol.III, s.33.
[2130] Lane-Poole, *Catalogue of Oriantal Coins in British Museum,* Vol.III, s.34.
[2131] Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*, V/514-516.
[2132] Fazulullah, *Câmi'u't-Tevârîh (Zik-i Târîh-i Âl-i Selçûk),* Göksu-Güneş (trc.), s.95.

olarak önemli bir mesajı içermesi muhtemeldir. Bu dönem Selçuklu sultanları arasında sadece aldıkları unvanlar değil ayrıca kendilerine uygun künyelerin verilmesi de bir geleneğe dönüşmüştü. Muhtemelen Terken Hatun bu geleneğin bir karşılığı olarak oğluna bu tür bir künye vermiştir. Özellikle bu künyenin üzerinde çok çalışılmış önemli mesajlar içermesi akıldan çıkarılmamalıdır.

Her şeyden önce Ebü'l-Kâsım değil de Ebü'l-Kasem olarak verilmesi önemlidir. Mahmûd b. Melikşah'a Ebû'l-Kasem künyesinin verilmesine ilişkin künyenin içerdiği literal anlamında ki yeminleşme, akd hususlarının arka planına işaret nevinden olacağına ilişkin İbn Esir'de geçen bir rivayet ışık tutmaktadır. Buna göre (h. 485/1092) senesinde Melikşah ölünce karısı Terken Hatun emirlerin desteğini Mahmûd'un yanına çekti ve buna güvenerek halife el-Muktedi'den hutbeyi oğlu adına okunmasını istedi. Halife birtakım şartlar sürerek öneriyi kabul etti. Buna göre saltanat ismen Mahmûd'a ait olacak, hutbe *halife* adına okunacak, ordu komutanlığından ve halkın idaresinden Emir Üner sorumlu olacak.[2133]

Emir Üner de Tacü'l-mülk'ün direktiflerine tabi olacak. "Amillerin tayinine, vergilerin toplanmasına Tacülmülk bakacak. "şeklinde bir anlaşmadan söz edilmiştir ancak başlangıçta halife Mahmûd'un yaşının çok küçük olmasından dolayı adına hutbe okutmayı ve bu şekilde onu sultan ilan etmeyi istememiştir.[2134] Bunun üzerine Terken halife Muktedi'yi yerine torunu Ca'fer'i halife yapmakla tehdit etmiştir. İsfahan'da Ca'fer'e bir saray yaptırmış ve kendisini "emirü'l-mü'minin" olarak adlandırmıştır.[2135]

Görülüyor ki burada Abbasi halifesi baskın bir şekilde birtakım şartlar ortaya koymuş, yapılan bu antlaşmanın sembolik olarak ifadesi olarak yemin lafzı üzerinden Mahmûd'a künye verilmiş olma ihtimali söz konusudur ki bu durum künyelerin kadim Arap geleneğinde karşılığı olan uygulamalardandır.

Ebü'l-Kasım Hz. Peygamber'in en önemli künyesidir. Hatta bu yüzden Hz. Peygamber'in adının verilmesi teşvik edilirken künyesinin verilmesi hoş karşılanmamış hatta istenmemiştir ancak yine de künyenin konduğu bilinmektedir. Özellikle Şiilerin tercih ettiği bir künyedir. Abbasiler tarafından konmasına gelince Hz. Peygamber ile olan sıhrıyyetin kazanılmış hak temelinde bir jargon niteliğinde

[2133] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII/484.
[2134] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII/484.
[2135] Nurullah Yazar, " Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, C.10, Sayı:20, s.211-219.

konduğu bilinmektedir. Yani son tahlilde Hz. Peygamber ile akrabalık bağı olanların kullandığı bir künyedir.

Burada Ebü'l-Kasem ise ise daha çok literal anlamından birtakım mesajlar içermiş olma ihtimali söz konusudur. Kasem kelime anlamıyla *yemin* anlamını içermesinin yanı sıra *bölmek* anlamına gelen kasm kökünden türediği dikkate alındığında eğer yemin olarak düşünülürse Terken Hatun'un henüz beş yaşına bile gelmemiş çocuk yaştaki oğlunun sultan olması konusunda birtakım vaadler alınmış ve bu konuda söz verilmiş olduğuna mülhem olma ihtimali vardır.[2136] Diğer taraftan eğer bölmek anlamında kullanılacaksa Mahmûd'un Melikşah'ın oğlu olması hasebiyle, Selçuklu Devleti'nin hanedanın ortak mülkü olmasına binaen onun da payına düşen idare etme hakkının olduğuna işareten verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ayrıca Berkyaruk döneminde Terken Hatun'un kışkırtması ile öz dayısı melik İsmail b. Yakûti isyan etti ve hayatı ile ödedi. Bu olaydan sonra Berkyaruk Bağdat'a geldi ve bundan sonra sultan ilan edildi (487/1094).[2137] Terken Hatun öldükten sonra birlikleri Berkyaruk'un saltanat mücadelesi verdiği Tutuş'a katıldı. Bunun üzerine Tutuş Abukoğlu Yusuf'u Bağdat'a göndererek halifeden hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. Bu arada Abukoğlu Yusuf'un kardeşi 1000 kişilik birliği ile Berkyaruk karşısına çıkıp onu mağlup etti. Bu haber üzerine halife el-Mustazhir hutbeyi Tutuş adına okuttu (487/1094).[2138] Kısaca Abbasi halifesi bu dönemde Selçukluların saltanat mücadelelerinde denge siyasetini gütmüştür. Kim başarılı olmuşsa hutbeyi onun adına okutma politikasını izlemiştir denilebilir.

Berkyaruk (488/1095) senesinde Suriye Selçuklu hükümdarı amcası Tutuş ile de sultanlık mücadelesinde galip gelmiştir. Ayrıca Arran meliki kardeşi Muhammed Tapar ile saltanat mücadelesi devam etmiştir. İki kardeş arasında beş kez çarpışma yaşandı. Siyasi faturası ağır olmuştur. M. Tapar ve öz kardeşi Sencer ve Berkyaruk arasında ayrı ayrı hakimiyet alanları zuhur ederek devlet bölünmüştür(497/1104).[2139]

Burslan'ın, Zübdatü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usra'sının Irak ve Horasan Selçukluları olarak Türkçe tercümesinde Berkyaruk; Ebû'l-Muzaffer Berkyaruk, Burhânü Emiri'l-mü'minîn unvanı üzerinden tanıtılmıştır. Ayrıca bu eserde Terken

[2136] Ertuğrul Boynukalın, "Yemin", *DİA,* İstanbul, 2013, C.XLIII, s.417-420.
[2137] Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI/365-371.
[2138] Başan, *The Great Seljuks*, s.133.
[2139] Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI/365-371.

(Türkan) Hatun'un padişah (Karahanlı) evladından olmasına mukabil Berkyaruk'un annesi Selçukîlerden olduğu haber verilmiştir.[2140]

Ayrıca Burslan'ın yukarıda dile getirdiği bu unvanda "Burhân" lafzının Araplar'ın Sultan olarak ifade ettikleri anlama mülhem olması, lakapların tarihi açıdan siyasi kavramlar karşılığında kullanıldığınına güzel bir örnektir.

Burhan lafzına benzer lafızların Berkyaruk'un unvanları arasında geçtiği görülmektedir. Örneğin; Ravendi, Rahatü's-Südûr'unda Berkyaruk'u "es-Sultanü'l-Muazzam Rüknüddünya ve'd-Dîn Ebû'l-Muzaffer Berkyaruk b. Melikşah Yeminü Emiri'l-Mü'minîn" unvanları üzerinden tanıtmıştır.[2141]

Berkyaruk'a verilen bu unvanın kilit kavramlarından "Yemin" lafzı siyasi açıdan çok önemlidir. Bilindiği üzere Abbasilerin dini riyasetini tanıyan sultanların siyasi konumlarına işaret eden önemli bir unvandır. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere Alparslan'a verilen Ebû Şücâ' künyesinin başka bir versiyonu olarak burada torunu Berkyaruk'a Ebû 'l-Muzaffer künyesinin verildiği görülmektedir ki rükün bitişik unvanının künye versiyonu olarak değerlendirilebilir.

Kaldı ki Ebü Şücâ künyesi kardeşi Ahmed'in taşıdığı bir künyeydi. Babası Melikşah Ebû Şücâ' Ahmed'i (480/1087) senesinde veliaht tayin etmiş. Ona "Melikü'l-mülûk", "Adudüddevle", "Tâcülmille", "Uddetü emiri'l-mü'minin" lakaplarını vermişti. Bu yıl Ahmed adına Bağdat'ta hutbe okunmuştur.[2142] Berkyaruk (h. 481) senesinde ölen Ebû Şücâ' Ahmed ölünce yerine Berkyaruk veliaht atanmıştır.[2143]

Muhtemelen Berkyaruk'un unvanları arasında yer alan Ebû'l-Muzaffer adlı künyesi Ebû Şücâ' künyesinin çağrışımı ve aynı anlamı taşımasına binaen verilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu dönemde siyasi arenada olan kişilerin aldıkları lakap ve künyelerin mutlaka bir öyküsü ve bu unvanların bünyelerinde önemli siyasi mesajlar saklıdır. Halife el-Muktedi döneminde Rey'de basılı paranın ön yüzünde halife el-Muktedi'nin ismi; arka yüzünde ise es-Sultanü'l-Muazzam Rüknüddünya

[2140] Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular*, s.84; Bündari, *Zübdetü'n-Nusra (İmadüddin el-İsfehani'nin inşası)*, s.76-77.
[2141] er-Ravendî, *Rahatü's-Südûr*, s.209.
[2142] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/452.
[2143] er-Ravendî, *Rahatü's-Südûr*, s.215.

ve'd-Din, Melilkü'l-İslam ve'l-Müslimin" olarak halife ve sultan Berkyaruk adına tarih belirtilmemiş bir paradan bahsedilir.[2144]

7.3. Halife el-Müstazhir-Billâh" ve Lakabı

Künyesi Ebû'l-Abbas ismi Ahmed'dir.[2145] Babasının ölümünün ardında biat almıştır. Biat aldığında on altısından henüz iki ay almıştı. (Dini riyasetin başı olarak) halife, (dünyevi riyasetin başı sultan) Berkyaruk'tan biat almıştır.[2146] el-Kubbî fevâtü'l-vefeyât'ında halifenin güçlü dindarlığının yanında yumuşak huylu, cömert ve fakirleri oldukça göz ettiğini haber vermiştir.[2147]

Abbasilerin son dönemlerinde yaşamış önemli bir tarihçi olan İbn Dıhye el-Kelbî (ö:633/1235), *en-Nibrâs'* ında halife el-Mustazhir-Billâh'e veliahtlığı döneminde babası el-Muktedî-Biemrillâh tarafından "Zahîruddîn" lakabının verildiğini ve bu lakabın dönemin basılan paralarına ve okunan hutbelere yansıtılıdığını haber vermiştir.[2148]

Aynı eserde "zahîruddin" lakabının aslında el-Mustazhir'in dedesi Muhammed'in lakabı olduğu haber verilmiştir. Babası halife el-Muktedi "Ebû 'l-Kâsım" künyesini babası Muhammed'den almış ve oğlu Ahmed'e yani Mustazhir – Billâh'a dedisi Ebû'l-Kâsım Zahiruddin Muhammed'in bu unvanını vermiştir.[2149] İbn Dıhye ile aynı dönemde yaşamış olan el-Ezdi, *Ahbârü'd-düveli'l-munkatı'a'* sında aynı haberi doğrulamış ve halife el-Müstazhir-Billâh'a babasının "zehiruddin" lakabının verildiğini haber vermiştir.[2150]

Halife unvanları (resmi lakap) konusunda önemli bir araştırmacı olan Züheyr el-Kubî halife el-Muktedî'nin "uddetüddîn", babası el-Emir Zahiruddin Ebû 'l-Kasım olduğunu haber vererek bu rivayeti bir nevi doğrulamış olmaktadır.[2151] Abbasi lakap tarihinde halifelerden "din" lafzına bitişik unvan alma geleneğinin halife el-Kâim tarafından başlatıldığı, oğlu Ebü'l-Kasım Muhammed'e (zahîruddîn) ve onun oğlu halife el-Muktedi (uddetüddîn) ve dolayısıyla torunu halife el-Mustazhir (zahiruddin) unvanı verilmiştir.

[2144] Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasid of 11 th and 12 th Century Baghdad,* s.273.
[2145] es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s.655.
[2146] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* VIII/494; bkz en-Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb,* XXIII/146.
[2147] el-Kubbî, *Fevâtü'l-vefeyât,* C.I, s.89.
[2148] İbn Dıhye el-Kelbî, *en-Nibrâs,* s.144-145.
[2149] İbn Dıhye el-Kelbî, *en-Nibrâs,* s.145.
[2150] el-Ezdi, *Ahbârüddüvel,* s.437.
[2151] el-Kubî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ,* C.II, s.153.

Yukarıda da açıklandığı üzere halifenin dini şahsiyeti göz önünde bulundurulunca bu şekildeki bir unvanda bu durumun etkili olma ihtimali söz konusudur. Halifenin babası Muktedî'nin ölümünden üç gün sonra "Mustazhir-Billâh" lakabı ile halife ilan edildiği iddia edilmiştir.[2152] Muhtemelen babası tarafından veliaht iken verilen ve aynı zamanda dedesinin de unvanı olan "zahîruddîn" unvanının tekrarı olmaması açısından yeni halifeye zahiruddin lakabıyla aynı anlama gelen *müstazhir* lakabı verilmiştir.

İbnü'l-Manzur, lakabın etimolojisine ilişkin ortaya şu bilgileri koymuştur: "istazhara" fiili "isteâne" yani yardım isteme anlamına gelir. "tezâhere" ve "zâhere" aynı kökten gelir. Buna göre *tezahür, teâvün ve zâhere* aynı anlamda kullanılır ayrıca "zahîr" kelimesi ile "muîn" kelimesi aynı anlamda kullanılır.[2153] Bu unvanların ortak paydası "اعان" veya "ظاهر" fiilerinin yardım etti anlamındaki fiiler üzerinden oluşturulmuş olmasıdır. Özellikle aynı anlama gelen ikinci fiilin istif'âl formatındaki "استظهر" ism-i fail formundaki bu lakabın galip gelen, üstün çıkan anlamları ile liderlik vasfının ön plana çıkarılması ihtimali söz konusudur. Yukarıda el-Kelbî'nin halifeye babası tarafından zahîruddin verilmesinin aslında unvanın etimolojisiyle oldukça uygun olduğu söyelenebilir.

Müstazhir-Billâh lakabı, aslında on ikinci halife el-Müsta'în-Billâh (219-252/385-866) lakabı ile aynı anlam içermektedir.[2154] Buna göre kimi lakapların zaman dilimi içerisinde aynı anlama gelen farklı formatlarla ifade edildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca el-Müstazhir-Billâh lakabı Endülüs Emevi halifelerinin yedincisi V. Abdurrahman (392/414/1002-1024)'ın taşıdığı bir unvandı.[2155] Bu açıdan bakınca Abbasilerdeki kullanımı h. 487 olduğu baz alındığında unvanın deyim yerindeyse dış patentli olduğu, kendilerinden önce üstelik de rakip bir hilafetin işlevsel kıldığı bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır ancak unvanın aynı anlamdaki formatının meteradifi olan h. 219 el-Müsta'în-Billâh lakabı baz alındığında da Abbasi kaynaklı olduğunu söylemek mümkündür.

Halife Selçuklu sultanları arasındaki saltanat mücadelelerinde askeri yönden ipi göğüsleyen adaya uygun lakap üzerinde sultan olma yolunu açma siyaseti izlemiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere zamanın halifesi Muktedi-Billâh Berkyaruk'u

[2152] Özaydın, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXII/127-128.
[2153] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, C.IV, s.525.
[2154] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn*, s.699.
[2155] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâb*, s.753.

Ruknüddin lakabı ile sultan ilan etmişti.[2156] Yeni halife Müstazhir-Billâh benzer politikaları devam ettirmiştir. Berkyaruk sultan olduktan sonra kardeşi Sencer'i Horasan valisi olarak atamıştır. Sencer, Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesi veren Muhammed Tapar'ın (öz) kardeşidir.[2157] Daha sonra Sencer, kardeşi Muhammed'i tercih etmekle kalmadı aynı zamanda o dönem Bağdat'ta bulunan Sultan Berkyaruk'a karşı savaşmak için Bağdat'a yürüyünce halife el-Müstazhir devreye girerek bu üç kardeş arasındaki savaşı önledi (495/1001). Berkyaruk'u Sultan, Muhammed Tapar'ı da melik olarak tanıdı.[2158]

Berkyaruk bu noktaya gelmeden önce sultan olmasının hemen akabinde Suriye Meliki amcası Tâcüddevle Tutuş'u (Melikşah'ın kardeşi) mağlup etti. (h. 487/1094). Daha sonra Çağrı Bey'in torunu Emir-ü ümenâ lakaplı Muhammed b. Süleyman'ı mağlup etti (1097).[2159] Görülüyor ki Berkyaruk'un askeri başarısı kendisinin sultan olarak kabul görmesinde etkili olmuştur.

(493/1100) 'de hutbe Bağdat'ta Sultan Berkyaruk adına okunmuştur fakat bu yıl ilk defa iki kardeş arasında savaş oldu ve Berkyaruk mağlup olunca hutbe tekrardan Muhammed adına okunmuştur (493/1100).[2160] Berkyaruk sultan olarak iktidarda bulunduğu halde h. 496 senesinde Mustazhir-Billâh döneminde basılı altın para üzerinde (arka), "Adl Muhammed Rasûlüllâh es-Sultanü'l-Muazzam Ğıyasüddünya ve'd-Din Ebü Şüca' Muhammed" isim ve unvanı ile para bastırmıştır.[2161]

Bu parada mevcut lakaplar içerinde künye formatındaki Ebû Şüca lafzı son derece önemli bir kavram olarak görülmelidir. Sadece künye, sahibinin kişisel bir vasfı olarak sahibini ön plana çıkarmak amacına yönelik değildir. Aksine bu künye üzerinden sahibinin saltanat varisi olarak aidiyetine vurgu yapılmaktadır. Aynı künyenin Büveyhilerde de birçok emir tarafından ısrarla kullanılması örneğinde olduğu gibi çünkü bu künye Alparslan'dan itibaren sulbünden gelenlerin aidiyetine vurgu amacı ile lakaplar arasına dahil edilmiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın Cami't-

[2156] Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI/365-371.
[2157] Kafesoğlu, Yıldız-Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, İSAR, İstanbul, 1999, s.101.
[2158] Kafesoğlu, Yıldız-Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*,, s.101.
[2159] Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*, V/514-516.
[2160] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C.IX, s.25-26.
[2161] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in British Museum*, Volume.III, s.34-36.

Tevârih'inde aktarıldığına göre Ebû Şüca' künyesi Sultan Alparslan'dan sonra torunu Muhammed b. Melikşah tarafından kullanılmıştır.[2162]

Görüldüğü üzere bu dönemde her görev sahibinin kurumsal kimliği bir unvan üzerinden verilmekteydi. Atabeglik unvanında olduğu gibi.

Berkyaruk öldüğü yıla kadar kardeşi ile saltanat mücadelesi vermiştir. H. 498 senesinde Sultan Berkyaruk vefat etti. İsfahan'dan Bağdat'a doğru geliyordu. Berûcird'e varınca hastalığı çok ağırlaştı ve orada kırk gün kaldı. Bu süreçte oğlu Melikşah ve Emir Ayaz'a hil'at giydirdi. Emir Ayaz'ı oğlu Melikşah'a atabek atadı. Emirlerine oğlunu Sultan olarak atadığını bildirdi.[2163]

Sultan Berkyaruk'un oğlu Melikşah'ı sultan atadığında henüz dört yaşında olduğu haber verilmiştir. Melikşah'a Bağdat'ta "Celâlüddevle" unvanı ile hutbe okunmuştur.[2164] Bilindiği üzere üçüncü Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (I) unvanı da Celâlüddevle ve'd-Din idi.[2165] Kısaca bu dönemde verilen unvanlarda bir nevi kümülatif hususiyetler lakap kültürünün oluşmasında önemli izler taşımıştır denilebilir.

7.3.1. Muhammed Tapar'ın Halifeden Aldığı Lakaplar

Sultan Muhammed'in iktidar macerası Berkyaruk döneminde başlamıştır. Sultan Muhammed (h. 484/1082) senesinde doğdu. Berkyaruk öldükten sonra (h. 479/1086-87) senesinde Sultan oldu. Sultanlığı on üç yıl sürmüştür. Lakabı es-Sultân Ğıyasü'd-Dünya ve'd-Din Ebû Şüca' Muhammed'dir.[2166] Sultan Muhammed b. Melikşah (Muhammed Tapar) 511/1118 öldü. Yerine oğlu Mahmûd adına hutbe okunmuştur.[2167] el-Hudarî Beg ise Muhammed Tapar'ın lakabını ismi geçen lakabı farklı versiyonu olan "Muğısüdünya ve'd-dîn" olarak tanıtmıştır.[2168]

H. 486/1093 senesinde Sultan Berkyaruk tarafından Gence meliki olarak atandı. Sultan Berkyaruk'un azlettiği Müeyyidü'l-mülk'ün kışkırtması ile saltanat mücadelesine girmiştir. Bağdat şahnesi Sa'düddevle Gevherâyin, Musul emiri

---

[2162] Fazlullah, *Cami't-Tevârih*, Göksu-Güneş (tercüme), s.110, 155.
[2163] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C.IX, s.77.
[2164] Sebt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zeman*, C.XIX, s.536.; ez-Zehebi, *Tarihü'l-İslâm*, XXXIV/63.; İbnü'l-I'mâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V/419.
[2165] R. Fazlullah, *Cami't-Tevârih*, Göksu-Güneş (tercüme), s.125.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C.IX, s.78.
[2166] Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârîh*, s.166; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/167; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi; Ankara, 1992, s.24-25.
[2167] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/167.
[2168] el-Hudarî Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.488.

Körboğa ve el-Cezire hakimi Çökürmüş gibi güçlü emirlerin kendisine katılması ile Abbasi halifesi el-Müstazhir Billâh'tan kendisi adına sultan olarak hutbe okunmasını istedi.[2169] Halife Müstazhir Billâh "Gıyasü'd-dünya ve'd-din" lakabı ile sultan olarak adına hutbe okuttu (493/1099).[2170]

Görüldüğü üzere ortada bir sultan varken daha güçlü birinin sultan olma talebi Abbasi halifesi tarafından olumlu karşılanınca saltanat mücadeleleri son bulmamıştır. Bu olayda en dikkat çekici husus Selçuklularda taht mücadelelerinin doğurduğu önemli bir netice de Abbasi halifelerinin sadece kendilerine biçilen dini riyasetin başı olma misyonunun ötesinde siyasi bir aktör olarak siyasette yer almalarıdır. Çok yönlü olarak düşünüldüğünde bu durum, Abbasiler ile Selçukluların açıkça siyasi bir rekabet düzleminde buluştuklarını görmek mümkündür.

Geçici siyasi koşullar halifeleri yeni bir sultan belirleme hatta görev başında meşru bir sultan varken yenisine yönelmesi son tahlilde en azından dini riyasetin başı olarak görülen bir kurumun siyasi olarak yıpratılmasını ve büyük bir prestij kaybetmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca halifelerin siyasi rekabetlerdeki rolleri, ileride görüleceği üzere Abbasilerin Selçukluların zayıflaması ile yeniden otoriteyi ele geçirme sürecini doğuracaktır.

Ancak bu durumu çok daha yumuşak bir atmosferde değerlendirenler de olmuştur. Bu anlayışı kabul edenlere göre halife el-Müstazhir Melikşah dönemi sonrasında patlak veren taht kavgalarında tarafsız kalmaya çalışmış fakat Bağdat'a kim hakim olmuşsa hutbeyi onun adına okutarak kendisini uygun bir unvanla sultan ilan etmiştir.[2171] Bu dönemin genel Abbasi halifelerinin sultanlarla olan münasebetlerini, isyan eden herhangi bir hanedan üyesinden sultan olma ihtimali yüksek olanın desteklenmesi şeklinde geliştiğini öne sürenler de olmuştur.[2172]

Muhammed Tapar, "es-Sultânü'l-a'zam Ebû Şüca' Gıyasü'd-dünya ve'd-din Kasîmü emiri'l-mü'minin" lakaplarına sahipti.[2173] Burada "el-kasîm" lakabı

[2169] Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX/579-581.
[2170] Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX/579-581.
[2171] Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX/579-581.
[2172] Abdullah Bayındır, "Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ The Factors Affecting Struggles for the Throne in the Seljuk State", *Asia Minor Studies:İnternational Journal of Social Sciense*, Cilt:5, Sayı:10, Temmuz 2017/ Volume:5, İssue:10, July 2017, pp.27-38.
[2173] Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX/579-581; bkz Hamdullah el-Müsevfî, *Târîh-i Güzîde*, Edward Granville Browne (nşr), London, 1913, s100.

Abbasiler ile Selçukluların siyasi münasebetinde mevcut statünün devam ettiğini gösteren önemli bir kavramdır.

Muhammed Tapar'a halife tarafından verilen "ğıyas" lakabının etimolojisi ile ilgili olarak İbn Manzur, "ğavs" kelimesi ile "ğıyas" kelimesinin aynı anlama geldiğini ve "medet, yardım" anlamında kullanıldığını öne sürmüştür. Diğer taraftan el-ğıyas kelimesinin Allah'ın birisini sana yardıma koşturması şeklinde bir anlam içerdiği öne sürülmüştür.[2174]

Diğer taraftan Sultan Muhammed Tapar'a yardım, medet anlamında lakabının verilmesinde dönemin siyasi atmosferinin göz önünde bulundurulması gerektiği kanaatindeyiz. Zira bu dönemde Sultan Berkyaruk iktidarda iken Haçlıların İslam dünyasındaki tazyikleri kimi toplumsal reaksiyonlara neden olmaktaydı. Örneğin h. 492/1098 yılında Haçlılar Beyt-i Makdis'e saldırıp büyük katliam yaptıklarında halife el-Müstazhir-Billâh Sultan Berkyaruk'a heyet göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Berkyaruk bu dönemde kardeşi Muhammed ile saltanat mücadelesi vermekteydi ki halife Muhammed Tapar'ı sultan olarak atadığında İslam dünyasının bu kritik dönemde içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulmasına yönelik harekete geçmesini istemiş olabilir ve bu durumun verilen lakabı yansıtılmış olması kuvvetle muhtemeldir.[2175]

Sultan Muhammed Tapar iktidarı boyunca Alamut Kalesi'ne toplam dört sefer düzenlemiştir. İlki 500/1006 senesinde gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Sultanları içerisinde Alamut Kalesi'nde İsmaililer ile en kararlı ve sistemli mücadele eden Sultan Muhammed Tapar olmuştur.[2176] Sultan Batınîlere karşı 1117 senesinde Alamut Kalesi'ne karşı mühim bir kuvvet gönderdi. Bu Batıni yuvasını temizlemek üzereyken 1118 senesinde öldü. Böylece bu girişim de istenilen sonucu vermedi. Ayrıca kardeşi Sencer'i Horasan'da bulunan Batınîlere karşı cihada memur etmiştir[2177] Sultan Sencer Horasan Batınileri imha etti ve h. 521 senesinde 10. 000 kişi öldürdü ancak zaman bulamadığı için onlarla uğraşmayı Irak Selçuklularına bırakmıştır.[2178]

[2174] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, II/174.
[2175] Hasaneyn, *İran ve'l-Irak*, s.115.
[2176] Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasi Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2012, Cilt:1; Sayı:1, 226-265.
[2177] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.233.; bkz Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Mürsel Öztürk (terc.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları; Ankara, 1988, C.III, s.126.
[2178] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.319.

Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Taprar arasında beş savaş olmuştur. Üçüncüsünde Berkyaruk'un Büyük Selçuklu Devleti sultanı, Muhammed'in ise melik olarak kalmasına kararlaştırılmıştır. Beşincisinde ise Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire, Musul ve Suriye gibi hakimiyet bölgelerinde kendisini "sultan" olarak kabul görmesi kararlaştırılmıştır.[2179]

Böylece Büyük Selçuklu Devleti tarihinde iki başlı sultanlık dönemi resmi olarak milad yapmıştır.

Selçuklu sultanlarından kimilerine verilen lakapların dönemin siyasi atmosferine bağlı olarak verildiğini, halifelerin babalarından beklediği sorumluluğu yerine gelen çocuklarından da beklediğini ifade etmenin aracı olarak ya doğrudan aynı ya da eş anlamlarını içeren unvanlar seçtiği söylenebilir. Ayrıca bu dönem halifelerin gelen Selçuklu sultanlarına *ğ-y-s* "غاث, يغيث" kökünden gelen ve benzer eş anlamlı unvanları tercih etmesinin siyasi olarak bir mesaj içerdiği de söylenebilir.

Buna göre Abbasi halifeliği Selçuklu sultanlarından kim iktidara gelirse gelsin İslam dünyasına karşı temsil ettikleri siyasi ödevlerinin bu tür unvanlar üzerinden hatırlatıldığı söylenebilir. Zira bu dönem İslam dünyasının içine düştüğü en büyük problemler doğuda özellikle Horasan çevresinde Batınîler ve diğer heterodoks gayr-i sünni oluşumlar ve Suriye ve Kudüs güzergâh üzerinde ise Haçlılar olarak gösterilebilir.

Heterodoks gayr-i sünni oluşumlardan ise Abbasilerin varlık sebelerini sorgulaması ve gerektiğinde bu düşüncelerin gayr-i Abbasi unsurlar olarak Abbasi siyasi karşıtlığı şeklinde isyanlara dönüşebilmesi düşünüldüğünde, Selçuklu sultanlarının İslam dünyasının birliğini sağlamak gibi siyasi ödevleri bu tür unvanlar üzerinden verilmek istendiği tarihi bir vakadır.

Dışardan bakıldığında heterodoks oluşumların dini birer düşünce hürriyeti müktesebatı temelinde, Abbasilerin imparatorluk sınırları içerisinde çok kültürlülüğün ve inanç hürriyetinin beraberinde getirdiği bir hak olarak görülmesi söz konusu olabilir ancak bu dönemde gelişen siyasi olaylar, bütün bunların düşünce ile sınırlı kalmadıkları gerektiğinde devletin hakim hanedan temilinde zemin kaymalarına neden olduğu, sınır güvenliği, şehir hayatının olmazsa olmazı olan ticari

[2179] Kafesoğlu, İbrahim vd., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlı Hariç)*, İSAR, İstanbul, 1999, s.101-102.

hayatını tehlikeye soktuğu, kitlesel katliamlarla beraber yağmalamalara yol açtığı önemli bir İslam tarihçisi ve bir analisti olan Hudari Bey tarafından konferanslar manasında el-Muhadarât adlı çalışmasının ed-Devletü'l-Abbasiyye bölümünde oldukça detaylı bir şekilde dile getirilmiştir.[2180]

Giyâse'd-din Muhammed (Tapar) zamanında Sencer, Horasan'da durumunu güçlendirmiştir. Özellikle Batınilere karşı tesirli savaşan Muhammed'in ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Muğîsü'd-dîn Mahmûd, etrafındaki hacip ve kimi kumandanlar tarafından Sencer aleyhine kışkırtıldı.[2181] 512/1118 senesinde Sâve savaşında Mahmûd giriştiği savaşta mağlup oldu ve adamlarının büyük bir kısmını kaybetti. Bunun üzerine Mahmûd amcasının huzuruna çıkıp af diledi ve ona tabiiyetini arz etti. Sencer bu muharebe sonunda Büyük Sultanlık merkezini Irak'tan Horasan'a taşımıştır. Ayrıca Mahmûd'u yerinde bıraktı ve diğer yeğenlerine iktalar verdi.[2182]

Selçuklu tarihine saltanat mücadeleleri garip tesadüflere sahne olmuştur. Örneğin, burada Mahmûd b. Muhammed (Tapar) amcası Sencer'e karşı itaatini arz ederek bir nevi saltanat mücadelesini kaybettiğini itiraf etmiş sayılmıştır. Benzer olaylar Berkyaruk ölünce oğlu Melikşah ve atabegi Ayaz Sultan Muhammed (Tapar) b. Melikşah'a itaatlerini bildirmişlerdi ancak yine de Ayaz öldürülmüş, Melikşah da saltanatı amcası Muhammed Tapar'a teslim etmiştir.[2183]

7.4. Halife el-Müsterşid-Billâh ve Lakabı

İsmi el-Fazl, künyesi Ebû Mansur'dur. İddia edildiğine göre Ebû Bekir eş-Şâşî, *el-Umde fi'l-fikh* adlı eserini Müsterşid-Billâh'in "umdetü'd-dünya ve'd-din" lakabından esinlenerek eserine bu ismi koyduğu iddia edilmektedir.[2184] Kalkaşendî, "umde"lafzının kendisine dayanılan, kendisinden destek alınan ve kendisine güvenilen şeklindeki sözlük anlamlının yanı sıra "umdetü'l-mülûk ve's-selâtîn" olarak kılıç erbabınının küçüklerine verilen bir unvan olduğunu haber vermiştir.[2185]

[2180] el-Hudarî Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.485-488.
[2181] Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, s.25.
[2182] Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti*, s.25.
[2183] el-Hüseyni, *Ahbârü Devleti's-Selçukıyye*, s.79.
[2184] Es-Süyûti, *Târîhü'l-Hulefâ*, s.663.
[2185] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa*, VI/35-75.

Modern sözlüklerde ise "umde" lafzının bu anlamlara ilaveten şef, başkan, şerif vs. anlamlar içerdiği görülmektedir.[2186] Zehebi'nin haber verdiğini göre Müsterşid-Billâh daha süt emerken veliaht gösterilmiş ve adına hutbe okunup para basılmıştır. Babası öldüğünde biat aldığı ancak bu süreçte kendisine bir unvan verildiğinden bahsedilmemiştir.[2187]

İbnü'l-Esir, halife el-Müsterşid Billâh'ın halifelik biat alıncaya kadar toplam yirmi üç yıl veliaht olarak adına hutbe okunduğundan bahsedilmiştir ki muhtemelen halifeye el-Müsterşid-Billâh unvanı babası tarafından verilmiştir çünkü devrin teamüllerine göre adına hutbe okunan hiçbir veliaht unvansız olarak adına hutbe okunmuyordu.[2188]

Diğer taraftan Kalkaşendî'nin haber verdiğine göre Abbasi tarihinde iki halifenin künyesi "Ebû Mansur" olarak kullanılmıştır.[2189] Bilindiği üzere bu künye Abbasi tarihinin en kudretli halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a telmihen verilmektedir ve künye sahibinin siyasi kudretine işaret eden önemli bir semboldür.

Halife el-Müsterşid-Billâh'in Abbasi tarihinde Büveyhilerin Bağdat'ı istilasından (334/945) sonra unutulan dünyevi-siyasi hakimiyetini yeniden canlandırmaya çalışan faili olarak görüldüğü dikkate alındığında bütün bu künye ve unvanın halifenin siyasi şahsiyet olarak ön plana çıkarılmak maksadı ile kendisine verilmiş nvanlar olduğunu söylemek mümkündür.[2190]

Ayrıca Kalkaşendî'den aktarıldığına göre Abbasi halifesi Müsterşid-Billâh tarafından Sultan Sencer'in veziri Muizzüddin el-Fazl b. Mahmûd'a gönderilen mektupta vezirin, "emirü'l-mü'minîn hazretlerine karşı ahidlerinde sadakatına işareten haberlerin memnuniyet verici olduğu" haber verilmiştir.[2191] Bu rivayette dikkat çekici olan hususlardan birisi el-Müsterşid-Billâh (1118-1135) döneminde halifeler için "hazret" lakabının kullanılmış olmasıdır. Haber verildiğine göre bu lakap resmi evraklarda ilk defa halife el-Kaim-Biemrillâh için (1031-1075) vezirine

[2186] ArabcaSozluk.Net.Sözlük.
[2187] ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, XIX/561, 567.
[2188] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/174.
[2189] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa*, III/258-264.
[2190] Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII/145-147.
[2191] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa*, VI/419.

gönderdiği cevabi mektupta halifeye atfen "emirü'l-mü'minîn" lakabından önce "hazret" lafzı kullanılmıştır.[2192]

Dönemin resmi evraklarında geçen bu tür lafızların lakap makamında halife için kullanılıyor olması bize, halifenin dünyevi siyasi hakimiyet peşinde olduğuna işaret etmektedir denilebilir. Hazret lafzının resmi belgelerde yer alma teamülüne Fâtımîlerde de rastlanmaktadır. Yüksek tabakadan vezirlere yazılan mektupların sağ tarafına "Hazretü Seyyidinâ'l-Vezîri'l-Ecell" sol tarafına ise"hâdimüh ev sanî'uh ev veliyyüh fülân b. fülân" şeklinde yazıldığı haber verilmiştir.[2193]

Lakabın etimolojik incelemesine gelince İbnü'l-Manzur, r-ş-d maddesi ile ilgili olarak kelimenin aynı kökten gelen birçok versiyonlarından bahsetmiştir. er-Reşîd kavramının esma-i hüsnadan olmak üzere yol gösteren, kılavuzluk eden anlamına geldiği haber verilmiştir. Gramer açısından hem birinci babtan (reşede-yerşüdü) hem de dördüncü babtan (reşide-yerşed) mastarlarının "rüşd-raşed-raşâd" kelimelerine karşılık ism-i fail kalıbında "Râşid, Raşîd" olarak dalaletin zıttı bir anlam içerdiği ileri sürülmüştür.[2194]

Aynı kökten bu kelimenin *if'al* kalıbında kullanılan yönetmek, idare etmek; *tefı'l* kalıbındaki kullanımının ise ayrıca bu anlamlara ilaveten öğüt vermek, nasihat etmek anlamlarıan geldiği öne sürülmüştür. Bu kelimenin istif'al kalıbındaki kullanımı olan "isterşede" fiilinin ise Allah'tan hidayet talebinde bulunmak anlamına geldiği ve Allah'ın ise bu talebe karşılık kuluna yol göstermesi şeklinde anlam içerdiği öne sürülmüştür.[2195] Lakabın istifa'l babından ism-i fail olduğu görülmektedir.[2196] Lakaplar konusunda çok önemli çalışmalara imza atmış Fuad es-Seyyid, halifenin sadece "Müsterşid-Billâh" lakabını aldığını haber vermiştir.[2197]

7.5. Sultan Sencer'in Kullandığı Unvanlar

Sultan Sencer'in meliklik döneminin (483-512/1090-1118) halife el-Müstazhir-Billâh dönemine (487-512/1094-1118) rastladığı söylenebilir. Sultan Sencer h. 471 senesinde Sincar şehrinde doğmuştur. Bu yıl babası Melikşah, Diyar-ı Rabi'a

[2192] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şa,* VI/416.
[2193] İbn Halef, *Mevâddü'l-Beyân,* s.333.
[2194] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* III/175.
[2195] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* III/175.
[2196] Muhammed Murtaza el-Hüseyni ez-Zübeydî, *Tâcü'l-Arûs,* I-XL, Kuveyt, 1422/2001, C.III, s.95.; bkz Reinhart Dürzi, *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye,* Muhammed Selim en-Nâimî, I-X, nşr: Daru'r-Reşîd, 1980, C.V, s.145.
[2197] Es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, s.748-49.

bölgesine sahip olmuştur. Bu bölgeye ait Sincar şehrinden dolayı kendisine Sencer ismi verilmiştir.[2198] Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında yapılan beşinci savaşta varılan antlaşmanın şartlarından birisi de son büyük Selçuklu hükümdarı olan Sencer ile ilgiliydi. Buna göre Sencer Horasan ve Maveraünnehir'deki hakimiyet alanı değişmeyecek ve Muhammed Tapar'ı metbu tanıyacaktı.[2199]

Bosworth'un aktardığına göre Sencer melikliği döneminde resmi statüsü dönemin basılan paralara yansıtılmıştır. 499/1005-06 senesinde Merv'de basılı parada "Melikü'l-Meşrik" unvanını kullanmıştır. Dönemindeki sultan Muhammed Tapar ise "es-Sultanü'l-Muazzam" unvanı ile paralarda yer almaktaydı.[2200] Görüldüğü üzere kullandığı bu lakap Sencer'in hakimiyet alanına vurgu yapan önemli bir simgesel unvandır. İkbalinin parlaklığına işaret eden jargonik bir lakaptır da demek mümkündür.

Biraz önce de ifade edildiği gibi Sencer, Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında vuku bulan son savaş neticesinde varılan antlaşmada kendisine Horasan ve Maveraünnehir hakimiyet alanı tahsis edilmiş ve Muhammed Tapar'a tabi olma koşulu getirilmiş ve bu durumda Muhammed Tapar'ın *Sultanü'-Mu'azzam* taşıdığı yerde onun "Melikü'l-meşrik" lakabı taşıyor olması da ayrıca çok dikkat çekicidir. Bilindiği üzere "melikü'l-meşrik" lakabı Tuğrul Bey'in sultanlığının Abbasiler nezdinde tanımasının bir nişanesi olarak verdiği siyasi içeriği olan simgesel bir unvandır.

Sultan Sencer "es-Sultanü'l-Muazzam" unvanını ancak sultanlığın döneminde kullanmıştır. H. 511/1118-512-1119 İsfahan'da basılan parada bu statü yer alarak "es-Sultanü'l-Muazzam" unvanına yer verilirken tabii statüsündeki Mahmûd'a ise sadace ismi ve şeref unvanı dönemin paralarına yansıtılmıştır.[2201] Görüldüğü üzere yaşanan siyasi gelişmeler dönemin resmî belgelerinden paralara hemen yansıtılmaktaydı.

Ancak 519/1125 Save sonrası ise Mahmûd da "es-Sultanü'l-Muazzam" unvanını kullanmaya başlamıştır.[2202] Bilindiği üzere Sultan Sencer'in bu aşamadan

[2198] Ahmed b.Yûsûf b.Ali b.el-Ezrak el-Fârıkî, *Tarihü'l-Fârikî*, Bedvi Abdullatıf Ivaz (thk.), Kahire, 1379/1959, s.287.
[2199] Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI/507-511.
[2200] Bosworth, *The Political and Dynastic History of İranian World (A.D 100-1217)*, S.135.
[2201] Bosworth, *The Political and Dynastic History of İranian World*, s135.
[2202] Bosworth, *The Political and Dynastic History of İranian*, s.136.

sonra metbu sıfatına uygun olarak "es-Sultanü'l-A'zam" unvanı resmiyet kazanarak belgelere bu durum yansıtılmıştır.

Yine bilindiği üzere Sultan Sencer melikliği döneminin sonunda Gazne'ye girmiş ve Behram Şah'ı Sultan ilan ettirmiştir. Melik unvanı taşıyan Sencer, Sultan Behram Şah'la yaptığı antlaşmada hutbede Abbasi halifesi Müstazhir'den sonra Sultan Muhammed Tapar'ın ardından, Melik Sencer ve Sultan Behram Şah'ın ismi zikredilecekti.[2203]

İbn Esir bu olayın anlatımında, h. 508/1114-1115 senesinde Sultan III. Mesud ölünce yerine oğlu Arslanşah geçmişti. Annesi Sultan Alparslan'ın kardeşi olan bir Selçuklu şahzadesiydi. Arslanşah kardeşlerini hapsetmişti. Hapisten kaçan Behram Şah hapisten kaçıp Horasan meliki Sencer'e sığındı.[2204]Sencer, bir elçiyle Arslanşah'tan kardeşi Behram'ın hakkını gözetmesini istedi ancak Arslanşah bu duruma kayıtsız kaldı. Bunun üzerine Sencer Behramşah'ı sultanlığa oturmak için harekete geçmiştir.[2205] Görüldüğü üzere Sultan Sencer o zaman bir melik olmasına rağmen sultan tavrı ile kendisini uyarması bize Sencer'in bölgede siyasi oyun kuran bir meziyete haiz olduğunu göstermektedir.

Özaydın'ın aktardığı bu bilgi bize "sultan" unvanının siyasi temsilciliğinin kullanım hakkının sadece Selçuklulara ait olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Buna göre tabii-metbu ilişkilerinde Sencer'in metbu olarak "Melik" unvanı, tabii olarak Behram Şah'ın "Sultan" unvanından konumca daha yüksekti.[2206]

Selçuklu Sultan'ı (Melik) Sencer ile Gazneli Sultan Behramşah arasındaki bu anlaşmanın yansımaları dönemin paralarında da yer almıştır. Behram Şah döneminde yer ve zamanın belirtilmediği parada (ön yüz) "Lailahe illah el-Müsterşid Billâh-Adüdüddevle Sencer"; paranın arka yüzünde ise "Muhammed Rasulullah es-Sultanü'l-A'zam Yeminüddevle Behram Şah" kaydına rastlandığı haber verilmiştir.[2207]

Stanley'nin bu haberi bize Sencer'in Adüddevle lakabına karşılık, Behram Şah'ın saltanat unvanı "es-Sultanü'l-A'zam" ve "Yeminüddevle" unvanına sahip

[2203] Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI/507-511.
[2204] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX/154-157.
[2205] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX/154-157; bkz Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.111-112.; bkz G.E.Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s.157.
[2206] Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI/507-511.
[2207]Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol.II., s.177.

olduğu ancak paranın ön yüzünde halife isim ve unvanı ile sultanın isim ve unvanının aynı yerde (paranın ön yüz) zikredilmesi daha önceki dönemlerde sıkça rastlanılan bir durum değildir. Ayrıca Gazneli hükümdarın çok bariz şekilde tâbî (vassâl) vasfına rağmen "Sultanü'l-A'zam" olarak zikredilmesi bu unvanını Gazneliler cihetiyle Selçuklular üzerinde bir üstün mevkiye işaret etmemektedir.

Ayrıca bu parada Behram Şah'ın ikinci bir unvanı olan "Yeminüddevle" unvanı da Gazneli Mahmûd'un unvanları arasında yer alması bize bu unvanın taşıyıcı cihetiyle Abbasi hilafetiyle olan geçmiş bağına işaret eden bir simgenin ötesine geçmez. Behram Şah h. 552/1157 senesinde öldü ve yerine oğlu Hüsrev Şah geçti.[2208]

Ayrıca Sultan Sencer melikliği sırasında Hârezm'e de hakim olmuş (h. 491/1098) ve Berkyaruk tarafından oraya "Hârezmşâh" tayin edilmiş olan Kutbeddîn Muhammed'i yerinde bırakmıştı. Kutbeddin bütün valiliği boyunca Sencer'e bağlı kalmıştır.[2209] Harezmşah Horasan'a Sencer nezdinde bir sene kendisi gittiği, bir sene de oğlu Atsız'ı gönderdiği, vergi ve hediyelerini takdim ederek her yıl merkeze karşı bağlılığını sunduğu anlatılır.[2210] Sultan Sencer, Berkyaruk tarafından Horasân'a melik atandığından itibaren seferler düzenlemeye başlamış kırk yaşına kadar bu seferlerle beraber toplam on dokuz sefer gerçekleştirmiştir.[2211]

Sencer tıpkı asıl adı Ahmed gibi babası Melikşah'ın birlikte koyduğu bir addır. Selçuklu Sultanlığı içerisinde kendisinden daha uzun siyasi hayatı olan bir kişi yoktur. 21 yıl (1090-1118) Melik; 39 yıl (1113-1157) Sultan olarak Merv'de 60 yıllık iktidar sürmüştür. Selçuklu İmparatorluğu ve kudretinin son mümessilidir.[2212]

(1118) senesinde Sultan Gıyâse'd-dîn Ebû Şucâ' Muhammed Tapar öldü. Yerine Muğîsü'd-din Mahmûd geçti. Kardeşi Tuğrul isyan etti. Sultan Mahmûd kardeşi Tuğrul ile uğraşırken Horasan meliki Sencer kendini sultan ilan etti. Yeğeni Sultan Mahmûd üzerine yürüdü ve onu Sâve muharebesinde (1119) mağlup edip esir etti.[2213]

[2208] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Komisyon), C.VI, s.293.
[2209] Kafesoğlu-Yıldız, Merçil, *Müslüman -Türk Devletleri Tarihi*, s.106.
[2210] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s.44.
[2211] R.Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, Göksu-Güneş (trc.), s.114.
[2212] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.234.
[2213] Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi; İstanbul, 1972, s.78-79.

Turan ise Sencer'in Sultan Mahmûd'u (513/1119)'da Sâve'de mağlup etmesiyle sultanlık makamının iki dereceye ayrıldığını, Sultan Sencer'e "En Büyük Sultan" (Sultânü'l-A'zâm) unvanı ile Mahmûd'un sultanlık hak ve sıfatı muhafaza edilmek kaydı ile büyük sultana tabi hükümdar mevki verilmiştir.[2214]

Böylece diğer Selçuklu ve Gazneli sultanları Türkistan hanları dereceleri üstünde *En Büyük Sultanlık* makamı ortaya çıkmıştır. Gazne ve Karahanlı ülkelerinde Sultan Sencer'den sonra Mahmûd'un adı hutbelerde okunmasına karşın "sultanlık" makamı derecesini muhafaza ediyordu.[2215]

Antlaşmaya göre Rey Sencer'de kalmak üzere imparatoruluğun batı tarafları "sultan" unvanı taşımakla beraber Sencer'e tabi olmak şartı ile Mahmûd'a verildi. Böylece merkezi önce İsfahan, sonra Hemedan olan Irak Selçuklu Devleti meydana geldi. Sultan Sencer En Büyük Sultan (es-Sultanü'l-A'zam) unvanı ile Merv'i kendisine merkez yaptı.[2216]

Sultan Mahmûd, Sultan Sencer yanında saltanat merasimi yapmayacak, atına iner ve binerken bûk-i Türkî çaldırmayacak, kendi kızıl rengini bırakacak, Sultan Sencer'in beyaz ve renklerini kullanacak, sultanlara mahsus beş nöbet çaldırmayacak, amcası önünde yer öpecek ve rikabında yürüyecek.[2217]

Sultan Sencer bu suretle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na dahil ve bağlı bütün emir, melik, han ve sultanların metbuu olarak onların üstünde "Sultanü'l-a'zam"ı sıfatıyla siyasi olarak ve halife de dini otorite olarak devrin hükümdarlarına fermanlar, unvanlar vs. hakimiyet sembolleri gönderiyorlardı.[2218]

Abbasi halifesi Müsterşid-Billâh Sâve galibiyetinin ardından Bağdat'ta hutbeyi Sencer adına okutmuştur. Sencer "es-Sultanü'l-a'zam" unvanına ilaveten "es-sultanü's-selâtîn"; Mahmûd b. Muhammed Tapar ise "es-Sultanü'l-mu'azzam" uvanına ilaveten "seyyidü's-selâtın" unvanına sahip olmuşlardır.[2219]

[2214] Turan, *Selçuklular Tarihi veTürk-İslam Medeniyeti*, 2.baskı, İstanbul, 1969, s185-186.
[2215] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.185-186.
[2216] Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.78-79; bkz R.N.Frye and C.E.Bosworth, "Hemedan (Hamadhan)", *Historic Cities of the İslamic World*, Bosworth (eds), Brill; Leiden.Boston, 2007, s.151-153.
[2217] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.186.
[2218] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.186; bkz Sedat Koç, *Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu İlişkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2013, s.149.
[2219] Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI/507-511.

Irak Selçuklularının ilk hükümdarı Mahmûd b. Muhammed Tapar olmuştur. Save savaşı ile Mazenderan, Taberistan, Kumis, Damgan ve Rey bölgesi Sultan Sencer'e; Sâve, Âbe, Kazvin, Zencan, Ebher ve birçok yer Sultan Mahmûd'un kardeşi Tuğrul'a; Fars ile Huzistan ve İsfahan yöresinin yarısı diğer kardeşi Selçuk'a bırakılmıştır.[2220]

Save Savaşı'nın siyasi sonuçları basılan paralara yansıtılmıştır. Örneğin h. 513 senesinde Medine'de basılan para üzerinde Sultan Sencer ve veliahdı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın isim ve unvanlarına yer verilmiştir. H. 519 senesinde Hemedan'da basılan paranın (ön yüz) "Ebû'l-Haris Lailahe illlahü vahdehülâ şerike leh, es-Sultanü'l-A'zam" şeklinde künye ve unvanlara yer verilmiştir.[2221]

Yine aynı paranın arka yüzünde " Rahmetün Muhammed Rasulullah el-Müsterşid-Billâh es-Sültanü'l-Muazzam Mahmûd b. Muhammed" şeklinde lakap ve unvanlara yer verilmiştir.[2222] H. 525 senesinde Bağdat'ta basılan paranın ön yüzünde "Muğıs Lailahe illahüvehdehüla şerike leh es-Sultanü'A'zam Ebû'l-Haris Sencer" arka yüzünde "Muizz Muhammed Rasulullah es-Sultanü'l-Muazzam Ebû'l-Kasım Mahmûd"[2223] Görüldüğü üzere bu paralar üzerinde yer alan unvanlar, Sâve Savaşı sonrası unvanların statülerine tamamen uygun olarak basılmıştır.

el-Hüseyni, Save savaşı (513/1119) sonrasında Sultan Sencer'e "es-Sultanü'l-A'zam Muizzüddünya ve'd-Din Melikü'l-İslam ve'l-Müslimin I'mâdü Âl-i Selçuk Ebû'l-Haris Sencer b. Melikşah Yeminü Emirü'l-mü'minin" isim, künye ve lakapların veridiğini haber vemektedir.[2224] Bilindiği üzere Sultan Sencer, Büyük Selçuklu sultanlarının beşincisi ve en sonuncududur. Özellikle el-Hüseynî'nin aktardığı bu haber bize onun büyük sultanlık içerisindeki konumunun aldığı unvanlara da yansıtıldığı söylenebilir.

Diğer taraftan bilindiği üzere künye bir Arap geleneğidir ancak Selçuklu sultanlarının aşağı yukarı kahır ekseriyatı künye almıştır. Özellikle Büyük Selçuklu sultanlarının hepsinin (altı kişi) sırayla Ebû Talip, Ebû Şüca', Ebû 'l-Feth, Ebû 'l-Muzaffer, Ebû Şüca' ve Ebû Hâris şeklinde geldiği aktarılmaktadır.[2225]

[2220] Sümer, "Selçuklular/Irak Selçukluları", *DİA*, XXXVI/387.
[2221] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins*, Vol.III, S.42.
[2222] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins*, Vol.III, S.43.
[2223] Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins*, Vol.III, S.43-44.
[2224] el-Hüseynî, *Ahbâru Devleti's-Selçukıyye*, s.84-85.
[2225] Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh*, Göksu-Güneş (trc.), s.8.

Arapların künye geleneği üzerine çok önemli eser vermiş olan İbnü'l-Esir (ö:606), el-el-Murassa' adlı eserinde Ebû'l-Haris künyesinin hayvanlardan aslanın pek çok künyesi içerisinden en meşhur künyesinin olduğunu haber vermiştir.[2226]

Hayvanlar arasında onlara kral rolünün aslana verilmesine teşbihen kavmi içerisinde idareci vasfına haiz olan kişiye uygun görülen bu künye işlevsel olarak bir lakaba karşılık gelmektedir. Muhtemelen Sultan Sencer'e verilen bu künyenin de arka planında onun imparator karşılığındaki sultan olmasına mülhemen verildiği sölylenebilir.

7.6. Halife er-Râşid Billâh ve Lakabı

Halife el-Müsterşid-Billâh Irak Selçuklu Devleti'nin hukümetiyle bil fiil iktidar mücadelesine girmiş bir halifeydi. Irak Selçuklu sultanı Mes'ud ile girdiği savaşı kaybedip esir düştü. Sultan kendisini koruma altında tuttuğu bir çadıra koydurdu. Savaş tazmini, bir daha asker toplamama ve saray dışına çıkmama gibi bir çok şartların konuşulduğu bir antlaşmaya karar verildi.[2227] İbnü'l-Esir'in haber verdiği bir olay bize halifenin bizzat Selçuklular karşısında dünyevi iktidar peşinde olduğu ve dini riyasetin başı olma misyonunun ötesinde hareket ettiğini göstermektedir. Halife Bağdat'a doğru yöneldiğinde Meraga kapısında Batınîler tarafından öldürüldü. Öldüğünde 44 yaşında 17 yıllık bir iktidar dönemi geçirmişti. Yerine oğlu Ebû Ca'fer el-Mansûr'a beyat edilerek kendisine er-Raşid Billâh lakabı verildi.[2228]

Kalkaşendî'nin haber verdiğine göre Abbasi tarihinde toplam on kez Ebû Ca'fer künyesi ve iki kez de Arap grameri açısından marifelik "el-takısı" ile el-Mansûr isminin kullanıldığını haber vermiştir.[2229] Daha önce de ifade edildiği üzere Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah Abbasi hilafetinin gerçek kurucu sıfatına haiz bir halifedir. Döneminde devletin teşkilatlanmasından tut, Hâşimilerin Ali kanadı tarafından bir argüman olarak ortaya atılan *Mehdilik* olgusu üzerinden iktidar taleplerini akamete uğratması ve Abbasi hilafetinin bu olgu üzerinden meşruiyet sorununu çözerek Abbasi müktesebatına geçirmesi, Ebû Müslim el-Horasani gibi liderlik vasfı ile önemli bir askeri ve siyasi meziyete sahip birini devre dışı bırakması vs. birçok nedenlerle kurucu devlet başkanı sıfatına haiz olmuştur.

[2226] İbnü'l-Esîr, *el-Murassa',* s.108-109.
[2227] İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* IX/283.
[2228] İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* IX/283.
[2229] el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ,* III/258-264

Aynı şekilde Abbasi tarihinde Selçukluların saltanat mücadelesine girdiği bu dönemde Abbasi hilafetinin bu atmosferden yararlanarak yeniden dünyevi iktidarı elde etme, otoriteyi elinde tutma çabalarının hız kazandığı bu dönemde Ebû Ca'fer künyesi ve el-Mansûr unvanının tekrar bir kişide yani halife er-Râşid'de toplanmasını sıradan olağan bir süreç gibi görmek doğru değildir.

Kısaca bu isim ve künye üzerinden Abbasi hilafeti tarafından başlatılan sürecin kararlılıkla sürdürüleceğinin bir kanıtı olarak görülmelidir. Yani halife er-Raşid'in olağanüstü meziyetleri dolayısıyla bu isim ve künyeye layık olan birisi olarak Abbasi hilafetini ihya edecek olmasından ziyade, Abbasi hilafetinin böyle bir sürece girdiğini göstermek maksadıyla devletin kurucusu vasfına haiz olan tarihi şahsiyet üzerinden bir gönderme söz konusudur. Ayrıca devletlerin hayatında idareciler her dönem aynı trendle bir yönetim ortaya koyamayacakları bir vakıa olduğu gibi kimi idarecilerin ortaya koyduğu başarı, takipçileri tarafından devletin yeniden yapılandırılmasında her zaman önemli bir unsur olarak görülmüştür. Yani halife el-Müsterşid-Billâh'ın yeniden dünyevi iktidar yolunu Abbasi halifeliğine kazandırma çabası bu dönem iktidara gelen halifelerin isim, künye ve lakapları üzerinden bir devlet politikası haline dönüştürülmesi projesinin bir sonucu olarak görülebilir.

Lakabın etimolojik incelemesine gelince İbnü'l-Manzur, "r-ş-d" maddesinde "Râşid" ve "Reşîd" kelimelerinin raşede fiilinden ism-i fail formatında ve dalaletin zıttı anlamında kullanıldığını haber vermiştir. Ayrıca "Râşid" veya "Reşîd" kelimelerinin bir işi yönetmek veya bir işe, bir kervana başkanlık etmek" anlamında kullanıldığını iddia etmiştir.[2230]

İbnü'l-Manzur'un etimolojik olarak ortaya koyduğu"Râşid-Reşîd" veya aynı kökten gelen "el-Müsterşid" lakaplarının ortak paydası, halifelerin İslam ümmetinin dini ve dünyevi işlerini çekip çevirecek kişiler olduğunu ifade etmek için özenle seçilmiş unvanlar olduğu söylenebilir. Özellikle dönemin siyasi atmosferi göz önüne alındığında bu lakapların normal bir süreçle ortaya çıkmadıkları, Abbasi halifeleri açısından yeniden devleti eski ihtişamına kavuşturma en azından dini riyasetin başı olma misyonuyla sınırlı kalmadıklarını ayrıca dünyevi otoriteyi de bağımsız her devlet gibi kendi eliyle icra etme kararlılığının bir simgesi olarak r-ş-d kökünden gelen bir takım lakapları dönemin halife ve haleflerine verme politikasının bir sonucu olarak görülebilir.

[2230] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab*, III/175.

Ebû Ca'fer er-Râşid-Billâh (1135-1136) on iki yaşındayken babası Müsterşid-Billâh tarafından veliaht olarak atanmıştır(513/1119).[2231] Aslında Abbasilerin dünyevi otoriteyi yeniden kendi kontrollerinde tutma çabası bu dönemde halifenin dedesi el-Müstazhir-Billâh ile müşahhas bir hal aldığı, halifenin devleti vezirler ve onlara verdikleri unvanlar üzerinden yeniden yapılandırma çabalarında görmek mümkündür ki bu durum yukarıda ilgili kısımda ayrıntılı bir şekilde ele alındığı için tekrar aynı konuya girmek istemiyoruz.

Fuad Salih es-Seyyid, Mu'cemü'l-Elkâbi's-Siyasiyyîn adlı ilgili eserinde halifenin Râşid-Billâh lakabıyla biat almasından başka lakabın kim tarafından verildiğine ilişkin bilgi sunmamıştır.[2232] Kaldı ki birinci el kaynaklardan örneğin İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam'ında da unvanla ilgili hiçbir ayrıntıya girilmemiştir ancak halifenin babası tarafından veliaht atandığı bilgisi bize yüksek ihtimalle unvanın dönemin teamüllerine uygun olarak babası tarafından verildiğini göstermektedir. Zira veliaht olarak atanan kişinini isim ve lakapları okunan hutbelerde zikredilme geleneği söz konusudur.[2233]

Sultan Müsterşid-Billâh Batınîler tarafından öldürülünce yerine Ebû Ca'fer el-Mansûr er-Râşid-Billâh geçti. Sultan Mes'ud Bağdat şahnesi yoluyla yeni halifeye biatını bildirmiştir.[2234] Halife Râşid Billâh bir yıl gibi kısa bir iktidar dönemi yaşamıştır (1135-1136). Bu dönem içerisinde de Irak Selçuklu sultanı ile mücade etmiştir. Aralarındaki mücadelenin bir sonucu olarak Sultan Bağdat'ı kuşatmışır. Halife de Imadüddin Zengi ile anlaşarak Mûsal'a gitmiş ve bu yüzden sultan tarafından hal' edilerek yerine el-Müktefi-Liemrillâh getirilmiştir (1136-1160).[2235]

Hudari Bey bu süreci Muhadarât'ında şu şekilde anlatmaktadır;[2236]

> Râşid-Billâh ile Sultan Mesud'un arasının açık olmasının arkasında halifenin (Müsterşid-Billâh) Batıniler tarafından öldürülmesinde sultanın halifeyi hapsettirmesi ve bu çadırda suikaste kurban gitmesi yatmaktadır. Halife Râşid babasının yolundan giderek Mesud'a karşı Davud b. Mahmûd b. Muhammed Tapar ile ittifak kurmuş. Sultan da bu durumu öğrenince Bağdat'a yönelmiştir. Halife Râşid'in İmadüddin Zengi ile şehri terketmesi üzerine Sultan Mesud Bağdat'a girmiştir. Halife kendi el yazısı ile "eğer bundan sonra Sultan'a karşı silah kullanırsam veya ona karşı ordu hazırlarsam ve Bağdat'ı izinsiz terk

[2231] Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV/465-466; bkz İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII/300.
[2232] es-Seyyid, *Mu'cemü'l-Elkâbi's-Siyasiyyîn*, s.322.
[2233] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII/300; bkz İbnü'l-I'mrâni, *el-İnbâ*, s.232.
[2234] el-Hudarî Bey, *el-Muhadarât, ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.504-509.
[2235] Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.79-80.
[2236] el-Hudarî Bey, *el-Muhadarât, ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.504-505; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/291-292.

edersem kendiliğimden halifelikten el çekmiş olayım. ” şeklinde bir mukavele metni sunmuştur.

İbn Kesir, aynı olayı anlatırken halifenin kendi el yazısı ile “Ne zamanki, sultanla savaşmak için Bağdat’tan ayrılırsam hilafetten kendimi azletmişimdir. ” şeklinde taahhüdünden bahsetmektedir.[2237]

Sultan Mesud halife Râşid-Billâh’in kendisine sunduğu anlaşmayı aleyhine kullanarak fetva ile onun hilafetten ha’l etmiş ve yerine Müstazhir –Billâh’ın oğlu Muktefi-Liemrillâhhalife olmasını sağlamıştır.[2238] Fuad Salih, Râşid-Billâh’ın Selçuklu Sultanı Mesud b. Muhammed Tapar tarafından Bağdat fukahasının fetvası ile ha’l edildiğini iddia etmiştir.[2239] Bu konuda İbnü’l-Imrânî’den (h. ö:580) oldukça ilginç bir rivayet aktarılmıştır. Rivayete göre Sultan Mesud dini saikleri baz alarak halife er-Râşid’i görevden el çektirmiştir. İddiaya göre halife içki içiyordu ve bu yüzden görevden uzaklaştırılmıştır.[2240] Ancak bize göre bu ikinci rivayetten ziyade halifenin kendi el yazısı ile sultana sunduğu ahidnameye muhalif davranması daha akla yakındır.

7.7. Halife el-Muktefî-Liemrillâh ve Lakabı

Sultan Mes’ud tarafından Râşid-Billâh görevden el çektirilince yerine kimin geleceğine ilişkin Sultan Sencer’e sorduğunda Sultan, vezir Şerefeddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî, Sâhibülmahzen Kemâleddin Hamza b. Talha el-Bakşlâmî ve Kâtibülinşâ Sedîdüddevle İbnü’l-Enbârî’nin uygun görecekleri kişinin hilâfete geçirilebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Sultan Mes’ud onlarla görüşüp halife el-Müstazhir-Billâh’in oğlu Ebû Abdullah Muhammed üzerinde karar kılmıştır(531/1137).[2241] Diğer taraftan el-Hüdarî Beg halifenin ismi konusunda daha önceki rivayetlerden farklı olarak halifeyi “el-Hüseyin” ismi üzerinden tanıtmıştır.[2242]

Sıbt İbnü’l-Cevzi, Sultan Mes’ud bu süreçte kimin halife olacağına ilişkin Sultan Sencer’in direktifleri doğrultusunda hareket ederek İbnü’l-Enbârî ve Sahibü’l-Mahzen’e geldiklerinde durumu arz edince onlar bir ağızdan ancak Abbasi ailesinden zahidlik ve adalet cihetiyle benzerini görmediğimiz kişiden başkasına razı olmayız dediklerini ve Sultan da bu kişinin kim olduğunu sorduğunda, Ebû Abdullah

[2237] İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye,* XII/210.
[2238] el-Hudarî Bey, *el-Muhadarât, ed-Devletü’l-Abbasiyye,* s.505-506.
[2239] e-Seyyid, *Mu’cemü Elkâbi’s-Siyâsiyyîn,* s.332.
[2240] İbnü’l-Imrâni, *el-İnbâ,* s.12.
[2241] Özaydın, “Muktefî Limerillah”, *DİA,* XXXI/145-146; bkz İbnü’l-Esir, *el-Kamil,* IX/293-294.
[2242] el-Hudari Bey, *Muhadarât; ed-Devletü’l-Abbasiyye,* s.506.

Muhammed'e işaret ettiklerini haber vermiştir.[2243]Ayrıca aynı müellif halifenin vezir Şerefüddin Ali'nin damadı olduğunu da ekleyerek zımnen Muktefi'nin halife olarak tercih edilmesinde onun dindarlığından veya adil olma vasfından ziyade siyasi bir karar olduğunu ima etmeden de geçememiştir.[2244]

el-Hudari Bey, Muhadarât'ında Abbasi Devleti'ne tahsis ettiği önemli araştırmasında sadece halifeyi seçen kişi olarak Irak Selçuklu Sultan'ı Mes'ud'un ismini vermiştir.[2245] Sultan Mes'ud halifeyle, kendisi aleyhinde icraatta bulunmamak, dünyevî yetkileri temsil eden alâmetleri kullanmamak, Müstazhir-Billâh'ın iktâlarıyla yetinmek ve Türk memluk satın alıp istihdam etmemek vs. birtakım koşullar üzerinde anlaşmışlardır.[2246] Özaydın'ın aktardığı bu düşüncenin halifenin aldığı saltanat unvanı olan el-Muktefi-Liemrillâh" lakabı ile bir alakasının olup olmadığı araştırmamızda aydınlatılması gereken hususlar arasında yer almaktadır.

Lakabın etimolojisini incelediğimizde, "q-f-v" kök itibarıyla modern sözlüklerde birçok farlı anlamları içermektedir. Aynı kelimenin "ifti'âl" babındaki "iqtefâ, اقتفي" kelimesi birinin izini sürmek, birini örnek almak anlamında kullanılmaktadır. "qafa-yaqfû-qafvün" birini takip etmek, izlemek anlamında aynı kelimenin bir başka varyantıdır.[2247] İbnü'l-Manzur, Lisânü'l-Arab'ında " qafâ, قفي" fiili ile "iqtefâ, اقتفيve teqaffâ, تقفي" fiillerinin aynı anlamda birini izlemek, takip etmek mânâsında kullanıldığını haber vermiştir.[2248] İbnü'l-Manzur kelimenin bu anlamda kullanımını izah ederken İsra suresi 17/36 ayeti delil olarak vermiştir. "Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme…" ayetinde "lâ taqfû, لا تقف" kelimesinin etimolojisini ortaya koymuştur.[2249]

Diğer taraftan "iqtefâ, اقتفي" fiilinin birini takip etmek, onu örnek almak anlamının dışında ayrıca birini seçmek, tercih etmek, ayırmak anlamlarında kullanıldığı haber verilmiştir.[2250] İbnü'l-Manzur'un ileri sürdüğü kelimenin etimolojik bulguları halife Ebû Abdullah Muhammed'e çok uymaktadır. Öncelikle Sultan Sencer'in tavsiyesi çerçevesinde birçok olası adaylar içinden seçilmiş, ayırt

[2243] Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân,* XX/281.
[2244] Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân,* XX/281.
[2245] el-Hudari Bey, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.506.
[2246] Özaydın, "Muktefî Limerillah", *DİA,* XXXI/145-146.
[2247] www.onlinearabic.net; bkz ArabcaSozlük.Net.Sözlük.
[2248] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.XV, s.194.
[2249] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.XV, s.194.
[2250] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.XV, s.197.

edilmiş ve üzerinde karar kılınmıştır. Dönemin siyasi atmosferi ile tamamen uygun gelişen bir süreçle bu noktaya gelinmiştir

Öncelikle Ebû Abdullah Muhammed her ne kadar bir halife çocuğu olsa da veliaht olarak seçilmiş değildir. Halifeliğine karar veren siyasi erk bir kişi değil bir kuruldur. Yukarıda ifade edildiği gibi halifeliği kendisine uygun gören güç odakları aslında bu kurul da değildir. Bu kurulun teşekkülündeki Irak Selçuklu hükümetinin başı Sultan Mes'ud, onun da üstünde olan güç Büyük Selçuklu sultanı Sultan Sencer'dir. Kaldı ki yukarıda Özaydın'ın aktardığına göre halife ile sultan oturulup bir antlaşma yapmıştır. Yapılan bu antlaşmaya uyması istendiği içinhalifeye bu siyasi anlaşmanın gereğine göre kendisinden beklenilenin el-Muktefi-Liemrillah unvanı şeklinde tezahür ettiği açıktır.

Ebû Abdullah Muhammed'e el-Mutefi-Liemrillah lakabının verilmesini, halifenin rüyasında Hz. Muhammed s. a. v'in kendisine halifeliğini müjdelediği, o halde kendi yolundan gitmesini tavsiye ettiği şeklindeki bir rivayete dayandıranlar da olmuştur.[2251] İbnü'l-Esir'den aktarılan bu haber halifeler tarihi konusundan kapsamlı çalışması olan Suyutî tarafından da aktarlmıştır. Müellif bu rüyaya binaen bu lakap verilmiştir şeklinde düşüncesini aktardıktan sonra halifenin rüyayı gördükten altı gün sonra hilafet makamına oturduğunu haber vermiştir.[2252]

Bu konuda bizim kanaatimiz, Sultan Mes'ud'un halife ile yaptığı bir dizi şartlara binaen, kendisine dikte edilen bu koşullara uymasını ikaz nevinden verilmiş olma ihmalini daha güçlü görüyoruz.

7.8. Gurluların (Şensebânîler) "Sultan" Unvanını Almaları

Asrımızın büyük İslam tarihçilerinden Hasan İbrahim Hasan *İslam Tarihi* adlı eserinde Gurluları Abbasi Hilafetine tabii olmayan müstakil devletler arasında göstermiştir.[2253] Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hakimiyet sürmüş bir İslam hanedanıdır (1000-1215).[2254] Gurluların ilk hakimi Muhammed b. Sûrî Sebüktegin'e tabi olmuştu. Sebüktekin ölünce İbn Sûrî Gaznelilere karşı düşmanca davranmaya başlamıştır. Bu eyaletin Gazne valileri ne zaman İbn Sûri üzerine yürüse dağlık bölgeye kaçarak kurtuluyordu. H. 401/1011 senesinde Sultan Mahmut bizzat

[2251] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyin,* s.837; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX/292-293.
[2252] Es-Suyuti, *Tarihü'l-Hulefâ*, s.671.
[2253] Hasan, *"Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal" İslam Tarihi, Abbasiler'in İkinci Dönemi (447-656/1055-1258),* İsmail Yiğit (trc), Kayıhan Yayınları; İstanbul, 1992, C.V, s.7.
[2254] Iqtidar Husain Sıddıqui, "Gurlular", *DİA,* İstanbul, 1996, C.XIV, s.207-211.

harekete geçti.[2255] Öncü olarak gönderilen Altuntaş ve Arslan Cazib'i yendi ancak Gazneli Mahmûd'a yenildi. İbn Sûrî ve oğlu Şis Mahmûd'a esir düştüler. İbn Sûrî yüzüğündeki zehirle kendini öldürdü. Sultan Mahmûd Gur bölgesini İbn Sûrî'nin oğlu Ebû Ali'ye bıraktı.[2256]

Kurucusu Kutbüddin Muhammed b. el-Hüseyin'dir. Gazne valisi Behramşah Mes'ud b. İbrahim ile evlilik yoluyla akrabalık kurmuştur ancak daha sonra Behramşah tarafından öldürülmüştür.[2257] Gur ve Gazne kolundan 17; Bâmiyân ve Toheristân kolundan 4 kişi olmak üzere toplam 21 hükümdar iş başına gelmiştir. Seyfeddin Sûrî (slt:540-544/1146-1149) Gazne sultanı Behram Şah'ı yenerek "sultan" unvanını almıştır. (543/1148)[2258]

Anlaşıldığına göre Gazneli Behramşah ile girişilen mücadele sonucu onu mağlup etmeleri üzerine düşmanlarının hakimiyet unvanı olan sultan unvanını zaferlerinin bir nişanesi olarak müktesebatına geçirmişlerdir. Kısaca siyasi hayatlarının ilk asrında Kutbüddin Hasan döneminde "melik" unvanına sahiplerken (492/1099) daha sonraları yaklaşık yarım asır sonra Seyfeddin Suri (540-44/1146-49) döneminde sultan unvanını almışlardır.[2259]

Hudari Bey'in haber verdiğine göre Gurluların Cihânsûz lakabını verdikleri Alâeddin Hüseyin selefi Seyfeddin Suri'nin aldığı bu unvanın bir üst versiyonu sayılan "Sultanü'l-Mua'azzam" unvanını (544/1149) almıştır. Aynı müellif ayrıca Selçuklu sultanının adeti olan çetr yani sultan seferdeyken başına gölgelik (hükümdarlık alameti) taşındığını haber vermiştir.[2260]

Merçil'in iddiasına göre Selçuklulara tabi iki ülke olan Gurlular ile Gazneliler arasındaki bu savaşta Gurlular galip gelmiştir. Gazneli Behram-şah Hindistan'a kaçmıştır. Gur hükümdarı Alâaddin Hüseyin devletin başkenti Gazne'yi yedi gün

[2255] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.VI, s.247-248.
[2256] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.VI, s.247-248.
[2257] El-Hudari Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.524-525.
[2258] Sıddıqui, "Gurlular" *DİA*, XIV/207-211.; bkz Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.VI, s.291.
[2259] Sıddıqui, "Gurlular"*DİA*, XIV/207-211.
[2260] el-Hudari Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.524-527.; bkz İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* IX/376-77.

yedi gece yaktırmış (1151). Bu sebeple kendisine cihanı yakan anlamında Cihânsûz lakabı verilmiştir.[2261]

Bosworth'ın iddiasına göre Alâaddin Hüseyin (salt:544-556/114-1161) döneminde Gurlular ilk defa onun sayesinde kendi vilayetlerinin dışına çıkarak Gaznelilerin mirasına sahip olmuşlar ve sonunda İslam dünyasının en doğusunda en büyük tek güç olabilmişlerdir.[2262] Ayrıca aynı müellife göre, Alâaddin ölümünden önce daha önceki saltanat unvanları olan "melik" unvanını terk ederek Selçuklu ve Gaznelileri taklit ederk kendisini "es-Sultanü'l-Mu'azzam" olarak adlandırmıştır lakaplandırmıştır.[2263]

Katvan savaşı sonrası Sultan Sencer'e karşı tabi devlet olarak Gurlular ödemesi gereken yükümlülüklerini yerine getimediler. Bu dönemde sultan unvanı almış olan Gurluların bağımsız hareket etmeleri üzerine Sencer, Gur hükümdarı Alaâddin üzerine yürüdü.[2264] Herat yakınında Nâb mevkinde yapılan savaşta, Alâaddin'in ordusundaki 6000 kişilik Oğuz, Türk ve Halaç grubu Sencer safına geçince Gur sultanı Alâaddin mağlup oldu. Bu Katvan savaşından sonra Sencer'in ilk zaferiydi (1152).[2265]

İbnü'l-Esir Sultan Sencer'in savaştığı Gur sultanının gerçek isminin el-Hüseyin b. el-Hüseyin olduğunu Alâaddin'in ise onu lakabı olduğunu haber vermiştir. Alaaddin'in esir olarak Sultan Sencer'in önüne getirildiğini haber vermiştir.[2266]

Ancak daha öncede ifade edildiği gibi Gurluların sultan unvanının bir başka versiyonu olan "Sultanü'l-Mua'azzam" lakabını kullanmaları Selçuklulardan ziyade Gazneli etkisi olduğunu söylemek daha makuldür çünkü aynı unvanı Gazneliler de kullanmışlardır. Nasıl ki Gazneliler içinden çıktığı devlet olan Sâmânilerin devlet teşkilatından önemli ölçüde etkilenmişlerse aynı şekilde Gurlular da Gaznelilerin içinden çıkmış bir devlet olarak pekâlâ onların etkisinde kalmış olmaları mümkündür.

[2261] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* Bilge, Kültür-Sanant, İstanbul, 2016, s.122; bkz Lane-Poole, *Mediaval İndia Under Mohammedan Rule (712-1764),* London, 1903, s.47.; bkz Süreyya, *el-Ğûriyyûn,* s.26.
[2262] Bosworth, *The Political and Dynastic History of İranian World,* s.160.
[2263] Bosworth, *The Political and Dynastic History of İranian World,* s.161.
[2264] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s.123.
[2265] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s.123.
[2266] İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* IX/376.

Gurlular içerisinde "Kutbüddin" olarak ilk şeref unvanına sahip kişi Hasan b. Muhammed b. Abbas'tır. Ancak Alâaddin Hüseyin kendisini Gazneli ve Selçukluların ardından "es-Sultanü'l-Mu'azzam" olarak adlandıran[2267] ve hakimiyet sembolü olarak "çetr" benimseyen hükümdardır. Gurlularda "es-Sultanü'l-Mu'azzam" unvanı Fîrûzkûh'ta Bahauddin Sâm b. Hüseyin" döneminde (544/1149) senesinde basılan paralarda kullanılmaya başlanmıştır.[2268]

Gurlular "sultan" unvanını Gaznelilere gösterdikleri siyasi başarılarının ardından (544/1149) kullanmaya başlamışlarken[2269] yaklaşık Gurlulardan yarım asır sonra Hârezmşahlar Irak Selçuklu Sultanlığı'nı yıktıkları (1194) tarihinden itibaren Alâaddin Muhammed Tekiş zamanında kullanmaya başlamışlardır.[2270] Gerek Harezmşahlar gerekse Gurluların devlet kurucuları veya ilk hükümdarlarının aldıkları kutbüddin unvanlarının ortak paydası dikkat çekicidir. Örneğin Harezmşahlar (h. 490/1097) senesinde kurulmuş olup ilk hükümdarı (Hârezmşah) Kutbüddin Muhammed'dir.[2271]

Aynı şekilde yukarıda Gurluların ilk kurucusunun Kutbüddin Muhammed olduğu Hudari-Bey'den aktarılmıştı. Kutbüddin unvanının bir tesadüf sonucu bu kişilere verildiği düşünülemez çünkü aynı unvanın başka yerlerdeki kullanımı da bize bunun bir tesadüf olmadığını göstermektedir. Örneğin Van Gölü'nün çevresinde hüküm sürmüş olan Ahlatşahlar (1100-1208) hanedanının kurucusu Sökmen el-Kutbî'nin lakabında da aynı özelliği görmek mümkündür. Sökmen Selçuklu hanedanından Azerbeycan Meliki Kutbüddin İsmail İlarslan'ın Türk asıllı memluk emirlerindendir. Bu yüzden el-Kutbî lakabı ile anılmıştır.[2272]

Kısaca kutbüddin lakabı alanların ortak paydası kökenlerinin "memluk" oluşudur. Genellikle de din lafzına bitişi unvanlar almaktadırlar ki yukarıda bu konuyla ilgili düşüncemizi dile getirmiştik.

Hasan İbrahim Hasan'ın ileri sürdüğüne göre Gurlular Devleti h. 543/ 1148 senesinde kurulmuştur.[2273] Görüldüğü üzere nasıl ki Gazneliler Gazneli Mahmûd döneminde Selçukluların ikbalinin henüz parlamaya yüz tuttuğu dönemde hanedan

[2267] Bosworth, "Ghurds", *Enchclopadia İranica*, 2001, online edition
[2268] Bosworth, "Ghurds", *Enchclopadia İranica*, 2001, online edition.
[2269] Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA,* İstanbul, 1997, C.XVI, s.228-231.
[2270] Sıddıqui, "Gurlular"*DİA,* XIV/207-211.
[2271] Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI/228-31.
[2272] Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, II/24-28.
[2273] Hasan, *İslam Tarihi*, V/199-201.

üyelerine gösterdiği amansız düşmanlığa benzer düşmanlığı bu kez Gurlulara göstermeye çalışmışlardır ancak bu durum siyasi olarak kendi sonlarını hazırlamıştır. Diğer taraftan Gurlular devletlerini kurar kurmaz sultan unvanını alarak hakimiyet kurma mücadelesine girmişlerdir. Muhtemelen hakimiyet kurmak için aldıkları bu sultan unvanının varyantlarını siyasi bir malzeme olarak kullanmışlardır. Örneğin; Alâaddin Hüseyin "es-Sultanü'l-Mu'azzam" unvanına ek olarak "Melikü'd-dünya ve'd-din cihânsûz" unvanını almıştır ki bu unvan ile siyasi amacının imparatorluk şeklindeki hakimiyet peşinde olduğunu göstermiştir.[2274]

Gurlulara din lafzına bitişik olarak getirilen ve hanedan içerisinde "Kutbüddin" olarak şeref unvanının kullanılması (492/1099) Kutbüddin Hasan zamanında[2275] olmuşken bu tarihten iki yıl önce (490/1097) yılında Kutbüddin Muhammed Hârezmşahlar hanedanını kurmuştur.[2276]

Çok açıktır ki Gurlular "sultan" unvanını siyasi bir gaye ile kullanmışlardır ancak Abbasiler ile Gurluların siyasi münasebet kurmaları Sultan Gıyaseddin Muhammed döneminde (1163-1202) olmuştur. Selçukluların yıkılması ve Gaznelilerin ortadan kalkmasından sonra Orta Asya ve Horasan'da hükümdarlığının tasdik edilmesi için halifeye başvuran yegane kişi Gıyaseddin Muhammed olmuştur.[2277]

Gıyaseddin Muhammed'in aldığı "Gıyasüddin ve'd-dünya muînü'l-İslam Kâsımü emiri'l-mü'minin" unvanı bu duruma işaret etmktedir.[2278] İbnü'l-Esir, Gurlular Lahor'a yerleşip hakimiyet sahalarının genişlemesinin ardından sultanlara özgü unvan aldıklarını dile getirmiştir. Bu işi Gıyaseddin ki lakabı "Şemseddin" dir. Kardeşi Şihabeddin'e mektup yazarak adına hutbe okutturmuştur. Bu arada kardeşine *Muizzüddin* lakabını kendisine de "Gıyasüddin ve'd-dünya Muînü'l-İslâm Kasîmü emiri'l-mü'minin" unvanı vermiştir.[2279]

Adına hutbe okuttuğu bu lakabında tıpkı Selçuklu sultanlarının aldığı "kasîmü emiri'l-mü'minin" unvanıyla aynı unvanı alması dikkat çekicidir. Abbasi halifesi sünni İslam dünyasının hâlâ meşru dini lideri olması dolayısıyla halife sultanın

[2274] Hasan, *İslam Tarihi,* V/199-201.
[2275] Sıddıqui, "Gurlular"*DİA,* XIV/207-211.
[2276] Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA,* XVI/228-231.
[2277] Sıddıqui, "Gurlular"*DİA,* XIV/207-211.
[2278] El-Hudari Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.520.; bkz Hasna, *İslam Tarihi,* V/204-206.
[2279] İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* IX/380.

meşruiyetinin de kaynağı sayılıyordu. Bu teamülden dolayı Gur sultanı Gıyasüddin Muhammed halifeye başvurmuştur. Gurlular halifeden meşruiyetlerini onaylattıktan sonra Horasan, Herat'a hakim olma mücadelesi verdiler. Hindistan'da tıpkı Gazneli Mahmûd'un yaptığı gibi İslam'ı yayma faalliyetlerine devam etmişlerdir.[2280] Kısaca bu tür unvanları kuru kuruya bir nostaljinin eseri olarak görmemek gerekir. Bu tür unvanlar üzerinden İslam dünyasının uzak doğusu sayılan yerlerde İslam fetih hareketlerini yürütmenin bir nişanesi olarak kullanmışlardır denilebilir.

Kafesoğlu'nun konuyla ilgili verdiği habere göre Gurlular, Selçuklulardan ayrılan hükümetler arasında müstesna bir yere sahiptiler. Tam bir istiklale sahip oldukları için devlet olarak Harezmşahların fevkindeydiler. Harezmşahlar paralı askerlerle bir ordu tesis etmişken onlar Türk hassa askerine maliktiler.[2281]

Kafersoğlu'nun haber verdiği bu bilgiden hareketle Gurluları bu dönemde Harezmşahlar karşısında güçlü kılan aslında kendilerini "sultan" ilan ederek Selçuklulardan ayrılarak bağımsız bir konuma gelmelerinde yatmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Harezmşahlar Gurlulardan çok sonra 1194 senesinde Alâaddin Muhammed Tekiş döneminde resmî olarak bu unvanı kullanmaya başlamışlardır.[2282] Harezmşahlar Gurlulardan neredeyse yarım asırlık bir zaman sonra sultanlığa geçmişlerdir denilebilir.

Ancak Gurluların ikbali çok uzun sürmemiştir. Hârezmşahlar ile rekabete girdiler. Aynı unvanı (Sultan) kullanan Alâaddin Tekiş ölünce (1200) Gurlular Harezmşahlara savaş açtılar. Nisabur, Mervuş, Şahcân ve Serah bölgelerini işgal ettiler. Böylece bütün Horasan Gurluların kontrolüne girdi. Sultan Alâaddin Muhammed Hârezmşah, Horasan kendisine verildiği takdirde idaresi altındaki bütün bölgeler ile birlikte Gurluların vassalı olmaya razı olduğunu bildirmiştir.[2283] Ancak bu durum da uzun sürmedi. Gurluların sultanı Muizzüddin Pencap seferi dönüşünde öldürülünce (599/1203) devletin birliği bozuldu. Bu tarihten sonra Horasan'da kontrol Hârezmşahlara geçti.[2284]

Harezmşahlar ile Gurlular mücadelesinde (601/1204) Harezmşah Muhammed, Gurluların Sultanı Şihabeddin'e karşı Karahitaylardan yardım istedi. Bu durum

[2280] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/381-382.
[2281] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s.88.
[2282] Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA,* İstanbul, 1997, C.XVI, s.228-31.
[2283] Sıddıqui, "Gurlular"*DİA*, XIV/207-211.
[2284] Sıddıqui, "Gurlular"*DİA*, XIV/207-211.

Karahitaylılar ile Gurluları karşı karşıya getirdi ve Şihabeddin mağlup oldu. Esir alınarak hazinelerine el kondu.[2285]

Bütün bu bilgiler bize Harezmşahlar bağımsızlıklarını elde etmek için Sultan Sencer döneminde başlayan mücadeleleri sonucunda Karahitayları Selçuklulara kışkırtmak suretiyle Selçukluların ikbalini söndürdüler. Aynı şekilde Harezmşahlar Gurlular ile giriştikleri Horasan mücadelesinde yine Karahitaylardan Gurlulara karşı yardım istemek suretiyle onların gücüyle Gurluların ikbalini söndürmüştür.

Şihabeddin Muhammed Kevkeroğullarından bir grup tarafından suikaste kurban gitti (602/1205). Ölümünden sonra iktidar mücadelesi yaşandı. Harezmşah Alâaddin Muhammed kısa sürede Horasan'ın bütün bölgelerini istila etti. Böylece Gurlular Devleti Harezmşahlar tarafından ortadan kaldırıldı (605/1208).[2286]

Sourdel'in iddiasına göre (h. 603-689/1206-1290) arası sultanlık bağlamında yeni bir süreç başlamıştır. Sultan unvanını taşıyan köle (memlük) hükümdarlar "el-Mu'izzyyûn" olarak bilinen bu sultanlar Hindistan'a hakim oldular. Asker kumandanlar olarak hizmetine girdikleri Gûrî sultanların halefi oldular. Sonra bu "Sultan" unvanını veraset yoluyla haleflerine bıraktılar.[2287] Konunun bundan sonraki süreçleri (Delhî Sultanlığı) bilahare ilgili Abbasi halifelerle olan kısımda anlatılacaktır çünkü bu sultanlık Gûrî sultanların halefleri olarak tarihe geçmiştir.

7.9. Halife el-Müstencid-Billâh ve Lakabı

Babasının ölümünün ardından (555/1160) hallife el-Müstencid-Billâh Ebû'l-Muzaffer Yûsûf biat almıştır. Babasının sağlığında veliaht olarak atanmıştı. Yerine halife yapılmak istenen kardeşi Ebû Ali ve onun annesini devre dışı bırakarak biat almıştır.[2288] Görüldüğü üzere halifenin el-Müstencid lakabı üzerine haber söz konusu edilmemiştir. Halife el-Müstencid h. 547/1152 yılında 29 yaşındayken veliaht olarak atanmıştır.[2289] Dönemin veliaht teamülleri dikkate alındığında kendisine bu unvan babası el-Müktefi-Liemrillah tarafıdan verilmiş olması söz konusudur. Halifeler konusunda oldukça önemli bir eser telif eden İbnü'l-Imrâni *el-İnâf'*ında halifenin biat

[2285] Hasna, *İslam Tarihi,* V/207-211.
[2286] Hasna, *İslam Tarihi,* V/211-216.
[2287] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâmi,* s.505.
[2288] İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* IX/438-39; bkz İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVIII/139-140.; bkz İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye,* XII/241.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân,* XXI/9.; bkz es-Suyuti, *Tarihü'l-Hulefâ,* s.678; bkz el-Kubî, *Mevsû'atü'l-Hulefâ,* II/185.; bkz Makdîş, *Nüzhetü'l-Ensâr,* C.I, s.275.; bkz el-Cüzcânî, *Tabakâtü'n-Nasırî,* Affâf es-Seyyid Zeydân (trc.; Arapçaya), C.I, s.242.; bkz el-İsfehanî, *Devletü's-Selçuk,* s.265-66.
[2289] Ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ,* XX/412.

almasında oldukça yardımını gördüğü Avnüddin Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Muhammed b. Hubeyre'yi vezir olarak atadığı haberine yer vermiş ancak halifenin ilgili unvanına ilişkin bir haber nakletmemiştir.[2290]

Halifenin unvanı kadar aldığı künyesi (Ebû'l-Muzaffer) de çok dikkat çekicidir. Zira Büveyhilerden itibaren ve Selçuklu Büyük sultanlarının da Ebû Şüca' gibi varyant ve anlamsal açıdan eş değer bu tür künyeler dünyevi güç ve otorite ehlinin aldığı en az unvanları kadar önemlidir. Diğer taraftan kendisinin hilafete gelmesinde önemli katkısını gördüğü veziri Avnüddin Yahya b. Muhammed b. Hubeyre'nin de aynı künyeye sahip olması bir tesadüf olmadığı kanaatini uyandırmaktadır.

Lakabın etimolojisine gelince İbnü'l-Manzur, "n-c-d" maddesinin birçok varyantından söz etmiştir. "necüde-yencüdü-necâde-necde" yardım etmek, desteklemek anlamı ile öne çıkan kelimelerden tut da şiddet, kıtal, münacid, mukatil anlamlarına kadar pek çok anlamları içeren bir kelime olarak tanıtmıştır.[2291] Etimolojik olarak aynı kelimenin "istif'âl" kalıbındaki "istencede" fiiline modern sözlüklerde geçen *yardım istemek* anlamlarına ilaveten bir kişinin zayıf ve hastalıktan sonra şifa bulup yeniden güçlenmesi anlamı da verilmiştir.[2292] Ayrıca İbnü'l-Manzur, "istencede" fiilinin, "isteâne" yardım talebinde bulunmak anlamına gelen "istiğâse" fiiliye anlamdaş olarak kullanıldığına işaret etmiştir.[2293]

Müstencid-Billâh lakabının eş anlamlı kullanımına Abbasilerin ilk döneminde, Abbasilerin on ikinci halifesi *el-Müsta'în –Billâh* (219-252/835-866) şeklinde rastlanmıştır.[2294] Künyesi Ebû'l-Muzaffer olan halifenin gerçek adı Yûsûf'tur. Abbasilerde bu lakabı alan ilk halifedir. Abbasi hilafetinin Mısır döneminde on dördüncü halifesinin (798-884/1369-1479) lakabı "el-Müstencid-Billâh" olmasının yanı sıra adı da Yûsûf b. Muhammed olduğu haber verilmiştir.[2295]

Abbasilerde bu unvanın hem müteradiflerin önceden kullanılmış olmasının yanı sıra unvan sahiblerinin isimleri Yûsûf Peygamber ismini taşımaları ve dünyevi otoriteye sahip sultan (hükümdar) olmalarıdır. Unvan seçiminde tarihi dini şahsiyet

[2290] İbnü'l-Imrâni *el-İnâf,* s.236.
[2291] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* III/417-18.
[2292] ArabcaSozlük.NetSözlük.
[2293] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* III/417-18.
[2294] Es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, 659.
[2295] Es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, s.766-67.

üzerinden Abbasilerin yeniden din ve dünya riyasetin tek elde yürütülmesine işaret eden simgesel bir hususiyet söz konusudur. Ayrıca halife için seçilen künyenin de askeri güce işaret eden bir anlam içermesi bir bütün olarak düşünüldüğünde bu yönde ki kanaati desteklemektedir.

Bu dönemde Abbasi halifeleri el-Müstencid-Billâh döneminden iki dönem önceki halifeyle birlikte yeniden birinci asırdaki dünyevi ve dini riyaseti birlikte yürütme politikası güttükleri görülmektedir. Aslında unvan temelinde düşündüğümüzde yukarıda da vurgulandığı gibi Abbasi tarihinde her yeni dönem değişim parolasını halifelerin aldıkları unvanlara yansıtarak dile getirmişlerdir. Bilindiği gibi Abbasilerden önce Emeviler döneminde Abbasi halifelerininkine benzer şeref unvanları söz konusu edilmemişken Abbasilerde bu unvanların başlamasının arkasında yatan itici gücü hilafete namzet Hâşimi iki rakip kolun meşruiyet iddiasının bu unvanlar üzerinden yürütülmesi esasına dayanıyordu.

Abbasiler halifelere verdikleri bu şeref unvanıyla kendilerinin Tanrı'ya bağlılıklarını göstermelerine ek olarak bu unvanlar yoluyla Abbasi yönetimine ilahi destek arama çabasının yattığı iddia edilmiştir.[2296] Büyük Selçuklu sultanlığının inkirazı ve akabinde Irak Selçuklu sultanlığının son dönemlerindeki sultan adaylarının saltanat mücadeleleri dolayısıyla güç kaybının ardından Irak'tan tamamen Selçukluların atılması politikasını yürüten Abbasi halifeliği, bu yeni dönemin adeta bir parolası olarak halife unvanlarına bu hususiyetleri taşıma girişiminde bulunmuşlar ve son beş halifeye *yardım* manasını öne çıkarak unvanlar vermişlerdir. Bu tezimizi doğrulayacak halife unvanlarının ortak paydası kavramının somut göstergesini bu unvanların etimolojilerini inceleyerek ortaya koymaya çalıştık.

Halife Müstencid-Billâh döneminde Iark Bölgesinde otoriteyi yeniden ele geçirme siyasetini devreye sokmuştur. Irak'ta sultanlardan ayrı olarak bağımsız hareket eden ilk halife Muktefî-Liemrillâh olmuştur. Ordusunun başında harbe giren Mu'tazıd-Billâh[2297] hariç tutulursa tekrardan güç kullanmak için istihbarata çok para harcayan bir halife olmuştur.[2298] Aynı siyasetin benzerlerinin oğlu Müstencid-Billâh döneminde de devam ettiği görülecektir. Artık siyasi oyun kurucuları arasında dönemin halifelerinin yer aldığı görülecektir. Halife Müstencid Irak Selçukluların

[2296] Bosworth, *The New İslamic Dynasties A Chronological and Genealogical Manuel*, Edinburgh University Press, (Transferred to digital print) 2012, s.50.
[2297] Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI/383-84.
[2298] el-Hudari Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.528.

son güçlü hükümdarı Sultan Arslanşah b. Tuğrul b. Muhammed'in Irak Selçuklu Devleti'nin tanımadığını ifade edecek kadar sultana baskın olmuştur. Böylece Selçuklu nüfuzunun Irak'ta tamamen bittiğini sultana göstermek istemiştir.[2299]

el-Müstencid hilafetinin başlangıcında dönemin Irak Selçuklu Sultanı olan Süleymanşah'a hacibini elçi göndermiş, kendisine itaat ederek hakimiyeti altındaki yerlerde adına hutbe okutmasını istemiştir. Sultan halifenin isteğini kabul etmiştir ancak Bağdat'ta sultan adına hutbe okutmak istediğinde halifenin veziri İbn Hubeyre'nin tepkisiyle karşılaşarak Abbasi halifelerinin artık Bağdat'ta Selçuklu sultanları adına hutbe okutulmayacağı diplomatik bir dil ile ifade edilmiştir.[2300] "Sonuç olarak bundan sonra herhangi bir melik veya sultan bir daha Bağdat'a gelmemiş ve Abbasiler 1055'den beri beklediklerine ancak bir yüzyıldan fazla bir zamanda kavuştular şeklinde bir analiz yapılmıştır.[2301]

Bu süreçte artık Abbasi halifesi Müstencid, Arslanşah'ın idaresindeki Irak Selçuklularını asırlardır bekledikleri ikballerinin önündeki en büyük tehlike görmeye başladı ve devletin zaafa düşmesi için Arslanşah'a karşı Muhmud b. Melikşah adına hutbe okutma siyasetini devreye soktu. Halife bu siyasette Zengi'yi (Salgurlu atabegi) yanına ıkta' karşılığında çekmiştir ancak sonraki süreçlerde Zengi Arslanşah'ın safına katılmıştır (1161).[2302]

Irak Selçuklu sultanlığı Arslan-şah, atabeg İldeniz 570/1175 senesinde ölümünü ardından İldeniz'in oğlu Pehlivan Muhammed babasının yerine atabeg olması ile sultan Pehlivan Muhammed problemleri ile karşılaştı. Üzerine yürüyeceği zaman hastalandı ve anlaşma yoluna giderek devlet idaresini Pehlivan Muhammed'e bıraktı ve Hemedan'da 571/1176 öldü.[2303]

Ancak devletin bütün iplerini elinde tutan Hâkan-ı Acem olarak adlandırılan Muhammed Cihân Pehlivan Arslanşah'ın yedi yaşındaki oğlu Rüknü'd-din Tuğrul (III)'u tahta çıkardı(1176-1194). Cihan Pehlivan ülkeyi Gürcü ve Kıpçak tecavüzünden korudu, ülkede asayişi sağladı ve 1185 senesinde öldü.[2304]

[2299] Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA,* İst.2006, C.XXXII, s.143-145; bkz Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* s.81.
[2300] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi;* s.268-69.
[2301] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarih,* s.272.
[2302] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarih,* s.275.
[2303] Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* s.82-83.
[2304] Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi,* s.84-85; bkz Turan, *Selçuklular Tarihi,* s.200-203.

Bu dönemde kimi zaman halifenin dünyevi güç peşinde koşmasının kanıksanmış somut birtakım olaylarla desteklendiği olmuştur. Örneğin, h. 557/1162 senesinde halife el-Müstencid-Billâh el-Mâhikî Kale'sini zapdetmiştir. Kalenin hakimi olan Sungur el-Hemedânî kalenin idaresini bir memlüküne bırakmıştı. Bu memluk kalenin muhitini Türkmenler ve Kürtlere karşı mukavemet edemeyince halife ile yazışarak on beş bin dinarsilah, diğer değerli eşya ve birkaç köy karşılığında halifeye sattmıştır.[2305]

Halife el-Müstencid, Sultan Muhammed'in Bağdat muhasarası sırasında sultana yardım etmiş olan Hille'deki kin beslediği Esadoğulları üzerine yürüme emri vererek onları Irak'tan uzaklaştırmıştır (558/1163).[2306] Bunun yanı sıra halife el-Müstencid Billâh döneminde (555-566/1160-1170) Abbasilerin siyasi rakip ve muarızı olan Fatımîler siyasi kriz dönemi yaşıyorlardı. Fatımî halifeler bu dönemde nüfuzlarını yitirmiş ve ülkeyi "sultan" unvanı verilen vezirler yönetmekteydi(558/1163).[2307]

el-Müctencid, döneminde rakip ve muhalif Fâtımî halifeliğini siyasi açığa düşürmenin yollarını aramıştır. Bu yüzden Atabeg Nureddin Zengi ile iyi münasebetler kurarak onun Mısır'ı işgal etmesini sağlamış ve sonunda da hutbenin Abbasi Devleti adına okunması ile sonuçlanan süreci başlatmıştır şeklinde iddialar öne sürülmüştür.[2308]

Hatta halife el-Müstencid-Billâh Nureddin Mahmûd Zengi'ye mektup yazmış ve Fâtımîler adına okunan hutbenin Abbasiler adına okutulmasını istemiştir.[2309] Görüldüğü üzere halife el-Müstencid gerektiğinde sultanlarla, bölgesel hükümdarlarla, emirler ile askeri mücadele içerisine girişmiş, gerektiğinde de bu siyasi aktörleri rakip ve muhalif Şii hilafetin temsilcisi olan Fatımîleri siyasi olarak zayıflatma hatta onları yıkma politikalarını devreye sokmuştur.

Son tahlilde Abbasi halifelerinin sultanlarla olan mücadeleleri ortaya bağımsız bir devlet çıkarmış olsa bile bu durum Abbasilerin birinci dönemdeki ihtişamıyla kıyaslanamayacak kadar cılızdı. Hatta nüfuz ve prestij bağlamında düşünüldüğünde bir Arap prensliğinin ötesinde tarihi bir iz bıraktığı söylenemez. Bu durumu İslam

[2305] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/457.
[2306] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX/464.
[2307] Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA,* İstanbul, XXXVI, s.337-40.
[2308] Kayhan, "Müstencid-Billah", *DİA,* XXXII, s.143-145.
[2309] Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", *DİA,* İstanbul, XXXII, s.128-129.

dünyasının içine düştüğü siyasi parçalanmışlığın bir sonucu olarak görmek mümkündür.

Diğer taraftan Özdemir'in iddiasına göre İslam dünyasının batı bölgeleri Haçlı işgaline maruz kalmış, sultanlar her fırsatta bu bu işgaller ile mücadele ederlerken, onlara karşı ordular tezhiz etmeye çalışırken halifeler Bağdat'ta Selçuklu idaresini parçalamakla meşguldüler.[2310] Askeri, idari, sosyal ve dini (mezhep çatışmaları), saray içi entrikalar vs. pek çok nedenlere bağlı olarak Selçuklu Devleti'nde yaşanan olumsuz süreçler Haçlılar'ın başarılı olmalarına yol açmıştır.[2311]

Selçukluların zayıflaması ile Bağdat ve çevresinde fiili egemenlik tesis eden Abbasiler yeniden büyük bir Arap devleti hayali kursalar da bunun önünde çok büyük engeller söz konusuydu. Bölgede dengeler değişmiş, Doğuda Harezmşahlar ve Moğollar yükselişe geçmişlerdi. Ayrıca halifelerin ellerinde çok büyük güçlü orduları da yoktu. Toprakları üzerinde kurulan devletler kemikleşerek güçlenmişlerdi.[2312] Ancak Abbasiler yıkılıncaya kadar bir şekilde bu süreci devam ettirdiler. Müstencid Billâh (556/1170) senesinde Bağdat'ta vefat etmiş ve yerine oğlu Müstazî-Biemrillâh lakabı ile Ebû Muhammed Hasan geçmiştir.[2313]

7.10. Halife el-Müstazî-Biemrillâh ve Lakabı

İsmi Hasan, künyesi Ebû Muhammed'dir.[2314] Hz. Hasan'dan sonra Hasan ismi ile hilafete gelen ilk kişidir. Müstazi-Biemrillah yerine Müstazi-Billâh olarak veya Müstazî-Binurillâh olarak lakaplandığı da iddia edilmiştir. Ayrıca kendisi Abbasilerin en iyi ve dini şahsiyeti güçlü halifelerden kabul görmüştür.[2315]

İbnü'l-Esir'in iddiasına göre halife Hasan Ebû Muhammed'e "el-Müstazî" lakabı Üstâdü'd-dâr Adududdin Ebû'l-Ferec b. Reisü'r-rüesâ ile Kutbeddin Kaymaz vermişlerdir. Halife kendisini hilafete getiren bu kişilerden üstâtüddar'ı vezir, Kaymaz'ı da ordu komutanı yapmıştır.[2316] Zehebi *Düvelü'l-İslâm*'ında halife Ebû

[2310]Özdemir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Mücadeleler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı; 24-Güz, Konya 2008, ss.315-367.

[2311] Özaydın, " I.Haçlıeferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyasî ve Ictimâî Şartların Rolü", *USAD, Güz (2016); (5):1-18.*

[2312] Özdemir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Mücadeleler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.345.

[2313] Kayhan, "Müstencid-Billah", *DİA*, XXXII/143-145.

[2314] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVIII/190-91.

[2315] Es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyâsiyyîn,* s.750.; El-Hudari Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.530.

[2316] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/28-29.; bkz ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI/68.

Muhammed el-Hasan'ın, babası Müstencid'in ölümünün ardından biat aldığının ve kendisine el-Müstazi-Biemrillâh lakabının verildiğini haber vererek bu lakabın halifeliği için biat aldığı sırada verildiğine işaret etmiştir.[2317]

Lakabın etimolojisi konusunda İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab'*ında "d-w"maddesinde bu kelimenin "ضوء", "ışık, aydınlık, nur" anlamında kullanıldığını haber vermiştir. Bu kelimenin istif'al kalıbındaki anlamını hadisten hareketle anlamlandırma yoluna gitmiştir.[2318] Buna göre hadis "Müşriklerin ateşiyle aydınlanmayın yani onlarla istişarede bulunup görüş alışverişinde bulunmayın. " diyerek bu kelimeye modern sözlüklerde yer almayan bir anlam yüklemiştir ancak aynı müellifin kelimenin mastar versiyonu olarak "ضياء" ışık anlamında kullandığı da göz ardı edilmemelidir.[2319] Kelimenin modern sözlüklerdeki anlamı ise parlamak, ışımak anlamlarını içermektedir.[2320]

İbnü'l-Manzur'un hadisten de yola çıkarak anlamlandırdığı bu kelimenin istif'al babındaki kalıbında ism-i fail formunda halifeye lakap olarak verilmesi ile bir anlam ilişkisinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Özellikle dönemin siyasi atmosferi dikkate alındığında Ebû Muhammed Hasan'ın (Müstazî-Biemrillâh) babası halife el-Müstencid'in yolundan gideceğini, onun kararlı siyasetinin aydınlığında bir hedefe doğru yol aldığını telmihen bu lakabın yeni halifeye verildiğinde kuşku yoktur. Her ne kadar halifeye bu lakabı bir vezir ve ordu komutanı verse de bu iş son tahlilde Arap gramerine vakıf divan kurulu üyelerince teknik olarak husule getirilmekteydi.

7.11. Halife en-Nâsır-Lidinillah ve Lakabı

El-Makdîsi (ö:h. 665) Kitabü'r-Ravzateyn'inde haber verdiğine göre halife el-Müstazi-Biemrillah ölmeden bir gün önce oğlu Ebû'l-Abbas Ahmed'i yerine veliaht olarak atamıştır.[2321] Halife el-Müstazi-Biemrillah ölünce veziri İbnü'l-Attar Zahiruddin Ebû Bekir Mansur b. Nâsr halifenin oğlu Ahmed adına biat almıştır.[2322]

[2317] Ez-Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, II/70.
[2318] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.I, s.112-113.
[2319] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* C.I, s.112-113.
[2320] ArabcaSozlük.Net.Sözlük.
[2321] Şihabüddin Abdurrahman b.İsmâîl el-Makdisi (Ebu Şâme), *Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Selâhiyye,* İbrahim Şemseddin (thk.), I-V, Daru'l-Kütübi'l-I'lmiyye; Beyrut, 1422/2002, C.III, s.34-35.
[2322] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* X/98.; bkz ez-Zehebi, *Siyerü A'lâm,* XXII/193; bkz Grigorious Ebû'l-Ferec b.Ehrûn et-Tabib el-Malatî (İbnü'l-I'brî, ö:h.685), *Tarihü Muhtasarı'd-Düvel*, Darü'r-Râid el-Lübnani (nşr), 1403/1983, s.378.

Görüldüğü üzere bu dönemde gerek Abbasi devlet adamları gerekse Abbasi Devleti ile siyasi münasebeti olan devrin önemli siyasi aktörleri *din* lafzına bitişik unvanlar almaktaydı ki bu durumun devrin dönemsel bir teamülü olduğu söylenebilir. İbn Tabataba (İbn Tıktıka) halifenin devlet adamlığınındaki ciddiyeti üzerine teksif olarak casusları vasıtasıyla mansıp ve makam sahibi kişilerin neler yaptıklarına muttalli oluyor ve uyarılarda bulunuyordu diyerek bu durumu dile getirmiştir.[2323]

Abbasi Devleti'nin yıkılmasından 23 yıl sonra doğmuş olan İbn Şakir el-Kütübi (680-764) meşhur kitabi Fevâtü'l-Vefeyât'ında Nâsır Lidînillâh'ın Abbasiler içerisinde en uzun iktadarda kalan halife olduğunu, yüzüğüne de "رجائي من الله عفوه" " Allah'tan niyazım affına mazhar olmamdır. " şeklinde kazdırarak önemli bir dini şahsiyete sahip olduğuna işaret etmiştir.[2324]

Bu ifade yalnızca halifenin dini şahsiyetine işaret etmekle kalmaz ayrıca onun Abbasilerin kudretli, dünyevi otoriteyi elinde tutan halifelerin yaptıkları gibi yüzüğüne yazı yazdırması bir geleneğin devam ettiricisi olmasının yanı sıra kudretli halifelerin çizgisinde olduğuna bir işaret söz konusudur. Diğer tarafatan siyasi kudrete sahip olanlar gerektiğinde duygularının değil ideallerinin ve ikballerinin gereğini yaptıkları bilinen bir gerçektir. Halife de aynı minval üzere vezir İbnü'l-Attar'ın iktidarının evvelinde bütün mallarına el koymuş ve öldürülmesi ile başlayan süreci başlatmıştır.[2325]

Kısacası yüzük üzerine yazı kazdırma ve bu yolla mesaj verme dünyevi otoriteyi elinde tutan kudretli halifelerin ortak özelliklerinden olduğu söylenebilir. Ayrıca halifenin Abbasilerin genel karekteri olan sünnilik çizgisinin dışında olduğu ve döneminde Şiiliğin yükselişe geçtiği iddialar arasındadır.[2326]

Bu tür haberleri halifenin uzun iktidar döneminde uyguladığı siyasete yansıtıp yansıtmadığının ortaya konması açısından önemsiyoruz ki fütüvvet kurumunun bu amaçla ortaya çıktığı ve siyasi açıdan işlevsel kılındığı diğer iddialar arasındadır.

Lakabın etimolojisini yapan İbnü'l-Manzur, n-s-r kökünden bu lakaba ilişkin çok önemli bilgiler haber vermiştir. Buna göre bu kökten gelen "nasrun" yardım etmek, destek, zafer, galibiyet anlamlarını vererek bu kelimeden türeyen diğer

[2323] İbn Tabataba, *el-Fahrî,* s.322.
[2324] Muahmmed b.Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyl aleyhâ,* İhsan Abbas (thk.), I-V, Darü's-Sadır, Beyrut, 1973, C.I, s.66.
[2325] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* X/97-98.
[2326] el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* I/66.

kelimelerin aynı anlamla dolaylı olarak bağlantısına işaret etmiştir. Ayrıca aynı müellif nasr kelimesinin mazluma yardım etmek, düşmana galip gelmek için yardım etme anlamlarına geldiğini öne sürmüştür.[2327] "Nâsır" kelimesinin çoğulu "nusûr"dur. Destek veren, müttefik, taraftar, yardımcı anlamındaki "nasîr" kelimesi ile galip, fatih anlamındaki "müntasır" kelimeleri ile eş anlamlıdır. Ayrıca "müntasir" kelimesi intikam anlamını içerir. Bu anlamda "müntakîm" kelimesi ile eş anlamlıdır.[2328]

Ayrıca "nasîr" kelimesi "te'âzüd" yani "tenasür" anlamında yardımlaşmak, dayanışmak anlamlarında kullanıldığında "nasîr" kelimesi hem fâil hem de mef'ûl anlamında kullanılmış olup "nasîr", "mütenasıreyn"den biri olarak "nâsır" ve "Mansûr" anlamlarında kullanılır.[2329]

İbnü'l-Manzur'un verdiği bütün bu bilgilerden yola çıktığımızda "n-s-r" kökünden ve müteradif anlamlarıyla beraber Abbasilerde halife el-Mansûr (754-775), Muntasır-Billâh (861-862), Müstaîn-Billâh (862-866), Müstazhir-Billâh (1094-1118), Müstencid-Billâh (1160-1170), Nâsır-Lidînillâh (1180-1225), Zâhir-Billâh (1225-1226), Müstansır-Billâh (1226-1242) muhtelif halife lakapları alınmıştır. Diğer taraftan Arap kültüründe etimolojik olarak aynı kelimenin birçok kullanımına rastlamak mümkündür.

İbnü'l-Manzur Ebû Hanife'den iktibasla "nâsır" ve "nâsıra" kelimelerinin uzak yerlerden vadiye gelen dere yatakları anlamında kullanıldığını aktarmıştır. Yeryüzüne düşen bol yağmur anlamında da "nasara" kelimesi kullanılmaktadır. Bu anlamda aynı kökten gelen "nusret" yeryüzüne bol yağan yağmur anlamında, bol yağmur alan yerlere de "Mansûr" ismi verildiği haber verilmiştir.[2330] Tabi burada kelimenin etimolojisi bize bu unvan sahibinin (el-Mansûr) "n-s-r" köklerinden müteradiflerinin milleti için bereket ve şans anlamında itibar görmesine mülhemen verilmiş bir unvandır demek de mümkündür.

Ayrıca n-s-r kökünden gelen bu lakabın Orta Doğu kültüründe kadim bir geçmişi olduğu iddia edilmektedir. Örneğin M. Ö. (605-562) yılları arasında hüküm sürmüş Babil Kralı "Buhtunnasr"ın İbranicedeki karşılığı Nebû kadrezzar şeklinde

[2327] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* V/210.
[2328] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* V/210-211.
[2329] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* V/211.
[2330] İbnü'l-Manzur, *Lisanü'l-Arab,* V/211; bkz Mecdüddin Muhammed b.Ya'kub ez-Şirâzî (h.729-817), *el-Kâmûsü'l-Muhît,* I-IV, Kahire, 1400/1980, C.II, s.141.; bkz İbnü'l-Ahbâr, *el-Hulle*, s.37.; bkz Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-Arûs min cevahiri'l-Kâmûs,* Dâhi Abdülbaki (thk.), I-XL,, Kuveyt, 1422/2001, C.XIV, s.225.

nakledilmektedir ki İslam kaynaklarında Araplar kendisine Buhtunnassar demişlerdir.[2331] ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs'*te etimolojik olarak "n-s-r" den gelmiş olan "Buhtunnasr" konusunda *Buht* kelimesinin oğul; "nassr" kelimesinin ise puta işaret ettiğini ileri sürerek "putunoğlu" anlamında kullanıldığını ileri sürmüştür. Aynı eserde "nasr" kelilmesinin *atâ* yani bağış, armağan, eli açıklık, hibe" anlamlarında da kullanıldığı haber verilmişltir.[2332] Görüldüğü üzere lakabda bu lafzın yer aldığı kişilerin kudretli bir siyasi aktör olduğunda kuşku yoktur.

Fuad Salih es-Seyyid, Nâsır Lidînillah'ın lakabı hakkında detaya girmemiştir. Sadece babası halife el-Müstazî-Biemrillah'ın vefatı ile biat aldığının ve kendisine bu unvan verildiğini haber vermekle iktifa olmuştur.[2333] Hasan el-Başa, el-Elkâbü'l-İslâmiyye adlı meşhur eserinde Abbasiler'de Nâsır –Lidînillâh lakabının ilk olarak h. 270 senesinde halife el-Mu'temid'ın kardeşi ve halife naibi Muvaffak'a verildiğini haber vermiştir.[2334]

Görünen o ki Abbasiler tarihinde bu lakabın iki kez verilmesinin arkasında yatan sebep her iki ortak unvan sahibinin özelliklerinin birleştiği bir nokta söz konusudur. Bilindiği üzere Abbasi lakap tarihinde hiçbir lakap aynısı ile tekrar etmezken bu lakabın iki kez tekrar etmesi muhtemelen bu unvanı kullanan ilk kişi Muvaffak halife naibi olarak görev yapmış ve halife olamadan ölmüştür. Eğer bu unvanla halifelik yapmış olsaydı teamüllere göre unvanın aynısı ile ikinci kez kullanımı olmayacaktı.

Diğer taraftan Muvaffak halife sağ iken devlet işlerini tek başına deruhte etmiş siyasi, askeri bir aktördü ve devleti döneminde çok büyük badirelerden kurtarmış aktif, güçlü bir kişiliğe sahipti. Bu yönü ile Abbasiler tarihinde çok özgün bir yere sahiptir. Aynı şekilde halife en-Nâsr Lidinillah de çok istisnai bir halifeydi. Verdiği mücadele tıpkı birinci dönem dini riyasetle dünyevi otoriteyi tek elde toplamış kudretli halifeler çizgisinde tarihte hakkında söz edilmiş bir idareciydi.

Bilindiği üzere Abbasiler Büveyhilerle başlayan ve Selçuklular ile devam eden süreçte dünyevi otoriteyi kaybetmişlerdi ancak Müsterşid-Billâh (salt. 512-529/1118-1135) dönemiyle beraber kaybettikleri otoriteyi yeniden kazanma mücadelesine girişmişlerdir.[2335] Özellikle bu dönemin, devleti yeniden eski gücüne kavuşmasında

[2331] Harman, "Buhtunnasssar"*DİA,* İstanbul, 1992, C.VI, s.381.
[2332] ez-Zebidî, *Tâcü'l-Arûs,* XIV/226, 234.
[2333] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, 942.
[2334] el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, s.529.
[2335] Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA,* XXXII/145-147.

halifelerin siyasi otoritelerine yeniden ulaşmaları fikri, iktidara gelen halifelerin aldıkları unvanlara yansımıştır. Kanaatimize göre "n-s-r" kökünden gelen lakaplar ve varyantlarının bu dönemin halifelerine verilmesi bu politikanın bir sonucuydu. Kısaca devleti yeniden eski gücüne kavuşturma politikası "n-s-r" kökünden gelen lakaplar üzerinden verilmek isteniyordu.

Abbasiler iktidara gelirken Emeviler karşısında karşıt argüman olarak onların yönetimlerini din dışı, kendi yönetimlerinin ise Allah'ın davası olduğunu lansetmişlerdi. Bu anlamda Abbasiler siyasi olarak da olsa tutatırlılık politikalarını sürdürdükleri iddiasındaydılar. Özelliklikle Abbasilerin halifelerine Lafzatullaha bitişik unvanlar vermesinin arkasında yatan sebep de buydu.

Diğer taraftan iddialarını destekleyen dini argümanları da kullanmaktan kaçınmamışlardır. Örneğin Muhammed Suresi (47/7): "Ey inananlar, siz Allah'ın dinine yardım ederseniz o da size yardım eder, ayaklarınızı savaşta sabit kılar. "[2336] kullandıkları argümanlar arasında bulunmaktaydı.

Son tahlilde Abbasi halifelerinin "n-s-r" kökünden gelen lakapları bu dönemde halifelere vermesi teberrüken kullanılmış da olabilir. Günümüzde bile insanlar üstesinden gelinmesi zor bir işe kalkıştılarında, kararlılıklarını ifade ederken "Allah yardımcıları olsun. " denilmesi kadim bir geleneğin günümüze yansıyan bir izdüşümü olsa gerek.

Fuad Salih'in haber verdiğine göre en-Nâsır lakabının lafzatullaha bitişik olarak verilmesinin öyküsü Emeviler'e kadar dayanmaktadır. İddiaya göre bu lakabın ilk kullanıcısı Ebû Süfyan'nın oğlu Muaviye'dir. en-Nâsır Lihakkıllâh unvanını almıştır.[2337] "en-Nâsır-Lidînillâh" lakabı Abbasilerde ortaya çıkmadan bir buçuk asır önce Endülüs'te Emevi ailesinden III. Abdurrahman tarafından hilafet düzeyinde ilk defa kullanılmıştır. Halife el-Muktedi-Billâh döneminde Afrika'da Fâtımîler, alternatif halife olarak Abbasilere karşı hutbelerde adlarını okutmaya başlayınca III. Abdurrahman da en-Nâsır-Lidînillâh lakabı ile halifeliğini ilan etmiştir (316/929).[2338]

Kronolojik olarak doğu İslam dünyasında en-Nâsır Lidînillah lakabı ilk olarak Yemen'de Zeydi imâmları tarafından (301/914) senesinde Rassîoğulları tarafından üçüncü imâm Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Kasım tarafından kullanılmıştır.[2339] Emevilerin Endülüs ayağı tarafından ilk halifesinin bu unvanı alması, unvanının

[2336] Kur'an, *Muhammed Suresi* (47/7).
[2337] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, 941.
[2338] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, 945.
[2339] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-Siyasiyyîn*, 943.

Emevi menşeli olduğuna güçlü bir kanıt olmasının yanı sıra aynı unvanın hilafetin meşru temsilciliği noktasında bir sembolik değeri de söz konusu olabilir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Muhammed suresinin hilafet davasında dini bir argüman olarak kulanılırken içeriğinin "n-s-r" kökü ile bağlantılı olması da bu tezi güçlendirmektedir.

Nâsır-Lidînillâh döneminde İslam dünyasında hakim devletlere bakıldığında Endülüs ve Kuzey Afrika'da Muvahhidler (1130-1269)[2340], Fas'ta Merînîler (1196-1465)[2341], Mısır, Yemen, Harameyn ve Suriye'de Eyyubiler[2342], Musul, Sincar, el-Cezire'de Atabegler ve Konya'da Anadolu Selçukluları, Cibal ve Irak'ta II. Tuğrul (Irak Selçukluların son Sultanı), Havarizm bölgesi ve Horasan'da Harezmşahlar Sultanlığı (Tekiş b. İlarslan, Alaaddin Muhammed ve Celâleddin Mengüberdî) ve Gurlular Devleti bulunmaktaydı.[2343]

Halife öncelikle Büveyhiler ve Selçuklular zamanında devletin kaybettiği siyasi otoriteyi yeniden hakim kılmaya çalışmıştır.[2344]. Bağdat merkezli devletin bağımsızlığnın öne çıkarılmasına ilişkin uygulamaları devreye sokmuştur. Bu yüzden Bağdat'ta eski Selçuklu sarayını yabancı bir idarenin vesayet sembolü gerekçesi ile yıktırmıştır(H. 583/1187).[2345] Bu olayın arka planını İbnü'l-Esir el-Kamil'inde şu şekilde anlatmaktadır. Irak Selçuklu son sultanı Sultan Tuğrul emir Kızıl'a karşı güçlenince Kızıl sultana karşı halifeden yardım istedi. Bu arada sultan Tuğrul halifeye haber göndererek Bağdat'a geldiğimde kalacağım hükümet sarayının divan tarafından onarılmasını istiyorum şeklinde bir haber göndermişti.[2346]

Diğer taraftan halifenin üstatü'd-darı Mecdüddin Ebû 'l-Fazl b. es-Sahib'i devleti tahakkümü altında almış olması ve kendisinin onun yanında sözünün geçememesi gerekçesine bağlı olarak öldürttüğü iddia edilmektedir (h. 583/1187).[2347]

Halife en- Nâsr, Sultan Tuğrul ile Kızıl Arslan'ın iktidar mücadelesi verdiği dönemde tarafsız kalmamıştır. Rakip güçleri yıpratma politikası içerisinde olması onun yeniden dünyevi otorite peşinde koştuğunun bir delilidir.

Tuğrul siyasi taktik hatası yaparak Ay-aba, Boz-aba gibi büyük kumandanları

[2340] Özdemir, "Muvahhidler", *DİA,* XXXI/410.
[2341] Ceran, "Meriniler", *DİA,* Ank.XXIX, s.192-199.
[2342] Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA,* XII/20-31.
[2343] El-Hüdari Bey, *el-Muhadarât, ed-Devletü'l-Abbasiyye,* 532-533.
[2344] Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA* XXXII//399-402.
[2345] Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA,* XXXII//399-402.
[2346] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* X/163164; bkz Ebû'l-Mehâsin Bahâuddin b.Şeddâd (ö:h.632/1234), *Sîretü Salahuddin el-Eyyûbî,* Hindâvi (nşr), Kahire, 2012, s.219.
[2347] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* X/164-165.

öldürtmüştü. Bunun faturası kendisine pahalıya mâl oldu. Kızıl Arslan karşısında zayıf düştü. Hasımlarından Kutluğ İnanç Harezmşah Tekiş'ten yardım istedi.[2348]

Horasan hakimiyetini sağlamış olan Tekiş, Irak'a yöneldi. Rey yakınında Selçuklu kuvvetlerini mağlup etti. Sultan Tuğrul'un savaş meydanında ölmesi ile bölge Harezmşahlara intikal etti ve Irak Selçuklu devleti tarihe karıştı.[2349]

Bu süreçte halife en-Nâsır-Lidînillâh sultanlık-halifelik mücadelesinden galip çıkmanın alt yapısını oluşturmuştur. Örneğin, ordusunu Oğuz (Iva/Yıva) boyu Türkmenlerinden askerlerle oluşturarak cismani hakimiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca menşei Batını olan Fütüvvet teşkilatını tesis ederek o yolla hükümdarları kendisine bağlamıştır.[2350]

Nâsr bu aşamadan sonra Selçuklu mirasına sahiplenen Harezmşahlar ile mücadeleye girmiştir. Halife başlangıçta Harezmşah'ı Tekiş'e karşı iken gücünden korkarak onunla anlaşmayı tercih etti.[2351]

Tekiş hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Horasan'a iyice yerleşti. İran toprakları üzerinde nüfuzunu kurdu ve Batı İran'a yöneldi. (1193) yılında Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'u mağlup ettikten sonra onun hakimiyet alanındaki yerlerin kendisine geçtiğini göstren menşuru en-Nâsır-Lidînillah'ten aldı.[2352]

(1194) senesinde Irak Selçuklularının yıkılması ile Alâaddin Tekiş Selçukluların varisi olarak "sultan" unvanını kullanmaya başladı.[2353] Ayrıca halife, Sultan'ın oğlu Yunus Han'a atabeg atadığı Mayacuk(Mayacık)'ı tarafına çekebilmek için bir mektup göndermiş ve bu mektupta atabege "Melik-i muazzam, İskender-i zaman, Husrev-i âfak, Cihan Pehlivân Rüstem-i sâni Kişver-küşây Şemsüddin Mayacık" gibi tantanalı lakaplar bahşetmiştir.[2354]

Bu durum karşısında Sultan Alâaddin Tekiş karşı atağa geçerek o da süslü unvanlarla taltif etmiş ve "Mayacık bizim bendemiz, adaleti malumumuzdur. Kendisine evvelce emrettiğimiz hususları icrası için Irak'a tarafımızdan nâib nasbedilmiştir. " şeklinde bir ferman göndermiştir (1198).[2355] Görüldüğü üzere bu dönemde halife ve sultan (Harezmşahlar) arasındaki hakimiyet mücadelesinde dönemin cari silahı lakaplar siyasetten taraftar kazanmanın en önemli araçları olarak

[2348] Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.85-86.
[2349] Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.85-86.
[2350] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.200-203.
[2351] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.200-203.
[2352] Sabra, *et-Tarihü's-Siyasi li devleti'l-Havarizmiye*, s.61-63; İbrahim, *İslam Tarihi*, IV/96.
[2353] Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, IV/1406-1408.
[2354] Kafesoğlu, *Haremşahlar Devleti Tarihi*, s.141.
[2355] Kafesoğlu, *Haremşahlar Devleti Tarihi*, s.141.

devreye sokulmaktaydı.

Halife en-Nâsır-Lidînillah, Harezmşah'ın bir kısım Irak memleketlerinin idaresini doğrudan doğruya kendisine bırakacağını umuyordu ancak tıpkı Büyük Selçuklu sultanları gibi Alâaddin Tekiş de halifeyi sadece ruhani bir lider olarak görüyordu. Bu yüzden aralarında mücadele başladı.[2356]

Halife en-Nâsır, Tekiş'in Irak, Horasan ve Türkistan ve Irak memleketlerinin hakimiyetini bir menşurla onayladı (1198). İki yıl sonra da Batıniler üzerine sefere giderken öldü (1200).[2357] Abbasi halifesinin Alâaddin Tekiş'in hakimiyeti altındaki yerleri onaylamasının anlamı aynı zamanda bu yerlerde Abbasilerin tanındığı anlamına geldiği ve Harezmşahların kendilerine tabii olduğu manasına gelmektedir.[2358]

Aslında halifenin Alâaddin Tekiş ile münasebetleri iyiydi. Ta ki sultanın Irak Selçuklularının mirasına sahipleninceye kadar. Bu noktadan sonra sultan ile halife ters düşmüşlerdir.[2359] Çünkü halifenin Şii veziri İbnü'l-Kassab Huzistan'ı ele geçirmişti (h. 591/1995) ancak ertesi yıl Harezmşah halifenin ele geçirdiği yerleri geri aldı. Bunun üzerine halife Harezmşah'ın Horasan ve Türkistan ve Huzistan hakimiyetini onadı. Fakat halife Alâaddin Tekiş'e karşı Gurlular ile ittifak yaptı.[2360]

Sabra'nın iddiasına göre halife Nâsır –Lidînillah Harezmşah Alâaddin Tekiş'in hakimiyeti altındaki toprakları istila etmesi için Gur meliki Ğıyaseddin ile temasa geçmiştir. Halifenin bundan amacı Harezmşah Tekiş'ı Irak-ı Acem'den uzaklaştırmaktı.[2361]

Alâaddin durumdan haberdar olunca Karahitaylardan yardım istedi ancak Karahitaylar Gur meliki karşısında mağlup olunca Gurlular ile Harezmşahlar arasında sulh yapıldı. Sulh koşullarından birisi de Harezmşah Tekiş'in halifeye düşmanlık yapmaktan vazgeçme maddesi vardı.[2362]

Kısaca halife en-Nâsır –Lidînillah bu dönemde Harezmşahlardan önce sultan unvanını kullanan Gurlular ile ilişkilerini Harezmşahlar ile yaşadığı krizin

---

[2356] Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler,* IV/1409-1410.
[2357] Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler,* IV/1409-1410; bkz Kafesoğlu, *Haremşahlar Devleti Tarihi,* s.141.
[2358] Sabra, *et-Tarihü's-Siyasi li devleti'l-Havarizmiye,* s.81.
[2359] Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı "İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec", *DİA,* İstanbul, 1999, C.XX, s.543-549.
[2360] Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA,* XXXII//399-402.; bkz Sabra, *et-Tarihü's-Siyasi li devleti'l-Havarizmiye*, s.90.
[2361] Sabra, et-Tarihü's-Siyasi li devleti'l-Havarizmiye, s.90-92.
[2362] Sabra, *et-Tarihü's-Siyasi li devleti'l-Havarizmiye,* s.90-92.

çözümünde kullanmıştır. İki ülke arasında Horasan ve mevkisinde hakimiyet kurma stratejisinde halife aslında Gurlulara taraf olacak şekilde durmuştur. Ancak burada halife iki sultanlığı birinin gücü ile diğerini zayıflatmak, muhatabı ikiden bire indirme stratejisini devreye sokmuş gözükmektedir. Muhtemelen halifenin siyasi oyun kuruculuğunda ortaya koyduğu strateji, Harezmşah'ın çok net şekilde kendi hakimiyet alanına yönelmesi, Huzistan'ı talep etmesi ve Harezmşah Alâaddin Tekiş'in tıpkı Büyük Selçuklu sultanlığının Abbasi halifesinden dini riyasetin başı olmakla yetinme politikasını yüksek sesle dillendirmesi ve ayrıca Harezmşah'ın o dönem siyasi metbu statüsüyle Karahitaylıları gerektiğinde sahneye kolayca sürebilmesi gibi pek çok nedenle Gurlulara stratejik işbirliğine mecbur kalmıştır.

Zira Karahitayların Büyük Selçuklu sultanlığını 1141 Katvan Savaşı ile siyasi açığa düşürme başarısı dikkate alındığında halife en-Nâsır'ın yanlış bir adımı muhtemelen erken Moğol bozgununun versiyonunu kendi döneminde yaşaması pek uzak bir ihtimal gözükmemektedir.

Nâsır-Lidînillah'ın Gurluları Harezmşahlar aleyhine kışkırtmalarına siyasi bir tepki olarak Alâaüddin Muahmmed b. Tekiş kendisini halifelikten hal' ederek Alâüddin Tirmizi'yi yerine halife nasp ettiği iddia edilmektedir(614/1217).[2363]

Harezmşah Alâuddin Muhammed b. Tekiş Abbasi halifesini azletmenin yollarını birtakım deliller üzerinden gerçekleştirmek istemiştir. Örneğin sultan, halifenin Allah yolunda cihadı terkettiğini, İslam milletlerinin sınırlarını muhafaza etmek gibi bir derdinin olmadığını, fitne, sapık ve bidat ehline kol kanat gerdiği gibi birçok delillerle halifenin azlinin vacip olduğunu ileri sürmüştür.[2364]

Harezmşahlar stratejik olarak Alâüddin Tirmizi'yi halife göstemişlerdir çünkü her bakımdan Selçukluların varisi olma politikasını güden bir devletin hilafetin sünni zeminden Şiiliğe kaymasını beklemek imkansızdır. Kaldı ki Harezmşahlar da peşinen Abbasilerin dini riyasette kalmalarını istemişlerdir yoksa kökten onları atmak gibi bir niyetleri gözükmemektedir ancak bu dönemde her şey herşekilde siyasi arenada yer alabildiği düşünüldüğünde Harezmşahların da kendi kontrollerinde bir halifelik yaratmak istemeleri de uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Kısaca Harezmşahlar 1194 senesinde Irak Selçuklularına son vererek imparatorluk dönemine girmişlerdir. 1206 Gurluları önce himayelerine ardından da 1210 siyasi

[2363] Özaydın, "Muhammed b.Tekiş", *DİA,* XXX/581-583.

[2364] Erkan Taha Abd, "el-Alâkatü beyne'l-hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fi ahd li hilafeti'n-Nâsır Lidinillah (575-622"), *Mecelletü Dirâseti't-Tarihıyye ve'l-Hadâriyye*, Cilt 5; Sayı; 15, Mart, 1434/2013, s.197-225.

hayatlarına son vermişlerdir.[2365]

Bütün bu bilgiler bize Harezmşahların imparatorluk haline gelmesiyle "sultan" unvanını kullandıklarını ve bu unvan üzerinden Abbasi halifesi ile Selçukluların varisi oldukları iddiasıyla onların müktesebatı temelinde siyasi münasebet geliştirmek istemişlerdir.

Muhammed b. Tekiş, İskender-i Sânî unvanını kullandı. Tuğrasına "zıllullah fi'l-arz" yazdırdı ve kendisine "Sencer" denilmesini istedi. Hakimiyet alametlerinden beş nevbet yerine Zülkarneyn nevbeti olan iki nevbet çaldırdı. Bütün bunların arkasında onun Selçuklu varisi ve İslam aleminin hükümdarı olduğu mesajı vermek yatıyordu.[2366]

Bilindiği gibi Selçuklu Sultanı Sencer Katvan Savaşında Karahitayların lideri Gürhan'a yenilmişti. Muhammed b. Tekiş Karahitayların bu meşhur lideri Gürhan'ı mağlup etti.[2367] Muhtemelen bu yüzden kendisine Sencer denilmesini istemiştir.

Harezmşahların Abbasi halifesi en-Nâsır-Lidînillah'ı hal'edip yerine Alâuddin Tirmizi'yi (614/1217) nasbetmeden önce basılan paralara Abbasi halifesinin ismine yer veriyorlardı. Örneğin, h. 610 senesinde Semerkand'da basılmış paranın ön yüzünde "Lailâhe illâllah Muhammed Rasulullah en-Nâsır Lidinillah", arka yüzünde ise Cemşid-i Sultanü'l-A'zam Ebû'l-Feth Muhammed b. Sultan Tekiş"[2368]

Görüldüğü gibi Harezmşahlar sultan unvanı ve bu unvana bitişik na't türü unvanlar almışlardır ki Selçuklu geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Harezmşahlar da tıpkı Selçuklular gibi Farsî bir takım lakaplar almışlardır. Örneğin, burada geçen Cemşîd (Cem) İran'da hüküm sürmüş ilk sülalelerden Pişdâdiyân'ın dördüncü ve en kudretli hükümdarı olduğu öne sürülmektedir.[2369]

Çok ilginç Harezmşahlıların h. 614 'te Abbasi halifesini ha'l ettiği yılda Semerkand şehrinde basılı para ön yüzünde "Lailahe illâh Muhammed Rasulullah en-Nâsır", arka yüzünde ise "Mansûrî es-Sultanü'l-Adil el-A'zam Muhammed b. Sultan Tekiş" olduğu ve h. 615 senesinde ise yine aynı yerde paranın ön yüzünde "Kadîrî es-Sultânü'l-Adil el-A'zam Muhammed b. Sultan Tekiş" isim ve unvanlarına yer verilmiştir.[2370]

[2365] Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I/514-520.
[2366] Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", *DİA*, XXX/581-583.; bkz Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, C.IV, s.1412-1413.
[2367] el-Cüzcâni, *Tabakatü Nâsır-î*, C.I, s.465.
[2368] Lane-Poole, *Catelogue of Oriental Coins in British Museum*, Vol.II, s.181-182
[2369] Nureddn Albayrak, "Cem", *DİA*, İstanbul, 1993, C.VII, s.279-280
[2370] Lane-Poole, *Catelogue of Oriental Coins in British Museum*, Vol.II, s.182-83.

Yukarıda Stanley'nin aktardığı paralar (610. 614. 615) "Cemşîd-i es-Sulânü'l-A'zam Ebû 'l-Feth, h. 610 Mansûrî es-Sultanü'l-Adil el-A'zam, h. 615 Kadirî es-Sultanü'l-Adil el-A'zam vs" unvanlarda Alâuddin Muhammed için es-Sultanü'l-A'zam babası Tekiş için ise sultan unvanı kullanılmıştır.

Harezmşah Muhammed b. Tekiş'in başarı trendi, hızlı bir şekilde 1212 Semerkand'ın fethi ve Maveranünnehr'in Harezmşahlara iltihakı; 1213'te Kirman'ın iltihakı; 1215'te Gazne ve civarının katılması vs. başarıları dikkate alınınca döneminde İslam dünyasında onunla boy ölçüşecek birisi yoktu ancak Abbasi halifesini ruhani bir lider statüsünde tutma ve Selçukluların yerini alma başarısızlıkla sonuçlandı.[2371] İsteklerini kabul ettirmek için gönderdiği elçisi eli boş olarak döndü.[2372]

Bu süreçten sonra halife karşı hamleye geçti. Önce meşhur Şihabüddin Sühreverdî'yi elçi gönderdi. Nüfuzunu artırmak için halife İsmaili fedaileriyle işbirliği yaptı ve Harezmşahların Bağdat vekilini öldürttü. Alâaddin'in aleyhine Gurluları kışkırttı. Bu durumdan sonra da Harezmşahlar tarafından Abbasi halifesi yok hükmüne geçti. Hz. Ali'nin çocuklarından Seyyid Alâ Tirmizi'yi halife ilan etti (614/1217).[2373]

Harezmşah Alâudddin Muhammed'in, Abbasi halifeliğinin lağvedilme aşaması olarak Abbasilerin hilafet haklarının aslında bir gasba dayandığı bu hakkın gerçek sahibinin Hz. Hüseyin'in çocukları olduğu propagandasını yaydığı iddia edilmiştir.[2374] Ancak bu propaganda inançsal bir gerçeklikten ziyade politik bir hamleden başka bir anlam ifade etmemektedir. Zira Abbasi halifesi Harezmşah Alâuddin Muhammed'in Selçukluların varisi oldukları iddiasına dayanan müktesebata evet deseydiler yollarına Abbasiler ile devam edeceklerdi.

Harezmşahlar Sultan Tekiş ve oğlu Muhammed b. Sultan Tekiş döneminde Abbasiler için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Daha öncede ifade edildiği gibi Sultan Tekiş döneminde Sultan'ın Irak'a yönelik hamlesi savaşla neticelenmiş, Sultan Tekiş Bağdat halife ordusunu yenmiş ve vezirini (ordu komutanı) öldürmüştür. Bu noktadan sonra halife sultanı ortadan kaldırmak için Karahitaylar ve Gur sultanları ile mektuplaşmıştır. Sultan Gaznin şehrini alıp hazinelerini aradığı

[2371] Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", Türkler, C.IV, s.1413-14.
[2372] Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, C.IV, s.1413-14.
[2373] Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, C.IV, s.1413-14; bknz Hasan İbrahim, *Tarihü'l-İslam*, C.IV, s.98-99; bkz Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s.214-215.
[2374] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s.217.

sırada bu mektupları ele geçirmiş ve gizli tutarak delil olarak yanında bulundurmuştur.[2375]

Muhtemelen bu belge Abbasi halifesi en-Nâsır'ın hal' edilme nedenlerinde kullanılan delillerden sayılmıştır. Her ne kadar belge Alâaddin (Sultan) Tekiş döneminde ele geçirilmiş olsa bile oğlu Alâuddin Muhammed Harezmşah'ın bu belgeden habersiz olduğu düşünülemez. Babası döneminde ele geçirilen belge oğlu zamanında siyasi karşıt hamlede önemli bir argüman olarak kullanılmış olmalıdır.

Kısaca halife en-Nâsır, yeniden devletin eski gücüne kavuşması için girilen süreçte çok etkin bir şekilde rakip olarak gördüğü her unsuru siyasi emelleri için kullanmaktan çekinmeyen bir politika içerisine girmiş ve bir noktada da başarılı olmuştur.

Bu dönemde halkın ve komşu ülkelerin melikleri halifeye karşı girişilebilecek herhangi bir reaksiyonda "Müslüman bir sultanın, toprak hevesi ile biat edilen ve İslâm'ın direği olan imâma saldırarak dinine zarar getirdi. " şeklindeki propagandasını gerektiğinde kendisi için çok iyi kullanıyordu.[2376]

Harezmşahlar Devleti; sınırları batıdan Irak'a, doğudan Hindistan, kuzeyden Aral Gölü ve Kazvin, güneyden Arap Körfezi ve Hint Okyanus'u gibi muazzam bir coğrafyaya sahipti.[2377]

Alâuddin Muhammed Harezmşah bu sınırlara ulaşınca Bağdat'a yöneldi. Amacı Bağdat'ta nüfuzunu artırarak adına hutbe okutmaktı.[2378] Aslında Harezmşah Alâuddin Muhammed Abbasi hilafetiyle ilişkilerini Selçukluların müktesabatı üzerinden sürdürme kararlılığı ortaya koymuştur. Bu politikasını da halife en-Nâsır döneminde halifeye gönderdiği mektuplara lakaplar üzerinden yansıtmıştır. Örneğin, bu mektuplarda Harezmşah Alâuddin kendisini "el-Hâdim el-Mıtva'(itaatkar) olarak betimlemiştir.[2379]

Kısacası Alâuddin Muhammed Selçuklu dönemindeki Bağdat'ta itibar gören durumun kendileri için de sağlanmasına talip oldu. Bunun için barış ve diplomasi yoluna başvurdu, başarısız olunca da askeri gücü devreye soktu. Hatta mektup göndererek önceki halifelerin sultanların yanında yer aldıkları gibi kendisinin de yer

[2375] Cüveyni, *Tarîh-i Cîhangüşa*, M.Öztürk (tec.), CII, s.99.
[2376] Cüveyni, *Tarîh-i Cîhangüşa*, M.Öztürk (tec.), CII, s.100.
[2377] Abd, "el-Alâkatü beyne'l-hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fi ahd li hilafeti'n-Nâsır Lidinillah (575-622"), s.197-225.
[2378] Abd, "el-Alâkatü beyne'l-hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fi ahd li hilafeti'n-Nâsır Lidinillah (575-622)", s.197-225.
[2379] Kalkaşendi, *Subhu'l-a'şâ*, VI/493-96.

almasını talep etti ancak red cevabı aldı.[2380]

Hasan İbrahim Hasan'a göre sultan Harzemşah Alâuddin Muhammed Şii itikadını benimsediği için 614 senesinde Bağdat'a sefer hazırlığında olmuştur. Bu aşamaya gelmeden önce sultan önce halife en-Nâsır'dan adına hutbe okutmasını istemiş ancak reddedilmişir.[2381]

7.12. Halife ez-Zâhir-Biemrillâh ve Lakabı

H. 585 senesinde babası tarafından 14 yaşındayken veliaht atanmış olan Ebû Nasr Muhammed h. 601 senesinde veliahtlıktan azledilmiştir. H. 618 senesinde tekrardan veliahtlığa getirilmiştir.[2382] Veliahtlıktan azledilme nedeni olarak halife en-Nâsır'ın Şiiliğe daha hoşgörülü olan küçük oğlu Ali'yi veliaht olarak yerine atamıştır. Ancak Ali h. 612 senesinde ölünce başka oğlu olmadığından tekrardan veliaht atanmıştır.[2383] Bu bilgi bize halifenin Şiilik politikasından ödün vermediğinin işaretlerindendir. Halife Ebû Nasr Muhammed "Zâhir-Biemrillâh" lakabını hilafet için biat aldığında verildiği iddia edilmiştir.[2384]

İslam siyasi lakap tarihine ilişkin çok önemli araştırmacı ve önemli telif eserleri olan Fuad Salih es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi's-siyâsiyyîn* adlı meşhur eserinde halife Ebû Nasr Muhammed'e "Zâhir-Biemrillâh" lakabının babası halife en-Nâsır Lidînillâh tarafından verildiğini iddia etmiştir.[2385] Buna göre veliahtlığı döneminde halifeye verilen bu lakap dönemin teamüllerine uygun olarak hilafet için biat aldığında kullanılmıştır sonucunu çıkarmak mümkündür. Aslında ez-Zâhir lakabı Abbasilerden yaklaşık iki asır önce ilk olarak Fâtımîler tarafından kullanılmıştır. Fâtımîlerin yedinci halifesi Ali b. Mansur (Hakim-Biemrillâh) b. Nezar (el-Azîz-Billâh) tarafından kullanılmıştır.[2386]

Ebû'l-Fidâ'nın Kitabü'l-Muhtasar adlı eserinden iktibasla Fuad Salih halife ez-Zâhir-Biemrillâh ile babası halife en-Nâsır-Lidinillah arasında bir mukayese yaparak babasının Abbasilerin en uzun ömürlü oğlu, ez-Zâhir-Biemrillâh'in ise en kısa

[2380] Abd, "el-Alâkatü beyne'l-hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fi ahd li hilafeti'n-Nâsır Lidinillah (575-622)", s.197-225.
[2381] İbrahim, *Tarîhü'l-İslâm*, IV/99.
[2382] Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zeman*, XXII/275.
[2383] Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA,* İstanbul 2013, C.XLIV, s.92-93.
[2384] Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zeman*, XXII/275.
[2385] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi'ssiyâsiyyin*, s.526.
[2386] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi'ssiyâsiyyin*, s.527.

ömürlü hilafette bulunduğunu ve ayrıca babasının Şii eğilimli oğlu ez-Zâhir'in ise sünni, babasının zalim, oğlunun ise zahid olduğunu iddia etmitir.[2387]

Lakabın etimolojik incelemesi yapıldığında modern sözlüklerde z-h-r kökünden gelen kelimenin mufâ'ale formundaki anlamı yardımcı olmak, yardım etmek anlamlarında kullanılmaktadır.[2388] İbnü'l-Manzur kelimenin batın kelimesinin zıttı anlamında; açık, aşikar, görünen, harici, zahiri, dış, zahir anlamlarına geldiğini haber vermiştir.[2389]

Ayrıca İbnü'l-Manzur'un söz konusu eserinde "zahera" fiilinin "iânet" yani yardımcı olmak, yardım etmek kullanıldığına işaret edilmiştir. Muzaherat ile muavene kelimelerinin müteradif olduğunu söyleyerek "zahera" fiilinin "nasara" ve "eâne" fiilleriyle eş anlamlı olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür.[2390]

Buna göre ez-Zâhir el-Muîn yani yardımcı anlamında kullanılmıştır.[2391] Yukarıda vurgulandığı üzere Abbasilerin son dönem halifeleri n-s-r anlamlı veya türevleri şeklinde lakaplar almışlardır.

Bu durumun siyasi arka yapısı Abbasi hilafetinin yeniden ihtişamlı eski günlerini gerçekleştirmek için girişilen gayretlerin sembolik bir ifadesidir. Arap kültürü diliyle ifade edilecek olursa yeniden dünyevi otoriteyi dini riyasetle birlikte yürütme girişiminin bir sembolü olarak "teberrüken" kullanılan ortak bir söylem niteliği taşıyan bir lakaptır. Son tahlilde bu dönem halifeleri aynı anlamda lakaplar alarak hilafet için biat almışlardır.

7.13. Halife el-Müstansır-Billâh ve Lakabı

Lakabın daha önceki versiyonları söz konusu olduğu için etimolojik özellilerinin bilinmesi gerekir. N-s-r kökünden kökünden gelen "istansara" fiili; birinden yardım istemek, yardım talebinde bulunmak anlamına gelmektedir.[2392] İbnü'l-Manzur, "el-Müstansır" kelimesinin "es-Sâil" yani yardım dileyen anlamına geldiğini ileri sürerken aslında modern sözlüklere de bir şekilde referanslık

[2387] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbi'ssiyâsiyyin* s.526.; bkz el-Hüdâri Bey, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye,* s.477-478.
[2388] www.arapçasozluk.net
[2389] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* IV/523.
[2390] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* IV/525.; bkz ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* XII/490; bkz eş-Şirâzî, *el-Kâmûsü'l-Muhît,* II/81.
[2391] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab,* IV/525.
[2392] www.arapcasozlük.net

yapmıştır.[2393] ez-Zebidî ise "el-İstinsâr" kelimesinin ki -Müstansır lakabının türediği fiildir-yardım talep etme anlamında kullanıldığını öne sürmüştür.[2394]

Gerek İbnü'l-Manzur gerekse ez-Zebîdî'nin ortaya koydukları düşüncelerde ortak payda her iki müellif de "el-Müstansır" lafzının lakap olarak anlam karşılığının birinden maddi yardım talebinde bulunma anlamında kullanıldıklarına işaret etmişlerdir. Halife el-Müstansır-Billâh'in "Müntasır-Billâh" lakabını aldığı da iddialar arasındadır. Hatta halifeler konusunda ansiklopedik bir çalışma olan bu eserde Halid Azâm, halifeyi "el-Müntasır-Billâh (saltanat:623-640) " lakabı üzerinden tanıtmıştır.[2395]

Oysa bu lakabın Abbasiler tarihinde devletin birinci asır halifelerinden 11. halifeye verilmiş bir unvan olduğu bilinmektedir.[2396] Diğer taraftan ilginç bir şekilde son dönem 36. halife el-Müstansır-Billâh ile 11. halife Müntasır-Billâh gerek lakap "el-Müntasır-Billâh" gerekse künyesi "Ebû Ca'fer" açısından müşterek olduğu da dikkat çekicidir.[2397] Buna göre halife muhtemelen veliahtlığı döneminde "Müntasır-Billâh" şeklinde bir unvana sahipken halifelik için biat aldığında künyesi sabit tutularak aynı unvanın müteradif anlamıyla "el-Müstansır-Billâh" lakabını almıştır denilebilir.

Abbasi halifesi el-Müstansır-Billâh döneminde yaşamış önemli Fars kökenli Alaaddin Ata Melik el-Cüveynî (ö:h. 658/1260) Târihü Fatihi'l-Âlem Cihân Güşâ adlı eserinde Fâtımîlerden aynı unvanı kullanan el-Müstansır-Billâh (Ebû Temim Meâd)'in babasının adı da tıpkı Abbasi halifesi el-Müstansır-Billâh lakaplı (Ebû Ca'fer el-Mansûr)'un babasının adı gibi"Zahir" olduğunu haber vermiştir.[2398] Aslında bunun bir tesadüf olma ihtimalinin çok ötesinde kullanılmış olabilir.

Halifeye unvanın kim tarafından verildiği kesin olarak söylenemese de muhtemelen veliaht atandığı dikkate alındığında ya veliahtlığı sırasında verilmiş ya da halife olarak biat aldığında kendisine bu unvan verilmiştir ancak ne olursa olsun halifeye verilen unvanın halife tarafından içselleştirildiği muhakkaktır. Zira halifenin döneminde yaşamış ve birinci el kaynak eser addedilen Eyyûbi veziri ve tarihçisi İbn

[2393] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, V/211.
[2394] ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV/225.
[2395] Azâm, *Mevsûa'tü't-Tarihi'l-İslâm, el-Asru'l-Abbasi*, s.272.
[2396] Özaydın, "Müntasır-Billâh", *DİA*, XXXII/24-25.
[2397] Özaydın, "Müntasır-Billâh", *DİA*, XXXII/24-25.
[2398] Alaaddin Ata Melik el-Cüveynî, *Tarihu Fatihi'i-Âlem Cihân Güşâ*, (trc.)Muhammed es-Sâ'îd Cemaleddin (Farsça'dan Arapça'ya), Muhammed b.Abdülvehhâb (thk.), Kahire, 2015, C.III, s.163.

Nazîf'in (h. ö:651/1253) meşhur eseri et-Tarîhü'l-Mansûriyye'sinde[2399] anlatıldığına göre halife el-İmam el-Müstansır-Billâh Ebû Ca'fer biat aldığında halifenin ağzından duyulan ilk kelimenin Allah'tan el-me'ûnet yani yardım istiyoruz şeklinde olduğu iddia edilmiştir.[2400]

Kütübî (ö; h. 764), Fevâtü'l-Vefeyât adlı eserinde halifenin dedesi en-Nasır-Lidînillah'in torunu el-Müstansır-Billâh'ın akıllı olması, hidayet ehli olup kötülüklerle mücadele ruhuna sahip olmasından dolayı kendisine "el-Kadî" lakabı verdiğini haber vermiştir.[2401] Halife dört mezhebin eğitiminin verildiği "el-Müstansırıyye" adllı bir medrese inşa ettirmiş, Tatarlar'ı (Moğol) yenilgiye uğratmış yüz bin kişiden müteşekkil ki bunlardan yirmi bini atlı olmak üzere büyük bir ordu kurmuştur.[2402] Önemli İslam tarihçilerinden İbn-i Tağrîberdî (ö:h. 874), *Mevridü'l-Letâfe'*sinde buna bağlı olarak halife el-Müstansır döneminde ehl-i sünnetin güçlendiği ve fitnelerin önünün kesildiğine işaret etmiştir.[2403]

Diğer taraftan Ruth Stellhorn Meckensen, konuya ilişkin yazdığı bi makalade halife el-Müstansır-Billâh'in döneminde yaptırdığı el-Müstansırıyye medresesinin (üniversite) aslında Selçuklular döneminde yapılan Nizamiyye Medresesi'ni gölgede bırakma amacına yönelik bir anlayışla inşa edildiği iddia etmiştir.[2404]

Özellikle Ruth'un ileri sürdüğü bu iddia bizi, Abbasilerin yeniden dünyevi otoriteyi ele geçirme politikalarının bir simgesi olarak Mustasırıyye Üniversitesi'ni inşa ettikler sonucuna götürür. Yukarıda da ifade edildiği üzere halifenin dedesi Nâsır-Lidinillah dünyevi otoritenin bir simgesi olması dolayısıyla Bağdat'ta Selçuklulara ait hükümet binası konumundaki sarayını yıktırmıştı. Muhtemelen torunu el-Müstansır-Billâh de aynı amaçla benzer bir tepkide bulunmuştur.

Ebû 'l-Farac(Gregory) halifenin kendi adıyla açtığı bu medresenin yeryüzünde bir eşinin olmadığını, medresinin 300 müderrisinin uygun koşullarda eğitim faaliyetini yürüttüğünü haber vermiştir.[2405]

[2399] Hartmann, "İbn Nazîf", *DİA,* XX/230-31.
[2400] Ebu'l-Fazıl Muhammed b.Ali b.Nazîf el-Hamevî, *et-Tarîhü'l-Mansûrî*, Ebu'l-Î'd Dûdû (thk.), Dımaşk, 1041/1981, s.116.
[2401] el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/170; bkz ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII/155.
[2402] el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/170; bkz ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII/157.
[2403] İbn-i Tağrîberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, I/230.
[2404] Ruth Stellhorn Meckensen, "Four Great Libraries of Medievil Baghdad", *The Library Quarterly*, Vol.2, No.3, (Jul., 1932), pp.279-299.
[2405] Ebu'l-Farac, *Ebu'l-Farac Tarihi*, Rıza Doğrul (trc.), II/522.

Diğer taraftan dedesi Nasır-Lidinillah zamanında oldukça siyasi misyonun yüklendiği Şii oluşumlu fütüvvet kurumunu da lağvetmemiş, Fahrudddin b. ed-Dâmeğânî'yi kuruma vekaletle görevlendirmiştir.[2406] Hatta halife el-Müstansır-Billâh'in fütüvvet kurumunu lağvetmesi şöyle dursun bizzat kendisini bu kurumun hamisi olarak gördüğü iddia edilmiştir.[2407] Halifenin kuruma sahiplenmesinin en önemli nedeninin siyasi olduğu söylenebilir çünkü dedesinin o siyasi müthiş dehası ile yarattığı bu kurum Abbasi hilafetinin hükümdarlar tarafından tanınma aracıydı.

Çok açıktır ki halife çok kısa dönem halifelik yapmış babası ez-Zahir-Biemrillah'in çizgisinde hareket etmiş ve denge siyasetini gözetmiştir. Diğer taraftan Zehebi, halife el-Müstansır'ın yüz bine varan bu yeni ordusunun kendisine büyük bir itibar kazandırdığı ki muhtemelen Mısır, Şam, Cezire'de itaat edilen konumuna bağlı olarak Endülüs hatta daha uzak yerlerde adına hutbe okunmasına yol açmıştır yorumunda bulunmuştur.[2408]

Hatta Zehebi halife el-Müstansır dönemi olaylarını kronolojik olarak ele alırken h. 627 senesinde Muhammed b. Hûd el-Endülüsî'nin elçisinin halifeye geldiğini, halifenin görev yazısı (menşur) çıkardığını ve hıl'at verdiğini anlattığı yerde dönemin Harezmşah sultanının halifeden Fütüvvet libası talep ettiğini ve isteğinin de kabul gördüğünü iddia etmiştir.[2409] Zehebi'nin haber verdiği bu olayın siyasi anlamı, dönemin Harezmşah sultanının Abbasi halifesini Nâsır-Lidînillah'in kurduğu fütüvvet kurumu üzerinden tanımıştır.

el-Müstansır-Billâh lakabının etimolojisi dikkate alındığında halife bu unvanla öylesine özdeşleşmiş ki biat aldığında dile getirdiği ilk şey unvanın etimolojisine dayalı ilk kelamı "el-me'ûnet" olmuştur şeklinde İbn Nazîf adeta bu durumu dile getirme gereksinimi duymuştur denilebilir. Kaldı ki yukarıda da ifade edildiği üzere Abbasi tarihinde özellikle son beş halifenin aldığı lakapların ortak paydası "n-s-r" kökünden gelen fiil ve eş değer anlamları üzerinden olmuştur. Bu durumun siyasi anlamı Abbasi Devleti'ni yeniden eski ihtişamlı gününe döndürme politikasının sembolik bir söylemi şeklinde düşünülebilir.

[2406] İbnü'l-Fûtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a,* s.19.
[2407] Azâm, *Mevsûa'tü't-Tarihi'l-İslâm, el-Asru'l-Abbasi,* s274.
[2408] ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ,* XXIII/157.
[2409] ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ,* XXIII/161; bkz Kemaleddin Ebu'l-Fazıl b. el-Füvetî el-Bağdadî (ö:723/1323), *el-Havadisü'l-Câmi'a,* Mustafa Cevad (tashih ve ta'lik), Bağdat, 1351, s.16.

(H. 603-689/1206-1290) arası, sultanlık bağlamında yeni bir süreç başlamıştır. Sultan unvanının taşıyan memlük (köle) hükümdarlar (el-Muizziyyûn) olarak bilinen bu sultanlar Hindistan'a hakim olmuşlardır. Asker kumandan olarak hizmetine girdikleri Gûrî Sultanlar'ın halefi olmuşlardır. Sonra bu "Sultan" unvanını verasetle haleflerine bırakmışlardır. 1555 senesine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.[2410]

Delhi Sultanlı'ğı, Gûrî Sultanı Muizzüddin Muhammed b. Sâm tarafından XII. yüzyılın son çeyreğinde kuruldu ancak bağımsız bir sultanlık haline gelmesi, Türk kumandan Kutbüddin Aybeg'in Muizzüddin'i (1206) senesinde öldürüp tahta geçmesinden sonra olmuştur. Sultanlığın gerçek kurucusu Kutbüddin Aybeg'in damadı ve halefi Şemsüddin İltutmış'tır (İletmş) (slt:1210-1236).[2411]

İltutmış (1229) senesinde Abbasi halifesi el-Müstansır Billâh'tan menşur ve hil'at almıştır. Böylece onun bağımsız bir sultan olarak meşruiyeti güçlenmiştir.[2412] Jackson, İltutmiş'i (Şemseddün) (salt:607/1211) "pâdişâh-ı İslâm" olarak tanıtmıştır. Ayrıca Nasıruddin Mahmûd Şah'ı (salt:644/1246) "Sultanlar Sultanı/Sultânü's-Selâtîn) şeklinde tanıtmıştır.[2413]

Görüldüğü üzere Delhi sultanlarının aldıkları bu lakaplar Selçuklu sultanlarınn aldıkları unvanları çağrıştırmaktadır. İltutmiş'in ölümü ile (1236) devlet büyük sorunlar yaşamaya başlamıştır. Art arda beş Delhi sultanı öldürülmüştür veya tahtan indirilmiştir. 1266 senesinde sultanlık Gıyasettin Balaban'ın tahta çıkması ile tekrar istikrar başlamıştır ancak Delhi sultanlığının bu dönem ki olayları tezimizin sınırlılıkları dışında (750-1258) olduğu için üzerinde durulmamıştır.[2414]

Hanedanın ilk hükümdarı Muizzüddin Muhammed b. Sâm gençken "Şihabüddin" lakabı ile anılırken sonraları Gurî Muhammed diye anılmıştır. Adına basılan paralarda(altın) "Lailahe illallah en-Nâsır Billâh es-Sultânü'l-a'zam Ğıyasü'd-dünya ve'd-dîn Ebû'l-Feth Muhammed b. Sâm" lakap ve unvanları ile zikredilmiştir. Gümüş para üzerinde ise "es-Sultanü'l-Mu'azzam Muizzüddünya ve'd-din Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Sâm" lakap ve unvanları ile zikredilmiştir

[2410] Sourdel, *Mu'cemü'l-İslâm*, s.505.
[2411] Naimur Rahman Farooqi, "Delhî Sultanlığı", *DİA,* İstanbul, 1994, C.IX, s.130-132.
[2412] Farooqi, "Delhî Sultanlığı", *DİA*, IX/130-132; bkz Jackson, *The Delhi Sultanate*, s.8.
[2413] Jackson, *The Delhi Sultanate*, s.278.
[2414] Farooqi, "Delhî Sultanlığı", *DİA*, IX/130-132.

(h. 596).[2415] Ayrıca h. 596 senesi Abbasilerden en-Nasır-Lidinillah dönemi olduğu dönemdir.

Thomas, Ğıyasüddün ve Muizzüddin'in ortak isimler olduğuna, "el-A'zam" en büyük olarak tek hükümdara, "Muazzam" unvanının ise diğer hükümdarları da içine alan bir umumiyetliğe işaret ettiğini öne sürmüştür.[2416]

H. Nelson Wright Delhi Müzesinde sergilenen paralara dayanarak *The Coinage and Metrology of the Sultans of Dehli* adlı önemli bir eser ortaya koymuştur. Bu eser Hindistan hükümeti tarafından 1986 senesinde basılmıştır. Yazar eserde Delhi sultanlığına hakim olan unsurları altı kategoride toplamış ve ilk kategoriyi Türkler başlığı ile eserini sunmuştur. Edward Thomas'ın çalışmalarıyla örtüşmektedir. Hanedanın kurucusu Muhammed b. Sâm'ı "es-Sultanü'l-a'zam" unvanı ile tanıtmıştır.[2417]

Ayrıca sultan lakabının yanı sıra Muhammed b. Sâm'ı devrin cari na't türü sıfatları ile de tanıtmıştır. Örneğin, es-Sultânü'l-a'zam Muizzüddünya ve'd-Dîn Muhammed Sâm şeklindeki örnekte olduğu gibi.[2418] Benzer unvan üzerinden el-Cûzcânî ki Abbasilerin son dönemlerini anlatan birinci el kaynak eserler arasında yer alır. Müellif el-Cûzcâni'in (h. ö:664/1266) Tabakât-ı Nâsırî'sinde Muhammed b. Sâm es-Sultânü'l-Mu'azzam Muizzüddünya ve'd-Din (Ebû 'l Muzaffer) Muhammed b. Sâm (Nâsıru) Emiri'l-mü'minin şeklinde tanıtmaktadır.[2419]

Yukarıda ifade edildiği gibi Sultanü'l-a'zam ile Sultânü'l-muazzam lakabı arasında statü farkı olduğu Thomas tarafından dile getirilmiştir. Ülkemizde Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat adlı önemli bir çalışma ortaya koymuş olan S. Haluk Kortel ise paralarda ve kitabelerde "Sultanü'l-muazzam" ve "Sultanü'l-a'zam" unvanlarını ilk defa kullanan hükümdarın Sultan Şemseddin İltutmış olduğunu haber vermiştir.[2420]

Ayrıca Wright'ın aktardığına göre Şemseddin İltutmış tıpkı Selçuklu sultanlarının aldıkları Burhân-ı emiri'l-mü'minîn ve Nâsır-ı emiri'l-mü'minin gibi

[2415] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings of Delhî*, s.10-12.
[2416] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings*, s.14.
[2417] Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultans of Dehli*, Delhi Manager of Publicatikons, 1986, s.6-7.
[2418] Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultans of Dehli*, s.8.
[2419] Ebu Ömer Minhacüddin Osman el-Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Affâf es-Seyyid Zeydan (trc.), Kahire, 2013, C.I, s.578.
[2420] S.Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara, 2006, s.34.

unvanlar almıştır.[2421] Kortel'in ileri sürdüğüne göre İltutmuş Abbasi halifesi Müstansır-Billâh tarafından (626/1229) senesinde gönderilen menşurda "Sultânü'l-mu'azzam unvanı ile Hindistan hükümdarı atandığında bu lakaplar da kendisine verilmiş olmalıdır.[2422]

Diğer taraftan Delhi Sultanlığı hanedan kurucusuna tıpkı daha önceki dönemlerdeki gibi abartıya kaçan unvanların verilmiş olduğu da aktarılan bilgiler arasındadır. Şu şekildeki:[2423]

> Muizzüddin Muhammed b. Sâm'ın "es-Sultanü'l-mu'azzam, şâhinşâhi'l-a'zam, rikabü'l-ümem, mevlâ mülûki'l-Arab ve'l-Acem, es-Sultânü's-selâtîn fi'l-âlem, Ğıyasüddünya ve'd-dîn, muizzü'l-islâm ve'l-müslimîn, muhyî'l-adl fi'l-alemîn, Alaûddevle'l-Kahira, felekü'l-mille et-tâhira, celâlü'l-ümemi'l-bahira, şihâbü'l-hilâfe er-ra'fetü fi's-sekaley, zillullah fi'l-hafikîn, el-hâmi ı'badillâh, er-Ra'î li ı'badillah, muhrizü memalikiddünya, muzhiru kelilemetillah'l-u'lyâ- Ebû 'l-Muzaffer Muhammed b. Sâm kasîmü emiri'l-mü'minîn ve iskenderi's-sânî" unvanlarını almıştır.

Delhi sultanlarının ikincisi (602/1205) Kutbüddin Aybeg'in unvan listesinde "…emirü İsfehselâr, Ecelü'l-Kebîr Kutbüddevle ve'd-dîn, emirü'l-ümerâ, yani Bey-i Sultanî" ki bu unvanların (h. 587/1191) tarihli Kutb Camiî girişinde doğu tarafındaki kemerin altındaki bir kitabeden alındığı iddia edilmektedir.[2424]

Thomas'ın bu eserinden yola çıktığımızda Kutbüddin Aybeg'e ilişkin saydığı bu unvan onun bir Türk kumandanı olarak Muizzüdin Muhammed b. Sâm'a karşı başkaldırısı sonucu onu öldürüp bağımsız bir sultanlık haline getirdiği bilgisini de dikkate aldığımızda kendisine verilen bu unvanlarda onun askeri kişiliğine bir vurgunun ön plana çıkarıldığı söylenebilir.[2425]

Delhi Sultanlığı'na (607/1210) senesinde Aram Şah gelmiş ancak bir varlık gösterememiştir. Budaon valisi Şemseddün İltutmış/İletmiş tarafından görevden uzaklaştırılmıştır. Dönemin paraları üzerinde "Ebü'l-Muzaffer Aram Şah es-Sultân" isim ve lakapların geçtiği görülmektedir.[2426] Burada dikkat çeken Ebü'l-Muzaffer künyesi Delhi Sultanlığı'nı kuran Muhammed b. Sâm'a verildiği dikkate alındığında devletin kurucusundan itibaren kullanılmaya başlanan bir künye formatındaki bir unvan olduğu söylenebilir.

[2421] Wright, *The Coinage and Metrology of the Sultans of Dehli*, s.15-19.
[2422] Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, s.34.
[2423] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings*, s.21-22, 80.
[2424] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings*, s.23-25.
[2425] Farooqi, "Delhî Sultanlığı", *DİA*, IX/130-132.
[2426] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings*, s.40.

Şemsüddin Altamsh (İltutmış/İletmiş) memlüklükten generalliğe kadar yükselmiş (Kutbeddin Aybeg)'in damadı olduğu halde Kutbeddin Aybeg'in oğlu Aramşah'ı saf dışı yaparak Delhi Sultanlığı tahtına oturmuş bir hükümdardır. En önemlisi İltutmış döneminde Abbasiler ile diplomatik ilişki kurarak Delhi Sultanlığı'nın Bağdat halifesi tarafından tanınmasını sağlamıştır.[2427]

Onu Muhammed b. Sâm'dan ayıran en önemli yönü, Muhammed b. Sâm (İlk Delhi Sultanı) paraların üzerine Abbasi halifesinin ismini kazdırdığı halde Gazne tahtının varisleri olması noktasında Hindistan hakimiyetinin resmî olarak tanınması için resmî başvuruda bulunmamıştı. Ölümüyle de Hindistan eyaleti parçalandı. Her eyalete hakim olanlar (hükümdarlar) ortaya çıktı.[2428]

Delhi sultanlığının Aybeg ve İltutmış döneminde yaşamış ünlü tarihçi, Mübarek Şah lakaplı Fahr-i Müdebbir önemli eseri *Âdabü'l-harb* adlı eserinde[2429] İltutmış'ın lakaplarını şu şekilde saymıştır.[2430]

> Pâdişâh-ı İslâm, Sultânü Âdili Â'zam, Şahinşâhu Muazzam, Şemsüddünya ve'd-din Â'delü'l-müluk ve ekremü's-selâtın, Kahiru'l-udât ve'l-müşrikîn, Kâmi'u'l-kefere ve'l-muhıdîn, Kâtilü'l fecere ve'l-mu'annidîn, Kehfü'l-sıklîn, Zıllullah fi'l-hâfikayn, Muhrizü memalki'd-dünya, Muzhiru kelimetillahi'l-u'lyâ, Şihâbü semâi'l hilâfe, Nisâbü'l-adl ve'r-re'fet, Bâsıtü'l-adl fi'l arzîn, Nâşiru'l-ihsan fi'l-alemîn, Hâmî'l-bilâd, Râ'ı'l-ı'bâd, Nâsıru'l-İslâm, Kâsiru'l-Esnâm, Sultanü'l-hakk, Bürhânü'l-halk, Şehriyârü Gâzi, Zü'l-emân li ehli'l-imân, Vârisü mülk-i Süleyman, Sahibü'l-hatem fi'l-mülki'l-alem, İskenderi's-Sânî, Felekü'l-meânî, Adudü'l-hilâfe, Melikü'ş-Şark, Ebû'l-Muzaffer İltutmuş es-Sultan Nâsıri emiri'l-mü'minîn.

H. 632/1234 senesinde bir sikke üzerinde Şemseddin Altamsh (İltutmuş/İltutmiş)'ın "es-Sultanü'l-mu'azzam Şemsüddünya ve'd-dîn Ebû'l-Muzaffer Altamsh es-Sultanü Nâsırı Emiri'l-mü'minîn" isim ve unvanları yer alırken paranın arka yüzünde "Lailâhe illâllâh Muhammed Rasullâh, el-Müstansır-Biemrillâh Emiri'l-mü'minîn" ifadelerine yer verildiği iddia edilmektedir.[2431]

Parada halifenin lafzatullaha bitişik unvanı çoğunlukta kullanılanın aksine Billâh değil, Biemrillâh şeklinde geçemektedir. Bu durumun çok önemli bir nedene dayandığı söylenemez. Yukarıda da ifade edildiği gibi Thomas, bu parada geçen "el-mu'azzam" ifadesinin *büyük* anlamında kullanıldığına genellikle "el-a'zam"

[2427] Farooqi, "Delhî Sultanlığı", *DİA,* IX/130-132; bkz Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings,* s.41-43.
[2428] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings,* s.43.
[2429] Khaliq Ahmad Nizami, "Fahreddin Mübarek Şâh", *DİA,* İstanbul, 1995, C.XII, s.87.
[2430] Muhammed bMansur b.Saîd Mübarekşah (Fahr-i Müdebbir), *Âdabü'l-harb ve'şşecâ'a,* Ahmed Süheyli Hâbsârî, basım yeri yok, 1336, s.15-16.
[2431] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings,* s.52.

ifadesinin ise *en büyük* anlamda kullanıldığına işaret etmektedir ki buradan "el-A'zam" iktidarda olan sultan için kullanıldığını söylemek mümkündür.[2432]Ayrıca Sultan İltutmuş'un unvanları arasında "Yeminü'l-hilâfe" ifadesine de rastlanmaktadır ve bu tür kullanımların daha önceden Gazneli Mahmûd'a verilen unvanların versiyonları arasında da var olduğu ifade edilmişti.[2433]

Diğer taraftan Sultan İltutmış'in hakimiyet sahasının Hindistan olması dolayısıyla lakapları arasında "Kâsirü'l-esnâm" yani putları kıran olarak tavsif edilmesi Gaznelilerden itibaren bu bölgeye hakim olan hükümdarların kendilerinden beklenilen misyonlarına işareten verilmiş olması söz konusudur denilebilir ancak şurası hiç unutulmamalıdır ki Abbasi Devleti ile Selçuklu sultanları arasındaki lakaplar üzerinden kurulan siyasi münasebetlerin karşılıklı akitle tescili ve bu akte göre hareket etme hususu sadece bu iki devlete özgü bir uygulamaydı. Harezmşahlar olsun Gurlular olsun ve daha sonra onların siyasi devamı olan Delhi sultanları olsun lakaplar üzerinden kurulan siyasi ilişkilerin bir akit çerçevesinde bir müktesebata döndüğü söylenemez.

7.14. Halife el-Müsta'sım-Billâh ve Lakabı

Babası el-Müstansır-Billâh'in ölmesiyle (640/1242) biat almıştır. Ebû Ahmed künyesine sahip olup gerçek ismi Abdullah'tır. el-Müstasım-Billâh'in babası cihetiyle on yedi halifenin iş başına geldiği de iddia edilmektedir.[2434] Zehebi'nin ileri sürdüğüne göre halife dindarlığı yönüyle baba ve dedesine benzese de siyasi istidat bakımından onlardan aşağıda sayılır.[2435]

Muhtemelen kendisine verilen söz konusu lakapda dini şahsiyetinin bir etkisi vardı. Zira halifenin "Eğer bana Allah hükümdar olmayı nasip etseydi bir ordu hazırlar Ceyhun nehrini geçerek Tatarlar'ın (Moğollar) kökünü kazırdım. " diyen cesur, gözü pek bir kardeşi vardı ki önde gelenler, saray nâibi ve (divitâr) düveydarlar kendisinden çekindikleri için yumuşak huylu olan Ebû Ahmed'i tercih etmişlerdir.[2436] Suyutî'nin anlattığı bu olay bize halifenin babası döneminde veliaht

[2432] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings*, s.52.
[2433] Thomas, *The Chronicles of The Pathan Kings*, s.80-81.
[2434] el-Hüdarî Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.549.
[2435] ez-Zehebi, *Siyerü'l-A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII/175; bkz Cemaleddin Muhammed b.Salim İbn Vâsıl (ö:h.691), *Müferricü'l-Kürûb fi ahbâri benî Eyyûb*, Cemaleddin eş Şeyyâl (I-III, thk.); Hüseyin Muhammed Rabî'-Saîd Abdülfettah Âşûr (IV-V, thk), Darü'l-Kütüb ve'l vesâik el-kavmiyye (nşr.), Kahire, 1377/1957, V/320-321.
[2436] Es-Suyutî, *Târihü'l-hulefâ*, s.708.

olarak atanmadığını, devlete hakim güçlerin tercih ettiği birisi olarak işbaşına geldiğini göstermektedir.

Halife el-Müstansır-Billâh'in halifeliği döneminde doğmuş İbnü'l-Füvatî'in (ö:h. 723/1323) *el-Havadisü'l-Cami'a*'sında halifenin yumuşak huylu ve zayıf bir kişiliğinin yanı sıra oyun ve eğlenceye çok düşkün olduğu aktarılmıştır ancak bu ifadelerin İbnü'l-Füvatî'nin iddiası olduğu söylenemez çünkü eserin asıl metninde değil halifeyi tanıtan dipnotta yer almaktadır.[2437] Fakat bu, halifenin dindar bir kişi olmadığının kesin kanıtı olarak sunulamaz. En azından halifenin kardeşi karşısında onun yumuşak bir kişiliğe sahip olması üzerinden halifenin öne çıkarılma gayretinin olduğu da yadsınamaz.

Ancak halifeye verilen bu lakap ile dönemin resmi belgelerinde yer alan ifadeler arasında lakap ilişkisine işaret eden kullanımlara rastlandığı söylenebilir. Örneğin halifenin kendisini vekili tayin ettiği Bahaüddin Abdülvehhâb İbnü'l-Mutahhar, halifeye ithafen "Ümmetin tamamının kendisine itaatlerinin farz olduğu el-İmâmü'l-A'zam olan Mevlamız bize bu görevi layık gördüler. O ki, vârisi Nebi, dinin ihya edeni, şeriatın dayanağı, emirü'l-mü'minîn. "dir diyerek ümmetin halifeye itaat vurgusu lakabın müteradifi olduğu vurgulanan "Mu'tasım" kavramına işaret söz konusudur.[2438] Mu'tasım ki mecazen bir ipe sarılanlara yani doğru yol üzere bulunanlara telmihen bir işaret söz konusudur. Burada halife manevi bir ip mesabesinde ümmet de itaat eden kitleye işaret ettiği söylenebilir. İbnü'l-Füvatî'den sonra ona yakın bir tarihte yaşamış olan önemli bir tarihçi el-Melikü'l-Eşref (h. ö:803) halifenin dini şahsiyetinin çok düzgün olduğunu, adalet ehli ve ihsanı bol, raiyyetine karşı faziletle muamele eden, fakir fukarayı gözeten birisi olarak tanıtmıştır.[2439]

Bu tür rivayetleri almamızın sebebi halifeye verilen söz konusu el-Müsta'sım-Billâh lakabında halifenin dini ve ahlaki yapısının bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymaya yöneliktir çünkü yukarıda da kısmen ifade edildiği gibi halife babasının zamanında veliaht olarak atanmadığı gibi çok daha güçlü bir karaktere sahip kardeşi olması dolayısıyla alternatifsiz de değildi. Anlaşılan saraya yakın

[2437] İbnü'l-Füvatî, *el-Havadisü'l-Câmi'a ve't-Tecaribü'n-Nâfi'a fi'l mieti'sâbia,* Mehdi en-Necm (thk.), Darü'l-Kütübi'l-I'lmiyye; Beyrut, 1424/2003, s.129.
[2438] İbnü'l-Füvatî, *el-Havadisü'l-Câmi'a*s.153.
[2439] el-Melikü'l-Eşref İsmâil bel-Abbas el-Ğassânî, *el-Ascedü'l-Mesbûk ve'l-Cevherü'l-Mahkûk fi Tabakâti'l-Hulefâ ve'l-Mülûk,* Şakir Mahmud Abdülmünı'm (thk.), Dârü'l-Beyân (nşr.), Bağdad, 1395/1975, C.I, s.506.

yüksek devlet erkanının onu tercih ederek hilafete getirmesinde öne çıkan saiklerin ele alınıp bu durumun verilen lakaba yansıyıp yansımadığının incelenmesi çalışmamızın ilgi alanı içerisinde yer almaktadır.

Diğer taraftan Abbasi Devleti'nin yıkılmasından iki yıl önce vefat eden Sıbt İbnü'l-Cevzî, halife el-Müsta'sım-Billâh lakabına ilişkin hiçbir ayrıntı vermemiş hatta sadece "el-Müstasım-Billâh" olarak lakaplandırıldığı ve babasının yerine oğlu Abdullah'ın geçtiğini söylemekle yetindiği görülmektedir.[2440] Ayrıca Kutbüddin Mûsa b. Muhammed el-Yûnînî'nin (ö:726/1326) bu esere yapılan zeylinde yani Zeylü Mir'âti'z-zamân'ında söz konusu halife künye, isim ve genel halife ünvanı el-İmâm ve el-Müstasım-Billâh emiri'l-mü'minîn olarak h. 654 senesi olayları üzerinden tanıtılmakla iktifa olunmuştur.[2441]

Özellikle bu iki müellifin halife el-Müstasım-Billâh'in döneminde yaşayan tarihçiler olduğu ve ortaya koydukları eserlerin sahanın en muteber birinci el kaynak eserler olduğu dikkate alındığında halifeye verilen söz konusu lakabın muhtemelen biat aldığında dönemin teamüllerine uygun konjonktürel dengelerin gözetilerek verildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Lakabın etimolojik incelemesini yapan İbnü'l-Manzur, "a-s-m" maddesiyle ilgili olarak *Lisanü'l-Arab*'ında "aseme-ya'simü-asmün ve ismetün" olarak geldiğini ve bir şeyi önlemek, engel olmak (men), bir şeyi korumak anlamlarında kullanıldığını ileri sürmüştür.[2442] Etimolojik olarak aynı kökten gelen bu kelimenin "ifti'âl" formundaki "ı'taseme" ile istif'âl formundaki "ista'seme" fiilleri eş anlamlı olarak imtian etmek, kaçınmak, reddetmek ve günahtan sakınmak anlamlarında kullanılmıştır.[2443]

Ayrıca "i'tasame" fiili bir şeye yapışmak anlamında imtisal kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır ki kendisini çeken ipe sarılan anlamında "mu'tasım" kelimesi kullanılır.[2444] Buna göre Mu'tasım-Billâh (833-842) lakabı ile Müsta'sım-Billâh lakabı etimolojik olarak aynı kökten gelmekle birlikle anlamca neredeyse birebir aynı iki lakaptır.

[2440] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman*, XXII/377.
[2441] Kutbüddin Musa b.Muhammed el-Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I-III, The Dairatü'l-Maarifi'l-Osmania, İndia, 1380/1960, C.I, s.3.
[2442] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII/403.
[2443] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII/404.; bkz ez-Zebidî, *Tâcü'l-Arûs*, XXXIII/105.
[2444] İbnü'l-Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XII/404.

Diğer taraftan lakapların ihtiva ettiği anlam ile dönemin koşulları birlikte düşünüldüğünde lakaplar üzerinden verilmek istenen mesajlar söz konusudur. Hârun er-Reşid'in sağlığında oğulları Emin ile Me'mun'u veliaht olarak tensip etmişti ancak olası iktidar mücadelelerine karşı da bir dizi önlemler almıştı. Mu'tasım Billâh Harun er-Reşid'in Soğd asıllı bir cariyesinden olmasına rağmen Mu'tasım kardeşleri arasındaki iktidar mücadelesinden uzak durmuştu.[2445]

Adeta lakabına muvafık olarak hareket ettiği için siyasi çekişmenin dışında kaldığı için bu unvan verilmiş olma ihtimalinde olduğu gibi Müsta'sım-Billâh'in lakap olarak Ebû Ahmed Abdullah'a verilmesinde muhtemelen onun dini kişiliğinin bir etkisi olmuştur denilebilir. Çünkü Müstasım-Billâh hafız ve Şâfi'î fıkhına hakim, hadis rivayet edebilecek kadar yetkin bir halifeydi.[2446]

Kanaatimize göre siyasi yetkinliği açısından pasif ve bu işi kendisinden daha iyi yapabilme ihtimali olan kardeşi karşısında halifenin devrin ileri gelenler tarafından tercih edilme sebebi olarak halifenin dini şahsiyeti üzerine bir vurgu yapılmış ve bu durum halifenin aldığı lakaba yansıtılmıştır.

Ayrıca İslam siyasi lakaplar tarihi üzerine çok önemli çalışması olan Fuad Salih es-Seyyid de es-Safedî'nin el-Vâfi bi'l-Vefiyât'ından iktibas yaparak halifenin ilim sahibi, dini siyeti düzgün, sünnete bağlı olduğunu ancak siyaseten babası ve dedesi gibi yetkin, uyanık olmadığını ve uyguladığı politikalarda karar ortaya koyamadığını dile getirirken muhtmelen bu duruma işaret etmiştir.[2447]

Diğer taraftan yukarıda da dile getirildiği gibi halife el-Müstasım-Billâh lakabı ile Mu'tasım-Billâh lakabının etimolojik benzerlikleri yanı sıra halifenin soyundan on yedi halife gelmiştir dedikleri arasında Mu'tasım-Billâh de vardır.[2448] Ayrıca lakabın etimolojisinde İbnü'l-Manzur'un yaptığı analizde bir şeyi korumak, bir şeye mani olmak, bir şeyi engellemek anlamlarının halifeye verilen bu unvanda etkili olduğu söylenebilir çünkü o dönemde Abbasi hilafetinin toprakları gerek doğudan gerekse başkenti yakınlarına kadar Moğalların istilası ile başı dertteydi. Muhtemelen halifeye verilen bu unvan bir nevi halifenin devleti içinden çıkaracak siyasi aktör olarak görmenin lakaba yansıtılması şeklinde de anlamak mümkündür.

[2445] Acı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI/380-382.
[2446] Hacı Ahmet Özdemir, "Müsta'sım-Billâh", *DİA,* İstanbul, 2006, C.XXXII, S.126-127.
[2447] es-Seyyid, *Mu'cemü Elkâbissiyâsiyyîn*, s.755-756.
[2448] el-Hüdarî Beg, *Muhadarât; ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s.549.

SONUÇ

"Abbasiler Döneminde Halifeler ve Sultanlara Verilen Unvanların Siyasi Hayata Yansımaları" adlı bu çalışma teknik olarak Arapların isim, künye ve lakap verme geleneğine dayanmaktadır.

Abbasilere gelinceye kadar tüm halifeler halîfe, emîr, halifetullâh, emiri'l-mü'minîn, Abdullah unvanlarını kullanmakla yetinirken Abbasiler el-Mansûr, el-Mehdî, el-Hâdî, er-Reşîd vs. özel resmi lakaplar almışlardır. Bosworth, bu unvanları Abbasilerin bulduğu teokratik unvanlar olarak tanımlamıştır. Nicolson ise Emevi halifelerini dini açıdan yetersiz görmüş ve bu yüzden bu tür lakaplar almadıklarını iddia etmiştir.

Abbasi halîfeleri bu lakapları diğerlerinden farklı olduklarını göstermek maksadıyla almıştır diyenler olmuştur. Arap geleneğine göre muhatabın şerefini öne çıkarmak, statüsünü beyan etmek için kişiye ismiyle değil künyesi ile seslenilir. Eğer kişi riyaset erbabı ise bir künye ile değil, övgü içerikli bir lakapla anılır.

İbn Haldûn'a göre Emeviler, henüz bedevi özelliklerinden sıyrılamadıkları için bu tür unvanlar almamıştır. Kimilerince hicri birinci asırda toplumsal ve siyasi hayat karmaşık olmadığı için Abbasilere gelinceye kadar bu tür lakaplar alınmamıştır.

Batı'da Kâim, Mansûr, Mehdî, Hâdî, Reşîd gibi lakaplar şeref unvanları (Honorific Title); Doğu İslam dünyasında ise halifelerin özel (hass) unvanları olarak görülmüştür. Bunlara özel resmî unvanlar veya resmî görev unvanları diyenler de olmuştur.

Kur'an'da Halîfe, Emîr, Râşid, Reşîd, Hâdi, Sultan, Emin vs. şeref unvanlarına rastlanılmaktadır. Hz. Peygamber'e atfedilen el-İmâm, el-Hâdî, el-Emîn, el-Mansûr, el-Mütevekkil gibi kimi isimler bazı Abbasi halifelerine verilmiştir.

Hz. Ali'ye atfedilen (mehdî, el-imâm el-emîn, -el-hâdî, el-mühtedî, el-murdıyyu, el-mübîr, mevlâ mü'minîn, el-mürtazâ) vs. lakaplar Abbasilerin ilk dönem halife unvanları arasında yer almıştır. Örneğin; el-mübîr lakabı, es-Seffâh tarafından hutbede "ene es-Seffâh ve Sâirü'l-Mübîr" şeklinde dile getirilmiştir. el-Murdıyyü lakabı el- Hâdî döneminde paralarda (h. 170) "Halifetü'l-Murdıyyü" şeklinde yer almıştır. "Mevlâ Mü'minîn" lakabı Abbasiler döneminde "Mevlâ Emiri'l-Mü'minîn"

şeklinde kullanılmıştır. Abbasiler döneminde kullanılan er-Reşîd lakabının Hz. Hüseyin'e ait olduğu iddia edilmiştir.

Kalkaşendî'ye göre, Abbasilere gelinceye kadar hiçbir halife özel (hass) lakaplar almamıştır ancak yaptığımız araştırmaya göre Emevi halifelerinden bazıları benzer unvanlar almışlardır.

İbn Hazm el-Endülüsî'ye göre Muaviye b. Ebî Süfyân "en-Nâsır Lihakkıllâh", Yezid b. Muaviye "el-Müstansır", Abdülmelik b. Mervân "el-Mevsik li-Emrillâh", Süleyman b. Abdilmelik "el-Mehdî-Billâh ve'd-Dâ'î-liemrillâh", Hişam b. Abdilmelik "el-Mansûr", el-Velid b. Yezid b. Abdilmelik "el-Muktefî-Billâh", İbrahim b. el-Velid b. Abdilmelik "el-Müteazziz Billâh", Mervân b. Muhammed b. Mervân "el-Kâim-Bihakkıllâh" vs. lakaplar almışlardır. Bu lakaplardan el-Mansûr, el-Müstansır, el-Mehdî, el-Muktefî, el-Kâim Abbasi halifelerince kullanılmıştır. İbn Hazm'dan önce el-Mes'ûd'i(ö:345) de benzer rivayetlerden bahsetmiştir.

İddiaya göre "Halifetullâh" lakabı Abdülmelik b. Mervan dönemi paralarında yer almıştır. John Walker; h. 75'te basılı madeni paranın arka yüzünde "Emirü'l-Mü'minîn", arka yüzünde "خلفت الله" (*Halifetullâh)* lakabından söz etmiştir. Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyr'e karşı siyasi amaç için bu unvanı kullanmıştır. Bu iddia doğruysa Emeviler siyasi maksatla bir unvanı resmî olarak Abbasilerden önce kullanmışlardır.

Yemen Arapları "sahip ve emîr" anlamında "zû" lafızlarıyla unvanlar kullanmışlardır. el-Me'mûn döneminde Tahir b. Hüseyin için "Zülyemîneyn" ve vezir Fazl b. Sehl için "Zürriyâseteyn" lakapları kullanıldığı bilinmektedir.

Abbasilerde bu tür lakaplar Ebû Ca'fer el-Mansûr ile başlamıştır fikri yaygındır. es-Seffâh lakabı konusunda yeterli bilgi yoktur. Hatta es-Seffâh lakabının, Ebû'l-Abbas Abdullah'tan ziyade amcası Abdullah b. Ali için verildiği iddia edilmiştir.

Ebû Ca'fer, Seffâh döneminde veliaht olarak atanan İsâ b. Mûsa karşısında, oğlu Muhammed'i daha güçlü hale getimek için oğluna el-Mehdî lakabını vermiştir. Bu şekilde lakabın, devletin iç siyasetine yansıyan bir yönünün olduğu söylenebilir.

Hâşimoğullarınca Hz. Hasan'ın torunu Muhammed b. Abdullah (h. 126/744), Ehlibeyt'in ortak mehdisi seçilmiştir. Bu zaat, h. 145 senesinde mehdî unvanı üzerinden Abbasilere isyan etmiş ve öldürülmüştür. Aynı yıl halife el-Mansûr, oğlu

Muhammed'e Mehdî ve kendisi için el-Mansûr lakabını vermiştir. Bu iki unvanın Şii tehdidini ortadan kaldırmak için verildiği iddia edilmiştir.

Abbasi halifelerinin Hz. Ali'ye ait olduğu iddia edilen mehdi çağrışımlı lakaplar almasının arka planında Ehlibeyit olarak Emevilere karşı mehdi unvanı üzerinden iktidar arayışlarına girmeleri yatmaktadır. Bu unvan Ehlibeyt'e taraftar kazandırdığından Abbasiler, halifelere mehdî çağrışımlı lakaplar vermişlerdir.

ed-Dûri başta olmak üzere birçok tarihçi Abbasilerin ilk beş halifesinin mehdi çağrışımlı lakaplar aldığını iddia etmiştir. Abbasiler, ilk beş halifeye mehdi çağrışımlı isim ve lakaplar vermişlerdir. Bu amaçla es-Seffah'ın Kâim, Mehdî, el-Murtazâ ve İbni Hârisiyye gibi na't türü lakaplar aldığı iddia edilmiştir. Emeviler, "İbn Harisiyye" şeklindeki mehdi çağrışımlı lakabından dolayı es-Seffâh'ı öldürmek istemişlerdir. Bu durum Mervan b. Muhammed'e "Kâim-Bihakkıllâh" lakabının verildiği iddiasını güçlendirmektedir.

Abbasiler, Emevilere karşı ihtilal harekatını Horasan'dan *el-imâm* lakabı üzerinden başlatmıştır. İbn Haldun Şiilerin özgün bir hilafet kuramı geliştirdiğini iddia etmiştir. Şiilere göre bir kimsenin "emîri'l-mü'minîn" sayılabilmesi için önce mehdi olması ve gizli daveti imam lakabı üzerinden yürütmesi, işgal dönemi sona erip iktidarı devralınca ancak bu kişi *emîri'l-mü'minîn* olabilir şeklindeki düşüncelerini aktarmıştır. Abbasiler Şiilerden yalnızca mehdi içerikli unvanları Hz. Ali üzerinden müktesebatlarına geçirmekle kalmamışlar aynı hilafet kuramı üzerinden mücadele yöntemini de almışlardır.

Abbâsilerde el-imâm lakabı dönemsel olarak farklı amaçlar için kullanmıştır. Abdullah el-Me'mun kardeşi tarafından azledilince İranlıların desteğini kazanmak için "el-İmâmü'l-Hüdâ" unvanını almıştır.

Ayrıca halife el-Me'mun'un, "Halifetullâh" lakabını kardeşi el-Emin'e karşı daha güçlü bir lider olduğu izlenimi maksadıyla kullandığı iddia edilmiştir.

Halifeler *el-imâm* lakabını Büveyhiler ve Selçuklular döneminde Abbasoğullarının, şahs-ı manevisine gönderme maksadıyla kullanmışlardır. Abbasiler el-imâm lakabının önüne hiçbir otoriteye işaret eden mülûkî lakaplar almaya tevessül etmemişlerdir.

Abbasiler, el-Mehdî döneminden itibaren Şii muhitten uzaklaşarak sünni bir blok oluşturmuşlar ve bir süre sonra Şiilerin siyasi maksatla ortaya attıkları mehdi

çağrışımlı lakapları terk etmişlerdir. Bunun yerine başka saiklerle lakap alma dönemi başlamıştır ancak bu durum lakaplarda tamamen dini saiklerin terkedildiği, siyasi ve sosyal şartlara göre davranıldığı anlamına gelmez. Abbasi siyasi tarihinde lakaplarda din hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Aksine din bu maksatla her dönemde merkezde yer almıştır.

İmamların Kureyş'ten olması gerektiği şeklindeki rivayetlerde bir rivayet çok dikkat çekmektedir. Buna göre imamların Kureyş'ten olması gerektiği eğer bu işe istekli birisi çıkmazsa Kinâneoğullarından, eğer onlardan da birisi çıkmazsa İsmaîloğullarından, eğer onlardan da birisi çıkmazsa İshâkoğullarından birinin bu işi alması gerektiği ancak Hâşimoğullarının bu iş için en evla yol olduğu şeklindeki rivayet âdeta bu duruma temel teşkil etmiştir. Halifeler için uygun lakaplar yanında muayyen isimler ve özellikle rivayette İshâkoğullarından olabilir kısmına uygun isim ve künyeler verilmiştir. Harûn, Mûsa, İbrahîm, Yûsuf vs. isimler ile Ebû'l-İshâk gibi künyeler bu maksat için tanzim edilmiştir.

Abbâsi halifelerinin dünyevi otoriteyi yeniden elde etme mücadelesinin devam ettiği süreçte halifelerinden 32'nci halife Müstencid-Billâh'a, Ebü'l-Muzaffer künyesi yanında İshâkoğulları soyundan Hz. Yûsuf'a gönderme yapılan Yûsuf isminin verilmesi örneği de dikkat çekicidir. Ebü'l-Muzaffer künyesinin Selçuklu sultanların en kudretlilerinden Berkyâruk'un künyesi olduğu dikkate alındığında bu tür künyelerin bir amaç için verildiği aşikârdır.

Ebû Abdullah, Ebû Muhammed, Ebû'l-Kâsım ve Ebü'l-Abbâs künyelerinin halifelerin Abbasi orijinaliyle ilsâkı bağlamında kullanılmıştır. Halifelerin isimleri neredeyse belirli isimler üzerinde teksif olunmuştur. Örneğin; halifeler arasında Ebû Bekir, Ömer ve Osman isimlerine hiç rastlanılmamıştır. Sadece Tâ'i Lillâh'ın künyesi Ebû Bekir'dir.

Halifelerin birden çok veliahtları varsa ilk veliahtın öne çıkarılması amacıyla n-s-r kök harfinden lakaplar almışlardır. Örneğin; el-Mütevekkil birinci veliahtı Muhammed'e Ebû'l-Abbâs ve Ebû Ca'fer künyesi yanında n-s-r kök harfinden oluşan Müntasır-Billâh lakabını vermiştir.

Bazı halifelere lakap seçilirken baba ile oğul lakapların etimolojik ortaklıkları baz alınmıştır. el-Müktefi-billâh ile oğlu el-Müstekfî-Billâh *k-f-y* kök harfinden oluşan lakaplar almışlardır.

Bazı lakapların literal anlamları üzerinde siyasi mesajlar verilmek istenmiştir veya bu tür lakapların tanziminde siyasi bir amaç güdülmüştür. Örneğin Râşid-Billâh, Irak Selçuklu Sultan'ı Mesûd ile dünyevi otorite mücadelesine girince sultan tarafından azledilmiştir. Yerine Sultan Sencer tarafından Müstazhir'in oğlu Muhammed Muktefi lakabıyla halife ilan edilmiştir. Lakabın etimolojisi takip etmek, uymak manalarına gelmektedir. Zira Sultan Mesûd, halife adayı ile bir dizi anlaşma yapmış ve bu anlaşmaya uymasını istemiştir.

Mütevekkil'in yerine gelen oğlu Muntasır, babasının öldürülmesinde parmağı olan Türkler ile işbirliği yaparak halife olmuştu. Türkler, halifeye kardeşleri Mu'tez ve Müeyyed'i veliahtlıktan azletmesi için baskı yapmışlardır. Zira intikam almalarından korkmuşlardır. Bu aşamadan sonra bu grup, Mütevekkil'in soyundan birinin halife olmaması şartını koşarak halife seçiminde etkili olmuşlardır ancak Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Mu'temid-alellah, Mütevekkil'in oğlu olduğu halde Türkler halifeliğine razı olmuşlardır. Muhtemelen karşılıklı anlaşmalar yapılarak bu iş gerçekleşmiştir. Halifenin "a'-m-d" kök harflerinden i'timad, güven veren manası bu duruma işaret etmektedir.

Özellikle halifeler siyasi ve askeri gücü elinde tutanlar tarafından unvanlar almışsa kamuoyu desteği sağlamak için adayın dini şahsiyeti baz alınmıştır. Halife el-Mühtedî, Muttakî-Lillâh bu tür lakap alan halifelerdendir.

Bazı lakapların daha önceden verildikleri olmuştur. el-Mütevekkil'e ilk olarak el-Müntasır-Billâh lakabı sonradan oğlu Muhammed'e, kendisini iktidara taşıyan grup tarafında verilmiştir. Benzer şekilde Ebü'l-Abbâs Ahmed'e, en-Nâsır-Lidînillâh lakabı ilk olarak Mu'temid-alellâh döneminde kardeşi Talha el-Muvaffak'a verilmiştir ancak el-Muvaffak halife naibi olarak halife olmadan öldüğü için ikinci kez en-Nâsır'a verilmiştir.

Aynı lakabı iki kez üst üste kullanmama adına müteradif lakapların da verildiği olmuştur. Örneğin, 11'nci halife el-Muntasır'ın müteradifi olan lakap 36'ncı halife Müstansır'a verilmiştir.

Bazı halifelerin de yaşlarının küçük olmaları veya o makam için yaşlı olmalarını örtbas etmek için lakap verildiği olmuştur. On üç yaşında olan el-Muktedir'in yaşının küçüklüğünü, kırk beş yaşında olan Kâdir-Billâh'ın da yaşının

büyüklüğünü bir sorun olmaktan kurtarmak için k-d-r kök harfinden bir lakap verilmiştir.

Bazı halifeler kendi oğulları dururken bir başkasını birtakım siyasi sebeplerden dolayı atamak durumunda kalmışlardır. Örneğin halife el-Me'mun, oğlu dururken kardeşi Ebû'l-İshâk Muhammed'i veliaht atamıştır. Benzer bir olay da halife el-Mu'temid döneminde yaşanmıştır. Halife el-Muvaffak'ın yetenekli oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed'i, Mu'tazıd-Billâh lakabı ile halife ilan etmiştir. Bütün bunlar bize halifelere lakap verilirken dönemin siyasi atmosferinin etkili olduğunu göstermektedir.

Bazı lakapların dönemsel karakter taşıdıkları bilinmektedir. Örneğin, Büveyhiler döneminde Müstekfi'nin azledilmesinin ardından yerine getirilen Ebû'l Kâsım el-Fazl Muti-Lillah lakabı örneğinde olduğu gibi. Lakap itaat etmek mânâsında kullanılmıştır. Burada itaat vurgusu sanki halifenin dini şahsiyetini öne çıkaran bir durumuş gibi anlaşılıyor ancak durum halifenin Büveyhi emirlerine itaat etmesi için uyarlanmıştır.

el-Kâim-Biemrillâh dönemiyle beraber din lafzına bitişik halife unvanlarının, alınan özel resmi unvanların alt yapısı olacak şekle sokuldukları görülmektedir. Örneğin, el-Muktedî'nin lakabı "uddetüddin" dir. Babası Muhammed b. Kâim-Biemrillâh'ın unvanı ise "Zâhiruddîn" dir. Halife el-Muktedî yerine geçecek oğlu Ebû 'l-Abbas Ahmed'e babasının unvanında ki "z-h-r" kök harflerinden oluşan Müstazhir-Billâh lakabını vermiştir.

Kısaca Abbâsiler döneminde halifelere dini, siyasi ve sosyal içerikli birçok saiklerin tesiriyle özel resmi lakaplar verilmiştir.

Abbasi halifelerinin aldıkları unvanların yanında verdikleri unvanlar da araştırmamızın kapsamı içerisindedir. Sâmerrâ döneminde devlet, Türklerin nüfuzları altına girmişlerdir. Böylece Abbasi ailesinden istediklerini halife seçmişlerdir. Abbasi halifeleri bu dönemde birkaç kişiye lakap vermiştir. Bu lakaplar da daha çok devlet hizmetinde buluna emir pozisyonundaki kişilere verilmiştir. el-Vâsık'ın Eşnas'a "sultan" lakabı vermesi gibi. Bu durum Türklerin Abbasi Devleti içerisindeki güç kazanmaları ve bu unvanı halifenin bir zorunluluğa binaen verdiği şeklinde yorumlanmıştır. Halife er-Râzî-Billâh Emirü'l-ümerâlık döneminde melikü'l-mülûk anlamına geldiği iddia edilen Orta Asya kökenli el-İhşîd lakabını Muhammed b. Tuğç'a vermiştir. Abbasiler tarihinde her ne kadar Sâmarrâ dönemi,

Türklerin nüfuz dönemi olarak görülse de emirü'l-ümerâlık döneminde de hala askeri ve siyasî açıdan bu gücün devam ettiğini görmekteyiz ki alınan bu türlü unvanlar da buna işaret etmektedir.

Abbasi halifeleri Müktefi (295/908) dönemiyle beraber devlet lafzına bitişik lakaplar vemişlerdir. Bu lakabı daha çok kendisini tanıyan devlet başkanları ve emir pozisyondaki askerlere vermişlerdir. Bu da bize bu lakapların siyasi bir enstrüman olarak kullanıldığını göstermektedir.

Büveyhiler dönemine gelince halifeler, emirü'l-ümerâlık döneminin bir devamı olacak şekilde unvanlar vermeyi sürdürmüşlerdir. Halifeler bu emirlerden bazılarına, "mu'ızzüddevle, ı'mâdüddevle, rüknüddevle gibi" devlet lafzına bitişik unvanlar bahşetmiştir ancak zamanla bu emirlere emirü'l-ümerânın çok ötesinde tumturaklı lakaplar vererek onları yüceltirken kendilerini tamamen arka plana itmişlerdir. Bu durumun siyasi hayata yansıması olmuştur. Halifelerden Sâsâniler ile ilsâklı şâhanşâh lakapları almışlardır ayrıca bu dönemde Büveyhiler "emir" lakaplarını da kendi tekellerinde tutmuşlardır. Bu yolla Doğu İslam dünyasında birçok hanedanı kendilerine tabii kılmışlardır.

Büveyhiler, Abbasilerden üç çeyrek asıra varan vezirlik kurumunu ellerinden alıp siyasi kazanımlarını gasbetmişlerdir. Bu durumun siyasi yansımalarını Abbasi halifelerine verdikleri unvanlarda görmek mümkündür. Kısaca Büveyhi emirleri, halifeleri lakaplar üzerinden ilginç formlarla psikolojik harbin dönemlerindeki uygulamalarına tabi tutmuşlardır. Örneğin resmi evraklarda halifenin isim ve unvanlarını zikretme yerine el-makâmüş'şerîfe, el-mevâkıfül mükaddese gibi kavramlarla halifelerin isimlerini bile zikretmekten kaçınmışlardır.

Büveyhilere verilen bu tavizler beraberinde Abbasileri sünni caimada zora sokmuştur. Sâmâniler sünni olarak Kâdir-Billâh'i tanımamışlardır ancak Samanilere devrin ünlü Türk kumandanı Sebüktekin'in oğlu Mahmûd sahip çıkarak halifeye biat etmiştir. Halife de bu duruma kayıtsız kalmamış kendisine nizamüddin, yemînüddevle, emînü'l- mille, nâsırü'l hak gibi lakaplar bahşetmiştir.

Kaynakların belirttiğine göre Gazneli Mahmûd'a o zamana kadar hiçbir İslam hükümdarına verilmeyen sultan lakabı verilmiştir ancak sultan lakabı bilinenin aksine Gaznelilerde resmî evraklarda İbrahim b. Mes'ûd zamanında yer almıştır.

Gazneli Mahmûd'un kullandığı sultan lakabı saray çevresinde kendisine saygı babından verilmiştir.

Araştırmamıza göre sultan lakabının ortaya çıkması Gazneli Mahmûd ile çağdaş olan Büveyhî emiri Ebû Kalicar, zamanın halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından kendisine *sutânü'l-a'zam ve melikül ümem* unvanı bahşetmesini istemiş ancak kendisine bu lakabın sadece halifenin hakkı olduğu ileri sürülerek reddedilmiştir. İşin aslı bu dönemde Ebû Kalicar ile Gazneli Mahmûd hakimiyet mücadelesi içerisindeydi. Gazneli Mahmûd Ebû Kalicar'in hakimiyeti altındaki yerleri elinden almıştır. Bu dönem tam da Mahmûd'un sultan lakabını kullandığı döneme rastlamaktadır. Muhtemelen Gazneli Mahmûd, bu mücadeleyi kaybetseydi bu unvan Büveyhilerin müktesebatına geçecekti. Bu anlamda birçok batılı tarihçi sultan lakabının Büveyhilere verilemeyeceğine işaret etmişlerdir. Buna göre Büveyhilerin sultan lakabına bitişik aldıkları lakaplar mahiyet açısından şeref unvanı olmanın ötesine geçmemiştir.

Doğu İslam dünyasında, hicri IV/X. asırda sultan lakabı idare ettiği devletin sınırları ne olursa olsun o devletin başında bulunan hükümdarlara verilirken V/XI. asırda sadece bu lakabı taşımak Selçukluların hakkı sayılmıştır. Dolayısıyla Selçuklular, Abbasi halifelerinden hükümdarlığın şerî temsilcilik hakkını bu unvan üzerinden almışlardır.

Türklerin tarihinde bu unvan kağan veya hakana karşılık gelmektedir. Selçuklular ise İslamiyet'in etkisiyle bu unvanı devlet başkanlığını ifade etmekte kullanmışlardır. Unvanın resmî olarak Selçuklular tarafından kullanılması beraberinde İslam amme hukukunda uygulamada değişikliğe yol açmıştır. Gerek Büveyhiler gerek Gazneliler İslam amme hukukuna göre halifeliğe bağlı "emir" kabul edilmişken Selçuklu sultanları halifeye bağlı bir Müslüman emir değil saltanatın gerçek sahibi ve dünyevi işlerden sorumlu tek şahıs olarak kabul edilmiştir.

Selçuklulardan sonra Harezmşahlar (1194)'te aynı müktesebatla bu unvanı kullanarak halifelerce muhatap alınmak istediklerinde Abbasi halifeliği tarafından reddedilmişlerdir. Kısaca Selçuklulardan sonra hiçbir İslam devleti sultan unvanını Abbasiler ile kurulan siyasi münasebetin merkezine taşıyamamıştır.

Selçuklulardan sonra Abbasi halifeleri birinci asırda olduğu gibi hem dînî hem de dünyevi otoritenin tek temsilcisi olarak kendilerini görmüşlerdir. Bu düşünceyi hayata geçirmek için çok mücadele vermişlerdir. Abbasiler sultan lakabı taşıyan devletlerden sadece Selçuklu sultanları ile onların yıkımından sonra yerlerine geçmek isteyen Harezmşahlar ile bu uğurda fiilî savaş durumu yaşamışlardır.

Selçuklu Sultanlığı'nın bu unvan üzeriden Abbasiler ile başlattığı süreç özetlenecek olursa şu şekilde ifade etmek mümkündür: "Selçuklu sultanları Tuğrul Bey'le sultan lakabı üzerinden Abbasilerle siyasi münasebetler kurarak onlardan bir takım lakaplar almışlardır. "

Bu dönemde ise halifeler sadece dini riyaseti temsilen imam lakabını kullanmışlardır. Yaşanan bu sürecin siyasi hayata yansımaları olmuştur. Sultanlar halifenin dünyevi hakimiyetini devralmışlar ve böylece halifeler sadece dini hayatı temsil statüsünde kalmışlardır.

Araplar, sultan unvanı karşılığında melik lakabını kullanıyorlardı. Selçuklu sultanları ise onların bu anlayışları üzerinden yürüyerek aldıkları unvanlara bu durumu yansıtmışlardır. Örneğin, Tuğrul Bey Melikü'l-Ecel lakabını almıştır. Tuğrul Bey h. 447/m. 1055 Bağdat halifesi Kâim-Biemrillâh'ın özel davetlisi olarak çağrılmadan önce lakaplarına na't türü bir takım unvanlar eklemiştir.

İlk olarak h. 432/1040'da sultan lakabını kullanarak sultanlığını ilan etmiş ve ardından h. 438/1046-47'de Sultanü'l-mu'azzâm şâhanşâh lakabını sikkelere bastırmıştır. Maverâünnehir ve Horasan'da tamamen hakimiyeti tesis ettikten sonra batıya yönelerek siyasi hamlelerini gerçekleştirmiştir. Batı'da hakimiyetinin önündeki en büyük engel gördüğü Abbasi halifeliğini tazyiki altında tutan Büveyhileri yıkmıştır. Bu hamlesi sultana Abbasi halifeliğinden "Melikü'l-meşrîk ve'l-mağrîb" unvanını kazandırmıştır.

Sultan Tuğrul doğu ve batıda siyasi birliği tesis ettiğinin nişanesi olarak halifeden "rüknüddîn" ve kasîmü emiri'l-müminîn lakaplarını da almıştır. Tuğrul Bey "yemînü emiri'l-mü'minîn" vs. lakaplarla doğuda Gaznelilerin, Şâhanşâh unvanı ile batıda Büveyhîlerin aldıkları unvanları kullanarak İslam dünyasında dünyevi otoritenin yegane temsilcisi sayılmıştır.

Sultan Tuğrul'dan sonra halifelik ve sultanlık arasındaki resmi belgelere bu siyasi ilişkinin devam ettiğini gösteren *kasîm*, *bürhân* gibi lakaplar eklenmiştir ayrıca

halifeler sultanlara görev yazılarında sultân-ü diyâri'l-müslimîn gibi lakaplar vererek bu ilişkinin devamına göndermeler yapmışlardır. Selçuklular tarihinde Melikşâh sonrası yaşanan taht mücadelesi sonucunda Irak Selçuklu Devleti ortaya çıkmış ve sultânü'l-mu'azzam lakabı üzerinden sultan lakabını almaya başlamışlardır. Halifeler bu noktadan sonra Irak Selçuklu sultanlarına "m-ğ-s" kök harflerinin yer aldığı ğıyasüddünya ve'd-din, muğisüddünya ve'd-din vs. lakapları vermiştir. Ayrıca Selçuklu sultanları İslam dünyasında halifelerin İslam fetih faaliyetleri gibi vazifelerini de yürütmüşler ve bu anlamda tıpkı Gaznelilerde olduğu gibi lakaplar almışlardır. Örneğin, 1064 yılında Alparslan'ın fethedilmez denen Ani Kalesi'ni alması üzerine Kâim-biemrillâh kendisine "Ebû'l-feth" künye formatında bir lakap bahşetmiştir.

Melikşah, döneminde İslam coğrafyasını tek bir bayrak altında toplama fikrindeydi. Bu yüzden sultan, Ravendî tarafından "sultan halifetullâh fi'l-a'rz ve hâkim fî hudûdi dinih ve farzıh" gibi bir lafızlarla lakap formatı ile tanıtılmıştır.

Sultan unvanı, Selçuklulardan sonra halife el-Muktefi döneminde (h. 543/1148) Gurlular tarafından; halife el-Müstansır-Billâh döneminde (h. 626/1229) Gurluların mirası üzerine kurulmuş Delhî sultanları tarafından da kullanılmıştır ancak hiçbirisi Selçuklularda ki resmî bağlayıcılık düzeyinde olan sultan lakabının siyasi neticelerini gerçekleştirememiştir. Hatta tıpkı Selçuklu sultanlarının kullandıkları na't türü Sultanü'l-a'zam, sultânü'l-mu'azzam, gıyâsü'd-dünya ve'd-din, ebû'l-feth, yeminü emini'l-mille, muînü eminü'l-İslam, kasîmü emiri'l-mü'minîn vs. birçok lakaplar almış olsalar bile bu neticeyi siyasi kazanıma çevirememişlerdir.

KAYNAKLAR

el-Abbasî, Hasenî İbn Ahmed Hüseyin, *el-Esâs fi Ensâbi beni'l-Abbâs*, Kahire, 1421/2000.

Abd, Erkan Taha, "el-Alakatü Beyne Hilâfeti'l-Abbasiyye ve'd-Devleti'l-Havarizmiyye fî Ahdi'l-halifeti'n-Nâsır-Lidinillâh (575-622)", *Mecelletü'd-Diraseti't-Tarihiyye ve'l-Hadariyye*, 5/15 (Tıkrit 1434/2013). ss. 197-225.

Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu İfrîkyâ ve'l-Endelüs*, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'), Beyrut, 1963.

Abdurrrahman Muhammed Nasır ve Muhammed b. Sakr, *Târihü'd-Devleti'l-Abbasiyye fî'l-asrı'l-Abbâsî'l-Evvel*, al-Ahsa, 1438.

Abdülbaki, Ahmed, *Âsımetü'd-Devleti'l-Abbasiyye fî Ahdi'l-Abbâsiyyîn*, Sâmerrâ, basım yeri yok, ed-Dârü'l-Arabiyyeti'l-Mevsû'ât, 1427, 2007.

Ağarı, Murat, "Ya'kûbî", *DİA*, XLIII, ss. 287-283.

Ağırakça, Ahmet, "İhşîdiler", *DİA*, XXI, ss. 551-553.

_____, "Nabatîler", *DİA*, XXXII, ss. 257-258.

_____, "İbn Râik", *DİA*, XX, ss. 242.

Ağırman, Cemal, "Ad Koyma ve Hz. Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1988, ss. 123.

Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fî Ahbâri'l-Abbâs ve Veledih, (thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî), Beyrut, 1971.

Akgündüz, Ahmet. "Hâkim", *DİA*, XV, ss. 182-183.

Aksu, Ali. "Abbâsî İhtilal Harekatında Etnik Grupların Rolü: İmam-ı İbrahim'in Ebû Müslime Gönderdiği Mektup Bağlamında", *İSTEM*, 12, 2008, ss. 53-70.

Aktan, Ali, "Mısır'da Abbâsi Halifeleri", Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, C. LV, 1991, ss. 613-652.

_____, "Mu'temid-Alellâh, Ahmed b. Ca'fer", *DİA*, XXXI, ss. 387-388.

_____, "Mu'tez-Billâh", *DİA*, XXXI, ss. 390-391.

_____, "Müstazî-Biemrillâh", *DİA*, XXXII, ss. 128-129.

_____, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI, ss. 383-384.

Albayrak, Nureddin, "Cem", *DİA*, VII, ss. 279-280.

Alhawary, Mohammad T. , *Modern Standard Arabic Grammar: A Learer's Guide*, Hoboken, New Jersey, Wiley-Blackwell, 2011.

Alıcı, Mehmet, "Yezdan", *DİA*, XLIII, ss. 512-513.

Ali, Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed, *el-Fütûh*, (thk. Ali Şîri), I-IX, Darü'l-Edva, Beyrut, 1411/1991, VIII.

Alkubaisy, Amer Ayada Eyüb, *Tetavvüru'l-Ulûmi'l-Lüğaviyye fî Asrı'l-Halifeti'l-Me'mûn*, Faculty of Languages and Linguistic University of Malaya Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kuala Lumpur, 2016.

el-Arnaûd, Mahmûd, "Korkîs Avvâd", *DİA*, XXVI, ss. 203-204.

el-Askalanî, İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvız), I-VIII, Beyrut, 1415/1995.

el-Askerî, Ebû Hilal el-Hasan b. Abdillah b. Sehl, *el-Evâil*, Muhammed es-Seyyid el-Vekil, Kahire, 1406/1985.

_____, *el-Furûku'l-Askeriyye*, (thk. Muhammed İbrahim Selim), Kahire, 1418/1997.

el-Aynî, Bedreddin Mahmûd, *Ikdü'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, (thk. Mahmûd Rızkı Mahmûd), I-IV, 2 bsk. , Kahire, 1431/2010.

el-Azîz, Hüseyin Kasım, *el-Bâbekiyye*, Dımaşk, 2000.

el-Azm, Refik, *Eşherü Meşahîri'l-İslâm fi'l-Hurûbi'l-İslâmiyye*, 2bsk. , basım yeri yok, 1972.

el-Azzâvî, Abbas, *Tarîhü'n-Nükûdi'l-Irakıyye limâ ba'del Uhûdi'l-Abbasiyye (656-1258)-(1335-1917)*, Bağdad, 1337/1958.

Altıkulaç, Tayyar, "Ebû Şâme el-Makdisî", *DİA*, X, ss. 233-235.

Amedroz, H. F. and D. S. Morgoliouth(eds), *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, II, London, 1921.

Apaydın, H. Yunus, "İbn Hazm", *DİA*, XX, ss. 39-52.

http://arabcasozlük. net. sözlük (29. 01. 2021).

Arıkan, Adem, "Abbasi Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şii Siyâseti", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5, 2017, ss. 147-165.

Arnold, Thomas W. , *The Preaching of İslâm*, 2. edition, London, 1913.

_____, *The Caliphate*, Oxford University Press, London, 1924.

Arslan, Ahmed Turan, "Ebû Hilâl Askerî", *DİA*, III, ss. 489-490.

Arslan, İhsan. "Askerî, Ebû Hilâl", *DİA*, III, ss. 489-490.

_____, "İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri", *Ekev Akademi Dergisi* 16/51, 2012, ss. 73-92.

Artamonov, M. İ. , *Hazar Tarihi* Türkler, Yahudiler, Ruslar, (trc. D. Ahsen Batur), 3. bsk, İstanbul, 2008.

Ateş, Ali Osman, "Kusay b. Kilâb", *DİA*, XXVI, ss. 460-461.

Atvân, Hüseyin, *et-Da'vetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1415/1995.

Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, XVII, ss. 539-546.

_____, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, ss. 380-382. .

_____, "Hilal b. Muhassen es-Sâbî", *DİA*, XXXV, ss. 340-341.

_____, "Şeyh", *DİA*, XXXIX, ss. 49-50.

_____, "Târîhu Bağdâd", *DİA*, XL, ss. 88-89.

Avvâd, Korkîs, *Hazâinü'l-Kütübi'l-Kadîme fi'l-I'raq*, Bağdad, 1948.

Ayar, Kenan, *Dört Halife Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'ânın Rolü*, Etüt Yayınları, Samsun, 2011.

Ayaz, Fatih Yahya, "Üstâdüddâr", *DİA*, XLII, ss. 394.

_____, "Sır Katibi", *DİA*, XXXVII, s. 116-117.

_____, "Üstâdüddâr", *DİA*, XLII, ss. 393-395.

_____, "Vezîr", *DİA*, XLIII, 2013, ss. 79-82.

Aybakan, Bilal. "Sübkî, Tâceddin", *DİA*, XXXVIII, ss. 11-13.

Aydın, Mehmed. "Türkler'in Dini Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 1997, ss. 1-9.

Azad, Abul Kalam, "Tahird-Abbasid Relations (821-873)", *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh* (Hum.), 57/1, 2012, ss. 153-168.

Azâm, Halid. *Mevsûa'ü't-Tarihi'l-İslâmî, el-Asru'l-Abbâsî,* Amman, 2009.

Azimli, Mehmet. "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 651-675.

Bacharach, Jere L. , and Henri Amin Awad, "A Hoard of İkhshidid Dirhams", *al-Abhath*, XXIV/1-4, 1971, ss. 51-58.

_____, "Laqab for a Future Caliph: The Case of the Abbasid al-Mahdî", *Journal of the American Oriental Society,* 113/2, 1993, ss. 271-274.

_____, "Al-Amîn's-Designated Successor. The Limitations of Numismatic el-Bağdadî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatîb. Tarihü Bağdâd ve Züyûlüh, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), I-XXIV, Beyrut, basım yy.

_____, *Târîhü Medîneti's-Selâm*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), I-XVII, Kahire, 1422/2001.

el-Bağdadî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib b. Ümeyye b. Amr el-Hâşim, *el-Münemmik fi Ahbâri Kurayş*, (thk. Hurşid Ahmed Faruk), Beyrut, 1405/1985.

Bağlıoğlu, Ahmet, "Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şiî Hareketleri", *Dini Araştırmalar*, 3/8, 2000, ss. 81-95.

Bakır, Abdülhalik, "Kays b. Sa'd", *DİA*, XXV, ss. 93-95.

Bakkaloğlu, Abdussamet, "Yeğen", *DİA*, XLIII, ss. 389-390.

Balog, Paul, *Umayyad, Abbasid and Tulunid, Glass weights and Vessel stamps,* The American Numismatic Society, New York, 1976.

Band, Erster, *Katalog Der Orientalischen Münzen*, Berlin. 1898.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç, *Turkestan down to the Mongol İnvasion*, Second Edition, Translated From Original Russian and Revised by the Author, With the Assistence of H. A. R Gibb, London, 1928. .

_____, *Turkistan mine'l-fethi'l-Arabî ilâ'l-gazvi'l-Moğolî,* (trc. Salahuddin Osman Hâşim), Kuveyt, 1401/1981.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

_____, *Halife ve Sultan*, (çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.

Başâ, M. Abdullah Muhammed Nur, *en-Nizâmü'l-İdârî fi'd-Devleti'l-Abbasiyye fî asrı's-Selçûkî* (435-485, 1040-1092 Câmi'atü Ümmi'l-Kura, Küllüyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mekke, 1407/1987.

El-Bâşâ, Hasan, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fi't-Tarih ve'l-Vesaik ve'l-Âsâr, ed-Dâru'l-Fenniyye*, Kahire, 1989.

_____, el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif a'le'l-âsâri'l-Arabiyye, I-III, Kahire, 1965.

Başan, Osman Aziz, *The Great Seljuks in Türkish Historiography*, University of Edinburgh Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2002.

Bates, Michael L. "Khurâsânî Revolutionarie and al-Mahdî's Title", *Culture and Memory in Medieval İslâm*, Essays in Honour of Wilferd Madelung, Farhad Daftary and Josef W. Merileds London and New York I. B. Tauris in association with The İnstitute of İsmaili Studies, 2003, ss. 279-317.

_____, "Who was named on Abbasid Coins? What Did it Mean", *İn İranian Numismatic Studies,* A Volume in Honor of Stephen Album (Lancaster, PA, and London, 2007, ss. 88-99.

Bayındır, Abdullah. "Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler, The Factors Affecting Struggles for the Throne in the Seljuk State", *Asia Minor Studies: İnternational Journal of Social Sciense*, 5/10, Temmuz 2017, ss. 27-38.

Bayraktar, Mehmet, "İbn Miskeveyh", *DİA*, C. XX, 1999, ss. 201-208.

Bedrî, Mustafa Taha, *Mihnetü'l-İslâmi'l-Kübrâ ev Zevâlü'l-Hilafeti'l-Abbasiyye min Bağdad alâ eydi'l-Moğal*, 3. bsk, basım yeri yok, 1999.

Beeston, Alfred Felix Landon. "Arabic Nomenclature A summery guide for beginners" Alfred Felix Landon Beeston'ın. "Arabic Nomenclature A summery guide for beginners" Oxford, Oriental İnstitute, 1971.

el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (thk. Cemal Talebe), I-II, Beyrut, 1424/2003.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Süheyl Zekkâr-Reyaz Zerkili (thk.), I-XIII, Beyrut, 1417/1996

_____, *Fütûhu'l-Büldân*, Abdullah Enis(thk.), Beyrut, 1407/1987

Benli, Mehmet Sami, "İbn Tabâtaba, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XX, ss. 384-385.

el-Berekât, Mustafa, *el-Elkâb ve'l-Vezâifü'l-Osmaniyye:Dirasetü fi Tetavvüri'l-Elkab ve'l-vezaif müzü'l-Fethi'l-Osmanî fi-Mısır hatta ilğâi'l-Hilafeti'l-Osmaniyye min hilafeti'l-Asari ve'l-Vesâik ve'l-Mahtutât 1517-1923*, Kahire, 2000

el-Berekâtî, Talal b. Şerif b. Abdullah, *el-Meskûkâtü'l-Abbasiyye hatte Müntasafi'l-Karni'l-Kâmisi'l-Hicrî*, Câmi'atü Ümmi'l-Kura, Küllüyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mekke, 1420/2000.

el-Beyhakî, Ebû 'l-Fazl Muhammed Hüseyin, *Târîhü Beyhakî*, (trc. Yahya el-Hassab-Sadık Neşet), Mısır, basım tarihi yok.

el-Beyhakî, İbrahim b. Muhammed, *el-Mehasin ve'l-Mesavâ*, (thk. Muhammed Ebû 'l-Fazl İbrahim), (nşr. Dârü'l-Maarif), Kahire, 2009.

Beyûmi, Muhammed Recep, *Harunurreşîd el-Halifetü'l-Alimü ve'l-Farisü'l-Mücahid*, Dımaşk, 1421/2000.

Bezer, Gülay Öğün. "Ukeylîler", *DİA*, XLII, ss. 59-61.

Bierman, Irene A. Writing Signs, *The Fatımıd Public Text*, London, 1998.

Bilgin, Orhan. "Gerdîzî", *DİA*, XIV, ss. 29-30.

Bîrûni, Ebûr'Reyhan Muhammed b. Ahmed (453/1061), *el-Âsârü'l-Bâkiye ve ani'l-Kurûni'l-Haliye, Kahire*, 1428/2008.

el-Bundarî, Ali b. Muhammed(ö. 643/1245), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi*, (terc. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

_____, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, İmadüddin Muhammed b. Muhammed Hamid el- İsfehânî (inşa) (Kitabü Tarihi Devleti's-Selçuk), Mısır, 1318/1900.

Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *DİA*, I, ss. 358.

Borner, M. , "al-Khalifa al-Mardî: The Accession of Hârûn ar-Rasid", *Journal of the American Oriental Society*, 108/1, 1988, ss. 79-91.

Bosworth, C. Edmund, *The Political and Dynastic History of the Iranian World(A. D 1000-1217) from Cambridge History of Iran*, 5, Campridge, 1968, ss. 1-202.

_____, "5 The Ghaznavids", *Unesco*, 1996, ss. 103-122.

_____, "Ghurds", *Enchclopadia İranica*, 2001.

_____, "Laqab", *EI2*, V, 620.

_____, *Ghaznavids*, İSBN 978-92-3-103467-1, ss. 102-120.

_____, *The New İslamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Manuel*, Edinburgh University Press, 2012.

_____, "The Stesse People in the İslamic World", (ed. David O. Morgon and Anthony Reid), *The New Cambridge History of İslam*, 3, The Eastern İslamic World Eleventh to Eighteenth Centuries, Cambridge University Press, 2011, ss. 21-78.

Boynukalın, Ertuğrul. "Yemin", *DİA*, XLIII, ss. 417-420.

Bozkurt, Nahide. "Hâdî-ilelhak", *DİA*, XV, ss. 16-17.

_____, "Hârûnurreşîd", *DİA*, XVI, ss. 258-261.

_____, "İmâre", *DİA*, XXII, ss. 219.

_____, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, ss. 295-296.

_____, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, ss. 5-6.

_____, "Me'mun", *DİA*, XXIX, ss. 101-104.

_____, "Mehdi-Billâh", *DİA*, XXVIII, ss. 377-379.

_____, "Velîd I", *DİA*, XLI, ss. 112-114. .

Bozkurt, Nebi. "Lakap", *DİA*, XXVII, ss. 65-67.

Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), 2. bsk. , Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

_____, *Tarihü'ş-Şüûbi'l-İslâmiyye*, (trc. Emin Faris-Münir el-Baglabekkî), 5. baskı, Beyrut, 1968.

Buell, Paul D, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, İnc. Lanham, Maryland and Oxford, 2003.

Burslan, Kıvameddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2. bsk, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Cabir, İbahim Ahmed, *en-Nükûdü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye fî Mutfahi Katari'l-Vatanî 2*, (nşr. İdaretü'l-Meârif ve'l-'â'sâr bi devleti'l-Katar), Katar, 1992.

el-Cârim, Muhammed Numan, *Edyânü'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, Mısır, 1341/1922.

el-Ceberi, Abdülmüteâl Muhammed, *Eslaletü'd-Devâvîn ve'n-Nükûdü'l-Arabiyye*, (nşr. Mektebetü Vehbe), Kahire, 1409/1989.

el-Cebûrî, Salim Abdullah Hamdi, "Ru'ye'n-Nizâmü'n-Nakdî fî asrı'l-Abbâsî (132-247, 749-861)", Mecelletü'l-Câmi'ati Tikrit li Ulûmi'l-İnsâniyye, VII, XVII, 2010, ss. 41-66.

el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs(33/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Beyrut, 1408/1988.

Cherubim, Michael, *el-Kâfî fî Tarihi Mısrı'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Kahire, 1425/2004.

Cemelülleyl, Yusuf b. Abdullah, *eş-Şeceratü'z-Zekiyye fi Ensâbi Beni Hâşim*, 2. baskı, Riyad, 1433/2012.

Ceran, İsmail, "Merînîler", *DİA*, XXIX, ss. 192-197.

Codrington, O. , and *A Manual of Muselman Numismatics*, Royal Asiatic Society, London, 1904.

Corbin, H. , *Şiilikte Velâyet Kavramı*, (çev. Sabri Hizmetli), *AÜİFD*, XXVI, 1983, ss. 717-726.

Crone, Patricia, Martin Hinds, *God's Caliph*, Cambridge University Press, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986.

_____, *God's Rule Government and İslam*, Colombia University Press, New York, 2004.

el-Cündî, Enver, *min A'lami'l-İslâm*, basım yeri yok, 2014.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitâbüt'-Tarîfât*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dârü'r-yeyyân, basım yy.

Cüveyni, Alaaddin Ata Melik (ö. 681/1283), *Tarih-i Cihangüşa*, (terc. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Cüzcânî, Ebû Omer Minhâcüddin Osman(1193-1206), *Tabakât-i Nâsırî*, Affâf es-Seyyid Zeydan (trc.), Kahire, C. I, 2013

Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

Çubukçu, Asri, "İbn Halef", *DİA*, XX, ss. 14.

Dahduh, Abdülkadir, *I'lmü'l-Meskûkât*, https://ar. scribd. com, doc 22855 (15. 02. 2021).

Da'kûr, Arab Huseyin, *Târihü'l-Fâtımiyyîn ve'z-Zenkıyyîn ve'l-Eyyûbîn ve'l-Memâlik ve Hazeratühüm*, Beyrut, 1431/2010.

ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd(444/1053), *es-Sünenü'l-Vâride fi'l-fiten ve ğavâilihâve's-sâ'at ve eşrâtıhâ*, (thk. Rızaullah b. Muhammed el-İdrisî), I-VI, Dâru'l-Âsıma, Riyad, 2008.

Daniel, Elton L. , *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Minneapolis and Chicago, 1979.

Dayf, Şevki. *Târihü'l-Edebi'l-Arabî (3)*, *el-Asru'l-Abbâsî'l-Evvel*, 8. baskı, Dâru'l-Maarif, Kahire, 1966.

Defter, Nahiz Abdürrezzâk, *el-Meskükât, Câmiatü Bağdat Külliyetü Âdab Kısmü'l-Âsar*; Kuveyt, basım yy.

Demircan, Adnan. "Tâi'-Lillâh", *DİA*, XXXIX, ss. 447-448.

ed-Demirî, Kemaleddin Muhammed b. Mûsa, *Hayatü'l-Hayavâni'l-Kübrâ*, (thk. İbrahim Salih), I-IV, Dımaşk, 1426/2005.

Demirkent, Işın. "Bizans", *DİA*, VI, ss. 230-244.

_____, "Haçlılar", *DİA*, XIV, ss. 525-546.

_____, "Kayser", *DİA*, XXV, ss. 94-96.

Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliği, Kanun No 2933, Tarih 07. 08. 1988.

ed-Dimaşkî, Ebû 'l-Kasım İsmail İbn Kesir es-Şâfi'î, *el-Fitenü'l-Elmelâhim*, (thk. Yusuf b. Ali Berberi), Daru İbn Kesir, basım yy.

DiMeo, David, Inas Hassan, *The Travels of İbn Battuta*, Cairo New York:The American University in Cairo Press, 2016.

ed-Dinâli, İbrahim. "el-Alakâtü'd-Diplomasiyye beynel Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve'l-İmparatoriyye'l-Bizantîniyye", *Câmiatü Bingazî Mecelletü'l-Ulûm ve'd-Dirâsetü'l-İnsâniyye*, 7, 2014. s. 4

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (ö:282/896), *Ahbarü't-Tıvâl*, Mısır, 1330

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 12. bsk, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasani(990/1582), *Tarihü'l-Hamîs fi Ahvâli Enfüsin'Nefîs*, I-II, Beyrut, basım yy.

Donuk, Abdulkerim, *İdârî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

D'Ottone, Arianna, "Umayyad and 'Abbasid glass stamps from a private collection*", (2012)-In: 3rd Simone Assemani Symposium on İslamic Coins*, 2012, ss. 320-340.

Dowson, John et al. , *The History of İndia as told by its own historians*, London, 1869.

ed-Dûlabî, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd(310/923), *el-Künâ ve'l-Esmâ*, I-II, Darü'l-Kütübi'l-I'lmiyye: Beyrut, 1420/1999.

Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mu'tez", *DİA*, XXI, ss. 143-147.

_____, "İstînâf", *DİA*, XXIII, ss. 367-368.

_____, "Safedî", *DİA*, XXXV, ss. 447-450.

ed-Dûrî, Abdulaziz. "Abbasi Propaganda Sürecinde ve Abbasilerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", *İstem*, 2/3, 2004, ss. 219-231.

_____, *el-Asru'l-Abbasiyyü'l-Evvel*, Bağdad, 1997.

_____, *en-Nizâmü'l-İslâmiyye*, Beyrut, 2008.

_____, "Divan", *DİA*, C. IX, 1994, ss. 377-381

Dürzi, Reinhart, *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye*, Muhammed Selim en-Nâimî, I-X, (nşr. Daru'r-Reşîd), 1980.

ed-Düveyhî, İstefân, *Tarihü'l-Ezmine*, (thk. el-Ayâtî Patros Fehd), Beyrut, basım yy

Ebû'l-Hasan, Suad Ali Abdülmâcid, *el-Mülûkü'ş-Şüarâ fi'l-Edebi'l-Arabî, Câmiatü Ümmü Dermân el-İslâmiyye*, Küllüyetü Diraseti'l-Ulyâ, Küllüyetü Lügati'l-Arabiyye, Kısmü'l-Edeb ve'n-Nakd, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sudan, 1427/2006. Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Ebu'l-Ferec, Gregory (684/1286), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Ebû Yûsûf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbü'l-Harac*, Beyrut, 1399/1979.

Ebü'l-Mehâsin Bahâuddin b. Şeddâd, *Sîretü Salahuddin el-Eyyûbî*, (nşr. Hindâvi), Kahire, 2012.

Elçibey, Ebülfez. *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.

Ellik, Yasemin, *Büyük Selçuklular Dönemindeki Askeri Faaliyetlerinin İslâm Dünyasına Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Konya 2018.

el-Elşî', Narîman Sadık Abdülkadir. *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye ve Asru'l-I'mâreti'l-ümerâ (324-334), Câmiatü'l-Melik Abdilaziz, Küllüyetü'ş-Şerîa ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye ed-Dirâsâtü'l-'Ulya*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke, 1399-1400/1979-1980.

el-Emin, Hasan, *er-Rizâ (Ali) ve'l-Me'mûn ve Velâyetü'l-Ahdi*, Beyrut, 1995.

el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr*, (thk. Sıddık Muhammed Cemil), I-XI, Beyrut, 1420.

Enver, Şerif and Jere L. Bacharach, "Shi'ism and the Early Dinars of Fatımıd İmam-caliph el-Muizz li din Allah (341-365, 95-975)", Analiticv Overview, el-Masâq, 22/3, 2010, ss. 259-275.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Basım, 2009.

el-Esamâ'î, Abdülmelik b. Kurayb, *Târihü'l-Arab kable'l-İslâm*, Muhammed Hasan Âli Yasin, Bağdat, 1379/1959.

Eskicioğlu, Osman, "Amme Velâyeti", *Dokuz Eylül Üniversitesi Dergisi*, 6, 1989.

ss. 415-430.

el-Ezdî, Ebû Zekeriyya Yezid b. Muhammed(ö:334/946), *Tarihü'l-Musıl*, I-II, Beyrut, 2006.

el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Lüğa*, I-XV, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, basım yeri yok, 1925.

el-Farabî, Ebû İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sahhah Ta'cü'l-Lügatı ve's-Sahhahü'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülgafür Ata), I-VI, Beyrut, 1407/1978.

el-Farâhidî, el-Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, (thk. Abdülhamid Hendavi), I-V, Beyrut, 1424/2003.

el-Fârıkî, Ahmed b. Yûsûf b. Ali b el-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, (thk. Bedvi Abdullatıf Ivaz), Kahire, 1379/1959.

_____, *Târîhü Meyyâfârikın ve Âmid*, (nşr. Bedevi Abdullahtıf Avvad), Kahire, 1379/1959.

Farooqi, Naimur Rahman. "Delhî Sultanlığı", *DİA*, C. IX, ss. 130-132.

Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, C. XXXIX, ss. 314-318.

_____, "Cehşiyârî", *DİA*, VII, ss. 236-237.

_____, "Emirü'l-mü'minîn", *DİA*, XI, 156-157.

_____, "Emîrü'l-mü'minîn", *DİA*, XI, 156-157.

_____, "Halîfe b. Hayyât", *DİA*, XV, ss. 301-303.

_____, "Hulafây-i Râşidîn", *DİA*, XVIII, ss. 324-328.

_____, "İbn Hişâm", *DİA*, XX, ss. 71-73.

_____, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, ss. 294-297.

_____, "Kahtân", *DİA*, XXIV, ss. 201-202.

_____, "Tarih", *DİA*, XL, ss. 30-36.

_____, "Vâkidî", *DİA*, XLII, ss. 471-475.

Fazlullah, Reşîdü'd-Din, *Cami'ü't-Tevârih*, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay. , İstanbul, 2010.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Ali", *DİA*, C. I, ss. 82-83.

Genç, Reşat. "Hârun Buğra Hân", *DİA*, C. XVI, ss. 257-258.

_____, *Kaşgarlı Mahmûd'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Ensititüsü Yayınları, Ankara, 1997.

el-Gerdizi, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dehhâk (443/1052), *Zeynü'l-Ahbâr*, (trc. Affâf es-Seyyi Zeydan), Kahire, 2006.

Goerje, M. J. De (ed.), *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*, Lugduni Batavorum, 1871.

Göde, Kemal. "Dünden Bugüne Türkler'de Devlet Başkanlığı Anlayışı-Kağanlık, Hakanlık'tan Cumhurbaşkanlığı'na", *Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1986, ss. 195-222.

Göksu, Erkan. "Târîhi Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi", History Studies, (ed. Dursun Ali Akbulut-Osman Köse), *Uluslararasın Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/1, 2011, ss. 289-300.

Grabar, Oleg, *The Coinage of The Tûlûnids*, The American Numismatic Society, New York, 1957.

Grohmann, Adolf, *Evrâku'l-Berdî'l-Arabiyye*, Abdülhamid Hasan-Hasan İbrahim Hasan (trc.), Matbaatü kütibi'l-Mısrıyye (nşr.), Kahire, 1934.

Gürkan, Salime Leyla. "Kur'ana Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, 2005, ss. 25-61.

Gündüz, Tufan. "Şâh", *DİA*, XXXVIII, ss. 248-250.

Güner, Ahmet. "İmâdüddevle", *DİA*, XXII, ss. 173-174.

_____, "Kâbus b. Veşmgîr", *DİA*, XXIV, ss. 43-44.

_____, "Kâkûyîler", *DİA*, XXIV, ss. 219-221.

_____, "Melik", *DİA*, XXIX, ss. 51-53.

_____, "Muttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, ss. 223-224.

_____, "Nâsıruddevle", *DİA*, XXXII, ss. 402-403.

_____, "Nûh II", *DİA*, XXX, ss. 228-229.

_____, "Rüknüddevle", *DİA*, XXXV, ss. 285-286.

_____, "Ebû Kâlîcâr", *DİA*, X, ss. 171-172.

_____, "Kâim-Biemrillâh, el-Fâtımî", *DİA*, XXIV, ss. 211-212.

Güzel, Ahmed. "Ebû Ca'der el-Mansûr ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye Arasındaki Siyasi Mücadelede Mehdi Anlayışının Rolu", *CMÜLF Mehdilik Sempozyumu*, 29-30 Eylül 2017, ss. 15-687.

el-Ğassânî, el-Melikü'l-Eşref İsmâil el-Abbas, *el-Ascedü'l-Mesbûk ve'l-Cevherü'l-Mahkûk fî Tabakâti'l-Hulefâ ve'l-Mülûk*, (thk. Şakir Mahmûd Abdülmünı'm), Dârü'l-Beyân (nşr.), Bağdad, 1395/1975.

el-Hâbîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbü'l-Muhabber*, Haydarabât, 1361/1942.

Habib, Mohammad, *Sultan Mahmûd of Ghaznin*, 2. bsk, Cosmopolitan Publishers, Civil Lines Badar Bagh, Aligarih, basım yy.

el-Haccâc, İmâm Ebü'l-Hüseyn Müslim b. (261/874), *el-Esmâ ve'l-Künâ*, Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî, I-II, basım yy.

Hakiem, Abdülaziz Derviş Muhammed, *A Critical and Comparative Study of Early Arabian Coins on the Basis of Arabic Textual Evidence and Actual Finds*, The University of Leeds Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ledds, 1977.

el-Halebî, Ebû'l-Ferec Nureddin Ali b. İbrahim b. Ahmed, *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Me'mûn)*, I-III, Beyrut, 1427.

el-Halidî, Halid Yunus, "el-Harbü'l-Ehliyyetü beyne's-sünneti ve'ş-Şi'a fi'l-Irak (133-656, 750-1258), *Mecelletü Câmi'ati'l-İslâmiyye*, 21/2, 2013), ss. 205-230.

el-Halidî, Yusuf Muhammed Haccû-Halid Yunus, *Velâyetü'l-Ahdi fî'l-Asrı'l-Abbasi's-Sanî* (247-334, 861-945), Gazze, 1434/2012.

Halîfe b. Hayyât. *et-Târîh*, (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Dâru Taybe, Riyad, 1985.

el-Hamavî, Şihabüddin Ebi Abdillah Yâkût b. Abdullah (ö:626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut, 1397/1977.

el-Hamavî, Ebû'd-Dem Şihabüddîn İbrahim (ö:642/1245), *et-Târîhü'l-Muzafferî*, Kahire, 1989.

el-Hamevî, Ebû 'l-Fazıl Muhammed b. Ali b. Nazîf, *et-Tarîhü'l-Mansûrî*, (thk. Ebû 'l-Î'd Dûdû), Dımaşk, 1041/1981.

el-Hanefî, Alâuddîn Moğaltay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti (siyeri) Ebî'l-Kâsim*, I-II, Mekke, 1421/2000.

el-Harbutlî, Ali Hüsnî, *el-İslâm ve'l-Hilâfe*, Beyrut, 1969.

el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf (ö:387/997), *Mefâtîhu'l Ulûm*, (thk. İbrahim Ebyârî), Dârül'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut 1409, 1989.

el-Hasan, Ebû Bekir Muhammed, *el-İştikâk*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Harun), Beyrut 1411/1991.

el-Hâşimî, Abdülmün'ım, *el-Hilâfetü'r-Raşide*, Beyrut, 1423/2002.

el-Hatîbî, Mustafa Abdülkerim, *Mu'cemü'l-Mustalahât ve'l-Elkâbü't-Tarihiyye*, Beyrut, 1416/1996.

Hamzah, Norhayati Haji. "The Governent of Khurasan Under the Early Abbâsid Caliphs (A. H. 136-170, A. D. 753-785)", *Jurnal Usuluddin*, 19, 2004, ss. 139-158.

Hanne, Eric J. , *The Caliphate Revisited: The Abbasid of 11 th and 12 th Century Baghdad*, The University of Mishigan Unpublished Doctorated Tesis, 1998.

Harekât, İbrahim. "Midrârîler", *DİA*, XXX, ss. 14-16.

Harman, Ömer Faruk. "Buhtunnasssar", *DİA*, VI, ss. 381.

_____, "Tubba", *DİA*, XLI, ss. 455-456.

Hartmann, Angelika. "İbn Nazîf", *DİA*, XX, ss. 230-31.

_____, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, XXXI, ss. 142-143.

_____, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, ss. 399-402.

Hasan, Ali İbrahim, *et-Târîhü'l-İslâmü'l-Amm*, (nşr. Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısrıyye), 2010.

Hasan, Hasan İbrahim ve Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzmü'l-İslâmiyye*, Kahire, basım yy.

Hasan, Hasan İbrahim, "Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal" İslam Tarihi, Abbasiler'in İkinci Dönemi (447-656, 1055-1258), (trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1992.

_____, Tarîhü'l-İslâm. "es-Siyasî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctima'î", I-IV, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1996.

Hasaneyn, Muhammed Rabî, *Devletü's-Selâcika*, (nşr. Mektebetü'l-Encelüsi'l-Mısrıyye), 1975.

Hasaneyn, Muhammed Abdünnaîm, *İran ve'l-Irak fi'l-asrı'l-Selçûkî*, Beyrut, 1406/1986.

Hatiboğlu, Mehmed Said, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, 1978, ss. 142-144.

Hattab, Mahmut Şît, *Kâdetü fethi'l-Bilâdi Faris (İran)*, Beyrut, 1385/1965.

Heddâre, Muhammed Mustafa, *el-Me'mûn el-Halîfetü'l-Alim*, İskenderiyye, 2000.

Heidemann, Stefan. "A New Ruler of the Marwânid Emirate in 401, 1010-and Further Considerations on The Legitimizing Power of Regicide", ARAM, 9-10, 1997-1998, ss. 599-617.

_____, "Arab Nomads and the Seljûq Millitary", Mittcilungen des SBF 586, Differenz und İntegration 5, Orientwissenschaftlisches Zentrum der Martin Lutter Universitat Halle Wittenberg, 2003, ss. 201-219.

_____, *The New Cambridge History of İslam, Chase Robinson (ed.)*, 1, Cambridge University Press, 2010.

el-Hemadânî, Ebû Muhammed el-Hasan(360/971), *el-İklîl*, Sa'a, Beyrut, basım yy.

el-Hemedânî Ebû 'l-Hasan Muhammed b. Abdilmekik b. İbrahimî, *ez-Zeyl â'la Tarihi't-Taberi*, (thk. Ebû 'l-Fazl İbrahim), (nşr. Dârü'l-Maârif), Kahire, basım yy.

Hf, Afet vd. *Türk Tarihinin Anahatları*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930.

Hıtâmle, Abdulkerim, *el-Alakatü'l-Hariciyye li Devleti'l-Gazneviyye (351-382, 961-1186)*, Câmi'atü'l-Kuddîs Yusuf Küllüyeti'l-Âdâb ve Ulûmü'l-İnsâniyye Fürû'l-Âdâbiyye, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Beyrut, 1987-1988.

el-Hibrî, Tayyeb, *Reinterpreting İslamic Historiography*, Cambridge University Press, 2004.

el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (ö:573/1178), *Şemsü'l-Ulûm ve Devaü Kelâmi'l-Arab mine'l-Kelâm*, (thk. Hüseyin Abdullah el-Umrî-Mutahhar b. Ali el-Iryânî-Yusuf Muhammed b. Abdullah), I-II, Dımaşk, 1999.

_____, *Mülûkü'l-Hımyer ve Akyâlü'l-Yemen*, (thk. Ali b. İsmail el-Müeyyed-İsmail b. Ahmed el-Ca'ferî), 2. bsk. , Beyrut, 1978.

el-Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'ım, *er-Ravzü'l-Mi'târ fî haberi'l-Aktâr*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, 1975/1984.

el-Hittî, Khannâ Nâsır, *Kâmusü'l-Esmâi'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe ve Tefsîri Meânihâ*, 3. bsk. , Beyrut, 2003.

Hitti, Philip K. , *History of the Arabs*, X. baskı, London, 1970.

Hizmetli, Mustafa. "Moğal İstilası Karşısında Abbasi Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti", *İnternational Journal of Caltural and Social Studies (İntJCSS)*, December 2017, 3(2), 353-359.

Hizmetli, Sabri. "İbnü's-Sâî", *DİA*, C. XXI, ss. 195-196.

_____, "Moğal İstilası Karşısında Abbasi Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti", int JCSS, 3/2, 2017, ss. 353-359.

_____, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, ss. 510-514.

Huart, Clément, *A History of Arabic Literature*, New York, 1903.

el-Hudârî Beg, , *el-İtmâm el-Vefâ fî Sîrati'l-Hulefâ*, Mısır, basım yy.

_____, *Muhadarâtü't-Târîh, ed-Devletü'l-Abbasiyye*, (thk. Muhammed el-Osmanî), Kahire, 1424/2003.

Humphreys, R. Stephan, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, (çev. Murtaza Bedir ve Fuat Aydın), Litara Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Hunkan, Ömer Soner. "Hilâfetin Tanınmasında Hakan'ın Statüsü: Değişim ve Etkinlikler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, X/2, ss. 26-33.

Hüseyin, Ebû'l-Ferec Ali, *Kitâbü'l-Ağânî*, (thk. Hasan Abbas-Bekir Abbas-İbrahim es-Saâfin), I-XXXIII, Beyrut, 1429/2008.

el-Hüseynî, Ebû Bekir Hidayetullah, *Tabakâtü'ş-Şâfi'ıyye*, (thk. Adil Nüveyhîz), Beyrut, 1402/1982.

Hüsnü, Ronak ve Newman, Daniel L. , *A-Z of Arabic-English-Translation*, London, 2013.

el-Hüseynî, Sadreddin Ali b. Nâsır. b. Ali, *Zübdetü't-Tevârih Ahbârü'l-Ümera ve'l-Mülûkü's-Selçûkiyye*, (thk. Muhammed Nureddin), Beyrut, 1405/1985.

_____, *Ahbârü'd Devleti's-Selçûkiyye*, (tash. Muhammed İkbal), Lahor, 1993.

Hüsnî, Şeyh Osman, "el-Esmâ ve't-Tesmiye (Cüz'ü'l-Evvel) Mecelletü'l-Mecme'ı'l-Fıkhî'l-İslâmî", 7, Mekketü'l-Mükerreme, tarih yok.

İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Abülmecid et-Terhînî, I-IX, Beyrut, 1404/1983.

İbn Arabî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Muhâdarâtü'l-Ebrâr ve Müsâmerâtü'l-Ahyâr*, *Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye*, I, 1388/1968, ss. 83-84.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım, *Tarihü Medineti Dimeşk*, (thk. Ömer b. Ğarame el-Umrevî), I-LXXX, Beyrut, 1415/1995.

İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed, *Kitabü'l-Fütûh*, (thk. Ali Şîrî), I-VII, Beyrut, 1411/199.

İbn Cevzî, Ebû 'l-Ferec Cemaleddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed(597/1201), *Saffetü's-Saffe*, (thk. Halit Mustafa Tarsûsî), Beyrut, 1433/2012.

_____, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata), I-XIX, Daru'l-Kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut, 1412/1992.

_____, *Keşfü'n-nikâb ani'l-Elkâb*, (thk. Abdülaziz b. Râcî es-Sâ'dî), basım yeri yok, 1993.

İbnü'd-Dâye, Ebû Ca'fer, *Kitabü'l-Mükâfee*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir), Kahire, 1359/1945.

İbn Dıhye el-l el-Kelbî, Ebû 'l-Hattab Ömer b. Ebî Ali Hasan (ö. 633/1235), *en-Nibrâs fî târîhi beni'l-Abbâsî*, (thk. Abbas el-Azzavî), Bağdat, 1365/1946.

İbn el-Esîr, Mecdüddîn el-Mübarek b. Muhammedi, *el-Murassa'*, (thk. İbrahim es-Samarâî), Beyrut, 1411/1991.

İbn Fadlan, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs (310/922), *Risaletü İbn Fadlan*, (thk. Sami ed-Dehhân), Dımaşk, 1379/1959.

İbnü'l-Füvatî, Ebû 'l-Fazl Kemaleddîn Abdürrezzâk b. Ahmed(723/1323), *el-Havadisü'l-Câmi'a ve't-Tecaribü'n-Nâfi'a fi'l mieti'sâbia*, (thk. Mehdi en-Necm), Darü'l-Kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut, 1424/2003.

İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddimetü İbn Haldun*, I-II, Darü'l-Fikr; Beyrut, 1431/2001

_____, *Tarihu İbn Haldun*, (nşr. Ebû Sayyib el-Kerim)

_____, *Mukaddime*, (trc. Süleyman Uludağ), I-II, Dergah Yay. , İstanbul, 2013.

İbn Halef, Ali b. Kâtib(473/1046), *Mevâddü'l-Beyân*, (thk. Hâtîm Salih ez-Zâmin), Dımaşk, 1424/2003.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefiyâtü'l-A'yân*, (thk. İhsan Abbas), Daru's-Sâdır, Beyrut, 1405/1985.

İbn Khallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Biografical Dictionary*, B. Mac Guckin De Slane (traslater from Arabic), Paris, II, III, IV, basım yy.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî, *Cemheretü'l-Ensâbi'l-Arab*, Abdüsselâm Muhammed Harun(thk.), Kahire, 1962, 1977

_____, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, (nşr. İhsan Abbas.), I-IV, Beyrut, 1987.

İbn Kesîr, Ebû 'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Maarif, 1410/1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâmetü ve's-Siyâse*, II, Dāru'l-kütübü'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 2009.

_____, *el-Maârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Kahire, 1992.

_____, *eş-Şi'ru ve'ş-Şuarâ*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), I-II, Kahire, basım yy.

_____, *Sultan*, (thk. Eymen Abdülcâbir el-Bahrî), basım yeri yok, 2006.

_____, *Uyunü'l-Ahbâr*, (thk. Münzir Muhammed Sa'îd Ebû Şair), I-III, Beyrut, 1429/2008.

İbn Manzûr(711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1300

İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfahânî, *Fethu'l-bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkâb*, (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Farayâbî), Riyad, 1417/1996.

İbn Miskeveyh, Ebû Ahmed b. Muhammed b. Yâ'kub, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkü'l-Himem*, (thk. Seyyid Hüsrev Hasan), I-VI, Beyrut1434, 2003.

İbn Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî, *Ğâyetü's-Sûl fî hasaisü'rasûl*, (thk. Abdullah Bahruddîn Abdullah), Beyrut, 1414/1993.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*, İhsan Abbas (nşr.), I-IX, Beyrut, 1381/1968.

İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîra fî zikri Ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezire*, Yahya Zekeriyya Abbâra, I-III, Dımeşki, 1991.

İbn Tabataba, Muhammed b. Ali (İbnü't-Tıktaka), *el-Fahrî fi'l-Âdabi's-Sultaniyye*, (trc. Ramazan Şeşen), Bilgi Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

İbn Tağrîberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire, 1348/1929

İbn Talûn, Şemseddin Muhammed b. Ali, *İnbâü'l-Ümerâ bi enbâi'l-Vüzerâ*, Mühenna Hamü'l-Mühenna, Beyrut, 1418/1997.

İbn Tayfur, Ebû 'l-Fazl Ahmed Tahir, *Kitabü'l-Bağdad*, (thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî), Kahire, 1368/1949.

İbn Teymiye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *el-Hilafetü ve'l-Mülk*, (thk. Hammad Selâme), 3bsk. , Ürdün, 1414/1994.

İbnü'l Esîr, Ebû 'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, Ömer Abdüsselam (thk.), I-XI, Beyrut; Darü Kitabi'l-Arabiyye, 2012

_____, *el-Kâmil fi't-Târih*, (trc. Yunus Apardın), Bulvar Yayınları, İstanbul, 1968.

_____, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâr men Zeheb*, Abdulkadir Arnavut-Muhammed Arnavut (thk.), I-X, Beyrut:Daru İbn Kesir, 1406/1986.

İbnü'l-İ'mrânî, Muhammed b. Ali Muhammed, *el-İnbâ fî târîhi'l-Hulefâ*, (thk. Kasım Samirâî), Kahire 1419/1999.

İbnü's-Sâî Ali b. Enceb, *Kitabü'l-Muhtasar Ahbari'l-Hulefâ*, Mısır Matbaatü'l-Emiriyye, 1309.

_____, *Nisâü'l-Hulefâ*, (thk. Mustafa Cevad), Dârü'l-Maarif (nşr), Kahire, 1968.

el-İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah eş-Şerif, *Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, I-II, Kahire, 1422/2002.

el-İrbilî, Ebû 'l-Hasan Ali b. İsâ, *Keşfü'l-Ğuma fî Marifeti'l-Eimme*, (thk. Ali Âli Kevser), I-IV, Beyrut, 1433/2012.

el-İsfehânî, Ebû 'l-Ferec Ali b. Hüseyin, *Mekâtilü't-Tâlibîn*, (thk. Seyyid Ahmed Sakîr), 2bsk. , Beyrut, 1374/1416.

el-İsfehanî, el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündâri, *Devletü's-Selçuk*, Mısır, 1318/1900.

el- İsfehânî, İmadüddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usrâ*, (terc. Burslan), 1425/2004, ss. 151-152.

_____, *Kitâbü Târîhi Devleti's-Selçûk*, Mısır, 1318/1900.

İbnü'l-Verdî, Ebû'l-Hafs Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed, *Târîhü İbni'l-Verdî*, I-II, Dârü'l-kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut, 1417/1996.

İnalcık, Halil. "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14/1, 1959, ss. 69-94.

İpek, Ali. "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", *TESAM Akademi Dergisi*, 4/2, 2017, ss. 85-109.

İpşirli, Mehmet. "Kalkaşendî", *DİA*, C. XXIV, ss. 263-265.

İslam, Shariful and Muhammad Manirul Hoque, "Unpiblished Umayyad and Abbasid Silver Coins in The Bangladesh National Museum", *Jounal of the Asiatic Society of Bangladesh (Hum.)*, 62/2, 2017, ss. 205-231.

Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate A Political and Military History*, Cambridge University Press, 1999.

el-Kâdî, Muhammed b. Selame b. Ca'fer eş-Şafi'î (ö:454/1062), *Târîhü'l-Kazâî*, *Kitabü Uyuni'l-Maarif ve Fünûni Ahbari'l-Halaif*, Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri (thk.), basım yeri yok, 1415/1995.

Kafesoğlu, İbrahim, vd. , *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlı Hariç)*, *İSAR*, İstanbul, 1999.

_____, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618, 1092-1221*), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

_____, "Alparslan", *DİA*, C. II, ss. 526-530.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.

_____, *Selçuklu Tari*hi, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.

el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Ahmed, *Maâsirü'l-İnafe fî Maâlimi'l-Hilâfe*, Abbdüssettar Ahmed Ferrac, I-III, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1428/2006.

_____, *Nihayetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, (thk. İbrahim Ebyâri), 2. bsk. , Dârü Kütübi'l-Lübnanî: Beyrut 1400/1980.

_____, *Meâsiru'l-İnâfe fî Meʿâlimi'l-Hilâfe*, I-III, (nşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc) 2. Baskı, Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985

_____, *Subhu'l-ʻaşâ*, I-XIV, Kahire, 1340/1922

Kapanşahin, Muhittin. "Hârûn Reşid Dönemi İsyanları", Bilimname, XXII, 2012, ss. 35-59.

Karaaslan, Abdülmecit. "İslam Hukukunda Devlet Başkanlığıyla İlgili Kavramların İhtilafı ve Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 28, 2016, ss. 55-80.

Karaaslan, Nasuhi Ünal. "İbn Düreyd", *DİA*, C. XIX, ss. 416-419.

Karadeniz, Hasan Basri. "Türkler'de Kut Kavramı ve Osmanlılar'ın Kutsiyet Elde Etme Çabaları", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 7, 2005, ss. 1-14.

el-Karafî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdris, *ez-Zehîra*, (thk. Muhammed Haccî), I-XIV, Beyrut, 1994.

Karapınar, Mahmut. "Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faliyetleri", *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

el-Kasımî, Zafîr, *Nizamü'l-Hüküm fiş-Şeri'a ve't-Tarihu'l-İsl*âm, Kitab 1. -Kitab 2. Beyrut, 1407/1987.

Kaşıkçı, Osman. "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Kavak, Fadime. "Arap Kültüründe Künyeleme Gelenği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII/2, 2013, ss. 111-149.

Kaya, Bilgegil, *Türkçe Dil Bilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.

Kaya, Önder. "el-Melikü'l-Eşref, Mûsa", *DİA*, XXIX, ss. 64-66.

Kayhan, Hüseyin. "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, ss. 143-145.

Kaymak, Suad. , *Abbasi Hallifesi el-Kâim-Biemrillah ve Dönemi*, Marmara Üniversitsi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, London and Sydney, 1981.

_____, *The Prophet and The Age of the Caliphates*, Second Edition, London, 2004.

el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye (et-Terâtibü'l-İdâriyye)*, Abdullah el-Hâlidî, 2bsk, I-II, Beyrut, basım yy.

Khel, M. N. Kaka, "Succession to Rule in Early İslam", İslamic Studies (İslamabad), 24/1, 1985, ss. 13-28.

Kırkpınar, Mahmut, "Mütevekkil-Alellâh", *DİA*, C. XXXII, ss. 212-214.

el-Kindî, Ebû Amr Muhammed b. Yusuf, *el-Vüllât ve Kitabü'l-Kuzât*, (haz. Rhuvon Guest), Beyrut, 1908.

el-Kirmilî, Anestas Marie, *en-Nükûdü'l-Arabiyye*, Matbaatü'l-Asrıyye, Kahire, 1939.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik, (ed. M. J. De Goerge), Lugduni Batavorum Arud E. J. Brill, 1869-1871.

Koç, Sedat, *Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2013.

Komisyon. , *Büyük Selçuklular Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, Çağ Yayınları, 1992.

Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Kortel, Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (III Alp Arslan Zamanı)*, 4. bsk. , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, 2. bsk. , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, 3. bsk. , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Tuğrul Bey ve Zaman*ı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

el-Kûbî, Züheyr Şefik, *Mevsû'atü'l-Hulefâi'l-Müslimîn*, I-II, Beyrut, 1994

Kucur. Sadi Süleyman. "A study on the coins of Tugrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs", XIII Congreso İnternational de Numismatica Madrid -2003, Carmen Alfero, (ed. Carmen Marcosy y Paloma Otero), in memoriam Carmen Afaro Asins, Madrid, 2005, ss. 1599-1604.

el-Kudâ'î, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Uyûnü'l-Meârif ve Fünûni Ahbâri'l-Halâif*, Cemil Abdullah Muhammed Mısrî), basım yeri yok, 1415/1995.

el-Kûmî, Atıyye, *Tarihü'd-Düveli'l-Müstekılle fi'l-Meşrik ani'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, basım yeri yok.

Kurt, Hasan. "Mervân II", *DİA*, XXIX, ss. 227-229.

_____, "Tâhir b. Hüseyin", *DİA*, XXXIX, ss. 399-4000.

el-Kurtubî, Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, London, 1897.

el-Kurtûbî, Şemseddin Ebû Bekir Abdullah Muhammed b. Ebîbekir, *el-Câmi'u'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Edfiş), 3. baskı, Kahire, 1384/1964

Küçükaşçı, Mustafa Sabri ve Tomar, Cengiz. "İbn Asâkir, Ebû 'l-Kasım", *DİA*, XIX, ss. 321-324.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, ss. 172-173.

el-Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Kâfî*, I-XXIII, 2. bsk. , Tahran, 1431/2010.

el-Kürevi, İbrahim Selman, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâftü'l-Abbasiyye*, 3. baskı, İskenderiye, 2008.

el-Kütübî, Muahmmed b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyl aleyhâ*, (thk. İhsan Abbas), I-V, Darü's-Sadır, Beyrut, 1973.

Lane-Poole, Stanley. *Catalog of the Collection of Arabic Coins Preserved in the Khedivial Library at Cairo*, London, 1897.

_____, *Catalogue of Arabic Glass Weights in the British Museum*, London, 1891.

_____, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, I, British Museum, London, 1875.

_____, *Catalogue of the Collection of Oriental Coins, Fasciculus I Coins of the Amavi Khalifehs*, Hertford, Printed by Stephen Austin and Sons, British Museum, 1874.

_____, *Mediaval İndia Under Mohammedan Rule (712-1764)*, London, 1903.

_____, *Tarîhü'l-Hulefa ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm mine'l-karni'l-Evvel hatte karni'rrâbi' aşera el-Hicrî el-Âşir ila ettâsi'a el-Miladî, (trc. Abbas İkbal)*, Beyrut, 1427/2006.

_____, *Târihü'l-Hulefâ ve's-Selâtîn ve'l-Mülûk ve'l-Ümerâ ve'l-Eşrâf fi'l-İslâm*, London, 1937.

_____, *The Coinage of Egypt (A. 358-922), The Fatımee Khaleefehs*, The Ayyoobees and The Memlook Sultans, London, 1879.

_____, *The Coins of the Eastern Khaleefehs in The British Museum*, Londra, British Museum, 1875.

_____, *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum*, Classes III-X, London, 1876.

_____, *The Coins of The Turkumân House of Seljook, Urtuk, Zenge*e, Classes X-XIV, London, 1877.

_____, *The Mohammadan Dynasties, Stanford Libraries (No:647)*, London, basım yy.

Lavoix, Par M. Henri, *Catalogue Des Monnaies Musulmanes de La Bibliotheque Nationale*, MDCCCI, XXXVII, Paris, 1887.

Lewis, Bernard. "The Regnal Titles of the First Abbasid Caliphs, " in Dr. Zakir Husain Presentation Volume (ed. Tara Chand;), New Delhi, 1968, ss. 13-22.

_____, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (çev. Selen Y. Kölay), 13. bsk. , Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2017.

el-Leysî, Semire Muhtâr, *Cihâdü'ş-Şi'a fi'l-Asrı'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Beyrut, 1398/1978.

el-Lübdî, Muhammed Semir Necib, *Mu'cemü'l-Mustalahâti'n-Nahviyye ve's-Sarfiyye*, Beyrut, 1405/1985.

Madalya ve Nişanlar Kanunu, Kanun No 2933, Tarih 24. 10. 1983.

el-Mağlus, Sami b. Abdullah, *Atlasü't-Tarihi'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Riyad, 1433/2012.

el-Mahaynî, Refik, *Tarhü'l-Hilâfeti'l-Emeviyye ve'l-Abbasiyye*, Dımaşk, 1946.

Mahmûd, Mahmûd Arafat. "el-Ahvâlü's-Siyâsiyye ve'd-Diniyye fî bilâdi'l-Irâk ve'l-Meşriki'l-İslâmiyyi fî ahdi'l-hilafeti'l-Kâim-Biemrillâhi'l-Abbasiyyi (422-468, 1031-1075)", Havliyyetü Külliyyeti'l-Âdab-el-Havliyyetü'l-Aşire er-Risâle 61, 1410/1989.

el-Makdîsî, Mutahhar b. Tahir (355/966), *Kitabü'l-Bed'i ve't-Târîh*, I-VI, Kahire, basım yy.

el-Makdisî, Şihabüddin Abdurrahman b. İsmâîl (Ebû Şâme), *Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Selâhiyye*, (thk. İbrahim Şemseddin) I-V, Daru'l-Kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut, 1422/2002.

Makdîş, Mahmûd, *Nüzhetü'l-Enzâr fî acâibi't-Tevârîh ve'l-Ahbâr*, (thk. Ali Züvarî-Muhammed Mahfûz), I-II, Beyrut, 1988.

el-Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed (845/1442), *el-Hıtatü'l-Makriziyye*, (thk. Muhammed Ziynihim-Mediha eş-Şerkavi), I-III, Kahire, 1997-1998.

_____, *ez-Zehebü'l-Mesbûk fi zikri men hacce mine'l-hulefa ve'l-mülûk*, (thk. Cemeleddin es-Siyâl), basım yeri yok, 1420/2000.

_____, *İğâsetü'l-Eimmeti bi keşfi'l-ğumme*, (thk. Kerem Hilmi Ferhat), basım yy, 1427/2007.

_____, *İttiâzü'l-Hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımıyye'l-Hulefâ*, (thk. Cemaleddin Seyyal), I-III, Kahire, 1416/1996.

_____, *Kitâbü'l-Mükaffâ el-Kebîr*, (thk. Muhammed Ya'lavî), I-VIII, Beyrut, 1411/1991.

_____, *Resailü'l-Makrizî*, (thk. Ramazan el-Bedrî-Ahmed Mustafa Kasım), Daru'l-Hadis, Kahire, 1419, 1998.

el-Malatî, Grigorious Ebû'l-Ferec b. Ehrûn et-Tabib, *Tarihü Muhtasarı'd-Düvel*, (nşr. Darü'r-Râid el-Lübnani), 1403/1983.

_____, *Tarihü Muhtasarı'd-Düvel*, (thk. Halil el-Mansûr), Beyrut, 1418/1997.

Marsden, William, et al. , *Numismata Orientalia Illustrata, The Oriental Coins Ancient and Modern, of his Collecition*, Part I, London, 1823.

_____, *Oriental Coins Ancient and Modern of His Collection Descrisbed and Historically İllustrated*, London, 1823.

el-Maverdî, Ebû'Hasan Ali b. Muhammed İbn Habib el-Basrî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1909

Meckensen, Ruth Stellhorn. "Four Great Libraries of Medievil Baghdad", *The Library Quarterly*, 2/3, 1932, ss. 279-299.

Melchert, Christopher. "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtqadır, A H 232-295, A D 847-908", *İslamic Law and Society*, 3/3, 1996, ss. 316-342.

el-Menbîcî, Agabiyüs b. Konstantın, *el-Müntehab min Tarihi'l-Menbîcî*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dârü'l-Mansûr, Tarablus, 1406/1986.

Müneccid, Selâhaddin, *el-Hulefâ ve'l-Huleâ fî Asrı'l-Abbasî*, Beyrut, 1957.

el-Merâkiş, Ebû 'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (712/1312), *el-Beyânü'l-Mağrib fî İhtisâri Ahbâri Mülûki'l Endelüs ve'l-Mağrib*, (thk. Muhammed Beşşar Avvad), I-IV, Tunus, 1434/2013.

Merçil, Erdoğan. "Abdülvâdîler", *DİA*, C. I, ss. 276-277.

_____, "Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn", *DİA*, C. II, ss. 458-459.

_____, "Bahâüddevle", *DİA*, C. IV, ss. 475-476.

_____, "Bahtiyâr", *DİA*, C. IV, ss. 523-524.

_____, "Büveyhîler", *DİA*, C. VI, ss. 496-500.

_____, "Büyük Selçuklular, Selçuklu Devletinin Kuruluşu", Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul, 1999.

_____, "Gazneli Mahmûd", *DİA*, C. XIII, ss. 480-484.

_____, "Gazneliler", *DİA*, C. XIII, ss. 480-484.

_____, "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, C. XXIX, ss. 347.

_____, "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI, ss. 389-392.

_____, "Utbî, Muhammed b. Abdilcebbâr", *DİA*, C. XLII, ss. 236-237.

_____, *Büyük Selçuklu Devleti, Bilge, Kültür-Sanant*, İstanbul, 2016.

_____, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 8. baskı, Bige Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

el-Mervezî, Ebû Abdullah Naîm b. Hammâd (229/844), *el-Fiten*, (thk. Süheyl Zükkâr), Dâru'l-Fikir, Beyrut, 1424/2003.

el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin(345/956), *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Dârü'l-Mektebeti'l-Mülkiyye, Mısır 1358/1938.

_____, *Mürûcü'z-Zeheb*, (trc. Ahsen Batur), 4. bsk. , Selenge Yay. , İstanbul, 2017.

_____, *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, Beyrut; Mektebetü'l-Asrıyye, 1425/2005

Mez, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi'ıl-Hicrî ev Asrı'n-Nahda fi'l-İslam*, (trc. Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde), I-II, Beyrut, basım yy.

el-Mısrî, Ebû 'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem b. A'yün, *Fütûhu Mısır*, (thk. Sharlez Turiyy), I-II, Kahire, basım yy

Miles, George, *The Coinage of the Arab Amirs*, The American Numismatic Society New York, 1970.

_____, *The Numismatic History of Rayy Numismatic Studies No. 2*, The American Numismatic Society New York, 1938.

_____, "Fâtımid Coins in the Collections of University Museum Philadelphia, and The Americann Numismatic Society", The American Numismatic Society, New York, 1951.

el-Minkârî, Nasr b. Müzahim, *Vak'atü's-Sıffîn*, Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1410/1990.

el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemaleddîn Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâ*l, (thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf), 3. baskı, I-XXXV, Beyrut, 1403/1983

Mohammad, Al-Sheikh al-Amin. "The Role of Seljuks on the Abbasid's Caliphate", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 05-09 Eylül 1990.

Morgan, David O. and Anthony Reid, "İslam in a plural Asia", The New Cambridge History of İslam Volum 3 The Eastern İslamic World Eleventh to Eighteenth Centures, (ed. David O. Morgan-Anthony Reid). Camridge Universty Press, 2011.

Mottaheden, Roy. *Abbâsid Caliphate in İran*, The Combridge History of İran, (ed. R. N. Frye), 4, Cambridge University Press, 2008.

Muhammed Bedri, Abdurrahman, *ed-Devletü'l-Abbasiyye: Dirâsetü fî Siyasetiha ed-Dâhiliyye min Evaili'l-Karni's-salis el-Hicrî Hatte Zuhuri's-Selâcika*, Kahire, 1433/2010.

Muhammed İsmâil, Muhammed Ali. "ed-Devletü'l-Abbâsiyye fi'l-karni'r-râbi'l-Hicrî –el-Âşiri'l-Milâdî", Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb, Câmi'atü Mısurata, a. IV, Misurata, 2015, ss. 39-63.

Muhammed Sa'îd, Edibe Ferah vd. *el-Kâmus Arabic-İngilizî The Dictionary Arabic-English*, Beyrut, 1424/2003.

Muhammed, Abdurrahman Fehmi, *en-Nükûdü'l-Arabiyye*, Kahire, 1963.

Muhammed, Nebile Hasan, *Tarihü devleti'l-Abbasiyye*, İskenderiyye, 1993.

Munis, Hüseyin, *Maâlimü't-Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 4. baskı, Dârü'r-Reşâd, Kahire, 1421/2000.

Mustafa, Şakir, *Devletü'l-Abbâsiyyîn*, I-II, Kuveyt, 1973.

Mübarekşah, Muhammed b. Mansur b. Saîd (Fahr-i Müdebbir), *Âdabü'l-harb ve'şşecâ'a*, Ahmed Süheyli Hâbsârî, basım yeri yok, 1336.

, *Kitâbü'l-Fiten*, (thk. Semir Emin ez-Züheyr), I-II, Kahire, 1412/1991.

el-Muzaffer, Muhammed Hüseyin, *Târîhü'ş-Şîa*, Beyrut, 1408/1987.

el-Müberred, Ebû 'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Lügati ve'l-Edeb*, (thk. Muhammed Ebû 'l-Fazl İbrahim), I-IV, Kahire, 1417/1997.

el-Münâvî, Muhammed Hamdî, *el-Vizâret ve'l-Vüzerâ fi'l-Asrı'l-Fâtımî*, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1970.

el-Müstevfî, Hamdullah. *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Edward Granville Browne), London, 1913.

Nakşîbendî, Muhammed İdrîs Zâhirî, *Fethu'l-Kuvâ'l-Ğalib fî Sîreti Seyyidina Ali İbn Ebî Talib*, Haydarabad, basım yy.

en-Nâsırî, Ebû'l Abbas Ahmed b. Halid(1315/1897), *el-İstiksâ*, (thk. Ca'fer en-Nâsırî-Muhammed en-Nasırî), I-IX, Darü'l-Beydâ, basım yeri yok, 1418/1997.

Naskali, Esko. "Sâsânîler", *DİA*, XXVI, ss. 174-176.

Nâzım, Muhammed, *The Life and Times Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge at The University Press, 1931.

en-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl(ö:338/950), *Sınâ'atü'l-Küttâb*, Bedri Ahmed Zayıf, Beyrut, 1410/1990.

Nelson, Wright, H, *The Coinage and Metrology of the Sultans of Delhi*, Delhi Manager of Publication, 1986.

Nesselmann, Georg Heinrich Ferdinand, *Die Orientalischen Münzen des Akademischen Münzeabinets in Königsber*, Leibzig, 1858.

_____, *Die Orientalischen Münzen Des Akademishen Münzcabinets*, Leibzig, 1858.

en-Nevevî, Muhyiddîn Ebû Zekeriyya, *el-Ezkâr*, (thk. Abdülkadir el-Arnavud), Dımaşk, 1391/1971.

Nicholson, Reynold A. *A Literary History of the Arabs*, London, 1907.

en-Nisâbûrî, Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed b. İbrahim el-Harkûşi, *Şerefü'l-Mustafa*, I-VI, (nşr. Dâru'l-Beşeriyye'l-İslâmî), 1424/2003

Nizami, Khaliq Ahmad. "Fahreddin Mübarek Şâh", *DİA*, C. XII, ss. 87.

Norwich, John Julius, *Bizasns (MS. 323-802)*, (trc. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013.

Nöldeke, Theodor. *Sketches from Eastern History*, London-Edinbugh, 1892.

_____, *The Historian's History of The World*, Volum VII, Parthians, Sassanids, and Arabs, The Crusades And The Papacy, Ed. Edolf Erman ve arkadaşları, New York, 1907.

Nuetzel, Heinrich, *Katalog der Orientalischen Münzen Königliche Museen zu Berllin*, Spemann, Berlin, 1898.

Nureddin "İran Tarih-Edebiyatı" Namındaki Eser Hakkında, D "Ubeydullah el-Mehdî", DİA, C. XLII, 2012, ss. 23-25.

_____, "İran Tarih-Edebiyatı" Namındaki Eser Hakkında, *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1928, II, sayı:7, ss. 138.

en-Nüveyrî, Şihabeddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihayetü'l-Ereb fî fünûni'l-edeb*, (thk. Müfid Kameyha-Hasan Nureddin), I-XXXIII, Beyrut, 1424/2004.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Fütüvvet", *DİA*, C. XIII, ss. 261-263.

Odabaşı, Fatma "Yezid b. Mühelleb", *DİA*, C. XLIII, ss. 522-523.

Okyar, Ali Fethi. Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi? Ketebe Yayınevi, İstanbul, 1987.

Ömer, Farûk, *Bühûs fi't-Tarîhi'l-Abbâsî*, Bağdat, 1977.

_____, *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye*, Asru'l-Kuvve ve'l-İzdihâr, Amman, 2009.

_____, *el-Hilafetü'l-Emeviyye* (H. 41-132, 661-750), Amman, 2009

el-Ömerî, Yasin b. Hayrullah el-Hatîb, *er-Ravzatü'l-Feyhâ fî Tarîhi'n-Nisâ*, Husam Riyad Abdülhakim (thk.), Beyrut, 1420/2000

el-Ömerî, İbn Fazlıllah Şihabüddîn Ahmed b. Yahya, *et-Tarîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf,* (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut, 1408/1988.

_____, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr,* (thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdî en-Necm), I-XXVII, Dârü'l-Kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut, 2010.

Öntürk, Vural (trc). Tarîh-i Sistân, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2017.

Öz, Mustafa. "Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, C. XXX, ss. 537-539.

_____, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, C. XXX, ss. 489-490

Özaydın, Abdulkerim. " Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, C. XXXII, ss. 119-121.

_____, "Berkyaruk", *DİA*, C. V, ss. 514-51

_____, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, ss. 201-211.

_____, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, ss. 404-412.

_____, "Melikşah", *DİA*, XXIX, ss. 54-57.

_____, "Muhammed b. Tekiş", *DİA*, XXX, , ss. 581-583.

_____, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, ss. 579-581.

_____, "Muvaffak el-Abbâsî", *DİA*, EK-2, ss. 332-334.

_____, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI, ss. 527-528.

_____, "Müktefî-Billâh", *DİA*, XXI, ss. 534-536.

_____, "Müntasır-Billâh", *DİA*, XXXII, , ss. 24-25.

_____, "Müstaîn- Billâh", *DİA*, XXXII, ss. 112-113.

_____, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, C. XXXII, ss. 127-128.

_____, "Müstekfi-Billâh", *DİA*, XXXII, ss. 139-140.

_____, "Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXII, ss. 139-140.

_____, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, ss. 465-466.

_____, "Râzî-Billâh", *DİA*, XXXIV, ss. 489-490.

_____, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, ss. 364.

_____, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 2009, ss. 507-511.

_____, "Unvan", *DİA*, XLII, ss. 163-166.

_____, "Ümmü'l-Muktedir", *DİA*, XLII, 326-327.

Özdemir, Hacı Ahmet. "Müsta'sım-Billâh", *DİA*, C. XXXII, ss. 126-127.

_____, "Müsta'sım-Billâh", *DİA*, C. XXXII, ss. 126-127.

Özdemir, Ahmet. "Târihü'l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezalimi Adlı Eseri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 2005, ss. 135-169.

Özdemir, Mehmed Nadir. "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 2008, ss. 316-367.

Özdemir, Mehmed. "Hişam II", *DİA*, XVIII, ss. 146-147.

_____, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, C. X, ss. 247-248.

_____, "Hakem II", *DİA*, C. XV,ss. 174-175.

_____, "Hişâm", *DİA*, C. XVIII, ss. 146-147.

_____, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Mücadeleler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı, 24, 2008, ss. 315-367.

Özgüdenli, Osman Gazi. "İsfahan", *DİA*, C. XXII, ss. 497-502.

_____, "Yeni Paralar Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, LXV/243, 2001, ss. 547-570.

_____, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, C. XXXII, ss.145-147.

_____, "Selçuklular",*DİA*, C. XXXVI,ss. 388-389.

_____, "Sultan", D*İA*, C. XXXVII, ss. 496-497.

Özkuyumcu, Nadir. "İshâk b. Kündacık", *DİA*, C. XXII, ss. 535-536.

_____, "Tolunoğulları", Türkler, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 15-36.

_____, "İhşidiler", Türkler, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 39-59.

_____, "Tolunoğulları", *DİA*, C. XLI, ss. 233-236.

Öztuna, Yılmaz. "Devletler ve Hanedanlar" İslam Devletleri, 3bsk. Öncü Basımevi, Ankara, 2005.

Öztürk, Murat. "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, C. XLIV, 2013

Ragıb el-İsfehânî, *Müfredât,* (çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2012.

Ramazan, Âtıf Mansur Muhammed, *Mevsûatü'n-Nükûd fi'l-âlemi'l-İslâm:Nükûdü'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye*, nşr. Darü'l-Kahire, Kahire, 2004

_____, "A New Reading For The Abbasid Dînâr in The Name of Caliph al-Mu'tamid 'Ala Allah (AH 256-279) Minted in al-Ma'suq (271 AH)", 4 th Simon Assemani Symposium Trieste, 26-27 Sempember 2014, ss. 290-297

er-Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's-Sudûr ve âyetü's-sürûr fî târîhi'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (thk. İbrahim Emin eş-Şevârîbî-Abdünna'îm Muhammed Haseneyn-Fuad Abdü'l-Mu'tî es-Seyyâd), Kahire, 1379/1960.

er-Râzi, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *İ'tikâdât firakü'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, Beyrut, 1402/1982.

_____, *Mefâtihü'l-Ğayb et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 3 bsk. , IV, ts.

er-Rıza, Muhammed Reşid b. Ali Rıza b. Muhammed Şemseddin b. Muhammed, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsirü'l-Menâr)*, I-XII, basım yy, 1990.

Rençber, Akif. "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasi Tarihi", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2012, 1/1, 226-265.

Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârîh*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara, 1999

Robinson, F. (eds). "The Formation of İslamic World Six to Eleventh Centuries", The New Cambrigde History of İslam, Chase Cambridge University Press, 2011.

Rogers, Edward Thomas. "Art. XIII-Notice on the Dinârs of The Abbasid Dynasty", Late II, M. Consul, Cairo, 1684, ss. 262-304.

Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Secon Edition, Leiden, 1968.

Rufaî, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, I-II, Kahire, 2013.

Rûzrâverî, Zahiruddîn, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, (nşr. H. F. Amedroz), Kahire, 1334/1916

es-Sâbî, Ebû ’l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassın, *el-Vüzere Tuhfetü’l-Ümerâ fi Tarihi’l-Vüzerâ*, (thk. Abdüssettâr Ferrâc), Mektebetü’l-A’yân (naşir), basım yy.

_____, *Rüsûmüdâri’l-Hilâfe*, (thk. Mikâil Avvâd), Beyrut, 1406/1986.

Sabra, Seyyid. Afaf. , *et-Tarihü’s-siyâsî li’d-Devleti’l-Harizmiyye*, Kahire, 1407/1987.

Sa’d, Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyet fi’l-İslâm*, Mısır, 1373/1953.

Sadîkî, Muhammed en-Nâsır, *Târîhü'l-Yezîdiyye*, Dâru'l-Hivar, Lazkiye, 2008.

es-Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybeg, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, (thk. Ahmed Arnavud-Türkî Mustafa), I-XXIX, Beyrut, 1420/2000.

_____, *Nektü’l-himyân fî Nüketi’l-Umyân*, Ahmed Zeki Bey (nşr), Kahire, 1329/1911.

_____, *Ümerâ-ü Dımaşk fi’l-İslam*, Beyrut, 1403/1983.

Saffet, Ahmet Zeki, *Cemheretü’r-Resâili’l-Arab*, I-IV, Kahire, 1356/1938.

Sarıçam, İbrahim ve Mustafa Öz, “Hâşim (Benî Hâşim), *DİA*, I, ss. 403-405.

Saunders, J. , *A History of Medieval İslâm*, London and New York, 2004.

es-Sayığ, Halid b. Ali, *en-Nükûdü’l-İslamiyye*, Ebû Dübâî, 2001.

es-Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Fıkhu’l-lügati ve Sirrü’l-Arabiyye*, (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), basım yeri yok, 1422/2002.

es-Sehavî, Muhammed b. Abdurrahman, *Kitâbü’t-Tibri’l-mesbûk fî zeylis’s-Sülûk*, (thk. Necva Mustafa Kemal-Lebibe İbrahim Mustafa), I-IV, Kahire, 2002.

Selen, Hâmit Sadi. “Bizans Devleti (395-1453)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 10, 1955, ss. 64-77.

Selim, Sabri, *el-Etrâkü’l-Havarizmiyyûn fi’ş-Şerkı’l-ednâ el-İslâmî (H. 628-644) (el-Anadolu*, el-Cezîre, eş-Şâm), Kahire, 1419/2000.

Sevim, Ali. “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”, Türk Tarih Kurumu Belleten, XXIV, 94, 1960, ss. 209-232.

_____, “Atsız b. Uvak”, *DİA*, C. IV, ss. 92-93.

_____, “Buğyetü’t-Taleb”, *DİA*, C. VI,ss. 361-362.

_____, “İbnü’l-Adîm’in Buğyetü’taleb fî Târîhi’l-Haleb’indeki Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar”, XII. Türk Kongresi, 12-16 Eylül 1994, ss. 563-576.

_____, “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman fi Târihi’l-Â’yân Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi”, Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIX, 1998/23, ss. 1-51.

_____, “İbnü’l-Kalansî’nin Zeylü Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 436-500, 1044, 45-1006, 07)”, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XXIX/33, 2008, ss. 1-42.

_____, “Sıbt İbnü’l-Cevzî”, *DİA*, XXXVII, ss. 87-88.

es-Selmâ, Ebû Arûbe el-Hüseyin b. Muhammed, Resâilü Mahtûtat-ı Nâdire, (thk. Sami Enver Câhin), Heyetü Mısrı’l-Amme, 2006.

es-Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, *el-Ensâb*, (thk. Abdullah Ömer el-Baruhî), I-V, Beyrut, 1407/1988.

Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

_____, *Gurerü ahbâri Mülûki’l-Furs ve Siyerihim*, basım yeri yok, basım yy.

es-Seyyid, Eymen Fuad. "Fâtımîler", *DİA*, C. XII, 1995, ss. 228-237.

_____, *Mu'cemü Elkâbissiyâsiyyin fi't-Tarihi'l-Arabî ve'l-İslâmi*, Beyrut, 1432/2011

es-Seyyid, Mecdî Fethî, *Tarihü'l-İslâm ve'l-Müslimîn fî Asrı'l-Ümeviyyi*, Tanta, 1418/1998.

es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî–Lidînillâh ev Târîhü'ddevleti'l-Abbâsiyye*, (nşr. J. Heyworth-Dunne), Dârü'l-Mesîra, Beyrut, 1399/1979.

es-Süheylî, Abdurrahman, *er-Ravdu'l-Ünüf*, (thk. Abdurrahman el-Vekil), I-VII, basım yeri yok, 1387/1968.

es-Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Târîhü'l-Hulefâ*, 3. baskı, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Halifeler Tarihi*, (trc. Onur Özatağ), Ötüken, İstanbul, 2014.

eş-Şâfî, el-Kâdî Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Târîhü'l-Kazâ'î Kitâbi Uyûni'l-Maarif ve fünûnî ahbâri'l-halâif*, (thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî), basım yeri yok, 1415/1995.

eş-Şeyh, Ali Khadim Abbas. "Dirasetü Nükûdi Abbasiyye fi'l-Müthafi'l-Biritaniyyi", *Camiatü'l-Kadisiyye, Küllüyetü'l-dâb* Âdâbürrâfidîn, 64, el-Kadisiye, 1434/2012, ss. 351-386.

_____, "Meskûkâti'l-Hılafeti'l-Abbâsî'l-Kâhir-Billâh (h. 320-322, 932-934)", ss. 1-24 http://qu. edu. iq, arc, wp-content, uploads, (21. 02. 2021)

eş-Şezer, Tayyibe Salih, *el-Fazü'l-Hadâratü'l-Abbasiyye fi müellefâti'l-Cahız*, Kahire, 1998.

eş-Şehabî, Kuteybe, *Mu'cemü'l-Elkâb erbâbis-Sultan fi'd-düveli'l-İslâmiyye: Mine'l-Asri'r-Raşidî hatte bidayeti'l- I'şrîn*, Dımaşk, 1995.

eş-Şirâzî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, I-IV, Kahire, 1400/1980.

Scharfe, Patrick. *Portrayals of the Later Abbasid Caliphs:* The Role of The Caliphate in Buyid and Seljug-era Chronicles, 936-1180, The Ohio State University, Master, Columbus, 2010.

Schımmel, Annemarie, *İslamic Names*, Edinburgh University Press, 1997.

Shaban, M. A. , *İslamic History A New İnterpretation 2* (A. D 750-1055, A. H 132-448), Cambridge University Press, 1976.

Shenîtî, Mahmûd, "Entry of Arabic Names", *LBA, Sem. 8, 2*, p. 1-5.

Sıddıkî, Amir Hasan, *Caliphate and Sultanate in Medival Persia*, Kashmıiri, Bazar-Lahore, 1942.

Sıddıqui, Iqtidar Husain, "Gurlular", *DİA*, C. XIV, ss. 207-211.

Sibt b. el-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Abdullah (654/1256), Mirâtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Ayân, Muhammed Berkât-Kamil el-Harrûd-Ammar Rayhavî (thk.), I-XXIII, Dımaşk, 1434/2013.

Sourdel, Janine et-Dominique. *Mu'cemü'l-İslâmi't-Tarîhî (Dictonnarie Historique de I'İslam)*, (trc. Heyet), Press Univer, itaîres de France, 1996.

Strange, Guy Le. *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford at the Clarendon Press, London, 1901.

_____, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge of the University Press, 1905.

Sultan, Tarık b. Fethi. "el-Mücahid Şihabüddîn Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Sâm el-Gûrî ve devrühü fi fütûhı şibhi'l-kârrati'l-Hindiyye (h. 543-602, 1148-1205)", *Mecelletü Câmi'ati Ümmi'l-Kura li Ulûmi'ş-Şeri'a ve'l-lügati'l-Arabiyye ve Âdâbiha*, 17/33, 1426/2005, ss. 253-299.

_____, "Nazârât fî siyâseti'l-halîfeti'l-Abbâsî'l-Mu'tazıdî (h. 279-289, 892-901)", *Mecelletü't-Terbiye ve'l-I'lim*, 12/1, 2005, ss. 86-114.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar,* 2. baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1967.

_____, "Ahlatşahlar", *DİA*, C. II, ss.24-28.

_____, "Keykubad ı", *DİA*, C. XXV, ss. 358-359.

_____, "Oğuzlar", *DİA*, C. XXXIII, ss.325-330.

_____, "Selçuklular, Anadolu Selçukluları", *DİA*, C. XXXVI, ss.380-384.

_____, "Selçuklular, Irak Selçukluları (1118-1194)", *DİA*, C. XXXVI, ss. 392-397.

_____, "Tuğrul Bey", *DİA*, C. CXLII, ss. 344-346.

Süreyya, Muhammed Ali. El *Gûriyyûn*, *Câmi'atü Ayni'ş-Şems*, Küllüyetü'l-Elsin, Kısmu'l-Lügati'l-Farisiyye ve Âdâbüha, Kahire, 1993.

Sykes, P. M. *A History of Persia*, I-II, London, 1915.

Şakir, Mustafa. *Devletü'l-Abbâsiyyîn*, I-II, Kuveyt, 1973.

Şakir, Mahmûd. *Mevatınü'ş-Şuûbi'l-İslâmiyye fî Asyâ: İran*, Metebetü'l-İslâmiyye, basım yeri yok, 1395/1975.

_____, *et-Tarihü'l-İslâmî,* Dimaşk, 1421/2000.

_____, *Mevsû'atü't-Tarîhi'l-Halîci'l-Arabî,* Amman, 2005.

Şefîk Ata, Yûsuf el-Hamâdî-Muhammed Muhammed eş-Şenâvî-Muhammed, *el-Kavâ'ıdü'l-Esâsiyye fi'n-Nahv ve's-Sarf,* Kahire, 1415/1994

Şeker, Mehmet. "Hil'at", *DİA*, XVIII, ss. 22-25.

Şeşen, Ramazan. "Câhiz", *DİA*, VII, ss. 20-24.

_____, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, ss. 20-31.

_____, "el-Melikü'l-Âdil I", *DİA*, XXIX, ss. 59.

_____, "Selâhuddin-i Eyyûbî", *DİA*, XXXVI, ss. 337-340.

Tabarânî, Ebû 'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, Tarık b. Ivadillâh b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, I-X, Kahire, basım yy.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebû 'l-Fazl İbrahim), I-XI, Daru'l-Maârif: Mısır yy.

_____, *Târîhü't-Taberî*, IX, 291-346, Taberî III, 1557-1644.

_____, *The History of al-Tabarî: The Abbasid Revolution, (AD 743-750, AH 126-132)*, (çev. Williams John Alden), XXVII, ss. 149-154.

Taeschner, Franz, "İslam Ortaçağında Futuvvet (Fütüvvet Teşkilâtı)", İstanbul, Üniveritesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1953, ss. 3-32.

et-Tancî, Muhammed Tâvit, "İslamda Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu"Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1, 1994, ss. 25-68.

Takkûşî, Muhammed Süheyl, *Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye*, 7. baskı, Beyrut, 2009.

_____, *et-Tarihü'l-İslâmî vel-Vecîzi,* 5. bsk. , Beyrut, 1432/2011.

_____, *Tarihü Hulefâ-i Raşidîn*, Beyrut, 1432/2011.

_____, *Târihü's-Selâcika fî Horasan ve İran ve'l-Irak (429-590, 1038-1194)*, Beyrut, 1437/2016.

Taneri, Aydın. "Candar", *DİA*, VII, ss. 145-146.

_____, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, VII, ss. 248-250.

_____, "Celâlüddevle", *DİA*, VII, ss. 259-260.

_____, "Hâcib", *DİA*, XIV, ss. 508-511.

_____, "Han", *DİA*, XV, ss. 517-518.

_____, "Harizmşahlar", *DİA*, XVI, ss. 228-31.

Tantavî, Ali. *Ricâlün mine't-Tarih I-II*, Cidde, 1418/1998.

Taşağıl, Ahmet. "Soğd", *DİA*, XXXVII, ss. 348-349.

_____, "Türk" *DİA*, XLI, ss. 467-474.

TDK, sozluk. gov. tr. (12. 10. 202).

TDK, *Türkçe Sözlük*, (haz. Hasan Eren vd.), I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Terzi, Mustafa Zeki. "Gulâm", *DİA*, C. XIV, ss. 178-180.

_____, "Ordu", *DİA*, C. XXXIII, ss. 357-362.

Tetley, Gillies E. *The Ghaznavid and Seljuk TurksPoetry as a source fon İranian history*, Routledge Studies, London and New York, 2009.

et-Teymî, Ebû'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. Fazl, *el-Hulefâ el-E*rbaa, (thk. Kerem Hilmi Ferhat Ebû Sîrî), Kahire, 1999.

Tezcan, Mehmet. "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletine Kadar), *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, 2020, ss. 305-342.

Thomas, Edward. *The Chronicle of The Pathan King of Delhi*, London, 1871.

Tokuş, Ömer. "X. ve XI. Asırda Musul, Haleb ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/12, 2016, ss. 249-278.

Tomar, Cengiz. "İbnü'l-Füvatî", *DİA*, C. XXI, ss. 47-49.

_____, "İbnü'l-Imâd", *DİA*, C. XXI, ss. 95-96.

_____, "el-Melikü'l-Muazzam", *DİA*, C. XXIX, ss. 71-73.

_____, "Şam", *DİA*, C. XXXVIII, ss. 311-315.

Topaloğlu, Bekir. "Kahhâr", *DİA*, C. XXIV, ss. 169-170.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Seâlîbî, Ebû Mansûr", *DİA*, C. XXXVI, ss. 236-239.

Treadgold, Warren. *A History of the Byzantine State and Society*, Standford University Press, 1997.

Tufantoz, Abdurrahim. "Mervânîler", *DİA*, C. XXIX, ss. 230-232.

et-Tûnisî, Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir b. Aşûr. et-Tahrir ve't-Tenvîr. "Tahrirü'l-Mana es-Sedîd ve Tenvîrü'l-Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitabi'l-Cedîd", I-XXX, Tunus, 1984.

et-Tûsî, *Nizamülmülk. Siyasetname (Siyerü'l-Mülûk)*, (terc. Yusuf Bekkâr), Darü'l-Menahir, Beyrut, basım yy.

_____, *Siyerü'l-Mülûk (Siyasetname)*, (çev. Mehmet Taha Ayar.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , İstanbul, 2009.

Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakış Yayınları, İstanbul, 1980.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk –İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul, 2016.

Turledove, Harry, *The Chronicle of Theophanes*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1982.

Tüccar, Zülfikar. "el-Maârif", *DİA*, C. XXVII, ss. 271.

Tülücü, Süleyman. "Asmaî", *DİA*, C. III, ss. 499-500.

Tümer, Günay. "el-Âsâru'l-Bâkıye", *DİA*, C. III, ss. 462.

Türcan, Talip. "Şeri'at", *DİA*, C. XXXVIII, ss. 571-574.

Udvan, Ahmed Mahmûd, *Mucez fî Tarîhi düveylâti'l-meşriki'l-İslâmî*, Riyad, 1410/1990.

Uğur, Mücteba. "Hasen", *DİA*, C. XVI, ss. 375.

Ulebî, Ahmed. *el-Ahdü's-Sırrüyyü li da'veti'l-Abbasiyye ev mine'l-Emeviyyîn ilâ'l-Abbasiyyîn*, Beyrut, 2010.

Ulyan, Reşid. *el-İslâm ve'l-Hilâfe*, Bağdat, 1396/1976.

el-Useyrî, Ahmed Ma'mûr, *Mûcezetü'l-Tarihi'l-İslâm*, basım yeri yok, 1417/1996.

el-Uş, Muhammed Ebû'l-Ferec, *en-Nükûdü'l-Arabiyyetü'l-İslâmi*yye, 1, Doha, 2003.

el-Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Adilcebbâr, el-Yemînî, İhsan Zünûn es-Sâmîrî, Beyrut, 1424/2004.

el-Uyûn ve'l-Hadâık fî Ahbâri'l-Hakâik, 3, https: upload. wikimedia. org (22. 02. 2021).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 4. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Van Berchem, M. *Materiaux pour un Corpus İnsciptionum Arabicarum*, Epypte, I, Paris, 1903.

Vardanyan, Aram. "Hârûn al-Rashîd's accesstion to the throne and the Abbasid administration in. "Armaniyya" as reflected in sourses, *State Hermitage Museum. "*Two Hundred Years of İslamic Numismatics in Russia", 24-29 Sept. , St. Petersburg, 2012.

_____, "The Administration of the Abbasid North and Evidence of Cosser Coins (AH 142-218, 759-830)", *American Jounal of Numismatics*, New York, 2016, ss. 201-230.

Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara, 1942.

el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I-III, Beyrut, 1404/1984.

Vefâ, Muhammed Ali, *el-Hılafetü'l Abbasiyye fi ahdi tesallüti'l-Büveyhiyyîn*, Kahire, 1411/1990.

Von Grunebaum, Gustave Edmund. *Clasical İslam, A History 600 A. D. to 1258 A. D,* (trs. Kaherine Watson), Brunswick, 2009.

Walker, John. *A Catalogue of the Arabs-Sassanian Coins*, The British Museum, London, 1941.

_____, "A Catalogue of The Arab-Byzantine and Post-Reform Umaiyad Coins", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22/2, 1959, 364-366.

Wellhausen, Julius. *Arab Devleti ve Sukutu,* (trc. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XLII, 1963.

www.arapcasozlük.net (04. 10. 2020).

www.onlinearebic.net (21. 09. 2020).

www.tdk.gov.tr (15. 12. 2020).

el-Ya'kûb, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, (thk. Abdülemir Mehna), I-II, Beyrut, 1431/2001.

Yar-Shater, Ehsan (ed). Ther History of al-Taberi XXVII The Abbasid Revolution A. D 743-750, A. H 126-132", (trs. John Alden Williams), State University of New York Press, 1985.

_____, *History of al-Taberi XXX The Abbasid Caliphate in Equilibrium*, (trs. C. E. Bosworth), New York, 1989.

_____, *The History of al-Taberî Volume XXXI The War between Brothers*, (trs. Michael Fishbein), State University of New York Press, 1992.

_____, *The History of al-Taberî XXVIII, Abbasid Authority Affirmed The Early Years of al-Mansur A. D 753-763, A. H 136-145,* State University of New York, 1995.

_____, *The History of al-Taberi XXIX Al-Mansur and al-Mahdî, A. D. 763-786, A. H. 146-169,* (trs. Hugh Kennedy), State University of New York Press, 1990.

_____, *The History of al-Tabarî XXXIV*, (trs. Joel L. Kraemer.), State University of New York Press, 2006.

Yazar, Nurullah. *Selçuklu Devletinde İsyanlar,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

_____, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmûd'u Sultan Yapma Çabaları", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/20, 2011, ss. 211-219.

Yeğin, Abdullah, *Yeni Lügat*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1997.

Yeniçeri, Celâl. "Mezâlim", *DİA*, XXIX, ss. 515-518.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *DİA*, I, ss. 441-442.

_____, "Abbâsîler", *DİA*, I, ss. 31-48.

_____, "Abdurrahman III", *DİA*I, ss. 152-155.

_____, "Abülmelik b. Mervan", *DİA*, I, ss. 266-270.

_____, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, II, ss. 141-143.

_____, "Beckem", *DİA*, C. V, ss. 287-288.

_____, "Ebû'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, C. X, ss. 283-284.

_____, "Emîn", *DİA*, C. XI, ss. 112-114.

_____, "Emîrü'-Ümerâ", *DİA*, C. XI, ss. 158-159.

_____, "Eşnâs et-Türkî", *DİA*, C.XI, ss. 472.

_____, "Fazl b. Sehl", *DİA*, C.XII, ss. 275-276.

_____, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler,* Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, *İslâmiyet ve Türkler*, 5. baskı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

_____, *İslâmiyet ve Türkler*, 5. bsk, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 77.

_____, "Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in (h. ö:321, 933) Hayatı ve Askeri Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İFD*, 7/1, 2007, ss. 123-155.

_____, "Abbâsilerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kahir-Billâh (320-322, 932-934)", *İSTEM*, 6/12, 2008, ss. 71-103.

_____, "Veliaht", *DİA*, C. XLIII, ss. 28-30.

Yiğit, İsmâil. "Abdülazîz b. Mervân", *DİA*, C. I, ss. 192.

_____, "Emeviler", *DİA*, C. XI, ss. 87-104.

_____, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, C.XXVI, ss. 490-491.

_____, "Mûnis", *DİA*, C.XXXI, ss. 147-148.

_____, "Müstansır-Billâh", *DİA*, C.XXXII, ss. 118-121.

el-Yûnînî, Kutbüddin Mûsa b. Muhammed, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I-III, The Dairatü'l-Maarifi'l-Osmania, İndia, 1380/1960.

Zağrût, Fethi, *en-Nevâzilü'l-Kübrâ fî Tarihi'l-İslâmî*, basım yeri yok, 1430/2009.

Zaman, Muhammed Qasım. *Religion and Politics under The Early 'Abbasids*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1997.

Zambaur, von Edward. *Mu'cemü'l-Ensâb ve'l-üserâtü'l-hakime fi't-Tarihi'l-İslâmi*, Zeki Muhammed Hasan Bey-Hasan Ahmed Mahmûd (tahric), Beyrut, 1400.

Zannavî, Sa'dî, *Mevsû'atü Haruni'r-Reşîd*, I-III, Beyrut, 1421/2001.

Zayıf, Şevki, *el-Asru'l-Abbâsi's-Sânî*, 2. bsk, (nşr. Daru'l-Maarif), Mısır, basım yy.

ez-Zebidî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min cevahiri'l-Kâmûs*, (thk. Dâhi Abdülbaki), I-XL, Kuveyt, 1422/2001.

ez-Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed (ö:748), *Zatü'n-Nikâb fi'l-Elkâb*, Avvâdü'l-Hulf (thk.), Beyrut, 1416/1996.

_____, *Düvelü'l-İslam*, Hasna İsmail Merve-Mahmûd el-Arnavut, (thk.), I-II, Beyrut, 1999.

_____, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Beyrut, 1417/1996.

_____, *Târîhü'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşehahîr ve'l-A'lâm*, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), LIII, Beyrut, 1410/1999

Zemahşerî, Ebû 'l-Kasım Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *Esâsü'l-belâğa*, (thk. Muhammed Basii Uyunû's-Sûd), I-II, Beyrut, 1419/1998.

Zenâtî, Enver Muhammed. *Kâmûsü'l-Müstalahâti't-Târihıyye*, Kahire, basım yy.

Zenîber, Muhammed. *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî zılli'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Rabat, 1984.

Zeydan, Corci. *el-Arab Kable'l-İslâm*, (haz. Hüseyin Munis), Dârü'l-Hilâl, Kahire, basım yy.

_____, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*, Beyrut, basım yy.

_____, *Tarihü Temeddüni'l-İslâmiyye*, I-V, Daru Mektebeti'l-Hayat, basım yy.

ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut, 2002.

ez-Zücâcî, Ebû 'l-Kasım Abdurrahman b. İshâk, *Emâlî'z-Zücâcî*, (thk. Abdüsselam Harun), Beyrut, 1407/1987.

ez-Zührî, Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü Tabakâti'l-Kebîr*, (thk. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahire, 1421/2001.

_____, “Kus b. Saîde”, *DİA*, C. XXVI, ss. 460.

ÖZ GEÇMİŞ

1988 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu ve 1993 yılında mezun oldu. 1998 yılında OMÜ İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri sahasında Yüksek Lisansı'nı tamamladı. 2011 yılında başlayan OMÜ İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında doktora çalışmasını 2021'de tamamladı. 2015-2021 yılları arasında Almanya Stuttgart Eğitim Ateşeliği'nde yurt dışı görevinde bulundu. İngilizce ve Arapça bilmektedir.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0818-6263